

3 KRONIKA 61

2013

časopis za slovensko krajevno zgodovino

IZ ZGODOVINE GRADU RAJHENBURG

61
2013

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

Iz zgodovine gradu Rajhenburg

Uredil Miha Preinfalk

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),

dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),

dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),

Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),

dr. Vlasta Stavbar (Maribor) in mag. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

10. decembra 2013

Naslednja številka izide/ Next issue:

februarja 2014/ February 2014

Prevodi povzetkov/ Translations of Summaries:

Alenka Cizel, Manca Gašperšič, Andreja Jankovič Deržič, dr. Dejan Zadavec, Lidija Slana,

Meta Osredkar, Agencija MultiLingual – angleščina (*English*)

mag. Irena Bruckmüller Vilfan – nemščina (*German*)

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ *Individuals* 25,00 EUR

za študente in upokojeince/ *Students and Pensioners* 18,00 EUR

za ustanove/ *Institutions* 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ *Single issue* 10,00 EUR

Cena tematske številke/ *Theme issue* 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz sredstev državnega proračuna iz naslova razpisa za

sofinanciranje domačih znanstvenih periodičnih publikacij/ *Slovenian Research Agency by national budget allocations under the call for proposals to co-financing domestic scientific periodicals*

Kulturni dom Krško, enota Grad Rajhenburg

Občina Krško

Računalniški prelom/ Typesetting:

Franc Čuden Mamedia d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Nagode Qco d.n.o.

Naklada/ Print run:

1000 izvodov/ *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovni strani/ Front cover: Franz Ignaz Flurer: Grad Rajhenburg, dvajseta leta 18. stoletja (*Rajhenburg Castle in 1720's*), o. pl. 193 x 257 cm, hrani: Narodni muzej Slovenije, inv. št.: N 15784 (foto: Tomaž Lauko).

KAZALO

Miha Preinfalk :	Grad Rajhenburg – s temeljito obnovo v novo tisočletje	353
	Rajhenburg Castle – entering a new millennium completely renovated	354
Peter Štih :	Rajhenburg in listina kralja Arnulfa za Valtunija iz leta 895	355
Igor Sapač :	Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg	365
Patrick Schicht :	Die Reichenburg als Bestandteil des hochmittelalterlichen Burgenbaus der Salzburger Erzbischöfe	461
Mija Oter Gorenčič :	Romanska kapela in stavbna plastika na gradu Rajhenburg	475
Simona Menoni :	Poslikana renesančna sobana v gradu Rajhenburg	509
Lidija Slana :	Lastniki Rajhenburga med 16. in 19. stoletjem (1570–1881)	519
Dejan Zadavec :	Prispevek k zgodovini imenja in dvorca Turn pod Rajhenburgom v zgodnjem novem veku	541
Irena Fürst :	Trapisti v Rajhenburgu	553
Andreja Jankovič Deržič :	Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni. Ženski politični zapor (1948–1956) in moški kazensko poplajševalni dom (1956–1959)	575
Irena Fürst :	Grad Rajhenburg kot muzej	585
Maja Bricelj, Nika Veršnik, Maja Lavrič, Robert Krempuš :	Arheološke raziskave na gradu Rajhenburg	595
Alenka Železnik :	Grad Rajhenburg in njegova prenova	617
Petra Jernejec Babič :	Območje gradu Rajhenburg	649
Boris Golec :	Trg Rajhenburg od začetkov do srede 19. stoletja	661
Alenka Černelič Krošelj :	Celostna prenova gradu Rajhenburg, projektne aktivnosti in razvoj dejavnosti na gradu po prenovi	693
Boris Hajdinjak :	Rajhenburški do začetka 15. stoletja	713
	Navodila avtorjem	752

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

728.81(497.4Brestanica)(091)(082)

IZ zgodovine gradu Rajhenburg / [urednik Miha Preinfalk] ; prevodi povzetkov Manca Gašperšič ... et al.]. - Ljubljana :
Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2013. - (Kronika, ISSN 0023-4923 ; letn. 61, 3)

ISBN 978-961-6777-14-8

270619392

Grad Rajhenburg – s temeljito obnovo v novo tisočletje

V soboto, 1. decembra 2012, se je grad Rajhenburg po dvoletni prenovi znova predstavil javnosti. Grajska stavba, ki že devet stoletij kraljuje na strmem skalnem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo, je dobila novo podobo in s tem zagotovilo, da jo bomo ohranili za naslednje rodove. Rajhenburg je imel v tem pogledu srečo. V njegovem primeru so se združili volja lokalne skupnosti in zadostna finančna sredstva, kar je omogočilo relativno hitro in celostno prenovo. Mnoge druge grajske stavbe na Slovenskem te sreče nimajo in razpadajo tako rekoč pred našimi očmi. Le upamo lahko, da bo primer Rajhenburga vzor še kakšni prenovi gradu v prihodnosti.

Pri Kroniki smo ponosni, da smo z izdajo tematske številke o gradu Rajhenburg postali del njegove dolge in pisane zgodovine. Z novo in temeljito osvetlitvijo grajske zgodovine Rajhenburg v zavesti Slovencev ne bo ostal povezan le s tematičnim obdobjem med drugo svetovno vojno in po njej, ko je imel funkcijo zapora. Objavljeni prispevki kažejo, da je imel tudi ta grad zanimivo zgodovino, čeprav ne tako burno kot ostali bližnji gradovi (npr. Ševnica, Šrajbarski turn, Brežice), saj je – čeprav med njimi najstarejši – živel v njihovi senci in je pogosto služil le v gospodarske namene in ne za razkošno plemiško rezidenco.

Kronika, posvečena gradu Rajhenburg, je zastavljena izrazito interdisciplinarno, kakršno bi na sploh moralo biti raziskovanje gradov. Svoje izsledke so prispevali tako zgodovinarji in umetnostni zgodovinarji kot tudi arheologi, arhitekti, etnologi in mnogi drugi raziskovalci. Čeprav smo se trudili, da bi s prispevki osvetlili vse ali vsaj čim več časovnih obdobj in področij, je na koncu nekaj tematik zaradi višje sile izostalo. Med njimi npr. kratko, a pomembno obdobje druge svetovne vojne, ko je srednjeveški grad postal središče nemške okupacijske oblasti za izgon Slovencev, ali pa novejša zgodovina spodnjega dvorca Turn, ki je bil dolgo časa in je v določenem pogledu še danes neločljivo povezan s svojim starejšim »bratom« na skali.

Ugotovitve raziskovalcev so prinesle številne novosti. Med njimi je morda najodmevnejša ta, da grad pravzaprav ne datira v 9. stoletje, kot se je to mislilo do sedaj, ampak je šele produkt gradbene

vneme salzburškega nadškofa Konrada I. iz prve polovice 12. stoletja. Nova so tudi spoznanja o številnih lastnikih, ki so se skozi stoletja menjavali na gradu in bili med seboj skorajda vsi tako ali drugače povezani. Veliko novosti so odkrila arheološka izkopavanja v gradu in okoli njega ter razkrivanje grajskega ogrodja ob prenavljanju. Stavbna zgodovina Rajhenburga je sedaj veliko bolj jasna, analiza izsledkov pa je pokazala zanimive analogije z grajsko in cerkveno arhitekturo v širšem srednjeevropskem prostoru.

Čeprav je Rajhenburg izgubil status najstarejšega gradu na Slovenskem, se mu s tem vrednost ni prav nič zmanjšala, saj ga še vedno štejemo med najstarejše pričevalce zgodovine v današnjem slovenskem prostoru. Ni veliko gradov, ki bi se lahko pohvalili, da po devetstotih let še vedno stojijo in imajo poleg tega še uporabno funkcijo. Rajhenburg je med njimi.

Morda lahko obžalujemo le to, da temeljita raziskava grajske zgodovine ni bila izvedena pred obnovo. Predhodni znanstveni in strokovni izsledki bi nedvomno olajšali načrtovanje obnove in pri določenih konservatorsko-restavratorskih posegih omogočili iskanje boljših in primernejših rešitev. Stroka – tako kot pri mnogih drugih primerih – tudi pri obnovi Rajhenburga nima enotnega stališča, a s predhodnimi raziskavami bi se tovrstna nesoglasja zagotovo zmanjšala. Priporočilo o nujnosti predhodnih temeljitih in interdisciplinarnih raziskav naj tako velja tudi za vse prihodnje preнове grajskih kompleksov.

Grad Rajhenburg je prenovljen, zdaj rabi še nove vsebine. Veliko se v njem že dogaja, še več pa se bo, ko bodo v notranjih prostorih svoje mesto našli razstavni eksponati in drugi predmeti. Upamo, da bo k vrnitvi življenja v grad svoj delež prispevala tudi pričujoča številka Kronike.

Upamo pa lahko tudi, da bo obnove v bližnji prihodnosti deležen tudi spodnji dvorec Turn, ki skupaj s srednjeveškim Rajhenburgom že stoletja tvori slikovito veduto.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik Kronike

Rajhenburg Castle – entering a new millennium completely renovated

On Saturday, 1 December 2012, the Rajhenburg (Reichenburg) Castle reintroduced itself to the public after a two-year renovation. The castle building, which has dominated the steep rocky cliff over the outflow of the Brestanica stream into the Sava River for more than nine centuries, is given a new appearance and, with it, an assurance that it will be preserved for many generations to come. In this respect, Rajhenburg is a confluence of fortunate circumstances, combining the will of the local community and adequate financial means to ensure a relatively rapid and overall renovation. Many other castle buildings in Slovenia do not share the same fortune, continuing to crumble before our very eyes. Therefore, we can only hope that Rajhenburg will serve as a shining example for other castle renovations in the future.

The authors at Kronika are proud to be part of its long and eventful history with the release of the thematic issue on the Rajhenburg Castle. Owing to the new and exhaustive presentation of the castle's history, Rajhenburg will not remain in Slovenian consciousness for its association with the dark period during and after the Second World War, when it served as a prison. The published papers demonstrate that this castle, too, has had an interesting history, even if not as tumultuous as other castles nearby (e.g. Sevnica (Liechtenwald), Šrajbarski turn (Thurn am Hart), Brežice (Rann)), since it has always stood – albeit the oldest – in their shadow and has mainly been used for economic purposes, rather than a luxurious noble residence.

The issue of Kronika dedicated to the Rajhenburg Castle is explicitly interdisciplinary, as castle research in general should be. It features contributions from historians, art historians, as well as archaeologists, ethnologists and many other researchers. Despite our earnest desire to shed light on all or at least as many periods and fields as possible, some themes have not been dealt with due to force majeure. One of them is, for instance, the short but important period of the Second World War, during which the medieval castle became the centre of German occupation authorities for the expulsion of Slovenes, or the contemporary history of the lower mansion Turn, which has long been, and in a certain regard still is, inseparably linked to its older »brother« on the rocky cliff.

New knowledge has been gained from the researchers' findings, with the most important being,

perhaps, the discovery that the castle does not date back to the 9th century as has been generally believed so far, but rather that it was a result of the construction zeal of the Archbishop of Salzburg, Conrad I, of the first half of the 12th century. New discoveries have been made in relation to many owners that the castle has had through centuries and that were all connected in one way or another. A number of discoveries have also been made during the archaeological excavations in and around the castle, as well as by the uncovering of the castle's original layout during the restoration works. The architectural history of Rajhenburg is much clearer now, and the analysis of findings has shown interesting analogies to the castle and church architecture within the broader Central European area.

Even though Rajhenburg may have lost the status of the oldest castle in Slovenia, it has in no way depreciate in its value, as it is still regarded one of the oldest witnesses to the history of the Slovenian territory. Not many castles still stand after nine hundred years and, in addition to that, perform a useful function. Rajhenburg is one of them.

What we, perhaps, find regrettable is that no comprehensive research of the castle's history was done before the renovation. Prior research and technical findings would have undoubtedly facilitated the planning of the renovation, as well as provided a possibility to seek better and more appropriate solutions in relation to some restoration works. Given that scholarship is, just as in many other cases, also divided on the renovation of Rajhenburg, prior research would have resolved such disagreements as well. The recommendation on the necessity to conduct prior comprehensive and interdisciplinary research should therefore also apply to all future renovations of castle compounds.

The Rajhenburg Castle is renovated and ready to provide new contents. While it already offers much to the visitor, many more new opportunities will open when the exhibits and other artefacts find their place within its walls as well. We hope that the current issue of Kronika will contribute its share to restoring life to the castle.

Finally, we also hope that renovation works will soon follow on the lower mansion Turn, which has for centuries formed a charming skyline with the medieval Rajhenburg.

Miha Preinfalk
Editor-in-Chief of Kronika

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 025.171:929Arnulf Koroški(0.021.3)"895"

Prejeto: 30. 9. 2013

Peter Štih

dr., red. prof., Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

E-pošta: peter.stih@guest.arnes.si

Rajhenburg in listina kralja Arnulfa za Valtunija iz leta 895

IZVLEČEK

Prispevek obravnava listino kralja Arnulfa za Valtunija, izstavljeno v Öttingu 29. septembra 895 (D. Arnolf 138), ki je ohranjena v prepisu v kopijalni knjigi škofije v Krki na Koroškem s konca 12. stoletja. Na podlagi raziskav in mnenj številnih zgodovinarjev, ki so se od poznega 19. stoletja ukvarjali z obravnavano listino, je pokazano, da je tisti del, ki govori, da je Valtuni dobil posest v Rajhenburgu (današnja Brestanica) v »marki ob Savi« in v Krškem (polju), kasnejši vrinek in da je listina ponarejena.

KLJUČNE BESEDE

Arnulf, Valtuni, D. Arnolf 138, Rajhenburg, Krško, Krka, Hema

ABSTRACT

RAJHENBURG AND THE CHARTER OF KING ARNULF FOR WALTUNI OF 895

The paper focuses on the charter of King Arnulf for Waltuni, issued in Ötting on 29 September 895 (D. Arnolf 138). The document has been preserved in a transcript in the cartulary of the Bishopric Gurk, Carinthia, from the end of the 12th century. Based on the research and opinions of many historians who have dealt with the said charter since the late 19th century, it has been demonstrated that the part that speaks of Waltuni receiving in possession an estate in Rajhenburg (present-day Brestanica) in the »March along the Sava River« and in Krško, was a later insertion and that the charter was falsified.

KEY WORDS

Arnulf, Waltuni, D. Arnolf 138, Rajhenburg, Krško, Gurk, Hemma

V razliko od sosednjih pokrajin Karantanije, Zgornje Panonije severno od Drave, Furlanije in Istre, kjer so že iz prve polovice 9. stoletja poznane listine frankovskih kraljev in cesarjev iz karolinške dinastije, ni za slovenski prostor vzhodno od Soče in južno od Drave poznana nobena takšna listina. Tu ni bila v 9. stoletju podeljena nobena kraljeva zemlja, ustvarjen ni bil noben imunitetni teritorij, izstavljen ni bil noben privilegij. Stanje opozarja na precej periferni značaj osrednjega dela slovenskega ozemlja v tistem času in daje slutiti, da je frankovski režim kljub uvedbi grofovske uprave (v Karnioli) zatečene slovanske socialne in gospodarske razmere pustil v glavnem nedotaknjene.

Edino in zato še toliko večjo izjemo predstavlja listina kralja Arnulfa, izstavljena v Öttingu na Bavarskem 29. septembra 895.¹ Z njo je prapravnuk Karla Velikega na predvečer zrušitve frankovskega režima v Panoniji in vzhodno od Aniže in Soče podelil svojemu zvestemu Valtuniju (*fidelis noster nomine Waltuni vocitatus*), ki velja za prednika sv. Heme Krške,² v last posest, ki jo je do tedaj imel v fevdu (*quasdam res proprietatis nostre, quas antea in beneficium habuit...in proprietatem concessimus*) in mu zanjo zagotovil neomejeno razpolagalno pravico (... *volumus, ut predictus Waltuni ab hodierna die ac deinceps temporibus eiusdem concessionis nostre rebus liberrimam habeat potestatem possidendi donandi vendendi commutandi vel quodcumque exinde placuerit faciendi absque ullius fraudolentis persone controversia*). Podarjena posest je obsegala tri geografsko med seboj ločene komplekse: Trušenjsko dolino zahodno od Velikovca na Koroškem skupaj z dvema, tam zgrajenima gradovima in gozd na bližnji Svinji planini oz. na Djekšah (*in loco, qui vocatur Thrusental, ac duobus castris in eo edificatis et nemus in monte Diehsbe*), nadalje tri kraljevske kmetije, ki se imenujejo Rajhenburg v marki ob Savi in preko Save še posestvo, ki se imenuje Krško polje v današnji Sloveniji (*in marchia iuxta Souwam tres regales mansos, quod Richenburch dicitur, et aliud predium ultra fluvium Sorwam Gurcheuelt nuncupato*) in končno še vso tisto posest, ki jo je v kraju *Undrina* (Ingering ali nek drug kraj v prostoru Judenburga na Štajerskem) imel v fevdu nek Otelin (*et in alio loco quicquid Ottelin habuit in beneficium in loco Undri-*

na). Za naštetu posest je v listini rečeno, da leži *in comitatu Livpoldi in orientalibus partibus Charanta nominatis*, pri čemer je mogoče dikcijo »v Liu(t)pol-dovi grofiji, v vzhodnih (pre)delih, imenovanih Karantanija« razumeti tako, da se nanaša na vse tri sklope posesti, ali pa le na zadnjega.

Podatki o Valtunijevi posesti ob Savi so bili za slovensko zgodovino in zgodovinopisje pomembni iz več razlogov. Rajhenburg – po Milku Kosu pomeni njegovo ime, sestavljeno iz *riche* oz. *richi* + *burg*, mogočen, visok, vzvišen, trden, velik, sijajen grad³ – je dobil epiteton »najstarejšega na Slovenskem izpričanega gradu«.⁴ Prav tako sta *Richenburch* in *Gurcheuelt* najstarejša nemška toponima južno od Karavank in spodnještajerske Drave. Nadalje je v listini z omembo marke ob Savi (*marchia iuxta Souwam*) v celotnem 9. stoletju edinkrat sporočeno ime karolinške (mejne) grofije v Posavju. Med drugim naj bi pričalo, da je ime *Carniola*, ki je pri pozno-antičnih in zgodnjerednjeveških piscih pokrivalo slovensko Posavje, v živi rabi ugasnilo že ob koncu antike in se je ohranjalo le v literarnem izročilu, v delih visoko izobraženih avtorjev, kot je bil Pavel Diakon. Posledično naj bi se *Carniola* kot živo ime uveljavilo šele v visokem srednjem veku.⁵ In končno, z omembo gradu, treh kraljevskih kmetij na levem in posestva na desnem bregu Save naj bi bili otipljivi prvi začetki organiziranja zemljiških gospodarstev po zahodnem vzoru in s tem začetki fevdalizacije južno od Drave.⁶

Listina ni ohranjena v originalu, ampak je poznana v enem samem prepisu v prvi oziroma najstarejši kopijalni knjigi škofije v Krki, ki je danes hranjena v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu (Gurker Kopialbuch 1, AT-KLA 118, Geschichtsvereins-Handschriften 2/24). Kopijalna knjiga manjšega formata (24,5 x 14,3 cm) vsebuje 43 pergamentnih listov, od katerih jih je prvih 33 med letoma 1173 in 1191 napisala ena sama roka. Po imenu neznani krški pisar je listine v kopijalno knjigo prepisal sistematično: najprej je vnesel vladarske, nato nadškofijske, škofijske in končno še papeške listine, pri čemer se prepisi vladarskih listin začinjajo prav z Arnulfovo listino za Valtunija, ki je v kopijalno knjigo vpisana kot prva na foliju 1v in 2r.⁷ Sledi ji še šestnajst vladarskih listin, ki so jih med letoma 898 in 1184 izstavili Arnulf, Ludvik Otrok, Oton II., Henrik II., Konrad II., Henrik IV., Lotar III., Konrad III. in Friderik I. Barbarosa, prejemniki pa so bili: Hemina prednika Svetopolk in Ima, njen tast Viljem I. in mož Viljem II., kot tudi konvent in

1 Objave: D. Arnolf, št. 138; MC 1, št. 3. Regest oz. delna objava: StUB 1, št. 11; Urkunden Krains 5, št. 34 (str. 74); Gradivo 2, št. 309; Reindel, *Luitpoldinger*, št. 3; RI I/1, št. 1912. Nemški prevod: Wadl, *Erste Erwähnung*, str. 18.

2 Za Hemino genealogijo in mesto Valtunija v njej gl. Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, str. 215 sl.; isti, Hema i Svetopuk, str. 221 sl.; Dopsch, *Stifterfamilie*, str. 95 sl.; Štih, *Zgodovinsko o Hemi*, str. 12 sl. Kos, *Urbarji*, str. 20, je imel Valtunija za »bavarskega velikaša«, vendar je njegovo ime v bavarskem gradivu tako unikatno, da je Gänser, (Mark als Weg, str. 103) njegov izvor raje iskal med frankovskim plemstvom.

3 Kos, *Urbarji*, str. 21.

4 Stopar, *Grajske stavbe*, str. 95; prim. Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 153; Jakič, *Sto gradov*, str. 32.

5 Kos, *Izbrane razprave*, str. 238; Grafenauer, Pavel Diakon, str. 292 in op. 86.

6 Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 116.

7 Gl. Jaksch, *Vorbemerkung*, str. XV.

Med letoma 1173 in 1191 nastali prepis Arnulfove listine za Valtunija iz leta 895 v Krški kopijalni knjigi 1, fol. 1v, 2r (Gurker Kopialbuch 1, AT-KLA 118, Geschichtsvereins-Handschriften 2/24; objava z dovoljenjem Koroškega deželnega arhiva v Celovcu).

škofija v Krki.⁸ August Jaksch, ki je krško listinsko gradivo vzorno objavil, je s takrat novimi – in še danes veljavnimi – metodami kritike listin, ki jih je kot učenec Theodorja Sickla spoznal na Inštitutu za avstrijske zgodovinske raziskave (Institut für Österreichische Geschichtsforschung), lahko ugotovil, da je od navedenih šestnajstih vladarskih listin kar sedem ponarejenih.⁹ Ugotovitev ni nezanemarljiva tudi za v kopijalno knjigo vpisano Arnulfovo listino za Valtunija. Ta se, če nič drugega, nahaja v precej sumljivi družini, ki meče senco dvoma tudi nanjo.

Besedilo listine je napisano tako, da omogoča različno razumevanje povedanega. To stanje je povzročalo zgodovinopisju nemajhne težave in je odpiralo prostor različnim interpretacijam. Starejša historiografija si je zastavljala predvsem vprašanje, ali se oznaka, da je v alod prevedena Valtunijeva posest ležala »v grofiji Luitpolda«, nanaša samo na zadnje našteti sklop posesti ob zgornještajerski Muri ali na vse tri posestne sklope. Rešitev tega problema, ki je tesno povezano z vprašanjem razdelitve stare slovanske gentilne Karantanije na več grofij v teku 9. stoletja, je že v zgodnjih sedemdesetih letih 19. stoletja skušal rešiti Moritz Felicetti von Liebenfels. Dikcija *in comitatu Liupoldi* se je po njegovem mnenju nanašala samo na posest ob zgornještajerski Muri, kjer je predpostavljal obstoj posebne, pod Luitpoldovo komando stoječe grofije »Undrimatal«.¹⁰ Felicettijevo mnenje je kasneje delil tudi Andreas Mell, čeprav se s poimenovanjem grofije ni strinjal,¹¹ in šele Hans Pirchegger je pred

⁸ MC I, št. 4, 5, 6, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 26, 28, 58, 111, 226b, 265, 328.

⁹ MC I, št. 5, 12, 13, 28, 58 (vendar gl. tudi MC, Ergänzungsheft, št. 627), 111, 226b. Za v Krki masovno ponarejene listine, ki so bile sfabricirane v zadnji četrtini 12. in v začetku 13. stoletja v sporu s salzburško nadškofijo, v katerem si je Krka kot salzburška »lastniška« škofija prizadevala za doseg enakopravnega položaja z ostalimi sufirganskimi škofijami bavarske oz. salzburške cerkvene pokrajine, gl. Jaksch, Einleitung, str. 7 sl., zlasti 13 sl.; Fichtenau, *Urkundenwesen in Österreich*, str. 186 sl. Za Jakschevo edicijo gl. Leitner, Zur Edition, str. 49 sl.

¹⁰ Felicetti von Liebenfels, Steiermark, str. 51.

¹¹ Mell, Comitatus Liupoldi, str. 385 sl.

začetkom prve svetovne vojne zavrnil Felicettijevo interpretacijo. Predvsem na podlagi dejstva, da sta leta malo kasneje, leta 898, dolina Krke in kraj Selče v ožji Karantaniji prav tako ležala v Luitpoldovi grofiji,¹² je trdil, da so tudi ostali v listini iz leta 895 omenjeni kraji bili pod Luitpoldovo komando oziroma v njegovem mandatnem območju. Pri tem je menil, da je Luitpold, ki je bil v obravnavanem času najmočnejši mož za kraljem na jugovzhodu Cesarstva – bil je sorodstveno povezan s Karolingi, v svojih rokah je združil oblast nad več grofijami v bavarski Vzhodni krajini in na samem Bavarskem in si je v času vedno šibkejše karolinške dinastije in dezintegracije frankovske oblasti pridobil vodilni položaj med bavarskimi plemiškimi rodbinami; njegov sin Arnulf je po njegovi smrti v bitki z Madžari pri Bratislavi leta 907, kjer je vodil bavarsko vojsko, vladal na Bavarskem kot vojvoda v svojstvu monarhičnega kneza¹³ – upravljal v Karantaniji dve grofiji in eno marko.¹⁴ Upravna razdelitev Karantanije, kot si jo je konec 9. stoletja zamišljal Pirchegger, je bila nenavadno diferencirana in postavljalo se je vprašanje, ali jo je bilo mogoče v pokrajini, ki je bila pod neposredno frankovsko oblastjo približno dve generaciji in je imela močno gentilno tradicijo, znotraj katere je tvorila pod domačimi knezi eno samo celoto, v takšni obliki sploh vzpostaviti? August Jaksch je v to očitno dvomil in po njegovi razlagi je Karantanija vse do povzdiga v vojvodino leta 976 tvorila eno samo grofijo,¹⁵ kar je danes splošno sprejeto mnenje.¹⁶

Toda ali je v to grofijo spadala tudi »marka ob Savi«? Enako kot pri vprašanju obsega Luitpoldove grofije bi se tudi dikcija *in orientalibus partibus Charanta nominatis* lahko nanašala tako na posest ob zgornještajerski Muri, kot na vse tri posestne komplekse, ki jih je dobil leta 895 Valtuni v last. Pri tem se postavlja tudi vprašanje, kako razumeti zgornjo dikcijo: da je podarjena posest ležala v vzhodnih predelih Karantanije ali da je ležala v vzhodnih predelih (Bavarske), ki se imenujejo Karantanija? In nič manj pomembno: je konec 9. stoletja res že mogoče govoriti v formalnem smislu o mejni grofiji na spodnještajerski Savi, o kateri ni sicer do 11. stoletja nič slišati? Za posest ob Savi je vsekakor možno reči, da je ležala prej na jugu kot na vzhodu Karantanije in tudi *marca* je v tistem času, kot je poudaril že Pirchegger, lahko pomenila tako mejno območje na splošno kot mejno grofijo v administrativnem smislu. Zato je tudi svaril pred preveč

daljnosežnimi zaključki o upravni ureditvi in teritorialni pripadnosti spodnještajerskega konca v frankovski dobi samo na podlagi ene same listine, ki jo je obenem mogoče interpretirati še na različne načine.¹⁷

Nasploh deluje pasus o Valtunijevi posesti na Savi v celotnem besedilu listine nekako moteče. V oziru geografskega zaporedja in reda, ki so mu v listinah vladarske pisarne običajno posvečali veliko pozornost, deluje obsavska posest kot vrinek med posestnima kompleksoma v Trušenjski dolini in ob zgornještajerski Muri, za katera je tudi veliko lažje reči, da ležita na vzhodu Karantanije (v kolikor sprejmemo takšno razumevanje dikcije *in orientalibus partibus Charanta nominatis*). Prav tako deluje moteče, da je od vseh treh zemljiških kompleksov samo tisti na Savi še dodatno opredeljen z lego v »marki ob Savi«; posledično se Šava v tem pasusu listine omenja kar dvakrat, kar je vsaj stilistično moteče, če že ne kaj več. Zato je že Ernst Klebel sumil, da je bil pasus o Valtunijevi posesti na Savi v Arnulfovo listino vrinjen kasneje in da je v tem delu listina krški ponaredek (s konca 12. stoletja).¹⁸ Kurt Reindl je v svoji komentirani izdaji virov za zgodovino Luitpoldingov leta 1953 Klebelovo idejo še utrdil. Na eni strani z opozorilom, da kaže jezikovna oblika imen na 12. in ne 9. stoletje, na drugi strani pa, da omenja potrditvena listina kralja Lotarja III. iz leta 1130 za krško škofijo, ki je bila sicer konec 12. stoletja tudi ponarejena v Krki, v tistem delu, ki ni sumljiv, tako posest v Trušenjski dolini kot ob zgornještajerski Muri, ne pa tudi tiste ob Savi.¹⁹

Po tej Reindlovi intervenciji je diskusija o Arnulfovi listini zamrla za dalj časa in je postala znova aktualna šele v devetdesetih letih 20. stoletja, ko je bila pritegnjena v razpravo o obsegu Karantanije oziroma o vprašanju njene južne meje. Herwig Wolfram je namreč leta 1995 na njeni podlagi zapisal, da sta se leta 895 Rajhenburg in Krško nahajala v »karantanskem delu (bavarske) Vzhodne krajine« in da je nemara tu, na spodnještajerski Savi že od nekdanje meje Karantanije. Ni izključil možnosti, da je v tradiciji Notranjega (Sredozemskega) Norika do Save pri Krškem segala že Borutova Karantanija iz sredine 8. stoletja.²⁰ Podatke o Valtunijevi posesti na Savi v kopijalno ohranjeni Arnulfovi listini je torej smatral za verodostojne, nedvomno pa je uspel pokazati, da je dikcija *in marchia iuxta Sourwam* kasnejša interpolacija, ki ni mogla nastati pred 11. stoletjem in bi v listino lahko prišla tudi šele ob vpisu v krško kopijalno knjigo.

¹² D. Arnolf, št. 162, MC I, št. 4.

¹³ Gl. Mitterauer, *Karolingische Markgrafen*, str. 227 sl., zlasti 236 sl.; Reindel, *Politische Entwicklung*, str. 278 sl.

¹⁴ Pirchegger, *Karantanien und Unterpannonien*, str. 297 sl.

¹⁵ Jaksch, *Wutte, Kärnten*, str. 51 sl.

¹⁶ Gl. npr. Mitterauer, *Karolingische Markgrafen*, str. 236; Fräß-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens 1*, str. 73, 86; Wolfram, *Salzburg*, str. 102.

¹⁷ Pirchegger, *Karantanien und Unterpannonien*, str. 301.

¹⁸ Gl. Reindel, *Luitpoldinger*, str. 6 in op. 41.

¹⁹ Reindel, *Luitpoldinger*, str. 6; D. Lo. III., št. 29; MC I, št. 58 in MC, *Ergänzungsheft*, št. 627.

²⁰ Wolfram, *Salzburg*, str. 77.

Pri tem se je naslonil na dva elementa. Zapis *Souwa*, ki izkazuje dvoglasnik (diftong), se v nedvomno pristinih listinah ne pojavlja pred 11. stoletjem (npr. *Souuuu* v D. Ko. II., št. 32, enako tudi v D. H. II., št. 346, ki je sicer ohranjena le v krški kopijalni knjigi in delno manipulirana; gl. MC 1, št. 12), kar soglaša z običajnim (čeprav ne izključnim) stanjem pojavitve dvoglasja v nemščini.²¹ Nič manj oziroma še bolj zavezujoča pa je Wolframova ugotovitev, da se v karolinških in celo otonskih listinah nikoli ne pojavlja oblika *marchia*, ampak samo *marc(h)a*, ki v karolinškem obdobju lahko pomeni mejno območje, nikoli pa mejne grofije v institucionalnem smislu, kot je bila postulirana za besedno zvezo *marchia iuxta Souwam*; ta pomen je beseda *marchia* dobila šele od časa Henrika II. naprej.²² *Marchia iuxta Souwam* tako niti jezikovno niti vsebinsko ne sodi v karolinško, bržkone tudi v otonsko dobo ne, ampak je lahko najprej iz 11. stoletja. Nedvomno gre za kasnejšo interpolacijo v besedilo listine, ki je nastala najkasneje ob vpisu listine v krško kopijalno knjigo, ponarejevalec pa bi z njo po Wolframovem mnenju lahko hotel tudi le natančneje lokalizirati Valtunijevo posest v Rajhenburgu, medtem ko se mu sama podaritev posesti v Rajhenburgu in Krškem (polju) ne zdi sporna in je ne smatra za kasnejšo interpolacijo.²³ Po njegovem mnenju bi bilo torej iz pasusa *et in marchia iuxta Souwam tres regales mansos, quod Richenburch dicitur, et aliud predium ultra fluvium Sowam Gurcheuelt nuncupato* potrebno črtati samo marko ob Savi.

Nič manj pomemben ni bil Wolframov prispevek k vprašanju, kako je potrebno razumeti dikcijo *in orientabilibus partibus Charanta nominatis*. Tu mu viri, ki jih je pritegnil od Konverzije, kjer je za prefekte, ki so nadzorovali bavarsko Vzhodno krajino, rečeno, da so *orientalem procurabant plagam*, pa do listine Otona I. iz leta 970, v kateri je za posest okrog Lipnice na Štajerskem rečeno, da leži *in plaga orientali*, povsem jasno kažejo, da je z *orientales*

partes lahko mišljen le bavarski vzhod, katerega en del je bila tudi Karantanija.²⁴ Problematično mesto Arnulfove listne je torej potrebno smiselno razumeti tako, da je Valtuniju podarjena posest ležala v delu (bavarske) Vzhodne krajine, ki se imenuje Karantanija, oziroma v karantanskem delu (bavarske) Vzhodne krajine, oziroma v vzhodnih (pre)delih (Bavarske), imenovanih Karantanija.

Nedolgo zatem se je ob vprašanju mejà Karantanije v diskusijo o Arnulfovi listini za Valtunija vključil še Hans-Dietrich Kahl.²⁵ V svojem temeljitem pretresu zadevne listine je lahko opozoril na slovnično nedoslednost, ki je bila začuda pred tem prezrta: namesto *tres regales mansos, quod Richenburch dicitur*, kjer so tri kraljevske kmetije navedene v množini, vendar nato poimenovane v ednini, bi moralo stati *tres regales mansos, quod Richenburch dicuntur*.²⁶ To kaže po njegovem mnenju na nesoledno krpanje (Flickarbeit) listinskega teksta, za kar naj bi govorila tudi nenavadna razvrstitev podarjene posesti. Ta ne sledi – kot je običajno v vladarskih listinah – smiselnemu geografskemu zaporedju, ampak skače sem in tja: s Trušenjske doline in Djekš na Koroškem daleč na jug na Savo, na kasnejše mejno območje med Kranjsko in Štajersko, in od tam zopet daleč na sever na zgornjo Štajersko. Takšno neobičajno zaporedje, ki je zmotilo že Reindla,²⁷ Kahl jasno govori, da je bilo na tem mestu kasneje v listino vneseno neko dodatno besedilo. Pri tem mu je zelo pomenljivo in povedno, da je listina za Valtunija ohranjena samo v kopijalnem prepisu, medtem ko so nekatere druge vladarske listine – med njimi npr. tudi Arnulfova listina, s katero je Svetopolku, prav tako Heminemu predniku, leta 898 podaril dvor Krka in Selče²⁸ – ki so vpisane v krško kopijalno knjigo, hranili v Krki tudi v originalu.²⁹ K temu Kahlovemu opažanju lahko dodamo še, da sta od vseh vladarskih, v Krki ponarejenih listin, samo še podelitvena listina Arnulfa za Svetopolka iz 898 (nastala je na podlagi originalne, še vedno ohranjene Arnulfove listine za istega prejemnika in iz istega leta)³⁰ ter potrditvena listina Lotarja III. iz 1130³¹ ohranjeni tako v domnevnem originalu kot v prepisu v kopijalni knjigi, medtem ko so vsi ostali ponaredki poznani samo v kopijalnem prepisu.³² Ne samo jezikovni in institucionalni

21 Wolfram, *Salzburg*, str. 101; prim. isti, *Conversio*, str. 249 sl.

22 Wolfram, *Salzburg*, str. 100 sl. Wolframova zapažanja je potrdila tudi nedavna sistematična raziskava pojma *marc(h/i)a* v zgodnjem do visokem srednjem veku: Stieldorf, *Marken und Markgrafen*, str. 36 sl., 176 sl. (povzetek raziskave).

23 Wolfram, *Salzburg*, str. 101 sl., gl. tudi n. d., str. 77. Argument, da ne gre za interpolacijo, vidi Wolfram, n. n. m., 101, tudi v tem, da je samostalnik *mansus* sklanjan na »starinski način po u-deklinaciji; raba, ki jo je izdajatelj Kehr neupravičeno popravil in pregnal v aparat pod črto«. Resnici na ljubo je treba reči, da je že sam kopist *tres regales mansos*, kot je sprva zapisal v krško kopijalno knjigo, popravil v *tres regales mansos* in zato ne gre za deklinacijo na starinski način, ampak za popravek napake, ki bi jo bilo mogoče razložiti s tem, da je imel prepisovalec najprej v mislih edninsko obliko *mansus, quod Richenburch dicitur*, pri čemer je nato samostalnik popravil v množinsko obliko, glagala pa ne. Gl. spodaj pri op. 26.

24 Wolfram, *Salzburg*, str. 102.

25 Najprej že v članku Kahl, *Solium Ducatus Karinthie*, str. 224 sl.; podrobneje pa nato še v isti, *Staat der Karantanen*, str. 328 sl.

26 Kahl, *Staat der Karantanen*, str. 329.

27 Reindel, *Luitpoldinger*, str. 7.

28 D. Arnolf, št. 162; MC 1, št. 4.

29 Podrobneje glede izročila teh listin, ki so navedene zgoraj v op. 8, glej Jakscheve predopombe k posameznim kosom.

30 DD. Arnolf, št. 162, 193.

31 D. Lo. III, št. 29.

32 Gl. op. 9.

anahronizmi, slovnične nepravilnosti in od običajev vladarske pisarne odstopajoč stil, ampak tudi stanje izročila govori za to, da je bila Arnulfova listina za Valtunija naknadno manipulirana in da je potrebno iz nje črtati več, kot je mislil Wolfram.

Toda kaj vse? Kahl je upravičeno opozoril, da samo črtanje *marchia iuxta Sowam* ne zadošča. V tem primeru bi se posest v Rajhenburgu navezovala neposredno na tisto na Djekšah, čeprav ne leži ravno v njeni sosesčini ali bi bila z njo kako drugače geografsko povezana. Z izbrisom »marke ob Savi« obvisi rajhenburška posest v zraku, njena lega ni več geografsko opredeljena, kot je to primer s posestjo na Krškem polju, ki je geografsko opredeljena s Savo (*ultra fluvium Sowam Gurcheuelt*). Ker je lokalizacija posesti v Rajhenburgu nerazdružljivo povezana z interpolirano »marko ob Savi« in ker je poleg tega še slovnično napačno zapisana, je sodba jasna: podatki o Rajhenburgu zagotovo ne sodijo v konec 9. stoletja in so bili lahko vneseni šele kasneje; po Kahlovem mnenju gotovo šele po Hemini smrti, to je po času okrog 1045.³³

Manj jasno je stanje pri pasusu, ki govori o posesti onkraj Save na Krškem polju. Dikcija *et aliud predium ultra fluvium Sowam Gurcheuelt nuncupatum* se namreč glede na svojo strukturo lahko brez težav naveže na tisti del listine, ki govori o posesti v Trušenjski dolini in na Djekšah (*in loco, qui vocatur Thrusental, ac duobus castris in eo edificatis et nemus in monte Diehshe*). Poleg tega dikcija jezikovno ni problematična in tudi potrebna geografska opredelitev podarjene posesti je podana s Savo. Iz samega odlomka torej ni mogoče sklepati, da gre pri posesti na Krškem polju za kasnejšo interpolacijo. Ta postane verjetna šele, če pritegnemo ostale sumljive elemente, kot so izročilo listine, nenavadno geografsko zaporedje podeljene posesti in dejstvo, da je bila sosednja rajhenburška posest v listino nedvomno vnesena kasneje.³⁴ Verjetnost, da gre tudi pri posesti na Krškem polju za kasnejšo interpolacijo, utrjuje tudi že omenjena potrditvena listina Lotarja III. iz leta 1130 za škofijo v Krki, ki našteva med škofijsko posestjo tako tisto v Trušenjski dolini in na Djekšah kot ono ob zgornji Muri, ne pa tudi tiste na Savi.³⁵

Ob nedvomno ugotovljeni manipulaciji listine se postavlja vprašanje, komu je bila v korist? Kakšen cilj je zasledovala interpolacija, kdo je stal za ponarejevalsko akcijo in zakaj je posegel po njej? Edino ohranjeno izročilo listine izvira, kot je bilo že povedano, iz Krke. Vpis v njeni kopijalni knjigi, v družini kar nekaj v Krki ponarejenih vladarskih listin namiguje, da so za ponareditvijo listine posegli prav tam. Rajhenburg in Krško v 12. stoletju nista bila (več) v lasti krške škofije – prvi kraj je pripadal

salzburški nadškofiji, drugi grofom iz Bogna³⁶ – in z interpolacijo v listino iz 895 naj bi ju v Krki naknadno reklamirali zase.³⁷ Toda kot je opozoril Wolfram, je tudi v ponarejeni listini njen prejemnik (ostal) Valtuni in ne – takrat sicer še neobstoječa – krška cerkev.³⁸ Kako naj bi z njo v Krki podprli svoje morebitne aspiracije po obsavski posesti, ni jasno in zaenkrat ni prepoznati nobenega motiva, zaradi katerega bi v Krki posegli po ponareditvi Arnulfove listine za Valtunija. Kahl zato dopušča možnost, da je za ponaredek stal Salzburg, ki je od okvirno sredine 11. stoletja naprej izgrajeval svoj obsežen zemljiškogospodstveni kompleks na levem bregu Save med Sevnico in Sotlo.³⁹ Toda tudi v tem primeru ni razvidno, kakšne koristi bi lahko imeli na reki Salzach od listine, izstavljene na Valtunijevo ime. Vprašanje motiva interpolacije in njenega akterja ostaja tako še naprej odprto.

Kljub tem nejasnostim je stanje raziskav v zvezi z Arnulfovo listino za Valtunija iz leta 895 trenutno torej takšno, da je potrebno iz nje zagotovo črtati del, ki govori o rajhenburški posesti v marki ob Savi, z največjo verjetnostjo pa tudi tisti del, ki govori o posesti na Krškem polju.⁴⁰ To ne pomeni samo, da je Valtuni leta 895 prejel v Karantaniji le posest na Koroškem in zgornjem Štajerskem, ampak da obravnavane listine ni mogoče pritegovati v diskusijo o južni oziroma jugovzhodni meji Karantanije – niti za 9. stoletje ne, ko bi se obseg Karantanije lahko povečal na račun avarskega kaganata, v katerega uničenju so v okviru frankovskih sil sodelovali tudi Karantanci,⁴¹ in še manj za Borutovo Karantanijo 8. stoletja.⁴² Ugotovitve so seveda pomembne tudi za ožjo zgodovino slovenskega prostora južno od Drave v 9. stoletju, kot tudi za lokalno zgodovino Rajhenburga oziroma od leta 1953 naprej Brestanice, ter Krškega. Za slovensko ozemlje južno od Drave in vzhodno od Soče tako sedaj absolutno in brez izjeme velja, da zanj v karolinškem obdobju ni poznana nobena kronska podelitev. Marka ob Savi se je institucionalno in imensko pokazala kot fantomska tvorba kasnejšega ponarejevalca in edino historično pokrajinsko ime, ki je izpričano za slovensko Posavje v zgodnjem sred-

36 Gl. Kos, *Vitez in grad*, str. 166 sl., 360 sl.

37 Tako Reindel, *Luitpoldinger*, str. 7.

38 Wolfram, *Salzburg*, str. 101.

39 Kahl, *Staat der Karantanen*, str. 331 sl.; za salzburško posest ob spodnještajerski Savi gl. Kos, *Urbarji*, str. 7 sl.; Štih, *Salzburg*, str. 85 sl.

40 Da je Arnulfova listina za Valtunija v delu, ki govori o posesti na Savi ponarejena oziroma interpolirana, je v slovenskem zgodovinopisju znano od leta 1995, ko sem ob robu razprave o zgodnjerednjeveški Karnioli, kjer je bilo potrebno vzeti v obzir tudi »marko ob Savi«, prvič opozoril na problematičnost vira. Gl. Štih, *Carniola, patria Sclavorum*, str. 860 in op. 97; isti, *Kranjska (Carniola)*, str. 24 in op. 103. Gl. tudi isti, *Strukture*, str. 362 in op. 44.

41 Gl. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 3.

42 Tako Wolfram, *Salzburg*, str. 76 sl.

33 Kahl, *Staat der Karantanen*, str. 330.

34 Gl. Kahl, *Staat der Karantanen*, str. 331.

35 Gl. op. 19.

njem veku, ostaja Karniola. Prav tako nimamo več nobene opore, ki bi pričala o začetkih organiziranja zemljiških gospostev na omenjenem prostoru v karolinški dobi.

Drugačni so tudi začetki Rajhenburga in Krškega (polja), ki obenem ne moreta več veljati za najstarejša nemška toponima južno od Karavank in Drave, Rajhenburg pa ne več za najstarejši grad. Prvi otipljivi (privatni) lastnik obeh omenjenih krajev – po kroni oziroma vladarju seveda – ni več Valtuni, ampak Hemin mož Viljem II., ki je prejel leta 1016 in 1025 z dvema darovnicama od Henrika II. in Konrada II. obsežno posest na obeh straneh Save med Savinjo na severu in Krko na jugu.⁴³ Iz te mase je leta 1043 salzburška nadškofija pridobila Rajhenburg, ki se tako prvič omenja približno poldrugo stoletje kasneje, kot se je mislilo na podlagi Arnulfove listine za Valtunija, pri čemer pa tudi ta omemba ni zagotovljena in je povsem možno, da gre za kasnejšo interpolacijo imena kraja oziroma gradu v besedilo listine, ki je bilo konec 12. stoletja v Krki prav tako manipulirano.⁴⁴ Takrat sta Hema, ki je ustanavljala ženski samostan v Krki, in salzburški nadškof Balduin, ki ji je pri tem izdatno pomagal, sklenila zamenjalno pogodbo (*complacitatio*), s katero je nadškof prepustil Heminim lastniškim cerkvam po Koroškem krstno in pogrebno pravico ter desetino, v zameno pa prejel Adegliacco v Furlaniji in »posestvo ob Savi v Rajhenburgu«.⁴⁵ Rajhenburg je postal izhodišče kasnejšega velikega salzburškega gospostva, začetke tamkajšnjega gradu pa je mogoče povezati šele z nadškofom Konradom I. (1106–1147), »enim najbolj impozantnih cerkvenih knezov Nemčije v visokem srednjem veku«.⁴⁶ Kot poroča okrog leta 1170 njegov biograf, je dal Konrad I. v obrambo proti Madžarom zgraditi tri gradove: grad v Lipnici, ki ga je začel graditi od temeljev, vendar ga ni dokončal; na Ptujju je dal obnoviti stari, vendar od časa uničeni

grad; Rajhenburg pa je zgradil na novo.⁴⁷ Nekateri so to mesto Konradovega življenjepisa razumeli tako, da je »znova pozidal« grad Rajhenburg, kar pa ne drži.⁴⁸ *Richenburch a novo edificavit* lahko pomeni le, da ga je zgradil na novo. Takšno razumevanje besedila na najboljši možen način potrjuje že kar primerjava informacije o Rajhenburgu s predhodno omenjenim Ptujem, kjer pisec poudarja, da je tam že stal star ruiniran grad, ki ga je Konrad obnovil (*ab eo ... reedificatum est*). Situacija glede gradov na Ptujju in Rajhenburgu ni bila identična in to je pisec izrazil tudi z različnima glagoloma, ki ju je uporabil pri svojem opisu Konradove gradbene dejavnosti.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

Conversio Bagoariorum et Carantanorum, ed. Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg* (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 15). Hannover: Hahn, 1997, str. 90–135.

D. Arnolf – *Die Urkunden Arnolfs*, ed. Paul Kehr, *Monumeta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum* 3. Berlin: Weidmann, 1955.

D. H. II. – *Die Urkunden Heinrichs II. und Arduin*, ed. Harry Bresslau und Alfred Gawlik, *Monumeta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 3. Berlin: Hahn, 1957.

D. Ko. II. – *Die Urkunden Konrads II.*, ed. Harry Bresslau, *Monumeta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 4. Berlin: Hahn, 1957.

D. Lo. III. – *Die Urkunden Lothars III. und der Kaiserin Ribenza*, ed. Emil Ottenthal und Hans Hirsch, *Monumeta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae* 8. Berlin: Weidmann, 1927.

Gradivo 2 – *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku* 2, izd. Franc Kos. Ljubljana: Leonova družba, 1906.

MC 1 – *Monumenta historica ducatus Carinthiae* 1. *Die Gurker Geschichtsquellen 864–1232*, Hg. August Jaksch. Klagenfurt: Kleinmayr, 1896.

MC, *Ergänzungsheft – Monumenta historica ducatus Carinthiae, Ergänzungsheft zu Band I–IV*, Hg. August Jaksch. Klagenfurt: Kleinmayr, 1915.

⁴³ D. H. II., št. 346; D. Ko. II., št. 32; MC 1, št. 12, 14. Tudi listina Henrika II. je bila kasneje v Krki falsificirana, vendar njena vsebina v pogledu podeljene posesti ni sporna, saj jo potrjuje v originalu ohranjena potrditvena listina Konrada II. za Viljema II. iz leta 1028 (D. Ko. II., št. 134; MC 1, št. 15). Gl. Štih, *Izvor in začetki*, str. 39.

⁴⁴ MC 1, št. 16. Listina je po Jakschevih ugotovitvah krški falsifikat, ki pa temelji na pristni tradicijski notici, s katero je prišlo do zamenjave med Hemo in Salzburgom in v kateri naj bi že izvorno stalo ime *Richenburch*. Toda začetke gradu, ki ga presumira ime s končnico –burg, je mogoče povezati šele s salzburškim nadškofom Konradom I. v prvi polovici 12. stoletja. Zato je povsem možno, da je bilo ime Rajhenburg v listino vneseno šele naknadno, ob njeni manipulaciji v Krki, ko je v Rajhenburgu že stal grad in so ime retrogradno uporabili za natančnejšo lokalizacijo tiste posesti ob Savi, ki jo je leta 1043 dobil Salzburg. Podrobneje glej prispevek Borisa Hajdinjaka v tej številki Kronike.

⁴⁵ Za ustanavljanje samostana v Krki in za Balduinovo vlogo pri tem podjetju gl. Štih, *Zgodovinsko o Hemi*, str. 17 sl.

⁴⁶ Dopsch, Konrad I., LMA 5, st. 1355.

⁴⁷ Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis, c. 20.

⁴⁸ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 95; Jakič, *Sto gradov*, str. 32. Kos (*Urbarji*, str. 22) pa celo piše, da Konradov biograf med »porušeni gradovi« omenja tudi Rajhenburg, ki da ga je dal Konrad I. »znova pozidati«. Tega v viru ni.

- Reindl, Kurt: *Die bayerischen Luitpoldingen 893–989* (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte N. F. 11). München: C. H. Beck, 1953.
- RI I/1 – *Regesta Imperii I/1, Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918 (924)*, Nach Johann Friedrich Böhmer neu bearb. von Engelbert Mühlbacher, vollendet von Johann Lechner. Innsbruck: Wagner, 1908.
- StUB 1 – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark 1*, Hg. Josef Zahn. Graz: Historischer Verein für Steiermark, 1875.
- Urkunden Krains 5 – *Urkunden zur Geschichte Krains 5*, Hg. Franz Schumi, Archiv für Heimatkunde 1. Laibach: Franz Schumi, 1882/3, str. 74–80.
- Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis*, ed. Wilhelm Wattenbach, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 11. Hannover: Hahn, 1854, str. 62–67.
- LITERATURA
- Dopsch, Heinz: Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Verwandtschaft. *Festgabe zum 900-Jahrjubiläum des Bistums Gurk 1072–1972* Tl. 1 (= Carinthia I 161, 1971), str. 95–123.
- Dopsch, Heinz: Konrad I. *Lexikon des Mittelalters* 5. München: Artemis, 1991, st. 1355.
- Felicetti von Liebenfels, Moritz: Steiermark im Zeitraume vom achten bis zwölften Jahrhundert. Historisch-topographische Skizze auf Grund kritischer Quellenstudien. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 10, 1873, str. 24–128.
- Fichtenau, Heinrich: *Das Urkundenwesen in Österreich vom 8. bis zum frühen 13. Jahrhundert* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergbd. 23). Wien-Köln-Graz: Böhlau, 1971.
- Fräß-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens 1: Das Mittelalter*. Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn, 1984.
- Gänsler, Gerald: Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der »Eppensteiner« (1. Tl.). *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 83, 1992, str. 83–125.
- Grafenauer, Bogo: (opomba k) *Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Hauptmann, Ljudmil: Grofovi Višnjegorski. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 250, 1935, str. 215–239.
- Hauptmann, Ljudmil: Hema i Svetopuk. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 255, 1936, str. 221–246.
- Jakič, Ivan: *Sto gradov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2001.
- Jaksch, August: Einleitung. *MC* 1, str. 1–35.
- Jaksch, August: Vorbemerkungen. *MC* 1, str. XI–XXIII.
- Jaksch, August; Wutte, Martin: Kärnten. *Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer* I/4. Wien: Verlag von Adolf Holzhausens Nachf., 1914, str. 1–308.
- Kahl, Hans-Dietrich: *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)* (Situla 39 – Razprave 1. razreda SAZU 20). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije : SAZU, 2002.
- Kahl, Hans-Dietrich: Solium Ducatus Karinthie. Fragen um Kärntens Fürstenstein und seine Rituale. *Carinthia I* 188, 1998, str. 185–235.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroskem do začetka 15. stoletja* (Zbirka ZRC 1). Ljubljana: ZRC, 2005.
- Kos, Milko: *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave*. Ljubljana: Slovenska matica, 1985.
- Kos, Milko: *Urbarji salzburske nadškofije* (Viri za zgodovino Slovencev, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 1). Ljubljana: AZU, 1939.
- Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1955.
- Leitner, Friedrich W.: Zur Edition der Gurker Geschichtsquellen. *Hemma von Gurk. Ausstellung auf Schloss Strassburg/Kärnten 14. Mai bis 26. Oktober 1988* (Peter G. Tropper (Red.)). Klagenfurt: Carinthia, 1988, str. 49–52.
- Mell, Andreas: Der comitatus Liupoldi und dessen Auftheilung in die Landgerichte des XIX. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 21, 1900, str. 385–444.
- Mitterauer, Michael: *Karolingische Markgrafen im Südosten. Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel im österreichischen Raum* (Archiv für Österreichische Geschichte 123). Wien: Böhlau, 1963.
- Pirchegger, Hans: Karantanien und Unterpannonien zur Karolingerzeit. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 33, 1912, str. 272–319.
- Reindl, Kurt: Die politische Entwicklung. *Handbuch der bayerischen Geschichte 1* (Max Spindler (Hg.)). München: C. H. Beck, 1981, str. 249–349.
- Stiendorf, Andrea: *Marken und Markgrafen. Studien zur Grenzsicherung durch die fränkisch-deutschen Herrscher* (Monumenta Germaniae Historica, Schriften 64). Hannover: Hahn, 2012.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 5: Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993.

- Štih, Peter: Carniola, patria Sclavorum. *Österreichische Osthefte* 37, 1995, str. 845–861.
- Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik* (Matjaž Bizjak (ur.)). Ljubljana-Škofja Loka: ZRC, 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter: Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku. *Zbornik Brižinski spomeniki* (Janko Kos, Franc Jakopin, Jože Faganel (ur.)). (Dela 2. razreda SAZU 45). Ljubljana: SAZU, 1996, str. 13–26.
- Štih, Peter: Salzburg an der untersteirischen Drau und Save im Mittelalter. *Stadt, Land und Kirche. Salzburg im Mittelalter und in der Neuzeit. Beiträge der Tagung zur Emeritierung von Heinz Dopsch* (Peter F. Kramml (Hg.)) (Salzburg Studien 13). Salzburg: Verein »Freunde der Salzburger Geschichte«, 2012, str. 85–112.
- Štih, Peter: Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze 1* (Rajko Bratož (ur.)) (Situla 39 – Razprave 1. razreda SAZU 18). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije: SAZU, 2000, str. 355–394.
- Štih, Peter: Zgodovinsko o Hemi Krški. *Emina romarska pot. Zbornik referatov*. Podsreda: Kozjanski park, 2007, str. 6–23.
- Vilfan, Sergij: Zemljiška gospostva. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovenecv. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 75–239.
- Wadl, Wilhelm: Die erste urkundliche Erwähnung des Namens Diex. *Diex. Sonnendorf auf der Saualpe* (Robert Wlattnig (Hg.)). Diex: Verlag Johannes Heyn, 1996, str. 17–22.
- Wolfram, Herwig: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien mit Zusätzen und Ergänzungen* (Dela 1. razreda SAZU 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44). Ljubljana: SAZU : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Wolfram, Herwig: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergbd. 31). Wien-München: Oldenbourg, 1995.

S U M M A R Y

Rajhenburg and the charter of King Arnulf for Waltuni of 895

On 29 September 895, King Arnulf issued in Ötting, Bavaria, a charter granting his loyal vassal Waltuni an estate in Triental and Diex in Carinthia, three royal manses in Rajhenburg in the March along the Sava River, a Krško (Germ.: Gurkfeld) estate on the opposite bank of the Sava River, and an estate in the upper Mura River basin in Ingering, previously the fief of a certain Ottelin. The granted estate was situated in the county of Luitpold, in the eastern parts known as Carantania. The charter is important for Slovenian history for several reasons. *Richenburch* was ascribed the epithet of the oldest castle documented in the Slovenian territory. In a similar vein, *Richenburch* and *Gurcheuelt* became the oldest German place names south of the Karavanke mountain range and the Lower Styrian Drava River. What is more, containing an indication of a March along the Sava River (*marchia iuxta Souwam*), the said charter is the sole document to have recorded the name of the Carolingian County (Margraviate) in the Lower Slovenian Sava River basin throughout the entire 9th century; in addition, its indication of a castle, three royal manses on the left and an estate on the right bank of the Sava River points to the first beginnings of organising land estates on the western model and hence the beginnings of feudalisation south of the Drava River. And finally, according to the charter, the southeastern part of Carantania reached in the 9th and possibly already in the 8th century as far as the Lower Styrian Sava River and beyond.

The charter, preserved in a single transcript in cartulary of the Bishopric Gurk from the end of the 12th century (Gurker Kopialbuch 1, AT-KLA 118, Geschichtsvereins-Handschriften 2/24, fol. 1v, 2r), has long confronted historians with a series of problems. The discussion, in which special mention should be made of Moritz Felicetti von Liebenfels, Andreas Mell, Hans Pirchegger and August Jaksch, first primarily focused on the question whether the diction *in comitatu Livopoldi in orientalibus partibus Charanta nominatis* refers only to the estate in Ingering, the last one listed above, or to all three estate clusters. This gave rise to the question regarding administrative organisation of Carantania, which is now deemed to have encompassed one single county in 976 and which was at the end of the 9th century administered by Luitpold, the second most powerful figure after King Arnulf in the southeastern portion

of the kingdom. Equally dubious was the datum that the estate along the Lower Styrian Sava River was part of Carantania. Due to the fact that the geographical sequence was broken by the interference of the estate far in the south along the Sava River, as well as for stylistic reasons, Ernst Klebel was the first to suspect in the early 1950s that this particular passage might have been a later interpolation into the text of the charter. His opinion was endorsed and further reinforced by Kurt Reindl. The crucial turning point then occurred in the 1990s, when Herwig Wolfram successfully demonstrated that, both linguistically and institutionally, the *marchia iuxta Sowwam* did not belong to the 9th century but at the earliest to the 11th century. This led to the unequivocal conclusion that the charter had been tampered with or falsified – the only question that remained was to what extent. Hans-Dietrich Kahl then managed to demonstrate with compelling arguments that the passage *in marchia iuxta Sowwam tres regales mansos, quod Richenburch dicitur* should be stricken out from the charter, as well as most likely the following wording: *et aliud predium ultra fluvium Sowwam Gurcheuelt nuncupato*.

The research conducted so far shows that the only Carantanian estate Waltuni received in 895 was that in Carinthia and Upper Styria and that the charter cannot be used in the discussion on the southern or southeastern border of Carantania. Therefore, according to the present knowledge, no crown grant was issued for the territory south of the Drava and east of the Isonzo before the second half of the 10th century. The March along the Sava River was institutionally and nominally proven a phantom form, with *Carniola* remaining the only historical provincial name documented for the Slovenian Sava River basin in the early Middle Ages. Furthermore, there is no longer any ground to believe that the beginnings of organising land estates in the said area date back to the Carolingian period. Similarly different were the beginnings of Rajhenburg and Krško, which can thus no longer be considered the oldest German place names south of the Karavanke mountain range and the Drava River, just as Rajhenburg can no longer be regarded the oldest castle. Rajhenburg, renamed Brestanica in 1953, was thus first documented in 1043, when it passed into the hands of the Archbishopric of Salzburg, and obtained its first castle only about 1130 under Archbishop Conrad I.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.81:7.03(497.4Rajhenburg)"11/17"
719(497.4Rajhenburg)

Prejeto: 4. 6. 2013

Igor Sapač

univ. dipl. inženir arhitekture, univ. dipl. umetnostni zgodovinar, dr. umetnostne zgodovine,
muzejski svetovalec, Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Pot na Fužine 2, SI-1000 Ljubljana
docent, Fakulteta za gradbeništvo, Univerza v Mariboru, Krekova 2, SI-2000 Maribor
E-pošta: igor.sapac@guest.arnes.si

Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg

IZVLEČEK

Na razglednem kopastem skalnem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo pozidani grad Rajhenburg je eden najpomembnejših grajenih spomenikov srednjeveške kulture na Slovenskem. Nastal je v prvi polovici 12. stoletja oziroma pred letom 1141. V poznem 12. stoletju, v 13. stoletju in v prvi tretjini 16. stoletja so prvotno stavbno zasnovo razširili in ji dodali zelo kakovostno oblikovane nove arhitekturne sestavine, med katerimi izstopa zlasti romanska kapela. V zgodnjem 17. stoletju, v obdobju baroka, v poznem 19. stoletju in po letu 1941 so grad prezidali, vendar pri tem niso bistveno spremenili med 12. in 16. stoletjem izoblikovane zasnove. Med 17. in 19. stoletjem so grajski kompleks razširili z velikim vrtom in pristavo. Sestavni del grajskega kompleksa je tudi dvorec Turn ob sotočju Brestanice in Save, ki je nastal v 12. ali 13. stoletju kot bivališče gradiščanov. Sedanjo podobo je stavba dobila zlasti s širitvami in prezidavami v 16., 17. in 18. stoletju. Prispevek analizira in kritično vrednoti doslej zbrane podatke v zvezi z arhitekturno zgodovino gradu ter jih dopolnjuje s številnimi novimi spoznanji.

KLJUČNE BESEDE

grad, Rajhenburg, Turn, Brestanica, arhitektura, arhitekturna zgodovina, stavbni razvoj, romanika, gotika, renesansa, barok, utrdba, salzburska nadškofija, Konrad I., Konrad III., Rajnpreht Rajhenburški, Gall pl. Gallenstein, Attems, trapisti, prenova, konservatorstvo, spomeniško varstvo

ABSTRACT

ARCHITECTURAL HISTORY OF THE RAJHENBURG CASTLE

The Rajhenburg Castle, built on a domed rocky cliff overlooking the outflow of the Brestanica stream into the Sava River, is one of the most important architectural monuments of medieval culture in the Slovenian territory. It was constructed in the first half of the 12th century or, more accurately, before 1141. In the late 12th, 13th and the first third of the 16th century, the original building layout was expanded to include new architectural elements of outstanding design, the most remarkable of which is the Romanesque chapel. In the early 17th century, the Baroque period, in the late 19th century and after 1941, the castle was converted, without introducing major changes to the building layout of the period from the 12th to the 16th century. Between the 17th and 19th centuries, the castle compound was added a big garden and a manor. Another component part of the castle compound is the Turn Manor at the confluence of the Brestanica and the Sava, which was built in the 12th or 13th century as a residence for the castellans. The castle obtained its present image above all with the extensions and alterations in the 16th, 17th and 18th centuries. The paper analyses and critically assesses the hitherto collected data relating to the architectural history of the castle, and supplements them with a number of new findings.

KEY WORDS

castle, Rajhenburg, Turn, Brestanica, architecture, architectural history, building development, Romanesque art, Gothic art, Renaissance, Baroque, fortification, Salzburg Archdiocese, Conrad I., Conrad III., Reinprecht of Reichenburg, Gall von Gallenstein, Attems, Trappist monks, restoration, conservation, monument preservation

Na razglednem kopastem skalnem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo pozidani grad Rajhenburg velja danes za enega najpomembnejših spomenikov srednjeveške kulture in arhitekture na Slovenskem.¹ Poseben pomen ima zlasti zaradi ohranjenih številnih romanskih arhitekturnih prvin. Še pred nekaj desetletji to ni bilo tako. V elaboratu *Kulturni spomeniki v Sloveniji: spomeniki prve kategorije* oziroma v tako imenovani Beli knjigi najpomembnejših slovenskih grajenih kulturnih spomenikov, ki jo je nekdanji Zavod za spomeniško varstvo Socialistične republike Slovenije kot prvi tovrstni poskus v zgodovini slovenskega konservatorstva izdal leta 1974, je najprej naveden med spomeniki delavskega gibanja in ljudske revolucije kot zgodovinski spomenik: »Grad Rajhenburg. 1941. leta zbirno taborišče za nad več kot 35.000 izgnancev.«² V nadaljevanju je naveden tudi med enainpetdesetimi gradovi kot umetnostni spomenik: »Grad Rajhenburg. Po arhivski omembi ena najstarejših grajskih zasnov pri nas s srednjeveško tlorisno zasnovo, ki je kljub predelavam v 17. in predvsem 19. stoletju ohranila še gotske prvine v detajlih in stavbnih sestavinah.«³ Grad je že vsaj od objave v Reichertovem albumu *Einst und jetzt* iz leta 1862 in od zapisa Josefa Zahna v leta 1890 izdani štajerski knjigi reprezentativne serije *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* tudi v širši javnosti slovel kot najstarejši listinsko izpričani grad na Štajerskem oziroma na Slovenskem.⁴ Tudi zato so od leta 1975

postopno, a sistematično tekla raziskovalna in prenovitvena dela, ki so v veliki meri pojasnila njegov dolgotrajni in zapleteni stavbni razvoj ter zelo povečala njegov kulturnozgodovinski pomen. Ivan Stopar, ki se je z gradom prvi poglobljeno ukvarjal s stavbnozgodovinskega vidika, je pred časom zapisal, da bi poročilo o raziskavah stavbne zgodovine gradu v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja lahko zvenelo kot kriminalni roman.⁵ Raziskave so leto za letom razkrivale nove podrobnosti; od renesančnih poslikav na zunanjsčini in v notranjsčini, profiliranih lesenih stropov, zidovja porušenih stavb pod dvoriščnim tlakom, izjemnih ostankov romanske grajske kapele do številnih poznogotskih stavbnih členov na dvoriščni strani.⁶ Med zadnjimi prenovitvenimi deli v letih 2011 in 2012 izvedene raziskave so v marsičem dopolnile in deloma tudi spremenile dosedanje poglede na arhitekturno zgodovino gradu. Nekatera vprašanja, ki so se pred tem zdela že rešena, kot, denimo, o romanskem značaju zahodnega stavbnega trakta, so se ponovno odprla. Danes velja, da je grad s stavbnozgodovinskega vidika eden najzanimivejših na Slovenskem in da je tu mogoče najti vrsto izjemnih visoko- in poznosrednjeveških arhitekturnih prvin, ki jih drugod ni. Kljub izvedenim raziskavam v zadnjih treh desetletjih pa njegova arhitekturna zgodovina še vedno ni povsem zadovoljivo pojasnjena in odprta so ostala nekatera pomembna vprašanja. Jasno je, da gre za izjemno grajsko stavbo z neprekinjenim razvojem vsaj od 12. stoletja dalje. Za njeno vrednotenje je še vedno sprejemljiva ocena Ivana Stoparja iz leta 1977, da je to ena redkih v našem prostoru ohranjenih kompleksno zasnovanih visokosrednjeveških oziroma romanskih reprezentativnih rezidenc zahtevnega fevdalnega gospoda, ki zrcali njegov ekonomski položaj in dejansko moč.⁷

1 Primerjaj (v nadaljevanju Prim.) Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 181–185; Stopar, *Najlepsi slovenski gradovi*, str. 196–203. Stavbni kompleks, z uradnim nazivom EŠD 46, Brestanica – Grad Rajhenburg, je od 6. 10. 1999 razglašen za kulturni spomenik državnega pomena. (Odlok o razglasitvi Gradu Rajhenburg in njegovega območja za kulturni spomenik državnega pomena, Ur. l. RS, št. 81/99-3849, 46/2005-1873)

2 *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*, str. 21.

3 *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*, str. 62 (avtor zapisa: dr. Ivan Komelj). Ocena je najverjetneje temeljila na bežnem ogledu gradu, ki ga je leta 1957, zatem ko so v gradu opustili ženski zapor, opravil konservator umetnostni zgodovinar Zavoda za spomeniško varstvo Ljudske republike Slovenije dr. Marijan Zadnikar. V zapiskih je na podlagi ogleda zunanjsčine z okroglim stolpom, arkadnega notranjega dvorišča in prostora nekdanje gotske obokane kapele zabeležil, da je jedro stavbe iz gotske dobe (15. stoletje), večja prezidava pa iz 17. stoletja (vhodni portal, pritlične arkade na dvorišču, okenski okviri s toskanskimi profili). Zadnikar, Terenski zapiski XXXIX, 1957 (INDOK).

4 Reichert, *Einst und jetzt, Schöne alte Steiermark*, str. 168–169; *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Band VII, str. 246; Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, II, št. 309; *Kaj delajo trapisti*, str. 131; Tiller, Sevnica in okolica, str. 20; Tiller, Dekanija Videm, str. 4, 26; Pettau, Imena važnejših starejših gradov, str. 108; Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 21; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 256; Curk, Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture, str. 259, 262; *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*, str. 62; Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 47; Stopar, Grad Brestanica, str. 127–128; Curk, Brestanica, str. 137–138;

Koropec, Brestanica z okolico, str. 45, 73; Slabe, Raziskave, str. 42; Stopar, Grajski objekti, str. 79; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 95; Sapač in Železnik, Grad Rajhenburg, str. 62–65; Sapač, Srednjeveški gradovi ob reki Savi, str. 90–91; Szlosbaytel, Die Befestigung, str. 119.

5 Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 181.

6 Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 46–49; Stopar, Grad Brestanica, str. 127–151; Slabe, Raziskave, str. 23–44; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95–103; Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov*, str. 19–35; Kramberger, Romanska kapela na gradu Rajhenburg, str. 65–69; Sapač in Železnik, Grad Rajhenburg, str. 62–65; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 225–236; Schicht, Burgen des Salzburger Erzbistums, str. 87–94.

7 Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 46.

Pogled na grajski kompleks Rajhenburg iz zraka pred letom 2011 (Fototeka MAO).

Rajhenburg pred salzburškim nadškofom Konradom I. (1106–1147)?

Danes ni mogoče več trditi, da je Rajhenburg najstarejši (v pisnih virih izpričani) grad na Štajerskem oziroma v Sloveniji.⁸ Doslej opravljene zgodovinske, stavbnozgodovinske in arheološke raziskave so pokazale, da nikakor ni mogoče dokazati obstoja gradu že pred letom 1131, ko je salzburški nadškof Konrad I. sklenil mir z Ogrri, po drugi strani pa, da kljub temu ni mogoče povsem zanesljivo izključiti obstoja kakšne grajske stavbe oziroma utrdbe na tej lokaciji pred letom 1131. Žal je bila med zadnjimi prenovitvenimi deli zamujena priložnost, da bi opravili celovito zastavljene arheološke raziskave, zlasti na jugovzhodnem delu osrednjega dvorišča, ki bi na to vprašanje edine morda dale zadovoljiv odgovor.⁹ Tako nam sedaj preostane le, da navajamo argumente, ki govorijo v prid eni ali drugi tezi.

Grad je v pisnih virih prvič zanesljivo (posredno) izpričan julija 1141, ko se v originalni listini nadškofa Konrada I., izdani v Brežah, kot priča omenja po njem imenovani *Otto de Richenburch*.¹⁰ Listina, v kateri je poleg imena *Richenburch* zapisana letnica 895, je nastala kot nenatančni prepis šele v zadnji četrtini 12. stoletja.¹¹ Tudi omemba imena Rajhen-

burg v zelo nezanesljivem prepisu listine iz leta 1043, s katero je grofica Hema Breško-Seliška »posestvo Rajhenburg ob Savi« (*predium apud Sovvam in Richenburch*) prepustila salzburškemu nadškofu Balduinu, s čimer je bil postavljen temelj kasnejšega salzburškega ozemlja ob Savi, je problematična, saj nikakor ni samoumevno, da je bilo to ime, ki je zanesljivo izpričano šele od 12. stoletja, zapisano tudi v originalni listini.¹² Verjetno se zdi, da bi to ime mogli dopisati šele v prepisu in da so tako povečali razumljivost prepisa starega besedila za bralce v 12. stoletju. Beseda *burch* nesporno dokazuje obstoj utrjenega fevdalnega sedeža,¹³ a odprto ostaja, ali se je ta beseda v zvezi z Rajhenburgom resnično pojavila že pred drugo tretjino 12. stoletja.¹⁴ Glede na splošne zgodovinske podatke ni mogoče z gotovostjo potrditi ali zanikati domneve, da je grad že stal konec 9. stoletja ali okoli leta 1016 oziroma 1025, ko je Hemin mož savinjski krajišnik Viljem II. Breško-Seliški od nemških vladarjev Henrika II. in Konrada II. dobil vladarjevo zemljo na obeh straneh Save.¹⁵ A ob tem ni mogoče spregledati dejstva, da so bili gradovi v sedanjem slovenskem prostoru okoli leta 1000 izjemno redki; od leta 1011 je zanesljivo izpričan le grad Bled,¹⁶ medtem ko pri leta

⁸ Prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 196. Kot čas nastanka gradu je v tem delu navedeno 12. stoletje, kot prva omemba čas med letoma 1131 in 1147. Prim. tudi zaradi novjših spoznanj spremenjeni navedbi v: Kos, *Med gradom in mestom*, str. 95; Kos, *Vitez in grad*, str. 360.

⁹ Prim. Slabe, *Raziskave*, str. 27, 40, 43; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 225.

¹⁰ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 169, str. 101–102, prim. tudi št. 358, str. 184–185. V isti listini se kot priča omenja tudi Meginhardus de Sconenberge (s Šumberka na Dolenjskem), tako da sta z isto listino prvič posredno izpričana kar dva pomembna gradova.

¹¹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, II, št. 309, str. 234;

Kos, *Vitez in grad*, str. 360; Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti*, str. 38–39; Baraga, *Listina iz leta 1154/55*, str. 18; Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 60.

¹² Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, III, št. 124, str. 86; Stopar, *Grad Brestanica*, str. 128; Kosi, *quae terram nostram*, str. 45; Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti*, str. 39; Baraga, *Listina iz leta 1154/55*, str. 18; Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 60.

¹³ Stopar, *Grad Brestanica*, str. 127; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95.

¹⁴ Prim. Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 198–202.

¹⁵ Prim. Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti*, str. 39; Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 60.

¹⁶ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, III, št. 17, 28, 164, 166, str. 13 sl.; Štih, *Tisoč let od prve omembe Blejskega gradu*, str. 9–27.

973 oziroma 1001 izpričanih Bosisnu in Solkanu, ki sta danes izginula in ne vemo niti za njuni lokaciji, ni mogoče zanesljivo sklepati, ali je šlo za srednjeveška fevdalna gradova v polnem pomenu te besede ali zgolj za (starejši?) utrdbi.¹⁷ Drugi gradovi v tistem obdobju v razpoložljivih pisnih virih niso izpričani. Šele po letu 1086 z (zelo nezanesljivo) omembo Dornberka¹⁸ oziroma po letu 1091 z bolj zanesljivo posredno omembo Slovenj Gradca¹⁹ se začnejo naglo vrstiti številne prve omembe gradov, ki zrcalijo množično gradnjo gradov kot oblastnih, vojaških, upravnih, sodnih in kulturnih središč med koncem 11. stoletja in sredino 13. stoletja.²⁰ Na podlagi teh ugotovitev obstoja gradu Rajhenburg pred 12. stoletjem ni mogoče povsem izključiti, a se zdi malo verjeten. S tem v zvezi je zgovorna v originalu ohranjena listina iz leta 1028, s katero je cesar Konrad II. (ok. 990–1039) grofu Viljemu II. Breško-Seliškemu potrdil v letih 1016 in 1025 darovano kraljevo zemljo na obeh straneh Save med Savinjo in Krko; v njej Rajhenburg kot domnevno najstarejše znano gosposko središče tega območja ni omenjen.²¹

Življenjepisec salzburškega nadškofa Konrada I. (1106–1147) je v dokumentu iz časa med letoma 1170 in 1177 sporočil, da je nadškof Rajhenburg, na novo pozidal (*Richenburch a novo edificavit*) za obrambo pred Madžari, potem ko je z njimi že sklenil mir.²² Čas začetka gradnje Rajhenburga pod nadškofom Konradom je torej moč zamejiti z letnicami 1127 oziroma 1131 in 1141, ko se omenja Oto z Rajhenburga.²³ V istem dokumentu v zvezi z Brežami piše, da je bilo mesto po ukazu nadškofa Konrada I. popolnoma na novo postavljeno (*a fundamentis precepto eius edificata est*), v zvezi z gradom Lipnica, da ga je začel popolnoma na novo graditi (*Libnize a fundamento edificare coepit*), v zvezi z

gradom Ptuj pa, da je bil tam star, a dolgo časa razrušen grad, ki ga je dal nadškof ponovno zgraditi (*reedificatum est*). Iz dokumenta v zvezi z Rajhenburgom torej ni mogoče zanesljivo sklepati, ali gre za povsem novo gradnjo na novo izbrani prazni lokaciji ali za gradnjo nove stavbe na lokaciji podrtega starejšega gradu, saj navedba »na novo pozidal« ne pomeni nujno »popolnoma na novo« kot v primeru Brež in Lipnice, pa tudi ne »ponovno zgraditi« kot v primeru Ptuja.²⁴ Stara naselitvena kontinuiteta, ki je značilna za lokacije mnogih visokosrednjeveških gradov na tem območju, pri razreševanju tega vprašanja ni v pomoč.²⁵ Prometno strateška tradicija lokacije je gotovo vplivala na nastanek srednjeveškega gradu, a pri tem je povsem odprto vprašanje, kdaj se je to zgodilo.

Leta 1978 na notranjem grajskem dvorišču opravljene arheološke raziskave so razkrile ostanke dveh ločenih kakovostno grajenih stavb. Zaradi pomanjkljivega poznavanja gradbenega razvoja gradu so ob odkritju skleпали, da stavbi nimata navezave na sedanjo tlorisno zasnovo gradu oz. na romansko grajsko zasnovo iz časa nadškofa Konrada I. in da sta zato morali nastati pred 12. stoletjem.²⁶ V letih 2011 in 2012 izvedene raziskave so to domnevo prepričljivo dokončno ovrgle in pokazale, da ni naključje, da med raziskavami leta 1978 niso odkrili drobnih najdb, ki bi jih bilo mogoče datirati v čas pred 12. stoletjem.²⁷

Pri odkritih ostankih obeh stavb nastopa kamnita zidava iz klesanih kamnitih blokov. Ob jugozahodnem vogalu dvorišča so na površini okoli 3,5 × 2,5 metra odkopali na živi skali stoječ okoli 2,5 metra visok severovzhodni vogal stavbe s frontama iz natančno klesanih kamnitih kvadrov peščenjaka, vezanih z apneno malto in položenih v pravilne plasti. Kvadri so deloma precej dolgi in večinoma

¹⁷ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, II, št. 445, str. 339–341; III, št. 1, str. 1–2.

¹⁸ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, III, št. 385, str. 224–225.

¹⁹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, III, št. 395, str. 232–233. Značilno je ime tega zgodnjega gradu; ker so bili gradovih v 11. stoletju v tem prostoru zelo redki, so ga poimenovali preprosto Grad (Grez).

²⁰ Prim. Zadnikar in Stopar, *Romanska arhitektura na Slovenskem*, str. 35–40.

²¹ Bresslau, *Monumenta Germaniae Historica*, IV, št. 134, str. 180–181; prim. nav. delo, št. 32, str. 35; Bresslau, *Monumenta Germaniae Historica*, III, št. 346, str. 440–441; Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 39.

²² Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 20–22; Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 109; Kos, *Vitez in grad*, str. 360.

²³ Koropec, Brestanica z okolico, str. 45, 46; Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 199; prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 133–134; Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 39. Ime Rajhenburg (*Richenburch*) se sicer omenja tudi v listini, datirani z datumom 16. julij 1131, a tudi ta listina ni pristna in je nastala šele med letoma 1216 in 1218. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 104 c, str. 61, 62.

²⁴ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 129.

²⁵ Na Grajskem hribu so bili odkriti ostanki gradišča iz starejše železne dobe, v bližini je tekla trasa rimske ceste *Celeia-Neviodunum*. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 131; Curk, Brestanica. Prav mogoče je na razglednem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo, kjer je rimska cesta z mostom prečkala Savo, stala že kakšna rimska stavba, a ostanke arheološke raziskave niso razkrile. Med zadnjimi arheološkimi raziskavami leta 2011 so v mlajših plasteh odkrili zgolj rimski novc cesarja Hadrijana in odlomek ostenja domnevno rimskodobne ali poznoantične posode, ki pa ne moreta biti zadosten dokaz za obstoj stavbe na tej lokaciji v obdobju antike. Prim. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Center za preventivno arheologijo, *Arheološke raziskave ob prenovi gradu Brestanica – Grad Rajhenburg. Poročilo št. 00-0054/2011-MB-2013-03*, Ljubljana 2013.

²⁶ Slabe, *Raziskave*, str. 27, 36, 40, 41, 42; Stopar, *Grajski objekti*, str. 84; Curk, Brestanica, str. 137. Ob tem prve interpretacije odkopanih ostankov zidovja niso upoštevale dejstva, da so bile v 9. in 10. stoletju zidane utrdbe v osrednji Evropi izjemno redke.

²⁷ Prim. Slabe, *Raziskave*, str. 31, 36, 38, 41.

*Struktura zidave leta 1978 odkopanega vogala stavbe na jugozahodni strani dvorišča
(foto: Igor Sapač, 2012).*

*Struktura zidave grajskega obodnega obzidja iz 12. stoletja na severozahodni strani (levo)
in na južni strani (desno) (foto: Igor Sapač, 2005).*

postavljeni vodoravno v plasti, vmes pa je nekaj pokončnikov. Sredica zidu je izdelana iz amorfne zidne mase. Debeline stene ni mogoče izmeriti, a znaša vsaj 2 metra. Na južni strani se vzhodni zid nadaljuje pod obstoječo novoveško južno dvoriščno steno in ni bil raziskan. Stavba se je nesporno nadaljevala tudi proti zahodu. Izkopani vogal je bil v času obstoja stavbe nad nivojem tal, zasut je bil morda le talni zidec.²⁸ V času obstoja stavbe je bil talni nivo tega dela grajskega dvorišča okoli 2,6 metra nižji od sedanjega.²⁹ Stavba je stala na najvišji točki grajskega pomola. Jože Curk je glede na značilnosti gradnje odkopanega vogala sklepal, da bi ta teoretično mogel nastati že v pozni antiki, verjetneje pa šele v karolinškem obdobju.³⁰ Ob tem je podobno kot Marijan Slabe prezrl, da domala povsem enak način gradnje nastopa tudi v spodnjem delu zunanje strani obodnega grajskega obzidja na zahodni in južni strani. Uporabljeni skrbno klesani kvadri so primerljivi glede na uporabljeni material, velikost, način obdelave in postavitve.³¹ Gre za gradnjo, ki v slovenskem prostoru nastopa skoraj izključno v 12. in 13. stoletju.³² Po drugi strani se ortogonalna geometrija izkopanega vogala povsem prilagaja poteku južne obzidne stranice in postavitvi južnega grajskega trakta. Dokumentirani romanski nivo tal spodnje etaže južnega trakta je enak nekdanjemu nivoju dvorišča ob izkopanem vogalu. Pozicija leta 2011 odkopanega dvoriščnega romanskega portala v spodnji etaži južnega trakta je podrejena liniji zidu, ki izhaja iz izkopanega vogala; zid se je stikal z zidom južnega trakta tik ob portalu.³³ Navedeno kaže, da je izkopani vogal zelo

verjetno nastal približno istočasno kot obodno zidovje in nikakor ni mogoče z gotovostjo trditi, da je to najstarejši grajeni del grajskega kompleksa.³⁴ Stavba, ki ji je pripadal izkopani vogal, je morala stati do izravnave grajskega dvorišča v 16. stoletju, ko so zgornji del podrli, spodnji del pa zasuli. Če bi bila propadla že pred tem, se gotovo ne bi ohranil njen poltretji meter visoki vogal; nikakor se ne zdi verjetno, da bi več stoletij na grajskem dvorišču stal visoki razvaljeni vogal neke stavbe, ki bi bila razdejana še pred časom Konrada I. Vse kaže, da je odkopani solidno grajeni vogal pripadal neki stavbi, ki je na grajskem dvorišču stala med 12. in 16. stoletjem. Njeno velikost je zato mogoče določiti s pomočjo tlorisne analize romanskega obodnega obzidja na jugozahodni strani in romanskega južnega trakta. Če podatke uskladimo, lahko s precejšnjo verjetnostjo ugotovimo, da je odkopani vogal ostank solidno grajenega stolpa na najvišji točki grajskega pomola, ki je bil najverjetneje pozidan na kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 9 × 9 metrov in je imel v spodnji etaži vsaj 2 metra debelo zidovje.³⁵ Debelina in kakovostna gradnja zidovja kaže, da bi stolp mogel imeti precejšnjo višino, do štiri ali pet nadstropij. Stolp s takšno pozicijo in zasnovno je imel v sklopu visoko- in poznosrednjeveške grajske zasnove funkcijo glavnega grajskega stolpa – bergfrida. Obodno obzidje iz 12. stoletja na jugozahodni strani se je prilagodilo lokaciji stolpa. Na južno stranico stolpa je bil prislonjen romanski južni

²⁸ Slabe, Raziskave, str. 27.

²⁹ V 12. stoletju je bilo grajsko dvorišče neizravnano in je strmo padalo od zahoda proti jugovzhodu. Sedanja klet južnega trakta je bila sprva pritličje, dostopno skozi sedaj zasuti portal v severni steni.

³⁰ Curk, Brestanica, str. 137.

³¹ Prim. Stopar, *Ostra kopja*, str. 36 (fotografija odkopanega vogala stavbe na dvorišču); Stopar, Razvoj srednjeveške grajske, str. 47 (fotografija strukture zidave v pritličnem delu zahodne stene severozahodnega stolpa, z napačnim podnapisom zidava južne stene gradu). Zidavi sta primerljivi tudi glede na način fugiranja in na plasti s podolžnimi klesanci in eno vrsto pokončnikov. Stopničast podzidek odkopanega vogala je primerljiv s podzidkom južne stranice obodnega obzidja. Zgovorna je tudi primerjava strukture zidave izkopanega vogala z jugozahodnim vogalom severozahodnega stolpa.

³² Zanimiva je primerjava z zgodnejšo gradnjo iz 11. stoletja, ki je dobro dokumentirana na gradu Hompoš pri Mariboru. V tistem času gradbena tehnologija še ni bila tako razvita kot v 12. stoletju in se zato niso pojavljali skrbno obdelani kamniti kvadri. Značilni so bili precej dolgi in le deloma obklesani lomljenci, postavljeni v horizontalni položaj. Prim. Berčič, *Fakulteta za kmetijstvo in biosistemske vede*.

³³ Na to kažejo tudi rezultati zadnjih arheoloških raziskav, ki so na zunanji severni strani severnega zidu južnega trakta v spodnji etaži razkrile nastavek zidu SE 229; zgrajen je bil iz lomljenecv in klesancev in orientiran drugače od romanske stene južnega trakta ter vezan na skalno osnovo.

³⁴ Prim. Slabe, Raziskave, str. 27, 41.

³⁵ Prim. Slabe, Raziskave, str. 43. Avtor sklepa, da je vogal zaradi omejene možnosti širjenja proti jugu in zahodu ostank stavbe z razmeroma neobširno tlorisno površino, ki je imela lego na strateško najbolj pomembnem in praktično najvišjem predelu grajske vzpetine nad dolino Save. Na tej osnovi sklepa, da je bila odkopana stavba predvsem obrambno-strateške narave.

Bergfridi so bili zlasti pri pomembnejših gradovih nepogrešljiva sestavina. Dokumentirani so tudi na številnih gradovih salzburških nadškofov. Na gradu Seggau v Lipnici so pred nekaj leti odkopali temelje v 19. stoletju podrtega bergfrida na kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 14 × 14 metrov, ki je imel domnevno 3 metre debele stene. Novejše raziskave kažejo, da je v nasprotju z domnevmi starejših raziskovalcev stolp nastal šele v drugi četrtini 12. stoletja, pred letom 1120, sočasno z obodnim obzidjem. Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 239–242. Za starejšo manj ustrezno interpretacijo: Kaindl in Ranz in Städtler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 54–55, 160. Bergfrid je obstajal tudi na gradu Ptuj in se je očitno podobno kot na Rajhenburgu navezoval na južni palacij. Še ne povsem razrešeno je vprašanje domnevnega stolpa na zahodnem koncu ptujskega grajskega kompleksa, kjer so po drugi svetovni vojni odkrili ostanke nekega objekta na kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 12 × 12 metrov. Nekateri raziskovalci so domnevali, da so to sledovi nekdanjega srednjeveškega grajskega bergfrida. Novejše raziskave se bolj nagibajo v smer prvotne interpretacije Josipa Korošca, da so to najverjetneje ostanke staroslovskega svetišča. Prim. Pleterski, Razcvet Ptujana na ruševinah Petovione, str. 402–405.

Romanska tlorisna zasnova gradu Rajhenburg v 13. stoletju (po načrtu iz arhiva ZVKDS OE Ljubljana dopolnil Igor Sapač).

grajski trakt.³⁶ Glede na način zidave je stolp nastal najpozneje v 12. stoletju.³⁷ Nastal je istočasno z enako grajenim obodnim obzidjem ali malce pred njim, saj se je potek obzidja očitno prilagodil lokaciji stolpa in ne obratno.

Na severovzhodnem delu dvorišča so leta 1978 okoli 1,5 metra pod sedanjim talnim nivojem na površini v izmeri okoli 9 × 6 metrov odkopali nizke ostanke zahodnega in južnega zidu neke stavbe. Zidova sta se stikala z jugozahodnim vogalom v obliki nepravilnega zavoja, okrepljenega s kontraforjem. Okoli 1,2 metra debel zahodni zid je bil na zunanji in notranji fronti sestavljen iz pravilno obdelanih večjih klesanih kvadrov sivo-rumenega peščenjaka v plasteh. Zidava je bila nekoliko manj kakovostna od zidave vogala, odkopanega na jugozahodni strani dvorišča. Po interpretaciji Marijana Slabeta in Jožeta Curka bi stavba mogla biti uničena med boji z Madžari ob koncu 11. stoletja, čeprav

Marijan Slabe po drugi strani domneva, da je propadla pozneje kot stavba na jugozahodni strani dvorišča.³⁸ Glede na strukturo zidave in navezavo zidovja na tlak, odkritega v sedanji grajski veži leta 2011, danes ni mogoče več trditi, da je stavba nastala pred 12. stoletjem. Po drugi strani ne more biti mlajša od 13. stoletja. Debelina zidovja kaže, da bi mogla biti to nadstropna stavba. Zahodni zid, ki je prehajal v tlak,³⁹ kaže, da je morda stavbo na severni strani zapirala lesena stena ali pa je bila ta na tem mestu celo odprta. Zdi se, da je stavba stala samostojno na grajskem dvorišču in da se ni naslanjala na vzhodno stranico romanskega obodnega obzidja. Široka je bila okoli 6 metrov, dolga pa najmanj 5 in največ 11 metrov. Odkrita debela plast žganine bi lahko kazala, da je bilo tu kurišče, povezano s kuhinjo ali nemara celo z na gradu izpričano kovnico denarja.⁴⁰ Lokacija leta 2011 odkrite stavbe zahodno od glavnega vhoda v grad kaže, da sta obe stavbi obstajali sočasno in da imata enak talni nivo ter da sta nastali šele potem, ko so v 12. stoletju zgradili severno grajsko obodno obzidje v obliki ščitnega zidu z glavnim grajskim portalom. Vse kaže, da je imela stavba na severovzhodni strani dvorišča zgolj neko pomožno funkcijo v sklopu grajskega kompleksa, ki je začel nastajati v času nadškofa Konrada I.

Nobene od obeh kakovostno grajenih stavb, katerih ostanke so leta 1978 odkrili na notranjem grajskem dvorišču, torej ni mogoče več povezovati z obdobjem pred nadškofom Konradom I., saj se povsem smiselno navezujeta na romansko grajsko zasnovo iz 12. in 13. stoletja. Ali je pred obdobjem nadškofa Konrada I. tu stala kakšna stavba, je tako še naprej prepuščeno ugibanjem, ki pa jih ni mogoče povezati z materialnimi ostanki ali zanesljivimi pisnimi viri. Če bi morda vendarle dopustili možnost, da je stolpasta stavba na najvišji točki grajskega pomola z dobrim nadzorom nad dolino Save stala že pred 12. stoletjem, bi prišli v konflikt z navedbo, da je Konrad I. grad na novo pozidal, saj je stolpasta stavba stala do 16. stoletja. Zgolj

³⁸ Prim. Slabe, Raziskave, str. 43; Curk, Brestanica, str. 138.

³⁹ Slabe, Raziskave, str. 31. Med arheološkimi raziskavami leta 2011 so razkrili nadaljevanje tlaka, ki je potekal od leta 1978 izkopanega zidu pod sedanjim severnim arkadnim hodnikom skozi vhodno vežo do glavnega grajskega portala.

⁴⁰ Slabe, Raziskave, str. 23. Avtor je plast žganine interpretiral kot sled požara (najpozneje v zgodnjem 16. stoletju, pred gradnjo vzhodnega grajskega trakta), a prav mogoče bi lahko šlo tudi za veliko kurišče. Glede na skromno velikost in glede na lokacijo na dobro zavarovanem notranjem grajskem dvorišču, dovolj odmaknjeno od grajskega palacija, po drugi strani pa blizu glavnega grajskega vhoda in predgradja, ter glede na domnevno leseno severno steno, se zdi še najbolj utemeljena domneva, da bi mogla biti prav tu salburška kovnica denarja, ki je izpričana v virih iz prve polovice 13. stoletja. Prim. Curk, Brestanica, str. 137.

³⁶ V sedanjem pritličju južnega trakta so raziskave leta 2011 razkrile, da zahodni del severne stene in severni del zahodne stene ne kažeta romanske plastovite gradnje kot druge stene, ampak da so ju najverjetneje pozneje v novem veku iz neznanega razloga na novo zgradili. Za posredovani podatek se zahvaljujem konservatoriki Alenki Železnik. Sklepam, da so novo zidovje zgradili po rušenju stolpa. Stolp je torej tvoril severozahodni vogal južnega grajskega trakta. To kaže, da se je južni trakt naslonil na stolp in ne obratno. Stolp je torej stal pred južnim traktom.

³⁷ Prim. Slabe, Raziskave, str. 27. Avtor sklepa, da bi po načinu gradnje objekt mogel nastati že v pozni antiki, pa tudi še v obdobju romanike.

špekulirati je mogoče, ali je nemara pred 12. stoletjem tu stal lesen grad, katerega ostanke so pozneje povsem odstranili, ali da je predhodnik Konradovega gradu nemara stal na drugi lokaciji kje v bližini. V pomoč pri iskanju odgovorov na ta vprašanja bi mogla biti raziskava stavbne zgodovine bližnje pražupnijske cerkve sv. Ruperta v Vidmu; v pisnih virih je prvič izpričana v letih 1154/1155, ko se omenja *Richenburch apud sanctum Rōdbertum* (Rajhenburg pri sv. Rupertu), z njo pa je posredno znova zanesljivo izpričan tudi grad, po katerem se je imenoval ves okoliš.⁴¹ Zdi se, da je cerkev stala že kmalu po letu 1043.⁴² Kolikor bi z arheološkimi raziskavami v notranjščini sedanje cerkve razkrili ostanke cerkve iz 11. ali 12. stoletja, bi ti mogli služiti za primerjavo in oporo pri datiranju vogala porušene stavbe na jugozahodni strani dvorišča gradu Rajhenburg.⁴³

Grad Rajhenburg v obdobju nadškofa Konrada I.

V obdobju nadškofa Konrada I. pl. Abenberga (1106–1147)⁴⁴ v drugi četrtini 12. stoletja,⁴⁵ med leti 1127 oziroma 1131 in 1141, je začela na nepravilni poligonalni talni ploskvi nastajati nova romanska obodna grajska zasnova, ki je že na začetku poleg stolpa na jugozahodni strani dvorišča in obodnega obzidja z obvodnim stolpičem imela tudi večjo stolpasto učinkujoče stanovanjsko poslopje na severozahodnem vogalu.

Dokumentirana neprekinjena enotna kamnita struktura zidave spodnjih delov zidov na severni, zahodni, južni in vzhodni strani kaže, da je celotno grajsko obodno zidovje razen valjastega stolpa na

severovzhodni strani vsaj v višini sedanje spodnje etaže stalo že v 12. stoletju.⁴⁶ Zidava iz natančno klesanih kamnitih kvadrov peščenjaka, vezanih z apneno malto in postavljenih v pravilne plasti je enaka kot pri odkopanem vogalu stavbe na jugozahodnem vogalu notranjega dvorišča in še najbolj primerljiva z zidavo romanskih delov gradov Ptuj, Maribor na Piramidi, Cmurek, Seggau nad Lipnico in Pišcece na Kozjanskem. Prvotna višina posameznih delov obodnega obzidja, zlasti na vzhodni in zahodni strani, ostaja nepojasnjena, saj med zadnjo prenovi niso izvedli sondažnih raziskav pod mlajšimi ometi iz 19. stoletja, ki so bile sicer predvidene že od prvih raziskav grajske stavbe v sedemdesetih letih 20. stoletja.⁴⁷ Do zadnje prenove je bila dobro razvidna prvotna višina obodnega obzidja na južni strani; zidava iz skoraj kubičnih blokov je na zunanji strani dosegala višino okoli 7 metrov in je segala nekako do višine tal med sedanjo kletno in pritlično etažo južnega trakta. Nad zidavo prvotnega obzidja je mlajša romanska zidava južnega trakta oziroma palacija iz manjših klesanih kamnitih kvadrov. Na južni in vzhodni strani je imelo obzidje v spodnji polovici značaj eskarpnega zidu. Obzidje je bilo pod vrhom ponekod opremljeno z ozkimi visokimi linami; sedaj sta ohranjeni dve na južni strani in dve na vzhodni strani.⁴⁸ Dokumentirani izravnani zaključek vrha obzidja na južni strani kaže, da to na vrhu ni imelo zobčastih obrambnih nadzidkov – cin, ampak najverjetneje pokrito leseno obrambno galerijo, katere hodna površina je bila urejena vrh okoli 1,1 metra debelega zidovja. Naravno dobro zavarovani stranici obzidja na vzhodu in severovzhodu sta bili zelo verjetno enako visoki in oblikovani kot južna obzidna stranica. Na severovzhodu je bilo obzidje bolj izpostavljeno iz zato najverjetneje že sprva debelo okoli 2,35 metra. Drugačni sta bili obzidni stranici na zahodu in jugozahodu, kjer je bil skalnati teren pomola precej višji. Do zadnje prenove je bila v severni polovici zahodne obzidne stranice dobro vidna gradnja iz klesanih kamnitih kvadrov vse do vrha zidu, kar kaže, da je bilo zidovje na tem mestu že vsaj v 13. stoletju enako visoko kot sedaj. Zdi se, da so vrhnji del obzidja nadzidali približno takrat, ko so nadzidali južno obzidje in zgradili južni grajski trakt oziroma palacij. Sprva zahodna obzidna stranica najverjetneje ni bila višja od 8 metrov in je torej segala največ malce nad sedanja okna prvega nadstropja zahodnega trakta. Na jugozahodu je zaradi padca terena moralo obzidje strmo stopničasto premostiti višinsko razliko okoli 4 metre.

⁴¹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 358; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 45, 63; Štih, *Izvor in začetki škofijske posesti*, str. 38; Baraga, *Listina iz leta 1154/55*, str. 18–21, 64.

⁴² Kovačič, *Zgodovina lavantinske škofije*, str. 90; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 45, 63; Curk, *Brestanica*, str. 108; Baraga, *Listina iz leta 1154/55*, str. 17–21. Cerkev je domnevno nastala kmalu po letu 1043, ko je to območje prešlo pod salzburško nadškofijo. Na to bil lahko kazal tudi patrocinj sv. Ruperta.

⁴³ Med letoma 1893 in 1897 so okoli stare župnijske cerkve zgradili novo. Ostanke stare stavbe so do leta 1894 odstranili. Ker so med gradnjo nove cerkve teren nasuli kar za dva metra, so verjetno pod tlakom v ladji sedanje cerkve ohranjeni še znatni ostanke stare cerkve skupaj z oltarnim prostorom. Za tloris stare cerkve glede na novo prim. Stegenšek, *Petindvajset let cerkvene umetnosti*, str. 157. Notranje mere ladje so znašale 7,25 × 11,7 metra, zidovi pa so bili debeli 0,75 metra. Za usodo stare cerkve prim. Weigl, *Župnijska cerkev sv. Ruperta*, str. 165–171; Pahor, *Cerkve v videmski župniji*, str. 217–223.

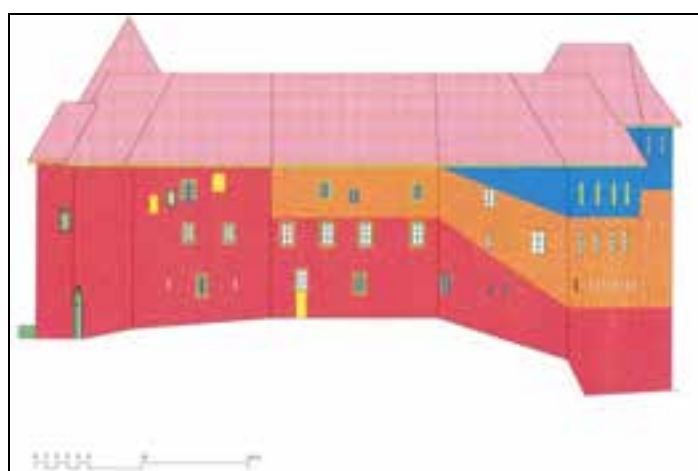
⁴⁴ Za biografske podatke o nadškofu Konradu I., rojenem okoli leta 1075, prim. Zeillinger, *Erzbischof Konrad I. von Salzburg*; Szlosbaytel, *Die Befestigung*, str. 116.

⁴⁵ Za to datacijo nazadnje: Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 228. Prim. Ebbhardt, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, str. 568 (grad tako kot druge gradove na slovenskih tleh omenja v okviru hrvaških in slavonskih gradov); Szlosbaytel, *Die Befestigung*, p. 119.

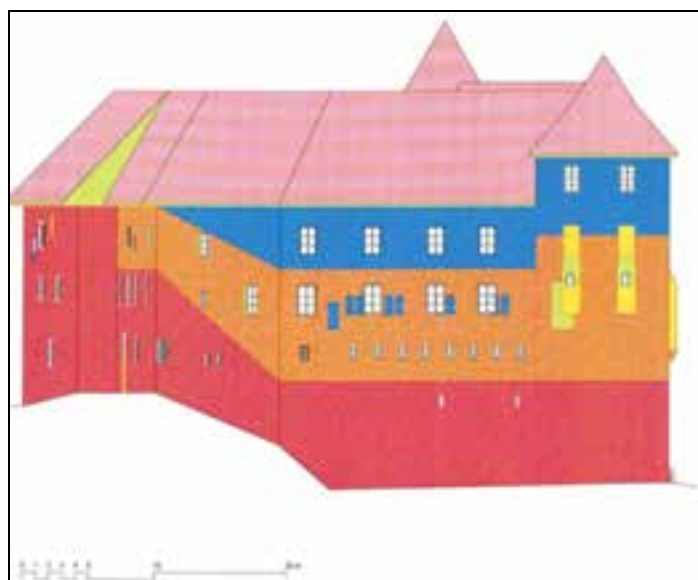
⁴⁶ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 146.

⁴⁷ Prav tam.

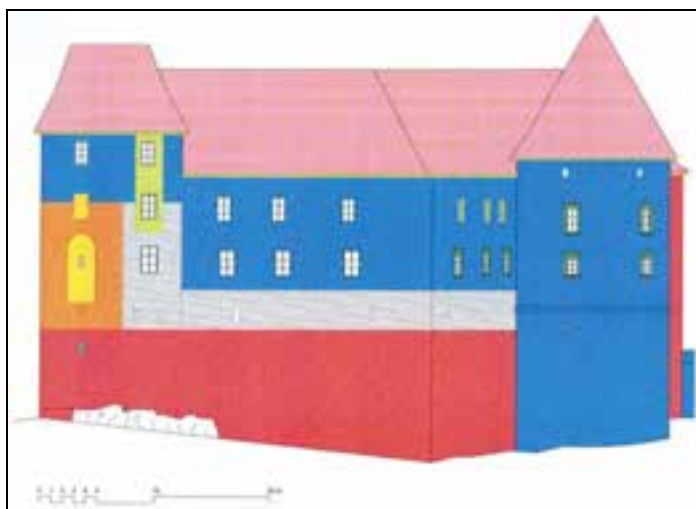
⁴⁸ Line sedaj osvetlujejo kletne prostore južnega in vzhodnega trakta. Vse kaže, da sprva ni bilo line na mestu sedanjega kvadratnega okna v oši poznejše apside romanske kapele v kleti na vzhodni strani.

Izrisa severne in zahodne grajske fasade z barvno označenimi hipotetičnimi razvojnimi fazami (po posnetku iz arhiva podjetja Gea Consult dopolnil Igor Sapač).

Izris južne grajske fasade z barvno označenimi hipotetičnimi razvojnimi fazami (po posnetku iz arhiva podjetja Gea Consult dopolnil Igor Sapač).

Izrisa vzhodne in severovzhodne grajske fasade z barvno označenimi hipotetičnimi razvojnimi fazami (po posnetku iz arhiva podjetja Gea Consult dopolnil Igor Sapač).

Kako je bil oblikovan vrhni del te obzidne stranice, moremo zgolj ugibati. Glede na analogije smemo domnevati, da je bil vrhni del obzidja tu zgrajen poševno in je padal od severozahoda proti jugovzhodu.

Naravno najslabše zavarovana in zato potencialnim sovražnim napadom najbolj izpostavljena severna stranica obzidja je oblikovana kot mogočni ščitni zid, visok okoli 15 metrov in debel okoli 2,4 metra.⁴⁹ Menim, da je bil ta del obzidja že od

začetka tako visok in močan kot sedaj.⁵⁰ Do zadnje prenovitve je bila pod poškodovanim mlajšim fasadnim ometom skoraj do vrha zidu vidna pravilna zidava iz klesanih kamnitih kvadrov, med vgradnjo novih jeklenih horizontalnih vezi na vrhu zidu leta 2011 pa se je pokazalo, da je tudi vrhni del zidu tik pod strešnim napuščem zgrajen iz klesancev, postavljenih v pravilne vrste.⁵¹ V prid tezi, da je bil

⁴⁹ Domneva Dušana Krambergerja, ki jo je povzel in objavil Patrick Schicht (Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 226–236), da severna stranica obodnega obzidja v nasprotju s starejšimi ugotovitvami Ivana Stoparja ni romanska, se že pred izvedbo arheoloških raziskav leta 2011, ki so razkrile lokacijo prvotnega romanskega vhoda, nikakor ni zdela verjetna, saj je bila na številnih mestih pod odluščenim mlajšim fasadnim ometom vidna značilna pravilna plastovita zidava iz klesanih kamnitih kvadrov, ki se ni bistveno razlikovala od strukture zidave na vzhodni in južni strani obodnega zidovja. Lahni zalom linije zidu na severni strani med severno obzidno stranico in severovzhodnim vogalom stolpate severozahodne stavbe bi bil lahko nastal kot posledica etapne gradnje v prvi polovici 12. stoletja, nikakor pa ga ni mogoče smatrati kot nesporni dokaz, da je severozahodna stolpasta stavba starejša od severnega obzidja.

⁵⁰ Za drugačno mnenje glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji. Med zadnjo prenovitvo na zunanji strani severne stene žal niso bile izvedene sonde raziskave, s katerimi bi bilo mogoče natančno dokumentirati strukturo zidave in opredeliti čas nastanka.

⁵¹ Žal so zgornjo vrsto klesancev leta 2011 zelo poškodovali, ko so vanjo vklesali širok utor za namestitev horizontalne protipotresne jeklene vezi. Klesanci na zunanji površini severnega obodnega zidu kažejo, da je bil ščitni zid že v 12. stoletju tako močan kot sedaj in da ga niso na zunanji strani okrepili morda šele v obdobju renesanse, kot denimo

ščitni zid že v 12. stoletju enkrat višji in močnejši od drugih delov obodnega obzidja, govorijo tudi bližnje analogije dokumentiranih ščitnih zidov iz 12. in 13. stoletja na gradovih Cretež, Podsreda in Celje. Vse kaže, da ščitni zid ni bil tako kot drugi deli obodnega obzidja opremljen z linami, zelo verjetno pa je bil na vrhu opremljen z leseno galerijo, ki je bila zaradi obrambe nujno potrebna. Leta 2011 opravljene arheološke raziskave so presenetljivo pokazale, da je bil severni (ščitni) zid že na začetku predrt z veliko vhodno odprtino, ki je bila na lokaciji sedanjega glavnega grajskega portala.⁵² Nivo praga romanskega portala je bil okoli en meter nižje od sedanje hodne površine ob renesančnem portalu. Romanska vhodna odprtina je bila malce ožja od sedanjega renesančnega portala s širino odprtine 2,6 metra; najverjetneje je bila široka okoli 2 metra. Glede na višino sedanjega renesančnega portala bi mogla biti visoka do 4,7 metra. Vse kaže, da je imel rajhenburški romanski glavni portal podobno velikost kot dokumentirani romanski glavni grajski portali iz 12. stoletja na bližnjih gradovih Podsreda, Podčetrtek, Cmurek in Seggau.⁵³ Visoki in široki romanski glavni portali so omogočali, da je takrat, ko še niso stali konjski hlevi v predgradju, mogel jezdec prijezditi na grajsko dvorišče, ne da bi poprej sestopil s konja. Portal je imel prav gotovo polkrožno sklenjen lok oziroma banjast obok, ki je segal skozi vso debelino ščitnega zidu. Zdi se, da je ta lok zapirala reliefno okrašena polkrožna luneta, odkrita leta 2000 na sekundarni lokaciji v pritličju južnega dvoriščnega arkadnega hodnika, zgrajenega

okoli leta 1600, sočasno s postavitvijo sedanjega glavnega grajskega portala.⁵⁴ Velike dimenzije lunete (širina 181 cm; višina 96 cm; rob, ki ga prekrival lok: 6,5 cm) kažejo, da je nedvomno spadala k nekemu velikemu portalu in da ni mogla biti npr. del manjšega portala grajske kapele ali palacija. Portal, katerega lok je zapirala luneta, je moral biti širok vsaj 168 cm, verjetneje pa več, saj bi luneta, tako kot pri romanskem glavnem portalu gradu Cmurek, lahko slonela na stranskih konzolah.

Leta 2011 opravljene raziskave so presenetljivo pokazale, da je hkrati s severnim obzidjem oziroma ščitnim zidom v 12. stoletju zelo verjetno nastal tudi dvonadstropni severovzhodni obvhodni stolpič desno od glavnega portala.⁵⁵ Menim, da je stolpič nastal kot sestavni del ščitnega zidu na njegovem najbolj izpostavljenem koncu. S tem, ko so ga pomaknili navzven iz linije ščitnega zidu, so optimalno zavarovali glavni grajski vhod in dostop do ščitnega zidu. Omogočal je tudi dober nadzor nad grajskim predgradjem in nad dostopno potjo do grajskega kompleksa. Poleg obrambne funkcije je imel stolpič najverjetneje tudi funkcijo komunikacijskega vozlišča; skozenj je bila prek lesenih stopnišč dostopna obrambna galerija vrh ščitnega zidu, pa tudi obrambni hodnik vrh vzhodnega obodnega obzidja.⁵⁶ Struktura zidave na zunanjsčini je do leta 2011 kazala, da so najprej zgradili spodnjo polovico stolpiča, približno do višine tal sedanjega prvega nadstropja, nato pa v drugi gradbeni etapi še zgornji del iz nekaj manjših klesanih kvadrov. V notranjsčini v pritličju stolpiča so leta 2011 na vseh štirih stenah razkrili enako kakovostno gradnjo iz velikih klesanih kvadrov, postavljenih v izravname plasti, kot na zunanjsčini. Struktura zidave južne notranje stene se je malce razlikovala od strukture zidave zahodne, severne in vzhodne stene, kar kaže, da je gradnja potekala etapno, nikakor pa tega ni mogoče šteti kot dokaz, da je južna stena bistveno starejša od

podobni ščitni zid gradu Devin pri Trstu. V novem veku je rajhenburški ščitni zid doživel le nekaj manjših popravil v spodnjem delu, na kar je do zadnje prenovе kazala tanka obzidava v obliki nepravilne zidave iz manjših lomljencev do višine okoli 1,5 metra nad nivojem zunanjega dvorišča. Očitno so izpodjedene dele romanskega ščitnega zidu okrepili s tanko obzidavo, ki je prekrila poškodovane stare klesance. Ta način sanacije je bil lepo viden zlasti desno od glavnega portala, kjer je stara zidava iz klesancev prešla v novejšo tanko obzidavo iz majhnih lomljencev.

52 Raziskave grajske stavbe do leta 2011 vprašanja lokacije njenega glavnega vhoda niso uspeli pojasniti. Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 46 sl.; Stopar, *Grad Brestanica*, str. 127–151; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*. Peta knjiga, str. 95–103; Curk, *Brestanica*, str. 133–141.

53 Za romanski polkrožno sklenjeni portal na gradu Seggau, širok okoli 2 m in visok okoli 4 m, prim. Kaindl in Ranz in Stadler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 62, 66, 67, 163, 165. Portal je bil nameščen v južnem obodnem zidu grajskega jedra, ki je bil oblikovan kot ščitni zid. V baročni dobi so portal znižali na polovico višine. Med raziskavami ob portalu niso odkrili sledov dviznega mostu. Prim. tudi Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 238 (z manj verjetno domnevo o prvotni višini portala).

Primerljiv je tudi romanski glavni portal bližnjega gradu Sevnica iz 13. stoletja, katerega ostanke so ob mlajšem portalu iz okoli leta 1600 odkrili leta 2006. Glavni portal sevnškega gradu je bil polkrožno sklenjen, širok okoli 1,7 metra, visok pa okoli 2,7 metra. Prim. Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*, str. 15 sl.

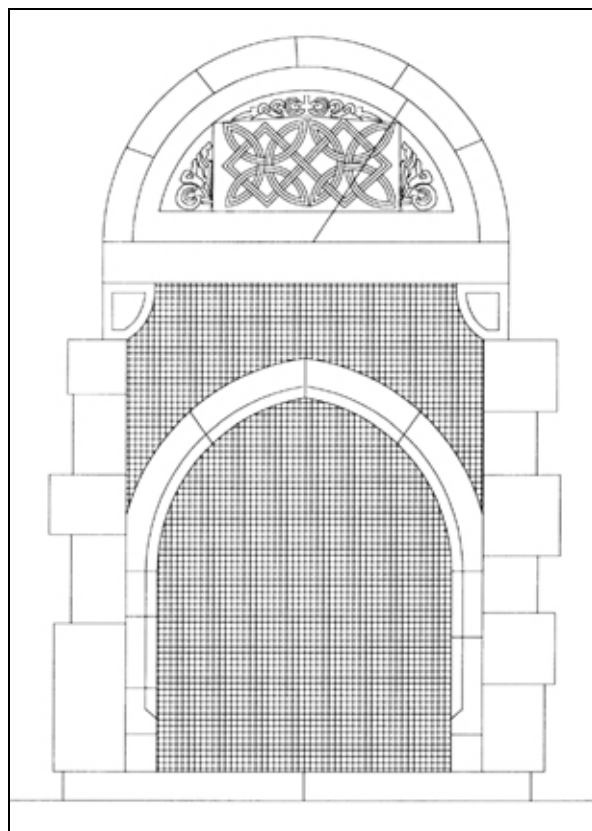
54 Za romansko poreklo lunete prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 199 (z napačno domnevo, da je nekoč morda krasila vhod v kapelo).

55 Do leta 2011 je veljalo, da je stolpič nastal šele okoli leta 1600. Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 142. Mnenje je izhajalo iz cezure na vzhodni zunanji steni stolpiča, ki je nakazovala, da so stolpič sekundarno prislonili k ščitnemu zidu. Natančnejša analiza vzhodne stene stolpiča kaže, da so temelji stolpiča vezani s temelji ščitnega zidu in da je cezura najverjetneje nastala zgolj kot posledica etapnosti gradnje v isti stavbni fazi. Zanimiva je ugotovitev, da je položaj cezure natančno v črti zunanjega lica severne stranice grajskega obzidja. Menim, da položaj cezure še dodatno dokazuje, da je imela severna stranica grajskega obzidja že v 12. stoletju sedanjo debelino. Teza Patricka Schichta, da je cezura ostanek nekdanje line, se zdi malo verjetna. Glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji.

56 Severovzhodna stranica obodnega obzidja je v glavnem enako debela kot vzhodni zid vhodnega stolpiča, iz katerega izhaja.

Lokacija vzhodnega ostenja romanskega glavnega grajskega portala ob stiku z romanskim obvodnim stolpičem (foto: Alenka Železnik, 2011).

Velika reliefno okrašena luneta, odkrita na gradu Rajhenburg leta 2000 (foto: Igor Sapač, 2012) in izris romanskega glavnega portala gradu Cmurek iz 12. stoletja z reliefno okrašeno luneto in s sekundarno vzidanim manjšim gotskim portalom (risal Igor Sapač, 2009).

drugih treh sten. V prid tej tezi govori tudi položaj omenjene cezure na zunanjsčini vzhodne stene, ki ni v črti južne notranje stene, ampak precej bolj severno od nje. Arheološke raziskave so pokazale, da se je na stolpič navezoval romanski glavni grajski portal. Nivo temeljev stolpiča, ki so okoli 3 metre pod nivojem praga romanskega glavnega grajskega portala, kaže, da je pred portalom zelo verjetno že od vsega začetka obstajal obrambni jarek, preko katerega je bil speljan lesen mostovž z dviznim mostom.⁵⁷

Na zahodni strani se je ščitni zid navezoval na sočasno zgrajeno stavbo stolpaste oblike, ki je nastala na izpostavljenem severozahodnem vogalu grajske zasnove na talni ploskvi približno pravokotne oblike v izmeri 12 × 14,5 metra.⁵⁸ Stavba je nastala kot vezni člen med ščitnim zidom in zamaknjeno zahodno stranico obodnega obzidja, ki jo je mogla učinkovito varovati. Zahodni del masivnega ščitnega zidu je dobil funkcijo njene severne stranice. Druge tri stranice so bile tanjše in debele okoli 1,6 metra. Debelina sten kaže, da stavba zelo verjetno nikoli ni bila višja kot sedaj in da je torej imela tri etaže, kolikor ni obstajala še kakšna lesena vrhnja (pol)etaža. V notranjsčini je bila vertikalno predeljena z lesenimi tramovnimi stropi; sedanji mogočni banjasti obok v pritličju, ki je deloma prekril ozki visoki romanski svetlobni lini na zahodni steni, je nastal šele v novem veku. O morebitnih prečnih predelnih stenah v notranjsčini stolpaste stavbe ni podatkov. Vhod v pritlično etažo je bil najverjetneje na lokaciji leta 2011 odkritega polkrožno sklenjenega portala poznogotskih oblik v južni steni. Manj verjetno se zdi, da bi bil vhod na južnem koncu vzhodne stene, na lokaciji sedanjega poznogotskega ušesastega portala.⁵⁹ Stavba je imela vsaj v vrhnjih etažah nedvomno stanovanjsko funkcijo, na kar je do leta 2011 kazala sedaj zazidana odprtina lesenega sanitarnega pomola (ajžlja) v

drugem nadstropju na zahodni fasadi. Najverjetneje je bila v vrhnjem nadstropju stavbe prvotna velika grajska dvorana.⁶⁰ Stanovanjski prostori so bili verjetno ogrevani s kamini. Z osnovno zasnovo je stavba še najbolj primerljiva s stolpasto stavbo oziroma nekdanjim stanovanjskim stolpom na jugovzhodnem vogalu kompleksa gradu Seggau pri Lipnici.⁶¹ V obeh primerih gre za stolpasto učinkujočo arhaično zasnovo glavne grajske stanovanjske stavbe, razvite iz tipa samostojne visoke trdne hiše. Tovrstne zasnove so bile uveljavljene pri gradovih nižjega plemstva do sredine 12. stoletja, ko se je začel množično uveljavljati nov tip osrednje grajske stanovanjske stavbe v obliki bolj horizontalno naglašene palačije (palače). V sedanjem slovenskem prostoru so primerljive, čeprav najverjetneje malce starejše, arhaične zasnove grajskih stanovanjskih stavb vsaj deloma ohranjene v okviru nekdanjih kompleksov gradov Slovenj Gradec,⁶² Šumberk na Dolenjskem⁶³ in Krancelj nad Škofjo Loko.⁶⁴ Primerljiv je bil tudi nekdanji dvojnopolnadstropni stanovanjski stolp gradu Kunšperk, katerega ostanki so se sesuli

⁵⁷ Obrambni jarek pred romanskim portalom je v širšem prostoru izjemen, saj raziskave drugih primerljivih gradov (Podsreda, Sevnica, Celje, Cmurek, Seggau) romanskih jarkov niso razkrile.

⁵⁸ Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 49; Stopar, *Grad Brestanica*, str. 134, 146. Avtor je domneval, da je imela stolpasta stavba sprva vlogo bergfrida in da sedaj ni več ohranjena v prvotni višini. Debelina sten kaže, da stavba nikakor ni mogla imeti funkcije in oblike visokega glavnega grajskega stolpa – bergfrida ter da sprva ni mogla biti bistveno višja kot sedaj. Za podobno mnenje prim. Curk, *Brestanica*, str. 138. Domnevo, da gre pri stavbi za nekdanji bergfrid, je dokončno ovrglo spoznanje, da je imel vlogo bergfrida stolp, ki je stal na jugozahodnem vogalu dvorišča. Patrick Schicht domneva, da je imela stavba sprva značaj trdne hiše. Njegove teze, da je bila sprva na severni precej daljša in da je imela pravilno pravokotno obliko, rezultati doslej izvedenih stavbnogodovinskih in arheoloških raziskav ne potrjujejo. Glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji.

⁵⁹ Za drugačno mnenje glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji.

⁶⁰ Prostor je imel reprezentativno funkcijo še v 16. stoletju, na kar kaže leta 2011 na zahodni fasadi v osrednjem delu odkriti ostanek velikega poznogotskega kamnitega okenskega okvira s kamnitim križem.

⁶¹ To je sprva morda trinadstropni stanovanjski stolp iz obdobja salzburškega nadškofa Konrada I. oziroma iz druge tretjine 12. stoletja. Zidovje je zgrajeno iz pravih klesancev, ki jih sedaj prekriva omet. Stolpasta stavba je zgrajena na skoraj kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 12,40 × 11 metrov. Zidovje je debelo do 2,1 metra. Pritličje je sprva služilo kot skladišče, v nadstropjih pa so bili stanovanjski prostori. Na vrhu je bila domnevno glavna dvorana. Stolpasta stavba se navezuje na romansko obodno obzidje, ki ima enako strukturo zidave. Prim. Kaindl in Ranz in Stadler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 65–66, 161; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 243 (z malce drugačno interpretacijo stolpaste stavbe).

⁶² Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 67–73. Gre za stavbo na kvadratni talni ploskvi s 14,80 metra dolgimi stranicami in poldrugi meter debelimi zidovi. Nastala je najbrž v poznem 11. stoletju, ko je grad prvič izpričan v pisnih virih. V 13. stoletju so stanovanjsko stavbo nadzidali in jo spremenili v cerkev.

⁶³ Sprva najverjetneje trinadstropni stanovanjski stolp kvadratnega tlorisa z okoli 12,6 metra dolgimi stranicami in z okoli 2,25 metra debelim zidovjem v spodnji etaži, so potomci Heme Breško-Seliške morda zgradili že pred ali pa kmalu po letu 1106. Od 18. stoletja je razvaljen, a ohranjen še skoraj do vrha prvega nadstropja. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 14; Kos, *Vitez in grad*, str. 232–235.

⁶⁴ Leta 1954 izkopani spodnji deli zidovja stanovanjskega stolpa neznane višine so pozidani na kvadratni talni ploskvi z okoli 13 metrov dolgimi stranicami. Zidovje iz pravilno oblikovanih apnenčevih klesancev v ravnih vrstah je debelo okoli 2,6 metra. Mnenje, da je imel stolp vloga izpostavljenega stolpa loškega gradu, je sporno. Prav mogoče je bila to prvotna loška grajska stavba. Morda so po vzoru tega stanovanjskega stolpa pozneje zgradili še stanovanjski stolp loškega gradu, ki je bil pozidan na kvadratni talni ploskvi z okoli 17 metrov dolgimi stranicami in 2,5 metra debelim zidovjem. Stolp so po letu 1892 podrli, leta 1954 pa so izkopali njegove temelje. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 8, str. 19–38.

Romanska struktura zidave iz 12. stoletja na obvodnem stolpiču in na jugovzhodnem vogalu stavbe stolpaste oblike na severozahodni strani gradu (foto: Igor Sapač, 2005 in 2011).

leta 1933.⁶⁵ V prostoru srednje Evrope je treba opozoriti na vzoredja s stanovanjskim stolpom gradu Přimda na zahodnem Češkem, v bližini meje z Bavarsko, zgrajenim v dvajsetih letih 12. stoletja, ki velja za eno najstarejših zidanih grajskih stavb na Češkem.⁶⁶ Po sredini 12. stoletja tovrstnih stolpasto učinkujočih grajskih stanovanjskih stavb niso več gradili skoraj nikjer. Izjemi iz 13. stoletja v slovenskem prostoru sta ohranjeni na gradovih Pišce in Hompoš. Tradicija je preživela le v okviru gradnje stolpastih dvorov, kar najlepše kaže ostanek stolpatega dvora Kebelj na Pohorju.

Obodno obzidje je obdajalo veliko notranje grajsko dvorišče na nepravilni poligonalni talni ploskvi. Teren je padal od zahoda proti jugovzhodu. Najvišja točka dvorišča je bila na jugozahodu. Tam je najverjetneje na kvadratni talni ploskvi z okoli 9 metrov dolgimi stranicami in preko 2 metra debelim zidovjem v spodnji etaži nastal sedaj porušeni glavni grajski stolp – bergfrid, katerega severovzhodni vogal so odkopali leta 1978. Bergfrid je imel vlogo osrednje grajske obrambne in opazovalne točke. Njegova pozicija je omogočala dober nadzor nad dolino Save. Bil je gotovo višji od stolpate stanovanjske stavbe na severozahodnem vogalu dvorišča in od ščitnega zidu. Glede na debelino odkopanega vogala in glede na analogije moremo sklepati, da je imel stolp nad pritličjem še štiri ali pet nadstropij. Na vrhu je bila obrambna poletaža. Vhod je bil v prvem nadstropju ali še višje. Glede na velikost in čas nastanka bi nekdanji rajhenburški bergfrid še najlažje primerjali z nekdanjim bergfridom gradu Slovenj Gradec, od katerega se je sedaj v okviru novoveškega cerkvenega zvonika ohranilo le pritličje,⁶⁷ in z bergfridom gradu Smlednik

⁶⁵ Stanovanjski stolp gradu Kunšperk je hkrati z obodnim obzidjem in višjim bergfridom domnevno nastal v prvi polovici 12. stoletja. Obsežna obnova med letoma 1174 in 1178, pod krškim škofom Henrikom, ki je sledila razdejanju gradu med fajdo, prvotne zasnove najverjetneje ni bistveno spremenila. Najbrž so šele takrat dodali nov večji pravokotni palacij, ki ga prvotna grajska zasnova ni premogla. Prim. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske, str. 34–38; Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga, str. 49; Jakič, Vsi slovenski gradovi, str. 178 (z objavljeno fotografijo gradu iz leta 1902, ko so bile razvaline stanovanjskega stolpa še ohranjene).

⁶⁶ Stanovanjski stolp je postavljen na kvadratni talni ploskvi v izmeri okoli 16,8 × 16,8 metrov in ima v spodnji etaži okoli 3,5 metra debele zidove. Prim. Durdík, Přimda. Die älteste Steinburg in Böhmen, str. 95–103.

⁶⁷ Bergfrid gradu Slovenj Gradec je zgrajen na kvadratni talni ploskvi z 9,5 metra dolgimi stranicami in okoli 3,3 metra debelimi zidovi. Prim. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske, str. 68–69.

na Gorenjskem, ki se je ohranil v razvaljeni obliki do višine okoli 20 metrov.⁶⁸ Smiselna je tudi primerjava z bergfridom bližnjega gradu Kunšperk, ki je v glavnem še ohranjen do prvotne višine.⁶⁹ Verjetno je imel podobno zasnovo tudi bergfrid starejšega srednjeveškega gradu v Vitanju, od katerega pa je sedaj ohranjen le še en vogal.⁷⁰ Enako kot na Rajhenburgu je bila stranica obodnega obzidja na vitanjskem gradu postavljena poševno glede na bergfrid in je potekala tik ob njem, kar kaže, da so obodno obzidje in stolp gradili istočasno.

O drugih stavbah na grajskem dvorišču moremo zgolj ugibati. Morda so že v prvi polovici 12. stoletja predvideli gradnjo stolpa s kapelo in palacija ob južnem obodnem zidu, a brez dvoma so ti stavbi zgradili šele v poznem 12. stoletju. Tudi leta 2011 odkrito romansko stavbo zahodno od glavnega grajskega vhoda so šele sekundarno prizidali k starejšemu obodnemu obzidju. Isto velja za stavbo, katere ostanke so odkrili leta 1978 na severovzhodni strani dvorišča. Zgolj ugibati moremo, ali je že v prvi polovici 12. stoletja stala kakšna pomožna stavba na lokacijah zahodnega in vzhodnega trakta, ki sta nastala v 16. stoletju. Prav gotovo je moralo že v prvi polovici 12. stoletja na dvorišču stati več nepogrešljivih pomožnih pritličnih poslopij, v katerih so bili hlevi, shrambe, morda tudi kuhinja, a zaradi parcialno izvedenih arheoloških raziskav ni mogoče sklepati o njihovem številu, lokaciji, obsegu in morebitni leseni konstrukciji. Nedvomno je že prvotno na dvorišču obstajala cisterna za vodo, ki je bila ključna za obstanek gradu med morebitnim obleganjem.

V obdobju nadškofa Konrada I. grad Rajhenburg še ni imel vloge reprezentativne rezidence, tako kot v poznem 12. stoletju. Nič ne kaže, da bi bil že na začetku zasnovan kot stavba, v kateri bi se mogel nadškof s spremstvom dalj časa zadrževati. Po drugi strani dokument iz leta 1155 priča, da so se nadškofi v gradu vsaj okoli sredine 12. stoletja občasno le zadrževali in da ni imel povsem obrobne pomena; takrat je bil tu nadškof Eberhard I.

(1147–1164) s številnim spremstvom.⁷¹ Vsekakor je grad nastal predvsem kot utrdba in kot lokalno upravno središče.⁷² Novo grajsko poslopje je dokončno zavarovalo mejo posesti salzburške nadškofije v Posavju. Postalo je prva salzburška vojaška in upravna postojanka na tem območju ter je omogočilo začetek intenzivne kolonizacije.⁷³ Te funkcije so bistveno vplivale tudi na stavbno zasnovo. Najprej je bilo treba zagotoviti velik obzidan dvoriščni prostor, ki je dopuščal poznejše postopno dodajanje novih stavb. Enak pristop so ubrali tudi pri gradnji gradu Lipnica (Seggau), kjer so prav tako najprej zgradili razsežno obodno obzidje, bergfrid in stanovanjsko stavbo stolpaste oblike.⁷⁴ Verjetno so se za isti pristop odločili tudi pri gradnji gradu Ptuj, ki pa je stavbnozgodovinsko še dokaj slabo preučen.⁷⁵ Vojaška in upravna funkcija grajskega kompleksa sta bili razpoznavni že na prvi pogled. Prvo funkcijo je poleg obodnega obzidja poudarjal zlasti visoki bergfrid; v njegovem vrhnjem delu je bilo najbrž bivališče grajskega glavarja (kastelana oziroma gradiščana), ki je skrbel za vojaško službo, v spodnjih nadstropjih pa so bila morda tudi bivališča najbrž maloštevilne vojaške posadke oziroma grajskih stražarjev. Upravni funkciji je služil stanovanjski stolp, ki ni bil posebej reprezentativno oblikovano poslopje, bil pa je dovolj prostoren. V njem so bili bivalni prostori upravitelja salzburške posesti v Posavju, rabil pa je tudi kot potencialno bivališče nadškofa. Že v obdobju nadškofa Konrada I. so se tu naselili po gradu poimenovani salzburški ministeriali Rajhenburški, ki so izpričani od leta 1141, njihovi potomci pa so ostali v Posavju do izumrtja rodu v moški liniji leta 1570.⁷⁶ Tako zasnovana grajska zasnova je lahko optimalno zadovoljevala namen, za katerega

⁶⁸ Bergfrid gradu Smlednik je zgrajen na kvadratni talni ploskvi z okoli 10 metra dolgimi stranicami in okoli 3,3 metra debelimi zidovi. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 8, str. 64–72.

⁶⁹ Stanovanjski stolp gradu Kunšperk je najverjetneje nastal v prvi polovici 12. stoletja. Zgrajen je na pravokotni oziroma romboidni talni ploskvi (okoli 9,5 × 10 metrov), ki se približuje kvadratu in ima okoli 2,5 metra debelo zidovje. Obrambna poletaža vrh stolpa je imela na vsaki strani tri odprtine, med katerimi so bile sedaj v glavnem razrušene celine. Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 34–38; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 46–50.

⁷⁰ Stolp je bil najverjetneje pozidan na kvadratni talni ploskvi z okoli 8,5 metra dolgimi stranicami. Nesporno je imel okoli 2,5 metra debele zidove v spodnji etaži. Prim. Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 51–54.

⁷¹ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 358; Koropec, Brestanica z okolico, str. 63.

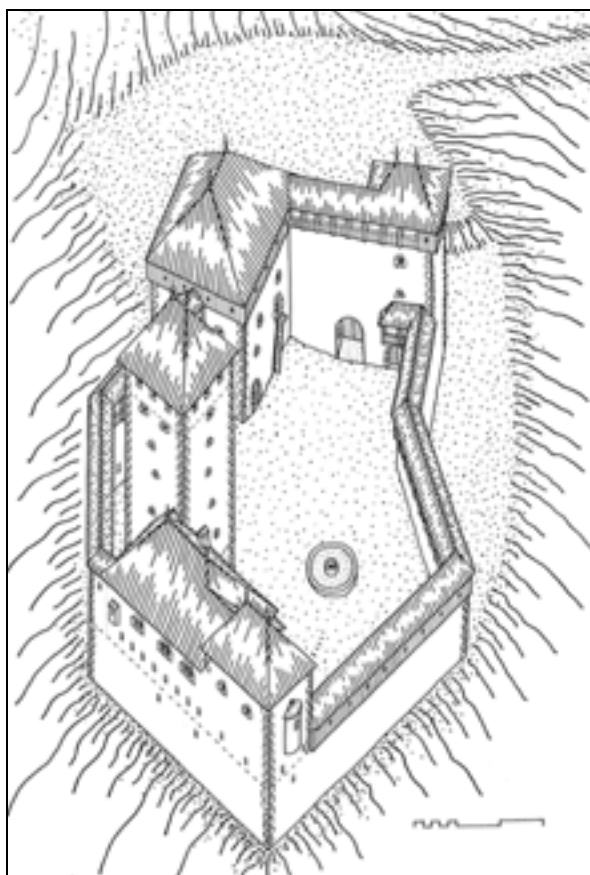
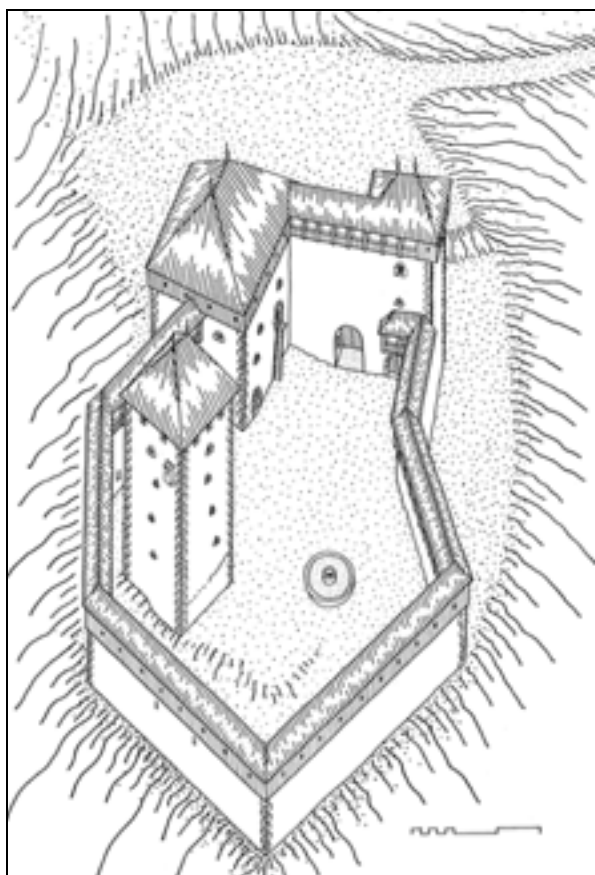
⁷² Prim. Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 60.

⁷³ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 109, str. 65–66; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 95–96.

⁷⁴ Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 239–242.

⁷⁵ Zdi se, da so na ptujskem gradu v obdobju nadškofa Konrada I. zgradili poligonalno obodno obzidje na najvišjem delu grajske vzpetine. Ta del gradu sedaj običajno označujejo kot gotskega, čeprav v spodnjem delu kaže značilno romansko plastovito zidavo. Na obzidanem dvorišču so najverjetneje na jugozahodni strani ob obodnem zidu zgradili stanovanjsko poslopje. Na vzhodni strani so obodnemu obzidju na zunanji strani ob domnevnem vходу v grajski kompleks dodali bergfrid, ki so ga porušili po letu 1657. V poznem 12. stoletju so ob stiku med bergfridom in jugovzhodno stranico obodnega obzidja zgradili še reprezentativni južni palacij, ki je v obsegu južne stene ohranjen še sedaj. Po osnovni zasnovi je ptujski palacij zelo podoben približno sočasnemu južnemu palaciju gradu Rajhenburg. Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 219–224.

⁷⁶ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev*, IV, št. 169, 358; Stopar, *Grad Brestanica*, str. 129–130; Koropec, Brestanica z okolico, str. 46–77; Kos, *Vitez in grad*, str. 361–362. Rajhenburški so imeli sprva status pogodbenih gradiščanov, okoli leta 1200 pa so pridobili status dednega gradiščanstva.

Grad Rajhenburg sredi 12. stoletja in okoli leta 1200. Aksonometrični študiji (risal Igor Sapač, 2013).

je bila ustvarjena, po drugi strani pa je postala pomemben vzor za druge poznejše salzburske grajske stavbe v Posavju.⁷⁷ Najbrž ni naključje, da je podobno, čeprav nekaj manjšo, stavbno zasnovo v 13. stoletju dobil bližnji novi salzburski grad v Sevnici,

kjer so ob visokem bergfridu kmalu zgradili tudi obodno obzidje s stanovanjsko stavbo.⁷⁸

Nedvomno so hkrati z gradnjo utrjene grajske obodne zasnove v drugi četrtini 12. stoletja uredili tudi predgradje z gospodarskimi poslopji, ki je bilo nujno za normalno funkcioniranje slehernega grajskega kompleksa. Oblika grajske vzpetine kaže, da se je predgradje razprostiralo severno od grajske obodne zasnove, na območju poznejšega renesančnega obrambnega jarka in sedanjega parkirišča. Predgradje je bilo od grajske stavbe ločeno z jarkom, na kar kaže zasnova romanskega obvodnega stolpča. O širini in globini jarka lahko zgolj ugotovimo, saj med zadnjo prenovo tu niso bile opravljene ustrezne arheološke raziskave. Najverjetneje je bil ožji od sedanjega. Mostovž preko jarka je najverjetneje potekal pravokotno glede na glavni portal in ščitni zid. Onstran jarka je bila bolj ali manj izravnana ploščad s predgradjem, ki po analogijah sodeč najbrž ni bila obdana z zidanim obzidjem, ampak zgolj z lesenimi palisadami, ki so varovale lesena gospodarska poslopja. Poleg gospodarske funkcije je predgradje nadzorovalo dostop do glavnega grajskega vhoda. Na ravnici na severni strani

⁷⁷ Na ozemlju salzburske nadškofije so ob starejšem gradu Rajhenburg v 12. in 13. stoletju na levem bregu reke Save nastali še gradovi Sevnica, Tvarog, Reštanj, Šperenberg, Brežice in Pišce. Rajhenburški so imeli poleg Rajhenburga v salzburskem Posavju dalj časa še gradove Reštanj, Tvarog in Šperenberg in stolp v Brežicah. Ker je grad Rajhenburg kmalu postal pretesen, so Rajhenburški že konec 12. stoletja zgradili manjši gradič Reštanj nad Senovim, ki je dobil ime po izvornem sedežu Reichenstein (Kos, *Med gradom in mestom*, str. 96). V 13. stoletju so Rajhenburški zgradili še grad Šperenberg, severozahodno od Rajhenburga. Grad, ki je bil okoli leta 1300 še v gradnji, je pripadal salzburski nadškofiji, Rajhenburški pa so ga imeli v fevdu in so na njem prebivali (Kos, *Med gradom in mestom*, str. 100). Rajhenburški so za salzbursko nadškofijo že pred sredino 13. stoletja zgradili tudi manjši grad Tvarog severno od Senovega v bližini Reštanja pri zaselku Plešivec (Kos, *Med gradom in mestom*, str. 102). Vsi naštetih gradov Rajhenburških, ki so bili nekoliko oddaljeni od reke Save, so propadli še pred koncem srednjega veka in so se do danes od njih ohranili le še slabo prepoznavni sledovi, ki ne omogočajo njihove natančnejše stavbno-tipološke opredelitve. Vsaj v primeru Reštanja je razvidno, da je imel grad obodno zasnovo.

⁷⁸ Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*, str. 15 sl.

predgradja je morda že v 12. stoletju začel nastajati grajski vrt, ki se je ohranil do sredine 20. stoletja. Iz predgradja se je pot spuščala v dolino potoka Brestanica. Pot je bila bistveno bolj strma in ožja kot sedaj, a je imela verjetno približno isti potek. Ob začetku poti in potoku se je že zgodaj razvila vaška naselbina s cerkvijo sv. Petra, ki je v pisnih virih posredno prvič izpričana leta 1213, domnevno pa je stala že vsaj v drugi polovici 12. stoletja.⁷⁹

Grad Rajhenburg v drugi polovici 12. stoletja

V drugi polovici 12. stoletja je na ozemlju salzburške nadškofije v Posavju potekala intenzivna kolonizacija. Pomen gradu Rajhenburg se je v tistem obdobju zelo povečal. Stavbni kompleks je dobil novo rezidenčno vlogo. Takrat so z gradnjo novih stavb znotraj starejše obodne zasnove omogočili, da je grad v primeru nadškofovega obiska Posavja mogel rabiti kot dovolj reprezentativna rezidenca z veliko dvorano in kapelo. Grad se je od takrat precej razlikoval od večine drugih gradov na sedanjem slovenskem ozemlju, ki so imeli po funkciji in obliki ministerialski značaj. Morda so gradnjo poudarjeno reprezentančnih grajskih delov načrtovali že v obdobju nadškofa Konrada I. in zanje rezervirali tudi prostor, a nesporno so jih zgradili šele v drugi polovici 12. stoletja.⁸⁰ V drugi romanski stavbni fazi so tako ob naslonitvi na notranjo stran južne strani obodnega obzidja zgradili dve zaporedno nanižani različno široki in različno visoki oglati stavbi. V jugovzhodni stavbi, ki je dobila značaj vogalnega stolpa, so v vrhnjem delu uredili romansko grajsko kapelo, širšo in nižjo jugozahodno stavbo pa so zasnovali kot palacij z glavno grajsko dvorano. Z gradnjo dveh novih stavb je grad v smeri proti reki Savi dobil reprezentativno podobo, ki je že od daleč kazala, da gre za pomembno fevdalno rezidenco. Do leta 2012 izvedene stavbne raziskave kažejo, da so obe stavbi zgradili sočasno po enotnem konceptu in v eni stavbni fazi, čeprav v več zaporednih gradbenih etapah, na kar kažejo posamezni stiki zidov.⁸¹ Palacij je bil sprva dvonadstropen, stavba s kapelo pa je bila okoli 2 metra višja. Zaradi gradnje novih visokih stavb so morali prvotno južno obodno obzidje iz druge četrtine 12. stoletja na notranji strani okrepiti z obzidavo. Nad okrepljenim starim obzid-

jem, ki je segalo do vrha spodnje etaže obeh stavb, so zgradili novo zidovje v višini dveh etaž (in pol). Danes obe stavbi učinkujeta drugače kakor v času nastanka, saj so ju v 16. stoletju nadzidali in deloma preoblikovali, spremenil pa se je tudi nivo notranjega dvorišča, ki je sprva strmo padalo proti jugovzhodu; sedanja klet palacija je sprva imela značaj pritličja. Novi stavbi sta dopolnili starejšo zasnovo iz druge četrtine 12. stoletja v oblikovnem in funkcionalnem oziru, nista pa vplivali na že obstoječe stavbe. Tako je severozahodni stanovanjski stolp gradiščanom Rajhenburškim najverjetneje vse do zgodnjega 16. stoletja služil kot glavna bivalna stavba.

Stolpasta stavba s kapelo ob jugovzhodnem vogalu obodnega obzidja je nastala kot antipod starejši stanovanjski stolpasti stavbi ob severozahodnem vogalu grajske zasnove. Njena dominantna lokacija nad izlivom Brestanice v reko Savo prav gotovo ni bila naključno izbrana. Očitno je bila pri tem prisotna zavest, da je treba grajsko kapelo kot najpomembnejši grajeni simbol škofovske moči in duhovne avtoritete v okviru grajskega kompleksa še posebej izpostaviti.⁸² Po drugi strani je bila ta lokacija idealna zaradi možnosti pravilne orientacije kapele proti vzhodu. Kapelo, ki je bila verjetno že od začetka posvečena sv. Nikolaju,⁸³ so umestili v vrh njo etažo stolpa, ki je bil višji od sosednjega sočasno

Naris severne fasade stavbnega sklopa na južni strani dvorišča gradu Rajhenburg. Poskus rekonstrukcije podobe okoli leta 1200 (risal Igor Sapač, 2012).

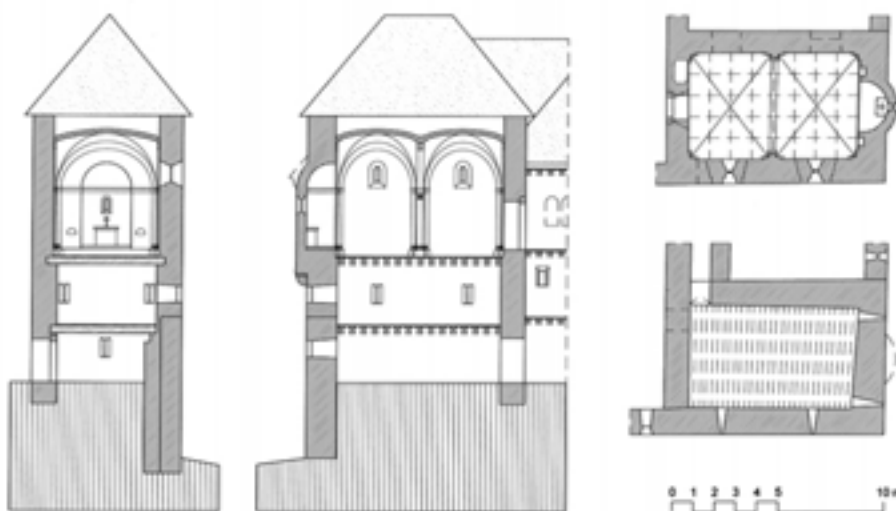
⁷⁹ Curk, Brestanica, str. 116.

⁸⁰ Prim. Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov*, str. 19–35.

⁸¹ Cezure ob stikih zidov v tem delu gradu kažejo zgolj zaporedje zidave posameznih sten, ni pa jih mogoče tolmačiti kot dokaz za različne stavbne faze. Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 150; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 230–236. V letih 2011 in 2012 se je po odstranitvi ometov v sedanjem pritličju in prvem nadstropju južnega grajskega trakta na steni med palacijem in romansko grajsko kapelo pokazalo, da imata obe sestavini skupno steno in da palacij ni morda sekundarno prislonjen na kapelo oziroma obratno.

⁸² Za problematiko srednjeveških grajskih kapele na Štajerskem prim. Graus, *Über Kapellen in alten Burgen*, str. 147, 149, 150–157.

⁸³ Prim. Curk, Brestanica, str. 135. Patrocinij je razumljiv, saj je kapela nastala ob pomembni rečni plovni poti po Savi.

Tlorisa in prečni ter vzdolžni prerez jugovzhodnega stolpa z romansko grajsko kapelo. Poskus rekonstrukcije podobe okoli leta 1200 (risal Igor Sapač, 2012).

Jugovzhodni stolp z apsido obnovljene romanske grajske kapele in romanska svetlobna lina prostora pod kapelo na južni fasadi (foto: Igor Sapač, 2012).

zgrajenega palacija. Pod kapelo, ki je zavzela polovico višine stolpa, so uredili še dve etaži oziroma dva prostora, opremljena z ravnima tramovnimi stropoma. Funkciji obeh prostorov še nista zadovoljivo pojasnjeni.⁸⁴ Zgornji prostor je že prvotno imel samostojni polkrožno sklenjeni vhod na severni dvo-

riščni strani, ki je ohranjen še sedaj. Spodnji prostor je bil sprva dostopen le iz spodnje etaže palacija.⁸⁵ V spodnjem prostoru so starejši južni obodni zid okrepili za 75 centimetrov in tako omogočili, da so staro zidovje nadzidali za okoli 9,5 metra. Staro ob-

⁸⁴ Zdi se, da je imel spodnji prostor funkcijo skladišča v povezavi s sosednjim spodnjim prostorom palacija, zgornji prostor pa bi mogel služiti kot sekundarna grajska kapela.

⁸⁵ Polkrožno sklenjeni portal na vzhodnem koncu severne stene je brez dvoma sekundarno vgrajen v starejšo steno in je v sedanji obliki nastal morda šele v prvi polovici 16. stoletja.

Romanska prostora pod kapelo v jugovzhodnem stolpu (foto: Igor Sapač, 2012).

zidje so na vzhodni strani v osrednji prostorski osi najverjetneje prebili z ozko svetlobno lino na mestu sedanjega večjega novoveškega pravokotnega okna, ki je edina osvetljevala spodnjo etažo stolpa s kapelo. Drugo etažo so na južni in vzhodni strani osvetlili z dvema paroma ozkih pokončnih lin, ki so razporejene v skladu z razporeditvijo okenskih odprtin oziroma apsida kapele v zgornji etaži; to kaže, da je zidovje druge etaže na vzhodni in južni strani nedvomno nastalo sočasno z zidovjem kapele v vrhnji etaži stolpa, ko so v drugi fazi razvoja grajske stavbe nadzidali prvotno romansko obodno obzidje.

Ostanke romanske grajske kapele so odkrili leta 1979, leta 2012 pa so jih obnovili in znova povezali v smiselno oblikovno in funkcionalno celoto.⁸⁶ Gre za pravokotni longitudinalni prostor v izmeri 8 × 5 metrov s preko 1 meter debelimi obodnimi stenami, ki je na vzhodni strani zaključen s polkrožno apsido premera 2,4 metra. Večji del apsida je umeščen v 1,3 metra debeli vzhodni obodni zid, preostanek, ki sega v obliki pomola okoli 50 centimetrov čez zunanje lice zidu, pa počiva na preprosto oblikovani konzoli četrkrožnega prereza. Raziskave leta 2011 so pokazale, da je apsido osvetljevalo eno samo okno v osrednji osi.⁸⁷ Vse kaže, da je bila apsida na zunanjsčini v zgornjem delu zaključena v obliki polkropole, ki je izhajala iz zidu brez vmesnega venčnega zidca.⁸⁸ Ostenje kapele je razgibano s

fragmentarno ohranjenimi kamnitimi polkrožnimi obstenskimi loki in s služniki kvadratnega prereza v vogalih, na vzhodni steni in v apsidi pa nastopa tudi kockasto razčlenjen friz.⁸⁹ Na južni steni sta kapelo osvetljevali dve okenci, ki pa se nista ohranili v originalni obliki. Njunjo pozicijo nakazujejo polkrožni obstenski loki in lini v prostoru pod kapelo.⁹⁰ Kapela je bila že od začetka opremljena z dvopolnim kamnitim križnim oziroma križnogrebenastim obokom, ki ga je sredi prostora dopolnjevala močna opraga pravokotnega prereza, oprta na polstebra ob severni in južni steni.⁹¹ Temeni obočnih pol sta bili

apside rajhenburške romanske kapele oblikovan podobno apsidi bližnjega gradu Podsreda.

⁸⁹ Členitev ostenja kapele je do neke mere primerljiva s členitvijo notranjščine glavne ladje opatijske cerkve Maria Laach blizu Koblenza v Nemčiji, ki so jo začeli graditi leta 1093, obokali med letoma 1230 in 1250, posvetili pa leta 1156. Zgodnji in dokaj rustikalni primer tovrstne členitve je ohranjen v kripti cerkve S. Vittore in Muralto v kraju Locarno v švicarskem Tessinu, ki je nastala v 11. stoletju ali v zgodnjem 12. stoletju. Vzporedja je mogoče najti tudi pri členitvah ostenja glavnih ladij renskih stolnic v Speyerju, Mainzu in Wormsu.

⁹⁰ V bližini je podobna zasnova z dvema okencema v južni steni ohranjena v ladji cerkve sv. Mihaela v Kompolju pri Boštanju, ki pa je nekaj starejša od rajhenburške grajske kapele.

⁹¹ Obok je slonel na sedaj odbitih vogalnih služnikih kvadratnega prereza. Obstoj dvopolnega križnega oboka dokazujejo njegovi odbiti nastavki v vogalih med kamnitimi obstenskimi loki. Do prenove leta 2012 je bilo to najlepše vidno ob jugovzhodnem vogalu; obočne pole so za okoli 1,5 centimetra prekrivale kamnite obstenske loke; tam kjer se je nekoč začinjala obočna konstrukcija je na obstenskih lokih manjkal belež. Dušan Kramberger (Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov*, str. 19–35; Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 67–68) je pri raziskavi arhitekturne zasnove rajhenburške romanske kapele ta pomembni detalj prezrl in brez prave osnove namesto oboka predvidel raven tramovni strop. Ivan Stopar je pozneje zgrešeno tezo o lesenem stropu utemeljeno zavrnil in opozoril na pomembno vzporedje s kapelo gradu Petersberg nad Brežami na Koroškem. Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63 (z objavljeno popravljeno risarsko rekonstrukcijo notranjščine rajhenburške romanske kapele). Križni oziroma križnogrebenasti oboki so bili v obdobju romanike vsaj v osrednji Evropi zelo razširjeni. Srečati jih je mogoče tako pri manj ambiciozno

⁸⁶ Od romanske kapele so se ohranile obodne stene z ostanki členitve, nastavek apsida z nosilno konzolo in lesena tla, sestavljena iz desk na masivnih stropnikih. Obočni poli, opraga, osrednji del apsida s kupolastim zaključkom in okni južne stene so bili odstranjeni.

⁸⁷ Raziskave niso potrdile domneve Dušana Krambergerja o obstoju jugovzhodnega stranskega okenca apsida; domnevni fragment ostenja tega okenca se je pokazal kot odžagani klesanec, ki je zavajajočo obliko dobil med rušenjem romanske apsida v novem veku. Prim. Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 65–69.

⁸⁸ Med stavbnimi raziskavami v letih 2011 in 2012 se je pokazalo, da so nepoškodovani originalni klesanci tako zelo blizu prehoda med steno in polkropolo apsida, da ni mogoče predpostaviti močno izstopajočega podstrešnega venca, na katerem bi slonela širša strešica apsida kot denimo na gradovih Trifels ali Ormož. Vse kaže, da je bil vrhnji zaključek

po analogijah sodeč okoli 40 centimetrov višje od temen obstenskih lokov.⁹² V kapelo je sprva vodil le vhod sredi zahodne stene, ki je bil v osi apside; po odstranitvi ometov v prostoru zahodno od kapele leta 2012 se je pokazal ostanek prvotnega preprostega romanskega portala, ki je povezoval kapelo z vzhodnim prostorom vrhnje etaže romanskega palacija. Portal je bil pravokoten in na zahodni strani opremljen z rustikalno učinkujočim nečlenjenim kamnitim okvirom z živim robom. Okvir je bil sestavljen iz več kosov kamna; fragmentarno sta se ohranila le dva na stiku med levim ostenjem in ravno preklado.⁹³ Za okvirjem je bilo ostenje vratnega prehoda proti prostoru kapele pravokotno stopničasto razširjeno.

Ostanki kapele kažejo, da je bila to izjemno natančno načrtovana in izvedena arhitektura. To spoznanje potrjuje tudi analiza njene osnovne talne zasnove na skoraj povsem pravilni pravokotni ploskvi z notranjimi merami 8 × 5 metrov; gre zasnovo v razmerju števil 1,6 : 1, ki je v obdobju romanike pomenilo najbolj optimalni približek razmerju zlatega reza (približno 1,618 : 1).⁹⁴ Kapela je edini romanski prostor gradu Rajhenburg, za katerega je na osnovi številnih ohranjenih pričevalnih nadrobnosti mogoče dokaj natančno opredeliti čas nastanka. Na osnovi datacije kapele je mogoče zanesljivo opredeliti tudi čas nastanka z njo povezanega palacija. Do nedavnega je veljalo, da je kapela nastala v obdobju nadškofa Konrada I. v drugi četrtini 12. stoletja.⁹⁵ Šele v zadnjem času je

Patrick Schicht na osnovi spoznanja, da se obstenski loki, kot jih srečamo v rajhenburški romanski kapeli, v srednjeevropskem prostoru niso uveljavili pred sredino 12. stoletja, predlagal ustrežnejšo datacijo.⁹⁶ Vse kaže, da je kapela nastala šele v obdobju nadškofa Konrada III. (1177–1183) oziroma v času njegovega naslednika nadškofa Adalberta III. (1183–1200).⁹⁷ Takšno datacijo omogoča primerjava s poznoromansko kapelo gradu Petersberg v Brežah, ki je rajhenburški kapeli od vseh romanskih grajskih kapel še najbolj podobna.⁹⁸ Pri obeh kapelah je mogoče opaziti vzporedja, ki prav gotovo niso naključna. Obe kapeli imata enako tlorisno zasnovo na skoraj povsem pravilni pravokotni ploskvi v razmerju malih celih števil 5 : 8 oziroma v razmerju 1 : 1,6. Talna površina kapele v Brežah z notranjimi merami 7,5 × 12 metrov je točno enainpolkrat večja od talne površine rajhenburške kapele.⁹⁹ Obe kapeli sta imeli lesena tla na masivnih stropnikih, konzolno apsidno in dvopolni križni obok. Vse kaže, da je imela rajhenburška kapela enako zasnovana polstebra polkrožnega prereza, ki sta opirala oprogo pravokotnega prereza sredi prostora. Kapela v Brežah je nastala v dveh stavbnih fazah; najprej so zgradili obodne zidove, nato so, najverjetneje v zadnji tretjini 12. stoletja, vgradili še dvopolni križni obok s sredinsko oprogo na dveh obstenskih polstebrih.¹⁰⁰ Rajhenburška kapela je drugače kot kapela v Brežah nedvomno nastala v eni sami stavbni fazi. Kapela v Brežah nima obstenskih lokov in vogalnih služnikov kot rajhenburška kape-

zasnovanih grajskih kapelah, kot denimo na dolnjeavstrijskem gradu Ottenstein iz druge polovice 12. stoletja, kot tudi pri najpomembnejših grajskih kapelah, kot je tista iz okoli leta 1200 na gradu v Nürnbergu. V slovenskem prostoru je najstarejši tovrstni tip obočne konstrukcije ohranjen v osrednjem prostoru kripte pod župnijsko cerkvijo v Hočah pri Mariboru, ki je domnevno nastala že v prvi tretjini 11. stoletja. Prim. Curk, *Gradbene priče preteklosti nadžupnije v Hočah*, str. 272.

⁹² Na povišani temeni obočnih pol poleg približno sočasnih analogij iz okoli leta 1200 (npr. cerkev v Špitaliču, grajska kapela v Nürnbergu) kaže tudi višina vrhnjega zaključka obodnih sten kapele, ki je bil okoli 2,2 metra nad nivojem tal sedanjega drugega nadstropja v sedanjem južnem in vzhodnem traktu. To se je pokazalo leta 2011 po odstranitvi ometov na nekdanji severni zunanji steni kapele, sedanji južni steni prostora nad gotsko kapelo.

⁹³ Ostanke portala so po odkritju leta 2012 žal znova zakrili z ometom. Takrat na novo oblikovani portal je zelo poneprečena interpretacija prvotnega romanskega portala, ki ni imel okvira na sredini ostenja, ampak na zahodni strani, za njim pa je bilo preprosto stopničasto razširjeno ostenje z najverjetneje ravno leseno preklado. Preprosta oblika romanskega vhoda v kapelo ni presenetljiva. Podobno utilitarno oblikovane vhode lahko srečamo tudi v znameniti škofovski kapeli na zahodni empori romanske stolnice v Krki na Koroškem iz zgodnjega 13. stoletja, ki ima podobno pravokotno in dvopolno obokano zasnovo kot rajhenburška kapela.

⁹⁴ Prim. Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 67–68.

⁹⁵ Prim. zlasti: Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 184; Stopar,

Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga, str. 99; Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 65–69.

⁹⁶ Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 235.

⁹⁷ Prim. Schicht, *Burgen des Salzburger Erzbistums*, p. 92. Konrad III. pl. Wittelsbach je bil salzburški nadškof med letoma 1177 in 1183, hkrati pa je bil od leta 1161 tudi nadškof v Mainz. Živel je od okoli leta 1120/1125 do 1200. Študiral je v Salzburgu in Parizu. Leta 1183 ga je kot salzburški nadškof nasledil Adalbert III. Češki, ki je živel med letoma 1145 in 1200. Adalberta III. je nasledil Eberhard II. iz Regensburga, ki je salzburški nadškof ostal do leta 1246.

http://de.wikipedia.org/wiki/Konrad_I._von_Wittelsbach;
http://de.wikipedia.org/wiki/Adalbert_III._von_B%C3%B6hmen;
http://de.wikipedia.org/wiki/Eberhard_von_Regensburg

⁹⁸ Primerjave rajhenburške kapele s kapelo gradu Tirol in s cerkvijo v Zgornji Dragi pri Stični, ki ju je predlagal Dušan Kramberger, se ne zdijo prepričljive. Prim. Kramberger, *Romanska kapela na gradu Rajhenburg*, str. 65–69. Bolj utemeljena je primerjava z nekdanjo kapelo salzburškega dvora v Regensburgu, zgrajeno v času salzburškega nadškofa Konrada III., ki je imela podobno velikost, pravokotni tloris in dvopolni križni obok z oprogo. Prim. Schicht, *Burgen des Salzburger Erzbistums*, str. 92–93.

⁹⁹ Mere kapele v Brežah so povzete po načrtih v knjigi: Kienzl in Seebach in Steiner in Bitschnau in Wadl, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach*.

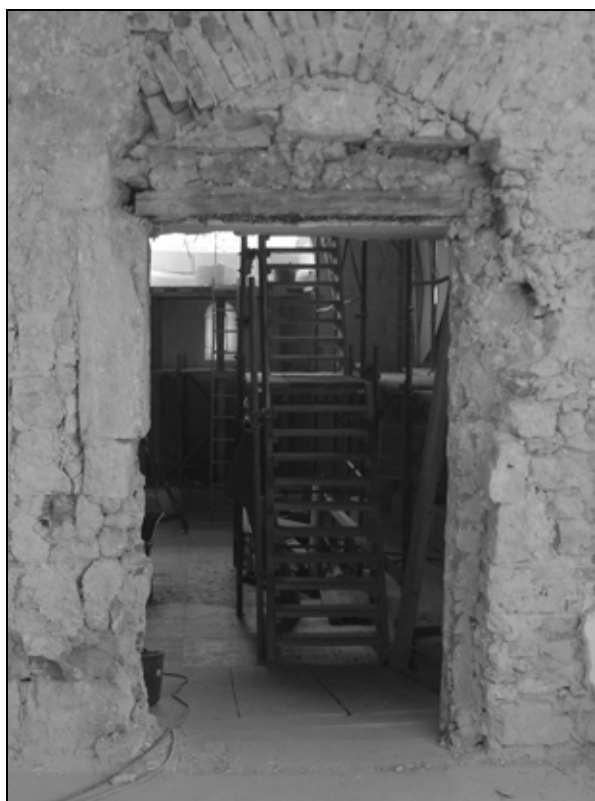
¹⁰⁰ Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 152. Okoli leta 1220/1225 so stene in obok kapele poslikali. Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 162.

*Notranjščina romanske kapele z novim obokom in okencema južne stene
(foto: Igor Sapač, 2012).*

*Konzola apside na vzhodni fasadi romanske kapele in sled porušenega originalnega oboka
v notranjščini kapele ob jugovzhodnem vogalu (foto: Igor Sapač, 2012).*

Ostarek prvotnega romanskega portala kapele in portal v pritličju vzhodnega grajskega trakta iz prve tretjine 16. stoletja, ki je oblikovno primerljiv z romanskim portalom kapele (foto: Igor Sapač, 2012).

la, kar kaže, da je slednja nastala za prvo kot njen izpopolnjeni, a pomanjšani posnetek. Za datacijo rajhenburške kapele pomembno oporo nudi profil baze levega pilastra ob odbitem polsteburu sredi nje-ne južne stene; dobro je primerljiv z atiško profiliranim talnim zidcem nekdanje samostanke cerkve v Špitaliču pri Slovenskih Konjicah, zgrajene okoli leta 1200.¹⁰¹ Vse kaže, da je rajhenburška romanska grajska kapela nastala v obdobju, ko so v Salzburgu gradili mogočno novo petladijsko poznoromansko stolno cerkev.¹⁰² Natančnejši čas njenega nastanka bo morda mogoče opredeliti, ko bodo objavljeni rezultati dendrokronoloških raziskav elementov njene

lesene talne konstrukcije. Kljub temu pa izjemna arhitekturna kakovost, ki je v slovenskem prostoru brez primere,¹⁰³ že sedaj kaže, da so jo enako kot tisto v Brežah zelo verjetno zgradili mojstri, ki so sočasno delali na gradbišču stolnice v Salzburgu. To spoznanje je pomembno za vrednotenje kakovosti in pomena celotne gradbene dejavnosti na gradu Rajhenburg v drugi polovici 12. stoletja.

Kapela ni nastala kot samostojna izolirana enota, ampak je bila povezana v funkcionalno celoto s prostoroma v vrhnji etaži romanskega palacija, sedanjega južnega grajskega trakta. Palacij so zgradili sočasno s kapelinim stolpom na pravilni pravokotni talni ploskvi. Njegova notranja površina v sedanjem pritličju meri 8,3 × 14,7 metra. Zaradi dviga nivoja jugovzhodnega dela dvorišča v 16. stoletju je nekdanje pritličje palacija sedaj klet, nekdanje prvo nadstropje je sedaj pritličje, nekdanje drugo nadstropje pa je sedaj prvo nadstropje. Sedanje drugo nadstropje so stavbi dodali šele v 16. stoletju. Po-

¹⁰¹ Prim. Oter Gorenčič, *Deformis formositas ac formosa deformitas*, str. 296, 309, 330; Badovinac, *Konservatorjev pogled na stavbne faze romanske cerkve Marijinega obiskanja v Špitaliču pri Slovenskih Konjicah*, str. 166–194.

¹⁰² Po požaru stare stolnice leta 1167 je začel nadškof Konrad III. (1177–1183) okoli leta 1181 graditi novo mogočno petladijsko stolnico, ki je bila najbrž posvečena med letoma 1198 in 1201, povsem dokončana pa s posvetitvijo kripte leta 1219. V času nastanka je bila največja bazilika na severni strani Alp. Po požaru leta 1598 so jo podrli in jo v 17. stoletju nadomestili z novo cerkvijo. Prim. Euler, *Salzburg. Stadt und Land*, str. 527; Koch, *Zur Mehrschiffigkeit des Salzburger Domes unter Konrad III.*, str. 212–223; Fuhrmann, *Der Dom zu Salzburg. Za poskus rekonstrukcije podobe salzbürske poznoromanske stolnice* prim. Schnerich, *Neue Beiträge zur mittelalterlichen Baugeschichte im Sprengel der Salzburger Metropole*, Tafel I in II.

¹⁰³ Na sedanjem slovenskem prostoru nobena druga romanska grajska kapela po kakovosti ne dosega rajhenburške. Po osnovni zasnovi so z njo primerljive zlasti kapele iz 12. in 13. stoletja na gradovih Podsreda, Lindek, Pišce in Ormož, ki imajo vse pravokotno enoetažno obliko s konzolno apsido, nimajo pa tako kakovostno oblikovanih nadržbnosti in ne kažejo tako natančnega proporcioniranja.

Primerjava med velikostjo poznoromanske stolnice v Salzburgu (zgoraj) in velikostjo romanske kapele na gradu Rajhenburg (spodaj). Vzдолžna prereza (levo). Propadajoči ostanki romanske kapele v stolpu gradu Lindek pri Frankolovem (Fototeka MAO) (desno).

Vzhodna stena v notranjščini nekdanjega prvega nadstropja palacija (foto: Igor Sapač, 2011).

vršina palacija je bila v vrhnji etaži že od začetka predeljena na dva dela; predelna stena sloni na širokem loku, ki ima temelje v spodnji etaži. Vse kaže, da posamezne etaže palacija sprva v notranjščini niso bile medsebojno vertikalno povezane, ampak so imele tri ločene vhode na severni oziroma vzhodni strani, do katerih so na zunanjščini vodili leseni povezovalni hodniki s stopnišči. Trije ločeni vhodi kažejo, da je bil palacij vertikalno predeljen za tri različne funkcije.

Spodnja etaža palacija je bila sprva dostopna skozi sedaj zazidani in zasuti 2,40 metra široki polkrožno sklenjeni portal, ki so ga v severni steni med linijo nekdanjega zunanjega lica vzhodne stene visokega stolpa – bergfrida iz druge četrtine 12. stoletja in pozicijo romanske predelne stene v notranjščini palacija odkrili med arheološkimi raziskavami leta

2011. Portal z živim robom je imel okvir sestavljen iz klesancev, širokih okoli 33 centimetrov in globokih 40 centimetrov.¹⁰⁴ Vrh temenskega kamna portala je tik pod sedanjo hodno površino renesančnega arkadnega hodnika, kar kaže, da je bil portal, enako kot sosednji vzhodni portal spodnje etaže stolpa s kapelo, nameščen tik pod nekdanjo ravno leseno tramovno stropno konstrukcijo med pritličjem in nadstropjem.¹⁰⁵ Glede na višino spodnje etaže palacija je bil portal visok največ 2,8 metra, če upoštevamo, da je imel najbrž tudi malce nad nivo tal dvignjeni prag, pa bi višino njegove odprtine

¹⁰⁴ Za posredovane podatke v zvezi s pozicijo in velikostjo portala se zahvaljujem konservatoriki Alenki Zeleznik.

¹⁰⁵ Domneva, da sta bili sedanja klet in pritličje palacija sprva enoten visok prostor, se ne zdi verjetna.

Široki romanski lok v notranjščini nekdanjega prvega nadstropja palacija nosi predelno steno v nekdanjem drugem nadstropju (foto: Igor Sapač, 2011).

lahko določili z okoli 2,6 metra.¹⁰⁶ Sedaj portal na notranji strani prekriva sekundarni banjasti obok spodnje etaže. Njegova pozicija kaže, da se je prilagodil romanskemu bergfridu in da so torej palacij v drugi romanski stavbni fazi zgradili ob naslonitvi na jugovzhodni vogal bergfrida iz prve romanske stavbne faze. Velikost portala kaže, da je spodnja etaža palacija rabila kot shramba, kar je bilo sicer običajno pri večini palacijev srednjeveških gradov. Prostor sta osvetljevali dve še sedaj ohranjeni ozki lini na južni steni, ki sta nastali že v predhodni romanski stavbni fazi, hkrati z južnim obodnim obzidjem. Zaradi gradnje palacija so staro obodno obzidje na notranji strani enako kot pri sosednjem kapelinem stolpu obzidali in ga učvrstili. Spodnjo etažo palacija in kapelinega stolpa so povezali s polkrožno sklenjenim kamnitim portalom, širokim 1,6 metra, ki je ohranjen še sedaj.

V prvem nadstropju palacija (sedanjem pritličju) so uredili glavno (viteško oziroma nadškofovo) grajsko dvorano, ki ima še sedaj v glavnem takšno zasnovo kot v času nastanka.¹⁰⁷ Glede na velikost in pozicijo v prvem nadstropju je dvorana še najbolj primerljiva s približno sočasno dvorano v romanskem južnem palaciju gradu Ptuj.¹⁰⁸ Dvorano optič-

no deli kamnit lok, ki je oprt na slopa v spodnji etaži, nosi pa predelno steno v nekdanjem drugem (sedanjem prvem) nadstropju palacija.¹⁰⁹ Ločna stena opira dva lesena nosilca, na katerih je do gradnje sedanjega armiranobetonskega stropa leta 1978 slonela morda še prvotna ravna lesena tramovna stropna konstrukcija. Na južni strani dvorano osvetljuje niz osmih pravokotnih lin, ki so jih na zunanji strani sekundarno razširili. Njihova ostenja so lijakasto vrezana v zid. Na notranji strani so ostenja široka približno 59 centimetrov, visoka pa 95 centimetrov, kar znova kaže na razmerje malih celih števil 5 : 8 oziroma 1 : 1,6, na katerega nalletimo tudi v grajski kapeli.¹¹⁰ Struktura ostenij ka-

frida. Nastal je na pobočju pod najvišjo točko grajske vzpetine s prvotno obodno zasnovo. Cezura med prvotnim obodnim obzidjem in južno steno palacija nedvoumno kaže, da so palacij prislonili na starejše obodno obzidje in ne morda obratno. Podobno kot na Rajhenburgu so pozneje dvorišče Ptujškega gradu izravnali in ga na vzhodu z nasipavanjem dvignili za višino ene etaže. Tako se je nekdanje prvo nadstropje palacija s slavnostno dvorano spremenilo v sedanje pritličje, prvotno pritličje pa so razen vhodne veže na vzhodnem koncu zaradi statičnih razlogov zasuli. Na južni steni poznoromanskega palacija ptujškega gradu se je nad nekdanjim glavnim portalom ohranil vzdani relief s podobo zmaja, ki kaže, da kiparsko okrasje na salzburških gradovih v poznem 12. stoletju ni bilo izjemno. Tudi na tej osnovi lahko domnevamo, da je imela vsaj kapela gradu Rajhenburg v poznem 12. stoletju nekaj kiparskega okrasja na kapiteli obstenskih polstebrov, pilastrov in sluznikov.

¹⁰⁹ Ločna steno z lepo razpoznavnim romanskim načinom stičenja med posameznimi kamni od južne zunanje stene loči cezura, ki kaže, da je ločna stena prislonjena na južno steno. V kletni etaži te cezure ni mogoče opaziti. Vse kaže, da gre tudi v tem primeru zgolj za etapnost gradnje v okviru iste stavbne faze in ne za časovno razmaknjene stavbe faze. Ločna stena je v slovenskem prostoru še najbolj primerljiva sicer malce manj skrbno grajeno ločno steno iz zgodnjega 13. stoletja, ki deli prostor v pritličju najstarejšega jugovzhodnega dela dominikanskega samostana na Ptuj.

¹¹⁰ To razmerje, ki je najbolj idealni približek razmerja zlatega reza, srečamo tudi pri nekaterih drugih stavbah iz istega obdobja, ki jih je mogoče povezati z gradom Rajhenburg.

¹⁰⁶ Med arheološkimi raziskavami leta 2011 so odkopali le zgornjo polovico portala z lokom, spodnja polovica s pragom in domnevno povezavo z vzhodno stranico bergfrida pa je ostala neraziskana.

¹⁰⁷ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 140. Avtor prostor imenuje viteška dvorana, kar pa glede na zgodovinske podatke ni najbolj posrečena oznaka. Še leta 1977 je bil v prostoru ohranjen raven lesen strop.

¹⁰⁸ Vse kaže, da so približno sočasno kot na Rajhenburgu tudi na ptujškem gradu v zadnji tretjini ali konec 12. stoletja zgradili nov dvonadstropni reprezentativni palacij, za katerega so raziskovalci doslej domnevali, da je nastal že v drugi četrtini 12. stoletja, v obdobju nadškofa Konrada I. Nov palacij na ptujškem gradu so zgradili ob stiku med obodnim obzidjem in visokim bergfridom, ob naslonitvi na jugovzhodno stranico obodnega obzidja in južno stranico berg-

že, da so line nastale sočasno z zidom, ko so v drugi romanski fazi nadzidali spodnje starejše romansko južno obodno obzidje. Zidovje palacija v tej etaži je tudi na notranji strani na vzhodni in južni steni zgrajeno iz pravilnih klesanih blokov. Po odstranitvi ometov leta 2011 se je pokazalo, da so prvotno romansko zidovje ob severozahodnem vogalu prostora nekoč v preteklosti nadomestili z novim zidovjem manj kvalitetne gradnje; to se je očitno zgodilo v 16. stoletju, ko so podrli visoki bergfrid, na katerega je bil palacij na severozahodu prislonjen. Med zadnjimi stavbnimi raziskavami se je na severni steni dvorane na sredini med ločno steno in sedanjim širokim novoveškimi polkrožno sklenjenim vhodom pokazal ostanek iz velikih pravilnih klesancev sestavljenega zahodnega dela ostenja neke prvotne odprtine.¹¹¹ Zelo verjetno je bil prav tu, v osrednji osi dvorane, prvotni vhod v dvorano, ki je bil dostopen preko lesenega povezovalnega hodnika in stopnišča na severni dvoriščni fasadi palacija.¹¹²

Drugo nadstropje palacija (sedanje prvo nadstropje) je bilo enako kot prvo nadstropje dostopno le z zunanje strani, najverjetneje preko lesenega stopnišča, prislonjenega na severno zunanjo stran stolpa s kapelo in navezanega na obrambni hodnik vrh vzhodnega obodnega obzidja. Stopnišče je vodilo do reprezentativnega portala poznoromanskih oblik, ki so ga odkrili in odprli med raziskavami v sedemdesetih letih v vzhodni steni palacija oziroma na sedanji empori poznogotske kapele, tik ob stiku med palacijem in stolpom z romansko kapelo.¹¹³ Gre za portal s stopnjevanjem, kamnoseško dokaj bogato razčlenjenim ostenjem, pravokotno vratno odprtino in polkrožno sklenjenim čelom. Po-

dobno oblikovan portal je vodil v poznoromansko kapelo gradu Petersberg v Brežah.¹¹⁴ Marca 2012 opravljene sondažne raziskave so pokazale, da je portal na prvotnem mestu in da je (severo)vzhodni zid palacija nastal sočasno z zahodnim zidom stolpa s kapelo.¹¹⁵ Poznoromanska oblika portala potrjuje ugotovitev, da sta palacij in stolp s kapelo nastala v poznem 12. stoletju. Lega in oblika portala sta pomembni za razumevanje funkcije kapele in dveh prostorov zahodno od nje. Ambiciozno oblikovanje portala kaže, da v vrhnjo etažo palacija ni vodil noben drug prehod. Skozenj je dostopen večji prostor pred vhodom v romansko kapelo. Ker kapela ni imela lastnega reprezentativnega portala, je očitno, da je imel ta portal tudi vlogo poudarjenega vhoda v kapelo. To je bil najbolj reprezentativni portal poleg glavnega grajskega portala v severnem ščitnem zidu. Vse torej kaže, da je imel vlogo (glavnega) vhoda v niz treh prostorov, ki so mogli rabiti kot potencialna rezidenca salzburškega škofa. Vzhodni prostor je bil kapela, prostora v vrhnjem nadstropju palacija pa sta mogla rabiti kot bivalna prostora nadškofa. Prostora je že od nastanka palacija ločevala prečna predelna stena, sloneča na loku v spodnji etaži. Vzhodni del vrhnje etaže palacija je zavzel večji prostor s pravilno kvadratno talno zasnovo z okoli 8,45 metra dolgo stranico. Sondažne raziskave marca 2012 so razkrile, da so bile stene tega prostora že od začetka ometane z zglajenim sivkastim ometom, ki se je navezoval na preprosto oblikovani romanski portal kapele.¹¹⁶ Zaradi nesistematično izvedenih raziskav žal ni bilo pojasnjeno vprašanje v zvezi s številom, lokacijo in obliko prvotnih romanskih okenskih odprtin prostora. Glede na analogije se zdi verjetno, da je bila vsaj južna stena opremljena z bifornimi okni. Glede na velikost in lego prostora se zdi utemeljena domneva, da je rabil kot potencialna nadškofova delovna soba, v kateri je bilo mogoče sprejemati tudi obiskovalce. Iz tega večjega prostora je na vzhodni strani vodil prehod na prosto, desno zraven pa je bil prehod v kapelo, ki je bila očitno namenjena zgolj nadškofu in njegovim spremljeval-

Zlasti je treba opozoriti na to razmerje pri ostenjih polkrožno sklenjenih oken romanskega južnega palacija gradu Ptuj in pri ostenju polkrožno sklenjenega okna na vzhodni strani romanskega prezbiterja župnijske cerkve v Lovrencu na Dravskem polju.

¹¹¹ Ostanek so po odkritju znova prekrili z ometom.

¹¹² Manj verjetno se zdi, da bi bil prvotni vhod v dvorano na mestu sedanjega fragmentarno ohranjenega poznogotskega portala v severni dvoriščni steni v osrednji osi vzhodnega dela dvorane.

¹¹³ Ob odkritju so ugotavljali, da gre za portal retardiranih romanskih oblik iz časa okoli leta 1200, ki se časovno ni skladal s prvotno datacijo sosednje romanske kapele. Prim. Curk, Brestanica, str. 135; Stopar, Grad Brestanica, str. 150. Nova datacija kapele se dobro ujema s poznoromanskimi oblikami portala, ki potrjuje, da sta kapela in palacij nastala šele v poznem 12. stoletju.

Ob odkritju portala so desno ob njem naleteli na majhno odprtino z lesenim koleščkom, kar naj bi bil ostanek sistema nekdanjega dviznega mosta pred portalom. Ta teza se nikakor ne zdi smiselna. Majhno leseno kolesce na debelejši žici je najverjetneje rabilo kot vodilo za vrv z vna gotske grajske kapele. Odprtina za kolešček ni v zidovju romanskega palacija, ampak na stiku tik ob prvotnem severovzhodnem vogalu palacija, v zidu, ki je nastal šele v 16. ali 17. stoletju. Odprtine z lesenim koleščkom torej nikakor ni mogoče povezati z romanskim obdobjem gradu Rajhenburg, ampak z obdobjem po letu 1500.

¹¹⁴ Portal je sedaj le še fragmentarno ohranjen. Njegova nekdanja podoba je dobro dokumentirana na akvarelirani risbi iz druge polovice 19. stoletja. Prim. Kienzl in Seebach in Steiner in Bitschnau in Wadl, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach*.

¹¹⁵ Reprezentativno oblikovani romanski portal, ki vodi v prostor s profano namembnostjo je v sedanjem slovenskem prostoru nekoliko presenetljiv, v širšem prostoru pa nikakor ni izjemen. Podobno oblikovan in lociran reprezentativni poznoromanski portal srečamo denimo v nadstropju palacija bližnjega gradu Medvedgrad nad Zagrebom, ki ga je dal sredi 13. stoletja zgraditi zagrebški škof Filip. Prim. Miletić, *Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske*, str. 217.

¹¹⁶ Fragmentarno ohranjene, a izjemno pričevalne romanske omete, edinstvene v širšem prostoru, so po odkritju žal prekrili z novimi beljenimi ometi, enakimi kot v vseh drugih grajskih prostorih.

Zunanja stran južne stene romanskega palacija gradu Ptuj z nizom oken nekdanje glavne grajske dvorane in proporcijska analiza značilnega okna (foto: Igor Sapač, 2011).

Romanski glavni portal v nekdanjem drugem nadstropju romanskega palacija (levo) in ostanki portala romanske grajske kapele (desno) med sondažnimi raziskavami marca 2012. Med portaloma so vidni odkriti ostanki romanskega ometa, ki so ga pozneje spet zakrili (foto: Igor Sapač).

cem oziroma nadškofovim namestnikom na tem območju.¹¹⁷ Na zahodni strani je bil iz večjega

¹¹⁷ Ta ugotovitev navaja na misel, da je podobno kot približno sočasno na Malem gradu v Kamniku, poleg kapele za grajskega gospoda v gradu obstajala še druga, spodnja oziroma sekundarna, kapela, namenjena podložnikom oziroma grajskim poslom. Za to funkcijo bi bil primeren prostor v drugi etaži (sedanjem pritličju) kapelinega stolpa pod nadškofovo kapelo. Gre za 2,85 metra visok prostor z ravnim tramovnim stropom, ki sprva ni bil povezan s sosednjo veliko dvorano v palaciju in ima lasten vhod na zahodnem koncu severne stene. Južno in vzhodno steno predirata dva para ozkih visokih lin. Lini na vzhodni strani sta tako razmaknjeni,

prostora dostopen manjši prostor s pravokotno talno ploskvijo v izmeri 5,35 × 8,45 metra. Ta prostor, ki je zavzemal zahodni del vrhnjega nadstropja palacija, najverjetneje ni imel lastnega vhoda z zunanje strani in bi mogel rabiti kot potencialna nadškofova spalnica. Predvidevamo lahko, da je bil prostor vsaj z južne strani osvetljen skozi biforni okni, zraven pa je bil najbrž tudi straniščni pomol – ajželj. Zgolj ugibati moremo, ali je bil iz prostora mogoč prehod v visoki bergfrid, s katerim se je stikal na severo-

da bi bilo med njiju mogoče postaviti oltarno menzo.

zahodni strani in ki je mogel nuditi najvarnejše oziroma zadnje pribežališče v primeru obleganja gradu. Bivalni prostor je bil gotovo ogrevan; kamin je bil najbrž primerljiv z romanskim kaminom v prostoru stolpa nad poznoromansko kapelo gradu Petersberg v Brežah.¹¹⁸ Najbrž je bil kamin tudi v sosednjem večjem prostoru. Morda sta imela kamina celo skupni dimnik ob stiku prečne predelne stene s severno zunanjo steno, kjer je sedaj novoveška dimnična tuljava. S skrbno načrtovanimi in izvedenimi sondažnimi raziskavami bo v prihodnosti mogoče vedenje o nekdanjih reprezentativnih bivalnih prostorih v vrhnjem nadstropju romanskega palacija gotovo še pomembno dopolniti in zaokrožiti.

Zdi se, da so hkrati z gradnjo stolpa s kapelo in palacija nadzidali obodno obzidje na jugozahodni in zahodni strani. Na to so do zadnje prenovе kazali veliki pravilni kamniti klesani kvadri v vrhnjem delu severne polovice zunanjsčine zahodnega grajske trakta ob stiku s severozahodnim stolpom. Zdi se, da so staro zahodno obodno obzidje nadzidali za okoli 4 metre, da je doseglo višino okoli 12 metrov. Na jugozahodni strani so obzidje s poševnim sputom prilagodili višini novega palacija.¹¹⁹ Na tak način so dokaj izpostavljeno zahodno obzidno stranico dodatno zavarovali, starejši bergfrid pa je ohranil vlogo osrednje točke grajske obrambe.

Grad Rajhenburg je tako v poznem 12. stoletju postal reprezentativna rezidenčna stavba, čeprav se je nadškof s spremstvom tu najverjetneje zadrževal le zelo poredko.¹²⁰ Kmalu zatem, ko je grad v gradbenem in funkcionalnem oziru doživel svoj vrhunec, je njegov pomen začel upadati. Morda so že konec 12. stoletja posavsko ozemlje salzburške nadškofije, ki so ga upravljali z Rajhenburga, zaradi učinkovitejšega nadzora nad ministeriali razdelili na dva dela. Vzhodni del so začeli upravljati iz Brežic, načrtno ustanovljenih na začetku 13. stoletja, zahodni del pa iz približno istočasno postavljenega gradu Sevnica.¹²¹ Gradu Rajhenburg je ostala vloga upravnega središča manjšega dela posesti, za katero so skrbeli Rajhenburški, vsaj uradno pa je ohranil tudi status glavne nadškofove rezidence v Posavju. Vsekakor v 13. stoletju ni začel propadati, ampak se je počasi gradbeno razvijal naprej, čeprav nikoli več ni dosegel blišča iz poznega 12. stoletja.

¹¹⁸ Podobno oblikovan kamin so okoli leta 2000 postavili v t. i. romanski sobi južnega palacija na bližnjem gradu Podsreda.

¹¹⁹ Ker med zadnjo prenovno niso bile opravljene sondažne raziskave grajskih zunanjih fasad, je o nadzidavi zahodnega obzidja v drugi polovici 12. stoletja mogoče sklepati zgolj hipotetično.

¹²⁰ Za problematiko gradov kot rezidenc duhovščine prim. Bergstedt in Müller, *Geistliche Residenzen und Residenzburgen im spätmittelalterlichen Heiligen Römischen Reich*, str. 94–101.

¹²¹ Prim. Ravnikar, *Grad in gosposčina Sevnica*, str. 62.

Prezidave gradu Rajhenburg v 13. stoletju

Razvoj gradu Rajhenburg v 13. stoletju je povezan z dolgim obdobjem nadškofa Eberharda II. (1200–1246), ki je poskrbel za vsesplošni gospodarski in kulturni razcvet salzburške posesti.¹²² Romansko grajsko zasnovo, ki se je izoblikovala v dveh stavbnih fazah v 12. stoletju, so verjetno v 13. stoletju dopolnili z vsaj tremi novimi manjšimi pomožnimi stavbnimi enotami ob stolpu s kapelo, na severovzhodni strani dvorišča in na severni strani dvorišča zahodno od glavnega vhoda v grajski kompleks. Zaradi pomanjkanja pisnih virov in slogovno natančneje opredeljenih stavbnih detajlov ter nesistematično izvedenih stavbnih in arheoloških raziskav teh stavbnih enot ni mogoče natančno datirati, a zaenkrat vse kaže, da so nastale šele po gradnji stolpa s kapelo in palacija.

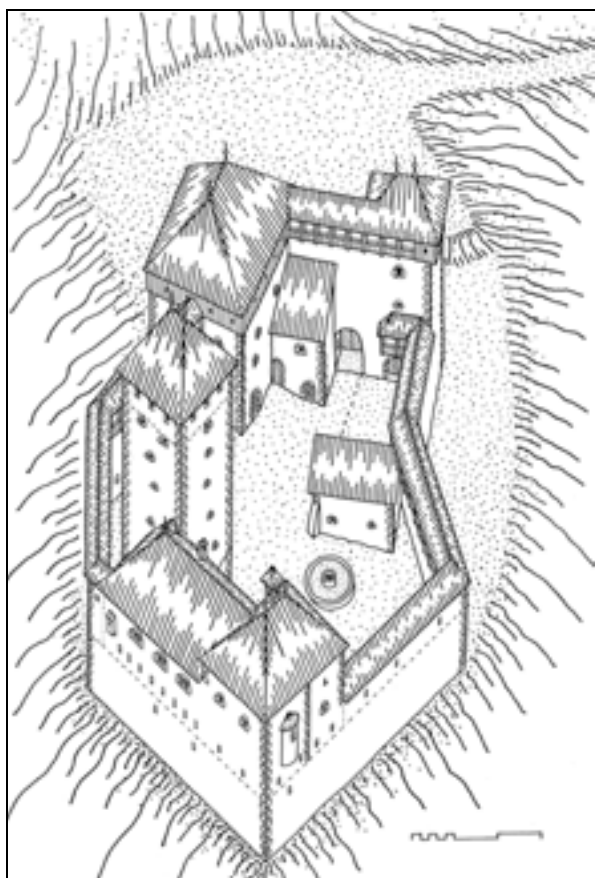
Reprezentativni vhod v bivalne prostore drugega nadstropja palacija je zaradi hotenja po povečanju udobja in varnosti očitno kmalu po nastanku terjal ustrezno dopolnitev s pokritim predprostorom oziroma prizidkom.¹²³ Zato so na severni strani stolpa s kapelo na razpoložljivem prostoru med severovzhodnim vogalom palacija in vzhodnim obodnim obzidjem zgradili stavbno telo, ki je bilo enako visoko kot stolp s kapelo, pa tudi približno enako široko. Obe sestavini so povezali v eno celoto, ki je zelo verjetno imela skupno štirikapno streho.¹²⁴ Tako se je v 13. stoletju na jugovzhodnem vogalu grajskega kompleksa iz sprva manjšega kapelinega stolpa razvila čokata stolpasta stavba, ki je bila po velikosti primerljiva s staro stanovanjsko stolpasto stavbo na severozahodni strani gradu. Da je prizidek nastal še pred sredino 13. stoletja, kaže kakovostna romanska gradnja iz pravilnih klesanih kamnitih kvadrov ob severozahodnem vogalu v notranjščini v sedanjem pritličju.¹²⁵ Tam so ob severovzhodnem vogalu palacija namestili nov polkrožno sklenjeni portal romanskih oblik, ki je sprva vodil na leseni zunanji povezovalni hodnik na severni dvoriščni fasadi palacija v višini prvega nadstropja (sedanjega

¹²² http://de.wikipedia.org/wiki/Eberhard_von_Regensburg

¹²³ Jasno razpoznavni severovzhodni vogal palacija ob reprezentativnem vhodu v prvotnem drugem nadstropju dokazuje, da pred portalom sprva ni bilo pokritega prostora in da so prizidek na severni strani stolpa s kapelo dodali pozneje. Za drugačno mnenje glej prispevek Patricka Schichta v tej publikaciji.

¹²⁴ Z izgradnjo prizidka se je moral položaj strešnega slemena spremeniti za devetdeset stopinj. Novo streho so na zahodni strani morda opremili z lesenim zvonikom grajske kapele.

¹²⁵ Prim. Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 236. Romanska severna stena prizidka nikakor ne dokazuje, da je v obdobju romanike obstajal že tudi vzhodni grajski trakt. Prim. Curk, *Brestanica*, str. 135, 138. Očitno so med gradnjo vzhodnega trakta v 16. stoletju zgradili tudi ozki hodnik do prvotnega portala prizidka. Hodnik ima severno steno zgrajeno iz pravilnih klesancev, ki so jih najbrž tu ponovno uporabili po odstranitvi bergfrida.

*Grad Rajhenburg v 13. stoletju. Aksonometrična študija (risal Igor Sapač, 2013) (levo).
Romanski portal v sedanjem pritličju prizidka jugovzhodnega stolpa iz 13. stoletja
(foto: Igor Sapač, 2012) (desno).*

pritičja), sedaj pa vodi iz dvorišča v gotsko grajsko kapelo. Hkrati z ureditvijo novega portala so pravokotno nanj pred vzhodno steno palacija v sedanjem pritličju zgradili ozek hodnik, ki vodi do vhoda v prostor pod romansko kapelo; nad tem hodnikom je nastal strop oziroma udoben podest pred reprezentativnim portalom v vrhno etažo romanskega palacija, ki ima sedaj vlogo empore gotske kapele. Med restavriranjem gotske grajske kapele okoli leta 1978 so pod mlajšimi plastmi ometa na severni notranji steni tudi v višini nekdanjega drugega nadstropja (sedanjega prvega nadstropja) odkrili in prezentirali romansko plastovito zidavo z značilnim stičenjem fug med posameznimi kamni. Raziskave v letu 2011 so pokazale, da romanska zidava severne stene prizidka sega okoli 2,2 metra nad nivo tal sedanjega drugega nadstropja in da je imel torej prizidek v 13. stoletju isto višino kot stolp s kapelo iz 12. stoletja. Raziskave so tik nad sedanjimi tlemi drugega nadstropja v severni steni prizidka razkrile poznoromansko strelno lino v obliki narobe obrnjene črke T, zazidano med gradnjo oboka gotske kapele v zgodnjem 16. stoletju, ki kaže, da v času nastanka prizidka še ni stal vzhodni grajski

trakt in da je prizidek v 13. stoletju rabil tudi za obrambne namene; iz njegove vrhne etaže je bilo mogoče obvladovati notranje grajsko dvorišče. Prizidek je bil vertikalno razdeljen na verjetno štiri nenako visoke etaže. Spodnja etaža (sedaj t. i. osarrij)¹²⁶ je bila zaradi dvigajoče se naravne skalne osnove zelo nizka in najverjetneje dostopna le skozi novi prehod iz spodnje etaže sosednjega starejšega stolpa s kapelo. Sprva nedvomno še ni bila obokana.¹²⁷ Nad ravnim tramovnim stropom je bila v spodnji polovici prostora sedanje gotske kapele spodnja veža, iz katere je bil mogoč prehod na zunanji povezovalni hodnik ob severni dvoriščni fasadi palacija. Prostor sta osvetljevali dve ozki visoki lini, še sedaj ohranjeni na vzhodni steni, saj sta ostali v funkciji tudi, ko so uredili gotsko grajsko kapelo. Zgornjo polovico sedanje gotske kapele je zavzemala zgornja veža; iz nje je bil preko dveh lesenih stopnišč, domnevno ob severni steni, mogoč prehod

¹²⁶ Prostor je do neke mere primerljiv s prostorom pod spodnjo romansko kapelo Malega gradu v Kamniku.

¹²⁷ To kaže ostenje romanskega prehoda, ki ga je poznejši obok v zgornjem delu nerodno zakril.

Prezentirana struktura romanske zidave iz 13. stoletja v zgornjem delu severne stene sedanje gotske kapele (levo) in odkrita lina na isti steni v višini tal sedanjega drugega nadstropja (desno) (foto: Igor Sapač, 2012).

navzdol v spodnjo vežo in navzgor v vrhno etažo prizidka. Na zahodni strani zgornje veže je bil skozi starejši reprezentativni poznoromanski portal mogoč prehod v vrhno etažo palacija. Glavni vhod v zgornjo vežo je bil najverjetneje v vzhodnem delu severne stene; dostop do njega je bil mogoč preko povezovalnega hodnika vrh vzhodnega grajskega obodnega obzidja. Vrhnja etaža prizidka je bila visoka okoli 3 metre in je imela obrambno funkcijo. Njena tla so bila okoli en meter nižje od sedanjega nivoja tal drugega nadstropja in so počivala na lesenih stropnikih.¹²⁸

Zelo verjetno so hkrati s stolpastim jugovzhodnim prizidkom za okoli tri metre oziroma za višino ene etaže nadzidali vzhodno in severovzhodno stranico obodnega obzidja, da sta dosegli višino okoli 11 metrov. Na nadzidavo prvotnega romanskega obodnega obzidja še pred iztekom obdobja romanske dobe kažejo romansko oblikovane ozke pravokotne line v sedanjem pritličju vzhodne fasade vzhodnega trakta. Da so obzidje povišali hkrati z gradnjo stolpastega prizidka in ne že prej, denimo sočasno z gradnjo stolpa s kapelo v poznem 12.

stoletju, kažeta omenjeni lini v vzhodni steni veže novega prizidka oziroma sedanje gotske kapele; lini sta povsem prilagojeni zasnovi notranjega prostora in če bi bili obzidje povišali že pred nastankom prizidka, najverjetneje ne bi bili tako natančno v staro zidovje vsekali novih lin.¹²⁹ Z nadzidavo obzidja so omogočili vzpostavitev udobne enonivojske povezave s pokritim hodnikom med zgornjo vežo v novem prizidku na jugovzhodu in starejšim severovzhodnim komunikacijskim stolpičem ob vhodu v grajski kompleks. Kaže, da so hkrati z nadzidavo stari vzhodni obodni zid na notranji strani okrepili in ga na vrhu opremili s širšim hodnikom od prvotnega.¹³⁰ Na notranjo stran vzhodne stranice obzidja so prislonili najverjetneje pet, iz kamnitih klesancev sestavljenih masivnih slopov, od katerih so sedaj v spodnjih dveh etažah južnega prostora vzhodnega trakta vidni trije, deloma prekriti z mlajšimi oboki. Slopi so široki okoli 1 meter, dolgi pa okoli 1,5 metra. Med seboj so razmaknjeni okoli 3,5 met-

¹²⁸ Na obliko in nivo stropne konstrukcije med nekdanjo vežo in vrhno etažo prizidka sta kazali dve tramovnici, ki so ju odkrili leta 2011 pod sočasno odkrito strelno lino na notranji strani severne stene prizidka. Za posredovani podatek se zahvaljujem konservatoriki Alenki Železnik.

¹²⁹ Ker kljub večkrat izraženim pobudam in prošnjam avtorja prispevka med zadnjo prenovu grajskih fasad niso bile izvedene ustrezne sondažne raziskave, je mogoče o natančnejšem času in nadsobnostih gradnje severnega prizidka k stolpu z romansko kapelo in nadzidave vzhodnega obodnega obzidja sklepati le hipotetično.

¹³⁰ Okrepili so samo vzhodno stranico obzidja, ne pa tudi severovzhodne, ki je bila zelo verjetno že od začetka precej krepkejša in debela okoli 2,35 metra.

Slopa ob vzhodnem obzidju v sedanjem pritličju vzhodnega grajskega traka (foto: Igor Sapač, 2012).

ra.¹³¹ Dimenzije slopov kažejo, da je vrh nadzidnega obzidja zelo verjetno potekal okoli 2,5 metra širok pokriti lesen hodnik, ki je rabil kot glavna dostopna pot do reprezentativnih bivalnih prostorov v vrhnjem nadstropju romanskega palacija.¹³² Tako je bilo gospodi mogoče udobno od glavnega portala grajskega kompleksa v severnem ščitnem zidu preko obvhodnega komunikacijskega stolpca in pokritega hodnika vrh vzhodnega obzidja doseči reprezentativni romanski portal v drugem nadstropju palacija, ne da bi se bilo treba gibati po neizravnanim skalnatem notranjem grajskem dvorišču.

Zahodno od glavnega vhoda v grajski kompleks so ob naslonitvi na dvoriščno stran ščitnega zidu zgradili pomožno romansko stavbo, katere ostanke, visoke okoli 1 meter, so odkrili med arheološkimi raziskavami pod sedanjim nivojem tal leta 2011. Vzhodni zid stavbe, zgrajen iz manjših pravilnih kamnitih klesanih blokov, postavljenih v pravilne vrste, je bil sekundarno prislonjen na zahodno ostenje romanskega glavnega grajskega portala in je potekal pod sedanjim zahodnim zidom glavne graj-

ske veže iz 16. stoletja, lahko poševno glede nanj. Debel je bil okoli 1 meter. Približno enako debel južni dvoriščni zid stavbe je potekal pod sedanjim južnim zidom severnega (vhodnega) grajskega trakta zahodno od veže. Zdi se, da se je stavba na zahodni strani prislanjala na vzhodno steno starejše velike severozahodne stavbe stolpaste oblike; na to kaže lahko poševni potek vzhodnega zidu, ki je približno vzporeden vzhodni steni starejše stolpaste stavbe. Potemtakem bi notranja površina stavbe znašala okoli 4,15 × 4,5 metra. O njeni višini moremo zgolj ugibati. Glede na solidno gradnjo in debelino zidov bi mogla biti tudi nadstropna. Gotovo je rabila neki pomožni funkciji. Glede na bližino vhoda smemo domnevati, da je bil v njej prostor za grajske stražarje. Po drugi strani bi v njej lahko predvideli tudi kuhinjo sosednje velike stolpaste stavbe.¹³³ Po strukturi zidave sodeč bi mogla nastati že v 12. stoletju, najpozneje pa do sredine 13. stoletja. Po izgradnji te stavbe so z deloma obklesanimi lomljenci tlakovali dvoriščni prostor za glavnim grajskim portalom.¹³⁴

Približno sočasno in prav tako še pred tlakanjem dvoriščnega prostora je nastala tudi pomožna stavba na severovzhodni strani dvorišča, katere nizke ostanke so pod dvoriščnim tlakom odkopali

¹³¹ Podobni slopi, prislonjeni z notranje strani na romansko obodno obzidje, so dokumentirani na bližnjem gradu Kunšperk. Gre za vsaj pet slopov oziroma zidov tlorisnih dimenzij okoli 1 × 2 metra, ki so v enakomernih razmikih okoli 3 metre pravokotno prislonjeni na okoli 1 meter debelo obodno obzidje. Ivan Stopar je domneval, da so to ostanke slepih arkad pod pohodno ploščadjo obrambnega zidu. Mogoče je tudi, da slopi niso nosili arkadnih lokov, ampak le ravna tramovna tla pokritega lesenega hodnika vrh obzidja. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 49; Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 34–38. Iz mlajšega časa okoli leta 1500 so ohranjeni primerljivi slopi na notranji strani obzidja bastije na zahodni strani Ljubljanskega gradu.

¹³² Ker niso bile opravljene ustrezne sondažne raziskave, je mogoče zgolj ugibati, ali je bil hodnik v celoti lesen ali pa je bil morda na vzhodni zunanji strani opremljen z značilnimi cinami in prsobrani, kakršne so v 13. stoletju obstajale tudi vrh obzidja bližnjega gradu Sevnica.

¹³³ Zanimiva je primerjava s sorodno locirano stavbo v kompleksu gradu Seggau nad Lipnico. Tam so v tretji romanski stavbni fazi, domnevno v zgodnjem 13. stoletju, za glavnim romanskim grajskim portalom ob naslonitvi na notranjo stran južnega obodnega obzidja zgradili enonadstropno vhodno stavbo, skozi katero je vodila pot na notranje grajsko dvorišče. Prim. Kaindl in Ranz in Stadler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 62, 68; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 246.

¹³⁴ Tlak, ki je nastal najpozneje v 13. stoletju, so odkrili med arheološkimi izkopavanji leta 2011 in je sedaj deloma prezentiran pod steklenimi ploščami na tleh glavne grajske veže.

leta 1978 in jih zaradi nezadostnega poznavanja romanske grajske zasnove iz 12. in 13. stoletja neustrezno povezali z Rajhenburgom pred obdobjem nadškofa Konrada I.¹³⁵ Zdi se, da je stavba stala samostojno na grajskem dvorišču. Široka je bila okoli 6 metrov, dolga pa najmanj 5 in največ 11 metrov.

Opisani raznoliki stavbni deli kažejo, da se je Rajhenburg v 12. in 13. stoletju postopno razvil v izjemno kompleksno in ambiciozno dograjeno grajsko stavbo, ki je bila v sedanjem slovenskem prostoru v tistem obdobju med največjimi in po arhitekturni kakovosti med najpomembnejšimi.¹³⁶ Razvoj grajskega kompleksa je vplival tudi na razvoj bližnje naselbine, ki je že zgodaj začela dobivati urbani značaj. Vse kaže, da so približno sočasno z ambiciozno zasnovano romansko grajsko kapelo v naselbini pod gradom zgradili sedanjo staro brestaniško župnijsko cerkev sv. Petra, ki je v pisnih virih prvič posredno izpričana leta 1213.¹³⁷

Nastanek Turna (12./13. stoletje)

V 13. stoletju rajhenburški grajski kompleks ni bil omejen zgolj na stavbe vrh izpostavljenega razglednega skalnega pomola grajskega griča. Grajski so se očitno že zgodaj zavedali tudi izjemnega pomena nižinske lokacije pod pobočjem grajske vzpetine ob izlivu Brestanice v Savo. Tam je že vsaj v prvi polovici 13. stoletja, verjetneje pa še v poznem 12. stoletju,¹³⁸ stala velika kubično učinkujoča monolitna stavba, ki sedaj tvori stavbno jedro dvorca Turn oziroma brestaniškega spodnjega gradu. Stavba je s postavitvijo v prostor in s stavbno maso odlično obvladovala strateško pomembno križišče cest proti Sevnici, Podsredi in Brežicam ter imela hkrati pregled nad savsko vodno potjo. Z rezultati stavbnogodovinske analize, ki sta jo opravila Jože Curk in Ivan Stopar, se je mogoče še sedaj v glavnem strinjati.¹³⁹ Stavbna zasnova se je do sedanjega obsega izoblikovala v štirih glavnih stavbnih fazah, v 12./13., 16., 17. in 18. stoletju. Jože Curk je prepričljivo pokazal, da je prvotno tu stala večnadstropna stavba na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 11,5 × 19 metrov, z okoli 1,1 metra debelimi zidovi, pozidanimi v spodnjem delu v glavnem v pravilnih plasteh iz pravilnih kamnitih

klesanih kvadrov. Stavba je bila v notranjščini s sedaj podrtim zidom prečno razdeljena na dva nenaka dela.¹⁴⁰ Etaže so vse do druge polovice 20. stoletja ločevali leseni tramovni stropi. Težavnejša je določitev višine prvotne stavbe. Z gotovostjo je mogoče ugotoviti, da značilna romanska zidava nastopa v spodnjih dveh etažah, ki imata enako debele zidove. V drugem in tretjem nadstropju je analiza strukture prvotne zidave zaradi ometov in mlajših predelav zelo otežena. Zdi se verjetno, da je v 13. stoletju obstajalo že vsaj drugo nadstropje, ni pa mogoče povsem izključiti, da stavba že prvotno ni imela tudi tretjega nadstropja in da je bila torej tako visoka kot danes. Na to bi kazalo zlasti sedaj zazidano okno z gladkim pravokotnim okvirom v tretjem nadstropju vzhodnega dela južne fasade, ki ga je do polovice zakril v 16. stoletju prizidani trinadstropni jugovzhodni vogalni stolpič. Tretje nadstropje je torej vsekakor obstajalo že pred 16. stoletjem oziroma pred dozidavo vogalnega stolpiča.¹⁴¹

Značilno ime Turn kaže, da je imela stavba sprva stolpasto obliko, njena zasnova pa, da je šlo od vsega začetka brez dvoma za vsaj v glavnem (neutrjeno?) stanovanjsko stavbo.¹⁴² Nič ne kaže, da bi bil Turn v času nastanka posebej utrjen; obstoj obzidanega dvorišča na južni strani prvotnega stolpastega poslopja je dokazljiv šele od 16. stoletja, ko

Pogled na Turn z grajske stavbe vrh pomola (foto: Igor Sapač, 2012).

¹³⁵ Problematiko zasnove in funkcije stavbe sem obravnaval že zgoraj.

¹³⁶ V bližini so se v 12. in 13. stoletju razvili številni arhitekturno ambiciozno zasnovani romanski gradovi, zlasti Podsreda, Kunšperk, Planina pri Sevnici, Sevnica, Krško in Pišce, a nobena od teh stavb po kakovosti ne dosega Rajhenburga.

¹³⁷ Curk, Brestanica, str. 116.

¹³⁸ Prim. Curk, Brestanica, str. 132.

¹³⁹ Curk, Brestanica, str. 128–133; Stopar, Grajski objekti v salzburškem Posavju, str. 86–87; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*.

¹⁴⁰ Curk, Brestanica, str. 129, 132–133. Prečni zid so podrli po drugi svetovni vojni.

¹⁴¹ Prim. Curk, Brestanica, str. 130, 132, 133.

¹⁴² Mnenju Ivana Stoparja, da je imela stavba sprva funkcijo gospodarskega poslopja ali skladišča ob pristaniški postaji ob Šavi, nikakor ni mogoče pritrditi, saj je imela že na začetku podobo večnadstropnega solidno grajenega poslopja z masivnimi zidovi, kar kaže na funkcijo stalnega gosposkega bivališča. Po drugi strani v širšem evropskem okviru ni znana nobena podobna romanska stavba, ki bi bila zgrajena za gospodarske namene. Prim. Stopar, Grajski objekti v salzburškem Posavju, str. 86–87; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*.

Floris pritličja dvorca Turn z označenimi razvojnimi fazami (risal Igor Sapač, 2013).

so zgradili sedanji vhodni stolpič. Čeprav se značilni originalni stavbni členi zaradi poznejših predelav niso ohranili,¹⁴³ stavbna zasnova kaže, da je imela celota sprva značaj neutrjenega stolpastega dvora, kakršni so bili na sedanjem slovenskem ozemlju zlasti v 13. in 14. stoletju zelo razširjeni; rabili so kot prebivališča nižjega plemstva in so večinoma imeli obliko dvonadstropnih neutrjenih stolpov na pravokotnih talnih ploskvah.¹⁴⁴ Na to kažeta tudi omembi iz 14. in 15. stoletja. Kot prvo omembo stavbe smemo obravnavati tisto iz leta 1346, ko se omenja dvor pri Rajhenburgu – *hoff bey Reichenburg*.¹⁴⁵ Po letu 1411 oziroma 1432 se očitno ista stavba omenja kot stolp – *ain turn ze Reihemburg bey der Saw*.¹⁴⁶

Turn v Brestanici po velikosti talne ploskve malce odstopa od velikosti povprečnih dvorov, ki so imeli talne ploskve velike okoli 9 × 12 metrov, in se približuje velikosti značilnih grajskih palacijev iz 12. in 13. stoletja v slovenskem prostoru.¹⁴⁷ Kljub temu med dokumentiranimi stolpastimi dvori v slovenskem prostoru ni povsem osamljen primer. Po velikosti je še najbolj primerljiv z nekdanjim stolpastim dvorom Medija pri Izlakah, ki je bil pozidan na pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 × 18,6 metra.¹⁴⁸ Ponuja se tudi primerjava s t. i. spodnjim palacijem gradu Grad na Goričkem, pozidanim domnevno v 14. stoletju na približno pravokotni talni ploskvi v izmeri okoli 9 × 23 metrov.¹⁴⁹ Na prvi pogled je z morfološkega vidika zanimiva še primerjava z bližnjim Turnom v Radečah, ki pa je bistveno mlajšega nastanka. Glede na čas nastanka, prvotno funkcijo in arhitekturno zasnovo je najbolj smiselna primerjava z nekdanjim Gornjim dvorom

¹⁴³ Izjema je morda sled segmentno zaključenega ostenja velikega okna v drugem nadstropju vzhodnega dela južne fasade, ki so ga zazidali, ko so v 16. stoletju zgradili jugovzhodni vogalni stolp. Prim. Curk, Brestanica, str. 130.

¹⁴⁴ Za problematiko stolpastih dvorov prim. zlasti Stopar, *Razvoj srednjeveške grajske*, str. 125–131; Stopar, *Arhitektursymbolik*; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 125–128, 217; Sapač, *Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov*, str. 371–410.

¹⁴⁵ Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 200; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350.

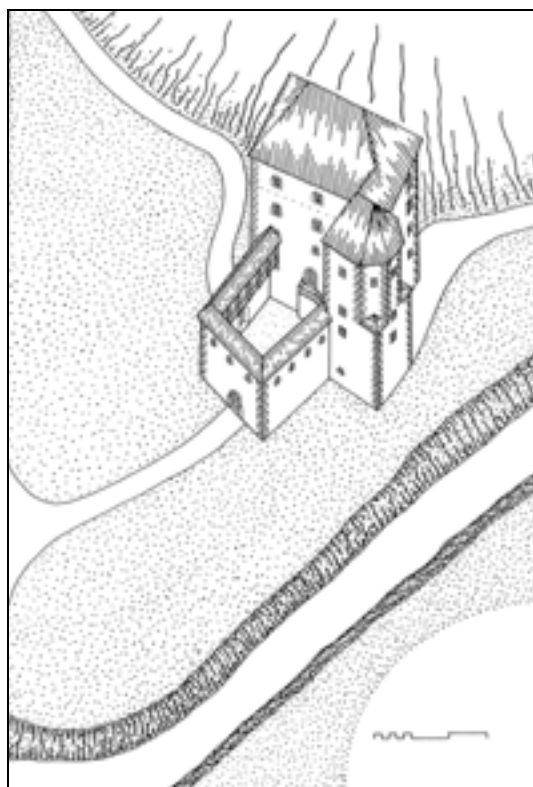
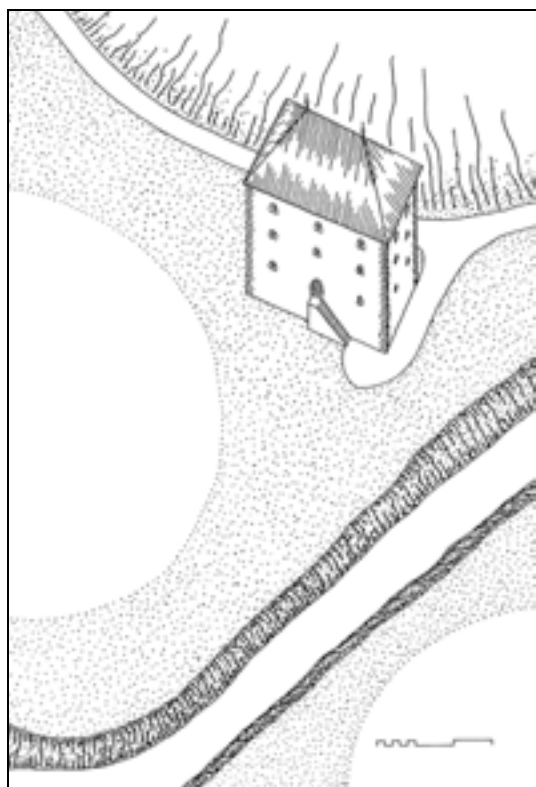
¹⁴⁶ Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 200. Ni se mogoče strinjati z mnenjem Jožeta Curka (Curk, Brestanica, str. 132), da oznaka Turn za ta objekt v 15. stoletju ne bi bila primerna, saj so isto oznako sočasno uporabljali za več primerljivih stavb: Turn pri Velenju, Turn v Radečah, Turn pri Preddvoru, Turn pri Gabrovki, Turn pri Višnji Gori, Turn

pri Dragatušu, Turn pri Premu, Gracarjev turn, Šrajbarski turn, ...

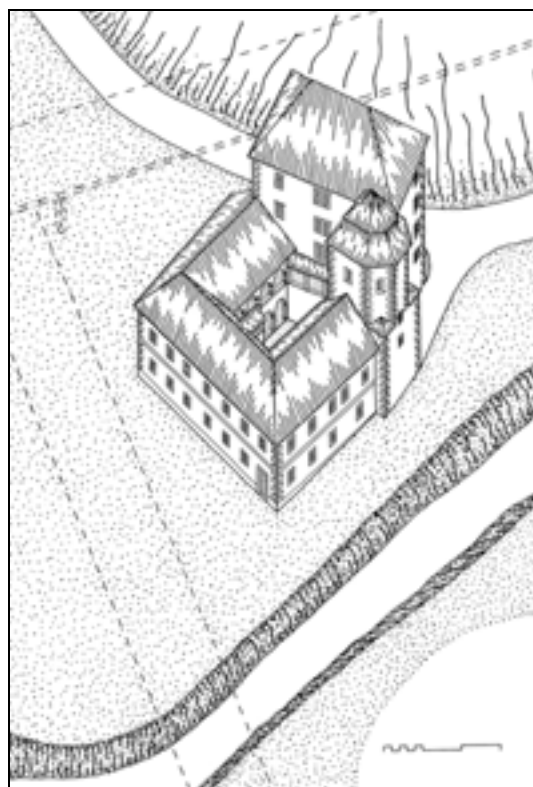
¹⁴⁷ Značilna velikost talne ploskve romanskih palacijev je bila okoli 10 × 20 metrov. Isto velikost srečamo tudi pri obeh palacijih bližnjega gradu Podsreda.

¹⁴⁸ Dvor iz 13. stoletja so pozneje vključili v zasnovo novoveškega dvorca, ki je od druge svetovne vojne v razvalinah. Prim. Sapač, *Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov*, str. 376.

¹⁴⁹ Curk in Habjanič in Sapač, *Grad na Goričkem*, str. 8–9, 21.

Turn v 13. stoletju in v 16. stoletju. Aksonometrični študiji (risal Igor Sapač, 2008, 2013).

Turn okoli leta 1700 in okoli leta 1800. Aksonometrični študiji (risal Igor Sapač, 2008, 2013).

Romanska plastovita zidava v spodnjem delu severne stene prvotne stolpaste stavbe Turna na zunanjsčini (levo) in v notranjsčini (desno) (foto: Igor Sapač, 2012).

oziroma sedanjim Malim gradom na Ptuj¹⁵⁰ in nekdanjim dvorom na lokaciji sedanjega dvorca Polheim¹⁵¹ na grajski vzpetini nad Lipnico na avstrijskem Štajerskem; vse kaže, da so vse tri stavbe dvorov nastale morda že v drugi polovici 12. stoletja kot bivalna poslopja salzburških gradiščanov (*Burgmannensitz*) in morda tudi kot nižje ležeče prednje utrdbe, ki so mogle nadzorovati dostop do glavne grajske stavbe na vrhu bližnje vzpetine. Turn so najverjetneje zgradili v obdobju, ko je grajska stavba vrh vzpetine dobila novo rezidenčno funkcijo kot potencialno bivališče salzburškega nadškofa in je bilo treba zagotoviti nove dodatne bivalne prostore tudi za čedalje bolj številčen gradiščanski rod, ki mu je staro stolpasto poslopje na severozahodnem vogalu obodne grajske zasnove postalo pretesno.¹⁵²

Približno sočasno, proti koncu 12. stoletja, so Rajhenburški v bližini Rajhenburga na ozemlju salzburške nadškofije začeli graditi tudi novi grad Reštanj.¹⁵³ Turn v Brestanici je torej mogoče korektno interpretirati zgolj kot sestavni del visokosrednjeveškega grajskega kompleksa Rajhenburg, kot zunanji oziroma dislocirani palacij, nikakor pa ne kot povsem samostojno grajsko stavbo.¹⁵⁴ Ker sta prvotni srednjeveški zasnovi Malega gradu na Ptuj¹⁵⁵ in dvorca Polheim sedaj popolnoma zabrisani, je kulturnozgodovinski pomen Turna še bistveno večji; ob tem, da je zanimiv kot nekdanje gradiščansko bivališče Rajhenburških, je pomemben tudi kot eden najzgodnejših ohranjenih primerov stavbnega tipa plemiškega stolpastega dvora v slovenskem prostoru.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Gornji dvor na Ptuj¹⁵⁰ je stal že vsaj sredi 13. stoletja, morda pa že v drugi polovici 12. stoletja. V pisnih virih je izpričan od leta 1376. Sprva je bil last salzburške nadškofije, njegovi posestniki pa so bili gospodje Ptujski. Dvor je imel sprva približno pravokotno talno zasnovo v izmeri okoli 10,5 × 21 metrov s poševno severno stranico, ki se je prilagodila poteku starejše ceste. Curk, *Mali grad na Ptuj*, str. 443, 457; prim. Stopar, *Grajske stavbe*, 1, str. 73 (z zmotnim prepričanjem, da stavba izvira šele iz 16. stoletja).

¹⁵¹ Dvor na južnem najnižjem platoju grajske vzpetine je bil do leta 1369 bivališče salzburških ministerialov gospodov iz Lipnice. Kljub temu da doslej na stavbi novoveškega dvorca še niso bile opravljene sistematične stavbne raziskave, je utemeljena domneva, da je imel prvotni dvor sprva stolpasto zasnovo in da je stal že v drugi polovici 12. stoletja. Prim. Kaindl in Ranz in Stadler in Steiner, *Schloss Seggau*, str. 162–163; Schicht, *Bollwerke Gottes*, str. 244–245.

¹⁵² Prim. Curk, *Brestanica*, str. 132. Jože Curk meni, da je imel Turn sprva funkcijo sekundarnega gradu, v katerega se je umaknil fevdnik v primeru nadškofovega obiska, in da prav zaradi te funkcije ni imel posebnega imena.

¹⁵³ Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 96, 97, 100, 102, 192. Vse kaže, da so Rajhenburški opravljali tako naloge upravnika salzburške posesti kot tudi gradiščana (grajskega varuha, odgovornega za vojaško službo oziroma za oboroženo grajsko posadko).

¹⁵⁴ Zdi se, da je bila v 13. stoletju podobna situacija tudi v bližnji salzburški Sevnici, kjer je morda že kmalu po nastanku gradu ob vznožju grajske vzpetine sredi poznejše urbane naselbine nastal dvor, iz katerega se je v 17. stoletju razvil sedanji novoveški sevnški trški dvorec. Prim. Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*, str. 15 sl.

¹⁵⁵ Ob tem je še bolj nedoumljivo, da stavba ni razglašena za kulturni spomenik, oziroma, da ni uvrščena v Območje gradu Rajhenburg, ki je razglašeno za spomenik državnega pomena.

Rajhenburg s Turnom v 14. in 15. stoletju

Po nastanku salzburških gradov v Sevnici in Brežicah se je v drugi polovici 13. stoletja pomen Rajhenburga precej zmanjšal. Zato grajskega kompleksa, dokler je ostal v lasti salzburške nadškofije, niso več dograjevali in gradbeno spreminjali. V zadnjih desetletjih v grajski stavbi vrh pomola opravljena raziskovalna dela niso razkrila niti ene stavbne sestavine, ki bi jo bilo mogoče datirati v 14. ali 15. stoletje. Vse kaže, da je grad v tistem obdobju ohranil nespremenjeno romansko podobo, ki se je izoblikovala v 12. in 13. stoletju. Rabil je kot upravno središče preostanka nekoč velike enotne salzburške posesti v Posavju, izgubil pa je nekdanjo vlogo reprezentativne rezidence. Prav zato so se romanski stavbni deli do novega veka ohranili v neokrnjeni obliki. Rajhenburški so v 14. in 15. stoletju v gradu pogosto bivali le občasno; živeli so v svojih drugih bližnjih gradovih, zlasti v novem Šperenberku, na Kozjem in v stolpastem dvoru v Brežicah.¹⁵⁶ Predvidevati moremo, da so na Rajhenburgu v tistem obdobju opravljali le redna vzdrževalna dela. Morda so v prostorih namestili kakšno novo lončeno peč, s kakršnimi so v poznem srednjem veku povsod množično nadomeščali starejše romanske kamine. Zelo verjetno so nekatere notranje prostore opremili z novimi kosi opreme. Na to kaže podatek, ki ga je objavil oskrbnik in raziskovalec gradu Riegersburg Emmerich Gordon, da so Rajhenburški z gradu Rajhenburg po letu 1478 v kapelo gradu Riegersburg prenesli gotski krilni oltar iz leta 1428.¹⁵⁷ V 15. stoletju je izvedbo obsežnejših gradbenih del najverjetneje onemogočal tudi težak gospodarski položaj zaradi nemirne meje, spopadov in po letu 1469 še turških vpadov.¹⁵⁸ V tistem obdobju zato tudi številni drugi pomembni bližnji gradovi niso bili deležni obsežnejših gradbenih posegov.¹⁵⁹ Razcvet je kot sekundarna rezidenca grofov Celjskih doživljal le bližnji grad Krško, ki je bil nekakšen prostorski antipod Rajhenburgu.¹⁶⁰ Vse kaže, da v

14. in 15. stoletju niso gradbeno spreminjali niti spodnjega Turna. Predvidevati moremo, da so zgradili kvečjemu kakšno novo predelno steno v notranjščini. Ker je imela stavba do leta 1498 iste lastnike oziroma posestnike kot grajska stavba vrh vzpetine, je bila kot del grajskega kompleksa anonimna in se zato v pisnih virih le redko omenja.¹⁶¹

Obsežna predelava gradu Rajhenburg v prvi tretjini 16. stoletja

Šele v zgodnjem novem veku je bil grad Rajhenburg znova deležen obsežnih gradbenih posegov.¹⁶² Najverjetneje so bili glavni povod za njihovo izvedbo čedalje pogostejši turški vpadi, ki so terjali prilagoditev stavbe novemu načinu bojevanja z ognjenim strelnim orožjem.¹⁶³ Po drugi strani so bila gradbena dela povezana s spremembo lastništva. Leta 1479 so čete cesarja Friderika III. v sporu s salzburškim nadškofom zasedle Rajhenburg skupaj z vso drugo njegovo posestjo na Štajerskem in Koroškem. Nadškof se je nato obrnil po pomoč k Friderikovemu nasprotniku, ogrskemu kralju Matiji Korvinu in ta je prevzel v varstvo vse nadškofove posesti v Posavju. Ko je bil leta 1491 med sprtima stranema sklenjen mir, je večina gradov preko

dvor. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 235. Rezidenco so najverjetneje uredili po letu 1388, ko je Herman II. Celjski za svojega prvorojenca uredil zelo pomembno zaroko z Elizabeto Frankopansko. Lokacija rezidence je bila dobro izbrana, saj je ležala blizu meje s Hrvaško, kamor so Celjski širili svoj vpliv. Prim. Klaić, *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone*, str. 40. Leta 1391 so v gradu uredili novo kapelo sv. Nikolaja. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 235. Najverjetneje je v tistem obdobju grad postopno razrasel iz prvotne značilne pravilne romanske obodne zasnove v večji stavbni kompleks z dvema dvoriščema in več stavbnimi trakti. Gradbena dela so morda izvedli mojstri, ki so za Hermana II. Celjskega od okoli leta 1403 gradili bližnji kartuzijanski samostan Pletterje. Na to, da se je grad v Krškem okoli leta 1400 razvil v pomembno rezidenco visokega plemstva, kaže tudi podatek, da ga je po smrti Ulrika II. Celjskega leta 1456 po poravnavi od cesarja kot dosmrtno prebivališče dobila njegova vdova Katarina. V gradu je bivala dve leti do 1460, nato pa je za grad skrbel oskrbnik. Prim. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 240–241; Krones, *Die Freien von Saneck*, str. 145–147.

¹⁶¹ Prim. Curk, Brestanica, str. 132, 133.

¹⁶² Ivan Stopar, ki se je prvi poglobljeno ukvarjal z gradom Rajhenburg s stavbnozgodovinskega vidika, je domneval, da se v obdobju gotike, v 15. in zgodnjem 16. stoletju, zunanja podoba gradu ni bistveno spremenila. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 150. Po drugi strani je Jože Curk leta 1965 ugotavljal, da so bile predelave gradu v 16. stoletju zelo obsežne. Prim. Curk, Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture, str. 273. Sondažne stavbne raziskave v letih 1999, 2000 in 2011 so pokazale, da je grad v prvi tretjini 16. stoletja doživel predelavo, ki je bistveno izpopolnila romansko zasnovo in ustvarila stavbno maso, ki jo ima grad v glavnem še sedaj. Pokazalo se je, da je v zgodnjem novem veku grad doživel eno najpomembnejših in najcelovitejših faz svojega gradbenega razvoja, katere pomena se raziskovalci pred tem niso zavedali.

¹⁶³ Najbolj pogosti turški vpadi na to območje so dokumentirani v letih 1472–1483 in 1491–1498. Prim. Simoniti, *Turki so v deželi že*, str. 58–81, 85, 205–206.

¹⁵⁶ Prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 76, 96, 97, 100, 102, 192. Od leta 1470 so imeli Rajhenburški tudi grad Gleichenberg na sedanjem avstrijskem Štajerskem.

¹⁵⁷ Gordon, *Die Riegersburg*, str. 15. Močno restavrirani oltar, ki je verjetno nastal šele v drugi polovici 15. stoletja, so knezi Liechtenstein v 19. stoletju prenesli na дворец Holle-negg pri Deutschlandsbergu, kjer je še sedaj. Prim. Woisset-schlager in Krenn, *Steiermark* (Dehio-Handbuch), str. 184.

¹⁵⁸ Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 47, 52, 73.

¹⁵⁹ Prim. zlasti Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*; Stopar, *Grad Podsreda med večeraj, danes in jutri*; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*.

¹⁶⁰ V 18. stoletju dokončno opuščeni in sedaj že skoraj povsem izginuli grad je najverjetneje nastal v 12. stoletju, v virih pa se zanesljivo omenja od leta 1189. Od leta 1202 je bil last salzburške nadškofije. Od leta 1351 oziroma 1368 je sodil med posest grofov Celjskih. Prim. Stopar, *Grajske stavbe* 13, str. 75–80; Kos, *Vitez in grad*, str. 166–169. Pred letom 1422 je imel Friderik II. Celjski (1379–1454) na gradu svoj

Habsburžanov iz madžarskih rok znova prešla v posest salzburške nadškofije.¹⁶⁴ Rajhenburg je ostal habsburški in leta 1497 ga je kralj Maksimilijan I. kljub protestu Salzburga kot zahvalo za zasluge skupaj z deželskim sodiščem podelil v zakup svojemu vplivnemu vojskovodji Rajnprehtu Rajhenburškemu (1434–1505) kot deželnoknežji fevd.¹⁶⁵ Rajnpreht, ki je bil takrat na vrhuncu moči, se je v času največje turške nevarnosti za te kraje očitno nemudoma odločil, da grad dodatno utrdi. Izpostavljena je bila zlasti vzhodna stran gradu, ki bi jo bilo mogoče obstreljevati s sosednje vzpetine. Takrat so se začele obsežne prezidave, ki so trajale več let. Z njimi so po eni strani bistveno povečali obrambno sposobnost gradu, po drugi strani pa so povečali njegovo stanovanjsko udobje in mu ponovno dali vlogo reprezentativne rezidence pomembnega fevdalnega gospoda. V prvi tretjini 16. stoletja izvedena gradbena dela pričajo o izjemni ambicioznosti Rajhenburških na Rajhenburgu, potem ko so se bili otresli nadoblasti salzburških nadškofov in so se uvrstili med pomembne podpornike Habsburžanov. Med koncem 15. stoletja in koncem prve tretjine 16. stoletja so na novo zgradili visoki severovzhodni valjasti stolp, podkleteni dvonadstropni vzhodni trakt, dvonadstropni zahodni trakt in dvonadstropni severni trakt z vhodno vežo in polžastim stopniščem. Hkrati so na dvorišču podrlili visoki romanski bergfrid in dve pomožni stavbi na severozahodu in severovzhodu ter dvorišče z nasipavanjem proti jugovzhodu izravnali. Staro severozahodno stolpasto stavbo so preoblikovali v poznogotskih oblikah. Romanski južni grajski palacij in jugovzhodni stolp s kapelo so nadzidali za eno etažo ter hkrati v starejšem prostoru ob romanski kapeli uredili novo poznogotsko obokano kapelo, posvečeno leta 1520.¹⁶⁶ Pred glavnim grajskim portalom ozi-

roma pred severnim ščitnim zidom so uredili z novim obrambnim jarkom in obzidjem zavarovan manjši obor oziroma medzidje na trikotni talni ploskvi. Med deli so na grajski stavbi nastali številni kakovostno oblikovani poznogotski stavbni členi, notranjščino pa so opremili z zvezdastimi oboki in profiliranimi lesenimi tramovnimi stropi. V prvem nadstropju vzhodnega trakta so nastale poslikave, ki so datirane v pozna dvajseta leta 16. stoletja.¹⁶⁷ Zunanjščino so najbrž v celoti ometali z zglajenim tankim belim apnenim ometom.¹⁶⁸ Streho so mor- da že v tistem obdobju v celoti prekrili z novo opečno kritino, ki je nadomestila v srednjem veku uveljavljene lesene skodle. Hkrati je stavba dobila poenotene stavbne mase, ki so ji dale vsaj na prvi pogled novoveški značaj.

Predelavo gradu so izvajali postopno. Z deli so začeli v času najslavnejšega Rajhenburškega, Rajnprehta († 1505), glavino pa izvedli pod njegovim sinom Hansom Rajhenburškim (pred 1478–1522), ki je grad prevzel leta 1502 in ga obdržal do smrti. Zadnja dela so izvedli pod Hansovim najstarejšim sinom Jurijem (okoli 1500–1541).¹⁶⁹ Jurij je po letu 1519 skrbel tudi za obnovo oziroma novogradnjo brežiškega gradu in za dokončanje cerkve v Riegersburgu.¹⁷⁰ Zaradi gradnje brežiškega gradu je bil po letu 1530 vseskozi v finančnih težavah in ni mogel več nadaljevati obsežnejših gradbenih del na Rajhenburgu. Kljub temu je Rajhenburg uporabljal kot glavno rezidenco, saj se je brežiški grad po letu 1530 spremenil v popolno gradbišče, kjer je na lokaciji srednjeveškega gradu počasi začel rasti nov renesančni grad.¹⁷¹ Ko je Jurij leta 1541 umrl brez potomcev, je grad pripadel njegovemu bratu Krištofu (1512–1549), ki je do smrti leta 1549 živel na svojem novozgrajenem bližnjem dvorcu Šrajbarski turn. Po letu 1545 je skrbel za ponovni zagon gradnje brežiškega gradu, ki je zaradi pomanjkanja

¹⁶⁴ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 96; *Kaj delajo trapisti*, str. 138; Koropec, Brestanica z okolico, str. 52; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95–96; Ravnikar, Grad in gosposčina Sevnica, str. 78.

¹⁶⁵ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; Koropec, Brestanica z okolico, str. 67, 73; glej tudi prispevek Borisa Hajdinjaka v tej številki Kronike. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 135; Gordon, *Die Riegersburg*, str. 15–16; Schäffer, Festungsbau, str. 33; Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 37; Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 61–62. Rajhenburški so leta 1492 za zasluge prejeli tudi bližnji grad Brežice, ki je bil do leta 1479 prav tako kot Rajhenburg salzburški. Za Rajnprehta Rajhenburškega in njegov pomen prim. Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg (1434–1505)*; Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I.*, zlasti Band 5; Wiesflecker, *Österreich im Zeitalter Maximilians I.* O Rajnprehtu se je obširno razpisal že Franc Sartori pri predstavitvi gradu Rajhenburg v peti od dvanajstih knjig svoje zbirke o gradovih avstrijske monarhije. Prim. Sartori, *Die Burgvesten*, str. 168–174. Navedeno delo Franza Sartorija (1782–1832), v katerem so prvič po Valvasorju z opisi sistematično predstavljene številne grajske stavbe z današnjega slovenskega ozemlja, je danes po krivem pozabljeno in prezrto; menda ga ne hrani nobena javna knjižnica v Sloveniji.

¹⁶⁶ Curk, Brestanica, str. 135. Kaprulanski škof Daniel de

Rubeis je kapelo posvetil v čast Marije in sv. Nikolaja (Miklavža). Prim. Höfler, Potovanja oglejskih vizitatorjev, str. 189–203.

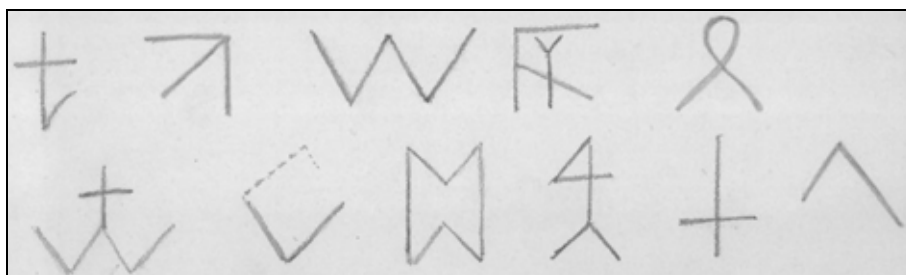
¹⁶⁷ Prim. Golob, Freske z brestaniškega gradu, str. 142–156.

¹⁶⁸ Do leta 2011 je bil omet iz prve tretjine 16. stoletja ohranjen v tretjem nadstropju na zahodni steni jugovzhodnega stolpa, ob stiku s streho južnega trakta.

¹⁶⁹ Koropec, Brestanica z okolico, str. 64, 67, 69, 72. Z napačnim sklepanjem, da je bil Hans brat Rajnprehta. V resnici je bil njegov sin. Prim. Schäffer, Festungsbau, str. 33–36, 44. Hansov sin Jurij je grad Rajhenburg s pripadajočimi posestmi uradno prevzel leta 1523. Starzer, *Die landesfürstlichen Leben*, št. 247; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 96. Hans je še pred Rajhenburgom od leta 1492 posedoval Šrajbarski turn in Brežice. Koropec, Brestanica z okolico, str. 69; Schäffer, Festungsbau, str. 33, 44. Po očetu je podedoval grad Riegersburg. Okoli leta 1506 je postal še lastnik gradu Wallsee blizu Greina ob Donavi.

¹⁷⁰ Koropec, Brestanica z okolico, str. 69; Schäffer, Festungsbau, str. 36; prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, str. 110.

¹⁷¹ Prim. Schäffer, Festungsbau, str. 41.

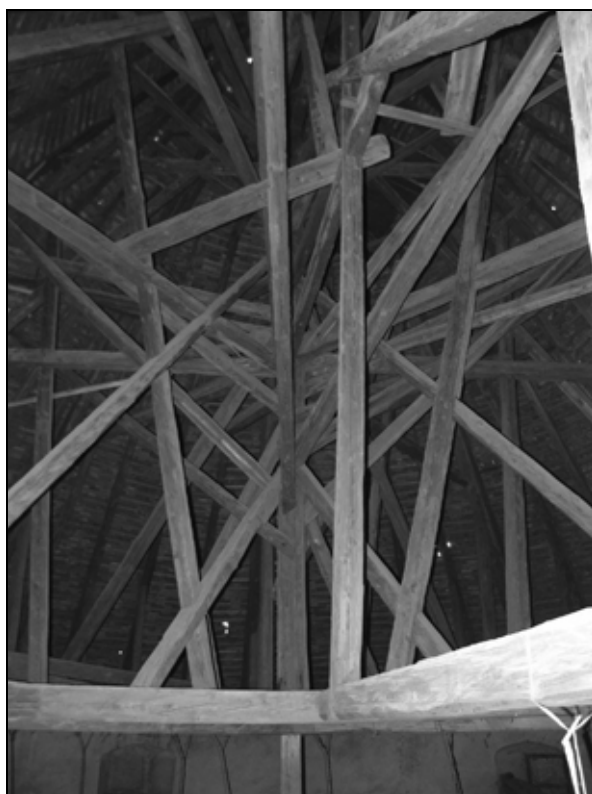

Shematski izris kamnoseških znakov na zunanjsčini valjastega stolpa gradu Rajhenburg (risal Marijan Zadnikar, INDOK: Terenski zapiski, XXXIX, 1957).

Zunanjsčina valjastega stolpa na vzhodni strani gradu (foto: Igor Sapač, 2011).

denarja po letu 1538 v glavnem zastala. Grad Rajhenburg kot že malce zastarela rezidenca s srednjeveškim nadihom renesančnega gospoda z bistveno modernejšega Šrajbarskega turna najbrž ni pretirano privlačila.¹⁷² Isto velja za Kristofovega sina, zadnjega Rajhenburškega, Hansa Rajnprehta (1548–1570).¹⁷³ Zdi se, da je grad po letu 1549 rabil kot bivališče vplivnega in spretnega oskrbnika rajhenburškega in brežiškega zemljiškega gospostva Jörga Hallerja, ki je po smrti Kristofa Rajhen-

Ostrešje valjastega stolpa (foto: Igor Sapač, 2012).

burškega prevzel vlogo zastopnika interesov v glavnem odsotnih uradnih skrbnikov mladoletnega Hansa Rajnprehta, poleg tega pa je skrbel za nadaljevanje gradnje brežiškega gradu in najverjetneje tudi Šrajbarskega turna.¹⁷⁴ Na to kaže leta 1556 postavljeni nagrobni spomenik mladega Gašperja Hallerja, Jörgovega sina, v prezbiteriju stare župnijske cerkve v Brestanici, ki ga sedaj sicer deloma zakriva leseno stopnišče prižnice.¹⁷⁵

Nevarnost turških napadov je narekovala, da so najprej ob naslonitvi na zunanjo stran romanske severovzhodne stranice obodnega obzidja zgradili visoki (pol)valjasti štiriinpoletažni stolp premera

¹⁷² Prim. Schäffer, Festungsbau, str. 44–45.

¹⁷³ Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 64, 69; Schäffer, Festungsbau, str. 45.

¹⁷⁴ Prim. Schäffer, Festungsbau, str. 45, 46, 48, 51, 55, 56.

¹⁷⁵ Prim. Curk, Brestanica, str. 119.

13,8 metra z 3,6 metra debelim ostenjem v spodnji (kletni) etaži. Stolp je omogočil učinkovit nadzor nad dostopno potjo do predgradja in glavnega grajskega vhoda, hkrati pa je dobil funkcijo glavne obrambne točke vzhodne stranice gradu. Po zasnovi, predvsem pa glede na način gradnje, je stolp v širšem prostoru izjemen. Njegov zunanji zidni plašč je zgrajen iz natančno izklesanih velikih gladkih kamnitih kvadrov, ki imajo ponekod dobro vidne vdolbine za t. i. kremplje; pripravo, s katero so kamnite klade dvigovali v višino. Na številnih mestih so vidni tudi vklesani kamnoseški znaki.¹⁷⁶ V kletni etaži sta ohranjeni strelni lini z značilno obliko ključavnice. Približno na polovici višine na zunanjsčini je stolp opremljen s kamnitim kordonskim paličastim venčnim zidcem, ki še nima značilnega renesančnega krepkega polkrožnega profila, značilnega za čas od prve tretjine 16. stoletja naprej. Nad podstrešno obrambno poletajo stolp pokriva strma stožčasta streha z zapleteno strešno konstrukcijo, ki kaže, da je nastala še pod vplivom srednjeveške tradicije.¹⁷⁷ Na dvoriščni strani v spodnjo etažo stolpa vodi obnovljen šilastoločni portal poznogotskih oblik z bogato paličasto razčlenjenim ostenjem, kjer v spodnjem delu nastopajo značilni tordirani svitki, v zgornjem delu pa sekajoči se profili.¹⁷⁸ Prag portala je okoli 1 meter pod sedanjim nivojem dvorišča, kar kaže, da je nastal, še preden so dvorišče izravnali in romanski nivo v tem delu dvignili za okoli 1 meter.¹⁷⁹ Da je stolp nastal še pred izravnavo dvorišča, kaže tudi segmentnoločni poznogotski portal v nekdanje pritličje, odkrit leta 1999 desno od šilastoločnega kletnega portala, ki je okoli 1 meter nad sedanjim nivojem dvorišča. Položaj portalov kaže, da bi v času nastanka stolpa še mogla stati romanska stavba, katere ostanke so na severovzhodni strani dvorišča odkopali leta 1978. Stolp

je nastal pred sosednjim vzhodnim grajskim trakom, katerega poznogotsko oblikovana dvoriščna portala sta že prilagojena sedanjemu izravnemu in dvignjenemu nivoju dvorišča.¹⁸⁰ Oblikovanje stolpa kaže na prehodno obdobje med gotiko in renesanso. V primerjavi z renesančnimi vogalnimi cilindričnimi oziroma baterijskimi stolpi na bližnjem gradu v Sevnici iz druge četrtine 16. stoletja učinkuje zelo arhaično.¹⁸¹ Za njegovo datacijo je najbolj pomemben šilastoločni portal; tordirani svitki in sekajoči se profili njegovega ostenja kažejo, da je zelo verjetno nastal okoli leta 1500.¹⁸² Podobno zasnovani portali so se ohranili na več lokacijah v (južno) štajerskem prostoru, na tej in oni strani sedanje države meje med Slovenijo in Avstrijo.¹⁸³ Dva sorodna šilastoločna portala, izdelana med letoma 1497 in 1501, sta se ohranila na stavbi nekdanje judovske sinagoge v Mariboru, ki so jo takrat prezidali v krščansko cerkev Vseh svetnikov.¹⁸⁴ Primerljiv je

¹⁸⁰ Prim. Curk, Brestanica, str. 135.

¹⁸¹ V slovenskem prostoru je stolp morda še najbolj primerljiv s severnim polvaljastim stranskim stolpom gradu Lemberg pri Dobrni, ki je prav tako nastal v prehodnem obdobju med gotiko in renesanso, še preden so od konca prve tretjine 16. stoletja pod vodstvom stavbnih mojstrov iz severne Italije, prebivajočih zlasti v Gradcu, množično začeli graditi moderne renesančne utrdbe, ki se niso ozirale na srednjeveško tradicijo. Morda je podobno zasnovan valjasti stolp kot na Rajhenburgu nekoč stal tudi na bližnjem gradu Kozje, ki so ga imeli Rajhenburški do izumrtja leta 1570. Na to bi kazala skica Johanna Clobucciaricha iz okoli leta 1603 v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. Grad je sedaj povsem razvaljen. Ostanke domnevnega stolpa niso več vidni.

¹⁸² Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 150. Avtor meni drugače, da je stolp nastal šele v dvajsetih ali tridesetih letih 16. stoletja.

¹⁸³ V temeljnih potezah sorodne zasnove portalov moremo sicer srečati v širšem prostoru. Z rajhenburškim portalom sta glede na osnovno zasnovo tako dobro primerljiva tudi šilastoločna poznogotska glavna portala podružnične cerkve sv. Kancijana v Britofu ob Idriji in podružnične cerkve Marijinega vnebovzeta v Šmarju pri Sežani, ki sta oba datirana z letnicama 1505. Prim. Peskar, *Gotska arhitektura na Goriškem*, str. 168, 170, 347, 349.

¹⁸⁴ Portala sta bila odkrita in obnovljena med prenovo stavbe v letih od 1993 do 1999. Nastala sta, ko so sinagogo po pregonu Judov leta 1497 z denarjem zakoncev Bernarda in Barbare Druckher spremenili v beneficijno cerkev. Takrat so staremu poslopju na zahodni strani prizidali dvopolno obokano vhodno vežo s kaplanijo nad njo. Na severni fasadi vhodne veže sta podobno zasnovana in razporejena portala kot na valjastem stolpu gradu Rajhenburg; spodaj je bogatejšje oblikovan šilastoločni portal, zgoraj pa je manjši segmentnoločni portal z vklesanim napisom zakoncev Druckher, ki so ga med zadnjo prenovo zmotno interpretirali kot okno. Slednji portal je sprva vodil v etažo s kaplanijo oziroma na zasebno emporo nad sedaj porušeni obokom veže v notranjsčini. V veži na zahodni steni so med raziskavami odkrili dve ožji polkrožno zaključeni okni, ki so ju zmotno interpretirali kot romanski iz 13. ali 14. stoletja. V resnici sta okni nastali hkrati s celotnim obokanim prostorom konec 15. stoletja, ko so se poznogotske oblike približale romanski tradiciji. Prim. Mikuž in Krajnc Horvat, *Sinagoga v Mariboru*, str. 18–50, 236–237; Mikuž, *Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga*, str. 159–171; Krajnc Horvat, *Sinagoga Maribor*, str. 118–125; Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 564–568.

¹⁷⁶ Prim. Zadnikar, Terenski zapiski XXXIX, 1957 (INDOK). Avtor je evidentiral in skiciral 11 različnih kamnoseških znakov. Prim. tudi Stopar, Grad Brestanica, str. 149 (z objavljenimi izrisi šestih kamnoseških znakov, ki so enaki tistim na skici Marijana Zadnikarja). Med zadnjo prenovo zunanjsčine so večino kamnoseških znakov prekrili z novim ometom. Pri tem je bila zamujena priložnost, da bi znake celovito dokumentirali, zlasti na tistem delu ostenja stolpa, ki ga je od 19. stoletja prekrival sanitarni prizidek.

¹⁷⁷ Za strešne konstrukcije obrambnih stolpov na prehodu iz srednjega v novi vek prim. Fister, *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Strešne konstrukcije rajhenburškega stolpa zgolj na osnovi oblikovnih značilnosti ni mogoče natančneje datirati. V tem primeru bi bile nujno potrebne ustrezne dendrokronološke raziskave.

¹⁷⁸ Spodnja (kletna) etaža je sedaj združena z nekdanjim pritličjem v enotem prostor. Vse kaže, da je bila kletna etaža sprva opremljena s plitvim kupolastim obokom. Nad pritličjem je ohranjen raven tramovni strop. Nekdanje pritličje je opremljeno s tremi navznoter zelo razširjenimi topovskimi linami. Sprva je bilo dostopno skozi segmentno zaključen portal poznogotskih oblik, desno od šilastoločnega kletnega portala.

¹⁷⁹ Nivo romanskega tlaka na tem delu grajskega dvorišča so razkrile arheološke raziskave v letih 1978 in 2011.

tudi šilastoločni portal pritličnega prostora zvonika v notranjščini župnijske cerkve v Radgoni (Bad Radkersburg), ki je nastal med obnovo cerkve po požaru leta 1509.¹⁸⁵ Vzporedja se kažejo z bogato poznogotsko paličasto profiliranim glavnim portalom župnijske cerkve v Riegersburgu na avstrijskem Štajerskem, ki jo je začel graditi Rajnpreht Rajhenburški († 1505) po letu 1481.¹⁸⁶ Po skrbni izvedbi in elegantnih razmerjih je rajhenburški portal dobro primerljiv tudi s paličasto profiliranim in na oslovski hrbet sklenjenim portalom v nadstropju znamenitega podvojenega polžastega stopnišča (spodnjega) mestnega gradu v Gradcu iz leta 1499 oziroma 1500, zgrajenega v obdobju, ko je bil oskrbnik graškega gradu Rajnpreht Rajhenburški.¹⁸⁷ Obstaja še nekaj sorodno zasnovanih por-

talov z bogato paličasto profilacijo, ki so z rajhenburškim portalom z oblikovanega vidika sicer manj primerljivi, kljub temu pa morejo služiti kot opora za njegovo datacijo.¹⁸⁸ Oblikovanje portala in izjemno kakovostna gradnja valjastega stolpa iz natančno klesanih kamnitih blokov napeljujeta na domnevo, da je kralj Maksimilijan I. († 1519) svogemu zvestemu vojskovodji, vrhovnemu vojnemu poveljniku, svetniku, dvornemu maršalu, od leta 1485 deželnemu glavarju na Štajerskem in od leta 1494 oskrbniku graškega gradu Rajnprehtu Rajhenburškemu († 1505)¹⁸⁹ poleg gradu po letu 1497 prepustil tudi svoje stavbne mojstre, ki so valjasti stolp dokončali najbrž že pred letom 1502, ko je Rajnpreht grad izročil sinu Hansu.¹⁹⁰ To tezo bo v

¹⁸⁵ Prim. Krenn, *Die Oststeiermark*, str. 86–87.

¹⁸⁶ Poznogotsko cerkev je po letu 1481 oziroma v poznem 15. stoletju začel graditi Rajnpreht Rajhenburški († 1505), ki je bil leta 1478 oziroma 1479 kupil grad Riegersburg. Zaradi pomanjkanja denarja se je gradnja okoli leta 1500 ustavila. Po letu 1505 je z deli nadaljeval Rajnprehtov sin Hans Rajhenburški († 1522), ki je bil poročen z Evo pl. Trautson in je od leta 1505 gospodoval na Riegersburgu; o tem pričata njuna grba na sklepniku rebrastega oboka severne kapele sv. Venceslava. Cerkev so v glavnem dokončali do leta 1522. Nekaj manjših del so izvedli tudi še pozneje do leta 1554. Ta dela je po smrti Hansa Rajhenburškega podpiral njegov mlajši sin Krištof († 1549), ki je sočasno skrbel tudi za gradnjo gradu Brežice in dvorca Šrajbarski turn. V prvi stavbni fazi v času Rajnprehta Rajhenburškega so zgradili obokani prezbiterij, stene cerkvene ladje z oporniki in glavnim portalom na zahodni fasadi ter kapelo na južni strani z dodanim polžastim stopniščem. V drugi stavbni fazi po letu 1505 so najprej pred letom 1522 zgradili severno kapelo sv. Venceslava, v kateri so domnevno uredili grobnico Rajhenburških, sedanjo grobnico rodovine Purgstall, nekaj pozneje v drugi četrtini 16. stoletja pa so zgradili še široki zgodnjerenesančni križni obok ladje s tankimi opečnimi rebri, ki je nadomestil prvotni leseni strop. Glavni portal so ob straneh opremili s kamnitima grboma Hansa Hegerja, od leta 1514 rajhenburškega oskrbnika gradu Riegersburg, in Matthiasa (Martina) Weinreberja, ki je bil med letoma 1517 in 1554 župnik na Riegersburgu. Rajhenburški so Riegersburg obdržali do izumrtja leta 1570. Žal danes ni mogoče zanesljivo sklepati o gradbenih posegih, ki so jih bili morda izvedli na grajski stavbi, saj so to njihovi nasledniki pozneje v poznem 16. stoletju in v 17. stoletju povsem predelali, da je nastal sedanji razsežni utrjeni kompleks. Da so nekaj gradbenih del na gradu v času Rajhenburških vsekakor izvedli, priča poznogotski ušesasti portal s paličasto profilacijo iz začetka 16. stoletja v enem od pritličnih prostorov. Lit.: Krenn, *Die Oststeiermark*, str. 232–234; Krenn, *Riegersburg*; prim. Baravalle, *Burgen*, str. 121; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 64, 69; prim. Hadriga, *Die Trautson*. Obok cerkve v Riegersburgu je primerljiv z obočno konstrukcijo cerkve Žalostne Matere Božje v Leskovcu pri Krškem, zgrajene s podporo Rajhenburških verjetno po letu 1535 in dokončane pred letom 1554. Prim. Pahor, *Tradicija gotike v arhitekturi*, str. 105–106.

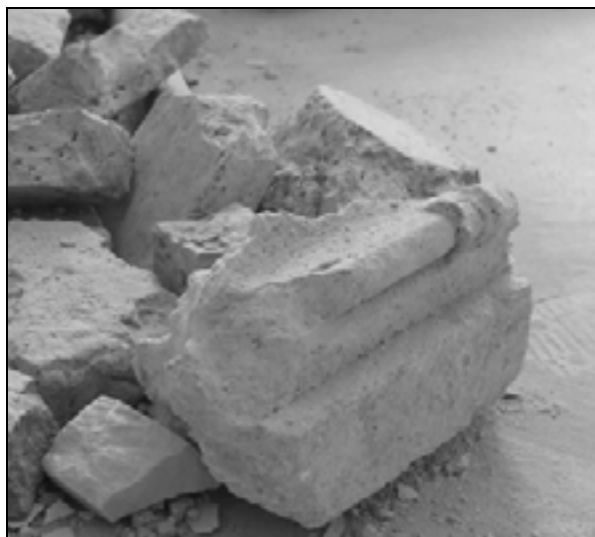
¹⁸⁷ Podvojeno polžasto stopnišče je datirano z vklesanima letnicama 1499 in 1500. Velja za arhitekturno mojstrovino poznega srednjega veka v širšem evropskem merilu. Zgradili so ga neznani stavbni mojstri stavbarnice, ki je okoli leta 1500 delovala v Gradcu in okolici. Stopnišče je nastalo v sklopu veznega graškega trakta, imenovanega Maximiliansbau, po kralju oziroma poznejšem cesarju Maksimilijan I.

(† 1519), ki so ga gradili od leta 1494. Sočasno je postal oskrbnik graškega gradu Rajnpreht Rajhenburški. Vezni trakt s stopniščem je povezal starejša trakta gradu, ki so ga začeli graditi po letu 1438, v času nadvojvode Friderika V., poznejšega cesarja Friderika III. Na stopnišče v pritličju z zunanjščine vodi ušesast portal s paličasto profilacijo, ki je po osnovni zasnovi deloma primerljiv z obnovljenim poznogotskim portalom v pritličju severozahodne romanske oglate stolpaste stavbe gradu Rajhenburg. Lit.: Resch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, str. LXII, 275, 281–284; Steiermärkische Landesdruckerei, *Die Grazer Burg*, zlasti str. 49–54, 99–108. Graški spodnji mestni grad je pozneje še enkrat neposredno vplival na grajsko arhitekturo v sedanjem slovenskem prostoru; po vzoru renesančnega reprezentativnega stopnišča Prunkstiege, zgrajenega okoli leta 1554 in pordega okoli leta 1854, so okoli leta 1615 zgradili zunanji arkadni stopnišči trakta Novi grad v sklopu grajskega kompleksa Negova v Slovenskih goricah.

¹⁸⁸ To so zlasti portali nekaterih cerkva na avstrijskem Štajerskem, ki kažejo podobna poznogotska formalna izhodišča kot rajhenburški portal, a jih nikakor ni mogoče povezati v enotno skupino. Najzgodnejši je portal kapele sv. Sebastjana v kraju Weng iz leta 1496. Sledi južni portal župnijske cerkve v Aflenzu iz okoli leta 1500. (Prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, slika 57, str. 257). Deloma je primerljiv tudi južni portal znamenite samostanske cerkve v Gössu pri Leobnu, zgrajene v letih od okoli 1510 do 1521. (Prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, slike 54–56, str. 257, 362). Mlajši portali postajajo vse bolj rustikalni in se vse manj primerljivi z rajhenburškim; značilna primera sta okoli leta 1520 datirana južni portal cerkve v Oberhausu in portal župnijske cerkve sv. Trojice v kraju Gaishorn. Tradicija tovrstnih poznogotskih portalov s paličasto profilacijo ostenja se je ohranila vse do druge polovice 16. stoletja, a prefinjenost izvedbe se je postopno nižala. Značilni primer so portali ladje podružnične romarske cerkve sv. Treh Kraljev v Slovenskih goricah, ki so nastali v drugi četrtini 16. stoletja oziroma do leta 1558, kot kaže letnica nad glavnim portalom; očitno jih je izdelal krog mojstrov, ki so bili v povezavi z Gradcem.

¹⁸⁹ Prim. Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 67.

¹⁹⁰ Krog mojstrov, ki so konec 15. stoletja zgradili vezni trakt in stopnišče graškega gradu ter številne druge stavbe, je na Štajerskem plodno deloval do začetka druge tretjine 16. stoletja, ko so se uveljavili italijanski stavbni mojstri, prisoten pa je ostal tudi še nekaj desetletij pozneje; na to kaže denimo portal ušesaste oblike s paličasto razčlenjenim ostentem in motivom tordiranih svitkov na velikem gotso občutenem valjastem stolpu v kompleksu Žičke kartuzije, zgrajenem med letoma 1531 in 1540, ali omenjena podružnična romarska cerkev sv. Treh Kraljev v Slovenskih goricah. Prim. Zadnikar, *Srednjeveška arhitektura*, str. 225, 227.

Med raziskavami leta 2011 odkriti ostanki poznogotsko oblikovanih okenskih ostenij (foto: Igor Sapač, 2011).

prihodnosti morda mogoče potrditi ali ovreči z ustrežno primerjalno študijo kamnoseških znakov na rajhenburškem stolpu in na drugih lokacijah na Štajerskem.¹⁹¹ Že sedaj pa je mogoče brez pomislekov zapisati, da portal rajhenburškega valjastega stolpa lepo zrcali razcvet pod Maksimilijanom I., ko se je v obdobju nebrzdanemu eksperimentiranju naklonjene pozne gotike tudi profana arhitektura na Štajerskem povzpela na raven, ki si je pred tem ne bi mogli predstavljati.¹⁹²

¹⁹¹ Prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, str. 477, 482.

¹⁹² Najpomembnejši dosežek poznogotske profane arhitekture okoli leta 1500 na Štajerskem, poleg omenjenega stopnišča v graškem mestnem gradu, je hiša Kornmesserhaus na osrednjem trgu v Brucku na Muri, ki je nastala med letoma 1499 in 1505, deloma po vzoru beneških gotških palač. Prim. *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band VII*, str. 312–313 (avtor zapisa arhitekt Hans Petschnig); Kohlbach, *Steirische Baumeister*, slika 49. V obdobju okoli leta 1500 oziroma v zgodnjem 16. stoletju so zgradili tudi

več arhitekturno pomembnih meščanskih hiš v Gradcu, a se zaradi poznejših predelav nobena ni celovito ohranila. Tu je treba izpostaviti zlasti Hišo v ulici Sporgasse 12 iz okoli leta 1515, na kateri sta se ohranili dve tridelni okni s kamnitimi delilnimi stebriči. Oblikovanje oken s paličasto profilacijo in tordiranimi svitki kaže, da bi ju mogla izdelati ista delavnica, ki je ustvarila okna stopnišča graškega mestnega gradu. (Resch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, str. LXII, 595–597) Omeniti je treba še graško hišo na Glavnem trgu/Hauptplatz 15 z ohranjenim poznogotsko oblikovanim arkadnim dvoriščem iz okoli leta 1500, ki ga odlikujejo kamniti tordirani stebri. (Resch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, str. 185–185). Na prostoru sedanje slovenske Štajerske med najpomembnejše dosežke poznogotske profane arhitekture sodi poznogotska prezidava gradu Švarcenštajn pri Velenju, ki je datirana z letnicama 1523 in 1530. Nekateri detajli, zlasti polžasto stopnišče s segmentno sklenjenim paličastim portalom in ostanki okenskih okvirov s paličasto profilacijo in motivom tordiranih svitkov, so primerljivi z elementi na gradu Rajhenburg. Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 42. Prezidavo gradu Švarcenštajn je verjetno treba povezati z gradnjo cerkve sv.

Gradnja novega valjastega stolpa je bila pomemben mejnik, ki je sprožil obsežno predelavo celotnega grajskega kompleksa, najverjetneje pa je vplival tudi na povečano gradbeno dejavnost v naselbini ob gradu. Vse kaže, da so približno sočasno z valjastim grajskim stolpom okoli leta 1500 zgradili tudi novi elegantno oblikovani poznogotski prezbitერიj stare brestaniške župnijske cerkve sv. Petra pod gradom in ga v notranjščini poslikali s freskami.¹⁹³

Ko so zgradili valjasti stolp, očitno še niso načrtovali celovite predelave grajskega poslopja in izravnave grajskega dvorišča, vsaj po sedaj realiziranim konceptu ne, na kar kaže omenjena poznogotsko oblikovana portala v pritličju vzhodnega trakta, prilagojena novemu nivoju dvorišča.¹⁹⁴ To se je najverjetneje zgodilo šele zatem, ko je grad leta 1502 prešel v last Rajnprehtovega sina Hansa († 1522), poročena z Evo iz bogate tirolske plemiške rodovine Trautson.¹⁹⁵ Kdaj natanko se je začela obsežna predelava starejših grajskih sestavin in gradnja novih, je zaradi pomanjkanja ustreznih pisnih virov težko ugotoviti. Prav gotovo je bila glavna del izvedenih pred letom 1520, ko je bila posvečena nova gotska grajska kapela, oziroma pred časom okoli leta 1530, ko so v prvem nadstropju novega vzhodnega trakta nastale poslikave mojstra, ki je malce prej, leta 1526, poslikal tudi cerkev v Marija Gradcu pri Laškem.¹⁹⁶ Vse kaže, da so

obsežno predelavo gradu izpeljali po nekem požaru. Zidovje v notranjščini gotske kapele z značilno rdečkasto barvo peščenjaka kaže na požar, ki je tu divjal pred ureditvijo sedanje gotske kapele. Sledove požara so leta 2012 odkrili tudi na notranji strani zidovja vzhodne stene vzhodnega prostora vrhnje etaže romanske palacija ob vhodu v romansko grajsko kapelo. Na obsežni požar kažejo tudi na dvorišču leta 1978 opravljene arheološke raziskave, ki so razkrile, da je ogenj prizadel romanski stavbi na jugozahodu in severovzhodu in da teh stavb po požaru niso več obnovili.¹⁹⁷ Najverjetneje se zdi, da je grad pogorel med kmečkim uporom leta 1515 in da so bili takrat prizadeti vsi omenjeni stavbni deli. Razpoložljivi pisni viri o tem sicer molčijo, a znano je, da je okoli 9000 upornih kmetov malo zatem, ko so okoli 15. junija 1515 v besu zavzeli in požgali bližnji brežiški grad, ki je bil tudi v posesti Hansa Rajhenburškega, zavzeli še Rajhenburg.¹⁹⁸ Sočasno so puntarji zavzeli in oplenili bližnji dvor oziroma dvorec Šrajbarski turn, ki je bil od leta 1492 tudi v posesti Hansa Rajhenburškega.¹⁹⁹ Razdejali so tudi

trakta dominikanskega samostana na Ptuj, ki so domnevno nastale okoli leta 1500. Prim. Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Knjiga 4*, str. 168.

197 Slabe, Raziskave, str. 23, 26, 42, 43.

198 Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 119–120; Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 71–73; prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 55; Stopar, Grajski objekti v salzburškem Posavju, str. 89; Škaler, *Po poteh slovensko-brvaškega kmečkega upora 1573*. Gospostva Hansa Rajhenburškega so se do junija 1515 uspešno upirala puntarskemu pritisku.

199 Prim. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 120; Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 73. Valvasor omenja, da so uporni kmetje Šrajbarski turn leta 1515 s silo zasedli in ga izropali. (Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 575). Hans Rajhenburški je Šrajbarski turn (Leskovec) kupil leta 1492 in ga obdržal do smrti 1522 v Nürnbergu. (Koropec, Brestanica z okolico, str. 64, 69). Najverjetneje je bila med uporom povzročena škoda povod za gradnjo novega utrjenega renesančnega dvorca, s katerim so nadomestili v virih leta 1445 izpričani srednjeveški dvor. Kaže, da so novi dvorec začeli graditi kmalu po upor, vsekakor pa pred Hansovo smrtjo leta 1522. To dokazuje sedaj na sekundarni lokaciji vrh baročne glavne fasade iz 18. stoletja vzdana heraldična plošča s tremi grbi. Na levi je (modri) okronani volk (grb Rajhenburških), na sredini podkev (grb iz Tirolske izvirajoče plemiške rodovine Trautson), na desni pa korakajoča leva (grb iz Tirolske izvirajoče rodovine Cles). Za identifikacijo grbov se zahvaljujem kolegu dipl. inž. Konradu Falku Wutscherju. Prim. Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 61. Grbi kažejo, da je dvorec začel graditi Hans Rajhenburški, ki je bil poročen z Evo Trautson. Evina mati Uršula je izhajala iz pomembne rodovine Cles. Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 64. Za rodovini Trautson in Cles prim. Hadriga, *Die Trautson*. Morda se je gradnja začela leta 1517, sočasno ko sta zakonca začela z nadaljevanjem gradnje župnijske cerkve v Riegersburgu na avstrijskem Štajerskem. Prim. Krenn, *Die Oststeiermark*, str. 232–234; Krenn, *Riegersburg*. Renesančno gradnjo Šrajbarskega turna je dokončal Hansov in Evin mlajši sin Kristof Rajhenburški (1512–1549), ki je po smrti brata Jurija leta 1541 skrbel tudi za gradnjo brežiškega gradu. Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 69; Schäffer, *Festungsbau*, str. 44–45. To dokazujeta v nadstropju na južni strani arkadnega dvorišča dvorca Šrajbarski turn najbrž na prvotni lokaciji vzdani okrogli plošči z grboma Raj-

Andreja v Šaleku okoli leta 1516, ki je opremljena s številnimi kakovostnimi poznogotsko oblikovanimi stavbnimi členi, med njimi tudi s segmentno sklenjenim paličastim portalom. Prim. Poles in Gmajner-Korošec in Lalek, *Sakralna dediščina Šaleške doline*, str. 38, 184–229. Na gradu Podsreda so v medetaži vzhodnega trakta ohranjeni trije portali, nastali na prehodu med gotiko in renesanso, najverjetneje v drugi četrtini 16. stoletja, ki imajo ostenje v spodnjem delu razčlenjeno s tordiranimi svitki. Eden od portalov je segmentno sklenjen in primerljiv s portalom pritličja valjastega stolpa na Rajhenburgu. Prim. Stopar, *Grad Podsreda*, str. 62. Naštete stvaritve kažejo, da se je v obdobju, ko so poznogotsko predelali grad Rajhenburg, gradbena dejavnost v Gradcu in na Štajerskem dvignila na visoko raven, ki je denimo sosednja Kranjska ni uspela doseči, in da je kakovostno prezidavo Rajhenburga mogoče pravilno razumeti le v tem kontekstu.

193 Prim. Curk, Brestanica, str. 122. Okenska krogovičja prezbitერიja so primerljiva s tistimi na prezbitერიju cerkve sv. Andreja v Šaleku pri Velenju iz okoli leta 1516. Prim. Poles in Gmajner-Korošec in Lalek, *Sakralna dediščina Šaleške doline*, str. 198–200.

194 Morda je bila ovira za izpeljavo obsežnejše predelave gradu pomanjkanje denarja, enako kot pri gradnji cerkve v Riegersburgu pod Rajnprehtom Rajhenburškim.

195 Poroka Eve Trautson z Hansom Rajhenburškim je finančno stanje Rajhenburških bistveno izboljšala. Prim. Krenn, *Riegersburg*, str. 3.

196 Glej prispevek Simone Menoni v tej številki Kronike. Prim. Golob, *Freske z brestaniškega gradu*, str. 142–156. Za poslikave v Marija Gradcu: Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji. Knjiga 4*, str. 42, 131. Rajhenburške poslikave ne morejo prikriti vzporedij s poslikavami v ladji cerkve sv. Primoža nad Kamnikom iz leta 1504. Treba je opozoriti tudi na vzporedja s poslikavami križnega oboka vzhodnega

henburških in Stubenbergov; gre za grba Krištofa Rajhenburškega in Evfemije, rojene grofice Stubenberg († 1563) iz vurberske linije, ki sta bila poročena od leta 1533. Evfemija je pred poroko živela na Vurberku, nato pa po smrti očeta Gašperja pri sestri na gradu Valpovo v Slavoniji. Prim. Loserth, *Geschichte des Altsteirischen*, str. 157, 159, 160, 161, 164. Vse kaže, da sta zakonca med letoma 1533 in 1549 oziroma 1563 dokončala renesančno gradnjo dvorca. Prim. Sapač, *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*, str. 68, 129, 208; Sapač, Srednjeveški gradovi ob reki Savi, str. 85–101. Evfemija je bila peta hči vurberskega graščaka Gašperja Stubenberga (1498–1524), ki je skupaj z bratom Baltazarjem I. († 1509) v prvem desetletju 16. stoletja dal obnoviti cerkev in grad na Vurberku. Prim. Slekovc, *Vurberg*, str. 26; (<http://www.thepeerage.com/p11558.htm#i115580>). Evfemijin nečak Baltazar (Boltežar) II. Stubenberg (ok. 1534–1583), lastnik gradu Vurberk po letu 1541, je skupaj z ženo Ano, roj. baronico Lamberg († 1568) dal po letu 1555 ponovno prenoviti grad Vurberk, na kar sta do okoli leta 1952 na sedaj porušnem notranjem grajskem dvorišču kazala skupaj vzdana grba Stubenbergov in Lambergov. Domnevno so renesančno prenovo Vurberka po letu 1555 izvajali pod vodstvom Domenica dell'Allia (ok. 1515–1563), v tistem obdobju vodilnega renesančnega arhitekta na Štajerskem. Značilno in izjemno kakovostno oblikovano arkadno dvorišče dvorca Šrajbarski turn napeljuje na domnevo, da bi tudi to moglo nastati pod vodstvom Domenica dell'Allia; na Šrajbarski turn bi bil lahko prišel prav preko družinskih zvez Evfemije, roj. Stubenberg. To se zdi bolj verjetno, kakor da bi tja prišel preko Brežic, kjer je v povezavi z bratom Andrejem izpričan šele od leta 1552 oziroma 1554. V Brežicah so med letoma 1530 in 1559 na lokaciji srednjeveškega gradu z velikim prizadevanjem bratov Jurija in Krištofa Rajhenburškega zgradili novo renesančno obmejno grajsko trdnjavo. Prim. Kohlbach, *Steirische Baumeister*, str. 110; Koropec, Brestanica z okolico, str. 69; Schäffer, Festungsbau, str. 31 sl. Obsežna gradbena dela na novem brežiškem gradu so do leta 1557 izvajali pod vodstvom gradbenega mojstra Martina iz južnošvicarske Belinzone, ki je v Brežicah živel 28 let; gradil je po načrtih Jurija Spazia (Dispatia) (do leta 1551) in bratov Andrea ter Domenica dell'Allia (1554–1555). Med letoma 1530 in 1538 so zgradili štiri okrogle stolpe in južno ter vzhodno obzidje. Do leta 1550 so zgradili še severno in zahodno obzidje ter hlev. Prim. Koropec, Brežice v srednjem veku, str. 109–110; Schäffer, Festungsbau, str. 36 sl. Morda so isti gradbeniki sočasno gradili tudi dvorec Šrajbarski turn. Vsekakor je Šrajbarski turn nastajal vzporedno kot brežiški grad in ga je mogoče razumeti kot njegov manjši odvod. Rajhenburški so Šrajbarski turn obdržali do leta 1568, ko ga je nadvojvoda Karel II. podelil Rupertu VI. Welzerju pl. Spiegelfeldu kot skrbniku fevdov zadnjega Rajhenburškega, Hansa Rajnprehta (1548–1570). (Stumberger, *Die Welzer*, str. 388. Vir: StLA–LflB V (1561–1577), fol. 104^a–105^a. Prim. Nav. delo, str. 171. Prim. tudi članek Lidije Slana v tej publikaciji) Analizi tlorisne zasnove in stavbnih členov kaže, da so dvorec Šrajbarski turn gradili postopno, enako kot brežiški grad. V obdobju Hansa Rajhenburškega je najverjetneje nastal le južni trakt, ki ima v spodnji etaži še poznogotsko oblikovane okenske odprtine. Morda so že takrat okvirno določili štiritraktno zasnovo; na tako zgodnji nastanek bi lahko kazala nekoliko nepravilna trapezasta tlorisna zasnova in različno zasnovani valjasti stolpi. Malce nepravilna zasnova je dobro primerljiva z renesančnim gradom v Idriji in z renesančnim dvorcem Fužine v Ljubljani, ki so ju oba začeli graditi še v prvi tretjini 16. stoletja, ko so se nove renesančne usmeritve v grajski arhitekturi še mešale s trdno zakoreninjeno srednjeveško tradicijo. V obdobju Krištofa Rajhenburškega in njegove žene so dokončali velikopotezno štiritraktno stavbno zasnovo in zgradili elegantne renesančne arkadne hodnike na dvorišču. To se je zgodilo med letoma 1533 in 1549 oziroma 1563. Glede na potek

več bližnjih kranjskih gradov. Valvasor poroča, da so grad Rako upepelili in odvlekli iz njega vse, kar se je dalo, ter ga povsem uničili, grad Rekštajn so oropali in opustošili, na gradu Mirna so uničili peči in okna ter potrgali železje, grad Lebek so povsem izropali in ga skoraj povsem razdejali, grad Rožek so izropali in ga hudo uničili, grad Čušperk so razdejali.²⁰⁰ Oplenili in razdejali so tudi grad Mokronog. Na Štajerskem so puntarji julija 1515 zavzeli bližnje gradove Podsreda, Kunšperk in Bizeljsko.²⁰¹ Grad Rajhenburg je bil med uporom najbrž manj razdejan od bližnjega brežiškega gradu, v katerem so puntarji pobili tudi večje število gospode in njihovih hlapcev.²⁰² Kaže, da se je Hans Rajhenburški po uničenju srednjeveškega brežiškega gradu, ki mu je bil od leta 1492 služil kot glavna rezidenca (v Posavju) in ki ga je bil že vsaj od leta 1512 prenavljal,²⁰³ odločil, da si kot novo glavno rezidenco poleg Riegersburga uredi Rajhenburg. Tu se je bilo očitno mogoče dovolj dobro utrditi, hkrati pa si ustvariti dovolj udobno in statusu pomembnega plemiča primerno bivališče. Vsekakor je bil Rajhenburg zaradi težje pristopne in izolirane višinske lege z obrambnega vidika bolj primeren od brežiškega gradu. Vse kaže, da so v razmeroma kratkem razdobju nekaj let grajski kompleks popolnoma prenovili in pri tem precej spremenili visokosrednjeveško zasnovo iz 12. in 13. stoletja. O zaporedju posameznih gradbenih etap moremo zaradi pomanjkanja pisnih virov in nesistematično izvedenih stavbnozgodovinskih raziskav zgolj ugibati. Zdi se, da so večino novih stavbnih delov zgradili približno sočasno.

Ob valjastem stolpu so potem, ko so bili odstranili pogorelo pomožno stavbo na severovzhodni strani notranjega grajskega dvorišča, ob naslonitvi na notranjo stran severovzhodne in vzhodne stranice obodnega obzidja zgradili podkleteni dvonadstropni vzhodni grajski trakt, ki se je na jugu na-

gradbenih del na brežiškem gradu, bi lahko sklepali, da so večino del v zvezi z dokončanjem dvorca opravili med letoma 1545 in 1548. Takšno datacijo potrjuje tudi primerjava z nekaterimi natančneje datiranimi arhitekturnimi elementi na stavbah, ki jih je zelo verjetno ustvaril krog istih mojstrov. To so glavni portal cerkve v Jarenini pri Mariboru iz leta 1548, glavni portal in okenski okvir dvorca Olimje iz leta 1550, glavni portal in okenski okvir jedra gradu Cmurek iz okoli leta 1550, glavni portal gradu Velenje iz leta 1558, glavni portal rotovža v Mariboru iz leta 1565, pa tudi kapiteli stebrov v notranjščini ladje bližnje cerkve Žalostne Matere Božje v Leskovcu pri Krškem, dograjene pred letom 1554. Prim. Pahor, *Tradicija gotike v arhitekturi*, str. 105–106, 15.

200 Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 20, 478, 347, 477, 662; prim. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 107, 121–123, 130, zemljevid med str. 120 in 121; Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 56–57, zemljevid na str. 73–74.

201 Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 123; Stopar, *Grad Podsreda*, str. 13.

202 Prim. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 120.

203 Schäffer, Festungsbau, str. 34.

slonil na severno steno jugovzhodnega stolpa iz 13. stoletja. Med gradnjo trakta so z nasipavanjem izravnali notranje grajsko dvorišče, saj so njegovi etažni nivoji že prilagojeni novemu dvignjenemu dvorišču. Zaradi gradnje novega trakta so na notranji strani z obzidavo okrepili staro romansko obodno obzidje; tako so omogočili dodatno obtežbo starega zidovja, hkrati pa so povečali njegovo obrambno sposobnost z vidika novega ognjenega strelnega orožja. Klet in pritličje novega trakta so opremili s širokimi banjastimi oboki, nadstropji pa sta dobili profilirane ravne tramovne strope, ki so sedaj ohranjeni le še v prvem nadstropju. V prvem nadstropju je nastal niz štirih reprezentativnih bivalnih prostorov, ki so jih v poznih dvajsetih letih 16. stoletja deloma okrasili s poslikavami. Najkakovostnejše poslikave, ki so v glavnem ohranjene še sedaj, se nahajajo v manjšem trikotnem prostoru na severnem koncu trakta. V drugem nadstropju je morda že od vsega začetka obstajala enotna dvorana, ki zavzema celotno talno površino trakta. V nadstropjih so trakt na obeh straneh opremili z velikimi pravokotnimi okni s kamnitimi križi. V poznejših predelavah so ta okna odstranili oziroma zazidali. Med raziskavami leta 2011 so odkrili in odprli eno na dvoriščni strani trakta v drugem nadstropju, ki je po kakovosti v širšem prostoru izjemno.²⁰⁴ Odlikuje ga okvir z elegantno paličasto profilacijo, ki presenetljivo nastopa tudi na notranji strani ostenja. Okvir je bil sprva v celoti obarvan opečno rdeče.²⁰⁵ Velikost okenskih ostenij na vzhodni zunanji steni kaže, da so tudi tam obstajali podobno zasnovani okenski okviri. Na severovzhodni strani je v prvem nadstropju nastal straniščni konzolni pomol – ajželj. Vzhodni trakt je po talni površini največji stavbni del grajskega kompleksa. Osnovna zasnova in oblikovanje nadrobnosti kaže, da je nastal kot reprezentativna bivalna stavba, očitno z željo po funkcionalni nadomestitvi zastarele romanskega grajskega palacija na južni strani. Hans Rajhenburški in njegova soproga Eva oziroma njun sin Jurij so si očitno v tem delu gradu ustvarili svojemu stanu primerno ugledno novo domovanje. O nekdanjem razkošju bivalnih prostorov sedaj poleg osnovne konstrukcije pričajo le še fragmenti. Vsa oprema z nekdanjimi pečmi vred je že dolgo tega brez sledi izginila. V pritličju je bila verjetno kuhinja, klet pa je rabila za shrambe oziroma za shranjevanje vina, kar kaže široki polkrožno sklenjeni dvoriščni portal s poznogotsko posnetimi ro-

bovi. Verjetno so trakt vsaj v prvem nadstropju opremili z odprtim dvoriščnim povezovalnim hodnikom, iz katerega so bili dostopni posamezni prostori, hkrati pa je omogočal kurjenje peči, ne da bi bilo pri tem treba vstopati v notranje gosposke prostore.²⁰⁶ O obliki hodnika moremo zgolj ugibati. Verjetno je bil lesen, čeprav ni mogoče povsem izključiti možnosti, da je že zgodaj obstajal zidani predhodnik sedanjega (arkadnega) hodnika.²⁰⁷ Najpomembnejše nerešeno vprašanje, povezano s prvotno zasnovo tega trakta, je lokacija stopnišča; sta bili reprezentativni nadstropji dostopni le preko tesnega polžastega stopnišča na oddaljenem severozahodnem koncu grajskega kompleksa ali pa je nemara v navezavi na zunanji dvoriščni hodnik obstajalo še kakšno bližje locirano stopnišče, ki je pozneje izginilo brez sledu?²⁰⁸

Med gradnjo novega vzhodnega trakta in dvigom nivoja dvorišča so v bližini osrednjega dela dvoriščne (zahodne) stene novega trakta uredili tudi novo cisterno za vodo, ohranjeno še sedaj.²⁰⁹ Morda je nastala na lokaciji stare romanske cisterne, a glede na lego tik ob dvoriščni steni novega trakta se zdi bolj verjetno, da so jo uredili povsem na novo. Staro cisterno so morda odstranili zaradi gradnje novega trakta.

Med gradnjo novega vzhodnega trakta so notranje grajsko dvorišče skoraj povsem izravnali. Na zahodnem robu so ohranili prvotno višino, ki jo je določala naravna skalna osnova, na severovzhodni strani in ob glavnem grajskem vhodu so teren nasuli za okoli en meter, na jugovzhodu pa za preko poltretji meter. Hkrati z izravnavanjem so podrli požgani visoki romanski glavni grajski stolp – bergfrid na jugozahodni strani dvorišča. Stolp z vidika novega zgodnjenovoveškega načina bojevanja z ognjenim strelnim orožjem ni bil več koristen, bil pa je

²⁰⁶ Leta 2011 so v južnem delu zahodne dvoriščne stene trakta v prvem nadstropju odkrili kuriščno nišo, ki kaže da so peči v 16. stoletju kurili z zunanje strani.

²⁰⁷ V slovenskem prostoru je zgodnji primer arkadnih hodnikov iz prve tretjine 16. stoletja ohranjen na gradu Švarcenštajn pri Velenju. Izjemni pomen Rajhenburga v tistem obdobju navaja na domnevo, da bi sorodno oblikovan motiv mogel obstajati tudi tam, a da so ga med gradnjo sedanjih zidanih (arkadnih) hodnikov okoli leta 1600 povsem odstranili.

²⁰⁸ Zgolj ugibati moremo, ali je morda na dvoriščni strani vzhodnega trakta v 16. stoletju nemara stal poseben stopniščni stolpič, ki je pred nastankom sedanjega jugozahodnega dvoriščne stopnišča, zgrajenega v sklopu novih arkadnih hodnikov okoli leta 1600, omogočal hiter dostop do reprezentativnih bivalnih prostorov v nadstropjih vzhodnega in južnega grajskega trakta. Stopniščni dvoriščni stolpič bi mogel stati v bližini stika med vzhodnim in južnim traktom ali v bližini lokacije sedanjega stopnišča ob stiku med južnim in zahodnim traktom.

²⁰⁹ Žal so med zadnjo prenovo leta 2012 cisterno povsem prekrili z dvoriščnim traktom, da sedaj lokacija tega ključnega pomembnega elementa grajskega kompleksa sploh ni več opazna.

²⁰⁴ Med zadnjo prenovo so odkrili še več ostankov podobnih okenskih okvirov, ki so bili sekundarno kot spolije vzdani v vzhodnem in južnem grajskem traktu. Podobno oblikovane okenske okvire so vzdane kot spolije odkrili leta 2007 med prenovo gradu Hompoš pri Mariboru; sedaj so v zasebni zbirki restavratorja Viktorja Gojkoviča.

²⁰⁵ Podobno opečno rdeče polihromiran okenski okvir s kamnitim križem se je ohranil na gradu Otočec.

Profilirani leseni stropi v prvem nadstropju vzhodnega trakta (foto: Igor Sapač, 2012).

Ostrešje južnega trakta (foto: Igor Sapač, 2012).

tudi v nasprotju z novim konceptom, ki je v skladu z novimi renesančnimi arhitekturnimi usmeritvami težil k izgradnji povezanih stavbnih traktov na vseh straneh grajskega dvorišča.²¹⁰ Ostal je le okoli 2,5

²¹⁰ V 16. in 17. stoletju so na pomembnih gradovih v širšem prostoru podrli več podobnih visokih stolpov. Kmalu po letu 1500 so podrli mogočni bergfrid na notranjem dvorišču gradu v Gorici, ki so ga začeli obnavljati na ukaz kralja Maksimilijana I. Podrli so tudi romanske glavne stolpe gradov Maribor na Piramidi, Konjice, Ptuj, Cmurek, Komenda na Polzeli in domnevno tudi Lemberg pri Dobrni.

metra visok ostanek njegovega severovzhodnega vogala, ki ga je skupaj z plastjo žganine prekrilo novo nasutje dvorišča. Gradbeni material stolpa so porabili pri novih gradnjah, na kar bi lahko kazali lepi klesani kvadri, odkriti leta 2011 ponekod v vrhnjem delu zidovja vzhodnega in zahodnega trakta.

Zaradi dviga nivoja dvorišča je prvotno pritličje romanskega palacija na južni strani grajske zasnove dobilo značaj kleti. Široki polkrožno sklenjeni romanski portal spodnje etaže v severni steni tik ob

Nadzidani del jugovzhodnega stolpa s staro strešno kritino in fasadnim ometom iz 16. stoletja (levo) in notranjščina gotske grajske kapele pred vhodom v nekdanje vrhnje nadstropje romanskega palacija (desno) (foto: Igor Sapač, 2011).

podrtem bergfridu so zazidali in zasuli, vzhodno od njega pa uredili nov vhod s stopniščem do nove kletne etaže. Hkrati so preoblikovali in za eno etažo nadzidali celotno stavbo, ki se je iz palacija (najpomembnejšega in reprezentativnega grajskega stanovanjskega objekta) prelevila v enega od štirih podobnih grajskih stanovanjskih traktov. Prostor glavne romanske dvorane v bivšem prvem nadstropju je v glavnem ostal nespremenjen; le romanski portal na dvoriščni strani so nadomestili z novim segmentno sklenjenim portalom poznogotskih oblik z bogato paličasto razčlenjenim ostenjem.²¹¹ Več sprememb je bilo v bivšem drugem nadstropju, kjer so najverjetneje stare romanske okenske odprtine nadomestili z novimi večjimi poznogotskih oblik. Enaka okna so uredili tudi v nadzidani novi vrhnji etaži.²¹² Nekdanji potencialni rezidenčni prostori salzburškega nadškofa so dobili novo funkcijo. Morda so tu uredili bivalne prostore za otroke

Hansa Rajhenburškega in njegove žene Eve.

Hkrati s prezidavo južnega trakta so predelali tudi romanski jugovzhodni stolp, ki so ga nadzidali za okoli 5 metrov oziroma eno etažo in pol. Pri tem so ohranili romansko grajsko kapelo in prostora pod njo v glavnem nespremenjene. Kapelo so prenovili in pri tem očitno ohranili njeno sakralno funkcijo. Sprva neometane in morda zgolj pobeljene kamnite stene in obok kapele v notranjščini so prevlekli z nekaj milimetrov tanko plastjo beljenega gladkega ometa, ki je prekril tudi kockasti friz na vzhodu in kapitele vogalnih služnikov.²¹³ Prehod v apsidu so v ločnem delu poudarili z naslikanim temnordečim šivanim robom. Na zahodnem koncu južne stene kapele so v zidovju prebili večjo odprtino, ki je vodila na nov konzolni pomol.²¹⁴ Na zahodnem delu severne stene so prebili 1,3 metra širok prehod brez vrat v sosednji severni prostor. Z izvedenimi posegi je kapela postala svetlejša in bolj prehodna. V pravokotnem prostoru bivše zgornje poznoromanske veže severno od romanske kapele, velikem 4,45 × 8,6 metra, so odstranili lesena tla, strop in stopnišči

²¹¹ Ostanke poznogotskega portala so odkrili in prezentirali leta 1999.

²¹² Leta 2011 so v sedanjem drugem nadstropju na prehodu med južnim traktom in jugovzhodnim stolpom oziroma prostorom romanske grajske kapele odkrili kot spolijo vzdani del okenskega okvira poznogotskih oblik z bogato paličasto razčlenjenim ostenjem, ki je bil sprva najverjetneje del okna v drugem nadstropju južnega trakta.

²¹³ Ivan Stopar je za ta omet uporabil nekoliko zavajajoč izraz fini štuk.

²¹⁴ V 18. stoletju odstranjeni pomol kaže Vischerjeva upodobitev gradu iz okoli leta 1685.

ter uredili novo poznogotsko grajsko kapelo, posvečeno leta 1520. Pri tem so ohranili prvotno talno velikost in oblikovali okoli 7 metrov visok prostor, zgoraj zaključen z dvopolnim zvezdasto rebrastim poznogotskim obokom na geometričnih konzolah.²¹⁵ Rebra so obarvali temno rdeče, enako kakor naslikani šivani rob v sosednji prenovljeni romanski kapeli in večino novih poznogotsko oblikovanih okenskih in vratnih okvirov na celotni grajski stavbi. Stičišča reber so poudarili z grbovnimi ščitki, ki so sedaj odbiti.²¹⁶ Na oltarni (vzhodni) steni so v spodnjem delu ohranili dve poznoromanski visoki ozki svetlobni lini,²¹⁷ v zgornjem delu pa prebili novo okno gotskih oblik, ki sedaj ni več ohranjeno.²¹⁸ Na nasprotni zahodni strani so nad vhodom v kapelo uredili gosposko emporo, oprto na zelo nenavadno potlačen šilasti lok poznogotskih oblik. Lok so postavili pred starim romanskim obokanim prečnim hodnikom, ki so ga ohranili v prostoru nove kapele in še sedaj vodi do prostora pod romansko kapelo. Pod novo kapelo so obokali nizki, deloma v skalno osnovo vsekani kletni prostor. Zakaj so se odločili za gradnjo nove grajske kapele, ki je po talni velikosti celo malce manjša od sosednje starejše romanske kapele, ni pojasnjeno. Kolikor je imel prostor pod romansko kapelo sprva res funkcijo sekundarne kapele za grajske posle oziroma podložnike, bi mogli domnevati, da je nova poznogotska kapela nastala kot njeno uglednejše nadomestilo, kot nova sekundarna grajska kapela, stara romanska grajska kapela pa je pri tem ohranila funkcijo zasebne kapele, namenjene zgolj grajskemu gospodu in njegovi družini. Za to tezo govori dejstvo, da empora gotske kapele sprva očitno ni bila neposredno povezana z reprezentativnimi bivalnimi prostori v prvem nadstropju sosednjega novega vzhodnega trakta,²¹⁹ niti ne z bivalnimi prostori v južnem traktu²²⁰ in da so uredili vhod v kapelo

neposredno iz dvignjenega notranjega grajskega dvorišča, po starem ozkem romanskem hodniku, ki je sprva povezoval poznoromansko vežo v prostoru poznejše kapele z zunanjim lesenim povezovalnim hodnikom na severni steni palacija. Empora je bila sprva očitno dostopna skozi sedaj zaprti prehod na koncu ozkega hodnika v sedanjem prvem nadstropju med južnim in vzhodnim traktom,²²¹ pa tudi skozi na novo prebiti prehod brez vrat v zahodnem delu severne stene romanske grajske kapele.²²² Nad prostorom nove poznogotske grajske kapele so v nadzidanem delu jugovzhodnega stolpa uredili še dva prostora v dveh etažah. Raziskave v letu 2011 so razkrile, da sta bila na vzhodni strani prostora zelo verjetno opremljena s širokim konzolnim pomolom, ki je bil na zunanjsčini enotno oblikovan, v notranjsčini pa najverjetneje predeljen na dve etaži.²²³ Z nadzidavo jugovzhodnega stolpa so do neke mere vizualno nadomestili porušeni visoki bergfrid. Namesto obrambne poletaže vrh bergfrida je odtlej mogel kot glavna grajska opazovalna točka služiti novi najvišji grajski prostor na južni strani jugovzhodnega stolpa.

Po odstranitvi starega bergfrida je bila omogočena gradnja novega dvonadstropnega zahodnega grajskega trakta, ki je povezal južni trakt z večjo stolpasto stavbo na severozahodu grajskega kompleksa. Zahodni trakt so postavili na najvišjem delu grajske zasnove na naravni skalni osnovi.²²⁴ Zgradili

palacija zazidali in ga spremenili v pokončno pravokotno stensko nišo na empori nove kapele. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 144.

²¹⁵ Podobno zasnovane oboke so približno sočasno gradili zelo pogosto, denimo v severni ladji sedanje stolne cerkve v Mariboru, v stranskih ladjah župnijske cerkve v Radgoni (Bad Radkersburg) po požaru leta 1509 ali v kapeli gradu Rihemberk na Goriškem leta 1533. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 143.

²¹⁶ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 150. Ščitki so bili najverjetneje podobno oblikovani kakor ščitki na rebrastem oboku poznogotskega prezbiterija bližnje stare župnijske cerkve sv. Petra pod gradom v Brestanici.

²¹⁷ Lini sta dovolj razmaknjeni, da sta omogočili postavitev oltarja na sredini. Podobna situacija je dokumentirana v kapeli sedaj razvaljenega bližnjega gradu Žusem na Kozjanskem.

²¹⁸ Nekdanja oblika okna je neznana. Morda je bilo celo okroglo.

²¹⁹ Med raziskavami leta 2011 se je pokazalo, da so majhna vrata med emporo gotske kapele in velikim južnim prostorom v prvem nadstropju vzhodnega trakta očitno nastala šele v 19. stoletju in da pred tem na tem mestu ni bilo prehoda.

²²⁰ Reprezentativni poznoromanski portal, ki je do ureditve gotske kapele povezoval prostor bivše veže s prostori v vrhnji etaži bivšega palacija, so med gradnjo gotske kapele iz strani

palacija zazidali in ga spremenili v pokončno pravokotno stensko nišo na empori nove kapele. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 144.

²²¹ Na to kaže tudi ob tem prehodu locirana majhna odprtina z lesenim koleščkom na debelejši žici, ki je najverjetneje rabila za vrv zvona gotske grajske kapele. Vrv je bila v spodnjih dveh etažah najverjetneje speljana na zunanjsčini ob stiku južnega in vzhodnega trakta, v zgornjih dveh etažah pa v notranjsčini. Preko koleščka je vrv gladko tekla iz zunanjsčine v notranjsčino in omogočala enostavno zvonjenje od glavnega vhoda v kapelo. Zvon je bil zelo verjetno nameščen v posebnem lesenem strešnem stolpiču na severozahodni strani strehe nadzidanega jugovzhodnega stolpa.

²²² Prim. Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov*, str. 28, 34, 35; Kramberger, Romanska kapela na gradu Rajhenburg, str. 67. Avtor je nekritično domneval, da je prehod iz romanske kapele na emporo gotske kapele še romanskega izvora, pri tem pa prezrl, da je vzhodno ostenje prehoda naravnano na rob gotske empure, kar zelo verjetno ni naključje.

²²³ Najverjetneje je bil to pomol, ki je na skici Johanna Clobucciaricha morda zmotno vrisan na fasadi sosednjega vzhodnega trakta. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 134. Podobno oblikovani dvoetažni pomol je ohranjen na okoli leta 1507 zgrajenem palaciju gradu Veliki Tabor v Hrvaškem Zagorju. Prim. Miletić, *Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske*, str. 222.

²²⁴ Skalno osnovo so zaradi gradnje zahodnega trakta izravnali in verjetno precej znižali. Pri tem so povsem odstranili ostanke temeljev zahodne in južne stranice zidovja visokega bergfrida. Leta 2011 opravljene arheološke raziskave so pokazale, da je skalna osnova že nekaj centimetrov pod nivojem tal pritličja osrednjega in severnega prostora zahodnega trakta. Ostanke zidovja bergfrida niso zasledili. Med prenovo so skalno osnovo še dodatno znižali.

Poznogotski okenci v drugem nadstropju zahodne fasade severozahodne stolpaste stavbe in zahodnega trakta (foto: Igor Sapač, 2012 in 2005).

so ga zelo verjetno neposredno po odstranitvi bergfrida, sočasno s predelavo ter nadzidavo južnega trakta.²²⁵ Takoj po odstranitvi bergfrida so morali na novo zgraditi severozahodni vogal južnega trakta, na katerega se je zahodni trakt navezal. Med raziskavami leta 2011 na dvoriščni strani zahodnega trakta v vrhni etaži odkriti vzdani posamezni pravilno obklesani kamniti kvadri kažejo, da so zidovje trakta vsaj deloma zgradili iz materiala, ki so ga pridobili med rušenjem bergfrida oziroma dveh pomožnih romanskih poslopij na severni strani grajskega dvorišča. Trakt je nastal na talni površini nepravilne oblike, saj se je moral na zunanji strani

prilagoditi zalomljenemu poteku zahodne in jugozahodne stranice romanskega obodnega obzidja. Le na dvoriščni strani so z ravno črto uspeli zasnovati trakt korigirati in jo prilagoditi novim renesančnim arhitekturnim idealom. Prečno so trakt v spodnjih dveh etažah predelili na tri neenake dele. Južni del na talni ploskvi približno trikotne oblike so zasnovali kot vezni člen med zahodnim in južnim traktom in ga oblikovali povsem utilitarno ter opremili v vseh etažah z ravnimi lesenimi stropi.²²⁶ Domnevati smemo, da so v tem delu trakta uredili stopnišče, ki je povezovalo vse tri etaže. Druga dva dela so v pritličju, dvignjenem zaradi skalne osnove okoli 1 meter nad nivo izravnane dvorišča, opremili z istim tipom zvezdastih obokov kot v poznogotski kapeli, le da so rebra nadomestili enostavnejši grebeni iz ometa. Ambiciozno zasnovana obočna shema, oprta v vogalih na prisekane nizke obstenske sople, kaže, da sta imela prostora verjetno neko posebno funkcijo. Morda je bila tu grajska orožarna

²²⁵ Leta 1999, po odstranitvi ometov na dvoriščni steni zahodnega trakta v pritličju pod mlajšim arkadnim hodnikom se je pokazalo, da je zahodni trakt nedvomno sekundarno prizidan na romansko severozahodno stolpasto stavbo in da je struktura zidave njegovega zidovja v tem delu zelo nepravilna, novoveška, iz grobo obdelanih lomljenčev. Ivan Štopar je zaradi premajhne sonde, velike le okoli 4 dm², na stiku med dvoriščno steno zahodnega trakta in jugovzhodnim vogalom severozahodne stolpaste stavbe, preuranjeno sklepal, da sta obe stavbi sočasni in torej romanski. Pri sondiranju leta 1999 se je pokazalo, da so prav na območju starejše sonde iz sedemdesetih let med gradnjo zahodnega trakta v 16. stoletju v starejše romansko zidovje severozahodne stolpaste stavbe vsekali širši utor za naslonitev novega zidu in ga nato zapolnili z novoveško zidavo. To je pri preveč lokalno omejenem prvem sondiranju povzročilo prenegljen sklep o vezanem zidovju. Prim. Štopar, Grad Breistanica, str. 139, 140, 148, 150.

²²⁶ V tem delu zahodnega trakta so med arheološkimi raziskavami leta 2011 odkrili ostanke prečne stene, ki je v 16. stoletju približno trikotni prostor na sredini delila na dvoje. Stena je potekala v smeri vzhod-zahod in je bila zaradi proti zahodu padajočega skalnega terena pod nivojem tal pritličja postavljena na široki kamniti razbremenilni lok. Na podobne razbremenilne loke pod prečnimi stenami so naleteli leta 2011 med arheološkimi raziskavami ostankov gradu Mari-bor na Piramidi.

(armamentarij), ki je morala biti glede na pomen vplivnega vojskovodje Rajnprehta Rajhenburškega in njegovega sina Hansa, glede na bližino turške meje in glede na nevarnost kmečkih uporov vsekakor dobro založena z raznovrstnim orožjem, strelivom, bojno opremo in vojnimi trofejami, morala pa je opravljati tudi dovolj pomembno simbolno-reprezentativno funkcijo.²²⁷ Za funkcijo orožarne bi govorila tudi dvignjena suha lega prostorov in dovolj velik vhod. Prostora na zahodni strani morda sploh nista imela odprtih, kolikor niso ohranili kakšne morebitne stare ozke romanske line. Na vzhodni dvoriščni strani je imel večji prostor glavni vhod sprva na lokaciji sedanjega okna, okno pa je bilo na lokaciji sedanjih vrat. V prvem nadstropju so uredili niz prostorov, ki jih je morda kot bivališče uporabljal grajski oskrbnik. Opremljeni so bili z ravnimi lesenimi stropi, ki so bili z višino okoli 3 metre nekaj nižji od stropov v prvem nadstropju vzhodnega in južnega trakta.²²⁸ Prostore so na dvoriščni strani verjetno osvetljevala večja okna s kamnitimi križi, ki so jih pozneje po izgradnji dvoriščnih hodnikov odstranili in nadomestili z vrati. Na zahodni zunanji fasadi v prvem nadstropju so bila zaradi izpostavljenosti sovražnim napadom sprva kvečjemu mala okenca. V drugem nadstropju je bil morda vseskozi večji enoten prostor. Raziskave v letu 2000 so pokazale, da so bila tla tega prostora prvotno nižja za okoli 1 meter in da je prostor na zahodni zunanji strani osvetljevalo več majhnih pravokotnih zamreženih okenc. Eno izmed njih, opremljeno s preprostim kamnitim okvirom s posnetimi vogali, je sedaj znova odprto. Okenca po-

dobne velikosti so bila sprva tudi na vzhodni dvoriščni strani te etaže trakta. Leta 2011 so dve okenci napol odprli in pri tem odkrili njuni visoki kamniti čeli, dekorirani s slepim trilistnim krogovičjem poznogotskih oblik. Gre za izjemen motiv v širšem okviru poznogotske profane arhitekture.²²⁹ Po drugi strani sta okenci dovolj dobro primerljivi s tremi sedaj napol zazidanimi poznogotskimi okni s krogovičji na prezbiteriju bližnje podružnične cerkve sv. Boštjana (Sebastijana) v Brestanici, ki je datirana z vklesano letnico 1523 na plošči nad portalom.²³⁰ Majhna okenca kažejo, da ta etaža sprva ni imela nujno bivalne funkcije; tu bi mogla biti na varnem locirana tudi notranja grajska kašča, v kateri so v negotovih časih turških vpadov in kmečkih uporov hranili najdragocenejše zaloge hrane.

Zahodni trakt se je na severni strani prislonil na enako visoko starejšo romansko severozahodno stavbo stolpaste oblike. To so približno sočasno z gradnjo zahodnega trakta prenovili. V pritličju so sredi južne stene uredili polkrožno sklenjen portal z značilno poznogotsko posnetim in žlebljenim robom. Pri tem je morda šlo zgolj ta temeljito adaptacijo prvotnega romanskega portala.²³¹ Leta 2011 odkriti in ponovno odprti portal je umeščen v osrednjo vzdolžno os zahodnega trakta in tega povezuje s pritličjem severozahodne stavbe stolpaste oblike. Na južnem koncu vzhodne dvoriščne stene so vgradili nov široki poznogotski portal ušesaste oblike, ki ima sorodno robno profilacijo kot notranji polkrožno sklenjeni portal.²³² Portal so vgradili tik ob vogalu stavbe, kar kaže, da je bilo severno od njega na zunanji strani vzhodne dvoriščne stene verjetno speljano leseno stopnišče do polžastega stopnišča na severovzhodu. V osrednjem delu vzhodne dvoriščne stene so tik pod stropom pritličja morda na mestu starejšega romanskega okna vzdali

²²⁷ Na Rajhenburgu je morala biti v prvi polovici 16. stoletja prav gotovo precejšnja zaloga orožja in bojne opreme, saj je bil od gradov Rajhenburških v Posavju edini, ki se je bil sposoben učinkovito upirati sovražniku. Brežiški grad je bil po letu 1515 bolj ali manj v razvalinah, Šrajbarski turn pa je bil najverjetneje zelo slabo utrjen in po letu 1515 še dolgo le napol dograjen. V 16. stoletju so začeli na vseh pomembnejših gradovih, še zlasti na ogroženih območjih, urejati večje orožarne, ki so postale nujne zaradi dokončne uveljavitve težkega ognjenega strelnega orožja v drugi polovici 15. stoletja. Pred tem so v srednjem veku povsod zadoščale manjše sobe z orožjem. Orožarne so v zgodnjem novem veku dobile tudi pomembni reprezentativni pomen in zato so jih pogosto urejali v bližini rezidenčnih prostorov. Orožarne v novem veku niso bile zgolj skladišča orožja, streliva in bojne opreme, ampak tudi razstavišča, ki jih je grajska gospoda s ponosom razkazovala povabljenecem. Maksimilijan I. je spodbujal urejanje orožarn. Na njegovo pobudo je med letoma 1500 in 1505 nastala tudi ena prvih velikih reprezentativnih novoveških orožarn v samostojnem stavbnem kompleksu v predmestju Innsbrucka, ki ni bila zgolj skladišče vojaške opreme, ampak tudi prostor za izdelavo orožja in oklepov. Rajhenburški so to stavbo, ohranjeno še sedaj, gotovo poznali in morda so se hoteli zglodovati prav po njej, ko so urejali orožarno na gradu Rajhenburg. Za problematiko arhitekture in kulture orožarn prim. Neumann, *Das Zeughaus*.

²²⁸ Sedanjí oboki so nastali šele v poznem 18. stoletju; zaradi višine obokov so takrat dvignili tla vrhnjega nadstropja trakta za okoli 1 meter.

²²⁹ V slovenskem prostoru je v okviru profane arhitekture dokumentiranih le nekaj malce mlajših sorodnih motivov, ko so s pomočjo dekorativnih elementov skušali bistveno pre vrednotiti oziroma pretirano poudariti pomen posameznih okenskih ali vratnih odprtih. Tu je treba opozoriti zlasti na stavbo Jenkove kasarne na Jezerskem, kjer so poznogotsko oblikovane okvire obdali z naslikanimi renesančnimi arhitekturnimi elementi, in sedaj uničeno podobno motiviko na dvoriščni fasadi vzhodnega trakta gradu Žužemberk.

²³⁰ Poznogotska cerkev ob sotočju Senovškega potoka in potoka Brestanica, sestavljena iz pravokotne ladje in tristrano sklenjenega prezbiterija je nastala leta 1523. Leta 1792 so ji na zahodni strani prizidali poznobaročni zvonik. Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 55; Curk, Brestanica, str. 125–126.

²³¹ Prag portala je prilagojen prvotni višini tal zahodnega trakta in je precej višje od nivo tal pritličja severozahodne stavbe stolpaste oblike.

²³² Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 138. Obliko portala so razkrile raziskave leta 1999, ko se je pod mlajšo maltasto oblogo iz 19. stoletja pokazala žlebasta profilacija njegovega ostenja. Leta 2011 so obnovili njegov vrhnji del, ki so ga med predelavo v 19. stoletju v glavnem odstranili in nadomestili z podolžnim nadsvetlobnim oknom nad novimi vrati.

*Poznogotska portala v pritličju severozahodne stavbe stolpaste oblike (levo)
in v prvem nadstropju severnega trakta (desno) (foto: Igor Sapač, 2012).*

novo poznogotsko pravokotno okno, ki je bilo do leta 2011 zaprto s kovano mrežo. Položaj okna kaže, da je bil nivo tal v pritličju stavbe sprva malce višji.²³³ Pritličje je tudi po poznogotski prenovi ohranilo ravni lesen tramovni strop.²³⁴ Tudi prvo nadstropje je v glavnem ohranilo prvotno romansko zasnovo z ravnim lesnim stropom. Zgolj ugibati moremo, ali so že takrat prebili novi okni na zahodni steni. Več sprememb se je zgodilo v drugem nadstropju, ki je očitno rabilo kot reprezentativni bivalni prostor. Na zahodni steni so ohranili oziroma obnovili stari ajželj, zraven pa morda na mestu starejšega romanskega okenca uredili pravokotno gotsko okence z lahno posnetim robom kamnitega okvirja in z izstopajočo polico segmentne oblike, ki počiva na visoki profilirani kamniti konzoli.²³⁵ Južno od okenca so približno v osrednji osi zahodne fasade morda malce pozneje vgradili veliko okno s kamnitim križem in poznogotsko bogato paličasto

profiliranim ostenjem.²³⁶ Romanska stavbna masa stavbe stolpaste oblike se v prvi tretjini 16. stoletja očitno ni spremenila.

Na dvoriščni strani so v tistem obdobju podrli tudi pomožno romansko stavbo, ki se je zahodno od glavnega vhoda v grajski kompleks prislanjala na ščitni zid in domnevno tudi na severni del vzhodne stene severozahodne stolpaste stavbe. V prostoru zahodno od sedanje glavne grajske veže opravljene arheološke raziskave so leta 2011 razkrile ostanke žganine, kar kaže, da je tudi ta del grajskega kompleksa najverjetneje prizadel požar med kmečkim uporom leta 1515. Očitno so se bili zatem odločili, da razdejane stavbe ne obnovijo, ampak da jo nadomestijo z novim dvonadstropnim severnim grajskim traktom, ki je sklenil ambiciozno zastavljeno novo štiritraktno grajsko zasnovo z izravnanim notranjim dvoriščem na sredini. Severni trakt je po obsegu najmanjši in najtanjši. Povezal je romanski obvhodni stolpič, severni del dvoriščne stene valjastega severovzhodnega stolpa in severozahodno stavbo stolpaste oblike. Ker je z dvoriščno steno na vzhodni strani prekril del levega ostenja šilastoločnega kletnega portala okroglega stolpa, je ne-

²³³ Okno so zazidali hkrati s polkrožno sklenjenim portalom v južni steni v zgodnjem 17. stoletju, ko so nad pritličjem zgradili sedanji mogočni banjasti obok iz lehnjaka. Leta 1999 so okno na zunanji strani ponovno odprli.

²³⁴ Da je sedanji banjasti obok nastal šele v naslednji stavbni fazi, dokazuje tudi nerodni stik ob ostenju portala na južni strani vzhodne dvoriščne stene.

²³⁵ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 135. Polica na konzoli je v širšem merilu edinstvena. Sedaj z notranje strani zazidano okence so odkrili leta 2011.

²³⁶ Ostanke okna (polico in spodnja dela levega in desnega ostenja) so odkrili leta 2011 in jih nato znova prekrili z ometom. Okno je bilo podobno oblikovano kot odkrito okno v vrhnji etaži vzhodnega trakta.

dvomno nastal za njim. To dokazuje tudi nivo njegovih tal v pritličju, ki je že prilagojen dvignjenemu nivoju dvorišča. Leta 1999 opravljene stavbne raziskave so na vzhodnem delu dvoriščne stene trakta razkrile skromne ostanke dveh manjših in najverjetneje pravokotnih poznogotsko oblikovanih portalov, ki sta imela poševno prisekano ostenje.²³⁷ Portala sta bila, drugače kakor sosednji šilastoločni portal valjastega stolpa, že prilagojena dvignjenemu nivoju dvorišča. Vodila sta v sočasno na novo zgrajeni manjši prostor za romanskim obvodnim stolpičem. Slednjega so v notranjščini opremili z novimi stropi, odstranili so domnevna starejša lesena stopnišča in mu v severni steni v pritličju prebili večje okno z navzven poševno prisekanim poznogotskim ostenjem.²³⁸ Na sredini pritličja novega trakta so uredili novo grajsko vežo. Njen talni nivo so uredili okoli pol metra nad nivojem starega romanskega tlaka.²³⁹ Pri tem so prvotni romanski portal v severnem ščitnem zidu zelo verjetno ohranili, čeprav se je njegova višina zaradi nasipavanja malce zmanjšala. Zahodno od nove veže so na temeljih podrte pomožne romanske stavbe uredili manjši prostor, morda za grajsko stražo, zraven pa so ob stiku z veliko severovzhodno stolpasto stavbo in ob naslonitvi na severni ščitni zid zgradili dvonadstropni stopniščni stolpič z uvitimi polžastimi stopnicami v notranjščini. Zaradi poznejših predelav se je od stolpiča ohranil le njegov okrnjeni spodnji del v pritličju. Leta 2011 opravljene arheološke raziskave so pokazale, da je imel stolpič tudi na zunanji (vzhodni in južni) strani okrogel floris temeljev in da je imel torej na zunanjščini obliko valja.²⁴⁰ Uvite polžaste stopnice v stolpiču so omogočale dostop v nadstropji severnega trakta, najbrž pa tudi prehod do domnevnih zunanjih povezovalnih hodnikov v prvem nadstropju na vzhodni strani severozahodne stolpaste stavbe in zahodnega trakta. V prvem nadstropju severnega trakta so uredili dva nova manjša prostora in ju povezali s prostorom v prvem nadstropju romanskega obvodnega stolpiča. V ta niz dobrih 2 metra

nizkih, temnih in povsem utilitarno oblikovanih prostorov z zahodne strani, od nekdanjega stopnišnega stolpiča, vodi rustikalen segmentno zaključen portal poznogotskih oblik, odkrit leta 2011. Prostori so do sredine 19. stoletja in dve desetletji po drugi svetovni vojni rabili za ječe.²⁴¹ Nad njimi je v drugem nadstropju večji enoten dvoranski prostor s talno površino v obliki kljuke; njegov večji južni del je opremljen z dvopolnim obokom zvezdastega tipa, oprtim na poševno prisekane obstenske slope, manjši severni del v romanskem obvodnem stolpiču pa je ravno stropan. Glede na lokacijo ječ v spodnji etaži, glede na lego dvorane blizu grajskega vhoda in glede na neposredni samostojni dostop z grajskega dvorišča preko nekdanjega polžastega stopnišča je utemeljena domneva, da je dvorana rabila deželskemu sodišču, ki je v gradu delovalo med letoma 1497 in 1850.²⁴² Na vzhodni strani je v dvorano mogoč dostop tudi po uvitih stopnicah iz prvega valjastega stolpa. Te stopnice so sprva, pred gradnjo severnega trakta morda vodile na leseni hodnik na notranji strani ščitnega zidu.

Zelo verjetno so hkrati z novim severnim oziroma vhodnim traktom zgradili tudi obzidan obor pred zunanjo severno stranjo ščitnega zidu, saj je bil nujen z vidika učinkovite obrambe gradu v času nevarnosti turških vpadov in kmečkih uporov, še zlasti pa zato, ker je ščitni zid z izgradnjo severnega trakta izgubil del obrambnega pomena. Obor so zasnovali na trikotni talni ploskvi v obliki klinaste bastije, ki je dopolnila obrambno funkcijo valjastega severovzhodnega stolpa in grajski kompleks zavarovala na najbolj ranljivi točki ob glavnem grajskem vhodu. Obzidje obora je sedaj z notranje strani ohranjeno oziroma obnovljeno le do parapetne višine. Škica Johannesesa Clobucciaricha iz okoli leta 1603 kaže, da je obzidje sprva segalo do višine okoli 7 metrov nad nivojem tal majhnega novega dvorišča znotraj obora in da je bilo zgoraj verjetno opremljeno z obrambnim konzolnim vencem oziroma hodnikom. Hkrati z gradnjo obora so zasuli stari obrambni jarek tik pred glavnim grajskim vhodom in na lokaciji naravne skalne depresije v apnenčasti skalni osnovi pred oborom izsekali nov široki globoki obrambni jarek. V severozahodni steni obora so uredili

²³⁷ Med zadnjo prenovo so skromne ostanke portalov zakrili z ometom.

²³⁸ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 134.

²³⁹ To so pokazale zadnje arheološke raziskave, ki so razkrile tudi severno bazo gotskega portala grajske veže na dvoriščni steni severnega trakta. Baza je bila nad nivojem romanskega tlaka in približno pol metra pod nivojem severne baze sedanjega renesančnega portala.

²⁴⁰ Zelo podobno zasnovani valjasti stopniščni stolpič poznogotskih oblik je okoli leta 1517 nastal ob vzhodni rondeli gradu Grad na Goričkem. Sedaj je ohranjen le še njegov pritlični del. Prim. Curk in Habjanič in Sapač, *Grad na Goričkem*, str. 13. Leta 2006 so na gradu Grad odkopali še eno polžasto stopnišče. Približno sočasna polžasta stopnišča so ohranjena na štajerskih gradovih Švarcenštajn, Ptuj in Slovenska Bistrica. Ostanke so vidni tudi v gradu v Brežicah. Polžasta stopnišča so gradili še vse do poznega 17. stoletja, kot kažejo dokumentirani, sedaj že porušeni primeri in dolenskih gradovih Klevevž, Luknja in Soteska.

²⁴¹ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 145. Grajske ječe so bile običajno v bližini glavnega grajskega vhoda. To kažejo tudi dokumentirani primeri na gradovih Podsreda, Žužemberk, Zalog pri Moravčah in Turjak. Na Rajhenburgu sta bili ječi najverjetneje le v vzhodnih dveh prostorih, osvetljenih sprva le z majhnima ozkima linama z vzhodne strani. V vhodnem prostoru na zahodu je bil verjetno prostor za ječarja. V zgodnjem 17. stoletju so južna prostora osvetlili z večjimi pravokotnimi okni.

²⁴² Prim. Koropec, Brestanica z okolico, str. 52; Curk, Brestanica, str. 111. Manj verjetna se zdi domneva, da je sodišče delovalo v poslikanem majhnem trikotnem prostoru na severnem koncu vzhodnega trakta v prvem nadstropju, na kar naj bi kazale naslikane personifikacije krščanskih kreposti. Primerjaj prispevek Simone Menoni v tej publikaciji.

Nekdanja ječa v prvem nadstropju severnega trakta (foto: Igor Sapač, 2012).

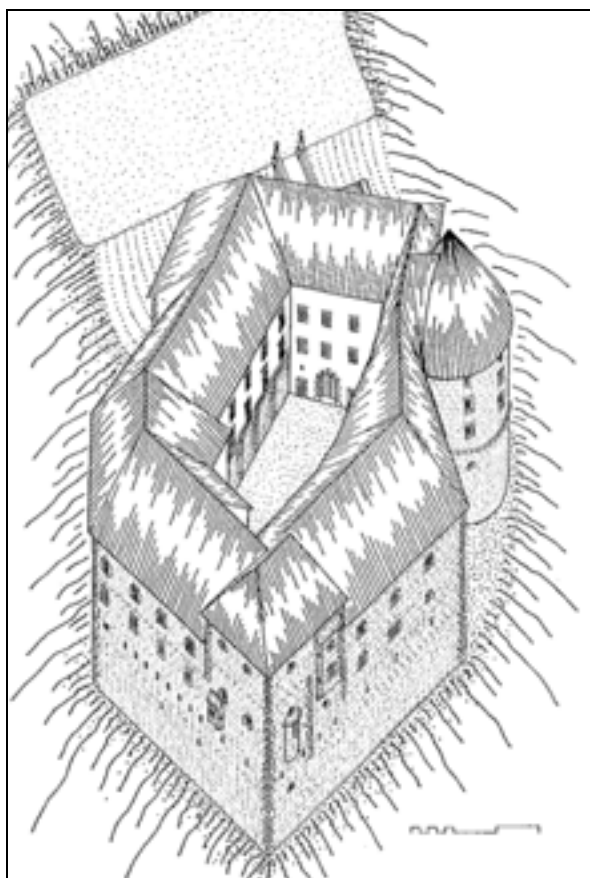
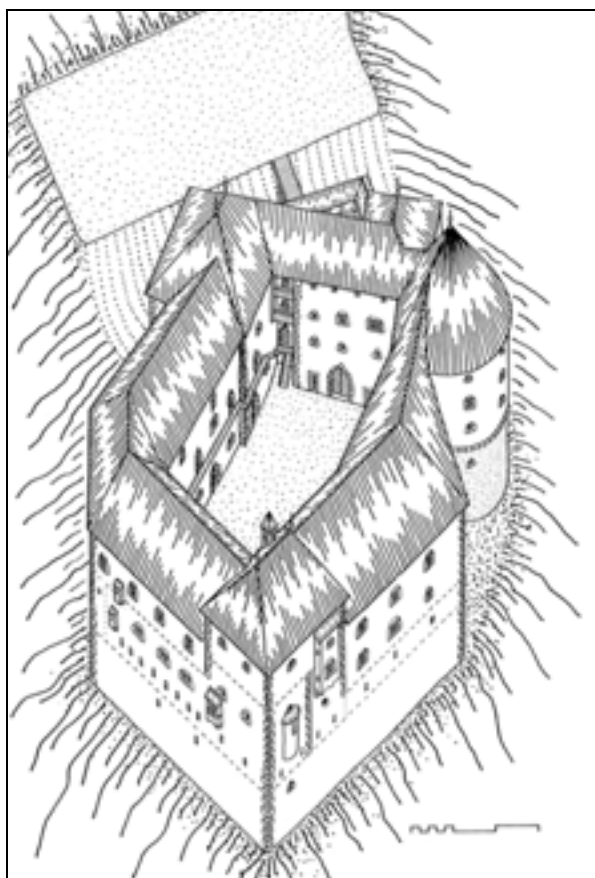
Dvorana v drugem nadstropju severnega trakta (foto: Igor Sapač, 2011).

nov zunanji grajski vhod, ki ni bil v osi starega romanskega vhoda. Do novega vhoda so speljali lesen mostovž, ki je bil na koncu pred portalom prav gotovo opremljen z dvžnim mostom.²⁴³ Zaradi ureditve novega obrambnega jarka se je površina srednjeveškega predgradja zmanjšala. Ker na tej lo-

²⁴³ Podobno situacijo lahko še sedaj srečamo na gradu Cmurek v Slovenskih goricah, kjer je ohranjen tudi še leseni most čez jarek do obora pred v osnovi romansko grajsko zasnovo.

kaciji niso bile opravljene sistematične arheološke raziskave, je o zasnovi predgradja v 16. stoletju mogoče zgolj ugibati.

Z opisanimi posegi je rajhenburški grajski kompleks na kopastem skalnem pomolu v prvi tretjini 16. stoletja dobil temeljito posodobljeno in spremenjeno podobo. Po eni strani dosledno poznogotsko oblikovani stavbni členi kažejo, da je bila predelava izvedena v obdobju, ko je bila tradicija

Grad Rajhenburg okoli leta 1530 in okoli leta 1620. Aksonometrični študiji (risal Igor Sapač, 2013).

srednjeveške stavbarske tradicije še trdno zakoreninjena, po drugi strani pa ambiciozno izvedena zasnova s štirimi enako visokimi stavbnimi trakti okoli izravnane notranjega dvorišča ne more prikriti, da je nastala pod vplivom novih renesančnih arhitekturnih idealov. Celoto je tako morda še najbolj smiselno označiti kot protorenesančno. Odločno nakazuje smer, v katero se je razvijala grajska arhitektura na vsem sedanjem slovenskem ozemlju v drugi tretjini 16. stoletja, ko so se dokončno uveljavili iz Italije priseljeni renesančni stavbni mojstri. Predstavlja ključen razvojni korak med srednjeveškimi višinskimi gradovi in idealnimi zasnovami novih utrjenih renesančnih dvorcev, kakršno ima tudi bližnji Šrajbarski turn.²⁴⁴ Hkrati je odličen spomenik ambicioznemu vzponu Rajhenburških na prehodu iz srednjega v novi vek.²⁴⁵ Pozneje izoblikovane osnovne stavbne zasnove niso več bistveno spreminjali.

Povečava Turna v prvi polovici ali sredi 16. stoletja

Hkrati oziroma malce za obsežno predelavo kompleksa gradu na pomolu v zgodnjem novem veku so prezidali tudi nižjeležeči Turn, ki ga je hči Mihaela Rajhenburškega Margareta († 1502) leta 1498 prepustila svojemu možu Hansu pl. Gradeneggu.²⁴⁶ V lasti njunih potomcev je ostal do leta 1569, ko ga je od Franca Gradnegga kupil zadnji Rajhenburški, Hans Rajnpreht.²⁴⁷ Ko je najpozneje po letu 1498 stavba postala sedež samostojne zemljiške posesti, je dobila poudarjeno rezidenčno funkcijo in zato jo je bilo treba prezidati ter povečati. Zgolj ugibati moremo, ali so tudi Turn leta 1515 razdeljali uporni kmetje. Vsekakor so v prvi polovici ali najpozneje sredi 16. stoletja srednjeveško romansko stavbo temeljito prenovili in ji na jugovzhodnem vogalu prizidali trinadstropni stolpič s križno obokano vhodno vežo v pritličju. Stolpič, ki je zakril vzhodna okna južne fasade srednjeveške stavbne zasnove, so v spodnji polovici zasnovali kot

²⁴⁴ Prim. Komelj, *Utrdbena arhitektura 16. stoletja*, str. 73–92.

²⁴⁵ Materialni viri, povezani z Rajhenburškimi, so redki in dragoceni. Pomemben je z grbom opremljeni nagrobnik Krištofa I. Rajhenburškega, umrlega leta 1525, ki je sedaj vzičan na zunanjsčini prezbitarija stolne cerkve v Mariboru.

²⁴⁶ Glej prispevek Dejana Zadravca v tej publikaciji.

²⁴⁷ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Koropec, Brestanica z okolico, str. 61, 66, 69, 70; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350; prim. Curk, Brestanica, str. 119.

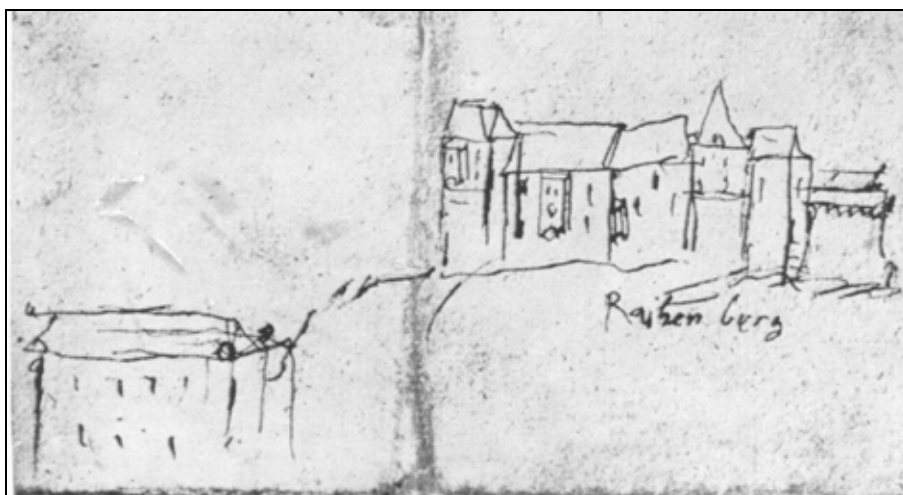

*Poznogotska portala v vogalnem stolpiču Turna iz 16. stoletja
(foto: Igor Sapač, 2012).*

kubično stavbno telo, v zgornji polovici pa so njegova vzhodna vogala poševno prisekali. Opreмили so ga s širokim polkrožno sklenjenim kamnitim portalom, ki z lahno posnetimi robovi v tradiciji pozne gotike kaže, da je nastal najpozneje sredi 16. stoletja. Isto datacijo omogoča živorobi portal, zašiljen na oslovski hrbet, ki je nekoč povezoval tretje nadstropje srednjeveške stavbe s kapelo v vrhnjem nadstropju stolpiča. Na zunanjsčini stolpiča so vogale poudarili z rustikalno sivo poslikavo, razpoznavno še sedaj. V vrhnji etaži stolpiča so uredili kapelo, orientirano proti vzhodu, ki je bila morda protestantska. Tako je nastala še tretja rajhenburška grajska kapela. Hkrati z gradnjo stolpiča so preoblikovali okenske odprtine srednjeveške stavbe in v njeni notranjsčini ob jugovzhodnem vogalu zgradili sedaj uničeno dvoravno stopnišče. Takrat je nastal tudi sedanji polkrožno sklenjeni glavni portal v pritličju južne fasade. Veža v pritličju stolpiča, skozi katero vodi pot na dvorišče v pravem kotu, kaže, da je hkrati s stolpičem, kolikor ni morda nastalo že prej, na južni strani srednjeveške stavbe nastalo manjše obzidano dvorišče. Obzidne stranice so morda potekale na mestu sedanjih notranjih zidov dvoriščnih traktov za arkadnimi hodniki, a brez ustreznih sondažnih stavbnih raziskav tega ni mogoče zanesljivo ugotoviti. Leta 2012 so med son-

dažnimi arheološkimi raziskavami v južnem delu zahodne fasade zahodnega trakta izkopali nastavke dveh zidov iz lomljencev, ki sta bila široka 120 cm in 170 cm in ki sta potekala pravokotno na zahodno fasado. To so morda sledovi neke stavbe, morda stolpiča, naslonjene na prvotno obzidje, preden je nastal sedanji zahodni trakt. Po drugi strani je mogoče, da so to zgolj ostanki starejših močnih eskarpnih zidov, ki so ločevali prvotno srednjeveško stavbo od nabrežja Save pred gradnjo sedanjih treh južnih traktov. Z izgradnjo obzidanega dvorišča je Turn dobil značaj utrjene stavbe, ki je popolnoma nadzorovala sotočje Brestanice in Save, leseni most čez Brestanico in cesto proti Sevnici. Lokacija in stavbna zasnova z obzidanim dvoriščem, ki je bilo morda prevozno in dostopno s treh strani, napeljujeta na domnevo, da bi Turn mogel opravljati tudi funkcijo mitnice ob rečnem pristanišču.²⁴⁸ Povečavo Turna v 16. stoletju, ki po kakovosti sicer ne dosega predelave zgornjega gradu na pomolu v prvi tretjini 16. stoletja, morda lahko povezujemo z ambicioznim Francem Gradeneggom, ki ga je imel od leta 1540. Leta 1558 je bil povzdignjen v barona, leta 1563 pa si je dal v bližnji stari brestaniški

²⁴⁸ S tega vidika bi Turn mogli primerjati z dvorcema Vransko in Trilek pri Colu, ki sta imela nekaj časa tudi funkcijo mitnic.

Grad Rajhenburg s Turnom na skici Johannesa Clobucciariča iz okoli leta 1603
(Popelka, *Die Landesaufnahme, Tafel XXIV*).

župnijski cerkvi izdelati monumentalni figuralni nagrobnik, ki je ohranjen še sedaj.²⁴⁹

Poznorenesančna prenova gradu Rajhenburg v zgodnjem 17. stoletju

Maja 1570 so Rajhenburški v moški liniji izumrli in njihovo premoženje so preko ženske linije dedovali Welzerji.²⁵⁰ Kmečki upor leta 1573, ko je

na Rajhenburgu bival Sigmund Welzer, grajske stavbe ni prizadel, ker je baje grajski gospodar upornim kmetom dal vino in vola ter se jim tako odkupil.²⁵¹ Welzerji so grad obdržali do leta 1576. V tistem kratkem obdobju grajske stavbe gradbeno niso spreminjali. Štajerska veja rodovine Welzer, ki je gospodarila na Rajhenburgu, je bila pri gradbenih podvigih očitno bistveno manj ambiciozna od koroške veje.²⁵² Kaže, da gradu niso spreminjali niti v naslednjih treh desetletjih, ko je bil do leta 1603 v posesti baronov Egkh-Hungerspach.²⁵³

Šele ko je bil grad v zgodnjem 17. stoletju v posesti Franca Galla pl. Gallensteina (ok. 1550–1614) so ga vnovič temeljito prenovili kot reprezentativno plemiško rezidenco.²⁵⁴ V tistem obdobju

²⁴⁹ Glej prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji. Prim. Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 63, 68; Curk, *Brestanica*, str. 119; Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, str. 88; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 182.

²⁵⁰ Baravalle, *Burgen*, 1961 (1995) str. 121; Stumberger, *Die Welzer*, str. 198, 388; Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 62. Glej tudi prispevek Lidije Slana v tej publikaciji. Valvasor je z izumrtjem Rajhenburških povezal legendo o dveh sovražnih bratih, zadnjih svojega rodu in imena, ki sta istočasno ustrelila drug drugega in katerih lobanji so nato še dolgo hranili v grajski kapeli. Prim. Valvasor, *Ebre*, IV, str. 574–576. Valvasorjevo navedbo je v malce spremenjeni obliki povzel tudi Franc Sartori. Prim. Sartori, *Die Burgvesten*, str. 168–169. V resnici legenda, ki je v ljudskem izročilu ostala živa skozi več stoletij, ni povezana z izumrtjem Rajhenburških leta 1570, ampak z dogodkom leta 1434 oziroma v 15. stoletju. Prim. *Schöne alte Steiermark*, str. 168; *Kaj delajo trapisti*, str. 136; Orožen, *Gradovi in graščine v narodnem izročilu*, str. 227–229; Curk, *Brestanica*, str. 132. Z Rajhenburga se je legenda o sovražnih bratih prenesla tudi na Riegersburg. Prim. Gordon, *Die Riegersburg*, str. 15. Leta 1915 so v rajhenburški grajski kapeli sv. Nikolaja nad štiri metre od tal v ozki zamreženi niši na desni strani oltarja hranili dve lobanji, za kateri pa je že takrat veljalo, da glede na precej različno velikost verjetno ne pripadata legendarnima bratoma Rajhenburškima, ampak da so verjetno v novejšem času zaradi legende na pokopališču odbrali dve lobanji in ju za spomin postavili v kapelo. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 137. Lobanji so v grajski kapeli hranili še leta 1938. Prim. Tiller, *Krško in okolica*, str. 13; Tiller, *Sevnica in okolica*, str. 20. Leta 1939 so ju prenesli v takrat novo urejeno muzejsko zbirko v Krškem. Od leta 1948 sta v Posavskem muzeju v Brežicah. Kaže, da gre za glavi moškega in ženske. Za posredovani podatek se zahvaljujem kustosinji Alenki Čermelič Krošelj.

²⁵¹ Adamček, *Seljačka buna 1573*, str. 130–131; Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 265, 284; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 61; Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 62; prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257.

²⁵² V 16. stoletju so se med koroškimi Welzerji na gradbenem področju najbolj odlikovali Kristof Welzer V. (pred 1488–1539), njegov sin Moritz Welzer IV. (1500–1555) in vnuk Viktor Welzer I. (1527?–1595). Povezani so bili z novogradnjami in obsežnimi prezidavami trdnjave Kluže pri Bovcu, gradu Lemberg pri Dobrni, gradu Frauenstein pri Šentvidu ob Glini, gradu Hallegg pri Celovcu, dvorca Welzenegg pri Celovcu in družinske palače na Starem trgu v Celovcu. Prim. Stumberger, *Die Welzer*.

²⁵³ Glej prispevek Lidije Slana v tej publikaciji. Prim. Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 60. Grad je bil v tistem obdobju podobno kot bližnji sevnjski grad pomembno protestantsko žarišče, saj je med letoma 1584 in 1586 v njem izpričan protestantski pridigar. Prim. Weiss, *Reformacija*, str. 697.

²⁵⁴ Glej prispevek Lidije Slana v tej publikaciji. Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 663; Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 70; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 23. Gall je bil ambiciozen graditelj. Pred prenovo gradu Rajhenburg je med letoma okoli 1586 in 1601 uspešno dokončal obsežno renesančno gradnjo bližnjega gradu Brežice, o čemer pričajo tam na arkadnem hodniku zahodnega trakta v pritličju vzdana plošča z grbom, napisom in letnico 1589, na arkadnem

ju, okoli leta 1603, je grajsko stavbo skicozno, a zelo zanesljivo upodobil Johannes Clobucciarich.²⁵⁵ Takrat so preoblikovali glavno grajsko vežo, jo morda na novo banjasto obokali in jo opremili z dvema novima velikima rustikalnima portaloma, ohranjenima še sedaj.²⁵⁶ Pri tem so odstranili stari romanski glavni grajski portal v severnem ščitnem zidu. Na novem glavnem portalu so na sklepnem kamnu izklesali Gallov grb z vzpenjajočim se samorogom.²⁵⁷ Hkrati so obvhodni stolpič v vrhnji etaži opremili s tremi pravokotnimi kamnitimi okenskimi okviri z renesančno profiliranimi policami in prekladami. Enake okenske okvire so namestili tudi v obeh nadstropjih na severovzhodni fasadi vzhodnega trakta in pri tem odstranili poznogotske okenske okvire s kamnitimi križi. Tudi valjasti severovzhodni stolp je v obeh nadstropjih dobil enako oblikovane nove okenske okvire, ki so nadomestili prvotne. Kaže, da so stolp takrat na zunanjsčini v zgornji polovici okrasili z naslikano rustiko v kombinaciji sivomodrih pravokotnikov in belih vmesnih črt.²⁵⁸ Najverjetneje so istočasno s sivomodro rustiko poslikali vse zunanje grajske fasade.²⁵⁹ To je

hodniku zahodnega trakta v prvem nadstropju vzdana plošča z grboma, napisom in letnico 1590 ter napisna plošča z grbom in letnico 1601 nad glavnim vhodom v grad. Prim. Schäffer, *Festungsbau*, str. 58–59; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 21, 23. Franc Gall pl. Gallenstein je bil od leta 1582 do smrti tudi lastnik gradu Luknja na Dolenjskem, ki ga je bil njegov oče Krištof Gall pl. Gallenstein prezidal v elegantni utrjeni renesančni dvorec z arkadnim dvoriščem. Prim. Smole, *Graščine*, str. 273; Sapač, *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini*, str. 68, 121, 232. Od leta 1598 je imel krajši čas novi renesančni dvorec Mala Loka pri Trebnjem, med letoma 1576 in 1601 pa je imel v zakupu tudi grad in gospostvo Ribnica na Dolenjskem. Prim. Smole, *Graščine*, str. 273, 280, 422. Grad Rajhenburg je po letu 1603 prezidal in ga najverjetneje uredil kot svojo drugo oziroma tretjo rezidenco poleg brežiškega in lukenjskega gradu. Leta 1604 je zelo verjetno občasno že bival tudi na Rajhenburgu, saj je tistega leta dal napraviti nagrobnik sinu Francu, ki je umrl v starosti 10 let. Nagrobnik je še sedaj ohranjen pred glavnim oltarjem v tlaku prezbiterija stare župnijske cerkve sv. Petra v Brestanici. Prim. Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 70; Curk, *Brestanica*, str. 119; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 96.

²⁵⁵ Za problematiko in zanesljivost upodobitev gradov Johanesa Clobucciaricha (ok. 1545–1605) prim. Popelka, *Die Landesaufnahme*, Küttner, Johannes Clobucciarich, str. 165–167.

²⁵⁶ Dvoriščni portal je primerljiv z rustikalnim dvoriščnim portalom vhodnega trakta gradu Brežice, ki ima na sklepnem kamnu izklesan Gallov grb.

²⁵⁷ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 132, 134. Isti motiv so leta 1601 upodobili tudi nad renesančnim glavnim portalom gradu Brežice.

²⁵⁸ Fragment fasadne poslikave so odkrili leta 2011 v vrhnjem delu stolpa tik pod strešnim napuščem, ko so odstranili v 19. stoletju v kotu med stolpom in vzhodno fasado vzhodnega trakta pozidani sanitarni prizidek. Po odkritju so poslikavo zakrili z novim ometom.

²⁵⁹ Do leta 2011 je o tem pričala precej izprana, a še dovolj razločno razpoznavna plast sivomodre barve na zahodni zunanji steni tretjega nadstropja jugovzhodnega stopa ob stiku s streho južnega trakta.

edini tako obsežni in zgodnji dokumentirani primer fasadne poslikave v slovenskem prostoru, ki že nakazuje usmeritev proti baročnemu iluzionizmu.²⁶⁰

Medtem ko so zunanje fasade spremenili predvsem z uporabo barve, so v podobo notranjega grajskega dvorišča posegli bistveno bolj radikalno. Tam so na vzhodni, južni in zahodni strani pred starejšimi stavbnimi trakti zgradili enotno oblikovane dvonadstropne hodnike, ki so v pritličju križno obokani in odprti z arkadami, v nadstropjih pa ravno stropani, zaprti in predrti z renesančno oblikovanimi pravokotnimi kamnitimi okenskimi okviri s profiliranimi prekladami in policami. Arkadne loke in oboke v pritličju so oprli na vitke kamnite klesane slope z rahlo posnetimi robovi in renesančno profiliranimi kapiteli, ki so oblikovani podobno kot podboja sočasnega zunanjega glavnega grajskega portala.²⁶¹ Ob zahodnem traktu so nivo tal arkadnega hodnika malce dvignili nad nivo dvorišča in ga prilagodili talnemu nivoju prostorov v pritličju tega trakta.²⁶² Na jugozahodnem vogalu dvorišča, na lokaciji nekdanjega visokega bergfrida, so ob novih hodnikih postavili udobno zaprto stopnišče na talni ploski v obliki kljuke, ki je verjetno nadomestilo starejše stopnišče iz zgodnjega 16. stoletja v trikotnem južnem delu zahodnega trakta.²⁶³ Dimenzije stopnišča s širokimi stopniščnimi ramami kažejo, da je nastalo že v skladu z novimi arhitekturnimi usmeritvami, ki so razvojno pot kmalu pripeljale do velikih baročnih reprezentativnih stopnišč, kakšna srečamo na bližnjih gradovih Brežice, Podčetrtek ali Slovenska Bistrica. Stopnišče je

²⁶⁰ Rustikalna poslikava zunanjsčine gradu Rajhenburg je dobro primerljiva s sivozeleno rustikalno poslikavo iz 16. stoletja, ki prekriva vse fasade notranjega dvorišča gradu Đurdevac na Hrvaškem. Prim. Miletić, *Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske*, str. 217–218. Okoli leta 1600 so z dekorativno sivomodro arhitekturno poslikavo fasad poudarili tudi zunanjsčino bližnjega gradu Sevnica, vendar pa tam poslikave niso zajele celotne površine, ampak so se omejele le na posamezne naslikane elemente, s katerimi so dopolnili obstoječi raster okenskih odprtín. Sevniki grad je med letoma okoli 1596 in okoli 1617, torej približno sočasno s prenovo Rajhenburga, prenovil Inocenc Moscon (ok. 1545 – po 1618), ki je grad kupil od salzburške nadškofije.

²⁶¹ Podobno oblikovani vitki kamniti slopi s še v poznogotski tradiciji posnetimi vogali so ohranjeni tudi v pritličju arkadnih hodnikov gradu Brežice iz okoli leta 1590 in v pritličju arkadnih hodnikov gradu Sevnica iz okoli leta 1600. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 26 (op. 21), 119. Na sevniskem gradu so hodniki v nadstropjih podobno kot na Rajhenburgu deloma zaprti in predrti z renesančno oblikovanimi okni. Ob vhodnem traktu ni hodnikov, tako kot sprva tudi ne na Rajhenburgu.

²⁶² V poznem 19. stoletju so nivo tal zahodnega arkadnega hodnika še malce povišali do sedanjega nivoja. Pred tem se je talni nivo od severa proti jugu postopno stopničasto dvigal.

²⁶³ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 151. Po gradnji novega stopnišča so domnevno starejše stopnišče v južnem delu zahodnega trakta odstranili skupaj s predelno steno in prostor v pritličju opremili z banjastim obokom s sosvodnicami. Ta obok so odstranili med zadnjo prenovo gradu leta 2011.

*Renesančni glavni grajski portal z grbom rodovine Gall pl. Gallenstein (levo) (foto: Igor Sapač, 2005).
Glavni grajski portal med letoma 1881 in 1889 (desno) (Kaj delajo trapisti, str. 181).*

Leta 2011 na zunanjsčini valjastega stolpa v vrhnjem delu odkrita rustikalna arhitekturna poslikava iz zgodnjega 17. stoletja (levo) in kamniti renesančni okenski okviri iz zgodnjega 17. stoletja v prvem in drugem nadstropju valjastega stolpa (foto: Igor Sapač, 2011).

Zunanjščina (levo) in notranjščina (desno) stopnišča na jugozahodnem vogalu dvorišča iz zgodnjega 17. stoletja (Fototeka MĀO, okoli 2005; Igor Sapač, 2012).

nastalo kot dodatek k hodnikom in je zato izstopilo iz njihove linije. Prostor med jugovzhodno steno stopnišča in hodnikom vzhodnega trakta je bil sprva nezapolnjen. Na zunanji strani jugovzhodne stene stopnišča v pritličju so vzdali polkrožno luneto, domnevno vzeto iz takrat odstranjenega romanskega glavnega grajskega portala. Zaradi gradnje dvoriščnih hodnikov in stopnišča so nad južnim stavbnim traktom postavili novo strešno konstrukcijo in jo prekrili z opečno kritino.²⁶⁴ Nad vzhodnim traktom in verjetno tudi nad zahodnim traktom so ohranili staro strešno konstrukcijo iz prve tretjine 16. stoletja ter jo samo podaljšali nad nove hodnike. Najpozneje v tistem obdobju je grajska stavba dobila enotno opečno streho. Severni trakt so na dvoriščni strani morda šele v tej stavbni fazi malce nadzidali, da je dosegel višino vzhodnega in zahodnega trakta, in ga na novo zastrešili. Hkrati so preoblikovali okenske odprtine v nadstropjih tega trakta, ki so dobile nove pravokotne kamnite okvire in se tako prilagodile okenskim odprtina v nadstropjih novih hodnikov drugih treh traktov.²⁶⁵ Tesno polzasto stopnišče ob severozahodnem vogalu dvorišča so nadomestili z udobnejšim večramnim stopniščem, ohranjenim še sedaj, ki je povežalo različne talne nivoje severnega trakta in novih dvoriščnih hodnikov ob zahodnem traktu. Od starega polzastega stopnišča se je ohranil le njegov spodnji del, skrit pod novimi stopnicami. V sklopu predelave stopnišča in gradnje novega hodnika ob zahodnem traktu so vzhodno steno romanske

severozahodne stolpate stavbe v obeh nadstropjih na dvoriščni strani stanjšali in tako omogočili, da novi hodnik ob zahodnem traktu poteka v ravni črti do novega stopnišča. Zaradi gradnje novih dvoriščnih hodnikov so zazidali okna s poznogotskimi okviri, ki so jih v vrhni etaži ponovno odkrili leta 2011.

Ključni oblikovni element nove podobe notranjega grajskega dvorišča so bile elegantne renesančne oziroma manieristične temnomodro-sive arhitekturne poslikave na zunanjščini novih hodnikov in stopnišča. S poslikavami so bistveno dopolnili sicer dokaj utilitarno oblikovane grajene elemente in na dvorišču ustvarili kakovosten celovit ambient, ki ga v prejšnjih obdobjih grad še ni premogel. Med arkadnimi loki v pritličju in okni v nadstropju so naslikali ograje z renesančnimi balustri in z njimi poskušali poenotiti videz sicer malce različnih nivojev oken hodnikov.²⁶⁶ Višina naslikane profilirane police nad balustri na zahodni dvoriščni fasadi ni bila povsem usklajena z višino kamnitih okenskih polic.²⁶⁷ Na stopniščnem izzidku so naslikali poševno potekajoče balustradne ograje, navezane na naslikane nosilne stebre oziroma slope. Kombinacija naslikanih elementov in pravih okenskih okvirov na stopniščnem izzidku je kazala že na manieristične vplive. Arhitekturne elemente so ponazorili z belo barvo, prazne prostore pa s temnomodro-sivo.²⁶⁸

²⁶⁴ Nekaj opečnih strešnikov iz 17. stoletja na strehi južnega trakta se je ohranilo do zadnje prenove leta 2011, ko so jih neodgovorno odstranili in zavrgli.

²⁶⁵ Okenske odprtine na dvoriščni strani severnega trakta je pozneje deloma prekril prislonjeni severni arkadni hodnik.

²⁶⁶ Podobno oblikovani renesančni balustri so v kamniti izvedbi okoli leta 1560 nastali na arkadnem dvorišču gradu Hmeljnik, okoli leta 1565 na arkadnem dvorišču rotovža v Mariboru in okoli leta 1600 na arkadnem dvorišču gradu Žužemberk. Sedaj niso več ohranjeni.

²⁶⁷ Med rekonstrukcijo dvoriščnih arhitekturnih poslikav so to korigirali.

²⁶⁸ Med raziskavami leta 2011 so odkrili ostanek prvotne poslikave, ki ga je pozneje prekrilo nasutje nad obokom mlajše jugovzhodne povezave med stopniščnim izzidkom in hod-

Tovrstne arhitekturne poslikave so bile zlasti v drugi polovici 16. stoletja in v prvi polovici 17. stoletja v širšem prostoru zelo pogoste, a ohranile so se le redke.²⁶⁹ Poslikave na gradu Rajhenburg so med najzgodnejšimi in najboljšejnimi svoje vrste v slovenskem prostoru. Raziskovalci in restavratorji so jim zato upravičeno posvetili veliko pozornost.²⁷⁰ K celovitemu oblikovanju dvorišča je ob arhitekturnih poslikavah prispeval tudi tlak iz velikih rečnih prodnikov – mačjih glav, s katerimi so tlakovali vso izravnano površino.²⁷¹ Na vzhodni strani dvorišča so ob novem arkadnem hodniku na novo uredili tudi krono cisterne za vodo, ki sedaj ni več ohranjena. Glede na analogije smemo domnevati, da je bila kamnita krona trebušaste oblike na vrhu opremljena z umetelno oblikovanim visokim kovanim nastavkom z mehanizmom za dvigovanjem vedra.²⁷²

V zgodnjem 17. stoletju je bil grad deležen tudi nekaterih sprememb v notranjščini. V pritličju ro-

nikom vzhodnega trakta. Dobro ohranjena poslikava kaže, da je bila prvotna barva naslikanih praznih mest med arhitekturnimi členi skoraj črna. Enako barvo srečamo pri naslikani široki črti, ki na fasadi arkadnih hodnikov gradu Brežice ločuje pritličje od nadstropij.

²⁶⁹ V slovenskem prostoru je treba omeniti zlasti renesančne poslikave, ki so v rekonstruirani obliki iz zadnjih dveh desetletij ohranjene na dvoriščnih arkadnih hodnikih hiše na Glavnem trgu 1 v Celju in malce mlajše poslikave iz 17. stoletja na dvoriščnih arkadnih hodnikih gradu Slovenska Bistrica. Prim. Stopar, *Celjske impresije*, str. 71. Pred nedavnim so odkrili skromne sledove arhitekturnih poslikav z naslikanimi balustradami iz 16. stoletja na arkadnem hodniku gradu Lemberg pri Dobrni. Več tovrstnih arhitekturnih poslikav z naslikanimi balustradami ograjami je ohranjenih oziroma obnovljenih na avstrijskem Štajerskem in Koroškem, pa tudi na območju sosednjega Hrvaškega Zagorja. Značilni primeri so na arkadnem dvorišču gradu v Varaždinu, na arkadnem dvorišču rotovža v Šentvidu ob Glini, na arkadnih dvoriščih dvorcev Hallegg in Welzenegg pri Celovcu ali na okoli leta 1585 dokončanem stavbnem traktu Registraturtrakt v okviru mestnega gradu v Gradcu, ki so jih rekonstruirali leta 1918. Prim. Resch, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz*, str. 287–288.

²⁷⁰ Prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 198–199.

²⁷¹ Prim. Slabe, *Raziskave*, str. 23.

²⁷² Morda so v času preureditve grajske stavbe v samostan trapistov po letu 1881 po vzoru prvotnega visokega kovanega nastavka oblikovali nov visok zidan stebri nastavek s piramidasto streho. Podoben kovani nastavek iz okoli leta 1600 je bil do okoli leta 1960 ohranjen na dvorišču bližnjega gradu Sevnica. Bil je prekrit s kovinsko uvito stožčasto streho in opremljen z ročnim kolesom za dvigovanje vode iz cisterne. Prim. Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*. Zelo verjetno je podoben nastavek stal tudi nad kamnito krono na notranjem dvorišču bližnjega brežiškega gradu. Sedaj so v slovenskem prostoru iz 16. in 17. stoletja ohranjeni le še umetelni kovani nastavki kamnitih kron vodnjakov iz gradov Vurberk, Velika Nedelja in Ormož. Prim. Pezdíček, *Kovani nastavki vodnjakov*, str. 67–75. Izpričana renesančna kovana nastavka kron vodnjakov na gradu Ptuj in v dvorcu Ravno polje nista več ohranjena. Še sta ohranjena bogato oblikovana baročna kovana nastavka iz 18. stoletja, ki sta sprva krasila veliko zunanje dvorišče mestnega gradu v Mariboru in krono vodnjaka gradu Fužine v Ljubljani. Za pregled kovanih nastavkov kamnitih kron vodnjakov na Slovenskem prim. Horvat, *Sto vodnjakov*.

manske severozahodne stolpaste stavbe so ravni leseni strop nadomestili z mogočnim banjastim obokom iz lehnjaka.²⁷³ Zaradi novega oboka so zazidali polkrožno sklenjeni portal v južni steni in okno na vzhodni steni. Najbrž so takrat zazidali tudi obe romanski ozki svetlobni lini na zahodni steni. Hkrati so verjetno zgradili tudi banjasti obok s tremi pari sosvodnic v prostoru nad gotsko kapelo v jugovzhodnem stolpu in pri tem odstranili široki dvoetažni pomol na vzhodni fasadi. Morda so že v tistem obdobju grad opremili z novim stavbnim pohištvom, zlasti s kasetiranimi vrati med posameznimi sobanami v nadstropjih in novimi zaprtimi dvoriščnimi hodniki.²⁷⁴

Na severni strani grajske stavbe so morda že v zgodnjem 17. stoletju čez obrambni jarek do glavnega portala v severozahodni stranici obzidja obora kot nadomestilo za starejši leseni mostovž zgradili udoben širok zidani most, katerega talni nivo je prilagojen nivoju poznorenesančnega glavnega grajskega portala. Natančna datacija mostu je zaradi pomanjkanja pisnih virov otežena. Njegovega natančnejšega časa nastanka niso pojasnile niti arheološke raziskave, izvedene v letih 2011 in 2012. Glede na konstrukcijske značilnosti je vsekakor nastal v 17. ali 18. stoletju.²⁷⁵ Gre za triločni kamniti most, zgrajen predvsem iz manjših lomljencev, ki se na južni strani navezuje na zidovje obrambnega obora, na severu pa na kamnito zidano kontraskarpo obrambnega jarka. Severna loka mostu sta širša, kar kaže, da bi mogel na lokaciji ožjega južnega loka sprva obstajati lesen dvizni most.

Verjetno so v zgodnjem 17. stoletju začeli urejati tudi manjši parterno zasnovani vrt na severni strani obrambnega jarka, pa tudi večji parterni vrt na ravnici nad grajskim kompleksom. Tako velike grajske stavbe s pomembno rezidenčno funkcijo si v tistem obdobju brez ustreznega vrta pač nikakor ni

²⁷³ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 138. Zaradi gradnje oboka so na notranji strani obzidali severno in južno steno ter tako ustvarili ležišče za novi obok. Obzidava južne stene je deloma zakrila ostenje portala na južni strani vzhodne dvoriščne stene.

²⁷⁴ Kasetirana vrata, sedaj nadomeščena s slabimi posnetki, kažejo fotografije v samostan trapistov preurejenega gradu iz obdobja med svetovnjima vojnima, ki jih hrani Valvasorjeva knjižnica Krško.

²⁷⁵ Jože Curk meni, da je most nastal v prvi polovici 18. stoletja. Curk, *Brestanica*, str. 133. Glede na način gradnje je takšna datacija vsekakor mogoča. Most je nedvomno stal pred letom 1807, ko je že označen na mapnem načrtu porečja Save Franza Scherowitza (Žerovca) (ARS, AS 1068, Zbirka načrtov, t. e. 2/97), oziroma pred letom 1825, ko je označen v mapi franciscejskega katastra. V okviru grajske dediščine v Sloveniji je most primerljiv z dvoločnim mostom pred vhodnim stolpom gradu v Ribnici iz 17. stoletja in z nekdanjim dvoločnim mostom pred glavnim vhodom gradu Luknja pri Novem mestu iz 18. stoletja, nekoliko manj pa z večločnim mostom pred glavnim vhodom gradu Mokrice iz 19. stoletja.

bilo mogoče zamisliti. Vrt je nastal na višji legi kakor grajska stavba, kar je sicer malce nenavadno, a nikakor ne povsem izjemno.²⁷⁶

Po temeljiti prenovi v zgodnjem 17. stoletju grajska stavba, podobno kot bližnji sevniški grad, v 17. stoletju pa tudi pozneje ni bila več deležna sprememb, ki bi pomembneje spremenile njeno podobo in značilno drobno strukturo.

Prezidava in povečanje Turna v 17. stoletju

Po izumrtju rodovine Rajhenburških leta 1570 je Turn pripadel Langenmantlom, za njimi pa so ga med letoma 1643 in 1697 imeli Reisingi.²⁷⁷ Prvotno romansko stolpasto poslopje so najverjetneje okoli leta 1600 v nadstropjih opremili z novimi renesančno profiliranimi pravokotnimi okenskimi okviri, podobnimi, kot so približno sočasno nastali tudi na zgornjem gradu. Sedaj so ohranjeni le še okviri na južni dvoriščni fasadi. Pozneje so predelali jugovzhodni vogalni stolpič, tako da so v notranjščini njegovi zgornji dve etaži združili in tam na novo uredili grajsko kapelo; to so opremili z banjastim obokom s parom sosvodnic, na zunanjščini pa poudarili s strešnim stolpičem z baročno čebulasto streho, ki jo kaže Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1685 in ki glede na slogovne značilnosti ni mogla nastati pred sredino 17. stoletja.²⁷⁸ Tako je na območju rajhenburškega grajskega kompleksa poleg romanske in gotske grajske kapele nastala še baročna.

Med začetkom 17. stoletja in časom nastanka Vischerjeve upodobitve okoli leta 1685 so na lokaciji starejšega dvorišnega obzidja postopno zgradili tri enonadstropne stranske trakte, ki so se med seboj stikali le z vogali, tako da je bil južni trakt pomaknjen naprej. Zahodni trakt je bil že prvotno enako visok kot sedaj, vzhodni trakt pa je bil okoli 1,5 metra nižji.²⁷⁹ Po mnenju Jožeta Curka so najprej zgradili vzhodni trakt, nato zahodni trakt, na koncu pa še vezni južni trakt, ki je bil sprva morda opremljen s polkrožno zaključenim prehodom proti Savi.²⁸⁰ Zahodni trakt so s severovzhodnim vogalom prislonili na jugozahodni vogal prvotnega romanskega stolpastega poslopja, vzhodni trakt pa na spodnji del južne stene jugovzhodnega vogalnega stolpiča. Z opisanimi posegi je prvotni stolpasti dvor dokončno dobil razgibano po-

dobo dvorca s štirimi različnimi trakti, razporejenimi okoli majhnega notranjega dvorišča.²⁸¹

Po potresih v letih 1691 in 1695, ki sta dvorec precej razmajala, da menda nekaj časa ni bil primeren za bivanje,²⁸² so ga obnovili, a pri tem njegove podobe niso spremenili, saj upodobitve iz 18. stoletja kažejo enako obliko kot Vischerjeva upodobitev. Najverjetneje so med obnovo zgolj utrdili razpokane stene, sanirali streho, uredili nekatere nove okenske in vratne odprtine ter namestili nekatere nove stropne konstrukcije.

Gradbeni posegi na gradu Rajhenburg v obdobju baroka

V drugi polovici 17. stoletja in v 18. stoletju je grad na pomolu doživel več manj obsežnih gradbenih posegov. V tistem obdobju so se njegovi lastniki dokaj hitro menjavali. Leta 1624 je pripadel Janezu Jakobu grofu Attemsju Svetokriškemu (1598–1670), ki ga je bil takrat dedoval po ženi Ani Katarini, roj. Gall pl. Gallenstein († 1624). Po smrti prve žene se je znova poročil in na gradu stalno živel do leta 1637, ko ga je prodal in se z družino odselil na takrat kupljeni renesančni dvorec Plešivec (Tanzenberg) blizu Celovca. Rajhenburg je od leta 1639 imel Vid Jakob baron Moscon, sočasno lastnik dvorca Polhov Gradec, nato od leta 1653 njegov brat Jošt Jožef s Sevnice, od okoli leta 1680 Peter baron Curti, od leta 1697 pa avstrijski vojskovodja Hannibal grof Heister († 1719), brat znamenitega generala, maršala in graditelja reprezentativnega baročnega dvorca Kirchberg ob Rabi Sigberta grofa Heisterja (1646–1718).²⁸³ Morda so že v drugi polovici 17. stoletja do parapetne višine z notranje strani znižali obzidje obora pred glavnim vhodom v grad in adaptirali most čez obrambni jarek. Hkrati so odstranili portal v obzidju obora na koncu mostu. Morda so že takrat zahodni del obora zapolnili s pomožnim poslopjem na trikotni talni ploskvi, ki so ga prislonili na severni ščitni zid in na severoz-

²⁷⁶ Podobno situacijo iz 17. stoletja moremo denimo srečati pri gradu Herberstein na avstrijskem Štajerskem.

²⁷⁷ Glej prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji. Prim. Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Curk, Brestanica, str. 129; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350; Zdravec, Postavitev in postavljavec, str. 110.

²⁷⁸ Vischer, *Topographia Ducatus Stirie*; Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi*, št. 8, str. 53.

²⁷⁹ Curk, Brestanica, str. 131, 133.

²⁸⁰ Prav tam, str. 133.

²⁸¹ Približno sočasno je tudi prvotni srednjeveški dvor v bližnji Sevnici dobil značaj novoveškega trškega dvorca. Domnevno srednjeveško stavbo so razširili, preoblikovali in ji na obrečni strani prizidali stranski trakt. Podobno kot pri Turnu v Brestanici so tudi v Sevnici gradbena dela izvajali postopno. Na to kažeta dvorišni konzolni pomol z vklesano letnico 1613 in glavni portal z letnico 1664. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 129; Sapač, Stavbni razvoj gradu Sevnica, str. 15 sl.

²⁸² Glej prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 139.

²⁸³ *Kaj delajo trapisti*, str. 139–140; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 96. Prim. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale*; Woisetschlager in Krenn, *Steiermark (Dehio-Handbuch)*, str. 221–222. Glej tudi prispevek Lidije Slana v tej številki Kronike. Hannibal Heister je leta 1697 kupil tudi dvorec Turn in ga obdržal do leta 1704. S tem v zvezi glej prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji.

Renesančni okenski okviri na južni fasadi prvotnega romanskega stolpastega poslopja Turna (foto: Igor Sapač, 2012).

Arkadni hodniki ob severnem grajskem traktu (foto: Igor Sapač, 2012).

hodno obzidje obora.²⁸⁴ Na notranjem grajskem dvorišču so izzidali jugovzhodni vogalni del med jugovzhodno steno stopnišča in hodnikom ob vzhodnem traktu. Pri tem so v nadstropjih podrli staro steno vzhodnega konca hodnika južnega trakta iz zgodnjega 17. stoletja. Novi vstavki so oblikovali po vzoru starejših hodnikov. Vanj so na dvoriščni

fasadi vzdali stara okenska okvira iz porušenega dela stene. Nova obočna konstrukcija je zakrila ostanek temne sivo-modre arhitekturne poslikave nad pritličnim arkadnim lokom stare stene. Z vstavkom so zagotovili streho nad stopniščem v klet južnega trakta. Verjetno so hkrati z dvorišča v pritličje južnega trakta oziroma v prostor nekdanje velike romanske dvorane skozi romansko severno steno prebili širok polkrožno sklenjen prehod; njegovo ostenje so deloma sestavili iz kosov sočasno do polovice odstranjenega sosednjega poznogotskega portala s paličasto razčlenjenim ostenjem iz prve tre-

²⁸⁴ Stavba je označena na mapnem načrtu porečja Save Franza Scherowitza (Žerovca) iz leta 1807 in v mapi franciscjskega katastra iz leta 1825. Propadla je pred letom 1888, saj jo takrat posneta fotografija ne kaže več. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 149. Verjetno je bila to pritlična stavba, ki je glede na lokacijo ob grajskem portalu rabila za hlev.

Stik dveh arkadnih slopov iz dveh razvojnih faz ob severovzhodnem vogalu notranjega grajskega dvorišča (levo) (foto: Igor Sapač, 2011). Bogato poznogotsko profilirano okensko ostenje, vzidano kot spolija v ostenju prehoda v prostor, ki je nastal v višini obočne konstrukcije romanske grajske kapele po njenem uničenju (desno) (foto: Igor Sapač, 2011).

tjine 16. stoletja. Prehod so opremili z velikimi lesenimi dvokrilnimi vrati, ki so se odpirala navzven. Nekdanjo reprezentativno romansko dvorano so brez bistvenih gradbenih sprememb preuredili v hlev za konje.²⁸⁵ Hkrati z novim vogalnim vstavkom so na dvoriščnih fasadah z beležem prekrili zbledelo in v tistem obdobju že zastarelo renesančno arhitekturno poslikavo z balustradnimi ograjami ter jo nadomestili s preprosto novo fasadno poslikavo, ki se je omejila na opečno rdeč šivan vogal na stopniščnem izzidku in na debelo ravno črto med prvim in drugim nadstropjem.²⁸⁶ Malo za opisanimi posegi so na dvorišču zgradili še nov dvanadstropni arkadni hodnik, ki so ga naslonili na dvoriščno fasado severnega trakta. Zaradi novega hodnika so zazidali večji del odprtih v nadstropjih dvoriščne stene severnega trakta, ob stiku s hod-

nikoma vzhodnega in zahodnega trakta pa so prebili štiri široke arkadne odprtine. V pritličju so končna arkadna slopa novega hodnika prislonili na starejša slopa vzhodnega in zahodnega arkadnega hodnika. Novi hodnik so v nadstropjih opremili z arkadami na kamnitih slopih, ki so za polovico ožje od širokih arkad v pritličju.

Leta 1714 je grad in gospostvo kupil Ignac Marija grof Attems (1652–1732).²⁸⁷ V lasti njegovih potomcev je oboje ostalo do leta 1802.²⁸⁸ Okoli leta 1718/1719 je grad upodobil Franz Ignaz Flurer (1688–1742) v okviru serije oljnih slik skupaj z gradovi Brežice, Podčetrtek, Hartenštajn in dvorcem Štatenberk, ki so bili vsi v lasti Ignaca Marije grofa Attemsa.²⁸⁹ Natančna Flurerjeva upodobitev kaže, da so grad po nastanku Vischerjeve upodo-

²⁸⁵ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 140.

²⁸⁶ Ostanke te skromne poslikave so na stopniščnem izzidku in na zahodnem traktu odkrili in po nepotrebnem prezentirali leta 2012. Podobno poslikavo iz časa okoli sredine 17. stoletja so leta 2008 odkrili in prezentirali na zunanjsčini gradu Hompoš pri Mariboru. Prim. Berčič, *Fakulteta za kmetijstvo in biosistemske vede*. Primerljiva arhitekturna poslikava v sivem tonu iz okoli leta 1670 je še vidna na zunanjsčini severnega trakta dvorca Ravno polje pri Ptujju.

²⁸⁷ Zadavec, Postavitev in postavljavec, str. 109–110.

²⁸⁸ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 663; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 96. Glej tudi prispevek Lidije Slana v tej publikaciji.

²⁸⁹ Oljno sliko z upodobitvijo gradu Rajhenburg hrani Narodni muzej v Ljubljani. Za podatek o času nastanka upodobitve se zahvaljujem kolegu dr. Ferdu Šerbelju. Prim. Šerbelj, *Mecen in njegov slikar*, str. 30. Flurer je grad Rajhenburg upodobil iz drugačnega gledišča kakor Vischer.

Velik polkrožno sklenjeni prehod v sedanjem pritličju severne stene romanskega palacija, prebit ob nekdanjem ožjem poznogotem portalu. (foto: Igor Sapač, 2011 in 2012).

bitve iz okoli leta 1685 prenovili.²⁹⁰ Najverjetneje se je to zgodilo zaradi potresov v letih 1691 in 1695, ki sta precej prizadela tudi dvorec Turn.²⁹¹ Na Flurerjevi upodobitvi nista več vidna konzolna pomola na južni fasadi južnega trakta in jugovzhodnega stolpa v sedanjem prvem nadstropju, ki ju Vischerjeva upodobitev še kaže.²⁹² Južna fasada je med tem dobila v pravilnem rastru razvrščena velika pravokotna okna, ki so ostala do zadnje preнове gradu leta 2012, ko so zazidali okna v prvem in drugem nadstropju jugovzhodnega stolpa. Odstranitev pomolov med letoma okoli 1685 in 1719 kaže, da so v tistem obdobju v notranjščini jugovzhod-

nega stolpa opustili romansko grajsko kapelo. Zgolj ugibati moremo, ali se je to zgodilo zaradi potresne škode ali zaradi želje po baročnem preoblikovanju gradu, izhajajoče iz spremenjenega okusa. Bolj verjetna se zdi prva možnost, čeprav morda v kombinaciji z drugo. Grad v tistem obdobju ni bil pomembna reprezentativna rezidenca. Parcialno baročno preurejanje posameznih prostorov nikakor ni zadostovalo za spremembo temeljnega značaja romansko-renesančne podobe grajske stavbe. Še najbolj verjetno se zdi, da je potresna škoda lastnika prisilila, da je na najbolj ekonomičen, a dovolj dostojen in sodoben način poskrbel za sanacijo najbolj poškodovanih stavbnih delov, da je grad mogel še naprej opravljati vlogo upravnega središča pomembnega zemljiškega gospostva. Pri tem nikakor ni bila prisotna želja po velikopotezni preobrazbi gradu v baročno rezidenco. Vsi izvedeni gradbeni posegi so imeli dokaj utilitarni značaj. Tako so v romanski kapeli, ki je v obdobju, ko grad ni imel pomembne rezidenčne funkcije, dokončno izgubila svoj pomen, odstranili križne oboke in prostor predelili na dve etaži. Nova prostora so oblikovali povsem utilitarno z ravnima ometanima stropoma in z izravnanimi pobeljenimi stenskimi površinami, pod katerimi so zakrili ostanke bogate romanske členitve sten bivše kapele. Na mestu odstranjene apside, poznogot-

²⁹⁰ Vischer, *Topographia Ducatus Stirie*; Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi*, št. 8, str. 53.

²⁹¹ Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 139. Glej tudi prispevek Dejana Zadravca v tej publikaciji.

²⁹² Vischerjeva upodobitev je malce netočna, saj je bil eden od obeh upodobljenih pomolov verjetno na vzhodni fasadi jugovzhodnega stolpa in je predstavljal romansko apsidno kapele. Vsekakor pa je obstajal vsaj en pomol na južni fasadi jugovzhodnega stolpa; do leta 2012 je bila ob jugozahodnem pilastru v notranjščini romanske kapele dobro razvidna sled sekundarno zazidane odprtine iz poromanskega obdobja v obliki ometanega zahodnega ostenja pravokotno v južni zid vrezanega prehoda. Očitno je bila tu odprtina fasadnega pomola iz prve tretjine 16. stoletja, ki so ga odstranili pred nastankom Flurerjeve upodobitve. Odprtino so zazidali z mešanico kamna in opeke.

Preprosta baročna štukatura v drugem nadstropju južnega grajskega trakta (foto: Igor Sapač, 2012).

skega konzolnega pomola na zahodnem koncu južne stene in romanskega okenca v vzhodnem delu južne stene so uredili velika pravokotna okna s povsem utilitarno oblikovanimi nečlenjenimi kamnitimi okviri. Enako oblikovana okna so sočasno namestili tudi v obeh nadstropjih južne fasade sosednega južnega trakta in na vzhodni fasadi vzhodnega trakta. Pri tem so odstranili stare bogato razčlenjene poznogotske okenske okvire s kamnitimi križi in njihove ostanke uporabili kot spolije pri predelavah zidovja v tem delu gradu.²⁹³ Sočasno so v obeh nadstropjih južnega trakta sanirali lesene stropne konstrukcije in jih ometali. Strope so okrasili s preprosto štukaturno dekoracijo, ki z značilnim oblikovanjem kaže, da je nastala v poznem 17. stoletju ali najpozneje v zgodnjem 18. stoletju.²⁹⁴ Prenov-

ljene prostore so zelo verjetno opremili z novimi lončenimi pečmi. O tem pričata še sedaj ohranjena baročna dimnika južnega trakta. Našteta gradbena dela so zelo verjetno izvedli pred letom 1714, ko je bil grad v lasti Hannibala grofa Heisterja, in ne šele zatem, ko je grad prešel v last Ignaca Marije grofa Attemsa; malo verjetno se zdi, da bi bil ta premožni razgledani ljubitelj umetnosti in arhitekture dopustil izvedbo tako skrajno utilitarnih in brezčutnih gradbenih posegov, pa čeprav Rajhenburga ni nameraval uporabljati kot rezidenco, saj je v bližini že premogel udobnejše grajske stavbe Brežice, Podčetrtek in Štatenberk. Iz sicer skromnih razpoložljivih arhivskih virov ni razvidno, da bi Ignac Marija grof Attems grad gradbeno spreminjal, čeprav je bilo zanj značilno, da se je takoj z veliko vnemo lotil gradbenih del, ko je pridobil kakšno novo grajsko stavbo.²⁹⁵ Na Rajhenburgu se je očitno lotil le obnove gospodarstva.

Pod Attemsi je grad nekaj vidnejših sprememb očitno doživel šele v poznem 18. stoletju. Risba oskrbnika Janeza Mihaela Schrama iz leta 1766 kaže enako zunanjo podobo gradu kot starejša Flurerjeva upodobitev.²⁹⁶ Ta podoba se tudi pozneje do leta 2012 ni bistveno spremenila. Prenova grajske stavbe se je v obdobju iztekajočega se baroka omejila le na notranje prostore. V knjigi o samostanu tra-

²⁹³ Leta 2011 so v južnem in vzhodnem delu gradu odkrili več ostankov kakovostnih kamnitih poznogotskih okenskih okvirov, vzdanih kot spolije. Ostanek bogato paličasto razčlenjenega poznogotskega okenskega ostenja je bil kot spolija vzdan tudi v južno ostenje prehoda v drugem nadstropju med južnim traktom in jugovzhodnim stolpom. Med obnovo romanske kapele so spolijo vzeli iz stene, prehod pa zazidali.

²⁹⁴ Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 146. Dokaj skromne štukature so v štirih prostorih v obeh nadstropjih južnega trakta. V prvem nadstropju je v večjem vzhodnem prostoru masiven profiliran okvir z osrednjim okroglim poljem in s štirimi vogalnimi polji. V manjšem sosednjem zahodnem prostoru je večje pravokotno polje s polkrožnima zaključkom. Polje obdajata biserna niza. V drugem nadstropju je v večjem vzhodnem prostoru masiven plastičen štuk v obliki četverolista z okroglim vencem iz listov na sredini in s štirimi majhnimi rozetami ob vogalih. V manjšem sosednjem prostoru je pravokotni okvir s pošečno prizrezanimi vogali z

motivom preslice in podvojene bisernice.

²⁹⁵ Prim. SI ZAC/1306 (Gosposočina Rajhenburg). Ohranjena sta le dva protokola zaščitnih pisem iz obdobja med letoma 1709 in 1753 v dveh arhivskih škatlah.

²⁹⁶ Zadravec, Omembe slikarjev, str. 310–313.

*Rajhenburg s Turnom na akvarelu neznanega avtorja iz okoli leta 1800
(Škaler, Po poteh slovensko-brvaškega kmečkega upora 1573, str. 14).*

pistov v Rajhenburgu iz leta 1915 je zelo pretirano zapisano, da je grad pod Ferdinandom grofom Attemsom dosegel višek svoje slave in imenitnosti. Leta 1915 je bil v gradu še ohranjen napis s kronogramom: **LONGO AEVO / VIVAT FERDINANDVS / VIVAT ET ANNA / Possessores in Reichenbvrq, Thvrn, / Rann, Hartenstein, LandSberg, / Veistriz, Wvrnberg / et Pettav.**²⁹⁷ Verjetno so v zadnji četrtini 18. stoletja nastali obokani stropi v prvem nadstropju zahodnega trakta in severozahodnega stolpa, ki z značilnimi konstrukcijami kažejo na čas nastanka ob prehodu iz 18. v 19. stoletje. Zaradi novih obokov so nivo tal v drugem nadstropju dvignili za okoli 1 meter. Osnovnih značilnosti drugih prostorov v tistem obdobju niso spremenili. Več sprememb je bila deležna okolica grajske stavbe. Na severovzhodnem koncu grajskega obrambnega jarka so ob naslonitvi na most in zidovje kontraeskarpe zgradili sedaj porušeno preprosto enonadstropno podkleteno pravokotno stavbo z dvokapno streho, s preprosto belo nerazčlenjeno zunanjsčino in z obokano spodnjo kletno etažo.²⁹⁸

²⁹⁷ *Kaj delajo trapisti*, str. 140. Ferdinand Marija Ignac Jožef Tadej grof Attems (1746–1820) je bil od leta 1773 poročen z Marijo Ano, roj. baronico Gall-Gallenstein (1752–1839). Bil je sin Ignaca Marije II. grofa Attemsa (1714–1762), vnuk Franca Dizme grofa Attemsa (1688–1750) in pravnuk Ignaca Marije I. grofa Attemsa (1652–1732). (<http://www.geneall.net>)

²⁹⁸ Ostanke stavbe so razkrila rušitvena dela v vzhodnem delu grajskega jarka leta 2011. Pokazalo se je, da je bil banjasti obok kletne etaže stavbe naslonjen na starejše zidovje kontraeskarpe, ki so jo med gradnjo stavbe očitno uporabili kot temelj severne stene. Banjasti obok je potekal v smeri vzhod-zahod in je bil opremljen s tremi pari sosvodnic.

Južno od nje so južni del izravnane jarka po celotni širini zapolnili z daljšo nizko pravokotno stavbo, ki je najbrž rabila za gospodarske potrebe in ki je sedaj prav tako porušena.²⁹⁹ Zahodno od te stavbe so na višji terasi preuredili majhni parterni grajski vrt v radialno urejen vrtni nasad in ob njegovem severnem robu zgradili značilno manjšo oranžerijo z zastekljeno poševno postavljeno južno stranjo.³⁰⁰ Tudi vrt in oranžerija sedaj nista več ohranjena. Na slemenu pomola zahodno nad grajsko stavbo so preuredili domnevni starejši vrt iz 17. stoletja.³⁰¹ Načrt

Stavba je že označena na mapnem načrtu porečja Save Franca Scherowitza (Žerovca) iz leta 1807 (ARS, AS 1068, Zbirka načrtov). Njeno podobo kaže fotografija iz okoli leta 1888, objavljena v: *Kaj delajo trapisti*, str. 149.

²⁹⁹ Stavba je označena na mapnem načrtu porečja Save Franca Scherowitza (Žerovca) iz leta 1807 in v mapi franciscjskega katastra leta 1825. Kaže jo tudi upodobitev v Stari Kaiserjevi suiti iz okoli leta 1830. To je bila dolga nizka stavba z dvokapno streho. Prim. Kaiser, *Lithographirte Ansichten*; Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 5 a, str. 29. Odstranili so jo pred letom 1888, saj je takrat posneta fotografija več ne kaže. Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 149. Med odpiranjem jarka leta 2012 njenih ostankov niso odkrili. Morda je bila to le lesena stavba, ki so jo uporabljali kot hlev v povezavi s prostorom nekdanjega obrambnega jarka, ki so ga izravnali podobno kot pred gradom v Slovenski Bistrici.

³⁰⁰ Vrt in oranžerija sta označena na Scherowitzovem načrtu iz leta 1807 in v mapi franciscjskega katastra. Oranžerijo kaže tudi Kaiserjeva upodobitev iz okoli leta 1830. Podobno zasnovane oranžerije so v tistem obdobju imele številne grajske stavbe na Štajerskem. Vsaj deloma so se tovrstni stavbe ohranile ob dvorcih Trebnik v Slovenskih Konjicah in Dornava ter v kompleksu gradu Velenje.

³⁰¹ Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja vrt na tej lokaciji sicer ni označen, a zaradi majhnega merila tega ni mogoče smatrati kot dokaz, da pred poznim 18. stoletjem tam ni bilo ničesar.

Franza Scherowitza iz leta 1807 tam kaže skupaj dva vrtova pravokotne oblike; manjši vzhodni je bil morda okrasni, večji zahodni pa morda zelenjavni. Na južni strani je že takrat stalo nizko daljše gospodarsko poslopje, ki je v zelo predelani in povečani obliki ohranjeno še sedaj.³⁰² V 18. stoletju se je začel razvijati tudi kompleks pristave severozahodno od grajskega pomola. Do leta 1825 so tam okoli večjega dvorišča zrasla štiri različna poslopja.³⁰³

Baročna prezidava dvorca Turn v poznem 18. stoletju

Leta 1721 je Turn sedem let za gornjim gradom kupil Ignac Marija grof Attems in posest znova združil.³⁰⁴ Grajski stavbi sta imeli nato do konca 19. stoletja iste lastnike.³⁰⁵ Okoli leta 1718/1719 izdelana upodobitev Franca Ignaca Flurerja kaže v glavnem enako situacijo kot starejša Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1685. Podobna je tudi situacija na upodobitvi Janeza Mihaela Schrama iz leta 1766, ki kaže, da je bil zahodni trakt na dvoriščni strani v nadstropju opremljen s pokritim lesenim hodnikom. Stavba je bila v tistem obdobju pokrita z leseno skodlasto streho. Med letoma 1719 in 1766 je vogalni stolpič s kapelo izgubil strešni stolpič.³⁰⁶ Okoli leta 1800 je nastala akvarelirana risba neznanega avtorja, ki kaže precej spremenjeno podobo dvorca.³⁰⁷ Spremenjena situacija je razvidna tudi na mapnem načrtu porečja Save Franza Scherowitza iz leta 1807 in v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825. Očitno so med letom 1766 in zgodnjim 19. stoletjem, ko je bil dvorec v lasti Ferdinanda grofa Attemsa (1746–1820), malce nadzidali vzhodni

trakt in ga podaljšali do črte južne fasade južnega trakta. Hkrati so proti jugu podaljšali zahodni trakt, da je nastala enotno oblikovana sedemosna obrečna južna fasada. Vse zunanje fasade enonadstropnih stranskih traktov so poenotili v poznobaročni maniri, jih opremili z novimi okenskimi okvirji ter jih obarvali rdeče z belimi pasovi in belimi šivanimi vogali.³⁰⁸ Na dvoriščni strani so ob treh stranskih traktih zgradili nadstropne slopne arkadne hodnike. Na prvotni romanski stolpasti stavbi so stene na zunanjši strani na zahodni, severni in vzhodni strani izravnali s tanko opečno obzidavo in zato znova predelali večino okenskih odprtij ter jih opremili s pravokotnimi nečlenjenimi okvirji. Nove bele fasadne omete stolpaste stavbe so poudarili z naslikanimi rdečimi šivanimi vogali. Pred južno dvoriščno fasado so zgradili pritlični slopni hodnik s stopniščem in ga pokrili s pultno streho. V notranjščini stolpaste stavbe so ob jugozahodnem vogalu uredili novo stopnišče in sanitarije. Vogalni stolpič s kapelo so prekrili z mansardno zalomljeno piramidasto skodlasto streho baročnih oblik.³⁰⁹ Na zahodni strani stavbnega kompleksa so uredili vrt; tega so obdali s kamnitim zidom, na zahodni strani pa zamejili z novim gospodarskim poslopjem, podrtim leta 1977.³¹⁰ Dvorec je tako v poznem 18. stoletju dobil slikovito in dovolj reprezentativno poznobaročno podobo z atraktivnima ambientoma intimnega arkadnega notranjega dvorišča in parternega vrta ob reki Savi. Kaže, da je bil v tistem obdobju za Ferdinanda Attemsa in njegovo ženo Ano bolj prijetna rezidenca od zastarelega in po mračnem srednjem veku dišečega utrjenega gradu vrh pomola. Opisana zasnova dvorca se pozneje ni več bistveno spremenila, če odštejemo spremenjeno situacijo v prostoru in po drugi svetovni vojni razdejano notranjščino prvotne stolpaste stavbe.³¹¹

Rajhenburški grajski stavbi v 19. stoletju

Leta 1802 je Ferdinand Attems (1746–1820) grad Rajhenburg in dvorec Turn s pripadajočima gospodstvom prodal Alojzu pl. Mandelsteinu. Ta se je takoj zatem lotil manjših popravil. Največji zalogaj je bila dotrajana cesta do gradu vrh pomola, ki so jo obnovili leta 1805.³¹² Obnovljena cesta je

³⁰² Prim. Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 67–70.

³⁰³ Morda je bila z grajsko posestjo v 18. stoletju povezana tudi gosposka stavba na Gorici, ki je do okoli leta 1980 nosila hišno številko Brestanica 111. To je bila večja visokopritlična zidana stavba z vinsko kletjo. Opremljena je bila s kakovostno oblikovanimi baročnimi kamnoseško obdelanimi stavbnimi členi. Nad glavnim portalom so bili zabrisan grb, letnica 1732 in inicialke MFS. Zaradi arhitekturnih kvalitet in kulturnozgodovinskega pomena je bila stavba leta 1974 vpisana na seznam slovenskih spomenikov prve kategorije. Prim. *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*, str. 105. Stavba je takrat že propadala. Prim. Curk, Brestanica, str. 115. Po letu 1982 so jo porušili. Pristojna enota spomeniške službe s sedežem v Ljubljani ne razpolaga s podatki, povezanimi z odstranitvijo stavbe. Stavba je morda nasledila sedež (dvor?) Rajhenburških, ki se leta 1432 omenja kot *ain gesess vor Reibenburg an der Göriczzen*. Prim. Blaznik, *Historična topografija*, II, str. 200.

³⁰⁴ Zdravec, Postavitve in postavljavec, str. 110. Glej tudi prispevek Dejana Zdravca v tej publikaciji. Attems je imel Turn že od okoli leta 1710 v zastavi.

³⁰⁵ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350.

³⁰⁶ Zdravec, Omembe slikarjev, str. 310–313.

³⁰⁷ Risba je objavljena v: Škaler, *Po poteh slovensko-brvaškega kmečkega upora 1573*, str. 14. Original risbe je izgljuben. Fotografsko preslikavo hrani Posavski muzej Brežice.

³⁰⁸ Curk, Brestanica, str. 133. Ni se mogoče strinjati z avtorjem, da so šele v prvi četrtini 19. stoletja odstranili strešni stolpič kapele in fasade stranskih traktov obarvali rdeče.

³⁰⁹ Skodlasto kritino vogalnega stolpiča in prvotne romanske stolpaste stavbe kaže fotografija na razglednici Rajhenburga iz poznega 19. stoletja.

³¹⁰ Curk, Brestanica, str. 133.

³¹¹ Stavbo so v prostoru utesnili z leta 1861 zgrajeno železniško progo na jugu in z leta 1977 zgrajeno novo cesto z mostom čez Savo na zahodni strani.

³¹² Prim. Curk, Brestanica, str. 112; *Kaj delajo trapisti*, str. 144. Potek ceste do gradu v zgodnjem 19. stoletju kaže načrt Franza Scherowitza iz leta 1807 in mapa franciscejskega katastra iz leta 1825.

Baročno arkadno dvorišče dvorca Turn. Poskus rekonstrukcije iz leta 2007 (ZVKDS OE Ljubljana).

Sedanji pogled na notranje dvorišče dvorca Turn z zazidanimi arkadami (levo) in ostanki baročne arhitekturne poslikave na južni fasadi dvorca Turn (desno) (foto: Igor Sapač, 2012).

omogočila udoben dostop do zgornjega grajskega kompleksa, s tem pa tudi njegov obstoj, redno vzdrževanje in preskrbo.³¹³ Zdi se, da so nato do leta 1820 temeljito prenovili okolico gradu in še zlasti grajske vrtne nasade. Na slemenu pomola zahodno nad grajsko stavbo so vrtova, ki ju kaže načrt Franza Scherowitza iz leta 1807, združili v velik zeliščno-zelenjavni parterni vrt geometričnih oblik, ob katerem so ohranili gospodarsko poslopje na južni strani. Ob cesti do kompleksa grajske pristave na severozahodu so zasadili drevored, ki ga kaže franciscejski kataster. Na južnem pobočju pomola z grajsko stavbo so morda uredili vrtno teraso, ki jih domnevno kaže upodobitev v Stari Kaiserjevi suiti iz okoli leta 1830.³¹⁴ O gradbenih delih med letoma 1820 in 1855, ko je bil grad Rajhenburg v posesti Jožefa Štefana Delena in njegovega sina Ignacija, ni podatkov. Gotovo sta za svoje novo domovanje zgledno skrbela, zatem ko sta morala zapustiti dvorec v Sežani.³¹⁵ Leta 1856, ko je bil grad Rajhenburg v lasti Sidonije Brzozowske, so prenovili njegovo notranjost.³¹⁶ Pri tem stare zasnove niso spremenili. Najverjetneje so zamenjali le del dotrajanega stavbnega pohištva in peči. Grajska stavba na pomolu je ostala nespremenjena tudi, ko jo je med letoma 1857 in 1874 imel Eberhard knez Waldburg-Zeil-Wurzach. V tistem obdobju sta se precej spremenila le njen pomen in geostrateški položaj, saj je bila leta 1861 do Rajhenburga oziroma do sedanje Brestanice zgrajena železniška proga in leto pozneje je mimo peljal prvi vlak iz Zagreba proti Zidanemu Mostu. Grajska lokacija je postala atraktivnejša in stari srednjeveški grad je dobil novo perspektivo za nadaljnji obstoj. Okoli leta 1862 je grad z novo železniško progo za knjigo *Einst und jetzt*

upodobil Karl Reichert.³¹⁷ Zaradi železniške proge se je nekoliko zmanjšala privlačnost dvorca Turn; hrupno progo so speljali vrh visokega nasipa tik pred njegovim južnim traktom. Zaradi gradnje proge so med letoma 1853 in 1855 podrli južno stranico baročnega vrtnege zidu.³¹⁸ Leta 1874 je grad Rajhenburg dobil novega lastnika. Christian Filip baron Esebeck je dal do leta 1881 na gradu vrh pomola odbiti stare pobeljene omete zunanjih fasad in jih nadomestiti z novimi tankimi rusticiranimi ometi, ki v duhu historizma oziroma neoromanike z ortogonalno mrežo lahko izstopajočih črt na grobi osnovi poskušajo posnemati rustikalno romansko zidavo iz kamnitih blokov.³¹⁹ Pri tem so verjetno v vrhnjem nadstropju vzhodnega trakta na severovzhodni strani odstranili renesančne okenske okvire. Zunanjšino gradu so morda prenovili zaradi potreb v letih 1878 in 1880.³²⁰ Zaradi obnove fasad so v oboru pred grajskim vhodom odstranili nizko pomožno poslopje, ki se je prislanjalo na zahodni del severnega ščitnega zidu. Najbrž so hkrati v grajskem jarku odstranili nizko gospodarsko poslopje na južni strani. Severozahodno od gradu so najpozneje takrat zgradili novo pomožno poslopje, ki je nastalo po nastanku franciscejskega katastra leta 1825, po letu 1881 pa so ga podrli. Hkrati so preuredili veliki vrt nad gradom in od tam proti grajskemu ribniku in kompleksu pristave na severozahodu speljali novo ravno pot.³²¹ V takšni podobi je grad videl in opisal Josef Andreas Janisch v svojem obsežnem topografsko statističnem leksikonu Štajerske. Zapisal je, da je grad grajen masivno v stilu 17. stoletja, in omenil nekatere zanimive romanske kamnoseške izdelke, ki da utegnejo izvirati iz 12. in 13. stoletja. Grad je takrat imel 22 sob in dvoran, ki jih je bilo mogoče ogrevati, grajsko kapelo in dve veliki kleti. V sobah so bile velike stenske slike s prizori iz tridesetletne vojne. H gradu je sodila velika posest, pa žaga in kamnolom marmorja.³²²

³¹³ Na podoben način so pozneje, v letih 1866 in okoli 1885, z novima cestama poskušali zagotoviti nadaljnji obstoj bližnjih gradov Planina in Sevnica. Na Planini se to ni posrečilo. Prim. Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 67; Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*.

³¹⁴ Prim. Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 67–70; Kaiser, *Litografirane podobe*, št. 5 a, str. 29. Morda so terase na južnem pobočju grajske vzpetine uredili po vzoru obsežnejših obzidanih teras na bližnjem gradu Sevnica, urejenih na pobočju grajske vzpetine za nasade vinske trte okoli leta 1812. Vsekakor je preurejanje vrtnege okolja gradu Rajhenburg potekalo približno takrat, ko so med letoma 1801 in 1838 pod Janezom Nepomukom Händlom temeljito preuredili kompleks sevnškega gradu in ob njem uredili okrasni vrt. Prim. Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 49, 62–66; Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*, str. 15 sl.

³¹⁵ Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 144–145. Jožef Delena je bil poročen z rejenko poslednjega moškega potomca švarceneške veje rodovine Petazzi Ano Veroniko Just. Do leta 1817 je bil upravnik Petazzijevega gospostva Švarcenek in dvorca Sežana. Po izumrtju švarceneške veje rodovine Petazzi v moški liniji leta 1817 je švarceneško-sežanska posest pripadla državi. Prim. Sapač, *Grajske stavbe*, 19, str. 175; Sapač, *Grajske stavbe*, 24, str. 199.

³¹⁶ Curk, *Brestanica*, str. 136; prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 146.

³¹⁷ Reichert *Einst und jetzt, Schöne alte Steiermark*, str. 168–169; prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 146.

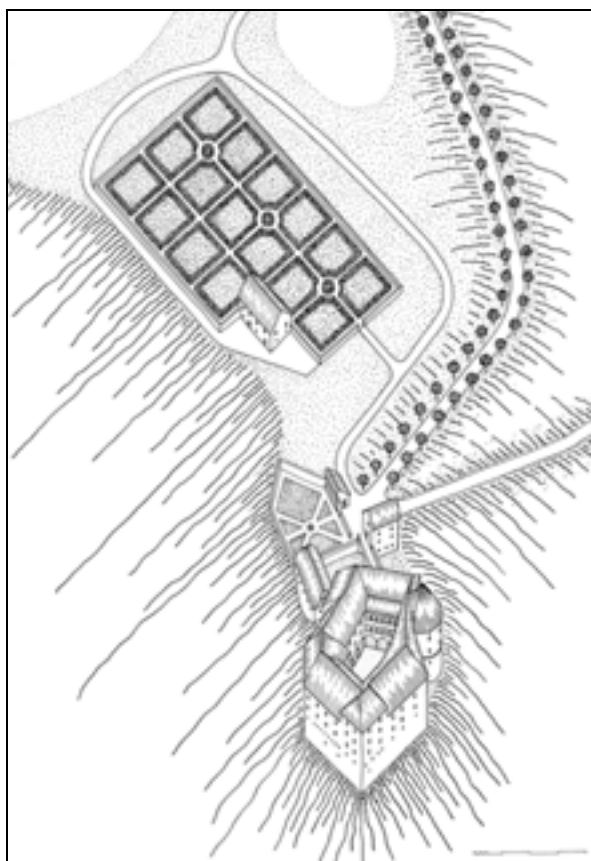
³¹⁸ Curk, *Brestanica*, str. 133.

³¹⁹ Za posredovani podatek, ki temelji na rokopisu Jožefa Kovača in Ivana Matka z naslovom *Prepis kronika trga Rajhenburg in okolice, dokončanem leta 1902*, se zahvaljujem konservatoriki Alenki Železnik.

³²⁰ Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 139. Leta 1877 je potres prizadel bližnji grad Sevnica. Prim. Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*.

³²¹ Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 69; prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 123, 147.

³²² Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, II, str. 662–663. Z zanimivimi romanskimi kamnoseškimi izdelki je Janisch najbrž mislil romanski portal na empori (gotske) grajske kapele in morda tudi luneto romanskega portala, vzdano pod renesančnimi arkadami južnega trakta. Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 132. Pri omenjenih velikih slikah s prizori iz tridesetletne vojne ni jasno, ali je šlo za oljne slike ali (manj verjetno) za stenske poslikave.

Grad Rajhenburg z vrtom okoli leta 1830. Aksonometrična študija (risal Igor Sapač, 2013).

Pomembno novo poglavje (arhitekturne) zgodovine gradu Rajhenburg se je začelo leta 1881, ko je grad kupil brat Gabriel Giraud (1836–1899) in ga namenil svojim iz Francije pregnanim sobratom menihom trapistom (Ordo Cisterciensis Strictioris Observantiae).³²³ Trapisti so grad poimenovali samostan Device Marije Rešiteljice. Sprva so ga nameravali uporabiti le kot začasno pribežališče, čez nekaj let pa so se odločili, da ostanejo za stalno. Najprej so izpeljali le nekaj manjših posegov, s katerimi so zagotovili osnovne pogoje za meniško življenje. Iz gradu so odstranili staro opremo bivalnih prostorov plemiške rezidence in jo v skladu z redovnimi pravili nadomestili z novo, oblikovano strogo asketsko po srednjeveških vzorcih. Veliki prostor v vrhnjem nadstropju vzhodnega trakta, v katerem je bilo dotlej grajsko gledališče, so preuredili v samostansko kapelo, saj majhna poznogotska kapela v jugovzhodnem stolpu ni bila dovolj prostorna. V vrhnjem nadstropju zahodnega trakta so odstranili

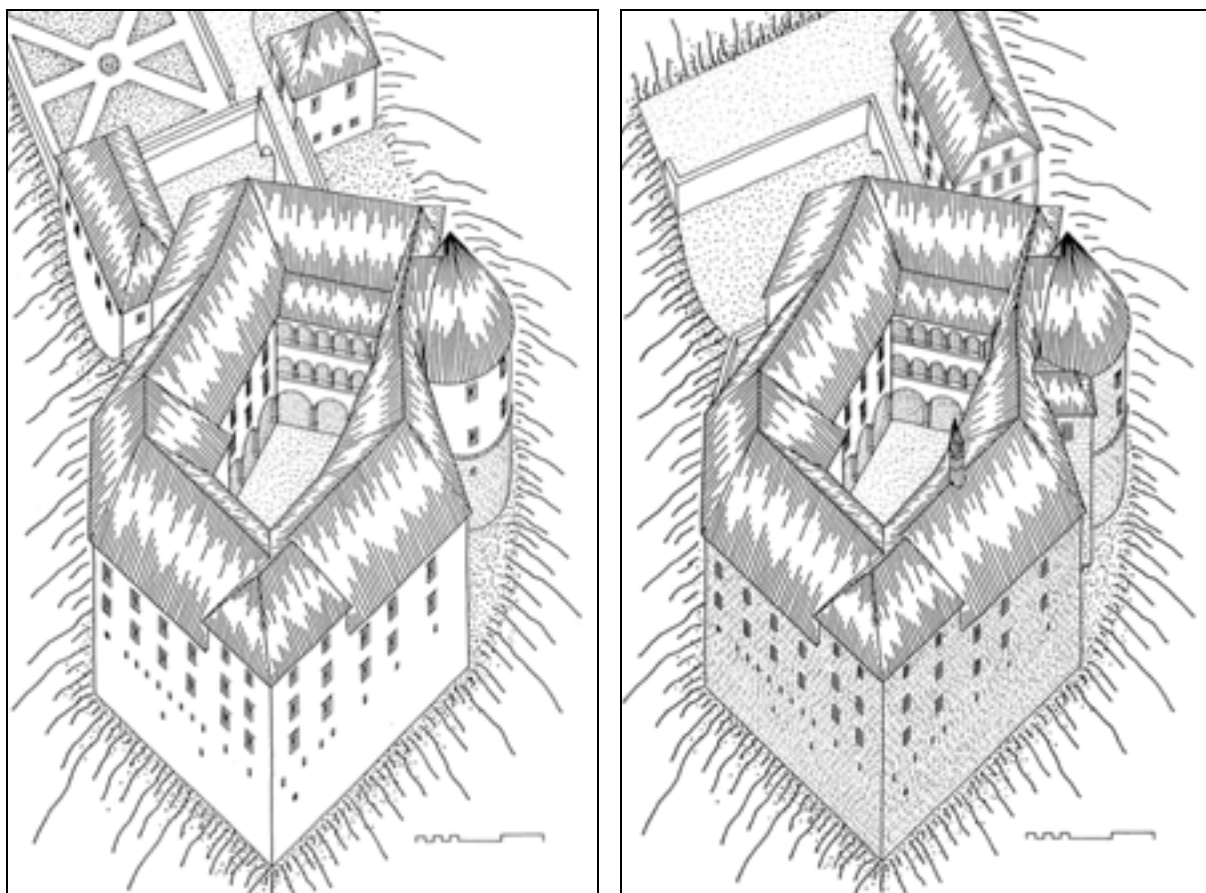
predelne stene, ga združili z vrhnjim nadstropjem severozahodne stolpaste stavbe in v tako izoblikovanem novem prostoru z lesenim zrcalnim stropom uredili okoli 30 metrov dolgo skupno meniško spalnico – dormitorij.³²⁴ Po letu 1885, v obdobju priorja oziroma opata Janeza Krstnika Epalla († 1910), ko so se menihi odločili, da ostanejo, so izpeljali več obsežnejših gradbenih del, ki so poskušala nekdanji fevdalni rezidenci in njeni okolici dati značaj cistercijskega samostana. Gradbeni posegi niso izhajali iz hotenja po likovni preobrazbi gradu, ampak so bili nujni iz funkcionalnih ozirov. Pri tem se je na srečo pokazalo, da je zasnova starodavne grajske stavbe zelo primerna za samostansko skupnost in da je ni potrebno korenito spremeniti. Tako so se kljub novi funkciji ohranile vse ključne historične prvine. Štiritraktna stavbna zasnova je bila primerljiva z običajnimi srednjeveškimi zasnovami samostanov. Hodniki na vseh straneh notranjega dvorišča so ustvarjali vtis srednjeveških samostanskih križnih hodnikov. Na vzhodu je bilo mogoče urediti sakralni prostor, na nasprotni strani v zahodnem traktu pa kuhinjo. Leta 1891 je samostan dobil status opatije.³²⁵ Na zunanjsčini je bil najpomembnejši znak nove vsebine grajske stavbe vitki leseni osmerostranični historistični strešni zvonik s koničasto piramidalno streho, ki so ga nad kapelo v vzhodnem traktu postavili leta 1887.³²⁶ Drugi značilni prepoznavni zunanji znak nove vsebine gradu je bila polkrožno sklenjena niša s skulpturo Marije z detetom nad glavnim portalom s starim plemiškim grbom. Grajske zunanjsčine po preureditvi v samostan sicer niso bistveno spremenili. Edini večji gradbeni poseg je bila postavitev oglednega večetažnega sanitarnega prizidka leta 1894, ki so ga poskušali čim bolj diskretno umestiti v kot med valjastim stolpom in severovzhodno fasadno steno vzhodnega

³²³ *Kaj delajo trapisti*, str. 123–262; Tiller, *Dekanija Videm*, str. 24, 26; Cvirn, *Slovenska kronika XIX. stoletja. 2. knjiga*, str. 354; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 38–43; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*.

³²⁴ Prim. *Kaj delajo trapisti*, str. 151. Omenjeno grajsko gledališče je poleg nekdanjega gledališča v gradu Branek pri Ljutomeru in Snežnik na Notranjskem edino izpričano gledališče v grajskih stavbah na slovenskih tleh. Leta 2000 opravljene sondažne raziskave v drugem nadstropju na lokaciji stene med severozahodno stolpasto stavbo in zahodnim traktom, ki so jo porušili v času preurejanja gradu v samostan trapistov, so na notranji strani vzhodne stene pokazale, da so zahodni trakt nedvomno šele v 16. stoletju prizidali na srednjeveško stolpasto stavbo.

³²⁵ *Kaj delajo trapisti*, str. 188.

³²⁶ *Kaj delajo trapisti*, str. 184; prim. fotografijo v isti knjigi na str. 149 iz okoli leta 1888. Na razglednici gradu iz leta 1889 je zvonik že viden. Zanimiva je fotografija gradu, objavljena v reviji *Dom in svet*, 11/23, 1898, str. 724, na kateri zvonika ni. Natančnejše opazovanje fotografije kaže, da so zvonik odstranili z retušo. Zvonik kaže tudi upodobitev gradu iz leta 1905, ki jo je izdelal Matija Jama; objavljena je v reviji *Dom in svet*, 18/3, 1905, str. 161. Zvonik se je ohranil vsaj do leta 1941, ko ga fotografije še kažejo. Prim. Ferenc, *Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici*, str. 17.

*Grad Rajhenburg v 18. stoletju in okoli leta 1890. Aksonometrični študiji
(risal Igor Sapač, 2013).*

*Pogled na grad s severozahodne strani med letoma 1887 in 1889
(Kaj delajo trapisti, str. 149).*

Pogled na grad z vzhodne strani po letu 1889 (zasebna zbirka).

Matija Jama, Grad Rajhenburg (Dom in svet, 18/3, 1905, str. 161).

trakta.³²⁷ Zunanjščino prizidka so prekrili z enakimi rusticiranimi fasadnimi ometi, kot so na dru-

³²⁷ Stopar, Grad Brestanica, str. 151; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 13. V mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 na lokaciji sanitarnega prizidka še ni označeno nič. Tudi akvarelirana risba neznanega avtorja iz okoli leta 1800 kaže, da takrat sanitarni prizidek še ni obstajal, pa tudi kakšnega morebitnega drugega manjšega sanitarnega pomola tam ni bilo. Risba je objavljena v: Škaler, *Po poteh slovensko-hrvaškega kmečkega upora 1573*, str. 14. Original risbe je izgubljen. Fotografsko preslikavo hrani Posavski muzej Brežice. Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 133; Curk, Brestanica, str. 110.

gih delih grajske zunanjščine nastali v obdobju barona Esebecka.³²⁸ Okna v vrhnjih nadstropjih so opremili s pravokotnimi kamnitimi okviri renesančnih oblik. Razmeroma velik prizidek, visok približno toliko kot valjasti stolp, je bil nujen zaradi velikega števila samostanskih bratov. Zagotovitev osnovnih pogojev za bivanje večjega števila ljudi v grajski stavbi je narekovala vse pomembnejše gradbene posege. V spodnji etaži valjastega stolpa so uredili cisterno za vodo, ki so jo s cevmi povezali s staro cisterno na dvorišču.³²⁹ Novo cisterno so uredili tako, da so z obbetoniranjem obodnih sten valjastega stolpa na notranji strani njegovo bivšo klet spremenili v vodni bazen. Zaradi gradnje nove cisterne in sanitarnega prizidka so v valjastem stolpu odstranili stari plitvi kupolasti obok med kletjo in pritličjem ter postavili nov strop. Nivo tal pritličja so pri tem znižali za okoli 1 meter. Posledično so odstranili vrh segmentnoločnega portala kletne etaže v notranjščini stolpa in navzdol podaljšali lijkasti ostenji strelnih lin v pritličju. Šilastoločni kletni portal so z zazidavo, ki je zelo poškodovala bogato poznogotsko paličasto profilacijo, zmanjšali do velikosti ozkih nizkih pravokotnih vratc, skozi katera je bil preko na novo obokanega ozkega hodnika s stopniščem v debelini stolpovega zidovja mogoč dostop do nove cisterne. Sosednji segmentnoločni portal pritličja so v zgornjem delu zazidali, v spodnjem delu pa podaljšali navzdol in mu dali

³²⁸ Na delu valjastega stolpa in severovzhodne fasade vzhodnega trakta je novi prizidek prekril rusticirane fasadne omete iz obdobja barona Esebecka. Prekril je tudi ostanek rusticirane modrosive poslikave iz zgodnjega 17. stoletja v vrhnjem delu valjastega stolpa, ki so jo ponovno razkrile raziskave leta 2011.

³²⁹ Prim. Curk, Brestanica, str. 135.

Grad Rajhenburg in dvorec Turn na razglednici iz okoli leta 1900 (zasebna zbirka).

Pogled proti severovzhodnemu vogalu notranjega grajskega dvorišča z nastavkom cisterne za vodo okoli leta 1910 (Kaj delajo trapisti, str. 125).

značaj utilitarno oblikovanih ozkih pravokotnih vrat, skozi katera je bil urejen dostop v pritličje stolpa in do novih sanitarij. Leta 1892 so v grajsko stavbo napeljali vodovod.³³⁰ Najverjetneje so takrat preoblikovali nadzemni del stare grajske cisterne za vodo ob vzhodnem arkadnem hodniku in mu z oblikovanjem po vzoru vodnjakov v samostanskih križnih hodnikih dali vlogo osrednjega poudarka notranjega grajskega dvorišča. Ker je po napeljavi

³³⁰ *Kaj delajo trapisti*, str. 193.

vodovoda stara cisterna izgubila prvotni pomen, so celoto preoblikovali v fontano, obdano z zelenjem. Na morda starejšem širokem okroglem podestu so kot nadomestilo za staro kamnito krono postavili novo večjo kamnito krono z visokim pokritim kamnitim stebnim nastavkom, kar kažejo fotografije grajskega dvorišča izpred druge svetovne vojne.³³¹

³³¹ Prim. Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 17. Med drugo svetovno vojno so krono cisterne z nastavkom odstranili.

Pogled proti južni strani notranjega grajskega dvorišča z nastavkom cisterne za vodo pred drugo svetovno vojno (zasebna zbirka).

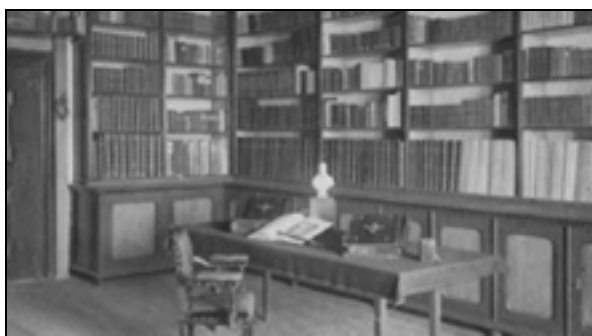
Vitki stebriči s poudarjenimi kapiteli so opirali polkrožne loke, na vrhu pa je bila lahko zalomljena šeststrana piramidalna koničasta streha, ki je varovala tudi figuralno skulpturo (svetnika³³²), postavljeno med stebriči vrh krone. Dvoriščnih fasad gradu niso spreminjali. Predvojne fotografije kažejo, da so bile pobeljene, okna v nadstropjih pa so bila opremljena s polkni. Ostanki arhitekturnih poslikav iz 17. stoletja niso bili več vidni. Arkade v nadstropjih severnega trakta so zasteklili, pripadajoča hodnika pa okrasili s preprostimi geometričnimi poslikavami. Notranje prostore gradu so preoblikovali v skladu z redovnimi pravili in funkcionalnimi potrebami. Pri tem so odstranili večino starega stavbnega pohištva in ga nadomestili z novim, oblikovanim skrajno utilitarno. Odstranili so tudi stare, deloma verjetno še baročne, lončene peči. Na dokaj ozkih dvoriščnih hodnikih v nadstropjih so odstranili stare opčne tlakovce in namestili nove betonske tlake, sestavljene v obliki šahovnice iz diagonalno položenih temnih in svetlih ploščic.³³² Stopnišče na severozahodni strani so preoblikovali in ga pod arkadami v pritličju opremili z novimi stopnicami, postavljenimi vzporedno s severnim traktom, ki so nadomestile prejšnje bolj strme stopnice. V pritličju zahodnega trakta so uredili kuhinjo in pralnico. Pri

tem so na dvoriščni strani zazidali stara velika vrata in nova vrata uredili bolj severno, na lokaciji bivšega okna. Zaradi novih vrat so malce dvignili in izravnali nivo tal zahodnega arkadnega hodnika. Na zahodni zunanji steni so skozi masivni romanski obodni zid prebili večja utilitarna pravokotna okna, ki so prostorom zagotovila potrebno svetlobo. Veliki severni pritlični prostor zahodnega trakta so predelili s steno na dvoje in ob njej postavili velik zidan štedilnik.³³³ S predelnimi stenami so pregradili tudi nekaj večjih soban v prvem nadstropju vzhodnega in zahodnega trakta ter jih preuredili v meniške celice. V južnem traktu so v eni sobani uredili samostansko knjižnico z do stropa segajočimi nezastekljenimi preprostimi omarami oziroma policami ob vseh stenah. Enako preprosto je bila oblikovana oprema samostanske kapele v vrhnji etaži vzhodnega trakta; oltarna menza je stala ob kratki severni steni, sredi prostora pa so bile lesene klopi, na hrbtne strani povezane s polno leseno ograjo.³³⁴

³³² Med zadnjo prenovu so te tlake odstranili in jih nadomestili s podobno oblikovanimi novimi, sestavljenimi iz kamnitih ploščic.

³³³ Leta 2011 so predelno steno odstranili in štedilnik prenesli v vrhnje nadstropje zahodnega trakta, kjer bo prezentiran v okviru muzejske postavitve.

³³⁴ Podobo kapele, knjižnice in drugih opisanih grajskih prostorov kaže serija razglednic iz okoli leta 1927 z naslovom Samostan očetov trapistov, ki jo hrani Valvasorjeva knjižnica Krško. Prim. Curk, Brestanica, str. 138; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 20.

Samostanska kapela in knjižnica na razglednicah iz obdobja med svetovnima vojnama (Valvasorjeva knjižnica Krško).

Leta 1889 zgrajeni stavbi pred severno grajsko fasado (foto: Igor Sapač, 2005).

Bolj temeljito od same grajske stavbe so v obdobju samostana trapistov preuredili njeno okolico. Leta 1889 so pred severno grajsko fasado postavili dve novi stanovanjski stavbi, manjšo za sprejem tujcev in večjo za samostanske gojence.³³⁵ Večjo enonadstropno podkleteno stavbo s štiriosno neorenesančno dvoriščno fasado in z na čop prirezano dvokapno streho so postavili v grajskem jarku, ob severovzhodni strani triločnega mostu preko jarka.³³⁶ Vanjo so vključili del kleti starejše nadstropne stavbe na severovzhodni koncu grajskega obrambnega jarka. Na klet nove stavbe so navezali obokane prostore pod mostom, saj zatem, ko je nova stavba zaprla dostop v jarek s severovzhodne strani, ni bilo več potrebe, da bi bili še odprti in prehodni. Še sedaj ohranjeno manjšo enonadstropno stavbo s triosno dvoriščno fasado so postavili zahodno od večje, potem ko so bili odstranili na približno isti lokaciji stoječe starejše pomožno poslopje, zgrajeno po nastanku franciscejskega katastra leta 1825. Med novima stanovanjskima stavbama so postavili zid, ki ga je na sredini prediral porton z zidanima slopoma ob straneh. Vrata portona so zapirala prehod na

zunanjega grajsko dvorišče, oblikovano na lokaciji nekdanjega predgradja in vzhodnega dela manjšega parternega vrta. Ostanek slednjega so preoblikovali v drevesni gaj z leseno senčnico v obliki manjšega paviljona, pri tem pa odstranili nekdanjo oranžerijo, vidno na upodobitvi v Stari Kaiserjevi suiti. Med urejanjem zunanjega grajskega dvorišča okoli leta 1889 so ohranili jugozahodni večji del grajskega jarka, ki je ločeval dvorišče od prostora nekdanjega obora pred severno grajsko fasado. Preostanek jarka so na dnu verjetno še dodatno izravnali in ga preuredili v manjši poglobljeni vrt.³³⁷ Pri tem so zidovje kontraeskarpe na novo zastičili s cementno malto.³³⁸ Talni nivo nekdanjega obora pred severno grajsko fasado so z nasipavanjem malce dvignili. Hkrati so zasuli spodnji del glavnega grajskega portala in izravnali talni nivo glavne grajske veže. Na slemenu pomola zahodno nad grajsko stavbo so ohranili veliki zelenjavni vrt z nizkim daljšim

³³⁵ Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 39; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, p. 13.

³³⁶ Stavbo so leta 2011 podrli, zatem ko je bila vrsto let prazna.

³³⁷ Arheološke raziskave leta 2012 so pokazale, da je bil obrambni jarek sprva okoli 3 metre globlji kot v obdobju samostana trapistov in kot sedaj v obnovljeni obliki.

³³⁸ Način stičenja kamnite zidave s cementno malto z vrezanimi črtami, ki na prvi pogled spominja na fugiranje zidovja iz obdobja romanike, je bil v poznem 19. stoletju in v prvi polovici 20. stoletja zelo pogost.

Vzhodna fasada in detajl stopnišča v notranjščini leta 1889 zgrajene in leta 2011 podrtje stavbe pred severno grajsko fasado (foto: Igor Sapač, 2005).

Kompleks grajske oziroma samostanske pristave (foto: Igor Sapač, 2012).

gospodarskim poslopjem. V bližini vrta so zasuli grajski ribnik in leta 1887 tam uredili pokopališče trapistov, ki se je ohranilo do obdobja po drugi svetovni vojni. Severozahodno od grajskega pomola v bližini novega pokopališča so leta 1888, zatem ko je samostan odkupil vsa zemljišča na rodovitni planoti in uredil velike sadovnjake, povsem preuredili kompleks grajske pristave. Poslopja, ki so označena v mapi franciscejskega katastra, so podrti in na

pravilni pravokotni talni ploskvi zgradili nov enotno zasnovan večji kompleks pristave s štirimi stavbnimi trakti okoli notranjega dvorišča. Trije trakti so nadstropni, četrti na jugu z glavno vežo pa je pritičen.³³⁹ Vsi so bili pokriti z opečnimi dvokapnimi

³³⁹ Skrajni vzhodni del južnega trakta ob stiku z vzhodnim traktom je sedaj porušen. Tam je urejen nov uvoz na dvorišče.

Historistična glavna fasada stavbe za proizvodnjo čokolade in likerjev (foto: Igor Sapač, 2012).

strehami, ki sedaj na severu in zahodu v glavnem že manjkajo. Ometano zunanjščino so poudarili z masivnimi rustikalnimi neometanimi opečnimi oken-skimi obrobami. V notranjščini so uredili zlasti hleve za govedo, konje, svinje in kokoši ter prostore za shranjevanje sena in sadja. V bližini so postavili več kozolcev, mlin in žago.³⁴⁰ Leta 1895 so na južni strani pred pristavo zgradili še pravokotno podkleteno enonadstropno poslopje z dvokapno streho in bogato historistično razčlenjeno simetrično petosno glavno fasado z rizalitno lahno poudarjenima stranskima vhodnima deloma. V tej stavbi, ohranjeni še sedaj, je samostan odprl tovarno čokolade in likerjev. Stavba je kulturnozgodovinsko zanimiva, saj gre za zgodnji primer industrijske arhitekture, značilno oblikovane po vzoru reprezentativnih palač. Zaradi odprtja tovarne so leta 1896 preuredili tudi poslopje starega mlina ob vznožju grajske vzpetine ob potoku Brestanica; v stavbi so uredili hidroelektrarno, ki je bila ena prvih na spodnjem Štajerskem.³⁴¹

Poleg grajskega kompleksa vrh vzpetine je bil v poznem 19. stoletju nekaterih manjših gradbenih sprememb deležen tudi dvorec Turn, ki je bil od leta 1807 v lasti družine Globočnik. Leta 1855 ga je od svojega brata kupil finančni svetnik v Zagrebu Viktor Globočnik, med letoma 1878 in 1909 pa je bil v lasti njegove hčerke Marije, poročene Feren-

čič.³⁴² Njegovo zunanjo podobo je še najbolj spremenila nova strešna kritina iz škrlilja, ki je nado-

Grad Rajhenburg in dvorec Turn na razglednici iz okoli leta 1940 (zasebna zbirka).

³⁴⁰ *Kaj delajo trapisti*, str. 183–184; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 39.

³⁴¹ *Kaj delajo trapisti*, str. 131, 184, 198, 203; Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 70; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 39, 41, 42; Gregorčič, *Pozdrav*, str. 117; Fürst, *Trapisti v Rajhenburgu*, str. 13.

³⁴² Za posredovane podatke, temelječe na izpisu iz zemljiške knjige in prepisu Kronike trga Rajhenburg in okolice avtorja Ivana Matka iz leta 1902, se zahvaljujem Ireni Fürst. Maja 1909 sta dvorec od Marije Ferenčič kupila Janez in Urša Flis, po katerih je dobil ime Flisov grad. Prim. Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 350.

mestila dotrajano staro skodlasto kritino. Na prvotni romanski stolpasti stavbi so novo kritino poudarili z zanimivim dvobarvnim ornamentalnim vzorcem.³⁴³ Nižji trakti so ohranili opečno strešno kritino, rdeči oplesk njihovih zunanjih fasad pa so prekrili z novo tanko plastjo okrasno toniranega gladkega ometa. Na dvoriščni strani so arkadni hodnik južnega trakta na sredini dopolnili z manjšim enonadstropnim stolpičastim izzidkom s sanitarijami v obeh etažah. Vrh izzidka so oblikovali kot slikoviti dvoriščni urni stolpič s historistično oziroma z neoromansko fasadno členitvijo.³⁴⁴

Gradbeni posegi na gradu Rajhenburg in na dvorcu Turn v 20. stoletju

Podoba, ki jo je rajhenburški grajski kompleks dobil v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja, je nespremenjeno ohranil do izbruha druge svetovne vojne v Jugoslaviji leta 1941. Neposredno po okupaciji so Nemci trapiste pregnali in grajski kompleks v mesecu maju 1941 preuredili v zbirni center oziroma preselitveno taborišče za slovenske izgnance. V glavni grajski stavbi so uredili delovne in bivalne prostore za upravo in osebje. Ljudi, ki so jih nameravali izgnati, so zaprli v hlevih v kompleksu grajske pristave in poleg nje na novo zgrajenih lesenih barakah. Glavno grajsko stavbo so z najnujnejšimi posegi prilagodili novi funkciji. Nad glavnim portalom so zazidali nišo s skulpturo Marije in tam obesili zastavo nacistične organizacije SS (Schutzstaffel). Na rusticiranem kamnitem loku glavnega portala pod zastavo so s črno barvo naslikali napis v gotiči *Der Burg-Hauptmann* (grajski glavar). Ob vhodu v grad so med romanskim obvodnim stolpičem in nadstropno stavbo za samostanske gojence iz leta 1889 zgradili manjšo pritlično vezno stavbo za grajsko stražo. Ker je stavba nastala na območju grajskega jarka, so njen kletni del na vzhodni strani opremili s tremi arkadnimi odprtini.³⁴⁵ Več posegov so izvedli v notranjščini. Odstranili so samostansko kapelo v vrhnjem nadstropju vzhodnega trakta, samostansko knjižnico in visoki nastavek cisterne s skulpturo na grajskem dvorišču. Bivše bivalne prostore menihov so temeljito preuredili.³⁴⁶ V jugovzhodnem stolpu so gotško grajsko kapelo s stropom predelili na dve etaži

in v spodnji etaži uredili zaporniški celici.³⁴⁷ Verjetno so Nemci odstranili tudi leseni strešni zvonik nad bivšo kapelo v vzhodnem traktu.³⁴⁸ Grajski kompleks je kot zbirni center oziroma preselitveno taborišče rabil do ukinitve spomladi 1942. Nato so bili v gradu do konca vojne prostori drugih nacističnih ustanov oziroma uradov.³⁴⁹ Na srečo se je izognil usodi gradu Vurberk pri Ptujju, ki so ga februarja 1945 kot nacistično postojanko bombardirala in uničila zavezniška letala.

Po vojni je nova jugoslovanska oblast leta 1947 grad trapistom z nacionalizacijo dokončno odvzela. V dokaj zanemarjenem poslopju so takrat živele številne družine, rudarji in nameščenci kmetijskega posestva. Konec junija 1948 je Uprava za notranje zadeve po opustitvi zaporov za ženske v dvorcu Kacenštajn v Begunjah na Gorenjskem v gradu odprla kazensko-poboljševalni dom oziroma politični zapor za ženske,³⁵⁰ ki je bil eden od osmih kazenskih oziroma prevzgojnih zavodov v grajskih kompleksih na slovenskih tleh po drugi svetovni vojni. V njem je bilo skupaj na tesnem sočasno zaprtih kar do 1000 obsojenk.³⁵¹ Zaradi nove funkcije so v grajskem kompleksu izvedli vrsto različno obsežnih gradbenih posegov, ki so imeli večinoma utilitarni značaj. Ureditev zapora je terjala preureditve v skladu z varnostnimi normativi. Pred vhomom v glavno grajsko stavbo so leta 1948 uredili veliko ograjeno, osvetljeno in izravnano zunanje dvorišče na približno pravokotni talni ploskvi. Pri tem so odstranili vrt in povsem zasuli ostanek grajskega jarka. Kamniti most in ostanke obzidanega obora pred severno grajsko fasado so povsem zakrili z novim nasutjem.³⁵² Preuredili so tudi notranje grajsko dvorišče; njegov talni nivo so z nasipavanjem na severni strani dvignili za okoli 90 centimetrov, da so pridobili skoraj povsem vodoravno površino, pri-

³⁴³ Kritino so leta 2000 odstranili in jo nadomestili z opečnim bobrovcem.

³⁴⁴ Prim. Curk, Brestanica, str. 129, 131, 133.

³⁴⁵ Prim. Curk, Brestanica, str. 134. Stavbo so leta 2011 podrli.

³⁴⁶ Primerjaj Stopar, Grad Brestanica, str. 132; Ferenc, Tragedija Slovencev, str. 401–405; Ferenc, Nekdaj preselitveno taborišče sedaj Muzej, str. 238–247. Sledovi napisa na glavnem grajskem portalu so bili vidni do prenove leta 2012.

³⁴⁷ Primerjaj Stopar, Grad Brestanica, str. 151. Približno sočasno so Nemci s stropom predelili tudi kapelo v dvorcu Novo Celje blizu Žalca in pri tem odstranili bogato baročno stensko členitev ter prebelili baročne stropne poslikave.

³⁴⁸ Fotografija, posneta pozimi 1941/1942, kaže, da je takrat zvonik še stal. Primerjaj Ferenc, Nekdaj preselitveno taborišče sedaj Muzej, str. 239. Kdaj natančno so ga odstranili, ni znano. Namesto zvonika so na vzhodni strešini vzhodnega trakta po letu 1948 postavili pet velikih strešnih oken v obliki frčad s pultastimi strehami, ki so se ohranile do prenove strešne kritine leta 1989. Primerjaj fotografijo v: Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 181.

³⁴⁹ Stopar, Grad Brestanica, str. 132.

³⁵⁰ ARS, AS 1267, šk. 9, m. 501, Odločba o preselitvi kazensko-poboljševalnega zavoda v Begunjah na Gorenjskem v Rajhenburg, 28. junij 1948. Primerjaj Vode, *Skriti spomin*, zlasti str. 182 sl. Podobne ustanove so uredili tudi v grajskih kompleksih Ig, Škofja Loka, Begunje, Strnišče pri Ptujju, Novi dvor pri Radečah–Hotemež, Višnja Gora in Dob pri Mirni na Dolenjskem. Pred letom 1948 sta imela podobno funkcijo tudi gradova Ormož in Hrastovec.

³⁵¹ V zvezi z zapori na gradu po drugi svetovni vojni glej tudi prispevek Andreje Jankovič Deržić v tej publikaciji.

³⁵² Primerjaj Curk, Brestanica, str. 136–137.

Glavni portal gradu Rajhenburg po nemški okupaciji leta 1941 (Muzej novejšje zgodovine Slovenije) (levo).
Vezna stavba na območju grajskega jarka, porušena leta 2011 (foto: Igor Sapač, 2005) (desno).

merno za zборе in telovadbo zapornic.³⁵³ Nastalo višinsko razliko do talnega nivoja grajske veže so premagali s širokim stopniščem med osrednjima slopoma arkad severnega trakta. Med drugimi arkadnimi slopi ob severnem in vzhodnem traktu so zgradili nizke tanke eskarpne zidce, ki so ločevali nižji nivo arkadnih hodnikov od dvignjene površine dvorišča. Na dvorišču so uredili novo kanalizacijo. Glavna grajska vrata so okrepili z dodanimi novimi velikimi železnimi vrati. V notranjščini grajske stavbe so večino prostorov preuredili za namestitev obsojenk. Pri tem so odstranili številne stare predelne stene in zgradili nove. V pritličju južnega trakta, v nekdanji romanski reprezentativni dvorani in poznejšem hlevu, so zgradili več novih predelnih sten in tako oblikovali niz sedmih zaporniških celic – samic, ki so jih osvetljevale ozke romanske line v južni steni. Tako preurejeni grad je imel 37 skupnih spalnic s povprečno 35 posteljami v posameznem prostoru. V stavbi so uredili tudi jedilnico in prostore za prosvetno delo. Na podstrešju vzhodnega grajskega trakta so začasno uredili hišno šivalnico in tri prostore šivalnih delavnic zaporniškega podjetja

Pletilka, ki je v gradu delovalo do ukinitve leta 1952. Klet so tako kot v preteklosti uporabljali za shranjevanje poljedelskih pridelkov. Zaradi varnostnih razlogov so številne prostore opremili z novimi vrati. Hkrati so odstranili večino peči, ki so jih po pričevanju Angele Vode člani uprave zavoda premestili v svoja stanovanja. Zasilno so preuredili stranišča in kopalniške prostore, kjer so v vseh etažah obnovili vodno napeljavo in uredili nove tuše. Umivalnice so opremili s pipami. Uredili so tudi prostore za dezinfekcijo obsojenk, oblačil in posteljnine.³⁵⁴ Severno od grajske stavbe so preuredili nekdanjo nadstropno samostansko stavbo za sprejem tujcev, zgrajeno leta 1889, ki je dobila povečane okenske odprtine. V njej so uredili stanovanjske prostore osebja doma. Na slemenu pomola zahodno nad gradom so opustili veliki vrt in tam sredi izravnane površine med letoma 1948 in 1949 z udarniškim in prisilnim delom zgradili sedaj zapuščeno razsežno dvonadstropno pravokotno večstanovanjsko poslopje, ki je rabilo kot večstanovanjska stavba za osebje kazenske ustanove, zlasti za neporočene paznice, pa tudi za kulturno-prosvetne namene in kot menza za 120

³⁵³ Med vojno je nivo notranjega grajskega dvorišča še položno padal od juga proti veži na severu. Takrat je bila še mogoča vožnja z avtomobili skozi glavno vežo na notranje dvorišče. To kaže fotografija glavnega grajskega portala in veže iz leta 1941 v zbirki Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.

³⁵⁴ Primerjaj Vode, *Skriti spomin*, str. 182; Jankovič, *Ženski politični zapor*, str. 34–38; ARS, AS 1267, šk. 9, m. 502, Adaptacija bivšega gradu Rajhenburg v namene kazenske poboljševalnega doma, 7. junij 1948.

*Reprezentativna južna fasada stavbe za osebje kazenske ustanove
(foto: Igor Sapač, 2012).*

*Propadajoča poslikana dvorana v stavbi za osebje kazenske ustanove
(fototeka MAO).*

ljudi.³⁵⁵ Zasnova tega poslopja, pozneje poimenovanega Miličniški oziroma Policijski blok, kaže, da ni nastalo zgolj na podlagi funkcionalnih vidikov, ampak da so si njegovi graditelji prizadevali ustvariti tudi dovolj reprezentativno arhitekturo. Na to kažejo zlasti iz pravilnih kamnitih kvadrov sestavljeni nometani vogali v pritličju, vogalna balkona v vrhnji etaži na severozahodni strani, zasnova in realistične figuralne poslikave večje večnamenske dvorane z odrom v prvem nadstropju ter široki altan na jugozahodni strani, ki ga opirajo štirje stožčasti stebri modernističnih oblik, postavljeni na rustikalne kamnite slope. Celota ne more prikriti, da je nastala kot kompromis med modernostjo in klasicistično monumentalnostjo in je kot takšna značilni primer južnoslovske različice sovjetskega socialističnega realizma iz prvih let po drugi svetovni vojni. Poslopje je primerljivo s približno sočasno zgrajenimi monumentalnimi poslopji v kompleksu zaporov na Golem otoku in z arhitekturami, ki so v prvih letih po drugi svetovni vojni v slovenskem in hrvaškem prostoru nastajale po načrtih Vinka Glanza (1902–1977). Ob predimenzioniranem novem poslopju, ki je nastalo ne oziraje se na ambient, v katerega so ga umestili in je zato zelo okrnilo historično hierarhijo stavbnih mas grajskega kompleksa, so ohranili starejše gospodarsko poslopje, ki so ga pozneje povečali in preuredili za stanovanjske namene.³⁵⁶ Bližnjega kompleksa grajske oziroma samostanske pristave niso spreminjali. Zraven so uničili pokopališče trapistov in za njim izbrisali vse sledi.³⁵⁷ Leta 1952 so grad in kraj preimenovali v Brestanico.

Oktober 1956 so ženski zapor v gradu ukiniti in obojenke preselili v dvorec Ig pri Ljubljani. Grad Rajhenburg zaradi neustrezne zasnove, dotrajane infrastrukture in slabega gradbenega stanja ni več zadoščal osnovnim normativom za zapore zaprtega tipa.³⁵⁸ V gradu je v naslednjih letih deloval zbirni center za prebežnike. Leta 1966 je Skupščina občine Krško glavno grajsko stavbo prepustila Turističnemu društvu Brestanica, ki jo je upravljalo do leta 1975.³⁵⁹ Podobno kot v primeru gradu Škofja Loka

leta 1959 je prevladala usmeritev, da je grad po ukinitvi zaporov najbolj smiselno preurediti za muzejske namene.³⁶⁰ Leta 1968 so v drugem nadstropju grajske stavbe odprli stalno razstavo Slovenski izgnanci med drugo svetovno vojno, pripravljeno pod vodstvom zgodovinarja Toneta Ferenc.³⁶¹ Od takrat se je grad postopno spremenil v muzej, leta 1981 poimenovan Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev.³⁶² Grajsko stavbo so za muzejsko rabo v poznih šestdesetih letih preuredili z minimalnimi posegi. V prostorih drugega nadstropja so na stene pritrtili kovinske nosilce za razstavne panoje, stene so prebelili ter poskrbeli za nove tlake in razsvetljavo. Večina prostorov v pritličju in kleti je ostala praznih. Čez nekaj let se je tudi zato pokazalo, da bo stavbo treba bolj celovito prenoviti in revitalizirati, pri tem pa upoštevati tudi njene stavbnogodovinske kvalitete. Od leta 1974 so tako postopno potekala raziskovalna in prenovitvena dela, ki so v veliki meri pojasnila dolgotrajni in zapleteni stavbni razvoj gradu ter bistveno povečala njegov kulturnogodovinski pomen. Med letoma 1975 in 1976 so nivo notranjega dvorišča ponovno znižali do nivoja iz zgodnjega 17. stoletja, ki se prilagaja arkadnim hodnikom.³⁶³ Hkrati so pod vodstvom konservatorja in kastelologa Ivana Stoparja z manjšimi sondami raziskali stike med posameznimi stavbnimi deli in na tej osnovi poskušali pojasniti temeljne značilnosti stavbnega razvoja gradu. Med letoma 1976 in 1977 je sledilo odkrivanje in rekonstruiranje renesančnih arhitekturnih poslikav na dvoriščnih fasadah.³⁶⁴ Hkrati so raziskali in restavrirali zgornji del gotske kapele z rebastim obokom. Leta 1977 so odstranili novejšo pre-

³⁵⁵ Primerjaj Stanič, *V čigavem imenu*, str. 121 (z objavljeno fotografijo stavbe); Jankovič, *Ženski politični zapor*, str. 36.

³⁵⁶ Prvič so gospodarsko poslopje temeljito prezidali v šestdesetih letih 20. stoletja, nato pa znova po letu 2000. Nekdanje gospodarsko poslopje se je tako spremenilo v dve stikajoči se različno visoki visokopritlični stanovanjski hiši z dvokapnima strehama. Drobna struktura obeh stavb z neprimerno strešno kritino in barvo fasade zelo krni ambientalno celovitost historičnega grajskega kompleksa.

³⁵⁷ Primerjaj Fürst, *Trapisti v Rajbenburgu*, str. 15. Na soroden način so po drugi svetovni vojni uničili tudi pokopališče Usmiljenih sester sv. Vincencija Pavelskega ob bližnjem dvorcu Novi dvor pri Radečah, ki so ga preuredili v prevzgojni dom za mladoletne prestopnike.

³⁵⁸ Primerjaj Jankovič, *Ženski politični zapor*, str. 55, 56. Ob ukinitvi zavora leta 1956 je bilo v gradu še 230 zapornic.

³⁵⁹ Nato je grad upravljala Zveza združenj borcev Narodnoosvobodilne vojne Krško.

³⁶⁰ V tistem obdobju so številne pomembne izpraznjene grajske stavbe v Sloveniji poskušali rešiti s preobrazbo v muzeje in galerije.

³⁶¹ Fürst, *Muzej političnih zapornikov*, str. 33–38.

³⁶² Ferenc, *Muzej slovenskih izgnancev*; Curk, *Brestanica*, str. 137.

³⁶³ Stopar, *Grad Brestanica*, str. 136; Stopar, *Grajski objekti v salzburškem Posavju*, str. 84.

³⁶⁴ Delo je potekalo pod vodstvom akademskega slikarja, restavradorja, publicista in pesnika Viktorja Snoja (1922–2011), v času, ko se je tudi v slovenski spomeniškovarstveni praksi na široko razmahnila dejavnost raziskovanja, odkrivanja in obnavljanja starih polihromacij na zunanjsčinah stavb. Obnova dragocenih renesančnih arhitekturnih poslikav na dvoriščnih fasadah gradu Rajhenburg je bila izvedena zelo skrbno in premišljeno. Po odkritju originalnih fragmentov so se odločili, da jih zaščitijo z novim tankim slojem ometa, na katerega so naslikali celovito rekonstrukcijo oziroma interpretacijo fragmentarno ohranjenega originala. S takšnim pristopom so po eni strani uspešno ponazorili nekdanjo celovitost renesančnega ambienta notranjega grajskega dvorišča, po drugi strani pa dragoceni original zavarovali pred nadaljnjim propadanjem. Med zadnjo prenovno leta 2012 se kakovosti in domiselnosti rešitve iz sedemdesetih let niso dovolj zavedali ter jo nadomestili z alternativo, ki je manj celovita in utemeljena ter problematična z vidika dolgoročnega ohranjanja originala.

*Med letoma 1976 in 1977 na fasadah notranjega grajskega dvorišča rekonstruirane arhitekturne poslikave (Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 183).*

delne stene v prostoru pod romansko kapelo in predelne stene ter vmesni strop v gotski kapeli, ki so ji povrnili prvotno višino.³⁶⁵ Leta 1978 so na notranjem grajskem dvorišču pod vodstvom konservatorja arheologa Marijana Slabeta potekale sondažne arheološke raziskave, ki so prinesle nekatere pomembne nove ugotovitve in odprle nova vprašanja v zvezi s stavbno zgodovino gradu.³⁶⁶ Leta 1979 je sledilo rušenje mlajših predelnih sten v prvem nadstropju vzhodnega trakta in odkrivanje ter restavriranje renesančnih lesenih stropov in figuralnih stenskih poslikav, za katere se je izkazalo, da so delo mojstra, ki je leta 1526 poslikal podružnično cerkev Marija Gradec pri Laškem.³⁶⁷ Decembra 1979, ko so v prvem nadstropju gradu nadomeščali stare lesene pode z novimi armiranobetonskimi ploščami, je Ivan Stopar v jugovzhodnem stolpu po naključju odkril pomembne ostanke dotlej neznane romanske grajske kapele.³⁶⁸ Stopar je takrat dosegel ustavitev del v kapeli, s čimer je rešil originalni leseni pod in omogočil poznejše odkrivanje ter prezentacijo kapele.³⁶⁹ Žal so pred tem že odstranili (romanski?) leseni strop sosednje viteške dvorane in ga nado-

mestili z armiranobetonskim. Masivne armiranobetonske plošče so namestili tudi nad pritličnimi prostori v vzhodnem in zahodnem traktu ter v severozahodni stolpasti stavbi.³⁷⁰ Do leta 1981 so dokončali prenovo prostorov v prvem nadstropju zahodnega in južnega trakta ter v njih postavili nov del muzejske zbirke. Hkrati so provizorično uredili površino notranjega grajskega dvorišča, na katerem so do leta 1985 pod talno površino prezentirali izkopani ostanek stare stavbe ob jugozahodnem vogalu. Po letu 1981 so se raziskovalna in prenovitvena dela zaradi pomanjkanja denarja upočasnila. Šele čez nekaj let so odstranili predelni strop v prostoru z romansko grajsko kapelo, kar je omogočilo ugotovitev njene prvotne višine in oblike stropne konstrukcije. Leta 1989 so sanirali grajsko streho in pri tem zlasti na južni strani ohranili veliko večino nepoškodovanih dragocenih starih opečnih strešnikov. Velika strešna okna v obliki frčad s pultastimi strehami iz povojnega obdobja na strehi vzhodnega trakta so zamenjali z manjšimi linami. Med letoma 1992 in 1993 je v prvem nadstropju vzhodnega trakta sledila izdelava novega stavbnega pohištva in lesenih tlakov, izdelanih po historičnih vzorcih iz 16. in 17. stoletja. Hkrati so v istih prostorih dokončali obnovo lesenih renesančnih stropov in v prostore namestili novo reprezentativno

³⁶⁵ Prim. Stopar, *Grad Brestanica*, str. 140.

³⁶⁶ Slabe, *Raziskave*.

³⁶⁷ Žal so gradbeni delavci v zadnji severni sobi z najkakovostnejšimi poslikavami omet z neodkritimi poslikavami na južni steni v preveliki vnemi odbili še pred prihodom restavradorjev.

³⁶⁸ Curk, *Brestanica*; Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, str. 184; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 98.

³⁶⁹ Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 72, op. 4; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 201.

³⁷⁰ Pozneje se je pokazalo, da armiranobetonske plošče statične stabilnosti grajske stavbe niso povečale, ampak so jo oslabile ter zmanjšale njeno potresno varnost. Med zadnjo prenovo te napake niso popravili.

Notranjščina prvotne romanske stolpaste stavbe dvorca Turn po odstranitvi stropnih konstrukcij in predelnih sten ter po gradnji nove strehe (foto: Igor Sapač, 2012).

opremo postmodernih oblik, izdelano v podjetju Stilles Sevnica. Leta 1995 so na severni zunanji grajski fasadi odkrili spominsko ploščo v spomin na dogajanje v zvezi z gradom med drugo svetovno vojno. V letih 1999 in 2000 so v dveh krajših etapah potekale sondažne raziskave na dvoriščnih fasadah grajskih traktov pod arkadnimi hodniki v pritličju, v pritličju valjastega stolpa in v vrhnjem nadstropju zahodnega trakta. Raziskave so razkrile številne kakovostne kamnoseško oblikovane stavbne člene, med katerimi po številčnosti izstopajo zlasti tisti iz obdobja pozne gotike oziroma iz prve tretjine 16. stoletja, in pokazale, da je zahodni grajski trakt v celoti nastal šele v 16. stoletju. Na podlagi rezultatov raziskav je arhitektka Maruša Zorec pripravila idejni predlog za celovito prenovu gradu.

V drugi polovici 20. stoletja je tudi dvorec Turn doživel več različnih gradbenih posegov, ki so v preteklih stoletjih izoblikovano stavbno zasnovo precej okrnili in iznakazili. Stavba je imela v 20. stoletju druge lastnike in drugačno usodo od gornjega gradu na pomolu. Zato obeh stavb danes več ne dojemamo kot sestavnih delov enega kompleksa, kar pa glede na njuno zgodovino v preteklih stoletjih od 13. stoletja dalje ni upravičeno. Po drugi svetovni vojni se je v nacionaliziranem Turnu, enako kakor v gornjem gradu, naselilo več družin in

posameznikov. Stanovanja so v stavbi ostala do danes in ji zagotavljajo kolikor toliko redno vzdrževanje. Funkcija večstanovanjskega objekta z različnimi posestniki oziroma lastniki in brez skupnega upravnika je bila povod za različne parcialne adaptacije, ki so okrnile celovito podobo dvorca. Tako so tekom več desetletij večino notranjih prostorov v nižjih južnih treh traktih pregradili z novimi predelnimi stenami in v njih odstranili pozno-baročno stavbno pohištvo. Na južni in vzhodni zunanji fasadi so v pritličju utilitarno predelali okenske odprtine, v nadstropju ob stiku z jugovzhodnim vogalnim stolpičem pa zgradili betonski balkon. Na dvoriščni strani so zlasti v nadstropju zazidali baročne arkade in jih predrli z okni. V prvotni srednjeveški stolpasti stavbi so zaradi njene dotrajanosti stanovanja menda že v petdesetih letih izpraznili, zatem pa je dal takratni upravljavec Rudnik Senovo v notranjščini porušiti vse stropne konstrukcije in notranje predelne stene, vključno s stopniščem. Les iz odstranjenih stropov so nato menda uporabili v rudniku. Ohranili so se le obodni zidovi, ki zaradi velike višine in historične patine zlasti v notranjščini učinkujejo monumentalno. Zaradi odstranitve stopnišča in stropnih konstrukcij je onemogočen dostop v vrhnji etaži renesančnega jugovzhodnega vogalnega stolpiča, ki se je ohranil v neokrnjeni obliki. Med gradnjo obvozne ceste z mostom čez Savo leta 1977 so okrnili vrt na zahodni strani, podrli večino kamnitega vrtnega zidu in gospodarsko poslopje ter na prvotni stolpasti stavbi poškodovali strešno kritino iz škrlja. Leta 2000 so poškodovano streho s staro strešno konstrukcijo vred odstranili ter na stolpasti stavbi in na jugozahodnem vogalnem stolpiču postavili novo streho, prekrito z opečnim bobrovcem. Nova strešna konstrukcija ima žal zelo široke napušče in zato položnejši naklon od nekdanje, ki je učinkovala bistveno bolj srednjeveško oziroma avtentično.³⁷¹ V zvezi z gradnjo hidroelektrarne Krško in posledičnim preurejanjem nabrežij reke Save na območju Brestanice se je leta 2007 pojavil skrajno aboten predlog, da bi tri enonadstropne južne trakto dvorca, sicer vpisanega v register kulturne dediščine, v celoti podrli in njihovim stanovalcem zagotovili udobnejša stanovanja. Predlog na srečo ni bil uresničen. Dvorec je tako ohranil značilno slikovito razgibano historično podobo, ki pomembno zaokrožuje celovit ambient rajhenburškega grajskega kompleksa in dokumentira njegov razvoj v novem veku oziroma v obdobju baroka.

³⁷¹ Žal pred odstranitvijo stare strešne konstrukcije niso poskrbeli za njeno ustrezno tehnično dokumentiranje.

Pogled na grad Rajhenburg iz zraka pred začetkom prenove leta 2011 (fototeka MAO).

Prenova gradu Rajhenburg med letoma 2011 in 2012

Leta 1999 je Republika Slovenija grad Rajhenburg razglasila za kulturni spomenik državnega pomena. Po končanem postopku denacionalizacije leta

Izklesani manjkajoči elementi apside romanske grajske kapele pred vgradnjo (fototeka ZVKDS OE Ljubljana).

2004 je pripadel Občini Krško, ki je leta 2005 pričela pripravljati dokumentacijo v zvezi s predvideno celovito prenovo grajske stavbe. Decembra 2007 je Občina Krško za upravljanje gradu pooblastila Kulturni dom Krško. Leta 2008 so v grajski stavbi posneli dele slovenskega televizijskega filma *Skriti spomin Angele Vode*, ki ga je režirala Maja Weiss. Pri tem so gradu s filmskimi kulisami in poslikavami začasno poskušali deloma povrniti videz iz obdobja, ko je rabil kot kazenski zavod za ženske. Aprila 2011 so začeli izvajati obsežno prenovo glavne grajske stavbe in območja nekdanjega predgradja. Dela, ki so bila povsem zaključena do slovesne otvoritve v soboto 1. decembra 2012, so potekala na podlagi usmeritev, ki jih je določila pristojna konservatorica umetnostna zgodovinarica Alenka Železnik s sodelavci in po načrtih arhitekta Aleša Hafnerja iz podjetja Gea Consult.³⁷² Med prenovo so pred severno grajsko fasado odstranili leta 1889 zgrajeno podkleteno nadstropno stavbo za samostanske gojence in nanjo prislonjeno podkleteno pritlično vezno stavbo iz obdobja med drugo svetovno vojno. Po odstranitvi obeh stavb so do nivoja iz poznega 19. stoletja odkopali grajski obrambni jarek in sanirali odkopani zidani starejši triločni kamniti most, ki je znova dobil prvotno funkcijo in kamnito parapetno ograjo.³⁷³ Hkrati so obnovili ter do parapetne višine z notranje strani nadzidali odkopano zidovje kontraeskarpe in spodnjega dela obzidja nekdanjega obora pred severno grajsko fasado. Nekdanje predgradje so preuredili v parkirišče, zraven pa ohranili in preuredili leta 1889 zgrajeno manjšo nadstropno samostansko stavbo za sprejem tujcev, poimenovano Moserjeva hiša.³⁷⁴ Ostanke nekdanjega samostanskega portona zunanega dvorišča so odstranili. Na spremenjeno podobo gradu v krajinskem okviru je pomembno vplivalo tudi izsekavanje drevov na vzhodnem, južnem in zahodnem pobočju grajskega pomola. Mogočna grajska stavbna masa je tako dobila bolj poudarjeno vlogo. Na grajski strehi so v celoti odstranili staro opečno kritino, ki je deloma izvirala še iz 17. stoletja, in jo nadomestili z novo – industrijsko izdelanim opečnim bobrovcem, ki le deloma ustreza značaju ročno izdelane historične kritine. Na stre-

³⁷² Isti projektant je s sodelavci od okoli leta 1999 pripravil tudi načrte za prenove številnih drugih slovenskih grajskih stavb; uresničene so bile prenove gradov in dvorcev Jablje, Turjak, Snežnik, Negova, Pišce, Radovljica in Strmol na Gorenjskem. Prim. Hafner, *Prenova slovenskih gradov*, str. 791–808.

³⁷³ Zidano ograjo mostu, odstranjeno na vzhodni strani leta 1889, na zahodni strani pa leta 1948, so ponovno zgradili na osnovi starih fotografij na razglednicah gradu, ko je ta rabil kot samostan trapistov.

³⁷⁴ Stavbo so statično utrdili, vanjo vgradili nove armiranobetonske stropne konstrukcije, izdelali novo ostrežje in novo fasado po vzoru prvotne. Po prenovi so stavbo uredili kot pomožni objekt za kurjavo, druge servisne potrebe in kot čokoladnico.

šinah so namestili nove lesne rustikalne snegobrane. Ob stiku med valjastim stolpom in severovzhodno fasado vzhodnega grajskega trakta so odstranili večetažni sanitarni prizidek iz obdobja po letu 1881. Na zunanjih fasadah gradu so obnovili rusticirani tanki fasadni omet iz zadnje tretjine 19. stoletja, s katerim so prekrili tudi poprej vseskozi neometani spodnji del valjastega stolpa. Z obnovljenim ometom so prekrili tudi nazadnje vidno romansko plastovito strukturo zidave na zahodni in južni fasadi. Žal med obnovo fasadnih ometov niso izvedli sondažnih raziskav, s katerimi bi bilo mogoče natančneje pojasniti stavbno zgodovino gradu.³⁷⁵ Obnove ometov niso povsem dokončali; na severni fasadi v spodnjem delu manjka ortogonalna mreža izstopajočih tankih pasov rustike. Znižanje nivoja tal zunanjega grajskega dvorišča je omogočilo, da so odkopali poprej zasuti spodnji del renesančnega glavnega grajskega portala, pri tem pa so z arheološkimi raziskavami razkrili tudi ostanke prvotnega romanskega portala na istem mestu in nekdanjega dvorišnega tlaka zraven. Pomembno najdbo so prikazali s pomočjo zastekljenega pasu tal ob zahodni steni glavne grajske veže. Na dvoriščnih fasadah so odstranili tanko zaščitno plast ometov z rekonstruiranimi arhitekturnimi poslikavami renesančnih oblik iz sedemdesetih let 20. stoletja in ponovno odkrili več nepovezanih ostankov originalne arhitekturne poslikave iz 17. stoletja.³⁷⁶ Notranje grajsko

dvorišče so v celoti tlakovali z večjimi rečnimi oblicami (mačjimi glavami), pri tem pa povsem zakrili lokacijo grajske cisterne za vodo ob vzhodnem traktu. Pod arkadnimi hodniki v pritličju so na vseh traktih z restavratorskimi posegi dopolnili poškodovane kamnite poznogotske portale, odkrite večinoma leta 1999. Najbolj obsežna in zahtevna je bila obnova šilastoločnega kletnega portala valjastega stolpa in ušesastega pritličnega portala v vzhodni steni severozahodne stolpaste stavbe. V notranjščini so prenovili vse prostore. V valjastem stolpu so odstranili vodno cisterno iz poznega 19. stoletja v kletni etaži in stropno konstrukcijo med kletjo in pritličjem, nato pa v novo vzpostavljenem prostoru z dvoetažno višino na talnem nivoju odstranjene stropne konstrukcije iz poznega 19. stoletja na obodu prostora namestili historizirajoče oblikovan

rektno celovito predstavo o značilni renesančni oziroma manieristični obravnavi notranjih grajskih dvorišč v slovenskem prostoru s slikarskimi sredstvi. Z zadnjo prenovno smo to kakovostno prezentacijo izgubili in sedaj v slovenskem prostoru nikjer ni več ponazorjenih tako zgodnjih arhitekturnih poslikav notranjih grajskih dvorišč. Zadnja prenova se je v nasprotju s posegom iz sedemdesetih let ozko omejila zgolj na eno pomensko raven; na prezentacijo poškodovanih originalnih fragmentov, ki pa so z močnim in absolutno prevladujočim okvirom sterilno prenovljenih oziroma novih dvoriščnih elementov izgubili navezavo na širši kontekst, s tem pa bistvo in pravi smisel. Nova prezentacija deluje nepremišljeno, neodločno, nedokončano, naključno. Nekateri fragmenti so odkriti, drugi, npr. na južnem koncu vzhodne dvoriščne fasade ali v vrhnjem delu stopnišnega izzidka, zakriti z beležem, da si je še težje predstavljati nekdanjo celoto. Opazovalec more zgolj ugibati, zakaj je bilo smiselno večji del starih fasadnih ometov prekriti z novim sterilnim beležem, po drugi strani pa ponekod izluščiti in izolirano prikazati posamezne fragmente. Zdi se, da sta poseg bolj kot kaj drugoga narekovali nagljučno, pomanjkanje denarja. Le tako si je mogoče razložiti dejstvo, da prezentacija ni usklajena s pristopom, ki je obveljal pri obravnavi drugih delov grajske zunanjščine. Tako moremo sedaj po eni strani povsod opazovati povsem nove dvoriščne tlake, povsem novo strešno kritino in povsem obnovljene zunanje grajske fasade, po drugi strani pa iz konteksta iztrgane nepovezane razdrapane fragmente arhitekturne poslikave na dvorišču, prikazane, kakor da bi šlo za dragoceno filigransko figuralno poslikavo. Na drugih primerljivih stavbah v sosesčini takšnega pristopa ni mogoče srečati. Arhitekturne poslikave velikega formata, ki dopolnjujejo grajeno arhitekturo, so pač nekaj povsem drugega od figuralnih ali ornamentalnih poslikav v posamičnem notranjem prostoru. Obravnavati in prezentirati jih je mogoče le z upoštevanjem celotne arhitekturne zasnove. V nasprotnem primeru lahko pride do popolne disharmonije in do prevrednotenja osnovnega pomena spomenika. Tako ni slučajno, da so denimo pri bližnjih primerih obravnave zunanjščine dvorca Olimje, samostana Studenice ali gradu Veliki Tabor pred nedavnim na osnovi fragmentov iz zgodnjega 18. stoletja dosledno obnovili celoto fasadne arhitekturne poslikave in se niso odločili za prezentacijo posameznih nepovezanih in nepovednih fragmentov, s katerimi bi okrnili celovitost in razumljivost arhitekturnega spomenika. Zgovorni so tudi primeri obravnave odkritih dvoriščnih arhitekturnih poslikav na koroških dvorcih Hallegg in Welzenegg ali v palači Welzer v Celovcu; nepovezanih originalnih fragmentov nikjer ne bomo srečali.

³⁷⁵ Prim. Stopar, *Grad Breistanica*, str. 146; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 200, 202.

³⁷⁶ Izvedeni način prenove dvoriščnih fasad je sporen. Na to je med ogledom prenovljenega gradu 2. 8. 2012 opozoril tudi dr. Ivan Stopar. Prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 202. Fragmenti originalne poslikave so sedaj znova izpostavljeni negativnim vremenskim vplivom, zaradi skromnega obsega učinkujejo nepovezano in nerazumljivo, po drugi strani pa tudi moteče z vidika ambientalnega učinka notranjega grajskega dvorišča kot celote, ki z novim tlakom, z novim beležem velike večine fasadnih površin, z novo zasteklitvijo okenskih in vratnih odprtín ter z novo strešno kritino učinkuje povsem prenovljeno oziroma novo. Odkriti zbledeli nepovezani fragmenti v tem skoraj povsem sterilno učinkujočem prenovljenem okolju nehotе učinkujejo kot moteč tujek, ki krni novo kreirano estetsko celovitost in ustvarja disharmonično razpoloženje. Zdi se, da je bila rešitev iz sedemdesetih let iz vidika dolgoročnega ohranjanja dragocenega originala, iz vidika dovolj korektne interpretacije osnovnega pomena renesančne arhitekturne poslikave in iz vidika celovite prezentacije notranjega grajskega dvorišča bistveno bolj domišljena in vsestransko utemeljena. V danih razmerah je uspela ustvariti najbolj optimalni kompromis med hotenjem po varovanju originala in težnjo po ponazoritvi osnovne arhitekturne ideje, ki je zaradi renesančne ambientalne celovitosti notranjega dvorišča enako pomembna kot historična originalna substanca. Rekonstrukcijski poseg kljub obsežnosti ni bil problematičen, saj je šlo za ponovno kreacijo naslikanega arhitekturnega sistema s ponavljajočimi se natančno definiranimi posameznimi naslikanimi arhitekturnimi elementi geometričnih oblik. Povsem drugače bi bilo, če bi bilo denimo treba dolikati manjkajoče človeške figure ali rastlinske motive. Rekonstrukcijski poseg ni poškodoval originala, ampak ga je zaščitil in omogočil njegovo varno ohranitev. Po drugi strani je prispeval ko-

lesen povezovalni hodnik.³⁷⁷ V novo oblikovanem prostoru so uredili muzejsko trgovino. V pritličju zahodnega trakta so v severnem prostoru odstranili predelno steno in v steni severozahodne stolpaste stavbe odkrili ter odprli polkrožno sklenjeni portal poznogotskih oblik. V zahodni zunanji steni so pod severnim oknom prebili nov prehod na novo urejeno obzidano teraso pred zahodno fasado. Nov prehod, nujen zaradi nove gostinske dejavnosti v pritličju zahodnega traka in na zahodni zunanji terasi, so zaprli z vrati, na zunanjščini domiselno zakritimi s fasadnim ometom. V trikotnem južnem delu zahodnega trakta so v pritličju odstranili banjasti obok s sosvodnicami in tam zgradili nov armiranobetonski jašek za dvigalo do podstrešja, zraven pa uredili nove sanitarije. V pritličju južnega trakta v prostoru nekdanje romanske glavne dvorane so na južni in vzhodni steni odstranili mlajše omete in prezentirali romansko plastovito zidavo iz pravih klesanih kvadrov. Hkrati so armiranobetonski strop iz poznih sedemdesetih let 20. stoletja zakrili z lesenim opažem, ostenja lin v južni steni pa so znižali do prvotne višine. Najobsežnejše gradbene posege so izvedli v jugovzhodnem stolpu. V kletni etaži oziroma v prvotnem pritličju so odstranili mlajši plitki banjasti obok in namestili masivni ravni lesen tramovni strop, oblikovan po vzoru romanskega stropa v sedanjem pritličju. V romanski grajski kapeli so ohranili in prezentirali vse elemente iz 12. stoletja, odstranili oziroma zazidali pa šest mlajših pravokotnih oken na vzhodni in južni strani ter upoštevaje originalne ostanke ponovno zgradili kamnito polkrožno apsido na vzhodni strani³⁷⁸ in dve polkrožno zaključeni okenci romanskih oblik na južni strani, ki so ju glede na pozicijo, velikost in proporcijsko zasnovi oblikovali po vzoru dveh romanskih okenc v južni steni romanske kapele na gradu Petersberg v Brežah na Koroškem.³⁷⁹ Prostor

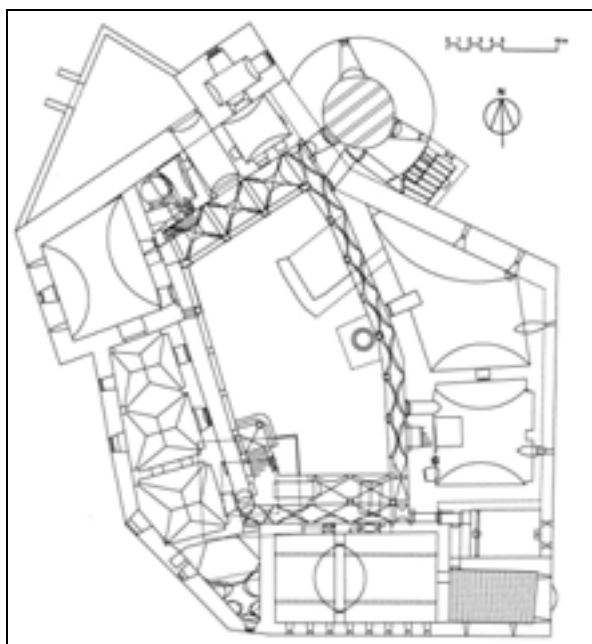
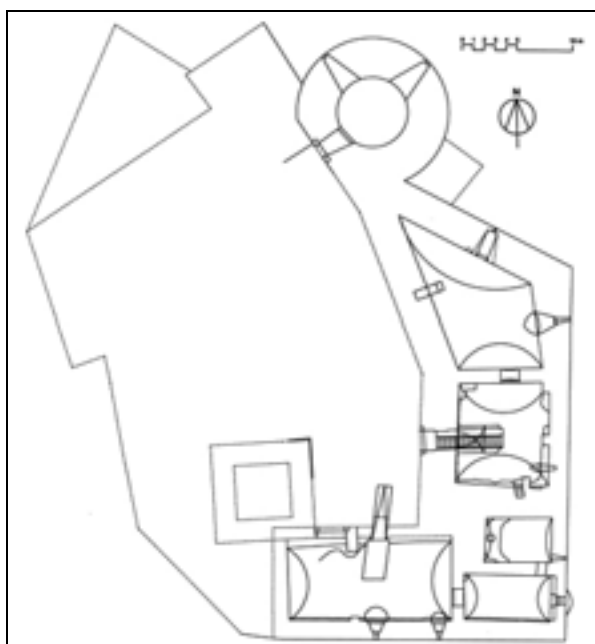
so opremili z novim dvopolnim križnogrebenastim obokom z oprogo na sredini, ki je oblikovan na osnovi sledov in ob upoštevanju analogij s hotenjem po avtentični interpretaciji uničenega originalnega oboka, konstruiran pa povsem sodobno kot ometana lahka lesena konstrukcija, obešena na skrite jeklene nosilce, ki hkrati nosijo nova tla nove polmetaže nad kapelo. To konstrukcijo, ki jo je mogoče razumeti tudi kot model nekdanjega oboka v merilu 1 : 1, je mogoče kdaj pozneje, kolikor bi se izkazalo, da ni ustreza, brez težav in stroškov, predvsem pa brez posledic za originalno romansko substanco, odstraniti. V severni steni kapele so z ometanima lesenima konstrukcijama zaprli mlajša prehoda. V zahodni steni so odkrili in odprli prvotni vhod v kapelo. Žal njegova obnovljena oblika ne ustreza odkritim originalnim fragmentom in jo bo v prihodnje z manjšim gradbenim posegom nujno korigirati, saj v sedanji podobi zelo krni sicer dovolj korektno prezentacijo romanske kapele.³⁸⁰ V kapeli so po restavriranju ponovno namestili originalna lesena romanska tla, ki so jih zaščitili z novim mostovžem, konstruiranim iz jekla in stekla. Mostovž omogoča gibanje obiskovalcev v prostoru, ne da bi bil pri tem obremenjen historični leseni pod. Nove dele v kapeli so gladko ometali in jih obarvali v kontrastnem sivorjavem tonu. Žal celotna notranjščina zaradi izbire tega tona učinkuje nekoliko pretemno in ne ustreza najbolje prvotnemu značaju dokaj svetle reprezentativne kapele salzburškega nadškofa. Z obnovo kapele se je precej spremenila zunanja podoba jugovzhodnega dela gradu; namesto šestih velikih oken, ki jih kažejo upodobitve gradu od zgodnjega 18. stoletja dalje, je znova nastala zaprta mogočna stavbna masa z majhnimi okenci oziroma linami in lahko iz zidne črte izstopajočo apsido na vzhodni strani. Prostora zahodno od romanske kapele v nekdanjem vrhnjem nadstropju palacija sta v glavnem ohranila nespremenjeno podobo z baročnimi stropnimi štukaturami. Žal je bila pri tem zamujena priložnost, da bi njuno ostenje podrobneje raziskali in prezentirali dragoceni originalni romanski stenski omet, ki so ga razkrile raziskave na vzhodni steni vzhodnega prostora spomladi 2012. Severno od romanske kapele so prostor z gotsko kapelo in prostore v prvem nadstropju vzhodnega trakta v glavnem ohranili v podobi, ki so jih dobili z restavratorskimi posegi v zadnjih treh desetletjih 20. stoletja. Zazidali so mlajši ozki prehod med vzhodnim traktom in emporo gotske kapele, odprli pa reprezentativni poznoromanski portal med emporo in južnim traktom oziroma romanskim palacijem. Nekaj več sprememb so doživeli prostori v drugem nadstropju gradu, kjer so na dvoriščnih stenah vzhodnega in zahodnega trakta

³⁷⁷ Hodnik je sorodno oblikovan kot novi hodnik istega arhitekta v notranjščini obvodnega renesančnega valjastega stolpa gradu Turjak. Historizirajoče oblikovanje rajhenburškega hodnika je nekoliko zavajajoče, saj ustvarja vtis, da gre za rekonstrukcijo uničenega originala iz 16. stoletja; v resnici je imel stolp v 16. stoletju tu plitek kupolast obok, tla pritličja pa so bila okoli 1 meter višje od nivoja sedanjega hodnika, ki je po nepotrebnem prilagojen nekdanjemu nivoju tal iz 19. stoletja.

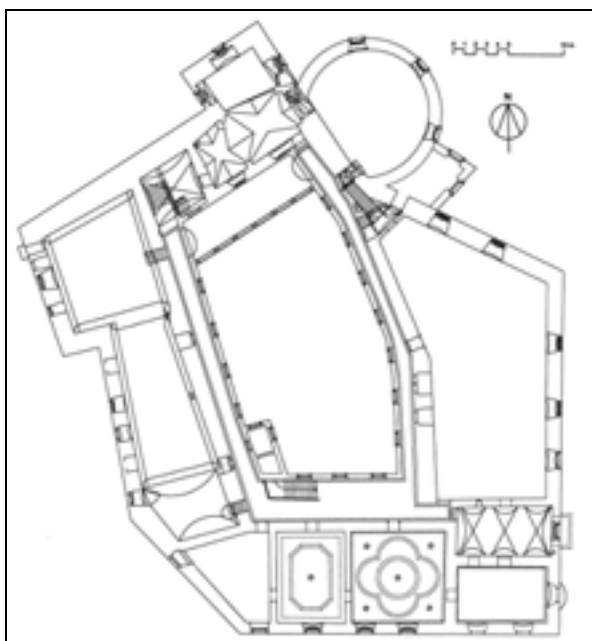
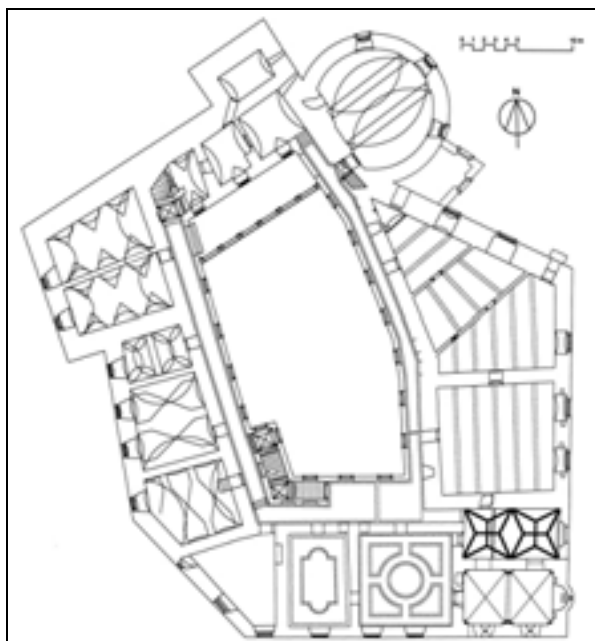
³⁷⁸ Manjkajoči srednji del apsida so oprli na originalno kamnito konzolo, odkrito med odstranjevanjem spodnjega okna v vzhodni steni kapele. Nad konzolo so spodnji del apsida na zunanjščini poudarili z venčnim zidcem, ki pa se zdi glede na členitev konzole in odsotnost vrhnjega venca precej predimenzioniran. Okno v apsidi kapele so oblikovali glede na proporce slavočne odprtine. Vrhnji zaključek apsida na zunanjščini so oblikovali po vzoru zaključka apsida bližnjega gradu Podsreda. Manjkajoči del kockastega friza v notranjščini apsida so oblikovali po še ohranjenem originalnem delu.

³⁷⁹ Konstrukcija kamnitega ostenja obeh okenc nikakor ne ustreza običajnim konstrukcijam romanskih okenskih odprtin in bi jo veljalo v prihodnje zakriti z ometom, saj v sedanji obliki krni verodostojnost prezentacije prostora.

³⁸⁰ Portal bi moral biti oblikovan podobno sicer mlajšemu portalu med pritličnima prostoroma v vzhodnem traktu.

Tloris kleti in pritličja gradu Rajhenburg (ZVKDS OE Ljubljana).

Tloris prvega in drugega nadstropja gradu Rajhenburg (ZVKDS OE Ljubljana).

odkrili in odprli tri kakovostno oblikovane in bogato razčlenjene poznogotske okenske odprtine iz prve tretjine 16. stoletja. Spremembe je doživelo tudi grajsko podstrešje, kjer so na vzhodni in južni strani s stenami iz mavčno-kartonskih plošč uredili nove delovne prostore za grajsko osebje in jih povezali s prostoroma v vrhnji etaži jugovzhodnega stolpa. Hkrati so ponovno odprli zazidana pravo-

kotna okna podstrešne poletaže valjastega stolpa. Med prenovo so vse prostore v gradu opremili z novim stavbnim pohištvo in z novimi tlaki. Pri oblikovanju so se dosledno oprli na historične vzorce. V kleti in pritličju so prostore opremili z ročno izdelanimi rustikalnimi opečnimi tlakovci. Na hodnikih v prvem in drugem nadstropju so starejše betonske tlake iz poznega 19. stoletja nadomestili z

novimi kamnitimi tlaki, oblikovanimi po vzoru starih odstranjenih v obliki šahovnice iz diagonalno položenih temnih in svetlih ploščic. Sanitarije so opremili s talnimi in stenskimi oblogami iz rdeč-kastega naravnega kamna. Prenovljeni grad so opremili z novo infrastrukturo, prilagojeno sodobnim standardom in novi vsebini. Nekatere tehnološke sklope so umestili v stare dimniške tuljave oziroma jih locirali na območjih nekakovostnih historičnih predelav. S prenovno so poskušali ojačiti tudi statično stabilnost stavbe oziroma njeno potresno varnost. Žal pri tem niso odstranili armiranobetonskih plošč iz poznih sedemdesetih let 20. stoletja pod tlemi prvega nadstropja, po drugi strani pa so z vezovanjem širokih utorov za jeklene vezi v vrhnjem delu zidovja na zunanjih fasadah precej poškodovali romanske klesane kvadre iz 12. in 13. stoletja.

Izpeljana obsežna prenova vsekakor predstavlja novo poglavje arhitekturne zgodovine gradu Rajhenburg in je hkrati pomemben dosežek v zvezi s prizadevanjem za njegovo ohranitev in nadaljnjo rabo. Po drugi strani zrcali širšo problematiko prenov najpomembnejših grajskih stavb v Sloveniji v zadnjih desetletjih, ki so izgubile nekdanjo namembnost, dobile pa status kulturne dediščine. Pri tem gre zlasti za problematiko raziskovanja, vrednotenja spomeniškega oziroma kulturnozgodovinskega pomena in revitalizacije z vnosom novih vsebin. Na gradu Rajhenburg je mogoče analizirati dva pristopa k njegovemu raziskovanju, vrednotenju in prenavljanju. Za prvi pristop iz zadnje četrtine 20. stoletja sta bili značilni težnja k poglobljenemu raziskovanju stavbne zgodovine na podlagi sistematičnih ciljnih sondažnih raziskav in težnja po čim bolj celovitem vrednotenju spomeniškega pomena gradu in njegovih posameznih delov. Za raziskave je bilo na voljo dovolj časa, izpeljani prenovitveni posegi pa so bili zaradi pomanjkanja denarja parcialni in dokaj neobsežni. Pri drugem pristopu, ki se je uveljavil med zadnjo prenovno v letih 2011 in 2012, je bilo to v glavnem obratno; zaradi dovolj denarja so bili prenovitveni posegi izpeljani bistveno bolj celovito in obsežno, za izvajanje stavbnih raziskav pa je bilo bistveno manj časa in volje. Zadnje je problematično, saj so raziskave vselej osnova za celovito razumevanje kulturnozgodovinskega pomena spomenika in zgolj z njihovo pomočjo je mogoče korektno ovrednotiti posamezne stavbne dele. Bolj obsežne in celovite so prenove, tem bolj temeljite in interdisciplinarno bi morale biti zastavljene stavbne raziskave. Žal grad Rajhenburg podobno kot več drugih pomembnih arhitekturnih spomenikov v slovenskem prostoru, prenovljenih v zadnjem času, kaže, da se teorija in praksa vse bolj razhajata. Stavbne raziskave so vse preveč naključno zastavljene in vse preveč odvisne od dobre volje izvajalcev gradbenih del. Za njihovo celovito izvedbo navadno zmanjka denarja in časa, zlasti pa volje. Tako na

gradu Rajhenburg kot prav gotovo enem najpomembnejših spomenikov grajske arhitekture in kulture v Sloveniji med obsežno zadnjo prenovno ni bilo mogoče izvesti celovito zastavljenih arheoloških raziskav na notranjem dvorišču, ki bi morda mogle pojasniti odprta vprašanja v zvezi z njegovimi začetki. Ni bilo mogoče izvesti celovito zastavljenih in dokumentiranih sondažnih raziskav v nekdanjih reprezentativnih bivalnih prostorih v vrhnjem nadstropju nekdanjega palacija, ki bi prav gotovo pomembno zaokrožile vedenje o pomenu romanske kapele in o razvojni stopnji bivalne kulture v grajski stavbi v 12. stoletju.³⁸¹ Ni bilo mogoče izvesti sicer že več desetletij nazaj predvidenih sondažnih raziskav zunanjih fasad, ki bi pojasnile natančno zaporedje in značaj pomembnih gradbenih posegov v 12., 13., 16. in 17. stoletju. Zavedati se je treba, da tovrstne raziskave niso pomembne le zaradi akademske razprave o gradbeni zgodovini grajske stavbe, ampak so ključnega pomena za njeno korektno prezentacijo oziroma interpretacijo; ta je razumljivo vselej lahko le zgolj bolj ali manj subjektivna, a če se že v osnovi odrečemo nujnim znanstveno utemeljenim stavbnim raziskavam, obstaja velika verjetnost, da bo pomen spomenika in njegovih posameznih delov med prenovno napačno interpretiran in da bodo izvedena gradbena dela spomeniški pričevalnosti prej v škodo kot v korist. Izvedena prenova gradu Rajhenburg kaže, da si je v prihodnosti treba prizadevati za interdisciplinarno načrtovane in izpeljane stavbne raziskave kot samoumevni in nujni del priprave dokumentacije za izvedbo celovite preнове stavbe s pomenom pomembnega arhitekturnega spomenika. Vodilo pri tem mora biti: več etike in manj estetike, oziroma z znanimi besedami enega od utemeljiteljev moderne doktrine varovanja evropske stavbne dediščine Georga Dehia: *Denkmäler schützen heißt nicht Genuß suchen, sondern Pietät üben*.³⁸²

Ob zaključku obsežnih prenovitvenih del na gradu Rajhenburg v letu 2012 se je treba zavedati, da nikakor še nismo na cilju prizadevanj za korektno spomeniško raziskavo in prezentacijo celotnega grajskega kompleksa. Na eni strani bo treba v prihodnje še nadrobneje raziskati in predstaviti ne-

³⁸¹ Zgolj ugibati moremo, kakšna bi bila usoda ostankov romanske grajske kapele, če jih ne bi bil že leta 1979 odkril in obvaroval entuziastični raziskovalec? Kaj bi se zgodilo, če bi jih bili odkrili šele sredi del med zadnjo prenovno, po dokončanju projektne dokumentacije? Morda bi ostanke lizen in obstenskih lokov prezentirali v okviru novih sanitarij ali novega jaška za dvigalo. Najverjetneje ne! Domnevati smemo, da med zadnjo prenovno ostankov kapele niti ne bi zasledili, saj nihče ne bi pomislil na predhodno zamudno raziskovalno sondiranje sten pod debelimi sloji mlajših ometov in obzidave...

³⁸² Varovanje spomenikov ne pomeni iskanja užitek, temveč izražanje pietete. Dehio, *Denkmalschutz und Denkmalpflege*, str. 268.

katera najpomembnejša poglavja iz njegove preteklosti, zlasti obdobja, ko so bili njegovi gospodarji salzburški nadškofje in gospodje Rajhenburški. Na drugi strani bo treba pri načrtovanju revitalizacije večjo pozornost posvetiti tudi drugim delom grajskega kompleksa, zlasti nekdanjim vrtnim nasadom, stavbam pristave in dvorcu Turn.

V zvezi s problematiko celovite prezentacije najpomembnejših ohranjenih stavbnih sestavin iz obdobja razcveta gradu pod salzburškimi nadškofi bo treba še enkrat pretehtati, ali je resnično smiselno pred romansko kapelo obdržati sedanjo skoraj povsem utilitarno in sterilno učinkujočo podobo obeh prostorov nekdanje romanske vrhnje etaže palačija in še naprej prikrivati najpomembnejšo najstarejšo plast.³⁸³ Menim, da bi bilo mogoče v obeh prostorih brez bistvenih posledic za spomeniško pričevalnost in celovito dožemanje sicer povprečno kakovostne baročne plasti, kakršno najdemo tudi v številnih drugih bližnjih stavbah, izluščiti in prezentirati najpomembnejše sestavine iz 12. stoletja, hkrati pa z muzealskim pristopom, morda s pomočjo modelov v naravni velikosti, ponazoriti prvotno funkcijo prostorov v navezavi na romansko kapelo. Prav v teh dveh prostorih bi bilo mogoče na osnovi prepleta konservatorsko-restavratorskega in muzejskega dela najbolj korektno prikazati pomen salzburške nadškofije za grad Rajhenburg in za širši prostor Posavja. Kot vzorec za prezentacijo lahko služi med letoma 1994 in 1996 izvedena prezentacija reprezentativnih notranjih bivalnih prostorov škofijske palače oziroma rezidence (episkopiuma) v Poreču, ki jo je dal ob znameniti baziliki zgraditi škof Evfrazij sredi 6. stoletja, ko je dal temeljito prenoviti ves katedralni stavbni kompleks. Poslopje

episkopiuma je podobno kot grad Rajhenburg vsekozi ostalo v funkciji, doživelo je več prezidav in je bilo do prenove v primerjavi z drugimi deli katedralnega kompleksa najslabše stavbnozgodovinsko preučeno. Pred prenovo je imelo poenoteno baročno podobo, ki pa še zdaleč ni imela takšnega izjemnega spomeniškega pomena, kakor sestavine iz starokrščanskega obdobja. Po zgledno izvedenih stavbnih raziskavah in na njih temelječem vrednotenju je bila sprejeta odločitev, da se izpod mlajših plasti izlušči fragmentarno ohranjena dragocena najstarejša plast in da se prezentira s pomočjo najnujnejših dopolnitev. Tovrstni pristop je bil mogoč tudi zato, ker je poslopje izgubilo prvotno namembnost in je dobilo novo muzejsko funkcijo. Pred izvedbo posegov poslopje kljub baročnim stropnim štukaturam v notranjščini ni imelo posebno izjemnega spomeniškega pomena. Po izvedeni prenovi in prezentaciji, na račun delne odstranitve mlajših plasti in žrtvovanja baročne celovitosti, se je spomeniški pomen poslopja bistveno povečal; danes velja za eno najpomembnejših ohranjenih tovrstnih zgodnjekrščanskih stavb na svetu. Zaradi uspešne raziskave in prezentacije tega poslopja, ki je z luščenjem mlajših plasti znova dobilo mogočno osrednjo škofovsko dvorano za ceremonije oziroma sprejeme (audientiae episcopalis) v prvem nadstropju, se je povečal tudi pomen sosednjega poslopja bazilike.³⁸⁴ Na gradu Rajhenburg bi bilo mogoče podobno kot v primeru poreškega episkopiuma izpod novejših ometov izluščiti izjemne prvotne omete in jih diskretno dopolniti. Hkrati bi bilo treba korigirati sedaj zelo zgrešeno obnovljeni vhod v romansko kapelo in prezentirati originalne dele njegovega kamnitega ostenja. Tako bi tudi romanska kapela dodatno pridobila na pomenu in ne bi več učinkovala zgolj kot izolirani, iz širšega konteksta iztrgani eksotični prostor, ampak bi bila vizualno znova logično povezana s sosednjim poznoromanskim reprezentativnim portalom in s palačijem. S primernim oblikovanjem opreme bi bilo mogoče povezavo kapele in palačija še bolj poudariti. Vsekakor bi bilo romansko kapelo, enako kot sosednjo mlajšo gotško kapelo, treba opremiti s primerno oltarno menzo in s krščanskim simbolom – križem, saj sedaj učinkuje povsem profanizirano, kar glede na nekdanji pomen nikakor ni primerno. Morda bi bilo smiselno še enkrat razmisliti tudi o ponazoritvi sedaj odbitih polstebrov ob daljših stenah kapele.³⁸⁵ Masivna oproga med obočnima polama kot nošeni element brez nosilnih elementov – polstebrov učinkuje nelogično in netektonsko. V

³⁸³ Problematika je v tem primeru povsem različna kakor pri obravnavi fragmentov arhitekturnih poslikav na dvorišču. Na dvoriščni strani gre prvenstveno za problematiko prezentacije celovitega ambience iz 17. stoletja, katerega ključni sestavni del so fasadne arhitekturne poslikave. V tistem primeru se morajo nadrobno, torej tudi način prezentacije arhitekturnih poslikav, nujno podrežati večji celoti, če ne želimo, da se njena likovna kakovost in spomeniški pomen zmanjšata. V primeru dveh prostorov v nekdanji vrhnji etaži romanskega palačija je prav nasprotno; z odkritjem, prezentacijo in poudarjanjem posameznih nadrobno oziroma fragmentarno ohranjenih stavbnih sestavin na stenah bosta sedaj dokaj utilitarna prostora pridobila na pomenu in vrednosti, ki sta sedaj povprečna. Odkritje ostankov edinstvenega notranjega ometa reprezentativnih romanskih bivalnih prostorov je prav gotovo pomembnejše od ohranjanja novejšega gladkega belega ometa, katerega edini pomen je, da s stropnim štukom povprečne kakovosti tvori navidezno celoto. Primerljiv pristop odkrivanja in prezentacije pomembne prvotne romanske plasti na račun odstranitve mlajših manj kakovostnih plasti so pred nekaj leti uspešno izvedli v gradu Hohensalzburg nad Salzburgom; z odkritjem ostankov romanskih okenskih odprtih, romanskih ometov in strukture zidave v nekdanjem reprezentativnem bivalnem prostoru se je povečal pomen celotnega gradu kot kulturnega spomenika. Prim. Schicht, *Burgen des Salzburger Erzbistums*, str. 89.

³⁸⁴ Prim. Prelog, *Eufrazijeva bazilika u Poreču*, Bertoša in Matijašič, *Istarska enciklopedija*, str. 78–79, 210–214.

³⁸⁵ Na to problematiko je opozoril tudi dr. Ivan Stopar med ogledom prenovljenega gradu 2. 8. 2012. Prim. Stopar, *Najlepsi slovenski gradovi*, str. 202.

obdobju romanike dekonstruktivizem v arhitekturi pač še ni bil tako priljubljen kot v našem času. Razumljivo je, da sta originalna polstebra uničena in da njuna oblika, še zlasti v obsegu kapitelov, ni znana, a to ni zadosten razlog za popolno izključitev možnosti ponazoritve v shematski obliki s pomočjo površinsko ustrezno obdelanega odstranljivega modela iz lahkega materiala.

V zvezi z muzeološkim pristopom k revitalizaciji gradu Rajhenburg bo brez dvoma treba posebno pozornost posvetiti rodovini Rajhenburških, še zlasti pa slavnemu Rajnprehtu, izjemni osebnosti evropskega pomena na prehodu iz srednjega v novi vek.³⁸⁶ Na to tematiko se navezuje tudi vprašanje ustrezne hrambe in prezentacije ostankov kakovostnih kamnoseško obdelanih poznogotskih okenskih okvirov, ki so jih v 17. in 18. stoletju kot spolije vzdali v predelano ali novo grajsko zidovje. Med zadnjo prenovo so mnoge spolije vzeli iz zidovja, niso pa poskrbeli za njihovo prezentacijo. Vsekakor je te elemente treba nujno ustrezno dokumentirati, preučiti, oštevilčiti in prezentirati v okviru ustrezne muzejske postavitve v notranjščini gradu. V Sloveniji se žal vse pre pogosto dogaja, da za odkrite ostanke pomembnih kamnoseško obdelanih elementov ni ustrezno poskrbljeno in se nazadnje porazgubijo.³⁸⁷ Za zgled, kako je mogoče učinkovito poskrbeti za varovanje in hkratno predstavitev tovrstnih elementov, morejo služiti pred nedavnim prenovljeni grad Polzela (Komenda), episkopium v Poreču ali grad Veliki Tabor na območju Hrvaškega Zagorja. Z malce dobre volje bi bilo mogoče prezentacijo kamnoseško obdelanih elementov dopolniti z muzejsko predstavitvijo stavbne zgodovine gradu Rajhenburg, ki bi jo bilo mogoče nazorno ilustrirati tudi z maketami celote in posameznih delov v različnih obdobjih.

Dokončati bo treba tudi ureditev notranjega grajskega dvorišča, ki v sedanjosti podobi učinkuje kot torzo. V zvezi z arhitekturnimi poslikavami dvo-

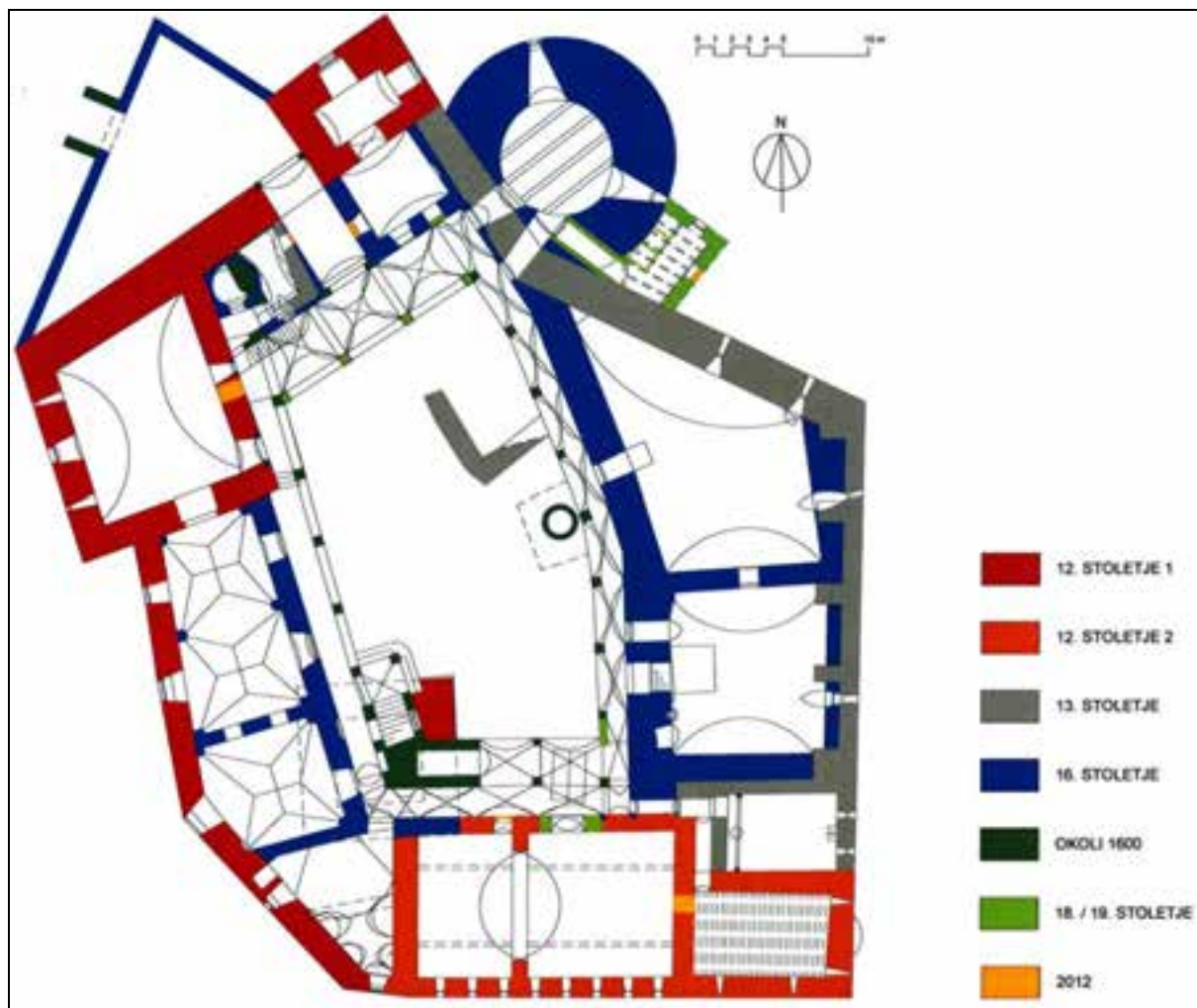
Kamnita krona in kovani nastavek iz okoli leta 1600 nad cisterno za vodo na dvorišču gradu Sevnica pred drugo svetovno vojno (zasebna zbirka).

riščnih fasad bo nujno najti bolj korektno rešitev od sedanje, ki je sporna tako z vidika povednosti in estetske vrednosti prezentiranih fragmentov, kakor tudi z vidika njihovega dolgoročnega ohranjanja v obstoječih klimatskih pogojih. Nujno bo prezentirati sedaj povsem zakrito cisterno za vodo kot enega ključnih funkcionalnih elementov za identiteto grajske stavbe. Morda bi bilo na ponovno odprti vrhnji del cisterne smiselno postaviti kopijo renesančne kamnite krone s kopijo kovanega nastavka iz okoli leta 1600, ki je do okoli leta 1960 stal na bližnjem gradu Sevnica, nato pa je propadel. Tako bi s pomočjo ohranjene dovolj zanesljive dokumentacije dobili nadomestek dragocenega originala, ki ga na sevniškem gradu zaradi organiziranja prireditev na dvorišču ni mogoče ponovno postaviti.

Med razmišljanjem v zvezi z nadaljevanjem prenove glavne grajske stavbe ne gre pozabiti na druge dele grajskega kompleksa, ki jih bo v prihodnje treba primerno revitalizirati in ponovno pomensko navezati nanjo. V zvezi z načrtovanjem prenove območja nekdanjega velikega vrta na slemenu grajskega pomola se pojavlja vprašanje, kako obravnavati po drugi svetovni vojni tam zgrajeno veliko večstanovanjsko poslopje, ki je precejšen tujek v podobi grajskega kompleksa, po drugi strani pa je značilni

³⁸⁶ Rajnpreht Rajhenburški je v slovenski strokovni literaturi skoraj povsem spregledan. Ne najdemo ga niti v novejših temeljitejših delih, ki obravnavajo fenomen viteštva in vojakov na Slovenskem v obdobju srednjega veka.

³⁸⁷ Žalostni seznam v preteklih letih v Sloveniji izgubljenih pomembnih fragmentov kamnoseško obdelanih arhitekturnih fragmentov je žal zelo dolg. Na njem so tudi elementi iz nekdanje samostanske cerkve v Kostanjevici, iz nekdanje srednjeveške križevniške cerkve v Ljubljani, iz kompleksa Žičke kartuzije, iz podrte ljubljanske baročne Koslerjeve hiše, iz mariborskega kužnega znamenja, iz dvorca Križ pri Kamniku, iz številnih dolenjskih gradov in dvorcev, požganih med drugo svetovno vojno, iz gradu Hompoš pri Mariboru, iz gradu Rihemberk na Goriškem, iz gradu Vurberk pri Ptujju, iz dvorca Ravno polje pri Ptujju, iz Knežjega dvorca v Celju. Pred leti odkriti elementi romanskih bifor iz križnega hodnika v Stični so raztreseni na več lokacijah. Le kdo bi vedel, kje je originalni stebriček romanske bifore iz gradu Podsreda, ki je bil pred nekaj leti še na prvotnem mestu?

*Tloris pritličja gradu Rajhenburg z označenimi razvojnimi fazami
(po načrtu iz arhiva ZVKDS OE Ljubljana dopolnil Igor Sapač).*

dosežek svojega časa. Še bolj kompleksno je vprašanje revitalizacije razsežne grajske pristave, ki je sedaj deloma že razvaljena. Ne gre pozabiti niti na dvorec Turn, ki je zaenkrat z novo streho nad najstarejšim delom in s stanovanji v nižjih treh traktih sicer obvarovan pred propadom. Smotno bi bilo razmisliti o začasni ureditvi impresivne notranjščine prvotne stolpaste stavbe, ki je po drugi svetovni vojni izgubila predelne stene in stropne konstrukcije. Zdi se, da bi jo že s temeljitim čiščenjem mogli odpreti za javnost in usposobiti za ogled, s tem pa bi bolj privlačen postal ves grajski kompleks, vključno z glavno grajsko stavbo vrh pomola.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 177/C/R/C363 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Rajhenburg) 1825

AS 1068 – Zbirka načrtov

AS 1267 – Kazensko prevzgojni zavod Brestanica (Rajhenburg), 1945–1962.

INDOK – INDOK center pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije

Fototeka (Brestanica, Rajhenburg)

Zadnikar, Marijan: Brestanica, grad Rajhenburg. Terenski zapiski, XXXIX, 1957 (pretipkani rokopis v okviru spomeniške kartoteke).

- KMJ – Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto
Posebne zbirke: Rzg Rajhenburg (Zbirka razglednic iz obdobja pred drugo svetovno vojno).
- MAO – Muzej za arhitekturo in oblikovanje, Ljubljana
Fototeka
Terenski zapiski in terenske izmere Igor Sapač, 1999, 2000, 2011.
- VK – Valvasorjeva knjižnica Krško
Krško domoznanska zbirka, slikovno gradivo 779 (Razglednice Rajhenburga iz obdobja pred drugo svetovno vojno).
- ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana
Fototeka in spisovno gradivo: Brestanica: grad Rajhenburg in dvorec Turn
Zbirka načrtov: Grad Rajhenburg.
- OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA
- Adamček, Josip: *Seljačka buna 1573*. Donja Stubica: Odbor za proslavu 400 godišnjice seljačke bune 1573 u Donjoj Stubici, 1968.
- Badovinac, Bogdan: Konservatorjev pogled na stavbne faze romanske cerkve Marijinega obiskanja v Špitaliču pri Slovenskih Konjicah. *Varstvo spomenikov*, 46, 2011, str. 166–194.
- Baraga, France: Listina iz leta 1154/55 s prvo omembo kraja Sv. Rupert ob Savi. *Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se župnija Videm. Zbornik ob 850-letnici prve pisne omembe pražupnije Videm ob Savi*. Videm–Krško: Župnija; Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2007, str. 16–21.
- Baravalle, Robert: *Burgen und Schlösser der Steiermark. Eine enzyklopädische Sammlung der steirischen Wehrbauten und Liegenschaften, die mit den verschiedensten Privilegien ausgestattet waren*. Graz: Stiasny, 1961 (ponatis: Graz: Leykam, 1995).
- Berčič, Stane (ur.): *Fakulteta za kmetijstvo in biosistemske vede*. Maribor: Fakulteta za kmetijstvo, 2008.
- Bergstedt, Clemens in Müller, Mario: Geistliche Residenzen und Residenzburgen im spätmittelalterlichen Heiligen Römischen Reich. *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen »Burg und Herrschaft und Mythos Burg«*. Dresden: Sandstein Verlag, 2010, str. 94–101.
- Bertoša, Miroslav in Matijašič, Robert (ur.): *Istarska enciklopedija*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005.
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. II. knjiga: N–Ž*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
- Bresslau, Harry (ur.): *Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus III. Henrici II. et Arduini diplomata*. Hannover: Impensis bibliopolii Hahniani, 1900–1903.
- Bresslau, Harry (ur.): *Monumenta Germaniae Historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae. Tomus IV. Conradi II. diplomata*. Hannover–Leipzig: Impensis bibliopolii Hahniani, 1909.
- Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981.
- Curk, Jože in Habjanič, Marlenka in Sapač, Igor: *Grad na Goričkem. Stavbni razvoj*. Grad: Občina, 2006.
- Curk, Jože: Brestanica, gradbeno zgodovinski oris. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 133–141.
- Curk, Jože: Gradbene priče preteklosti nadžupnije v Hočah. *Hoče – 850 – Območje hoške pražupnije*, I, Hoče: Krajevna skupnost, 1996, str. 270–282.
- Curk, Jože: Mali grad na Ptujju. *Ptujski zbornik*, VI/1, 1996, str. 441–461.
- Curk, Jože: Nastanek in razvoj fevdalne arhitekture v Posavinju, Obsotelju in Posavju s posebnim ozirom na razvoj celjske grofijske posesti. *Celjski zbornik*, 1965, str. 249–280.
- Cvirn, Janez (ur.), *Slovenska kronika XIX. stoletja. 2. knjiga. 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Dehio, Georg: Denkmalschutz und Denkmalpflege im neunzehnten Jahrhundert. Festrede an der Kaiser-Wilhelms-Universität zu Straßburg, den 27. Januar 1905. (http://www.dehio.org/dehio/denkmalschutz_19jhd.pdf).
- Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band VII. Steiermark*, Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1890.
- Durdík, Tomáš: Přimda. Die älteste Steinburg in Böhmen. *Neue Forschungen zum frühen Burgenbau (Forschungen zu Burgen und Schlössern; 9)*. München: Deutscher Kunstverlag, 2006, str. 95–103.
- Ebhardt, Bodo: *Der Wehrbau Europas im Mittelalter. Band III. Unveränderter Reprint der Ausgabe aus dem Jahr 1958*. Würzburg: Flechsig Verlag, 1998.
- Euler, Bernd (et al.): *Salzburg. Stadt und Land*. Wien: A. Schroll & Co, 1986 (Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs).
- Ferenc, Tone: *Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici*. Maribor: Založba Obzorja, 1971 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 26).

- Ferenc, Tone: Nekdaj preselitveno taborišče sedaj Muzej slovenskih izgnancev na gradu v Brestanici. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 238–247.
- Ferenc, Tone: Tragedija Slovencev na izselitvenem območju ob Savi in Sotli. *Krško skozi čas. 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta.* Krško: Skupščina občine, 1977, str. 379–446.
- Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških tabornov.* Ljubljana: Slovenska matica, 1975.
- Fuhrmann, Franz: *Der Dom zu Salzburg.* Salzburg: Verlag St. Peter, 1959 (1999) (Christliche Kunststätten Österreichs; 4).
- Fürst, Irena: Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev Brestanica. *Muzej novejšje zgodovine. 1948–98. Zbornik.* Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine, 1998, str. 33–38.
- Fürst, Irena: Trapisti v Rajhenburgu. *Argo*, 47/1, 2004, str. 38–43.
- Fürst, Irena: *Trapisti v Rajhenburgu.* Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2010.
- Golob, Nataša: Freske z brestaniškega gradu. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 142–156.
- Gordon, Emmerich: *Die Riegersburg in Geschichte, Kunstgeschichte und Sage. Ein Führer. 9. Auflage.* Graz–Wien: Leykam, 1975.
- Grafenauer, Bogo: *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
- Graus, Johannes: Über Kapellen in alten Burgen. *Der Kirchen Schmuck. Blätter des christlichen Kunstvereines der Diocese Seckau.* XX, 1889, str. 147, 149, 150–157.
- Gregorčič, Leon (et al.): *Pozdrav iz ... Bele krajine, Kočevske, Osrednje Dolenjske in Posavja. Gospodarske dejavnosti na razglednicah do sredine 20. stoletja.* Metlika: Belokranjski muzej; Kočevje: Pokrajinski muzej; Novo mesto: Dolenjski muzej; Brežice: Posavski muzej; Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 2006.
- Hadriga, Franz: *Die Trautson. Paladine Habsburgs.* Graz: Styria, 1996.
- Hafner, Aleš: Prenova slovenskih gradov v novem tisočletju. *Kronika*, 60/3, 2012, str. 791–808.
- Höfler, Janez: Potovanja oglejskih vizitatorjev na Slovensko v poznem srednjem veku. *Kronika*, 30/3, 1982, str. 189–203.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji. Knjiga 4. Vzhodna Slovenija.* Ljubljana: Družina, 2004.
- Horvat, Franci: *Sto vodnjakov na Slovenskem.* Ljubljana: Prešernova družba, 2005.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: DZS, 1997.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Unmerkungen.* II. Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.
- Jankovič, Andreja: *Ženski politični zapor na gradu Rajhenburg (Brestanica) v letih od 1948 do 1956.* Diplomsko delo na študijskem programu zgodovina Fakultete za humanistične študije Koper Univerze na Primorskem. Koper, 2011.
- Kaindl, Heimo in Ranz, Hans in Stadtler, Leopold in Steiner, Karl (ur.): *Schloss Seggau. Geschichte, Architektur und Kunst der steirischen Bischofsburg.* Graz: Diözesanmuseum, 1997.
- Kaiser, Joseph Franz: *Lithographirte Ansichten der steiermärkischen Staedte, Maerkte und Schloesser.* Graz, 1825. Ponatis: Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1982.
- Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev. Stara Kaiserjeva suita 1824–1833.* Faksimilirana izdaja: spremna beseda Ivan Stopar. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999.
- Kaj delajo trapisti. Brat Gabriel Giraud in njegova ustanova v Rajhenburgu. 1836–1899. Francoski spisali in Slovencem priredili menihi njegovega samostana.* Rajhenburg: Samostanska tiskarna, 1915.
- Kienzl, Barbara in Seebach, Gerhard in Steiner, Ulrike in Bitschnau, Martin in Wadl, Wilhelm: *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach.* Wien: A. Schroll, 1991 (Österreichische Kunsttopographie; 51).
- Klaič, Nada: *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. krone.* Celje: Prese, 1991.
- Koch, Rudolf: Zur Mehrschiffigkeit des Salzburger Domes unter Konrad III. *Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 126, 1989 (1990), str. 212–223.
- Kohlbach, Rochus: *Steirische Baumeister.* Graz: Grazer Domverlag, 1961.
- Komelj, Ivan: Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1965, nova vrsta VII, str. 73–92.
- Koropec, Jože: Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 45–77.
- Koropec, Jože: Brežice v srednjem veku. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 47, nova vrsta 12/1, 1976, str. 93–116.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.

- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I–V*. Ljubljana: Leonova družba, 1902–1928.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo I. Urbarji salzburske nadškofije*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1939 (Viri za zgodovino Slovencev = Fontes rerum Slovenicarum, 1).
- Kosi, Miha: »... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ...« (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis*, 2002, 56/1–2, str. 43–93.
- Kovačič, Fran: *Zgodovina lavantinske škofije 1228–1928*. Maribor: Lavantinski kn. šk. Ordinarij, 1928.
- Krajnc Horvat, Irena: Sinagoga Maribor. *Dnevi evropske kulturne dediščine. Kulturne poti 2000. Vodnik po spomenikih*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2000, str. 118–125.
- Kramberger, Dušan: *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov. Romanske grajske kapele na Slovenskem. Posebej Rajhenburg in Podstreda. Magistrsko delo na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2001.
- Kramberger, Dušan: *Romanska kapela na gradu Rajhenburg. Gradovi, utrdbe in mestna obzidja. Vodnik po spomenikih*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 65–69.
- Krenn, Peter: *Die Oststeiermark. Ihre Kunstwerke, historischen Lebens- und Siedlungsformen*. Salzburg: Verlag St. Peter, 1981 (Österreichische Kunstmonographie, XI).
- Krenn, Peter: *Riegersburg, Steiermark. Hauptpfarrkirche hl. Martin*. Salzburg: Verlag St. Peter, 1980 (Christliche Kunststätten Österreichs, 124).
- Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Theil 2: Die Cillier Chronik*, Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
- Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije, 1974.
- Küttner, Monika: *Johannes Clobucciarich, Georg Matthäus Vischer und Carl Haas. Drei Architekturtopographien und ihre unterschiedlichen Sichtweisen des Bildinhaltes Burg. Burgen im Alpenraum. Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern*. Petersberg: Imhof, 2012 (Forschungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 165–170.
- Loserth, Johann: *Geschichte des Altsteirischen Herren- und Grafenhauses Stubenberg*. Graz; Leipzig: U. Moser, 1911.
- Mikuž, Janez in Krajnc Horvat, Irena: Sinagoga v Mariboru. Raziskave, rekonstrukcija, restavracija in prezentacija. *Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor. Letno Poročilo 1999*. Maribor: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor, 2001, str. 18–50, 236–237.
- Mikuž, Janez: Nekdanja židovska četrt in nekdanja sinagoga v Mariboru. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 71, nova vrsta 36/1–2, 2000, str. 159–171.
- Miletić, Drago: *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2012.
- Neumann, Hartwig: *Das Zeughaus. Die Entwicklung eines Bautyps von der spätmittelalterlichen Rüst-kammer zum Arsenal im deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert*. 2 zvezka. Bonn-Koblenz: Bernard & Graefe Verlag, 1991–1992 (Architectura militaris; 3–4).
- Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu. 1, Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi*. Celje: samozaložba, 1936.
- Oter Gorenčič, Mija: *Deformis formositas ac formosa deformitas. Samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Oter Gorenčič, Mija: *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika na Slovenskem. Doktorska disertacija na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2007.
- Pahor, Daša: *Cerkve v videmski župniji. Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se župnija Videm. Zbornik ob 850-letnici prve pisne omembe pražupnije Videm ob Savi*. Videm-Krško: Župnija; Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2007, str. 217–223.
- Pahor, Daša: *Tradicija gotike v arhitekturi 16. in 17. stoletja na Slovenskem. Doktorska disertacija na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2006.
- Peskar, Robert: *Gotska arhitektura na Goriškem. Stavbarske delavnice (1460–1530)*. Nova Gorica: Goriški muzej, Grad Kromberk, 1999.
- Pettauer, Leopold: *Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. Imensko zgodovinska razprava. Kronika slovenskih mest*, 5/1, 1938, str. 189–192.
- Pezdiček, Eva: *Kovani nastavki vodnjakov ormoškega, veliko-nedeljskega in vurberškega gradu iz 17. stoletja. Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja*. Ormož: Muzej, 2007, str. 67–75.

- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 10).
- Pleterski, Andrej: Razcvet Ptuja na ruševinah Petovione. *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Modrijan, 1999, str. 402–405.
- Poles, Rok in Gmajner-Korošec, Marjana in Lalek, Nika: *Sakralna dediščina Šaleške doline*. Velenje: Pozoj, 1998.
- Popelka, Fritz: *Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobuciarich 1601–1605*. Graz: U. Moser, 1924.
- Prelog, Milan: *Eufrazijeva bazilika u Poreču*. Zagreb: Spekter, 1986.
- Ravnikar, Tone: Grad in gosposčina Sevnica v poznem srednjem veku. *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 57–81.
- Reichert, Carl: *Einst und jetzt. Steiermark's Schlösser, Burgruinen, Städte Märkte u. Klöster. Band 1*. Graz: Selbstverlag C. Reichert, 1861/1863.
- Resch, Wiltraud (ur.), *Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz. Die Profanbauten des I. Bezirkes. Altstadt*. Wien: Anton Schroll & Co., 1997 (Österreichische Kunsttopographie; 53).
- Sapač, Igor in Železnik, Alenka: Grad Rajhenburg. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja. Vodnik po spomenikih*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 62–65.
- Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinska problematika srednjeveških plemiških dvorov na območju Litiije, Šmartna in Gabrovke. *Kronika*, 59/3, 2011, str. 371–410.
- Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini. Diplomsko delo na Fakulteti za arhitekturo Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2003.
- Sapač, Igor: *Rekonstrukcijski posegi v historičnih urbanih naselbinah na Slovenskem. Doktorska disertacija na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani*. Ljubljana, 2008.
- Sapač, Igor: Srednjeveški gradovi ob reki Savi med Radečami in Mokricami. *Ukročena lepota. Sava in njene zgodbe*. Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 85–101.
- Sapač, Igor: Stavbni razvoj gradu Sevnica. *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 15–54.
- Sartori, Franz: *Die Burgvesten und Ritterschlösser der österreichischen Monarchie. Nebst der topographisch-pittoresken Schilderung ihrer Umgebungen, der Familienkunde ihrer ehemaligen und jetzigen Besitzer, der Lebensweise und Charakteristik des Ritterthums und den Geschichten und Sagen der österreichischen Vorzeit. Fünfter Teil*. Wien: Lechner Verlag, 1839 (Drugi dopolnjeni ponatis istoimenskega dela, Brünn: J. G. Traßler Verlag, 1819/1820).
- Schäffer, Roland: Festungsbau an der Türken-grenze. Die Pfandschaft Rann im 16. Jahrhundert. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 75, 1984, str. 31–59.
- Schäffer, Roland: *Reinprecht von Reichenburg (1434–1505). Feldhauptmann und Landeshauptmann der Steiermark. Die steirische Landesverwaltung um 1500*. Doktorska disertacija na Univerzi v Gradcu. 2 zvezka. Graz: Universität Graz, 1981.
- Schicht, Patrick: *Bollwerke Gottes. Der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*. Wien: Phoibos Verlag, 2010.
- Schicht, Patrick: Burgen des Salzburger Erzbistums – Wehrbauten unter geistlicher Herrschaft. *Burgen im Alpenraum. Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern*. Petersberg: Imhof, 2012 (Forschungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 87–94.
- Schmidt-Brentano, Antonio: *Kaiserliche und k.k. Generale. (1618–1815)*. Wien: Österreichisches Staatsarchiv, 2006.
- Schnerich, Alfred: Neue Beiträge zur mittelalterlichen Baugeschichte im Sprengel der Salzburger Metropole. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, Neue Folge XVII, 1891.
- Schöne alte Steiermark. Litographien und Texte aus Karl Reicherts Album »Einst und jetzt«*. Band 2. Süd- und Untersteiermark. Graz: Leykam Verlag, 1989.
- Simič, Mitja in Kolšek, Alenka: *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 2000.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Slabe, Marijan: Raziskave z arheološko metodo na Brestaniškem gradu. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 23–44.
- Slana, Lidija: *Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2009.
- Slekovec, Matej: *Vurberg. Krajepisno-zgodovinska črtica*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila, 1895.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stanič, Ive A.: *V čigavem imenu?*. Kočevje: Kočevski tisk, 1996.
- Starzer, Albert: *Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421–1546*. Graz: Leykam, 1903 (Veröffentlichungen der historischen Landes-Commission für Steiermark; 17).

- Stegenšek, Avguštin: Petindvajset let cerkvene umetnosti v Lavantinski škofiji (1899–1914). *Ljubitelj krščanske umetnosti*, 1, 1914, str. 85–253.
- Steiermärkische Landesdruckerei (ur.): *Die Grazer Burg*. Graz: Steiermärkische Landesdruckerei, 1993.
- Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz: ADEVA, 1992.
- Stopar, Ivan: *Celjske impresije. Dediščina knežjega mesta*. Celje: Pokrajinski muzej, 2012.
- Stopar, Ivan: Grad Brestanica. *Krško skozi čas. 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta*. Krško: Skupščina občine, 1977, str. 127–151.
- Stopar, Ivan: *Grad Podsreda med včeraj, danes in jutri*. Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1999.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Polhovim Gradcem in Smednikom*. Ljubljana: Viharnik, 1998 (Grajske stavbe 8).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001 (Grajske stavbe 13).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002 (Grajske stavbe 14).
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga. Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: Grajski objekti v salzburškem Posavju. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 78–106.
- Stopar, Ivan: *Najlepši slovenski gradovi*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2008.
- Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: *Za grajskimi zidovi*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).
- Stumberger, Monika: *Die Welzer. Genealogie und Besitzgeschichte einer steirischen Adelsfamilie*. Graz: Verlag für die Technische Universität Graz, 1980 (Dissertationen der Universität Graz; 48).
- Szlosbaytel, Eva R.: Die Befestigung des Salzburger Kirchenbesitzes 1121 unter Erzbischof Konrad I. *Burgen im Alpenraum. Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern*. Petersberg: Imhof, 2012 (For-
- schungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 116–121.
- Šerbelj, Ferdinand: *Mecen in njegov slikar vabita v Bistriški grad. Franz Ignaz Flurer, baročni freskant in krajinar*. Katalog razstave v gradu Slovenska Bistrica. Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo, 2008.
- Škaler, Stanko: *Po poteh slovensko-brvaškega kmečkega upora 1573*. Maribor: Obzorja, 1971.
- Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU; Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter: Tisoč let od prve omembe Blejskega gradu (1011–2011) in začetki blejskega gospodarstva škofov iz Briksna. *Blejski grad. 1000 let prve omembe*. Bled: Muzejsko društvo: Zavod za kulturo; Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 9–27.
- Tiller, Viktor: *Dekanija Videm v brežiškem okraju*. Ljubljana: Viktor Tiller, 1939.
- Tiller, Viktor: *Krško in okolica*. Ljubljana: Viktor Tiller, 1938.
- Tiller, Viktor: *Sevnica in okolica*. Ljubljana: Viktor Tiller, 1938.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogtums Crain*. Laybach-Nürnberg, 1689.
- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi. Zbrala Ivan Stopar, Primož Premzl*. Spremna beseda Ivan Stopar. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006.
- Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stirie*. Graz, 1681. Faksimilirana izdaja: spremna beseda Anton Leopold Schuller. Graz: ADEVA, 1975.
- Vode, Angela: *Skriti spomin*. Ljubljana: Nova revija, 2005.
- Weigl, Igor: Župnijska cerkev sv. Ruperta na Vidmu in Cesarsko-kraljeva centralna komisija za raziskovanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov z Dunaja. *Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se župnija Videm. Zbornik ob 850-letnici prve pisne omembe pražupnije Videm ob Savi*. Videm-Krško: Župnija; Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2007, str. 165–171.
- Weiss, Janez: Reformacija na Metliškem. Prispevek k celovitejšemu razumevanju pojava protestantizma na Slovenskem. *Kronika*, 58/3, 2010, str. 685–712.
- Wiesflecker, Hermann (ur.): *Österreich im Zeitalter Maximilians I. Die Vereinigung der Länder zum frühmodernen Staat. Der Aufstieg zur Weltmacht*. München: Oldenbourg 1999.

- Wiesflecker, Hermann: *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band 1–5*. München: Oldenbourg 1971–1986.
- Woisetschläger, Kurt in Krenn, Peter (ur.): *Steiermark (ohne Graz)*. Wien: A. Schroll & Co., 1982 (Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs).
- Zadnikar, Marijan in Stopar, Ivan: *Romanska arhitektura na Slovenskem. Katalog razstave Arhitekturnega muzeja Ljubljana*. Ljubljana: Arhitekturni muzej, 1988.
- Zadnikar, Marijan: *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenske kartuzije*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.
- Zadavec, Dejan: Omembe slikarjev v spodnje štajerskih župnijskih matičnih knjigah (do leta 1770). I. del: Območje med Savo, Sotlo in Savinjo. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta 46, 2010, str. 298–315.
- Zadavec, Dejan: Postavitev in postavljevec materialnih in rodbinskih temeljev plemiške družine Attems na Štajerskem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica III*. Slovenska Bistrica: Občina, 2009, str. 99–114.
- Zeillinger, Kurt: *Erzbischof Konrad I. von Salzburg*. Wien: Geyer, 1968.

S U M M A R Y

Architectural history of the Rajhenburg Castle

The Rajhenburg Castle, built on a rocky cliff overlooking the outflow of the Brestanica stream into the Sava River was long considered the oldest documented castle in the Slovenian territory. According to the latest research into the history of its construction, there are no traces in its present building layout that would provide evidence of a castle or any other building standing in the said location around 895 or before the 12th century. In the second quarter of the 12th century or, more accurately, before 1411, during the period of the Archbishop of Salzburg, Conrad I, a new enclosing Romanesque layout on an irregular polygonal ground plan was gradually developed, initially encompassing the outer wall, a small tower at the entrance in the northern section of the wall, a two-storeyed tower-like residential building in the northwestern corner and a high main tower (bergfried) in the inner courtyard. It was most likely in the late 12th century that the castle was added a new two-storeyed palatium and a small southern tower

with a magnificent Romanesque chapel at the top. Before the mid-13th century, the tower with the chapel was expanded and two auxiliary buildings were constructed in the inner courtyard. In the 12th and 13th centuries, a separate tower-shaped residential building was constructed at the foot of the castle cliff as a residence for the castellans, which is presently the centre of the Turn Manor. In the 14th and 15th centuries, no construction alterations were made to the castle compound. In the first third of the 16th century, when the castle was in the hands of the mighty Reichenburg family as a Habsburg fief, the castle building underwent considerable alterations and expansions. Then, the cylindrical tower and three additional tracts were constructed in the eastern, western and northern portions of the inner courtyard. At the same time, the owners significantly altered the Romanesque palatium, the tower with the Romanesque chapel and the tower-shaped northwestern building. Furthermore, they set up a new Gothic castle chapel, which was consecrated in 1520. In the courtyard itself, they demolished the high main tower and two auxiliary buildings. Most construction works were probably done during the renovation following the peasant uprising of 1515. Numerous magnificent late-Gothic building parts indicate that the construction works were performed by masters from Graz. In the early 17th century, when it passed into the hands of Franc Gall von Gallenstein, the castle was altered again and its courtyard furnished with new built hallways. Later on, in the second half of the 17th century, as well as in the 18th, 19th and 20th centuries, the castle did not undergo any construction that would significantly alter its appearance. Some visible changes were only made on the Turn Mansion, which was added a small entrance tower in the 16th century, three lateral tracts in the 17th century, and then in the late 18th century, it underwent a drastic modification by being given a Baroque twist and added a small walled-in arcade courtyard. Between the 17th and 19th centuries, the castle compound was expanded with a big garden and a manor. Alterations made after 1881, when the castle was converted into a Trappist monastery, as well as later on, during and after the Second World War, when it housed a prison, did not entail any significant changes to the earlier layout. After 1975, the castle building, now converted into a museum, has been subject to research and restoration works, which culminated between 2011 and 2012. During these, many older and remarkable architectural elements were found and restored, especially the Romanesque chapel, Renaissance frescoes and late-Gothic stone window and door frames. The paper analyses and critically assesses the hitherto collected data on the architectural history of the castle, and supplements them with numerous new findings.

Risba Rajhenburga in Turna, ki jo je leta 1766 narisal rajhenburški upravitelj Janez Mihael Schram (StLA, Archiv Attens, karton 380, zv. 1593, Obračun upravitelja združenih gospostev Rajhenburg in Turn pod Rajhenburgom 1764–1765, fol. 0; gl. tudi Zadavec, Omembe slikarjev, str. 310–313).

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.81(436.8)"11"

Prejeto: 19. 10. 2013

Patrick Schicht

DI DDr., Hauptstraße 2, A – 2391 Kaltenleutgeben

E-pošta: patrick.schicht@bda.at

Die Reichenburg als Bestandteil des hochmittelalterlichen Burgenbaus der Salzburger Erzbischöfe

KURZFASSUNG

Im Rahmen einer Dissertation hat der Autor dieses Beitrags bereits den hochmittelalterlichen Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg untersucht. Auf dieser Basis konnten nun die neuen Ergebnisse zur Reichenburg auf Parallelen in Architektur und Bautechnik beleuchtet werden. Tatsächlich zeigen sich an den Bauphasen des 12. Jahrhunderts enge Analogien, die eine direkte Verwandtschaft der einzelnen Burgenbaustellen vermuten lassen. Der Typus des dominanten Hauptgebäudes wiederholt sich ebenso wie gewölbte Kapellentürme mit auskragenden Apsiden, auch die Mauerstrukturen sind gut miteinander vergleichbar. Es wird deutlich, dass der Salzburger Burgenbau ein planmäßiger Teil eines umfassenden Bauprogramms der Erzbischöfe war, das die Reichenburg durch ihren gut erhaltenen Bestand hervorragend repräsentiert.

SCHLÜSSELWÖRTER

Salzburger Burgenbau, hochmittelalterliche Residenz, Burgengruppe, Burgentypologie

IZVLEČEK

GRAD RAJHENBURG KOT SESTAVNI DEL GRAJSKE GRADBENE DEJAVNOSTI SALZBURŠKIH NADŠKOFOV V VISOKEM SREDNJEM VEKU

Avtor prispevka se je že v svoji disertaciji posvetil gradnji gradov salzburskih nadškofov v visokem srednjem veku. Na tej osnovi in na podlagi novih izsledkov o gradu Rajhenburg je bilo mogoče iskati vzporednice v arhitekturi in tehniki gradnje. Gradbene faze gradu iz 12. stoletja dejansko kažejo veliko podobnosti z nekaterimi drugimi gradovi salzburskih nadškofov, iz česar je mogoče sklepati, da so obstajali neposredni stiki med posameznimi gradbišči. Ponavljajo se tako tip dominantne glavne stavbe kot tudi obokani stolpi kapel z izstopajočimi apsidami. Tudi strukture zidovja so med sabo dobro primerljive. Vidi se, da je bila salzburska gradnja gradov del načrtnega obširnega gradbenega programa salzburskih nadškofov, za kar je grad Rajhenburg s svojo do danes ohranjeno gradbeno substanco zelo dober primer.

KLJUČNE BESEDE

Gradnja gradov salzburskih nadškofov, visokosrednjeveška rezidenca, skupina gradov, tipologija gradov

Aufgabenstellung

In den Jahren 2004–2006 hat der Autor dieses Beitrags ausgehend von der Salzburger Hauptburg Hohensalzburg bedeutende Wehrbauten des 11. bis 13. Jahrhunderts im Erzbistum untersucht.¹ Dabei konnten mehrfach enge Parallelen in Architektur, Ausstattung und Bautechnik belegt werden, die eine direkte Verbindung unter den Burgenbaustellen vermuten ließen. Auch für die Reichenburg wurden solche Analogien aufgezeigt.²

Nach freundlicher Vermittlung von Miha Preinfalk hat Igor Sapač im Jahr 2012 dazu eingeladen, auf Basis der Ergebnisse seiner kürzlich erfolgten Untersuchungen in der Reichenburg diese Parallelen zu anderen Salzburger Anlagen zu aktualisieren und in der hiermit vorliegenden Monographie als eigenen Beitrag zu publizieren. In der Folge entstand ein reger, sehr fruchtbarer Austausch von Erkenntnissen und Interpretationen, die als Basis dieses Textes dienten.³ Da Igor Sapač bereits einen großen Teil der regionalhistorischen und bauhistorischen Einordnung der Reichenburg vornimmt (siehe eigene Texte), kann das in diesem Beitrag kurz gehalten werden.⁴ Die Schwerpunkte liegen daher auf der komplexen hochmittelalterlichen Bauzeit der Reichenburg, deren einzelne Bauphasen mit anderen Salzburger Anlagen dieser Epoche verglichen werden. Dadurch können die von Igor Sapač vorgelegten Datierungen bestätigt und verfeinert sowie die Reichenburg in das Baukonzept des Salzburger Erzbistums eingeordnet werden.⁵

Methodik

Die traditionellen Praktiken der Mittelforschung konzentrieren sich auf schriftlich überlieferte Daten, kunsthistorisch datierbare Aus-

stattungen und archäologische Artefakte sowie naturwissenschaftliche Materialanalysen. Als wesentlich weniger sicher gelten typologische und handwerkliche Vergleiche, wenngleich gerade diese für den Architekturhistoriker und Bautechniker einzigartige Belege für lokale sowie überregionale Forschungsthemen bieten. Vor allem an Burgen, deren komplexe aber meist schmucklose Bauteile oft keine eindeutigen Datierungen durch Historiker, Kunsthistoriker oder Archäologen zulassen, können damit wertvolle Mosaiksteine zur Baugeschichte gesammelt werden.⁶

Dieser Beitrag konzentriert sich auf diese zwei vergleichenden Forschungszweige:

Die *Bautypologie* ermöglicht mit ihrer Gegenüberstellung von horizontalen Grundrissen verschiedener Burgen nicht nur den Nachweis von ähnlichen Geschoßen mit analogen Gebäude- und Raumaufteilungen, auch Aufrisse, Gebäudequerschnitte und letztlich die gesamten Kubaturen (Proportionen, Staffelungen, Ausrichtungen etc.) belegen gleichartige Baukonzepte oder zumindest zeittypische Architektur-Moden.

Die *Bautechnik* gibt hingegen wertvolle Einblicke in den organisierten Arbeitsalltag auf der Baustelle. Neben allgemeinen Beobachtungen zur analogen Baumethode an Mauerstärken, Geschoßrücksprüngen, Rüstholzrastern und Arbeitsfugen zeigt die Verlegetechnik eine relativ gut nachvollziehbare zeitliche Entwicklung. So änderte sich überregional die Charakteristik der Steinstruktur im Lauf der Jahrhunderte merklich, Eckverbände, Fensterrahmungen und Gewölbe wandelten sich kontinuierlich und die Bearbeitung der einzelnen Materialien wurde immer effizienter.⁷ Auch das Außenbild durchlief eine Evolution vom frei sichtbaren Quadermauerwerk zu flächig verputzten Wandscheiben. Neben der oftmals überbewerteten zeitlichen Einordnung der Bautechnik interessieren vor allem direkte Analogien zu anderen Baustellen. So gelang im Salzburger Burgenbau mehrfach der Be-

¹ Schicht, *Die Festung Hohensalzburg*.

² Schicht, *Bollwerke Gottes*, S. 229 f.

³ Leider war dem Autor aus Zeitgründen kein neuerlicher Besuch auf der Reichenburg möglich, sodass die aktuellen Erkenntnisse von Igor Sapač nicht vor Ort gemeinsam diskutiert werden konnten.

⁴ Dabei ist durchaus festzuhalten, dass grundlegende Interpretationen unterschiedlich geblieben sind, weshalb sich beide Beiträge nicht konsequent decken. Es wird dem Leser die Möglichkeit gegeben, die Komplexität der sehr lückenhaften Baugeschichte mit den darauf aufbauenden, teilweise hypothetischen Rekonstruktionsversuchen als solche bewusst wahrzunehmen. Die Reichenburg ist kein einfaches, zwiebelförmig gewachsenes Bauwerk, dessen Erforschung hiermit abgeschlossen ist. Ihre Analyse ist vielmehr eine ständige „work in progress“, bei der jede neue restauratorische oder archäologische Untersuchung grundlegende neue Erkenntnisse bringen wird, frei nach dem Motto „Wissenschaft ist Irrtum auf dem letzten Stand“.

⁵ Nicht Gegenstand dieses Beitrags können die Einbettung in den regionalen Burgenbau sowie die späteren Bauphasen der Reichenburg sein, die ebenfalls gesondert von Igor Sapač vorgenommen werden.

⁶ Die vergleichende Analyse von Mauerstrukturen ist aufgrund mangelnder Fixdatierungen noch weitgehend von der persönlichen Erfahrung des Forschers abhängig, die einschlägige Literatur bietet verschiedene Interpretationsmodelle, die sich kaum über größere Regionen verallgemeinern lassen, Ansätze zur Methodik sowie Literatur bei: Schicht, *Die Burgruine Hardegg*, S. 5 f, eine Zusammenfassung der deutschen Mauerwerkslandschaften findet sich in: *Burgenforschung aus Sachsen* Bd. 12, Weissbach 1999. Die Problematik macht sich umso deutlicher bemerkbar, als vergleichbar frühes Mauerwerk in Österreich kaum erhalten bzw. datiert ist, und nicht zuletzt gerade in der Frühzeit noch kein annähernd einheitlicher Mauerwerkskanon bekannt war. Für Salzburg veranschaulicht bei Schaber 37.

⁷ Dabei gibt es allerdings zahlreiche Ausnahmen und Einschränkungen, die meist von den materiellen und finanziellen Ressourcen sowie lokalen Traditionen abhängig sind. Vgl. dazu Kühnreiter, *Wehrbauten und Adelsitze*.

Grundriss der Reichenburg mit Hervorhebung der im Beitrag behandelten romanischen Bauphasen.

leg, dass im Sakralbau geschulte Handwerker auch am Profanbau tätig waren.⁸ Das erstaunt natürlich keineswegs in Anbetracht der geistlichen Bauherren, es öffnet jedoch neue Perspektiven auf deren handwerkliche und planerische Ressourcen.

Leider gibt es auch zwei schmerzliche Einschränkungen für diesen Beitrag: die weitgehende Unkenntnis der slowenischen Burgenlandschaft des Hochmittelalters und die Unkenntnis der slowenischen Sprache, wodurch naturgemäß auch zahlreiche Forschungspublikationen verschlossen bleiben.⁹ Beides wird zwar von Igor Sapač ausführlich behandelt, folgend muss aber vorwiegend auf dem deutschen Sprachraum mit seinem Baubestand und seiner Fachliteratur aufgebaut werden.

Eine frühe Burg unter Erzbischof Gebhard (1060-1088) oder Konrad I. (1106-1147)?

In der Reichenburg wurde im Jahr 1979 bei Grabungen im Hof eine hochmittelalterliche Gebäudeecke gefunden, die nur schwer zu deuten ist.¹⁰ Es handelt sich um einen massiven rechtwinkligen Unterbau von etwa 2,6 x 3,4 m, bei dem keine Mauerstärke befunden werden konnte (der

Bereich ist bis heute im Boden in einem Schacht einsehbar). Aus dem sorgfältigen Eckverband und der vermutlich sehr großen Mauerstärke war damals ein ehemals höherer Bau, eventuell ein Turm, zu indizieren. Igor Sapač gelang nun der Nachweis, dass es sich tatsächlich um einen Turm gehandelt haben dürfte, zeichnen sich doch im benachbarten Palas passende Baufugen ab, die als Negativ dieses Baus zu werten sind. Demnach rekonstruiert Sapač einen quadratischen Turm von etwa 9 m Seitenlänge.

Wie ist nun dieser Bau im lokalen Gefüge einzuordnen und zeitlich zu datieren? Zur relativ-chronologischen Verankerung können drei Fakten herangezogen werden. Einerseits steht der Turm frei im Hof und zeigt keine Abstimmung mit Winkeln oder Fluchten anderer Bauteile. Andererseits besitzt er ein charakteristisches kleinteiliges Blockmauerwerk, das isoliert auf der gesamten Burg zu finden ist. Nicht zuletzt verfügte die nächste Bauphase bereits über einen eigenen monumentalen Baukörper beim Tor. Es liegt daher die Vermutung nahe, dass der Turm bereits vor den großen hochmittelalterlichen Bauphasen entstanden ist, die ihn ohne Verbund umgürten.

Da diese Bauten bereits ins frühe 12. Jahrhundert datieren, lohnt sich ein Blick auf die politischen Verhältnisse der Zeit davor. Im mittleren 11. Jahrhundert entwickelte sich im sogenannten „Investiturstreit“ ein handfester Machtkampf zwischen Kaiser und Papst, der vor allem im Süden und Osten des Reichs zu starken Zerstörungen und zu großen gesellschaftlichen Veränderungen führte, letztlich aber beiden Parteien nur schadete.¹¹ 1060 wurde der schwäbische Hochadelige Gebhard als Kanzler des Reichs von der Kaiserinwitwe Agnes zum Erzbischof von Salzburg ernannt, um im Machtkampf eine strategische Stütze in den Ostalpen zu bilden. Tatsächlich führte Gebhard dem König noch 1075 ein Truppenkontingent im Kampf gegen Sachsen zu. Kurz darauf wurde der König jedoch vom Papst wegen einer Bischofsernennung in Italien gerügt und nach Rom beordert. Er berief daraufhin selbst eine Reichsfürstenversammlung in Worms ein und erklärte die Absetzung des Papstes. Als Antwort verhängte Gregor VII. aber den Kirchenbann über den König und sprach ihm die Regierung in Deutschland und Italien ab. Erzbischof Gebhard stellte sich bald klar auf die Seite des Papstes und wurde sein wichtigster Kämpfer in Deutschland. Dieser Abfall vom eigenen König hatte handfeste innenpolitische Gründe. Die Reichskirche verdankte dem König zwar den Großteil ihrer Besitzungen und weltlichen Herr-

⁸ Vgl. dazu ausführlich Schicht, *Bollwerke Gottes*, S. 295f.

⁹ Bei der Übersetzung des Beitrags von Igor Sapač half dankenswerter Weise Gorad Živkovič.

¹⁰ Stopar, *Burgen und Schlösser*; Stopar, Rajhenburg; Slabe, Raziskave; Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*.

¹¹ Historische Daten aus: Dopsch, *Anfang und Aufstieg*, S. 41 f.

schaftsrechte. Er bestimmte aber auch die Kandidaten, die meist aus seiner Hofkapelle stammten, und konnte durch sein „Obereigentum am Reichskirchengut“ auch alle Bischöfe wieder absetzen. Das vom Papst geforderte Verbot der Laieninvestitur eröffnete nun die Möglichkeit, sich aus dieser Abhängigkeit zu lösen. Obwohl der König 1077 nach Canossa zog und beim Papst tatsächlich die von den Fürsten geforderte Lösung des Kirchenbannes erreichte, wurde unter Teilnahme Gebhards ein Gegenkönig gewählt, der sogleich sämtliche Forderungen der Kirche anerkannte.

Für das Einflussgebiet von Salzburg war dies eine lange Zeit der politischen Unsicherheit. Königliche Parteigänger plünderten Kircheneigentum, der gesplante Adel musste durch Zugeständnisse bei Laune gehalten werden, 1076 wurde der wichtige Stützpunkt Friesach vom steirischen Markgrafen Adalbero überfallen und angezündet. Laut Gebhards Biografen wurden daher 1077 der Pass Lueg sowie die Burgen Hohensalzburg und Hohenwerfen errichtet und eine bereits vorhandene Anlage in Friesach erneuert. In der Biographie seines Nachfolgers Konrad werden weitere Bauten als bereits bestehend genannt, sodass im späten 11. Jahrhundert auch an der Reichenburg mit Baumaßnahmen durchaus gerechnet werden kann, wenn gleich dafür die schriftliche Überlieferung fehlt.¹²

¹² Die bewegte Geschichte Salzburgs unter Gebhard belegt deutlich den großen politischen Einfluss des Erzbischofs sowohl auf die Region als auch auf die Reichspolitik. Nicht dem Herzog sondern dem Erzbischof unterstanden die wichtigsten Alpenpässe. Entscheidenden Anteil am politischen Geschick hatten die Burgen, deren Aufgaben weniger in der Verwaltung als vielmehr in überregionalen Stützpunkten und Landessperren lagen. Darin zeigt sich bereits bei diesen ersten Wehranlagen ein deutlicher Unterschied zu den klassischen Adelsburgen, die ab dem 11. Jahrhundert als Wohn- und Verwaltungssitze der regionalen Herrschaft entwickelt wurden. Ebenso deutlich zeigt sich aber auch die enorme Wichtigkeit der untergeordneten bzw. befreundeten Adeligen, die als regionale Machthaber entscheidenden Anteil am Erfolg der Landesherren hatten. In letzter Konsequenz entschied der Verein der Landherren über die politische Zugehörigkeit, und das bisweilen auch über höchstrangige Vorgaben hinweg. Diese durchaus neuartige Entwicklung, die sich deutlich von den älteren Herrschaftskonzepten absetzte, darf auch den Schwächungen der Zentralgewalten im Zuge des Investiturstreites angerechnet werden. So lässt sich gerade im Salzburger Gebiet deutlich die vermehrte Vergabe von Lehen und Befugnissen an den lokalen Adel beobachten, was naturgemäß zu seiner Stärkung und Aufwertung als eigenständige Gesellschaftsschicht führen musste. Tatsächlich fiel in Deutschland in diese Epoche auch die Entwicklung der klassischen Adelsburgen, die in der Folge zum eigentlichen Träger der Landespolitik werden sollten. In Salzburg zeichnete sich jedoch durch das Engagement des Erzbistums eine andere Lösung ab. Er ließ eigene, ihm direkt unterstellte Wehrbauten errichten, deren strategische Ausrichtung schon zu Beginn eine überregionale Festigung seines Besitzes erlaubte, wie sie eigentlich eher vom Herzog zu erwarten wäre. Auch diese bemerkenswerte Machtsteigerung ist nur durch die Schwächung der Regierenden

Doch auch für einen zweiten Erzbischof gibt es gute Argumente als Bauherrn des Turms. Nach Jahren rasch wechselnder Amtsinhaber, die kaum die Zeit für größere Baumaßnahmen hatten, ernannte König Heinrich V. im Jahr 1106 den fränkischen Grafen und Hofkapellan Konrad von Abenberg im Alter von 31 zum neuen Leiter Salzburgs. Unter seiner langen Amtszeit sollte die Stadt Salzburg einen wahren Bauboom erleben.¹³ Schon 1112 überschlugen sich aber zunächst die Ereignisse,¹⁴ Konrad hatte sich ähnlich wie zuvor Gebhard gegen den König und für den Papst eingesetzt und musste nun überstürzt vor seinen eigenen aufständischen Adeligen in die Steiermark bzw. nach Sachsen fliehen,¹⁵ von wo er erst nach 10 Jahren Exil zurückkehren konnte,¹⁶ um schließlich noch 25 Jahre zu regieren.

Nach der Rückkehr begann Konrad auf mehreren Ebenen mit einer umfangreichen Reform seines Einflussbereiches: das Kirchensystem wurde umgestellt,¹⁷ verlässliche Dienstmänner als Be-

zu erklären, eine einschlägige historische Untersuchung zur Rechtsstellung dieser frühen kirchlichen Wehrbauten steht aber noch aus.

Ebenso fehlt eine intensive historische Forschung über die Zugehörigkeit der frühen Ministerialen in Salzburg, Kärnten, der Steiermark, Österreich und Bayern zu geistlichen Grundherren. So lässt sich an dieser Stelle nur festhalten, dass in den Urkunden dieser Zeit bereits auffallend viel Adelssitze auf Kirchengrund auftauchen, die dort ansässigen Familien sind nicht selten als direkte Parteigänger des Erzbischofs nachzuweisen. Daraus ließe sich schließen, dass ihm neben den großen Hauptburgen auch zahlreiche kleinere Befestigungen unterstanden, die als eigentliche Träger der Macht bereits ab dem 11. Jahrhundert wesentlichen Anteil an der Durchsetzung Salzburger Interessen hatten. Die Zahl der direkt unterstellten Burgen mag zu dieser Zeit sogar noch höher gewesen sein als später, lässt sich doch an mehreren Burgen eine stillschweigende Übernahme durch Pfleger beobachten. Weitere erzbischöfliche Burgen wurden im Zuge des Investiturstreites an Getreue ausgegeben. Nicht zuletzt soll auf die wirtschaftliche Funktion dieser verbreiteten erzbischöflichen Verwaltungssitze hingewiesen werden. Gebhard forderte erstmals eine volle Zehentzahlung in allen Gebieten seines Bistums ein, auch von der slawischen Bevölkerung, der bis dahin Sonderkonditionen eingeräumt worden waren. Diese Einnahmen wurden durch die lokalen Burgen ermöglicht, sie dienten aber auch umgekehrt deren Aufbau und Erhalt.

¹³ Er plante gleich zu Beginn Neubauten der bischöflichen Residenz, des Domes, des Almkanals und eines Armenospitals, auch die älteste mittelalterliche Stadtbefestigung wird in seine Frühzeit gesetzt, vgl. Dopsch, Hoffmann, *Geschichte*, S. 133 f.

¹⁴ Weltin, *Der Ostalpenraum*, S. 351 f.

¹⁵ Ausschlaggebend war eine misslungene Verschwörung, die vom Burggrafen von Hohensalzburg mit der Gefangenname und Blendung des Anführers geahndet wurde. Vgl. Dopsch, Hoffmann, *Geschichte*, S. 134.

¹⁶ Erst nach intensiver Vermittlung durch den bayrischen Herzog und den Markgrafen Leopold III. von Österreich, vgl. Hermann, *Geschichte der Erzabtei St. Peter*, S. 210.

¹⁷ Im Zuge der Kanoniker-Reform verlangte er etwa die Unterwerfung des Domkapitels unter die Regel des hl. Augustinus und zwang es damit zu einem klösterlichen Leben, die Benediktiner-Mönche von St. Peter wurden aus

schützer des Kirchengutes eingesetzt und die Verwaltung und Verteidigung sorgfältig geregelt. Nicht zuletzt sollten erzbischöfliche Burgen die Residenzstadt sowie neuralgische Punkte der Herrschaft sichern, so wurden gemäß seiner Biographie unter anderem Hohenwerfen und Friesach ausgebaut, in Leibnitz, Deutschlandsberg, Pettau und Reichenburg wurden Wehrbauten praktisch neu errichtet. Konrad ließ somit sein ganzes Herrschaftsgebiet reformieren und prägte es strukturell sowie baulich.

Interessanter Weise findet sich analog zur zweigeteilten Regierungszeit auch ein mehrphasiges Bauprogramm an seinen Burgen. Hohensalzburg, Hohenwerfen, Friesach und Pettau zeigen in bemerkenswerter Übereinstimmung während seiner Regentschaft unterschiedliche Etappen, die durch Baufugen, vor allem aber durch unterschiedliche Bautypologien eindeutig fassbar sind. In der Reichenburg ist die Hauptbauphase mit Bestimmtheit der zweiten Amtszeit von Erzbischof Konrad zuzuordnen. Somit kann es durchaus sein, dass er in einer ersten Phase gleich kurz nach seiner Ernennung 1106 mit dem Turmbau begonnen hat, aber aufgrund seines Exils abbrechen musste, um danach in anderer Form weiterzubauen.

Typologisch kann ein einfacher quadratischer Turm naturgemäß wenig zur Datierung beitragen. Als feste Rückzugsorte zählten Türme zur Grundausstattung von Burgen von der Frühzeit bis zum Ende des Mittelalters. Dennoch gibt es zwei interessante Vergleichsbeispiele an Salzburger Burgen. In Schloss Pettau wurden 1946/47 sowie 1978 auf der Turnierterrasse Grabungen durchgeführt, die neben Funden aus prähistorischer und antiker Zeit auch zahlreiche mittelalterliche Mauern zum Vorschein brachten, deren Interpretation und Datierung jedoch stark polemisiert wurde.¹⁸ Kernstück der Ergebnisse war das vermutliche Negativ eines ähnlich großen quadratischen Turmes, der den westlichen Sporn des Grates besetzte. Leider gab es keine verlässlichen Hinweise zur Datierung des Turmes, der vereinzelt sogar in die Spätantike oder ins Frühmittelalter gestellt wurde.¹⁹ Dem entgegen erbrachten die Grabungen 1978,²⁰ dass es hier noch im 10. und 11. Jahrhundert ein Gräberfeld gab, als der Turm möglicherweise (noch?) genutzt wurde.

der Verfügungsgewalt ausgeschieden und erhielten einen eigenen Klosterbereich, weiters gründete oder reformierte Konrad zahlreiche Klöster, die als Basen für die kirchliche Reform dienten. Vg. Hahnl, *Die bauliche Entwicklung*, S. 844 f.

18 Tušek, *Zaščitno izkopavanje*, str. 13, Korošec, *Slovansko svetišče*, str. 25. Nach freundlicher Mitteilung von Igor Sapač geht die heutige Forschung von einem spätantiken Burgus aus, vermutet jedoch aufgrund historischer Darstellungen einen frühen Hauptturm in der Kernanlage.

19 Stopar, *Burgen und Schlösser*, S. 58.

20 Tušek, *Zaščitno izkopavanje*.

Die wenigen sekundär erhaltenen Baureste des Bauwerks deuten auf einen im Hochmittelalter zumindest stark umgebauten Wehrbau, der teilweise aus älterem antiken Material errichtet wurde (spätes 11./frühes 12. Jh.?).

Auch in der Salzburger Hauptburg der Steiermark in Leibnitz (heute Schloss Seggau) gab es bis 1816 einen großen Turm, der durch historische Ansichten und Pläne sowie kürzlich durchgeführte Grabungen²¹ dokumentiert ist. Der quadratische Bau hatte etwa 15 m Seitenlänge und war durch die gut sichtbare Verbauung zahlreicher römischer Fragmente charakterisiert. Während bislang eine Datierung ins Hochmittelalter als gesichert galt, wird nun auch der Wiederaufbau eines spätantiken Burgus im 11. oder frühen 12. Jahrhundert diskutiert.

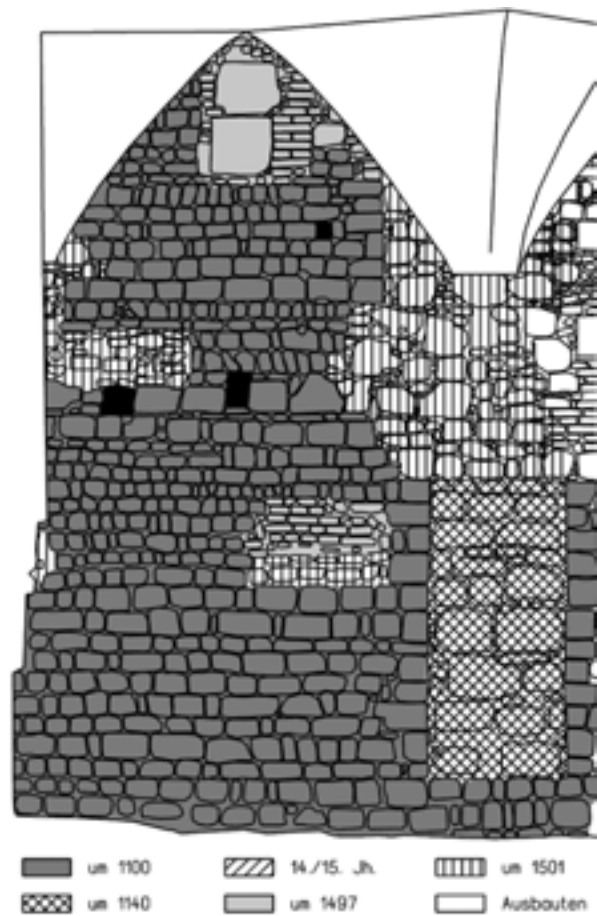
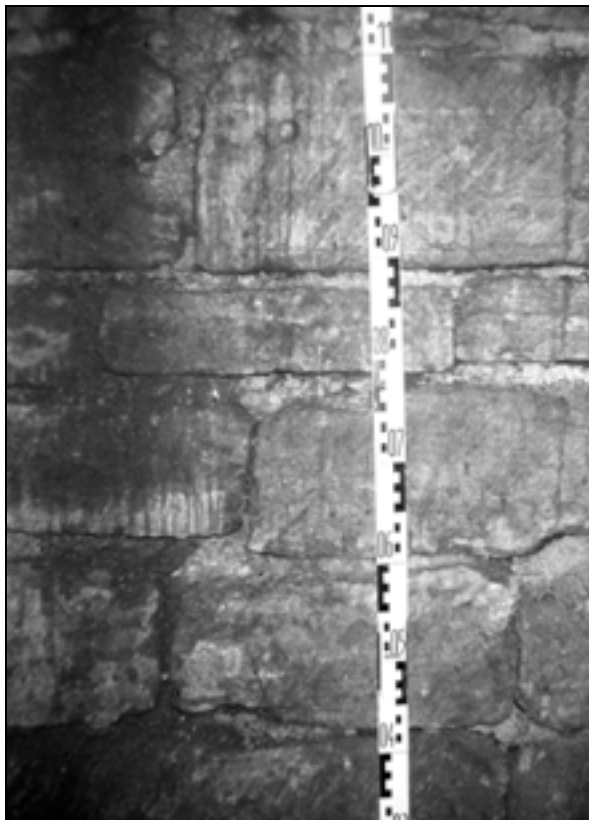
Nicht zuletzt muss betont werden, dass die anderen Salzburger Burgen im mittleren 12. Jahrhundert keine derartigen Zentraltürme aufwiesen, man bevorzugte bereits den Typus des Festen Hauses, das besser wehrhafte und repräsentative Funktionen vereinen konnte. Türme waren allenfalls den zugehörigen Burgmannen vorbehalten, die ihren Platz außerhalb des Zentrums fanden (Friesach).

Die Bautechnik kann beim äußerst fragmentiert erhaltenen Turm der Reichenburg nur bedingt Hinweise liefern. Der Mauerverband zeigt sorgfältig gefügte quaderhafte Blockstrukturen mit isoliert größerem Eckverband. Es zeichnet sich trotz der geringen erhaltenen Flächen ein deutlicher zonaler Wechsel von Bereichen kleinerer Platten mit größeren Formaten ab, einige Reihen integrieren hochgestellte Quader. Alles das sind Indizien für eine Entstehung im 11. Jahrhundert bzw. um 1100.²² Auch die frühen Burgkapellen von Hohensalzburg, Hohenwerfen und Friesach dieser Zeit zeigen analoge Verbände. Leider gibt es aber in der frühen Epoche des Burgenbaus noch eine lange, kaum verändernde Laufzeit der Bautechniken, sodass entsprechende Charakteristika jedenfalls noch bis ins 12. Jahrhundert nachzuweisen sind. Somit passt das Mauerwerk des Turms zwar gut in die Zeit vor den großen Baumaßnahmen, ein eindeutiger Nachweis ist damit jedoch nicht möglich.

Insgesamt kann im Vergleich von Typologie und Bautechnik jedoch durchaus postuliert werden, dass bereits im Rahmen des Investurstreits der Bau eines Turms in Reichenburg begonnen wurde, wohl um die exponierten Besitzungen im Süden zu sichern. Gleiches erfolgte wohl parallel dazu in Pettau und Leibnitz.

21 Karl, Schrettle, Wroli, *Turrim eciam*, S. 33.

22 Zu frühen Turmbauten und ihr Mauerwerk in den Ostalpen zuletzt Schicht, *Die Schallaburg*, S. 300.

Reichenburg, Steinverband am Turmrest im Hof, Hohensalzburg, Ausschnitt der Westwand der romanischen Kapelle. Der stark reduzierte Sockel des Turms erlaubt keine exakten Datierungen, die Struktur passt mit ihren Quadergrößen, den wechselnden Formaten, den plattigen Einlagen und den großen Eckquadern immerhin gut zur Kapelle von Hohensalzburg, die um 1100 zu datieren ist.

Ein Großausbau unter Konrad I. (1106–1147)

Der Hauptteil der heutigen Reichenburg wurde in einer einzigen großen Bauphase errichtet, die relativ sicher dem mittleren 12. Jahrhundert zuzuordnen ist. Um diese Burg anderen gegenüber stellen zu können, muss sie naturgemäß erst aus dem komplexen Bauegefüge herausgeschält werden. Dafür ist sehr dienlich, dass sie isoliert durch ein sorgfältiges Großquadermauerwerk charakterisiert ist, das zudem vor allem außen unverputzt einsehbar ist. Trägt man diese Strukturen in einen Plan ein, so zeigt sich eine konsequent geschlossene Ringmauer mit Mauerstärken um 1.30 m. Trotz des ovalen und steil abfallenden Geländes suchte man die polygonale Konzeption von kurzen geradlinigen Wänden, die durch stumpfe Winkel verbunden wurden. Lediglich nach Südosten bilden zwei 29 bzw. 34 m lange Hauptseiten einen kielförmig ins Tal blickenden rechten Winkel. Weniger gut ist die Eingangsfront im Norden erhalten. Hier wurden nur innen

archäologisch Reste des Berings samt zentralem Torgewände nachgewiesen. Die dortige gesamte Außenfront ist durch einen gotischen Umbau (mit Verwendung der alten Quader) verblendet, sodass nicht einmal die Mauerstärke fassbar ist. Diese Außenfront dürfte immerhin noch fragmentiert in einem Turmanbau original erhalten sein,²³ daher wird die primäre Tormauer kaum stärker als der übrige Bering gewesen sein.

Einen Knackpunkt dieser Bauphase stellt ein monumentaler Bau in der Nordwestecke dar. Auch

²³ Der Turm ist jedenfalls sekundär angesetzt. Auch eine dort bislang nicht schlüssig erklärte Baufuge an der östlichen Außenfront hilft hier nicht. Diese Fuge dürfte wohl zu einer ehemaligen Scharte gehört haben, da der Verband unter ihr durchläuft. Mangels Hinweisen auf eine größere Mauerstärke der Torfront und aufgrund der wohl originalen Partie im Turm wird in diesem Beitrag als nachvollziehbar angenommen, dass sie gleich bzw. nur geringfügig stärker war als der übrige Bering. Darin unterscheidet sich der Autor von Igor Špač, der zu einer schildförmigen Wand tendiert, ähnlich der heutigen.

er zeigt auf drei Seiten analoges Großquadermauerwerk und dürfte in die gleiche Zeit datieren wie der Bering, obwohl die entscheidende Anschlussfuge im Süden durch spätere Verputze nicht einsehbar ist. Der Bau ist nicht völlig erhalten, wie eindeutige Ausrissfugen an den Einmündungen zur heutigen Torfront belegen, somit ist seine gesamte Nordpartie verloren. Die originalen Mauern im Süden umspannen bei Mauerstärken von 1,50 bis 1,80 m eine fast rechtwinkelige Fläche von 12 m Breite und unbekannter ehemaliger Länge. Ebenerdig gab es hofseitig ein großes Rundbogenportal, außen zeigen sich noch zwei originale Lichtschlitze.

Die Rekonstruktion dieses Bauwerks ist für einen typologischen Vergleich mit anderen Burgen entscheidend. Der heutige schräge Abschluss im Norden ist jedenfalls sekundär, ursprünglich war der Bau höchstwahrscheinlich rechtwinkelig angelegt. Im Süden rückt er etwa 3 m vor die Flucht des Berings. Ergänzt man ihn gedanklich im Norden, bis er ebenfalls deutlich vor die Tormauer ragt, ergeben sich mehrere in sich passende Proportionen. Einerseits ist dann ein perfekter rechter Winkel möglich, andererseits liegt nun das benachbarte Portal eingerückt und geschützt, es ist seitlich einsehbar und passt in die Mauermitte, nicht zuletzt kann dann in der Westwand eine dritte Scharte rekonstruiert werden, die im gleichen Verhältnis wie die erhaltenen beiden die Längsseite regelmäßig gliedert. Da entsprechende archäologische Grabungen an der Außenseite keine Reste mehr nachweisen konnten, wird die einstige Ausdehnung wohl nicht mehr geklärt werden können. Für diesen Beitrag wird aufgrund der oben angeführten Indizien die Hypothese aufgestellt, dass dieser Bau ein ca. 12 x 19 m großes Festes Haus gewesen sein könnte.

Typologisch ist zunächst der Bering zu betrachten. Polygonale Ringmauern mit geradlinigen Teilstücken und stumpfen Winkeln stellen ein Charakteristikum Salzburger Burgen dar. Keine einzige Anlage hatte runde oder ovale Mauern. Regelmäßig wurden zumindest an einer Kante rechte Winkel trotz widriger Topographie geradezu konsequent herausgearbeitet, etwa in Hohensalzburg, Hohenwerfen, Friesach und Leibnitz. Hier passt die Reichenburg perfekt dazu. Völlig unterschiedlich sind jedoch die Dimensionen. Reichenburg zählt zu den kleinsten Anlagen, hatte aber zunächst auch keine analogen Residenzfunktionen für die erzbischöfliche Repräsentation zu erfüllen.

Für die Einordnung in den Salzburger Burgenbau ist das postulierbare Feste Haus entscheidend. Vergleichende Untersuchungen in Deutschland zu salischen Burganlagen (1024–1125) ergaben, dass entsprechend längliche Hauptbauten mit einer zugehörigen Beringanlage im 11. und frühen 12. Jahrhundert die überwiegende Mehrheit ausmach-

ten.²⁴ Dies deckt sich auch gut mit zeitgenössischen Berichten über die Bautätigkeit von Bischöfen, so baute etwa Otto von Bamberg (1102–1139) in seiner Burg Kronach ebenfalls ein „Steinhaus“ (*domum lapideam*).²⁵

In Hohensalzburg hat sich ein vorbildhafter Bau perfekt erhalten. An der Spitze des Berges stand – heute durch allseitige Zubauten verdeckt – ein hohes Festes Haus von etwa 11 x 18 m mit Mauerstärken um 1,2 m. Innen ergibt das eine Fläche von 15,6 x 8,4 m. Die hypothetische Rekonstruktion des Festen Hauses der Reichenburg zeigt innen 15,2 x 8,5 m, also bis auf die Mauerstärken praktisch identische Größenmaße. Im Untergeschoß von Hohensalzburg gibt es gleiche Lichtscharten in ähnlich regelmäßiger Aufteilung, darüber lag allerdings ein repräsentatives Hauptgeschoß mit vielsäuligen Arkadenfenstern. Solche sind auf der Reichenburg nicht belegt, könnten aber in bescheidenerem Ausmaß durchaus vorhanden gewesen sein.

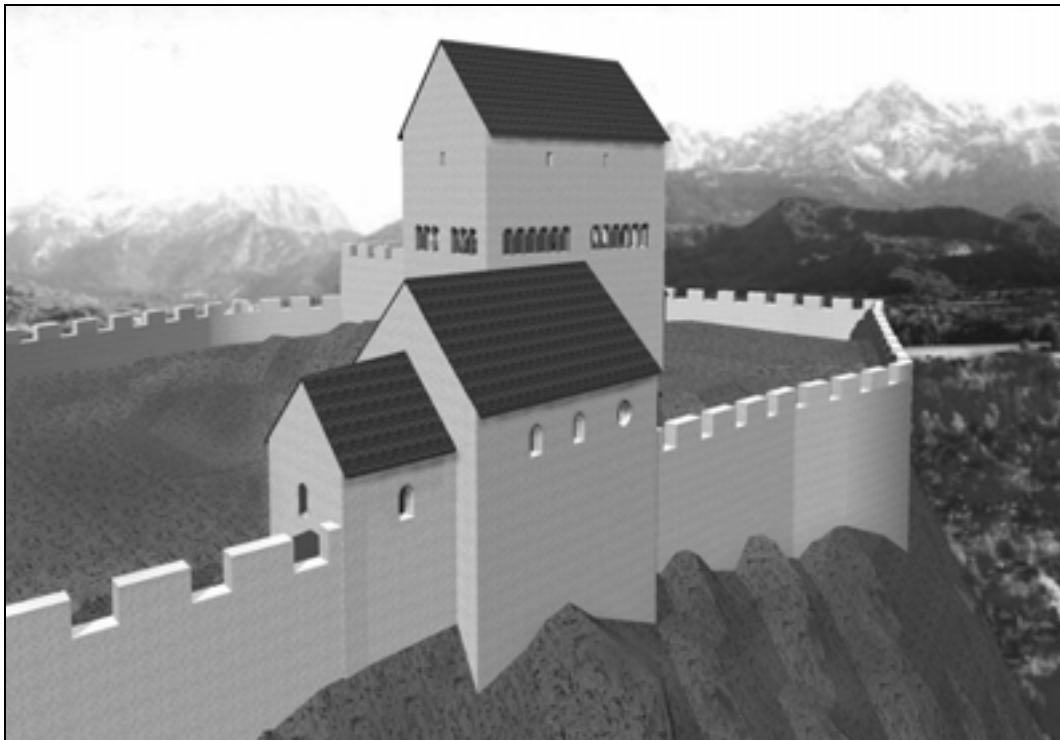
Auch in der Salzburger Burg Friesach wurde ein ähnlicher Bau, allerdings mit komplexer Inneneinteilung errichtet. Neben dem älteren Gebhardsturm entstand ein etwa 10 x 18 m großes Festes Haus, das gleichfalls weit vor den Bering stand. Auch hier waren die zwei Untergeschoße durch schmale Lichtscharten in regelmäßiger Aufteilung beleuchtet, hier war das Hauptgeschoß allerdings durch die erzbischöfliche Privatkapelle besetzt. Beide Feste Häuser datieren etwa um 1120/50, also in die 2. Amtszeit Konrads.

Als dritter Vergleichsbau ist der Palas der Salzburger Burg von Pettau heranzuziehen. Er ist leider nur zum geringen Teil erhalten und kaum erforscht, somit sind auch die Längenmaße mit Vorsicht zu konstatieren.²⁶ Südlich des polygonalen Kernberings (1. Phase Konrads?) hat sich im rechtwinkelig anschließenden sogenannten südlichen Leslie-Flügel ein Teil eines ehemals großen Repräsentativbaus erhalten. Die einst etwa 18 m lange und 1 m starke Talfront zeigt sorgfältiges Großquadermauerwerk und eine Reihe homogener konischer Rundbogenfenster. Die weiteren Mauern des heutigen Gebäudes sind verputzt, seine Breite beträgt nun 9 m, dürfte jedoch einer Verkleinerung der Gotik entstammen. Somit wäre es durchaus wahrscheinlich, dass hier ebenfalls ein 18 m langes und ähnlich breites Festes Haus bestanden hat, das analog zu Friesach weit vor den Bering stand.

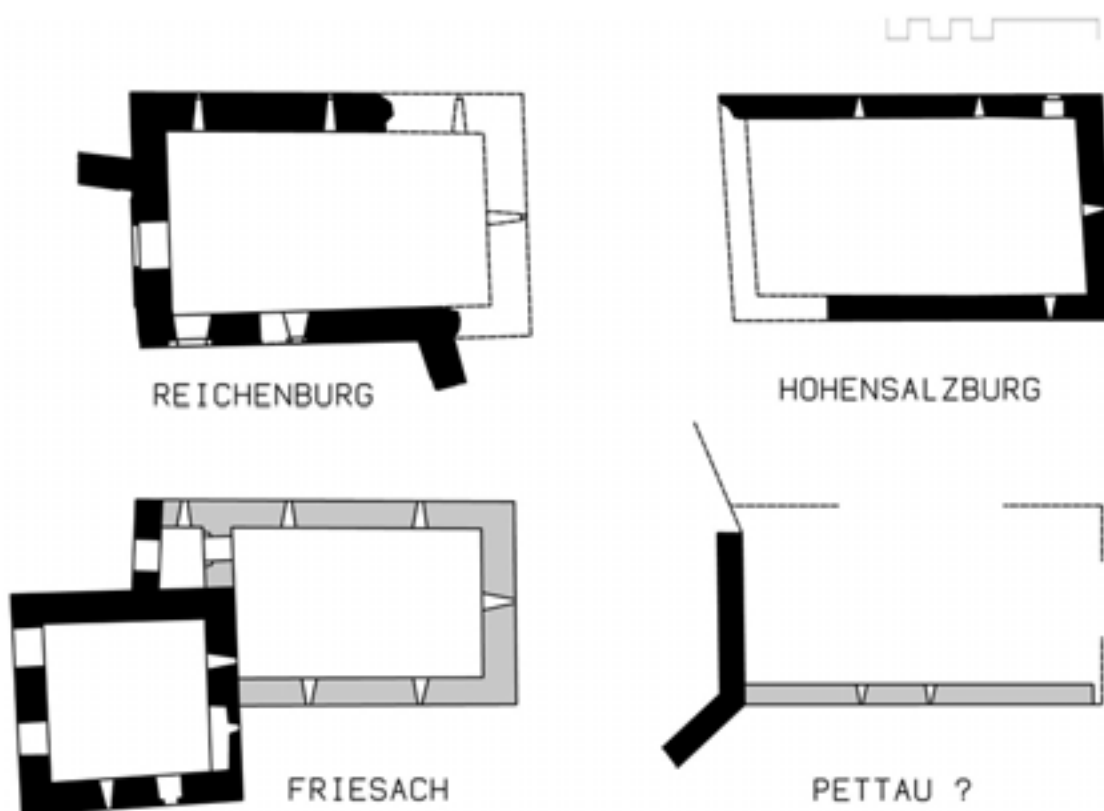
²⁴ Böhme, Burgen der Salierzeit, S. 11.

²⁵ Maurer, Die Entstehung, S. 310.

²⁶ Nach freundlicher Mitteilung von Igor Sapač vermuteten frühere Forscher an dieser Stelle einen großen freistehenden „Konradsturm“. Das basiert jedoch nur auf historischen Ansichten und ist vor Ort weder verifiziert noch nachvollziehbar.

*Hobensalzburg und Friesach, Turmhäuser der 1. Hälfte des 12. Jahrhunderts
(später umbaut bzw. aufgestockt).*

Ähnliche Monumentalbauten an Salzburger Burgen, alle 1. Hälfte 12. Jahrhundert.

Demnach fügt sich das potentielle Feste Haus von Reichenburg in eine Reihe von gleichartigen und fast exakt gleich großen Bauten ein. Hohensalzburg und Friesach entstanden wohl zur gleichen Zeit und vom gleichen Bauherren, bei Pettau ist das ebenfalls möglich, aber bislang nicht belegt.

Während der typologische Vergleich eine außergewöhnliche konzeptionelle Verwandtschaft zu anderen Salzburger Burgen indizieren kann, deutet das Mauerwerk ebenfalls auf spezielle Handwerkertrupps. So zeigen die drei steirischen Burgen des Erzstiftes von Reichenburg, Pettau und Leibnitz fast exakt gleiche Großquaderstrukturen in konsequenten nahezu gleich hohen Lagen. Da ähnlich sorgfältiges Mauerwerk im Profanbau überregional kaum zu finden ist, kann vor allem an sakral geschulte Handwerker gedacht werden. Tatsächlich zeigt etwa der gleichzeitig vom Erzstift errichtete Klosterbau von Gurk/Kärnten analoge Strukturen.

In den Kernländern Salzburgs sieht das zeitgleiche Mauerwerk sowohl an den Burgen (Hohensalzburg, Hohenwerfen, Friesach) als auch an den Sakralbaustellen (Dom und Stift Nonnberg) deutlich anders aus. Hier dominieren – wohl aufgrund des extrem harten Dolomitgesteins – weniger sorgfältig zugewandte Blockstrukturen mit ortsfremdem Tuffstein für die Gewändebereiche. Daher sind die dortigen Strukturen auch nicht direkt vergleichbar.

Ein geplanter Saalbau?

Bereits in dieser Hauptbauphase zeichnet sich am langen geraden Südbering die Vorbereitung für einen parallelen Hofeinbau mit intensiver Befensterung ab. Während an allen Mauern des Berings in größeren Abständen und nur auf einer Ebene Spähscharten auf einen innen umlaufenden Wehrgang deuten, finden sich an der Südmauer gleich drei primäre Niveaus von Fenstern. Zu unterst liegen in großen Abständen schmale Lichtschlitze. Darüber sitzen dicht nebeneinander 8 Lichtscharten, den Abschluss bildete das Hauptgeschoß, dessen sicher große und repräsentative Fenster heute durch spätere Umbauten verloren sind. Diese Dreiteiligkeit zeigt direkte Parallelen zu Hohenwerfen und Pettau. Im 2. Untergeschoß gibt es dort bei dem einen Saalbau 5 exakt gleiche Scharten, beim anderen waren es wohl 8, also sogar gleich viele. Ein ähnlicher großer Saalbau bestand auch in Friesach, er ist aber bei Felsstürzen weitgehend verschwunden. Das Mauerwerk der Reichenburg ist in diesem Bereich innen weniger sorgfältig ausgeführt, es sollte wohl sowieso deckend verputzt werden. Die inneren Strukturen zeigen hier starke Ähnlichkeiten zu Hohensalzburg, Hohenwerfen und Pettau.

Es kann insgesamt durchaus angenommen werden, dass in der Reichenburg ein entsprechender

großer Saal mit drei Geschoßen geplant war. Er sollte wohl im krönenden Hauptniveau als voluminöser Veranstaltungsraum dienen, während darunter genügend Platz für Wirtschaft und Dienerschaft vorhanden war. Das gegenüber liegende potentielle Feste Haus in der Nordwestecke war demnach wohl dem Erzbischof bzw. seinen Verwaltern vorbehalten, analog zu Hohenwerfen, Hohensalzburg und Friesach.

Palas und Kapelle unter Erzbischof Konrad III. von Wittelsbach (1177–1183)

Der geplante Großbau im Hof wurde nie ausgeführt, da entsprechende primär mit dem Bering verzahnte Einbauten fehlen.²⁷ An gleicher Stelle wurde jedoch bald der zweiteilige Bau errichtet, dessen Grundmauern bis heute gut erhalten sind. Er ist an sämtlichen Zuläufen stumpf an den Bering angestellt und durchschneidet auch die 8-teilige Fensterreihe. Aufgrund des sehr ähnlichen Mauerwerks und der hochromanischen Baudetails ist jedoch mit einer baldigen Errichtung bzw. mit einer Planänderung im Baufortschritt zu rechnen. Dieser zweiteilige Neubau besteht aus einem Turm und einem verzahnten Saal.²⁸

In der rechtwinkligen Talecke des Berings steht der 10 x 12 m große Turm, der die Fernansicht der Burg von weitem dominiert und wohl einen Gegenpol zum vermutlichen Festen Haus gegenüber gebildet hat. Im Inneren ist er zweigeteilt, wobei im Hauptgeschoß in der Südhälfte eine gewölbte Kapelle mit auskragender Apsis untergebracht ist. An der heute einheitlichen Südfassade ist anhand des Eckverbandes deutlich zu erkennen, dass der Turm einst merklich über den anschließenden Saal geragt hat. Ähnlich wie im zeitgleichen Turm von Friesach²⁹ könnte es hier ein krönendes Repräsentationsgeschoß gegeben haben.

Im Westen schließt etwas schmaler der 16 m lange Saalbau an, dessen Breite von 10 m durch den alten Turm bestimmt wird, da er dessen Mauern teilweise als Wand mitgenutzt hat.³⁰ Der Bau war

somit innen etwa gleich lang wie das Feste Haus, jedoch etwas schmaler. Durch einen filigranen Überfangbogen wird das 2. Untergeschoß in zwei Teile geteilt. Darüber hat man sich wohl eine darauf gestellte Raumteilung vorzustellen, die nicht erhalten blieb.

Typologisch finden sich zu dieser Saal-Turm-Kombination an Salzburger Anlagen zahlreiche Analogien. Zunächst ist für den Turm der sogenannte Gebhardsbau von Friesach zu nennen. Auch er misst etwa 10 m Seitenlänge und hat eine Zweiteilung. In der nördlichen Hälfte gab es eine Kapelle mit leicht auskragender Apsis, exakt gleich (aber spiegelverkehrt) zur Reichenburg. Die Fresken der zweiten Ausstattungsphase datieren dort in die Zeit um 1140, der Turm selbst mag jedoch noch ins späte 11. oder frühe 12. Jahrhundert gehören. Nach Felsabstürzen musste der Turm teilweise aufgegeben werden, man errichtete daneben das bereits genannte Feste Haus und setzte eine Kapelle mit ebenfalls auskragender Apsis hinein. Diese Kapelle wurde erst im Rahmen eines Umbaus mit einem zweijochigen Gewölbe versehen, das exakt zur Reichenburg passt. Die Wandvorlagen mit dem zentralen Halbrundprofil, die (in Reichenburg stark fragmentierten) Basen und Kämpfer sowie der zentrale Gurtbogen sind hervorragend vergleichbar. Einen wertvollen Hinweis zur Datierung bieten die charakteristischen Kapitelle des Gurtbogens, die mit den aufgesetzten Ranken mit Floralmotiven bemerkenswert gut mit entsprechenden Kapitellen bzw. einem Tympanon im Regensburger Salzburger Hof vergleichbar sind (siehe unten). Dort finden sich auch Gegenstücke zu den kelchförmigen weit ausladenden Kapitellen mit Rollwerk des aufsitzenen Repräsentationsgeschoßes. Aufgrund der sicheren Zuordnung zu exakt datierten Bauten um 1170/80 darf hier eine ähnliche Datierung vermutet werden.

Auch in der steirischen Burg Leibnitz wurde in eine isoliert rechtwinkelige Beringecke sekundär ein etwa 12 x 13 m großer Turm eingestellt, der durch eine Binnenmauer zweigeteilt ist. Obwohl keine Funktion überliefert ist, macht die Ausrichtung nach Osten und die Verwendung von sorgfältigen Rundbogenportalen eine Kapelle im Obergeschoß wahrscheinlich³¹ (eine einst auskragende Apsis ist durchaus möglich aber durch den lokalen flächigen Verputz nicht nachzuweisen), aufgrund des Großquadermauerwerks, der hochromanischen Baudetails und der weiteren Bauchronologie kann die 2. Hälfte des 12. Jahrhunderts angenommen werden.

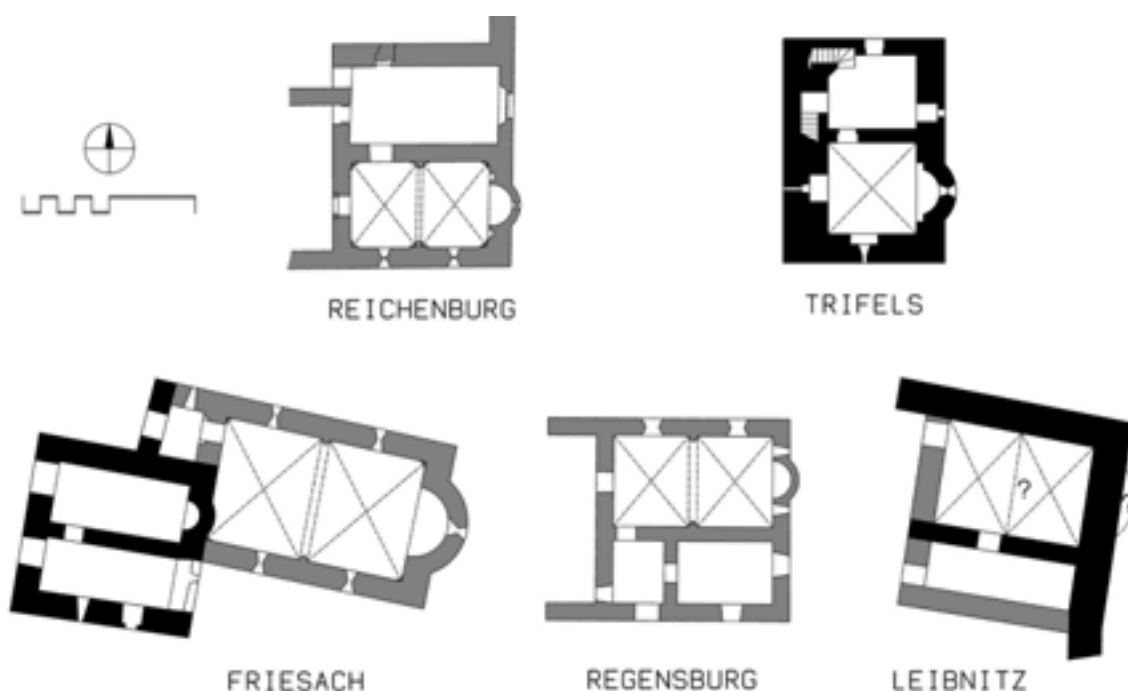
²⁷ Für diesen potentiellen großen Saalbau hätte man vermutlich auch den zentralen Turm wieder abbrechen müssen, eine Maßnahme die man wohl im Laufe der Arbeiten lieber vermieden hat.

²⁸ Die Verzahnung von Turm und Saalbau ist nicht nur am Mauerwerk sondern auch an den primären abgestimmten Zugängen gut ablesbar.

²⁹ Dort wurde um 1170/80 der Kapellenbau aufgestockt und mit detailreichen Biforenfenstern ausgestattet.

³⁰ Dabei ist durchaus fraglich, ob der alte Turm in dieser Phase noch bestanden hat oder nur seine Südwand lokal bewahrt wurde. Ähnliches ist vereinzelt festzustellen, etwa auf Burg Starhemberg. Der Turm war bereits im Hochmittelalter weder nötig (es gab ja das hohe Gebäude am Eingang – Festes Haus, als auch bereits den Kapellenturm) noch war seine zentrale Position im Burghof dienlich.

³¹ Erstmals erwähnt wird eine Burgkapelle 1170 als *sancti Mychaelis in castro*, vgl. Amon, Die Bedeutung von Seggau, S. 34.

Kapellentürme mit auskragender Apsis an Salzburger Burgen sowie am kaiserlichen Trifels.

Auch der Salzburger Hof in Regensburg besaß einen vergleichbaren Bau. In der Residenzstadt der bayerischen Herzöge stand einer der wichtigsten Repräsentationsbauten der Salzburger Erzbischöfe. Er wurde 1893–95 abgebrochen, weshalb von ihm heute nur spärliche Spolienreste erhalten sind. Es gibt aber exakte historische Grundrisse, Pläne und Fotos sowie eine detailreiche Baudokumentation.³² Der Nordtrakt der vierflügeligen Anlage bestand demnach aus einem langen Saalbau sowie einem 11 m breiten quadratischen Turm. Dieser war zweigeteilt und besaß im Obergeschoß eine Kapelle mit auskragender Apsis. Der Raum hatte ein zweijochiges Gewölbe mit zentralem Gurtbogen und gestuften Wandvorlagen. Damit finden sich auch hier eindeutige Parallelen zur Reichenburg. Aufgrund der zahlreich erhaltenen Bauplastik gilt die Datierung in 1170er bzw. 1180er Jahre als gesichert.

In Regensburg findet sich auch die historische Erklärung für das repräsentative Bauprogramm dieser Zeit. Erzbischof Konrad III. von Wittelsbach (1177–1183)³³ war Bruder des Herzogs und zeitweilig päpstlicher Legat in Bayern und später für ganz Deutschland. Er legte die vorigen schweren Zerwürfnisse Salzburgs mit Bayern dank seiner verwandtschaftlichen Beziehungen bei und brachte somit eine Wende der Kirchenpolitik vom Gegner

zum Bündnispartner mit dem Herzog sowie mit Kaiser Barbarossa.

Konrad III. startete in seiner kurzen Amtszeit den Domneubau von Salzburg, der als größter und prächtigster seiner Art in Deutschland in die Geschichte eingehen sollte und dessen Gewölbe mit exakt vergleichbaren Wandvorlagen und Gurten sicher als Vorbilder dienten. Dieser Dom wird als Teil eines akkordierten Programms der Wittelsbacher Politik gesehen. Auch der bemerkenswert prächtige Ausbau des Salzburger Hofes in Regensburg zu einer pfalz-ähnlichen Anlage kann als Bestandteil eines politisch motivierten Bauprogramms vermutet werden, wodurch der herrschaftliche sowie geistliche Machtanspruch der Familie Wittelsbach architektonisch manifestiert werden sollte. Die vergleichbaren fortschrittlichen Turmkapellen von Friesach, Leibnitz (?) und Reichenburg folgen wohl ebenfalls dieser Intention.

Typologisch sind neben der zweijochigen Kapelle auch die geteilte Struktur des Turms sowie der verzahnte Saalbau interessant. In Friesach und Regensburg sind im zweiten Turmteil Vorräume nachvollziehbar, ein solcher wird auch in Reichenburg bestanden haben. Das erklärt auch das große Portal, das von dort aus in den Saal führt, perfekt vergleichbar wiederum mit der Situierung des Kapellenportals in Friesach. Die Anlage eines Vorrums ist für diese Zeit äußerst selten und überregional isoliert. Das Erzbistum stand damit auf der vollen Höhe seiner Zeit und orientierte sich sicher an zeitgleichen Klosterbauten.

³² Pohlig, Eine verschwundene Bischofspfalz, S. 6, sowie folgend Simon, *Studien*, S. 261; Strobel, *Zur Baugeschichte*, S. 241 ff; Paulus, *Der Salzburger Hof*, S. 96 ff.

³³ Strobel, *Zur Baugeschichte*, S. 251.

Der Saal selbst, der programmatisch auf gleicher Höhe wie die benachbarte Kapelle lag, diente für offizielle Anlässe der Repräsentation und Rechtsprechung. Er war somit Teil der öffentlichen Herrschaftsausübung, die unter den Wittelsbachern unter höheren räumlichen Ansprüchen stattfand. Dem entgegen konnte das ältere Feste Haus nunmehr als rein privater Wohnbereich dienen.

Insgesamt zeigten also die Salzburger Kapellentürme von Friesach, Reichenburg und Regensburg sowie vielleicht auch Werfen und Leibnitz im ausgehenden 12. Jahrhundert im bemerkenswerten Gleichklang auskragende Apsiden. Ihnen folgten politisch zuordenbare Bauten in Hörberg und später Friedau, aber auch adelige Bauten in Regensburg, Lobeda, Landsberg, Eggenburg und Rastenberg sowie des Herzogs von Österreich in Gutenstein.

Eine spannende Parallele bietet der Hauptturm der kaiserlichen Burg Trifels, der um 1170/90 in geplanter Kombination mit einem großen Palas errichtet wurde.³⁴ Der Bau gilt als ein Höhepunkt staufischer Burgenbaukunst, der als demonstrativer Prunkbau des Kaisers eingestuft wird. Die Konzeption des Turms zeigt einen längsrechteckigen kompakten Kubus, der im Mittelgeschoß eine gewölbte Kapelle mit auskragender Apsis birgt. Darüber befindet sich ein weiteres Geschoß. Die unteren Ebenen sind durch ein komplexes Treppensystem verbunden, das zwei getrennte Aufgänge in den Kapellenvorraum ermöglicht. Die Abmessungen von 9,2 x 12,7 m bedeuten ein Proportionsverhältnis von etwa 3:4,³⁵ daraus lässt sich weiters eine überlegte Maßgrundlage für den angrenzenden Palasbau erschließen. Die Details der Bauplastik weisen auf eine direkte Verwandtschaft mit dem Ostchor des Kaiserdoms von Worms um 1170. Der Trifels – ein programmatischer Vorzeigebau des Kaisertums – mag somit als Vorbild für die kurz danach oder gleichzeitig entstandenen Salzburger Kapellentürme und ihre verzahnten Saalbauten im Sinne einer bildlichen Annäherung von Reich und Kirche gedient haben.³⁶

Zusammenfassung

Betrachtet man die zahlreichen Parallelen der hochmittelalterlichen Reichenburg mit anderen

Salzburger Burganlagen, so ist ihre Anzahl und Vielfalt bemerkenswert. Architektonisch, baukünstlerisch und handwerklich finden sich enge Verwandtschaften, was für die Burgenforschung äußerst selten ist. Während im sakralen Schaffen Bauhütten, lokale Traditionen und geschlossene Bildhauergruppen längst belegt sind, war das für den Burgenbau im Mitteleuropa des 12. Jahrhunderts bislang kaum der Fall. Das Salzburger Erzbistum konnte wohl durch das Zurückgreifen auf am Kirchenbau geschulte Planer und Handwerker früh eine systematische überregionale Organisation durchführen, wie sie im zielgerichteten Reformbestreben der Bauherren durchaus zu erwarten war. Dabei zeigen sich sogar einzelne Entwicklungsstapen. Setzte man im südlichen Raum offenbar zunächst auf die Errichtung von großen Wehrtürmen, wechselte man dann zu polygonalen Ringmauern mit dominanten Festen Häusern, um sich schließlich repräsentativen Saal- und Kapellenbauten zu widmen. In der Spätromanik sollten unter Erzbischof Eberhard II. (1200–1246) weitere konzentrierte Burgengruppen mit der Ausbildung von rechtwinkligen Kernanlagen und abgetrennten Verwalterbereichen folgen.

Der Burgenbau des Erzbistums war also Teil eines politischen Systems zur Erlangung und Bewahrung von Herrschaftsrechten. Dabei besetzte man aber nicht nur strategisch gelegene Posten mit sicheren Stützpunkten, sondern orientierte sich architektonisch programmatisch an den zeitgenössischen Prunkbauten des landesfürstlichen Hochadels. Im 12. Jahrhundert sind neben den Festen Häusern vor allem die Saal-Kapellen-Kombinationen zu beachten. Diese Grunddisposition prägte seit dem Frühmittelalter sowohl den Pfalzenbau der Könige und Kaiser als auch den Residenzbau der (Erz-) Bischöfe des Reiches. Das scheint durchaus programmatisch, galten die Bischöfe doch zunächst auch als Vertreter des Königs. Vor allem unter den Saliern (1024–1125) entwickelte sich ein auffallend enger Baukanon, der aus einem großen Hof, dem Palas und einer Palastkapelle bestand. Mit der Erhebung Lothars III. zum staufischen König 1125 kam es zu einer Renaissance der königlichen Pfalzenkultur, deren architektonischer Glanz das im Investiturstreit beeinträchtigte Bild des Herrschers wieder aufleben lassen sollte. In direktem Rückgriff auf karolingische bzw. salische Bautraditionen wurde vor allem Goslar zu einer aufwändigen Halle mit flankierenden Palaskapellen erweitert. Dabei wurden die alten Prinzipien von rechten Winkeln und Achsialität wieder aufgegriffen. Lothar war durch massives Lobbying der Erzbischöfe von Mainz und Trier im Sinne der römischen Kurie an die Macht gekommen, seine Lieblingspfalz in Goslar kann daher durchaus als prinzipielles Vorbild für die Salzburger Bauten gedient haben. Unter den

³⁴ Vgl. Meyer, *Burg Trifels*, S. 623 f.

³⁵ Meyer, *Burg Trifels*, S. 494.

³⁶ Im Hof der Reichenburg finden sich geringe Reste weiterer hochmittelalterlicher Bauten. Sie sind jedoch schwach dimensioniert und dürften untergeordnete Bedeutung gehabt haben. Zudem sind sie stark fragmentiert und reichen nicht für eine übergeordnete Beurteilung aus. Die weiteren Bauphasen der Reichenburg zählen bereits in deutlich spätere Zeit als die Salzburger Burgen keine derart engen Zusammenhänge mehr aufwiesen, daher soll die Behandlung dieser Teile in diesem Beitrag ausgelassen werden.

Wittelsbachern war endgültig der politische Rahmen gegeben, im Kreis der weltlichen Großen des Reiches baulich neue Maßstäbe zu setzen. Darin zeigte sich der hohe Anspruch der Erzbischöfe als Stellvertreter der päpstlichen Partei im Reich, aber wohl auch ihr eigener, gar nicht so demütiger Charakter. Die Salzburger Hauptresidenzen Hohensalzburg, Hohenwerfen, Regensburg und Friesach standen dabei sicher im Fokus, aber gerade die Reichenburg zeigt, dass der hohe repräsentative Anspruch und die herausragende architektonische und handwerkliche Qualität auch an den Außenposten der Besitzungen des Erzbistums deutlich vor Augen geführt wurden.

LITERATUR

- Amon, Karl: Die Bedeutung von Seggau für Bistum und Diözese Seckau. *Schloss Seggau (Her. Kaindl et alii), Geschichte, Architektur und Kunst der steirischen Bischofsburg*. Graz 1997, S. 28–47.
- Böhme, Horst-Wolfgang: Burgen der Salierzeit in Hessen. *Rheinland Pfalz und im Saarland, Die Salier – Burgen der Salierzeit*, Bd. 2, Sigmaringen 1991, S. 7–80.
- Dopsch, Heinz, Robert Hoffmann: *Geschichte der Stadt Salzburg*. Salzburg, 1996.
- Dopsch, Heinz: Anfang und Aufstieg – vom bayrischen Erzbistum zum Land Salzburg. *1200 Jahre Erzbistum Salzburg*. Salzburg, 1998, S. 27–58.
- Dopsch, Heinz: Gebhard (1060–1088), weder Gregorianer noch Reformier. *Salzburg Archiv* 24/1998, S. 40–62.
- Hahn, Adolf: Die bauliche Entwicklung. *Geschichte Salzburgs – Stadt und Land* (Herausgeber Heinz Dopsch). Salzburg, 1983, S. 836–866.
- Hermann, Karl Friedrich: *Geschichte der Erzabtei St. Peter*, 1. Bd: Frühgeschichte 696–1193, Salzburg, 1996.
- Karl, Stephan, Bernhard Schrettle, Gabriele Wrolli: „Turrim eciam antiquam in castro nostro Leibentz“. Archäologische Untersuchungen im Schloss Seggau – Oberer Schlosshof. *Archäologie Österreichs* 15/1 2004, S. 33–35.
- Korošec, Josip: *Slovansko svetišče na ptujskem gradu*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1948.
- Kramberger, Dušan: *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov, romanske grajske kapele na Slovenskem, posebej Rajhenburg in Podsreda*. Magisterarbeit, Ljubljana, 2001.
- Krawarik, Hans: *Siedlungsgeschichte Österreichs, Siedlungsanfänge, Siedlungstypen, Siedlungsgenese* (Geographie Band 19), Wien, 2006.
- Kühtreiber, Karin u. Thomas: *Wehrbauten und Adelsitze Niederösterreichs*, Bd. 1, St. Pölten, 1998.
- Maurer, Hans-Martin: Die Entstehung der hochmittelalterlichen Adelsburg in Südwestdeutschland. *Zeitschrift für die Geschichte des Ober-rheins*, Bd. 117, 1969, Karlsruhe.
- Meyer, Bernhard: *Burg Trifels, Die mittelalterliche Baugeschichte* (Hg. Institut für pfälzische Geschichte und Volkskunde Bd. 12), Kaiserslautern, 2001.
- Oram, Richard D.: Prelatical Builders: A preliminary study, c. 1124–c.1500. *Lordship and Architecture in medieval and renaissance Scotland* (Her. Richard Oram, Geoffrey Stell). Edinburgh, 2005, S. 1–25.
- Paulus, Helmut-Eberhard: Der Salzburger Hof. *Ratisbona Sacra – Das Bistum Regensburg im Mittelalter*, Ausst.katalog, Regensburg, 1989, S. 96–112.
- Pohlig, C. Th.: Eine verschwundene Bischofspfalz (Der Salzburger Hof in Regensburg). *Zeitschrift für bildende Kunst* NF 7, 1896, S. 145–152, 179–182.
- Schaber, Wilfried: Ein St. Petrisches Turmhaus. *Das Schatz-Haus in Salzburg, Archäologie und Geschichte eines Salzburger Bürgerhauses, Archäologie in Salzburg*, 5/1, S. 27–42.
- Schicht, Patrick: *Bollwerke Gottes, Der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*. Wien, 2010.
- Schicht, Patrick: *Die Burgruine Hardegg*, Dipl. Arbeit, TU Wien, 2002.
- Schicht, Patrick: *Die Festung Hohensalzburg und der hochmittelalterliche Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*, Dissertation an der TU Wien, 2006.
- Schicht, Patrick: Die Schallaburg im Hochmittelalter. *Die Schallaburg – Geschichte, Archäologie, Bauforschung*. Weitra, 2011, S. 285–306.
- Simon, Kurt: *Studien zum romanischen Wohnbau in Deutschland*, 1902.
- Slabe, Marijan: Raziskave z arheološko metodo na Brestaniškem gradu. *Brestanica, zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, S. 23–44.
- Stopar, Ivan: *Burgen und Schlösser in Slowenien*. Ljubljana, 1989.
- Stopar, Ivan: Die romanische Burg Hörberg (Podsreda). *ARX* 2, 1996 (Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol), S. 24–26.
- Stopar, Ivan: Rajhenburg (Reichenburg) grad. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji* 5. Ljubljana: ZIFF, 1993, S. 95–103.
- Strobel, Richard: Zur Baugeschichte des Salzburger Hofes in Regensburg. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 122, 1982, S. 241–252.
- Tušek, Ivan: Zашčitno izkopavanje na turnirskem prostoru na Ptujskem gradu v letu 1978. *Arheološki vestnik*, 32, 1981, str. 13–24.

Weltin, Max: *Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte (1122–1278) Die Länder und das Reich.*

Wiessner, Hermann, Gerhard Seebach: *Burgen und Schlösser in Kärnten, Klagenfurt, Feldkirchen, Völkermarkt* (Birkenreihe Kärnten Bd. 2), Wien, 1980.

P O V Z E T E K

Grad Rajhenburg kot sestavni del grajske gradbene dejavnosti salzburških nadškofov v visokem srednjem veku

Ob opazovanju številnih vzporednic med visokosrednjeveškim Rajhenburgom in drugimi salzburškimi gradovi nas preseneti njihovo število in raznolikost. Tesne povezave zasledimo tako na področju arhitekture, stavbarstva kot rokodelstva, kar je pri raziskavah gradov zelo redko. Medtem ko je za sakralno ustvarjanje že dolgo dokazan obstoj stavbarskih delavnic, lokalnih tradicij in zaprtih skupin kiparjev, tega pri gradnji gradov v Srednji Evropi 12. stoletja do sedaj skoraj nismo zasledili. Ker je salzburška nadškofija razpolagala z načrtovalci in rokodelci, izučeni ob gradnji cerkva, ji je že zgodaj uspelo ustvariti sistematično nadregionalno organizacijo, ki je služila ciljem reformnih teženj graditeljev. Pri tem lahko opazimo celo posamezne razvojne stopnje. Na jugu so očitno sprva gradili velike obrambne stolpe, nato so prešli na večstranična obodna obzidja z dominantnimi utrjenimi hišami, končno pa so se posvetili reprezentančnim dvoranam in kapelam. V pozni romaniki so za časa nadškofa Eberharda II. (1200–1246) sledile nadaljnje med seboj usklajene skupine gradov s pravokotnimi stavbnimi jedri in ločenimi upravnimi deli.

Gradnja gradov salzburške nadškofije je bila torej del političnega sistema, ki naj bi služil vzpostavi

in ohranjanju gospostvenih pravic. Pri tem niso zasedli le strateško pomembnih položajev z varnimi oporišči, temveč so se glede arhitektonskega programa zgledovali po takratnih reprezentančnih zgradbah deželnoknežjega visokega plemstva. V 12. stoletju je treba biti poleg na utrjene hiše pozoren zlasti na kombinacijo dvorane in kapele. Ta osnovna zasnova je bila od zgodnjega srednjega veka dalje značilna tako za gradnje kraljevskih in cesarskih dvorov kot tudi za škofijske in nadškofijske rezidenčne gradnje v Svetem rimskem cesarstvu. Zdi se, da gre za povsem programsko odločitev, saj so škofi sprva veljali za predstavnika kralja. Zlasti za časa Salijcev (1024–1125) se je razvil ostro začrtani gradbeni kanon, ki je dopuščal veliko dvorišče, palacij in grajsko kapelo. Ko je bil Lotar III. leta 1125 povzdignjen v staufovskega kralja, je prišlo do renesanse kraljevske dvorske kulture, ki naj bi s svojo bleščečo arhitekturo popravila podobo vladarja, skaljeno zaradi investiturnega boja. Z neposrednim poseganjem po karolinški oziroma salijski gradbeni tradiciji so zlasti v Goslarju grad razširili z bogato dvorano in stranskimi kapelami. Pri tem so ponovno upoštevali stari načeli pravega kota in aksialnosti. Lotar je z močno podporo nadškofov iz Mainza in Trierja prišel na oblast v smislu rimske kurije in zelo verjetno je, da je prav njegov najljubši dvor v Goslarju postal vzor za salzburške gradnje. Pod Wittelsbachi pa se je dokončno izoblikoval tisti politični okvir, ki je svetni gospodi v cesarstvu omogočal uresničevanje novih meril na področju stavbarstva. Do izraza prihajajo visoke zahteve nadškofov kot namestnikov papeške stranke v cesarstvu, pa tudi njihov lastni, prav nič ponižni značaj. V središču pozornosti so bile seveda glavne rezidence salzburškega nadškofa Hohensalzburg, Hohenwerfen, Regensburg in Breže (Friesach), toda prav primer gradu Rajhenburg kaže, da so nadškofi pripisovali velik pomen visoki stopnji reprezentativnosti ter odlični kvaliteti arhitektonskih in rokodelskih del tudi pri grajskih zgradbah na obrobju svojih posesti.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 726:27-523.46:728.81(497.4Rajhenburg)"11"

Prejeto: 5. 8. 2013

Mija Oter Gorenčič

univ. dipl. umetnostna zgodovinarica, univ. dipl. profesorica slovenskega jezika, dr. znanosti s področja umetnostne zgodovine,
znanstvena sodelavka, docentka na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru,
Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: moter@zrc-sazu.si

Romanska kapela in stavbna plastika na gradu Rajhenburg

IZVLEČEK

V članku sta obravnavani romanska grajska kapela in ohranjena romanska stavbna plastika na gradu Rajhenburg. Predstavitvi in oceni dosedanjih zapisov sledita slogovna in datacijska analiza, ki temeljita na primerjavah s spomeniki v širšem srednjeevropskem prostoru. Čeprav je dvotravejna zasnova z apsidalnim pomolom v (grajski) arhitekturi precej pogosta, bi se pri zasnovi rajhenburške kapele lahko zgledovali po mlajši breški kapeli, ki so jo Rajhenburški bržčas poznali. Breška kapela pa rajhenburški ni mogla biti vzor pri zasnovi oboka z delilnimi loki v povezavi z oblikovanjem členitve notranjih sten. Med rajhenburško romansko stavbno plastiko, ki je bila izklesana še v 12. stoletju, lahko umestimo skromne ostanke okrasja v kapeli, v palacij vodeči polkrožni portal in luneto z geometrično-vegetabilnim okrasjem.

KLJUČNE BESEDE

Brestanica, Rajhenburg, arhitektura, stavbna plastika, grajska kapela, romanika

ABSTRACT

ROMANESQUE CHAPEL AND ARCHITECTURAL SCULPTURE IN THE RAJHENBURG CASTLE

The paper discusses the Romanesque castle chapel and the preserved Romanesque architectural sculpture in the Rajhenburg Castle. The presentation and evaluation of the already published scholarly findings are followed by a stylistic and dating analysis based on comparisons with monuments in the broader Central European area. Even though the two-bay layout with an apsidal east end in (castle) architecture is quite frequent, the Rajhenburg chapel could have been designed on the model of the younger chapel at Friesach (Austria), which was most probably known to the lords of Rajhenburg. However, the latter could not have inspired the design of the vault of the Rajhenburg chapel linked to the design of its interior walls. The Rajhenburg Romanesque architectural sculpture, produced in the 12th century, includes modest remnants of decorations in the chapel, a semi-circular portal leading to the palatium, and a lunette with geometric vegetal decoration.

KEY WORDS

Brestanica, Rajhenburg, architecture, architectural sculpture, castle chapel, Romanesque art

Romanska kapela na gradu Rajhenburg je bila v strokovni literaturi že deležna pozornosti. Doslej so jo obravnavali Ivan Stopar, Dušan Kramberger in Patrick Schicht, v pričujoči publikaciji pa ji v okviru analize stavbnega razvoja gradu pozornost namenja tudi Igor Sapač. Stopar, ki je bil poleg ob nepričakovanem odkritju kapele, je prvi objavil podatke o najdbi in prvi podal tudi rekonstrukcijo kapele,¹ s katero se je nato v delu svoje magistrske naloge ukvarjal Dušan Kramberger.² Bistvena razlika v njihovih tezah je pri vprašanju prvotnega oboka. Po Stoparjevem mnenju je bila romanska kapela obokana, po Krambergerjevi oceni pa jo je pokrival raven tramovni strop. Avstrijski raziskovalec Patrick Schicht je v svoji analizi kapele podprl tezo o oboku in prispeval tudi krajšo datacijsko in slogovno-primerjalno analizo,³ kar velja tudi za prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji. Rajhenburški romanski stavbni plastiki pa je bilo doslej v strokovni literaturi namenjenih le nekaj besed, in sicer s strani vseh štirih že omenjenih avtorjev,⁴ Jožeta Curka⁵ in Alenke Železnik,⁶ sama pa sem se ji deloma posvetila v svoji doktorski disertaciji.⁷ Stavbne raziskave med nedavno obnovo gradu so pokazale, da sta romanska kapela in stavbna plastika na gradu Rajhenburg potrebni kritične ocene dosedanjih zapisov in vnovične celostne, datacijske in slogovno-primerjalne analize, kar je tudi namen pričujočega prispevka, v katerem se bom najprej posvetila kapeli in zatem še stavbni plastiki.

Romanska kapela

Romanska kapela je bila nenadejano odkrita konec decembra 1979,⁸ v devetdesetih letih prejšnjega

stoletja pa je bil odkrit še njen vrhni del.⁹ Locirana je v prvem nadstropju pravokotnega stolpa v jugovzhodnem vogalu grajskega kompleksa poleg poznogotske kapele.¹⁰ Čeprav je bila stavbna lupina kapele ob odkritju slabo ohranjena (uničen strop oz. obok, odbiti oz. zaradi poznejših posegov močno poškodovani stavbni členi s stavbno plastiko, odklesana apsida, predelana okna ter vrata idr., sl. 1), je (bilo) vseeno mogoče dokaj zanesljivo rekonstruirati originalno zasnovo.¹¹ Kapelo (sl. 2) lahko opišemo kot enoladijski pravokoten prostor, ki se je na vzhodu končeval z med zadnjo obnovo rekonstruirano¹² polkrožno¹³ apsidno (sl. 3), konzolno segajočo čez ravnilno zunanje stene; venčnega zidca na zunanji strani domnevno ni imela. Apsida je v notranjščini okoli 30 cm dvignjena nad nivo domnevno originalnega lesenega poda. Na vzhodni steni je levo in desno ob apsidalni niši po ena manjša polkrožna vdolbina, ki je bila v uporabi za liturgične potrebe.¹⁴ Notranji vzdolžni steni v kapeli sta členila po dva klesana delilna loka (nem. *Schildbogen*), vzhodno in zahodno steno pa je členil po en enako zasnovan delilni lok s temenom na višini temen delilnih lokov na severni in južni steni. Loki, ki so bili na poškodovanih mestih med zadnjimi posegi obnovljeni, so se na sredini severne in južne stene ter v vogalih kapele iztekali na pravokotne pilastre, s čimer se je na steni ustvarjal vtis slepih arkad.¹⁵ Na sredini

1 Stopar, *Brestanica*, str. 83–84. Nadaljnje objave: Stopar, *Gradovi*, str. 184; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 98–99; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 201–202; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 62–63, 65.

2 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 19–35; povzetek objavljen v Kramberger, *Gradovi*, str. 65–69.

3 Schicht, *Die Festung*, str. 576–581; Schicht, *Bollwerke*, str. 231–236.

4 Stopar, *Razvoj*, str. 48–49; Stopar, *Krško*, str. 141, 143–144; Stopar, *Brestanica*, str. 81, 83–85; Stopar, *Gradovi*, str. 184; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 97–100; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 199; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63, 65; Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 19–35; Kramberger, *Gradovi*, str. 65–69; Schicht, *Die Festung*, str. 574, 576–581; Schicht, *Bollwerke*, str. 230–235; Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 62, 64; Sapač, *Ukročena lepota*, str. 91, 92; gl. tudi prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji. Na katere kamnoseške kose, ki bi utegnili izvirati iz 12. ali 13. stoletja, je mislil Janisch, *Lexikon*, str. 662, ni jasno.

5 Curk, *Brestanica*, str. 135, 138.

6 Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 62, 64.

7 Oter Gorenčič, *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika*, str. 98–103.

8 Gl. *Brestaniški grad*, str. 28; Stopar, *Brestanica*, str. 83; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 98; prim. Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 62.

9 Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 62; Kramberger, *Gradovi*, str. 65; Sapač, *Ukročena lepota*, str. 91, op. 33.

10 O gradnji kapele gl. Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 21–22; Kramberger, *Gradovi*, str. 66; prim. Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 63; Sapač, *Ukročena lepota*, str. 91–92.

11 O tezi, da je kapela segala v višino dveh etaž, gl. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63; in prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

12 O problematiki rekonstruiranih delov kapele gl. prispevek Igorja Sapača.

13 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 23, 24; in Kramberger, *Gradovi*, str. 66, 67, navaja, da je prostor za 34 stopinj obrnjen proti jugu in da je bila apsida v tlorisu »nekoliko zaprta, podkvast«. Da je bila apsida podkvaste oblike, piše tudi Stopar, *Brestanica*, str. 83; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 99; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 201; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63. Računalniške meritve in izrisi med obnovitvenimi deli so pokazali, da je bila apsida skoraj popoln polkrog (odstopanja je za 18 cm) – za podatek se zahvaljujem Igorju Sapaču.

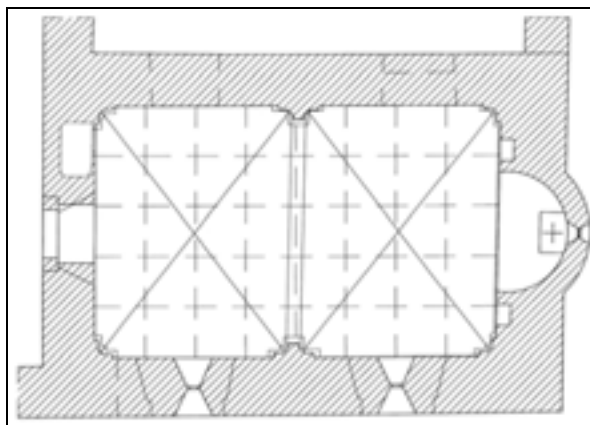
14 Med zadnjo obnovo je bila v vzhodnem delu severne stene zazidana niša, v zvezi s katero je Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 28, pomislil, da bi bila lahko zasnovana že v romaniki in pozneje povečana. Če bi bila na tem mestu že prvotno, bi lahko po njegovem mnenju služila za paramente, lahko pa bi šlo za ostanek armarija za hranjene knjig in listin. Kot se je pokazalo med obnovitvenimi deli, je bil na tem mestu novejši prehod. Če bi bila na tem mestu kdaj niša, bi bila lahko le ožja od prehoda, kar pa danes ni več preverljivo. Za primere niš v vzdolžnih stenah kapele gl. npr. Stevens, *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, str. 237, 238; Stevens, *Burgkapellen*, str. 167.

15 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 26; in Kramberger, *Gradovi*, str. 67, navaja, da lok, katerega površina je poravnana s površino zidu nad njim, tako kot »vogalne lizene« iz ravnine spodnjega zidu izstopa 8 cm.

Sl. 1: Rajhenburg, romanska grajska kapela, pogled proti zabodu pred obnovo (foto: Mija Oter Gorenčič).

severne in južne stene so vidni sledovi in ostanki nekdanjih polstebrov, v vogalih kapele in ob obeh polstebrih pa sledovi in ostanki nekdanjih služnikov. Po mnenju Dušana Krambergerja je kapelo pokrival raven tramovni strop, saj naj bi ležišče za oprogo nad sredinskima slopoma ne bilo tako jasno, da bi smeli domnevati obstoj oboka, poleg tega po njegovi oceni ni pravih sledov obočnih pet v vogalih prostora ali razločnejših odtisov na bočnih stranicah (sl. 4).¹⁶ Nasprotno sta Ivan Stopar¹⁷ in Patrick Schicht¹⁸ že pred zadnjo obnovo kapele, med katero so se odločili za izvedbo oboka, menila, da je bil prostor že v romaniki obokan (sl. 5). Tudi po mojem mnenju je bila kapela prvotno obokana. Temu v prid govorijo mdr. dvotravejna zasnova kapele s členitvijo sten z delilnimi loki s pilastri, služniki in polstebroma. Kolikor lahko ocenimo po ohranjenem stanju, je obok na dve poli na sredini delila oproga pravokotnega profila, ki je slonela na dveh polstebrih; sodeč po ohranjenem baznem nastavku na severni steni kapele, je bil vsaj ta polsteber okroglega profila. Na podlagi mer služnikov lahko domnevamo, da obok ni bil križnorebrast, marveč najverjetneje križnogrebenast, kakršen je zdaj tudi izveden. Po oceni Ivana Stoparja¹⁹ in Patricka Schichta²⁰ so bili služniki polkrožnega profila,²¹

Sl. 2: Rajhenburg, romanska grajska kapela, tloris (rekonstrukcija Igorja Sapača).

¹⁶ Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 26, 27, 30, 34; Kramberger, *Gradovi*, str. 67–68.

¹⁷ Gl. Stopar, *Brestanica*, str. 83; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 99; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63.

¹⁸ Schicht, *Die Festung*, str. 577; Schicht, *Bollwerke*, str. 232, 235.

¹⁹ Stopar, *Brestanica*, str. 83; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 99; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63.

²⁰ Schicht, *Die Festung*, str. 577; Schicht, *Bollwerke*, str. 231.

²¹ Stopar, *Brestanica*, str. 83; in Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 99, ob tem nejasno navaja, da so se obočne kape na sredini vzdolžnih sten opirale na »že omejenjena stebra [na katera se je opirala oproga, op. a.], stebra in služniki pa so obenem nosili tudi kamnitne, klesane obstenske loke, na katerih je slonel obok«. Prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63: »Obočne kape so slonele v vogalih na tankih polkrožnih služnikih, ki so skupaj z obema stebroma nosili tudi klesana kamnite obstenske loke.« Prav tako je nerazumljiv zapis pri Stopar, *Gradovi*, str. 184 (enako Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 201), kjer navaja, da so v kapeli ohranjeni »ostanki obstenskih pilastrov z bazami in kapiteli, ki so nosili pravokotne profilirane obočne oproge«. Oproga je bila dejansko le ena, pilastri z ohranjenimi ostanki baz so nosili delilne loke, na služnike pa so se iztekali obočni grebeni.

Sl. 3: Rajhenburg, romanska grajska kapela, pogled proti vzhodu po obnovi (foto: Igor Sapač).

Dušan Kramberger pa je o tem zapisal le, da je »v vertikalnem kotu lizene [...] moral biti nekaj četrtkrožni ali kvadratni stebriček«.22 Ker podstavki baz služnikov merijo le okoli 5 x 5 cm, menim, da so bili služniki kvadratnega in ne polkrožnega profila. Kolikor lahko sodimo danes, so tako pilastrski kakor tudi služniki in polstebra imeli baze in kapitele z nakladami. Členitev sten s pilastrski pravokotnega profila, na katere so se iztekali delilni loki, vitkimi služniki, na katere so se naslanjali grebeni obočnih kap, in obema polstebroma, na katera se je iztekala obočna oproga, dokazuje izjemno kvaliteto v oblikovanju stavbne lupine. Kapela, ki je bila morda prav tako gotška posvečena sv. Nikolaju,23 prvotno domnevno ni bila polihromirana.24 Koliko sta bili temeni obočnih pol povišani, danes ni več mogoče nesporno ugotoviti.25

Koliko je bilo v kapeli oken, ne vemo, saj je bil prvotni apsidalni pomol porušen, ostala okna pa v poznejših stoletjih predelana. Med zadnjo obnovo so se odločili za izvedbo treh oken, in sicer enega v osi apsida ter dveh visoko v južni steni. Dušan Kramberger je menil, da je bilo v apsidi dvojje oken: sredinsko, ki »je v romanski apsidi skoraj obvez-

no«,26 in bočno v južni apsidalni steni, na katerega je sklepal na podlagi fragmenta »lepo klesane odprtine« z ostankom spodnjega roba in stranske ravnine.27 V južni steni je prav tako domneval obstoj dveh okenc, saj ju »že iz funkcionalnih razlogov na tem mestu pričakujemo«.28 Med zadnjimi obnovitvenimi deli se je pokazalo, da v bočni steni apsida romanskega okenca ni bilo,29 ohranjeni romanski zid na severni steni kapele pa potrjuje, da na tej strani prav tako ni bilo oken. Obsežna raziskava

Sl. 4: Rajhenburg, romanska grajska kapela, rekonstrukcija Dušana Krambergerja (Kramberger, Gradovi).

22 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 26, ki na tej strani tudi piše, da »lizene opirajo nastavke oboka«, namesto – pravilno – delilnega loka.

23 Za to domnevo gl. prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

24 Gl. *Brestaniški grad*, str. 31–32; prim. Schicht, *Bollwerke*, str. 233.

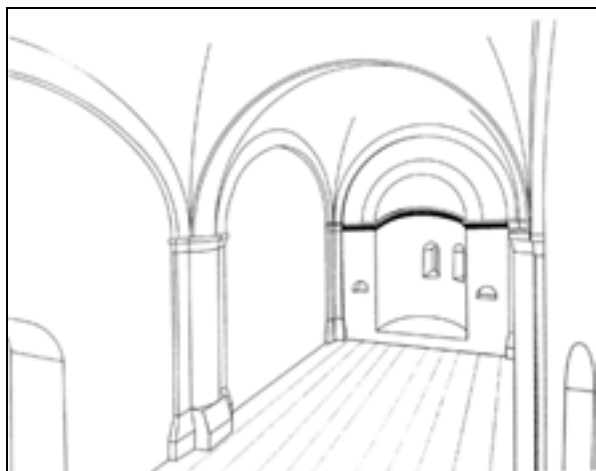
25 Igor Sapač na podlagi primerjav iz okoli leta 1200 domneva, da sta bili temeni okoli 40 cm višje od temen obstenskih lokov, gl. njegov prispevek v pričujoči publikaciji. Ob tem želim dodati, da ravno poznavanje višine temena lahko vpliva na datacijo, zato bi bilo potrebno najprej vedeti, koliko sta bili temeni povišani, in šele nato iskati primerjave.

26 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 24; Kramberger, *Gradovi*, str. 67.

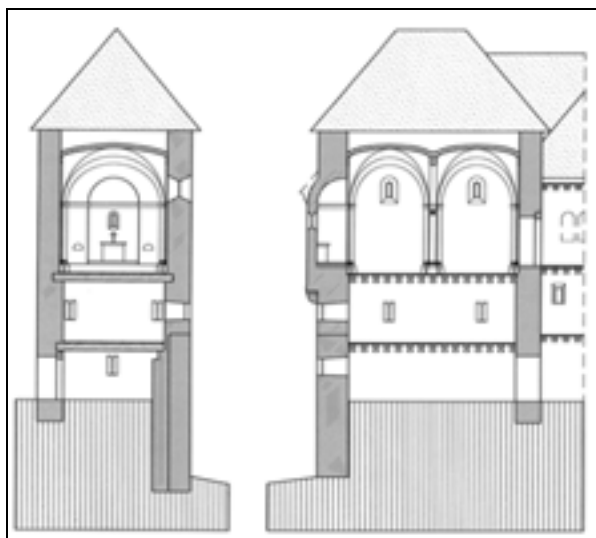
27 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 24; Kramberger, *Gradovi*, str. 67; prim. Schicht, *Die Festung*, str. 578; Schicht, *Bollwerke*, str. 233.

28 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 30.

29 Za podatek se zahvaljujem Igorju Sapaču.

Sl. 5: Rajhenburg, romanska grajska kapela, rekonstrukcija Ivana Stoparja (Stopar, *Za grajskimi zidovi*).

Sl. 6: Rajhenburg, romanska grajska kapela, prečni in vzdolžni prerez (rekonstrukcija Igorja Sapača).

grajskih kapel v Dolnji Avstriji, ki jo je leta 1985 izdelal Erich Lehner, je sicer pokazala, da je bila vzhodna osvetlitev v »pravilno«³⁰ orientiranih grajskih kapelah tako rekoč obvezna, južna je bila, kjer je bilo to konstrukcijsko in stavbno mogoče, prav tako izvedena skoraj vedno, na severni strani so bila okna le redko, na zahodni pa skoraj nikoli.³⁰ Glede na dvotravelno zasnovo prostora pa tudi dveh lin v prostoru pod kapelo se v Rajhenburgu zdi dvoje romanskih oken v južni steni najverjetnejša rekonstrukcija, kar velja tudi za eno polkrožno okno v osi apsida (sl. 6), čeprav se je potrebno zavedati, da dokazov za točno lego in natančno obliko oken nimamo. Zlasti v apsidah so poznane tudi drugačne

rešitve, kot je le polkrožno okno v osi kapele,³¹ kar ne nazadnje dokazuje že sicer nekoliko mlajša apsida romanske kapele v Podsredi.³²

Kako je bilo z vhomom v kapelo, ne vemo točno. Med zadnjo obnovo je bil v zahodni steni odkrit fragment preprostega pravokotnega ostenja z živim robom in ravno preklado, ki je bil interpretiran kot ostanek nekdanjega romanskega portala,³³ na podlagi katerega so se odločili za izvedbo zahodnega portala v osi apsida; na zahodni steni je bila tako pred tem (zazidana) mlajša vratna odprtina, ki so jo med posegi zmanjšali, domnevno mlajši prehod v zahodnem polju severne stene pa so zazidali, saj na tem mestu niso našli nobenih ostankov srednjeveškega oz. romanskega prehoda.³⁴ Po ugotovitvah Ericha Lehnerja o dolnjeavstrijskih grajskih kapelah, ki pa jih bržkone vsaj v osnovi lahko apliciramo na širši geografski prostor, so glavni portali v grajske kapele veliko manj predvidljivi, kot so npr. okenske odprtine. Njegova raziskava je pokazala, da portal v grajsko kapelo celo v večini primerov sploh ni tam, kjer bi ga najprej pričakovali, torej nasproti oltarju, in da je veliko pogostejši vhod v eni od vzdolžnih sten, in sicer ne le v primerih, ko je to povezano s prostorskimi danostmi, marveč tudi, ko ni nobenih ovir za portal v zahodni steni. Kjer je portal vendarle v zahodni steni, je največkrat postavljen v osi in redkeje izven nje.³⁵ Portali v kapele so v večini primerov preprosti, a vendarle praviloma bogateje oblikovani kot drugi vhodi znotraj grajskega kompleksa, saj opozarjajo na sakralni prostor za njim, a so kljub temu le izjemoma posebno profilirani ali obogateni s stavbnoplastičnim okrasjem.³⁶ V romanih se poleg polkrožnih vhodov pojavljajo tudi povsem neokrašene odprtine z ravno preklado,³⁷ kakršna je bila morda tudi v Rajhenburgu.

³⁰ Lehner, *Burgkapellen*, str. 75–76.

³¹ Gl. npr. Lehner, *Burgkapellen*, str. 333; Stevens, *Burgkapellen*, str. 211, 212.

³² Gl. Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 89, 91; Stopar, *Gradovi*, str. 149–150, 152–153; Stopar, *Grad Podsreda*, str. 37–47, 81–85; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 172–173; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 65.

³³ Za podatek se zahvaljujem Igorju Sapaču.

³⁴ V *Brestaniški grad*, str. 31, je navedeno, da je »v novo prebitem prehodu [iz gotske, op. a.] v romansko kapelo ostanek profiliranega kamnitega loka«, vendar iz tega zapisa ni jasno, ali naj bi šlo za romanski, gotski ali še mlajši lok. Ivan Stopar (*Stopar, Krško*, str. 143; Stopar, *Brestanica*, str. 84; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 100) piše, da so v severozahodni steni ohranjeni fragmenti romanskega portala, ki romansko kapelo povezuje s pevsko emporo gotske kapele. Med zadnjo obnovo niso bili vidni ne profiliran kamniti lok ne ostanki romanskega portala – za podatek se zahvaljujem Igorju Sapaču. Na kaj se nanaša zapis pri Stopar, *Gradovi*, str. 184 (enako Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 201), da je v kapeli ohranjen »polkrožni romanski vhodni portal«, ni jasno.

³⁵ Lehner, *Burgkapellen*, str. 70; gl. tudi Ernst, *Aspekte*, str. 120.

³⁶ Lehner, *Burgkapellen*, str. 71.

³⁷ Prav tam.

Vsi, ki so doslej pisali o kapeli, so upravičeno mnenja, da gre za izjemno kakovostno arhitekturno stvaritev. Ivan Stopar je ocenil, da »bogato kamnoseško oblikovani detajli« kapelo uvrščajo »v vrh umetnostno-arhitekturnih dosežkov na Slovenskem v obdobju romanike«³⁸ in jim »le stežka postavimo kaj enakovrednega ob bok«.³⁹ Dušan Kramberger je mdr. izpostavil, da se vsa razmerja v kapeli izjemno natančno približujejo razmerju zlatega reza oz. njegovim racionalnim aproksimacijam v Fibonaccijevem zaporedju,⁴⁰ iz česar sledi, da je bil prostor izjemno skrbno načrtovan že od začetka. Opozoril je tudi, da so stiki med kamni izdelani natančno in zafigurirani s tanko črto fine apnene malte⁴¹ in da je bila kapela nedvomno zgrajena z veliko oblikovalsko ambicijo.⁴² Tudi Igor Sapač in Alenka Železnik sta zapisala, da je romanska kapela za slovenski prostor izjemno kvalitetno oblikovana.⁴³ Natančna izvedba gradnje in bogata arhitekturna členitev prostora pričata o pomembnosti kapele in ne nazadnje potrjujeta, da je bil rajhenburški grad kot celota reprezentativno oblikovano upravno oporišče salzburške nadškofije na najjužnejšem območju njihovih posesti.⁴⁴

Dušan Kramberger je v zvezi z umestitvijo kapele v širši srednjeevropski prostor zapisal, da bi bilo kapelo potrebno »najprej sistematično primerjati z gradnjami, ki jih je na salzburškem ozemlju izpeljal Konrad I. v času svojega nadškofovanja v letih 1131–1147, še prav posebej s tisto na gradu Tirol na Južnem Tirolskem«.⁴⁵ Tamkajšnja kapelo naj bi z rajhenburško povezoval »podoben položaj znotraj gradu, to je tik ob palaciju«.⁴⁶ Grad Tirol sta omenila tudi Igor Sapač in Alenka Železnik. Zapisala sta, da bo potrebno za kapelo pripraviti natančne primerjalne študije, in ob tem posebej opozorila na gradove Tirol, Seggau pri Lipnici in Ptuj, ki »jih je prav tako dal prezidati salzburški nadškof Konrad«.⁴⁷ Ob tem je potrebno zapisati, da primerjava z grajskima kapelama v Lipnici in na Ptujju ni mogoča, saj o njiju ni znanega nič oprijemljivega,⁴⁸ o

gradu Tirol pa povedati, da salzburški nadškof Konrad I., ki je regiral med 1106 in 1147 in torej ne med 1131 in 1147, kot piše Kramberger,⁴⁹ tam ni izpeljal nobene gradnje, prav tako tega gradu ni dal prezidati.⁵⁰ Napačen podatek morda izvira iz nepravilnega branja pisnega vira *Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis*, v katerem kronist, domnevno prošt Henrik I. iz Garsa († okoli 1173),⁵¹ mdr. piše, da je dal nadškof Konrad I. zgraditi oz. na novo pozidati gradove Lipnica, Ptuj in Rajhenburg kot obrambo pred Ogri, potem ko je z njimi že sklenil mir.⁵² Nadškof Konrad I. naj bi dal mdr. pozidati tudi grad Kropfsberg na Tirolskem⁵³ in torej ne gradu Tirol na Južnem Tirolskem. Sosednje reprezentativne dvorane in kapele, ki ga kot primerjalni stavbni koncept omenja Kramberger, pa ne more biti (edini) razlog za povezovanje Rajhenburga z gradom Tirol. Aksialna navezava reprezentativne dvorane in kapele, ki sta bila najiminenitnejša in najbogateje oblikovana dela gradu,⁵⁴ je bila namreč standard v visokosrednjeveški grajski arhitekturi. Patrick Schicht je kot rajhenburški posebno sorodne topogledne arhitekturne rešitve izpostavil sicer tudi Tirol, a zraven še nekaj gradenj iz druge tretjine 12. stoletja, in sicer Hradschin, Kaiserslautern in Münzenberg.⁵⁵ Primerov je dejansko še več, saj so takšne zasnove zelo pogoste. S povezavo reprezentativne dvorane in kapele so namreč v gradovih prevzeli arhitekturni princip, ki so se ga v otonskih pfalcah in celo samostanskih naselbinah posluževali od prve četrtine 11. stoletja, v visokoplemiških profanih gradnjah pa mu lahko zanesljiveje sledimo od druge tretjine 12. stoletja dalje.⁵⁶ Tudi arhitekturna zasnova kapele na gradu Tirol iz leta 1138 z rajhenburško ni primerljiva, saj je bil to sicer pravokoten, a neobokan

38 Stopar, *Brestanica*, str. 84; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 99.

39 Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 72, op. 4.

40 Gl. Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 31; Kramberger, *Gradovi*, str. 68.

41 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 25.

42 Prav tam, str. 34.

43 Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 62; Sapač, *Ukročena lepota*, str. 91, op. 33.

44 Prim. Schicht, *Bollwerke*, str. 229.

45 Kramberger, *Gradovi*, str. 68; enako Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 32.

46 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 32.

47 Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 64–65; enako Sapač, *Ukročena lepota*, str. 90–91.

48 Za Lipnico gl. Amon, *Schloss*, str. 34; Christian, Hebert, Kaindl, Ruhri, Schwarz, Zechner, *Schloss*, str. 67, 163; Schicht, *Bollwerke*, str. 244, 302; Moravi, *Burgen*, str. 13–14, 20. Za Ptuj gl. Schicht, *Bollwerke*, str. 222; prim. Stopar, *Območje Maribora in Ptuja*, str. 102 (s starejšo literaturo).

49 O Konradu I. gl. Zelling, *Erzbischof, Weinfurter, Salzburger Bistumsreform*; Sausser, *Kirchenlexikon*, stolp. 430–432; Wiedl, *Lebensbilder*, str. 63–82; Ortner, *Salzburgs Bischöfe*, str. 80–84.

50 Za grad Tirol gl. literaturo, navedeno v op. 57 (z nadaljnjo bibliografijo).

51 Hofmann, *Auxilia Historica*, str. 176–180.

52 *Vita Chunradi*, str. 75: /.../ Libnice a fundamento edificare coepit, sed imperfectum dereliquit; ideoque plus in robore militum quam ex se firmitatis habet. Bethowe antiquum extitit castrum, sed dirutum multis temporibus, atque ab illo, sicut hodie cernitur, reedificatum est. Richenburch a novo edificavit. Haec tria castra super Ungaros edificavit post compositum inter se et illos foedus amicitiae, hac intentione et providentia, ut si forte contingeret illos iuxta naturalem inconstantiam fidem violare, marchia castris super loca congrua dispositis munita, repugnandi haberet ausum et copiam. /.../

53 Gl. *Vita Chunradi*, str. 75; gl. tudi Schicht, *Bollwerke*, str. 273.

54 Stevens, *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, str. 359; Stevens, *Burgkapellen*, str. 254.

55 Schicht, *Die Festung*, str. 580; Schicht, *Bollwerke*, str. 235, gl. tudi str. 200, 202, 215. Za praški grad gl. npr. tloris pri Durdik, Chotěbor, *Schloß*, str. 198–200, 202; za Münzenberg gl. npr. tloris pri Jost, *Burgruine*, str. 3.

56 Bitschnau, Hauser, *Tiroler Heimat*, str. 11; Bitschnau, Hauser, Mittermair, *Schloss*, str. 223.

Sl. 7: Zgornja Draga, cerkev sv. Martina, notranjščina proti vzhodu (foto: Mija Oter Gorenčič).

prostor s polkrožno apsidno, zgrajen na temeljih manjše starejše kapele v osnovi enakega tlorisa iz okoli leta 1100⁵⁷ in okoli leta 1270 spremenjen v dvonadstropnega. V kapeli izstopa predvsem z reliefi bogato okrašen portal, ki se – tako kot stavbna plastika slavoloka – povezuje z lombardsko umetnostjo in pri nastanku katerega okoli leta 1140 so bili mdr. uporabljeni starejši kosi stavbne plastike iz poznega 11. stoletja, še v 12. in 13. stoletju pa je bil večkrat predelan.⁵⁸ Tudi portal kapele gradu Tirol z rajhenburško stavbno plastiko ni primerljiv.

Komentirati je potrebno tudi Krambergerjevo primerjavo rajhenburške kapele s podružnično cerkvijo sv. Martina v Zgornji Dragi, saj naj bi si bila oba prostora »presenetljivo podobna«.⁵⁹ Zapisal je, da sta ladji »skoraj do centimetra enaki« in optično obe razdeljeni v dva dela, zgornjedraška cerkev z močno opogo, rajhenburška kapela pa s pilastri, morda tudi lokom. Dodal je, da sta bili obe zasnovani v istem času in da sta obe vrhunski arhitekturi. Vprašal se je celo, če »so prišli stavbeniki v Rajhenburg iz istega kulturnega prostora kot stiški Mihael, torej francoskega«.⁶⁰ Čeprav se ladji cerkve v Zgornji Dragi in grajske kapele na Rajhenburgu po Krambergerjevih ugotovitvah dimenzijsko ujemata, zgornjedraška cerkev kot zgled ni verjetna.

Cerkev sv. Martina (sl. 7), ki se postavlja v drugo polovico oz. prva desetletja po sredini 12. stoletja,⁶¹ sicer ima dvotravnjo zasnovo – to ločuje sredinska opoga kvadratnega profila s posnetima robovoma, ki sloni na dveh konzolah – in polkrožno vzhodno apsidno, prav tako je bila obokana s še ohranjenim križnogrebenastim obokom, ki »dobiva obliko nekakšne kupole, ki je v našem gradivu povsem izredna«,⁶² vendar je arhitekturna členitev na Rajhenburgu veliko bogatejša in primerljivejša z grajskimi kapelami, ki pa sicer lahko prevzemajo stavbne principe civilne sakralne gradnje.⁶³ Zgodovinsko gledano se mi zdi najbolj smiselna primerjava z avstrijskim in bavarskim prostorom in ne s francoskimi deželami, kot sugerira Kramberger. Problematična teza Marijana Zadnikarja o povezavi gradnje zgornjedraške cerkve s stavbenikom Mihaelom, omenjenim v eni od listin, izdanih za stiški cistercijanski samostan,⁶⁴ presega temo pričujočega članka.⁶⁵

Najbolj tehtne primerjave je tako doslej ponudil Patrick Schicht, ki je zapisal, da notranja stopničasta členitev sten rajhenburške kapele ustreza visoki romaniki in da sta zgodnja primera na apsidni samostanske cerkve v Klosterneuburgu, ki jo je kon-

⁵⁷ Bitschnau, Hauser, Mittermair, *Schloss*, str. 215, 217–219; prim. Bitschnau, Hauser, *Tiroler Heimat*, str. 6, 7, 13–14; Bitschnau, Hauser, *Schloß*, str. 35, 40–42.

⁵⁸ Bitschnau, Hauser, *Tiroler Heimat*, str. 9; Bitschnau, Hauser, *Schloß*, str. 35, 40–42; Bitschnau, Hauser, Mittermair, *Schloss*, str. 217, 219, 226.

⁵⁹ Kramberger, *Gradovi*, str. 68.

⁶⁰ Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 32–33; Kramberger, *Gradovi*, str. 68.

⁶¹ Gl. Zadnikar, *Romanika*, str. 18, 260; Zadnikar, *Romanska umetnost*, str. LXXIV.

⁶² Zadnikar, *Romanika*, str. 32, gl. tudi str. 257.

⁶³ Lehner, *Burgkapellen*, str. 4, 14; prim. npr. Schicht, *Höfe*, str. 389, 390; Schicht, *Burgen*, str. 89.

⁶⁴ Gl. Zadnikar, *Romanska arhitektura*, str. 134–135; Zadnikar, *Traditiones*, str. 387–394; Zadnikar, *Zbornik*, str. 147–154; Zadnikar, *Romanika*, str. 18, 25, 32, 257–260.

⁶⁵ O tej problematiki gl. Oter Gorenčič, *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika*, str. 555–557; Oter Gorenčič, *Deformis formositas*, str. 238–240.

čal Konrad I., in na ladijskih stenah cerkve v Tullnu, dosledna izvedba obočnih iztekov s členitvijo sten pa se umešča v iztekajoče se 12. stoletje.⁶⁶ Kot najbližji primer za oblikovanje sten je izpostavil mlajšo grajsko kapelo v Brežah, saj ima ta podobna polkrožna polstebra, ki razmejujeta obokani traveji. Omenil je še, da sta približno sočasna tudi stenska členitev in obok kapele gradu Trifels in da ima polkrožne stenske člene tudi visokoromanska dvoranska kripta stolnice v Salzburgu, ki je bila začeta 1167, hkrati pa je navedel še nekaj zgodnjih primerov križnorebrastih obokov v Avstriji.⁶⁷ Ob pozornem branju Schichtove rekonstrukcije rajhenburške kapele in navajanju primerjav ugotovimo, da se avstrijski raziskovalec v dosedanjih objavah ni jasno opredelil, ali je bil obok v kapeli križnogrebenast ali križnorebrast. Zdi se celo, da mu je bližje teza o križnorebrastem oboku,⁶⁸ kapelo v Brežah pa navaja kot glavni primer le za oblikovanje sten,⁶⁹ pa čeprav je ravno po oblikovanju sten po mojem mnenju še najmanj primerljiva. Obstoje služnikov na Rajhenburgu res najprej povežemo z obočnimi rebri, vendar ta v rajhenburški kapeli tako rekoč niso verjetna. Na podlagi ohranjenih baz služnikov lahko namreč, kot rečeno, ugotovimo, da so merili okoli 5 x 5 cm, iz česar sledi, da niso mogli podpirati obočnih reber. Poleg tega so bili primeri iztekov križnogrebenastih obokov na do tal segajoče služnike v grajskih kapelah znani že dosti pred obokanjem rajhenburške kapele, o čemer bo govor v nadaljevanju. Pred tem želim zapisati, da sama členitev sten v kapeli ne bi primerjala s Klosterneuburgom in Tullnom. Romansko zunanjsčino samostanske cerkve v Klosterneuburgu (sl. 8) členijo pilastri in lizene s polstebri, na zunanjsčini južne ladijske stene župnijske cerkve v Tullnu (sl. 9) pa najdemo pilastre s polstebri, ki jih povezujejo enotne baze in kapiteli, medtem ko imajo v Klosterneuburgu baze in kapitele le polstebri, večina pilastrov ima le kapitele, lizene ločnih frizov pa so brez stavbne plastike. V obeh primerih gre za členitev zunanjih sten, ki ritmično prekinja friz slepih arkadic oz. še kompleksnejšo stensko zasnovo. Večstopenjska členitev sten s pilastri, lizenami, slepimi arkadami in polstebri je zlasti za zunanjsčine romanskih cerkva značilna, kar velja tu-

di za avstrijski prostor. Na romanskih grajskih kapelah v Avstriji polstebre in pilastre z bazami in brez kapitelov najdemo npr. na zunanjsčini kapele gradu Liechtenstein (sl. 10). Vendar pa tovrstni primeri po mojem mnenju niso prava primerjava, saj je na Rajhenburgu najbolj karakteristično ravno to, da se členitev sten s pilastri, polstebroma in služniki pojavi v notranjsčini cerkve, v kombinaciji z delilnimi loki, obočno oprogno in križnogrebenastim obokom. Bolj smiselno se mi zdi zato primerjave iskati v notranjsčinah in v povezavi z obokom. Schicht kot primer notranjega prostora navaja grajsko kapelo v Trifelsu, ki se mi prav tako ne zdi zelo primerljiva z rajhenburško. Gre namreč za križnorebrasto obokan prostor kvadratnega tlorisa s polkrožno apsidno, ki je deloma soroden romanski kapeli v Frankfurtu (t. i. Saalhofkapelle)⁷⁰ in ima severno steno členjeno z dvema stenskima nišama (sl. 11). Ti po mojem mnenju nista primerljivi z rajhenburškimi slepimi arkadami, saj te tvorijo delilni loki, ki obrobajo obok in so torej podrejeni tektoniki oboka, medtem ko sta niši v Trifelsu samostojni, nevezani na obokoli. Neprimerljiv je tudi obok, saj je ta križnorebrast, poleg tega se rebra iztekajo na konzole in ne na služnike. Ne povsem prepričljiva se mi zdi tudi primerjava s kripto salzburške stolne cerkve, ki je bila skupaj s kolosalno novogradnjo stolnice pod Konradom III. začeta leta 1181. Šlo je za triladijsko šesttravejno križnogrebenasto obokano dvoransko kripto z vmesnimi progami, katere prvi oltar je bil posvečen leta 1219.⁷¹ Ohranjeni so sicer spodnji deli pilastrov s polkrožnimi stebri z atiški bazami in vogalnimi listi, vendar pa konec 12. stoletja oz. okoli leta 1200 členitev sten s pilastri in polstebri najdemo marsikje, mdr. npr. tudi v romanski stolnici v Regensburgu iz zgodnjega 13. stoletja⁷² idr., vendar pa vsi ti primeri po mojem mnenju niso primerljivi z zasnovo grajske kapele na Rajhenburgu, saj je ključno poiskati sorodno zasnovo celotne stenske členitve v kombinaciji z obočnimi elementi. Najbolj upravičeno se mi zdi zato Schichtovo vzporejanje z mlajšo grajsko kapelo v Brežah, čeprav jo Schicht navaja le kot glavno primerjavo za oblikovanje sten. Sorodnosti z mlajšo breško kapelo je pravzaprav opazil že Ivan Stopar celo že takoj po odkritju kapele. Dne 29. januarja 1980, dober mesec dni po nepričakovani najdbi, je namreč v svojem dopisu s tega dne Ljubljanskemu regionalnemu zavodu za spomeniško varstvo mdr. poročal o pomembnem odkritju romanske kapele ob konse-

⁶⁶ Schicht, *Die Festung*, str. 580; Schicht, *Bollwerke*, str. 235

⁶⁷ Schicht, *Die Festung*, str. 581; Schicht, *Bollwerke*, str. 235.

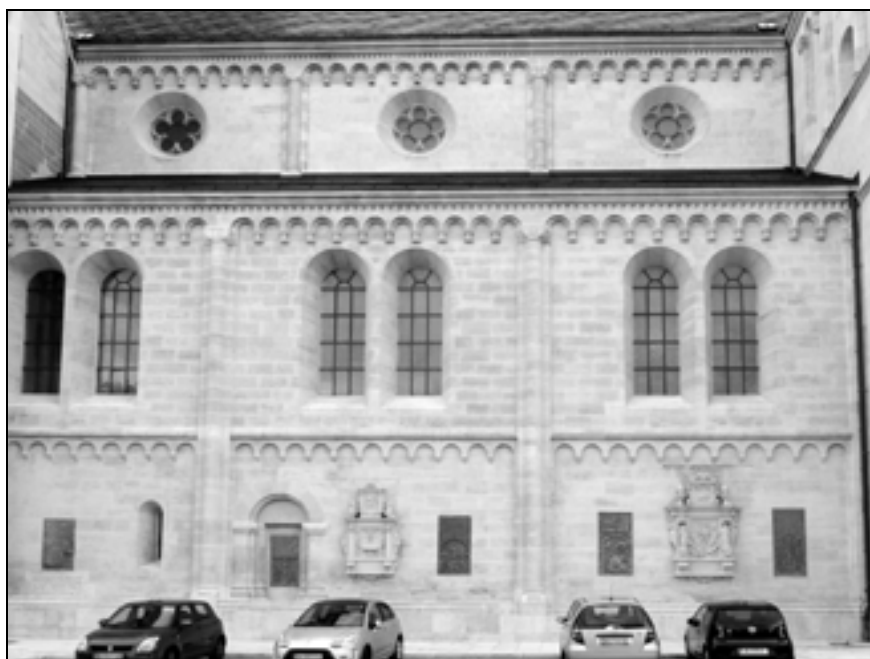
⁶⁸ To domnevam na podlagi sledečega zapisa (Schicht, *Die Festung*, str. 580; enako Schicht, *Bollwerke*, str. 135): »Die konsequente Vorbereitung von Gewölberippen in Wandvorlagen ist jedoch erst dem ausgehenden 12. Jahrhundert zuzuordnen.« V prid tej domnevi govori tudi njegovo navajanje nekaterih najstarejših križnorebrastih obokov na Avstrijskem. Obok rajhenburške kapele s pridevnikom označi le enkrat (Schicht, *Bollwerke*, str. 232): »/.../ scheint die Rekonstruktion eines zweijochigen, kuppeligen Gewölbes sehr einleuchtend.« Izraz »kuppeliges Gewölbe« se v literaturi uporablja tako za križnogrebenaste kakor za križnorebraste oboke.

⁶⁹ Gl. Schicht, *Bollwerke*, str. 235.

⁷⁰ Gl. Streich, *Burg*, str. 629.

⁷¹ Fuhrmann, *Die Chorkrypta*, str. 10, 11–12, 14–22; Pagitz, *1200 Jahre*, str. 55; Schwarz, *Die Baukunst*, str. 68, 70, 72. Koch, *Salzburg*, str. 220, navaja, da je bila gradnja sicer začeta po letu 1167, vendar je le malo napredovala, glavna dela tako lahko umestimo med 1181–okoli 1200.

⁷² Gl. Codrenau-Windauer, Schnieringer, *Der Dom*, str. 84–85.

Sl. 8: Klosterneuburg, samostanska cerkev, južna zunanjsčina (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 9: Tulln, cerkev sv. Štefana, južna zunanjsčina (foto: Mija Oter Gorenčič).

torskem ogledu gradu Brestanica 21. 12. 1979 in zapisal, da najdba, ki pomeni pomembno obogatitev dediščine celotnega slovenskega kulturnega prostora, »vzbuja na podlagi analogij, zlasti s Konradovim stolpom iz 12. stol. na Petersbergu nad Brežami, da gre za ostanke obokane romanske kapele, katere obok je slonel na stebričih – doslej edini primer te vrste, ki je bil ugotovljen na Slovenskem.«⁷³

⁷³ Brestaniški grad, str. 28; prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63. Stevens, *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, str.

Breže so bile v visokem in poznem srednjem veku v več pogledih južnoalpski pendant Salzburgu kot nadškofijski metropoli.⁷⁴ Razcvet so doživele od tretjega desetletja 12. stoletja dalje po zaslugi salzburskega nadškofa Konrada I. in njegovih naslednikov, ki so se v Brežah zelo pogosto zadrževali in

229; enako Stevens, *Burgkapellen*, str. 161, piše, da so grajske kapele, ki so locirane v bergfridih, kot je primer tudi v Brežah, redke.

⁷⁴ *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*, str. XI; Wadl, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*, str. 4 in nasl.

Sl. 10: Liechtenstein, grajska kapela, južna zunanjsčina (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 11: Trifels, grajska kapela, notranjščina proti severovzhodu (<http://www.bildindex.de/obj32050714.html#home> (uporabljeno 16. 7. 2013).

jih izbirali kot zatočišče in kraj pomembnih političnih, upravnih in duhovnih srečanj in dogodkov, kar dokazuje tudi število njihovih, v Brežah izstav-

ljenih listin.⁷⁵ V prvi polovici 13. stoletja so bile Breže cerkveno in gospodarsko gledano najpomembnejši kraj notranjeavstrijskega prostora,⁷⁶ upočasnitev razvoja je sledila od zadnje četrtine 13. stoletja dalje.⁷⁷ Na breškem gradu, ki ga je dal po besedah kronista dela *Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis* v večjem delu sezidati, utrditi in okrasiti salzburški nadškof Konrad I., da je bil bolj podoben cesarski palači kot pa škofovi rezidenci, mesto pa naj bi postavil na novo,⁷⁸ sta fragmentarno ohranjeni dve romanski kapeli. Od starejše, kvadratnega tlorisa z vzhodnim apsidalnim pomolom, ki je bila del nekdanjega grajskega stolpa, so ohranjeni pomol nekdanje apsidge, večji del severne stene s severnim delom slavoločne stene in severnim delom apsidalne niše; južni del je deloma zazidan in deloma porušen (sl. 12). Etaže nad kapelo, ki je bila prav tako dostopna iz reprezentativne dvorane,⁷⁹ niso ohranjene. Zaradi močno na severno stran postavljene nekdanje apsidge se domneva, da je bil

⁷⁵ Wadl, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*, str. 17, 18, 20.

⁷⁶ Prav tam, str. 18.

⁷⁷ Prav tam, str. 19–20.

⁷⁸ *Vita Chunradi*, str. 74–75: *!...! Quid dicam de Frisacensi castro vel civitate? Quorum alterum, id est civitas, a fundamentis precepto eius edificata est, alterum, id est castrum, ex maiori atque meliori parte constructum et munitum atque decoratum est ab illo, ut potius videatur esse domus imperatoris quam episcopi !...!*

⁷⁹ Tako piše Stevens, *Die Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, str. 233; Stevens, *Burgkapellen*, str. 164. Schicht, *Bollwerke*, str. 132, 144, pa sicer tudi navaja, da bi bilo glede na topografijo pričakovati, da je bilo jedro gradu zahodno od stolpa s kapelo, vendar pa dodaja, da zaenkrat tam še ni bilo dokazanih nobenih visokosrednjeveških zidov, kar morada pomeni, da so bile stavbe z izjemo kapele lesene.

morda na južni strani še en prostor ali da je bila kapela morda dvoladijska (sl. 13).⁸⁰ Kapela se časovno umešča v drugo četrtino 12. stoletja oz. v čas nadškofa Konrada I.⁸¹ Morda je bila dokončana že leta 1132, ko je Konrad I. na breškem gradu s krškim škofom Romanom I. (1131–1167) in oglejskim patriarhom Pelegrinom (1130/32–1161) praznoval binkošti in izdal več listin; od tedaj dalje se je v Brežah letno tudi dlje zadrževal,⁸² na podlagi česar Schicht starejšo kapelo postavlja v čas okoli let 1120/30.⁸³ V našem kontekstu večjo pozornost priteguje mlajša kapela, ki jo kot primerjavo navajata Stopar in Schicht. Kapela je tako kot rajhenburška locirana v stolpu pravokotnega tlorisa v jugovzhodnem vogalu grajskega kompleksa,⁸⁴ in sicer nad dvema kletnima etažama in pritličjem. Kapelo sta sestavljali pravokotna ladja in apsidalni pomol na vzhodni strani, ki ga je v 14. stoletju nadomestila ravno zaključena čelna stena z velikim šilasto oblikovanim oknom.⁸⁵ V zahodno steno prostorne kapele je bil inkorporiran severni del vzhodnega zaključka starejše kapele.⁸⁶ Visok ladijski prostor je bil obokan z dvema pravokotnima travejama križnogrebenastega oboka, ki ju je razmejevala oproga pravokotnega profila (sl. 14). Ta se je na severni in južni steni iztekala na polkrožna polstebra z visokimi atiški bazami z vogalnimi listi, s kockastimi sorodnimi kapiteli s skromno plitvo linearno in stilizirano vegetabilno dekoracijo in z visokimi konkavno oblikovanimi nakladami s porezanimi vogali. Oba polstebra sta ohranjena, od oboka in sredinske oproge pa so ohranjeni le nastavki. Slavoločna stena je enkrat stopničasto stopnjevana; v ostenje sta vstavljena stebra, od katerih je severni okroglega, južni pa oktogonalnega profila. Stebra imata visoko atiško profilirano okroglo oz. oktogonalno bazo, reliefno obdelavo obeh kapitelov pa preglašava poslikava. Nakladi sta poševno oz. konkavno porezani, povezuje pa ju arhivoltni lok kvadratnega profila. Polkrožen iz osi izmaknjen vhodni portal v zahodni steni, od katerega je fragmentarno ohranjen le ločni del, sta nekdanj členila ostenjska stebra, levi okrog-

lega in desni poligonalnega, verjetno osmerokotnega profila, ki ju je povezovala paličasta arhivolta, in luneta, okrašena s križem in rozetama, kot priča akvarel iz časa po 1880 (sl. 15).⁸⁷ Če je upodobitev verodostojna, sta imela stebra bazi z visokim profilom in kockasto oblikovana kapitela. Zasnova portalnega ostenja je primerljiva s slavoločnim ostenjem. Kapela je imela v južni steni še en polkrožen prehod, dodaten dostop pa je bil skozi polkrožno oblikovano vhodno odprtino v severni steni prostora pred kapelo. V ladji so bila štiri okna, po dve v severni in južni steni.⁸⁸ V prvi fazi je imela kapela pravokotno zasnovano s polkrožno pomolno izstopajočo apsidno, raven lesen strop in slavolok, katerega strmi proporci baz se ujemajo z bazami zahodnega portala, hkrati pa z bazami v križnem hodniku samostanske cerkve v Klosterneuburgu izpred leta 1136, ki jo je Konrad I. tega leta posvetil.⁸⁹ Patrick Schicht stolp s prvo fazo izgradnje kapele zato datira v čas po letih 1130/40 oz. v sredino 12. stoletja⁹⁰ in kmalu zatem domneva obokanje,⁹¹ ki ga na podlagi primerjav s stavbno plastiko nekdanjega Salzburškega dvora v Regensburgu postavlja v zadnjo tretjino 12. stoletja oz. v čas okoli let 1180/90. Ker slogovno podobnost kaže tudi del stavbne plastike cerkve St. Marein pri Neumarktu, vsem trem spomenikom pripisuje tesno povezanost.⁹² Njegova datacija se razlikuje od starejše literature, kjer se ne omenjata dve fazi, bergfrid s kapelo pa se postavlja ali v čas med letoma 1124 in 1130 oz. pred 1140⁹³ ali v čas po domnevnem požaru med letoma 1211 in 1215.⁹⁴ Martin Bitschnau in Gerhard Seebach nasporno sicer prav tako menita, da je imela kapela sprva raven strop, a začetek gradnje postavljata v čas okoli let 1180/90, obokanje pa v čas okoli leta 1200 oz. na začetek 13. stoletja,⁹⁵ Elga Lanc pa kot čas pozidave bergfrida s kapelo navaja dobo salzburškega nadškofa Eberharda II. (1200–1246).⁹⁶ Schicht slogovno povezavo z Regensburgom podkrepljuje z zgodovinskim kontekstom. Ambiciozni graditelj razkošnega, pfalci podobnega Salzburškega dvora je bil namreč domnevno nadškof Konrad III.

80 Bitschnau, Seebach, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*, str. 90; Schicht, *Bollwerke*, str. 131, 299.

81 Streich, *Burg*, str. 458; Bitschnau, Seebach, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*, str. 88–89. Ginhart, *Die Kunstdenkmäler*, str. 678, je slavoločne naklade in baze s palmnim frizom postavil v čas okoli leta 1077. Zedrosser, *Carinthia I*, str. 275, 276; in Zedrosser, *Die Stadt*, str. 95, 100, starejšo kapelo postavlja v čas nadškofa Gebharda (1066–1088). Stevens, *Die Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, str. 233; Stevens, *Burgkapellen*, str. 164, kapelo postavlja okoli sredine 12. stoletja.

82 Schicht, *Bollwerke*, str. 133, 135.

83 Schicht, *Höfe*, str. 392; Schicht *Bollwerke*, str. 133, 299; Schicht, *Burgen*, str. 90.

84 Bitschnau, Seebach, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*, str. 90.

85 Prav tam, str. 93, 95.

86 Prav tam, str. 90, 91, 93, 95.

87 Lanc, *Rupertikapelle*, str. 121.

88 Bitschnau, Seebach, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*, str. 95, 99; prim. Schicht, *Bollwerke*, str. 138, 149.

89 Schicht, *Bollwerke*, str. 138, 139, 142, 143.

90 Prav tam, str. 141, 143, 299.

91 Prav tam, str. 143.

92 Prav tam, str. 151, 152, 235, 253, na str. 252 Schicht navaja, da primerljive kapitele onim v Salzburškem dvoru najdemo že okoli sredine 12. stoletja.

93 Ginhart, *Die Kunstdenkmäler*, str. 678. Ginhart na tem mestu piše, da je bila kapela prvotno banjasto obokana.

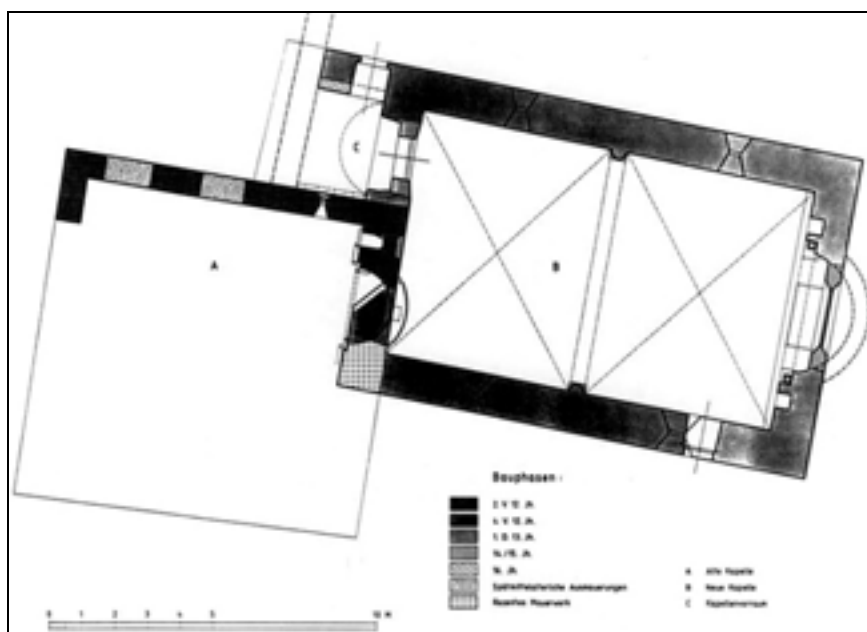
94 Gl. Zedrosser, *Carinthia I*, str. 276; Zedrosser, *Die Stadt*, str. 100. Stevens, *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, str. 234–235; Stevens, *Burgkapellen*, str. 164, 166. Streich, *Burg*, str. 458, mlajšo breško kapelo, o kateri prav tako piše, da je bila banjasto obokana, postavlja v prvo četrtino 13. stoletja.

95 Bitschnau, Seebach, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*, str. 91, 98.

96 Lanc, *Konradskapelle*, str. 425; Lanc, *Rupertikapelle*, str. 121.

Sl. 12: Breže, starejša grajska kapela, pogled proti vzhodu (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 13: Breže, tloris starejše in mlajše grajske kapele (Bitschnau, Seebach, *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler*).

von Wittelsbach (1177–1183), čigar brat, bavarski vojvoda, je rezidiriral v Regensburgu. Konrad III. je začel tudi monumentalno novogradnjo salzburške stolnice, zato si je po Schichtovem mnenju lahko predstavljati, da se je prav on zavzel tudi za reprezentativno oblikovanje njegove južne rezidence v Brežah z obokano kapelo.⁹⁷ To potrjuje tudi tesna arhitekturna povezava med stavbnimi deli na gra-

dovih iz časa Konrada III., delavnico pri samostanu sv. Jakoba v Regensburgu in salzburško stolno stavbarnico.⁹⁸ Schicht vidi v gradnjah Konrada III. vsebavarski politični projekt Wittelsbachov oz. del njihovega politično motiviranega stavbnega programa, ki naj bi v arhitekturi manifestiral vladarsko in duhovno moč Wittelsbachov v vojvodini Bavarski.⁹⁹

⁹⁷ Schicht, *Bollwerke*, str. 152, 235, 253, 290, 302; prim. Pohlig, *Zeitschrift*, str. 146–147; Strobel, *Mitteilungen*, str. 251–252; Schicht, *Die Festung*, str. 580; Schicht, *Burgen*, str. 92, 93.

⁹⁸ Schicht, *Burgen*, str. 92; Schicht, *Bollwerke*, str. 302.

⁹⁹ Schicht, *Bollwerke*, str. 253, 302; sorodno pred njim že Strobel, *Mitteilungen*, str. 251–252; gl. tudi Fuhrmann, *Bericht*, str. 14; Pagitz, *1200 Jahre*, str. 52.

Sl. 14: Breže, mlajša grajska kapela, pogled proti vzhodu
(foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 15: Breže, mlajša grajska kapela, zahodni portal, akvarel Josefa Tendlerja, po 1880 (Lanc, Ruperti-kapelle).

Salzburški dvor je bila ena najpomembnejših reprezentančnih stavb salzburških nadškofov in naj-representativnejša profana zgradba v Regensburgu, ki je bila v letih 1893–1895 porušena.¹⁰⁰ Z breško kapelo jo povezuje tudi zasnova tamkajšnje kapele (sl. 16), ki se postavlja v 12. stoletje¹⁰¹ oz. njegovo tretjo četrtino¹⁰² in je bila v Regensburgu prav tako dvotravejna, s križnogrebenastim obokom, vmesno oprogno in apsidalnim pomolom (apsida leta 1845 ni bila več ohranjena); kapela je imela dostop iz reprezentativne dvorane.¹⁰³ Na podlagi nekaterih spolij, ki so se ohranile iz Salzburškega dvora, se domneva, da je imela kapela v vogalih okrogle služnike.¹⁰⁴ Schicht na podlagi primerjave z mlajšo breško kapelo, kjer se na stebre izteka slavoločna oz. apsidalna arhivolta, enako oblikovanje domneva tudi za regensburško kapelo.¹⁰⁵ Kot ugotavlja Schicht, stavbe Konrada III. odlikujejo velike obokane kapele, ki so bile bogato okrašene s stavbno plastiko; v ospredju je bila reprezentacija po najnovejši arhitekturni modi.¹⁰⁶ Richard Strobel kot zgled za regensburško kapelo domneva kapelo sv. Štefana v križ-

¹⁰⁰ Prim. Strobel, *Mitteilungen*, str. 242; Schicht, *Bollwerke*, str. 249.

¹⁰¹ Prim. Schicht, *Burgen*, str. 93; Strobel, *Jahrbuch*, str. 68.

¹⁰² Prim. Strobel, *Mitteilungen*, str. 249; Schicht, *Bollwerke*, str. 252–253.

¹⁰³ Strobel, *Mitteilungen*, str. 250; Schicht, *Bollwerke*, str. 152, 251, 252; prim. Zaisberger, *Mitteilungen*, str. 159, 221; Schicht, *Burgen*, str. 92, 93. Strobel, *Jahrbuch*, str. 67–68.

¹⁰⁴ To navaja Schicht, *Bollwerke*, str. 249, in se sklicuje na Pohlga, vendar pa ta avtor vogalne stebričke omenja le v povezavi z nekim romanskim portalom, gl. Pohlga, *Zeitschrift*, str. 149, 150–151, 181.

¹⁰⁵ Schicht, *Bollwerke*, str. 251.

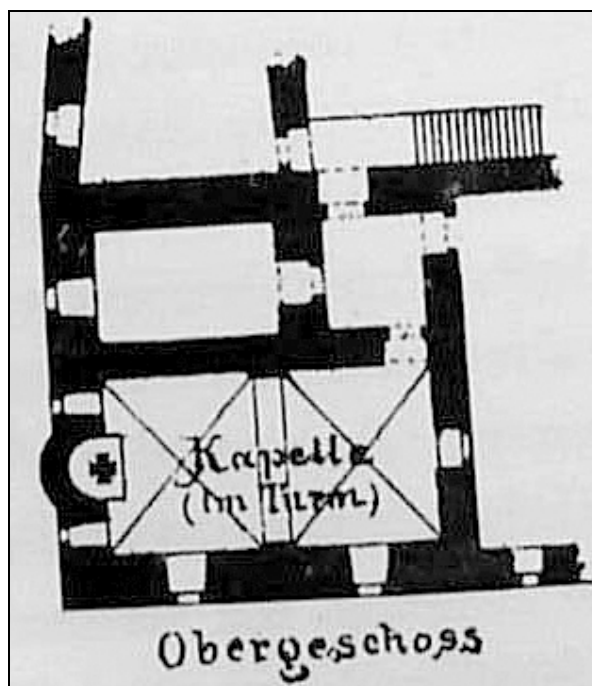
¹⁰⁶ Prav tam, str. 290, gl. tudi str. 214.

nem hodniku stolnice v Regensburgu, ki je bila prav tako dvotravejna in s polkrožno apsidno,¹⁰⁷ čemur Schicht nasprotuje, ker se ta kapela umešča v 11. stoletje in se po svoji monumentalnosti, polkrožnih stenskih nišah in empori jasno razlikuje, poleg tega ne gre za visokoležečo hišno kapelo, marveč se kapela navezuje na samostojno lokalno tradicijo samostanskih cerkva.¹⁰⁸

Rajhenburška kapela ima v primerjavi z breško enako arhitekturno zasnovo, torej pravokotno križnogrebenasto obokano dvotravejno ladjo s sredinsko oprogo in vzhodno apsidno, in celo enake proporcije, le da je po dimenzijah ena in polkrat manjša (mere notranjega prostora na Rajhenburgu so 5 m x 8 m, v Brežah pa 7,5 m x 12 m); gre za razmerje, ki je idealen približek zlatega reza (1 : 1,6).¹⁰⁹ Pomembna razlika med obema pa je v členitvi sten, ki jo kot glavno primerjavo med kapelama navaja Schicht, prav tako je drugačna tudi zasnova slavoločne stene. Stene so namreč na Rajhenburgu členjene ne le s polstebrom, na katerega se je iztekala obočna oproga, marveč najprej s širokimi delilnimi loki, iztekaajočimi se na do tal segajoče pilastre, nato s služniki grebenov obočnih kap in šele nato s polstebroma sredinske oproge. Po členitvi sten je Rajhenburgu nekoliko bližja zahodna empora stolnice v Krki, ki je prav tako pravokoten dvotravejno zasnovan križnogrebenasto obokan prostor s sredinsko oprogo (sl. 17), ki sloni na polstebrih z atiško profiliranima bazama in čašasto-kubičnim oz. kockastim kapitelom s stilizirano vegetabilno ornamentiko in konkavno oz. poševno porezano naklado. Na vzhodni strani se je empora v cerkveni prostor odpirala z dvema triforama in neohranjeno apsidno med njima, ki je pomolno segala v ladijsko prostornino in slonela na konzoli. Od nekdanje apside je ohranjen slavolok z ostenjskima stebroma, ki imata atiške baze z vogalnimi listi (atiško profiliran je celotni bazni del slavoločnega ostenja), brstna kapitela in konkavno porezani nakladi, ki sta tako kot bazi razširjeni do roba izstopajočega dela slavoloka. Stebra povezuje paličasta arhivolta, ostenje pa ima konkavno porezane vogale z lijakastim iztekom. Tudi krška empora tako kot rajhenburška in breška kapela ustreza razmerju zlatega reza,¹¹⁰ od obeh pa jo najbolj ločujeta trifori, od rajhenburške pa še dodatno slavoločna polstebra in celostna poslikava. Čeprav empora po tlorisni zasnovi in tipu oboka ustreza obema kapelama, je členitev sten spet drugačna, a na mestu polstebrov na severni in južni steni primerljivejša z rajhenburško. Polstebra, na katera se izteka obočna oproga, sta namreč v Krki tako kot na

Rajhenburgu postavljena pred pilaster za njima, ki ima atiško profiliran bazni del, zgornji del pa je zaradi konzol, ohranjenih tudi v vseh štirih vogalih kapele, brez kapitelov; konzole naj bi nosile načrtovan, a nerealiziran rebrast obok.¹¹¹ V starejši literaturi je bila zahodna empora umeščena na konec 12. oz. začetek 13. stoletja,¹¹² pozneje se je postavljala v čas krškega škofa Waltherja (1200–1213),¹¹³ v novejši literaturi pa kot čas nastanka velja zgodnje 13. stoletje; leta 1214 je bila že dokončana.¹¹⁴ Krško emporo od rajhenburške ločuje odsotnost delilnih lokov s pilastri in služnikov obočnih grebenov, zato je ne moremo postavljati v ožjo povezavo z rajhenburško kapelo.

Čeprav je dvotravejna zasnova z apsidalnim pomolom v (grajski) arhitekturi precej pogosta, bi se pri zasnovi rajhenburške kapele lahko zgledovali po mlajši breški kapeli, ki so jo Rajhenburški brščas poznali. Že prvi znani svojega rodu, Oton Rajhenburški, se je julija 1141 mudil v spremstvu nadškofa Konrada I. in krškega škofa Romana I. v Brežah,¹¹⁵ kjer je bilo tedaj mogoče videti vsaj starejšo grajsko kapelo z apsidalnim pomolom, slonečim na eni konzoli, če že ne tudi mlajše kapele v gradnji.

Sl. 16: Regensburg, Salzburški dvor, tloris kapele iz leta 1810 (Strobel, *Jahrbuch*).

¹⁰⁷ Strobel, *Das Bürgerhaus*, str. 98.

¹⁰⁸ Schicht, *Bollwerke*, str. 251, op. 11.

¹⁰⁹ Za podatek o merah se zahvaljujem Igorju Sapaču.

¹¹⁰ Da krška empora v celoti in detajlu ustreza razmerju zlatega reza, navajata Ginhart, Grimschitz, *Der Dom*, str. 28; prim. Schiestl, *Die Wandmalereien*, str. 36.

¹¹¹ Ginhart, Grimschitz, *Der Dom*, str. 28; Schiestl, *Die Wandmalereien*, str. 36–37.

¹¹² Ginhart, Grimschitz, *Der Dom*, str. 35.

¹¹³ Deuer, *Der Dom*, brez paginacije.

¹¹⁴ Schiestl, *Die Wandmalereien*, str. 36–37; prim. Koch, *Gurk*, str. 251.

¹¹⁵ Gl. Zahn, *Urkundenbuch I*, št. 208; Kos, *Gradivo* 4, št. 169; prim. Koropec, *Brestanica*, str. 46, 63.

Sl. 17: Krka, stolna cerkev, zahodna empora, pogled proti zahodu (foto: Mija Oter Gorenčič).

Rajhenburški so bili v Brežah ob salzburskem nadškofu tudi leta 1196.¹¹⁶ Obiski v Brežah in neposredni stiki s salzburskim nadškofom, ki so v arhivskih listinah v 12. stoletju poleg že omenjenih izpričani še za leti 1155 in 1190,¹¹⁷ bi lahko vzpodbudili zamisel o gradnji in morda tudi arhitekturnem konceptu grajske kapele kot dvotravnem prostoru s polkrožno, izstopajočo apsido. Breška kapela pa rajhenburški ni mogla biti vzor pri konceptiji oboka oz. pri njegovi povezavi z oblikovanjem členitve notranjih sten.

Po katerem spomeniku so se zgledovali pri stenski členitvi, lahko le ugibamo. To velja tudi za vprašanje o morebitnem zgledovanju po regensburški arhitekturi, kjer so bili dvotravnj križnogrebenasti oboki kapel pogosti.¹¹⁸ Takšen tloris s polkrožno apsido so imele npr. kapela sv. Štefana (po sredini 11. stoletja), ki je rajhenburški sorodna tudi po vogalnem izteku križnogrebenastega oboka na služnik pravokotnega profila,¹¹⁹ kapela sv. Gala iz okoli leta 1210,¹²⁰ ki jo z rajhenburško povezujejo delilni loki, ki se v vzhodni traveji iztekajo na do tal segajoče

pilastre, prav tako na sredini vzdolžnih sten dvostopenjsko členitev tvorita pilastra delilnih lokov in polsteber obočne oproge idr. Kljub naštetemu se kapeli od rajhenburške vendarle tudi jasno razlikujeta, mdr. po empori, polkrožnih stenskih nišah idr. Od regensburških se zdi še najbolj primerljiva omenjena neohranjena kapela salzburskih nadškofov v Salzburskem dvoru. Na podlagi zgodovinskega konteksta in stavbne plastike,¹²¹ poleg tega pa tudi primerljive velikosti obeh kapel in enakega patrona, zavetnika salzburske škofije sv. Ruperta, se domneva, da je bila kapela precej podobna breški, kateri naj bi prva služila za zgled.¹²² Domnevni vogalni služniki,¹²³ čeprav iz tlorisa niso razvidni, to kapelo od breške ločujejo in jo v tem detajlu približujejo rajhenburški. Če je tloris Carla Theodorja Pohlga povsem natančen, je bila regensburška na sredini vzdolžnih sten tako kot breška členjena le enostopenjsko, in sicer s pilastrom.¹²⁴ V Regensburgu je deloma primerljiva tudi dvotravnja dvoladijska lopa cerkve sv. Emerama, dokončana leta 1189,¹²⁵ saj se tu delilni loki iztekajo na služnike pravokotnega profila, obočna oproga pa na polsteber, oba stenska člana pa imata tako baze kakor tudi kapitele. Uporaba polstebra pred pilastrom je bila ob Renu običajna od gradnje stolnice v Speyerju, v Regensburgu pa jo v monumentalni visokoromanski arhitekturi

¹¹⁶ Gl. Zahn, *Urkundenbuch* II, št. 19; Kos, *Gradivo* 4, št. 886; prim. Koropec, *Brestanica*, str. 63.

¹¹⁷ Gl. Zahn, *Urkundenbuch* I, št. 701; Kos, *Gradivo* 4, št. 358, 774; prim. Koropec, *Brestanica*, str. 63.

¹¹⁸ Gl. Strobel, *Das Bürgerhaus*, str. 96–98, 117–121; Strobel, *Mitteilungen*, str. 250; Strobel, *Jahrbuch*, str. 81, op. 83.

¹¹⁹ O kapeli sv. Štefana gl. Walderdorff, *Regensburg*, str. 171–178; Haas, *Bericht*, str. 103–111; Morsbach, *Der Dom*, str. 28–31.

¹²⁰ O kapeli sv. Gala gl. Walderdorff, *Regensburg*, str. 466–468; Strobel, *Romanische Architektur*, str. 169–170; Paulus, *Ars*, str. 1–20.

¹²¹ Gl. op. 92.

¹²² Hoernes, *Romanik*, str. 35; prim. Schicht, *Bollwerke*, str. 152, 251, 253.

¹²³ Gl. op. 104.

¹²⁴ Pohl, *Zeitschrift*, str. 146.

¹²⁵ Strobel, *Romanische Architektur*, str. 162.

najdemo le tu in v empori cerkve sv. Jakoba.¹²⁶ Primer dvotravejne križnogrebenasto obokane grajske kapele s polkrožno apsido v regensburškem okrožju je npr. kapela gradu Rohrbach.¹²⁷

Prototip visokosrednjeveške grajske kapele je bil globoko v 13. stoletje prav pravokoten prostor z ravnokrito ladjo in polkrožno obokano apsido.¹²⁸ Obokavanje v ladjah se je le počasi uveljavljalo po sredini 12. stoletja,¹²⁹ že tudi v prvi polovici stoletja pa poznamo obokane dvotravejne grajske kapele s polkrožno apsido. Ena takšnih je danes fragmentarno ohranjena kapela na gradu Winzingen an der Haardt. Na zahodnem delu je imela emporo, dostopno neposredno iz palacija, za nas pa je zanimiva predvsem zaradi florisra, križnogrebenastega obokanja in členitve notranje stene z delilnimi loki in pravokotnimi pilastri, na katere se je naslanjala oproga; postavlja se v čas okoli let 1110, 1120 ali nekoliko kasneje.¹³⁰ Kolikor lahko sodim po fotografijah,¹³¹ so delilni loki segali do tal. Primer pravokotne križnogrebenasto obokane dvotravejne grajske kapele s polkrožno apsido najdemo tudi v Garsu, in sicer prav tako že v zgodnjem 12. stoletju.¹³² Z Brestanico je poleg florisnega koncepta deloma primerljiva tudi členitev na sredini vzdolžnih sten, kjer so se na pilastre iztekle obočne kape, na stebra pravokotnega profila pred pilastri pa se je naslanjala obočna oproga pravokotnega profila, tako da je na steni nastala dvostopenjska členitev stavbnih elementov (sl. 18). Pilastre in stebra brez baz je povezoval stopničasto-paličasto profiliran kapitelni pas s pravokotno naklado. V vogalih so se obočne kape tako kot v Brestanici iztekle na služnike kvadratnega profila. Na južni strani vzhodne stene je v Garsu ob apsidi ohranjena niša za liturgične predmete (severna stran vzhodne stene ni ohranjena), kot je primer tudi na Rajhenburgu in v Brežah, kjer je levo in desno ob apsidi v vzhodni steni kapele ohranjena po ena niša. Ena je na severnem delu vzhodne stene ob apsidi ohranjena tudi v starejši breški kapeli, morda je bila druga na neohranjenem južnem delu vzhodne stene. Tovrstne niše v ali ob oltarnem prostoru so tipična značilnost romanskih kapel.¹³³ Tudi romanska kapela na gradu Podsreda ima v vzhodni steni ob apsidi na vsaki strani po eno

nišo. Nekoliko mlajša od Garsa je grajska kapela v avstrijskem Liechtensteinu, ki se v starejši literaturi umešča v sredino ali tretjo četrtino 12. stoletja oz. v leta okoli leta 1165,¹³⁴ v novejši literaturi pa v čas okoli leta 1130.¹³⁵ Gre za pravokoten prostor s polkrožno apsido in ladijskim križnorebrastim obokom, ki spada med najstarejše v Avstriji.¹³⁶ Kljub drugačnemu oboku je notranji prostor liechtensteinske kapele za nas zanimiv zato, ker ladijske stene tako kot v Brestanici členijo delilni loki, ki se iztekajo na lizene, pred katerimi so izklesani okrogli služniki s kockastimi kapiteli in atiškiimi bazami, na katere se naslanjajo obočna rebra (sl. 19). Vogali kapele so torej tako kot na Rajhenburgu dvostopenjsko členjeni z lizenami (na Rajhenburgu pilastri) in služniki, le da so bili ti pri nas kvadratnega profila.

Noben od doslej predstavljenih primerov pa nima tristopenjske členitve stene. To sicer najdemo že v 11. stoletju, npr. v stranskih ladjah cerkva San Sigismondo v Rivolta d'Addi,¹³⁷ San Michele Maggiore v Pavii,¹³⁸ San Ambrogio v Milanu,¹³⁹ kripti opatij San Veriano¹⁴⁰ in Neuburg an der Donau,¹⁴¹ kapeli sv. Emerama v stolnici v Speyerju¹⁴² idr., kjer pilastri/služniki delilnih lokov, služniki obočnih križnih grebenov in pilastri/polstebri oprog na stenah ravno tako ustvarjajo tristopenjsko členitev, vendar so v našem kontekstu zanimivejši enoladijsko zasnovani sakralni prostori. Med temi bi izpostavila cerkev sv. Jakoba v bavarskem Urschallingu (Prien am Chiemsee) iz poznega 12. stoletja, katere prvotna zasnova je obsegala dve kvadratni križnogrebenasto obokani traveji z vmesno oprogjo in polkrožno apsido.¹⁴³ Na sredini vzdolžnih sten so pravokotni služniki delilnih lokov in obočnih grebenov ter pilaster oproge tvorili tristopenjsko členitev (sl. 20); vsi trije so zasnovani brez baz, kapitelno ploščo ima le pilaster oproge. Enako zasnovano pa najdemo tudi v grajskih kapelah. Med avstrijskimi omenjam monumentalno, po zgledu otonskih stolnic zasnovano kapelo gradu Oberranna z dvema prečnima ladjama, dvema križiščnima zvonikoma in dvoransko kriptjo, ki je za nas zanimiva v

¹²⁶ Prav tam, str. 162, gl. tudi str. 170.

¹²⁷ Gl. Ernst, *Aspekte*, str. 117.

¹²⁸ Streich, *Burg*, str. 514.

¹²⁹ Prav tam, str. 516.

¹³⁰ Gl. Stein, *Burgen*, str. 31–33; Stevens, *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, str. 12–14; Streich, *Burg*, str. 516, 518; Stevens, *Burgkapellen*, str. 19–20, 21; <http://www.ms-visucom.de/cgi-bin/ebidat.pl?pid=200> (uporabljeno 7. 6. 2013); <http://www.bildindex.de/obj20698392.html#|home> (uporabljeno 7. 6. 2013). V publikaciji *Burgen*, str. 160, je kapela umeščena v čas okoli leta 1100.

¹³¹ Stein, *Burgen*, str. 32; <http://www.bildindex.de/obj20698392.html#|home> (uporabljeno 13. 6. 2013).

¹³² Gl. Lehner, *Burgkapellen*, str. 213–219.

¹³³ Ernst, *Aspekte*, str. 121.

¹³⁴ Gl. npr. Donin, *Jahrbuch*, str. 5; Lehner, *Burgkapellen*, str. 331–338.

¹³⁵ Predvidoma v letu 2014 bo o gradu Liechtenstein izšla obsežna monografija, ki bo med drugim ponudila tudi nekaj novih interpretacij in datacij. Med njimi naj bi bila zgoraj omenjena datacija kapele. Za podatek se najlepše zahvaljujem Leopoldu Faschingu, upravitelju gradu Liechtenstein.

¹³⁶ Lehner, *Burgkapellen*, str. 332, 334.

¹³⁷ Gl. repr. v Chierici, *La Lombardia*, str. 24.

¹³⁸ Gl. repr. v Chierici, *La Lombardia*, str. 36.

¹³⁹ Gl. repr. v Chierici, *La Lombardia*, str. 8.

¹⁴⁰ Gl. repr. v Salmi, *Romanische Kirchen*, repr. 7.

¹⁴¹ Gl. repr. v Haas, Pfistermeister, *Romanik*, repr. 129, 130.

¹⁴² Gl. npr. <http://www.flickr.com/photos/17663261@N03/4131825724/> (uporabljeno 16. 7. 2013).

¹⁴³ Haas, Pfistermeister, *Romanik*, str. 318.

Sl. 18: Gars am Kamp, grajska kapela, pogled na severno notranjo steno (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 19: Liechtenstein, grajska kapela, pogled proti zahodu (foto: Mija Oter Gorenčič).

svojem najstarejšem ladijskem delu. Ta pripada prvotni zgradbi, ki je obsegala dvotravejno ladjo, križiščni kvadrat z zvonikom, polkrožno apsidno in

kraka prečne ladje¹⁴⁴ in se časovno umešča v prvo četrtino 12. stoletja¹⁴⁵ oz. v čas pred letom 1108.¹⁴⁶ Ladijski traveji sta križnogrebenasto obokani, razmejuje ju oproga pravokotnega profila, ki sloni na širokih pilastrih s kapiteli, a brez baz. Obočni grebeni se iztekajo na služnike pravokotnega profila, ki segajo vse do tal in skupaj s pilastri ustvarjajo stopničasto členitev. V Oberranni je tako kot na Rajhenburgu ta členitev na sredini ladijskih sten tristopenjska (sl. 21), saj tudi tu tretjo stopnjo predstavljajo široki delilni loki, ki segajo do tal. V nasprotju z Rajhenburgom lizene delilnih lokov in služniki nimajo baz in kapitelov, oproge pa se ne iztekajo na polsteber, marveč na pilaster pravokotnega profila.

Kaj torej lahko povemo o dataciji romanske kapele na Rajhenburgu, ki je v literaturi omenjena kot »Konradova kapela«?¹⁴⁷ Po mnenju Ivana Stoparja jo lahko umestimo v čas nadškofa Konrada I., torej v prvo polovico 12. stoletja,¹⁴⁸ čemur pritrjuje tudi

¹⁴⁴ Lehner, *Burgkapellen*, str. 365.

¹⁴⁵ Lehner, *Burgkapellen*, str. 368. Donin, *Die romanische Kirche*, str. 22, svojevrstne slepe arkade, ki jih najdemo tudi v kriпти grajske cerkve Oberranna, kjer delilni loki z lizenami segajo do tal, imenuje kot preprostejšo izvedbo stenskih niš, ki so bile tipične v regensburški romanski arhitekturi.

¹⁴⁶ Schwarz, *Oberranna*, str. 267.

¹⁴⁷ Stopar, *Brestanica*, str. 84; Stopar, *Gradovi*, str. 184; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 201; prim. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 62.

¹⁴⁸ Stopar, *Gradovi*, str. 184; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 99; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63.

Sl. 20: Urschalling, cerkev sv. Jakoba, notranjščina proti vzhodu (Haas, Pfistermeister, Romanik).

Dušan Kramberger, ki je v zvezi z datacijo zapisal, da kapelo v prvo polovico 12. stoletja postavljajo kockasti friz v apsidi in profili baz ter kapitelov.¹⁴⁹ V nasprotju z njima je Patrick Schicht ocenil, da struktura zidu govori za sredino 12. stoletja, obok in členitev sten pa kažejo na mlajši nastanek, in sicer proti koncu 12. stoletja oz. v zadnji tretjini 12. stoletja, morda v času salzburškega nadškofa Konrada III. (1177–1183);¹⁵⁰ stolp, v katerem je kapela, po stavbni tehniki po Schichtovi oceni lahko umestimo že v čas nadškofa Konrada I.¹⁵¹ Igor Sapač pa je mnenja, da so morda gradnjo poudarjeno reprezentančnih grajskih delov načrtovali že v obdobju Konrada I. in zanje rezervirali prostor, a so jih nesporno zgradili šele v drugi polovici 12. stoletja,¹⁵² zato domneva daljši čas gradnje: salzburški nadškof Konrad I. (1106–1147) je dal po njegovi oceni rajhenburški grad na novo pozidati med leti 1127 oz. 1131 in 1141. Grad je bil tedaj le utrdbene narave, nato pa se je v drugi polovici 12. stoletja dograjeval, med dru-

gim tudi z romansko kapelo.¹⁵³ Sama lahko na podlagi arhitekturne zasnove kapele in njene primerjave s sakralnimi prostori, kapelami gradov in drugih profanih rezidenc v ožjem in širšem srednjeevropskem prostoru ugotovim, da je rajhenburška kapela v primerjavi z večino zgoraj navedenih primerov zaradi kapitelov in baz pilastrov, služnikov in okroglih polstebrov stavbno še bolj členjena, lahkotnejša, kar bi govorilo v prid nastanku proti koncu 12. stoletja. Vendar med zgoraj naštetimi primeri izstopa stranska ladja cerkve San Ambrogio v Milanu, kjer se delilni loki in grebeni križnogrebenastega oboka iztekajo na pilastre oz. služnike pravokotnega profila, oproga pa sloni na okroglem polsteburu. Vsi trije stenski členi imajo baze in kapitole. Gre torej za prav takšno členitev, kot jo domnevamo tudi na Rajhenburgu in jo torej v Lombardiji najdemo že v 11. stoletju,¹⁵⁴ kar bi govorilo v prid starejši dataciji, morda že v tretji četrtini 12. stoletja. V pomoč pri natančnejši opredelitvi časa nastanka bi nam bila stavbna plastika, ki pa v kapeli ni ohranjena. Izjemo predstavljata atiški bazni profil in kockasti friz, ki ju sicer najdemo tudi v 13. stoletju, a sta najbolj tipična za 12. stoletje.¹⁵⁵ K razreševanju vprašanja datacije bo, tako pričakujemo, precej doprinesla potekajoča dendrokronološka raziskava hrastovega poda, ki je domnevno *in situ* od izgradnje kapele. Čeprav takšna členitev stavbne lupine, kot jo domnevamo na Rajhenburgu, v drugi polovici 12. stoletja ni predstavljala novosti, je tovrstno oblikovanje v ožjem avstrijskem prostoru, s katerim zaradi zgodovinskih okoliščin najprej primerjamo rajhenburško kapelo, v grajskih sakralnih prostorih v tem času vendarle redko, zato je kapela na gradu Rajhenburg še toliko dragocenejša.

Od romanskih grajskih kapel v slovenskem prostoru bi z rajhenburško po florisni zasnovi morda lahko primerjali nekdanjo kapelo gradu Lindek, ki pa je žal le fragmentarno ohranjena. Kljub temu lahko o njej povemo, da je bila prav tako locirana v prvem nadstropju grajskega stolpa in je imela na vzhodni strani apsidalno konho, ki pa ni bila konzolna zaradi stopničastega stanjšanja zidu. Na južni steni je imela kapela dvoje še vedno ohranjenih polkrožno zaključenih okenc, kar bi morda lahko pomenilo celo dvo-travejno zasnovo. Dokazov o morebitnem obokanju

149 Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 34–35; Kramberger, *Gradovi*, str. 68.

150 Schicht, *Bollwerke*, str. 235.

151 Gl. Schicht, *Die Festung*, str. 580, 581; Schicht, *Bollwerke*, str. 234–235, 300, 302.

152 Gl. njegov prispevek v tej publikaciji.

153 Gl. njegov prispevek v tej publikaciji. Prim. Kos, *Gradivo* 4, št. 109; Stopar, *Razvoj*, str. 47, 167; Stopar, *Krško*, 146–150; Curk, *Trgi*, str. 77; Stopar, *Brestanica*, str. 84; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 95; Jakič, *Gradovi*, str. 97; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 69; Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 32; Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 62; Kramberger, *Gradovi*, str. 65; Sapač, *Ukročena lepotica*, str. 91.

154 Gl. Conant, *Carolingian and romanesque architecture*, str. 242–244; Giacomo, *The Dictionary of Art*, str. 534–535 (z nadaljnjo literaturo).

155 Gl. poglavje o romanski stavbni plastiki.

Sl. 21: Oberranna, grajska kapela, južna stena (detajl) (foto: Mija Oter Gorenčič).

sicer ni.¹⁵⁶ Apsidalni pomol imata ohranjen kapeli gradov Podsreda in Ormož.¹⁵⁷

Romanska stavbna plastika

V nadaljevanju želim nekaj besed nameniti še romanski stavbni plastiki, ki je na Rajhenburgu ohranjena tako v kapeli kakor tudi izven nje. V kapeli je zaradi poznejših posegov¹⁵⁸ prvotna stavbna plastika omejena na ostanke kockastega friza v vzhodnem delu kapele, ostanke baz, delček kapitelnega okrasja in med zadnjo obnovo odkrito konzolo apsidalnega pomola. Izven kapele pa je ohranjen romanski portal, ki je iz zahodne stene v nadstropju poznejše, poznogotske kapele oz. prvotnega vogalnega stolpa vodil v prostore južnega trakta, leta 2000 pa je bila na sekundarni lokaciji pod stopniščem arkadnega hodnika odkrita luneta, ki bi jo prav tako lahko uvrstili med rajhenburško (profilirano)

romansko stavbno plastiko. Te v drugih delih gradu ni ohranjene ali pa je še skrita našim očem.¹⁵⁹

Stavbnoplastično okrasje grajske kapele je poudarjalo njeno reprezentativno funkcijo,¹⁶⁰ zato lahko le obžalujemo, da se je v rajhenburški kapeli še najbolje, a tudi ta le fragmentarno, ohranil le friz, ki v višini nekdanjih kapitelov pilastrov in služnikov poteka po vzhodni steni in se v apsidalni niši nadaljuje v višini prehoda stene v polkupolo. Na vzhodni steni se friz dotika oz. se izteka v kapitela vogalnih pilastrov (sl. 22). Med zadnjo obnovo je bil friz obnovljen in rekonstruiran po celotnem obodu novopostavljene apside. Friz oblikujejo zobato nanižane kockice v štirih stopničastih vrstah in gladek rob zgoraj. Dušan Kramberger je zapisal, da se kockasti friz in kockasti kapitel pojavljajo od konca 11. stoletja, v pozni romaniki Španije pa vse do 13. stoletja, in da so ga v Paray-le-Monialu rabili okrog preloma 11. v 12. stoletje.¹⁶¹ Ob tem moramo naprej zapisati, da kockasti kapitel ni v nobeni povezavi s kockastimi frizi, te pa lahko najdemo mnogo bližje kot v Paray-le-Monialu. Gre namreč za enega najbolj tipičnih romanskih ornamentov, ki ga najde-

¹⁵⁶ Gl. Stopar, *Razvoj*, str. 139; Stopar, *Spodnja Savinjska dolina*, str. 77, 78. Vse kaže, da je imela lindeška kapela sprva raven tramovni strop in da so šele v novem veku zgradili banjasti obok, katerega nastavki so se ohranili – za podatek se zahvaljujem Igorju Sapaču.

¹⁵⁷ Za Ormož gl. Stopar, *Razvoj*, str. 99; Oter Gorenčič, *Umetnostna dediščina*, str. 15–16; Sapač, *Umetnostna dediščina*, str. 24–27; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 137, 141; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 65; Stopar, *Med Prekmurjem*, str. 99; Čurk, *Ormož*, str. 12–13; Čurk, *Ormož skozi stoletja*, str. 71. Za Podsreda gl. op. 32.

¹⁵⁸ Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 64, navajata, da je bila kapela uničena konec 17. stoletja; enako Sapač, *Ukročena lepota*, str. 92. Na podlagi likovnih upodobitev lahko domnevamo, da je bil apsidalni pomol odstranjen bržkone tedaj, prim. upodobitve gradu Clobucciaricha (okoli 1603), Vischerja (okoli 1680) in Flurerja (okoli 1725). Prim. Čurk, *Brestanica*, str. 136.

¹⁵⁹ V publikaciji *Brestaniški grad*, str. 31, piše, da je na hodniku ob stopnicah pri stolpu vzdani enostaven kapitel, ki je prekrit z več plastmi beleža in ni polihromiran. Ta kapitel danes ni viden. Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 24, pa omenja spolijo krožne oblike, vzdano v recentnem parapetu na stiku s tlemi v apsi. Med zadnjo obnovo se je pokazalo, da gre za konzolo, ki zdaj nosi apsidalni pomol.

¹⁶⁰ Prim. Stevens, *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, str. 358; Stevens, *Burgkapellen*, str. 252; Piper, *Bauwesen*, str. 532, 533; gl. tudi Ernst, *Aspekte*, str. 120.

¹⁶¹ Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 25, 26; Kramberger, *Gradovi*, str. 67.

mo na najrazličnejših mestih, npr. nakladah,¹⁶² kapitelih,¹⁶³ različnih zidcih,¹⁶⁴ lunetah,¹⁶⁵ okenskih okvirjih¹⁶⁶ itd. Številni primeri so ohranjeni tudi v sosednji Avstriji, npr. na zunanjščini glavne vzhodne apsido stolnice v Krki (sl. 23), na vzhodni zunanjščini samostanske cerkve v Šentpavlu, v samostanski cerkvi v Seckauu¹⁶⁷ idr. V Seckauu je kockasti friz še posebej zanimiv, saj ga najdemo na nakladah kapitelov južne stene glavne ladje, kjer se nad njim vertikalno nadaljuje in se izteče v horizontalno po vsej dolžini potekajoč pas, okrašen s kockastim ornamentom.¹⁶⁸ Med avstrijskimi grajskimi kapelami je s kockastim frizom okrašena npr. severna kapitelna plošča polkrožnega slavloloka v grajski kapeli v Hohensteinu iz 12. ali 13. stoletja,¹⁶⁹ takšen friz krasi tudi apsido grajske kapele v bavarskem Niederärndtu iz druge polovice 12. stoletja¹⁷⁰ idr. Najdemo ga tudi na zunanjščini grajske kapele v Liechtensteinu (sl. 10). V osrednjeslovenskem prostoru je kockast friz ohranjen le v rajhenburški kapeli. V kapeli na gradu Podsreda je v apsidi prehod v polkupo sicer prav tako poudarjen z zidcem, ki pa je le zgoraj pravokotno in spodaj paličasto profiliran.

Od preostalega okrasja rajhenburške romanske kapele so se ohranili le fragmentarni ostanki stavbne plastike polstebrov, služnikov in pilastrov. Od kapitelne ornamentike je ohranjen edinole fragment na kapitelu severovzhodnega pilastra (sl. 24).¹⁷¹ Doslej ga je omenil samo Kramberger, ki je zapisal, da »kaže nekakšen listnat relief«.¹⁷² Najbrž gre za ostanek nekdanjega vegetabilnega okrasja, morda

vogalnega lista. Soroden okras se sluti tudi na jugovzhodnem pilastru (sl. 25). Profili odklesanih kapitelov so sicer nedoločljivi. Ob južni steni (sl. 26) je viden fragment atiškega profila baze pilastra, baza polstebra pa je odbita, kar najbrž velja tudi za bazo in podstavek služnika na vzhodni strani; kvadratni podstavek baze služnika je ohranjen le na zahodni strani. Ob severni ladijski steni (sl. 27) je delno ohranjen podstavek baze polstebra, ki ga sestavlja kvadratna osnova s poševno porezanimi stranicami, te tvorijo prehod v krožni presek,¹⁷³ s čimer je ta podstavek oblikovan drugače kot ob nasprotni steni. Na neenotno obdelavo stavbne plastike kaže tudi baza severovzhodnega pilastra, kjer izgleda, da nima atiškega, ampak enostaven paličast profil (sl. 28). Enako se sluti tudi v jugovzhodnem vogalu. Različno oblikovanje je mogoče, saj ga najdemo npr. tudi v mlajši grajski kapeli v Brežah, kjer imata slavloločna stebra različni profili, prav tako sta imela različni profili domnevno tudi nekdanja portalna stebrička. Atiški profil v slovenskem prostoru najdemo na več lokacijah, najverjetneje iz tretje četrtine 12. stoletja oz. iz časa po posvetitvi samostanske cerkve v letu 1156 že na bazah iz stiškega križnega hodnika.¹⁷⁴ Takšno oblikovanje sicer najdemo tudi

Sl. 22: Rajhenburg, romanska grajska kapela, kockast friz (foto: Mija Oter Gorenčič).

¹⁶² Gl. npr. naklado kapitela v predverju krške stolnice (Ginhart, Grimschitz, *Der Dom*, repr. 48) iz časa pred letom 1200. Za datacijo gl. Koch, *Gurk*, str. 251.

¹⁶³ Gl. npr. kapitela na portalu rotunde v Petronelli v Steiger, *Studien*, repr. 212; timpanon portala se umešča okoli sredine 12. stoletja, gl. Dahm, *Früh- und Hochmittelalter*, str. 359–360. Paulus, *Ars*, str. 9, južni portal regensburške kapele sv. Gala na podlagi kockastega friza kapitelnega zidca umeša v sredino oz. drugo polovico 12. stoletja.

¹⁶⁴ Gl. npr. nekdanje predverje (prva polovica 13. stoletja) in južno steno srednje ladje nad arkadnimi kapiteli (druga polovica 12. stoletja) samostanske cerkve v Seckauu, Roth, *Seckau*, str. 83, 85, 95, repr. 38, 51, 52, 54, 55, 60, 61, 62.

¹⁶⁵ Gl. npr. luneto južnega portala cerkve sv. Andreja v Heiligenthalu iz okoli leta 1180, Budde, *Deutsche romanische Skulptur*, repr. 95.

¹⁶⁶ Gl. npr. okenski okvir na severni steni palacija gradu Müntenberg iz okoli 60-ih let 12. stoletja, Binding, *Burg*, repr. 7; Jost, *Burgruine*, str. 14–15.

¹⁶⁷ Schicht o kockastem frizu piše, da ga najdemo v celotni visoki romaniki, okoli let 1141–1164 pa v nadškofijski cerkvi v Seckauu, Schicht, *Die Festung*, str. 580; Schicht, *Bollwerke*, str. 235.

¹⁶⁸ Gl. repr. v Roth, *Seckau*, repr. 51, 52, 54, 55, 60, 61, 62.

¹⁶⁹ Gl. Lehner, *Burghapellen*, str. 285, 286, 290.

¹⁷⁰ Ernst, *Aspekte*, str. 116, 120.

¹⁷¹ Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 27, 30, enako Kramberger, *Gradovi*, str. 67; govori o lizenah, kar je napačno, saj so »lizene« na Rajhenburgu imele baze in kapitele, torej je pravilen izraz pilaster.

¹⁷² Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 27.

¹⁷³ »Fini štuk«, s katerim naj bi bili preoblečeni vsi oblikovani kamniti členi in ki naj bi »z drobno obravnavo dal celoti nadih finese, ki v naši romanski dediščini nima primerjave« (Stopar, *Gradovi*, str. 184; prim. Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 201–202; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 63, 65), danes ni viden, niti ni v kontekstu romanskega načina oblikovanja stavbnih členov prav dobro razumljiv. Morda je imel avtor v mislih mestoma ohranjen tanek gladek bel omet, ki je rezultat posegov v prvi tretjini 16. stoletja, o katerih gl. prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

¹⁷⁴ Gl. Oter Gorenčič, *Deformis formositas*, str. 228. Prim. tudi druge baze z atiškim profilom pri nas, obravnavane v Oter Gorenčič, *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika*.

Sl. 23: Krka, stolna cerkev, srednja apsida, detajl (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 24: Rajhenburg, romanska grajska kapela, kapitel severovzhodnega pilastra (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 26: Rajhenburg, romanska grajska kapela, ostanki baz in njihovih podstavkov ob južni steni (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 25: Rajhenburg, romanska grajska kapela, kapitel jugovzhodnega pilastra (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 27: Rajhenburg, romanska grajska kapela, ostanki baz in njihovih podstavkov ob severni steni (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 28: Rajhenburg, romanska grajska kapela, baza severovzhodnega pilastra (foto: Mija Oter Gorenčič).

še v 13. stoletju,¹⁷⁵ vendar rajhenburški atiški profil, kolikor lahko sodimo po fragmentarni ohranjenosti, kaže še precej zgodnjo obliko z dokaj visokimi proporcijami baz, kar bi ustrezalo nastanku v drugi polovici 12. stoletja.

Predno namenimo pozornost preostali stavbni plastiki, se ustavimo še pri apsidalnem pomolu. V slovenskem prostoru sta romanska apsidalna pomola¹⁷⁶ v grajski arhitekturi ohranjena dva, in sicer v Podsredi¹⁷⁷ in Ormožu,¹⁷⁸ imela ga je tudi grajska kapela v Lindeku,¹⁷⁹ morda tudi v Pišecah.¹⁸⁰ V Podsredi konzole pomola niso ohranjene, ormoški pomol pa sloni na treh. Ker je previs v Rajhenburgu znašal le okoli 50 cm, s čimer apsida ni pomenila konkretnejše povečave prostora, marveč je služila le kot vidno znamenje sakralnega prostora,¹⁸¹ je pomol najverjetneje podpirala le ena konzola, ki je bila med obnovitvenimi deli najdena v apside na mestu nekdanje oltarne menze in nato vgrajena ob rekonstrukciji apsida. Kamnita konzola (sl. 29) ima obliko kvadra, ki je spodaj polkrožno zaobljen, zgoraj pa ima nakazano pravokotno nekoliko izstopajočo nakladno ploščo. Na eni konzoli je slonel tudi še ohranjeni žlebato profiliran apsidalni pomol starejše grajske kapele v Brežah (sl. 30). Njegova kamnita konzola ima obliko kamnitega kvadra, ki je spodaj poševno porezan, zgornji vertikalno zaključčen rob pa je oblikovan v rahlem loku, ki sledi ločni liniji pomola. Na stiku med zgornjim robom in

poševnim porezom ima konzola žlebast utor. Gre za še posebno zanimiv primer, saj so mere tega pomola malodane identične z rajhenburškim (Breže: premer 2,37 m; globina 1,15 m; pomol sega iz zidu 0,40 m; Rajhenburg: premer 2,37 m; globina 1,19 m; pomol 0,50 m), kar pomeni, da je pomol na Rajhenburgu tako rekoč brez dvoma podpirala le ena konzola. Poleg tega je bila starejša kapela v Brežah ne le po velikosti apsidalnega pomola, marveč tudi po merah ladijskega prostora tako rekoč enaka rajhenburški. Notranja dolžina starejše kapele v Brežah je bila namreč 8,5 m, širina pa je bila, glede na pozicijo apsida, 5 m (Rajhenburg 8 m x 5 m).¹⁸² Na Rajhenburgu je še posebej impresivna izpostavljena pozicija grajske kapele nad križiščem doline, s čimer je (bila) izstopajoča apsida vidna že od daleč in je služila morda tudi kot zaščitni znak nadškofijskega gradu.¹⁸³ Z apsidalnimi pomoli so tudi sicer želeli navzven jasno pokazati pozicijo grajskega sakralnega prostora.¹⁸⁴

Posvetimo se še romanskemu portalu in luneti. »Bogat portal retardiranih romanskih oblik«¹⁸⁵ sestavlja enostopenjsko ostenje, v katerega sta vstavljena stebra (sl. 31). Med ravnino stene in stebroma je ostenje konkavno profilirano z brazdama ob obeh robovih. Stebra, ki ju povezuje polkrožna arhivolta enakega premera, imata bazi z atiškim profilom (sl. 32), ki kontinuirano prehaja v konkavni del portalnega ostenja. Kako je bil oblikovan vogal baze, na podlagi sedanjega stanja ni mogoče ugotoviti (vogalni list?). Valjasta kapitela (sl. 33) krasí plitva stilizirana rastlinska ornamentika s težnjo po prekrivanju celotne površine.¹⁸⁶ Severni kapitel v zgornjem delu obdajajo trije široki listi s poudarjeno sredinsko žilo, ki se v spodnjem delu meandristo zaključujejo. V zgornjem delu južnega kapitela so izklesani trije široki listi s sredinsko žilo, pod njimi so šilasto zaključeni listi s sredinsko žilo, medtem ko so spodnji, sicer prav tako obrnjeni navzgor, zaobljeni, kar ustvarja svojevrsten kontrast. Listi se luskasto prekrivajo tako, da spodnji segajo čez zgornje. Polkrožna luneta je gladka in brez kamnoseškega okrasja. Po mnenju Ivana Stoparja je bil »gladek naključvan timpanon /.../ prvotno najbrž okrašen z na desko slikano podobo«.¹⁸⁷ Med zadnjo

¹⁷⁵ Gl. npr. bazi polstebrov, na katera se naslanja obočna oproga v krški zahodni empori.

¹⁷⁶ O apsidalnih pomolih gl. Schicht, *Bollwerke*, str. 134.

¹⁷⁷ Gl. op. 32.

¹⁷⁸ Gl. op. 157.

¹⁷⁹ Gl. Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 69.

¹⁸⁰ Gl. Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 62; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 69; Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, st. 158; Stopar, *Grad*, str. 10.

¹⁸¹ Schicht, *Die Festung*, str. 578; Schicht, *Bollwerke*, str. 233.

¹⁸² Za izmero velikosti starejše breške kapele in obeh pomolov se zahvaljujem Igorju Sapaču.

¹⁸³ Prim. Schicht, *Die Festung*, str. 581; Schicht, *Bollwerke*, str. 236.

¹⁸⁴ Prim. Fries, Kuttig, Wolfgang, *Die Schallaburg*, str. 214–215; Piper, *Bauwesen*, str. 531.

¹⁸⁵ Stopar, *Brestanica*, str. 84; enako Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 100. Stopar piše, da portal vodi v prostore vzhodnega namesto, pravilno, južnega trakta.

¹⁸⁶ Stopar, *Krško*, str. 143, neustrezno piše, da sta kapitela čašasta z reliefnimi palmetnimi listi.

¹⁸⁷ Stopar, *Krško*, str. 143–144. Za kakšen namen in kdaj sta bili v luneto narejeni luknji, ki sta vidni na fotografiji, objavljeni v Stopar, *Krško*, str. 143, ni jasno.

obnovo se je pokazalo, da je portal nedvomno *in situ*,¹⁸⁸ kar pomeni, da je imel stolp s kapelo vhod tudi z dvoriščne strani. Reža s koleščkom, ki je ohranjena ob portalu, ni ostanek »nekdanjega dviznega mostiča«, kot navaja Ivan Stopar,¹⁸⁹ saj je kolesece po dimenzijah veliko premajhno in prešibko za takšno funkcijo. Verjetnejše je, da je služil za zvonček, vsekakor pa je na tem mestu iz obdobja po letu 1500; odprtina je v zidu, ki je nastal v 16. ali 17. stoletju.¹⁹⁰

Ivan Stopar je zapisal, da je portal »v svojih formah sicer nenavaden«,¹⁹¹ njegova romanska oblika, »čeprav morda retardirana, pa vendar kaže na

Sl. 29: Rajhenburg, romanska grajska kapela, konzola rekonstruiranega apsidalnega pomola (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 30: Breže, starejša grajska kapela, apsidalni pomol (foto: Mija Oter Gorenčič).

visoko starost«. ¹⁹² Jože Curk ga je umestil v čas okoli leta 1200,¹⁹³ Patrick Schicht pa meni, da po konceptiji in stavbnoplastičnem oblikovanju ustreza primerom iz druge četrtine 12. stoletja, kot so grad Tirol, župnijska cerkev v Tullnu in predvsem grajska kapela v Brežah.¹⁹⁴ Sama rajhenburškega portala, kot omenjeno, ne bi primerjala s portalom kapele gradu Tirol, kar pa zadeva primerjavo z župnijsko cerkvijo v Tullnu, je potrebno zapisati, da ima ta cerkev dva portala, in sicer zahodnega in severnega, pri čemer je Schicht mislil na slednjega, ki pa se postavlja v leto 1170 in od katerega je ohranjen stebni par s strmimi atiški bazami in kapitela, okrašenima z orlom, ribama in stiliziranim listovjem (sl. 34). Portal ima torej prav tako enostopenjsko členitev s stebroma in arhivolto enakega premera, vendar pa sta njegova sedanja luneta in plitvo ostenje novejša,¹⁹⁵ kapitela pa krasijo zomorfni motivi. Tudi nekdanji portal breške mlajše kapele je enostopenjski z vstavljenima stebroma, luneta pa obdaja paličasta arhivolta enakega premera, kot je steber okroglega profila. Kapitela z nakladno

Sl. 31: Rajhenburg, grad, portal palacija (foto: Mija Oter Gorenčič).

¹⁸⁸ Za podatek se zahvaljujem Igorju Sapaču; prim. Schicht, *Die Festung*, str. 574; Schicht, *Bollwerke*, str. 230.

¹⁸⁹ Stopar, *Brestanica*, str. 84–85; Stopar, *Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 101; enako Curk, *Brestanica*, str. 135; Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 22, 23.

¹⁹⁰ Za ta podatek se zahvaljujem Igorju Sapaču.

¹⁹¹ Stopar, *Krško*, str. 150.

¹⁹² Prav tam, str. 150.

¹⁹³ Curk, *Brestanica*, str. 135, 138.

¹⁹⁴ Schicht, *Die Festung*, str. 580; Schicht, *Bollwerke*, str. 235.

¹⁹⁵ Gl. Donin, *Jahrbuch*, str. 6; prim. Schwarz, *Tulln*, str. 287.

Sl. 32: Rajhenburg, grad, portal palacija, baza (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 33: Rajhenburg, grad, portal palacija, detajl (foto: Mija Oter Gorenčič).

ploščo močnejše členita portal, v Rajhenburgu pa konkavni profil kontinuirano poteka iz vertikale v polkrog, s čimer portal učinkuje enovitejše. Takšnih, lahko rečemo preprostejših enostopenjskih romanskih portalov z dvema ostenjskima stebričkoma, polkrožno luneto in paličasto arhivolto je v romaniki precej. Po sorodnem osnovnem konceptu bi sama kot primer dodala še očitno starejši portal kapele že omenjenega dolnjeavstrijskega gradu Liechtenstein (sl. 35). V prav tako enkrat pravokotno stopnjevano ostenje sta postavljena polkrožna stebra s kockastima kapiteloma, od katerih je desni reliefno okrašen, in visokima bazama atiškega profila z vogalnimi listi. Kapitela, ki sta prav tako kot rajhenburška brez naklad, tudi tu povezuje paličasta arhivolta enakega premera, kot ga imata stebra, ki obkroža reliefno prav tako neobdelano luneto. Prav ta portal Lehner navaja kot najbogatejši primer romanskega portala v dolnjeavstrijskih grajskih kapehlah.¹⁹⁶ Na podlagi lunete portala kapele gradu

¹⁹⁶ Lehner, *Burgkapellen*, str. 5, 71, 333.

Liechtenstein in še več drugih primerov romanskih portalov¹⁹⁷ se mi zdi manj verjetna Stoparjeva teza, da je rajhenburški timpanon nekdanj pokrivala na les naslikana podoba. Reliefno neokrašene lunete namreč v romaniki niso bile nobena posebnost, saj so bile razširjene od poznega 11. do zgodnjega 13. stoletja; nekatere imajo še ohranjene ostanke slikarskega okrasja, druge so brez originalnih sledov poslikave.¹⁹⁸ Rajhenburški portal se z bazami približuje splošnemu romanskemu načinu oblikovanja atiško profiliranih spodnjih stebrih zaključkov, kapiteli pa s svojo ornamentiko spominjajo na t. i. storžasto okrasje, ki ga – prav tako v kombinaciji z atiški bazami s preprostimi, neizrazitimi vogalnimi listi – najdemo npr. na kapitelih kraljeve palače v Goslarju v drugi polovici 12. stoletja¹⁹⁹ in za katerega so značilni kapitelno jedro prekrivajoči v vrste postavljeni listi z žilami, ki spominjajo na luske pinijevega storža. Podobni primeri so ohranjeni tudi v Hildesheimu (St. Godehard), Goslarju (Riechenberger Krypta),²⁰⁰ na spoliji kapitela v lapidariju samostana v Klosterneuburgu iz zgodnjega 12. stoletja,²⁰¹ zahodnem portalu cerkve sv. Zenona v Isenu iz okoli leta 1200²⁰² idr. Primerjavo meandrestemu delu okrasja nudi npr. eden od kapitelov v samostanski cerkvi v Šentpavlu v Labotski dolini iz časa po letu 1190,²⁰³ pokončnim šilasto zaključenim listom s sredinskimi žilami pa eden od kapitelov na portalu južnega zvonika samostanske cerkve v Admontu iz tretje četrtine 12. stoletja.²⁰⁴ Stavbna plastika breškega gradu z rajhenburško ne kaže podobnosti.

Od omenjenih avstrijskih portalov je rajhenburškemu še najbližji tullnski, od katerega se zaradi nižjih baz, koncepcije ostenja in sloke povezave stebra z arhivolto zdi mlajši. Na podlagi tega in omenjenih primerjav s sorodnim kapitelnim okrasjem bi portal umestila v zadnjo četrtino 12. stoletja.²⁰⁵ Morda je bil portal kamnoseško bogateje

¹⁹⁷ Gl. npr. Donin, *Jahrbuch*, repr. 4, 5, 36, 61, 64, 67.

¹⁹⁸ Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 32–33. Stopar, *Krško*, str. 144, je v zvezi z rajhenburško portalno luneto zapisal, da so na kamnu vidni sledovi stare sive polihromacije z rdečimi črtami.

¹⁹⁹ Gl. Gutmann, *Burg*, str. 72.

²⁰⁰ Prav tam.

²⁰¹ Gl. repr. na http://www.burgenseite.com/kapitell/klobg_kap_22.jpg (uporabljeno 16. 7. 2013).

²⁰² Za datacijo gl. Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 265; za up. gl. Karlinger, *Romanische Steinplastik* (v tej knjigi glej tudi soroden kapitel iz Regensburga (sv. Emeram)).

²⁰³ Gl. repr. na http://www.burgenseite.com/kapitell/st_paul_kap_27.jpg (uporabljeno 16. 7. 2013).

²⁰⁴ Gl. repr. na http://www.burgenseite.com/kapitell/admonts_kap_01.jpg (uporabljeno 16. 7. 2013); za datacijo gl. <http://gams.uni-graz.at/fedora/get/o:kug-t-095-141/bdef:TEL/get> (uporabljeno 10. 7. 2013).

²⁰⁵ Prim. Oter Gorenčič, *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika*, str. 100. O portalih v palačije gl. Piper, *Burgenkunde*, str. 448–451; prim. Miletič, *Plemički gradovi*, str. 217.

koncipiran tudi zato, ker kapela ni imela lastnega reprezentativnega vhoda in je zato prevzel tudi vlogo podarjenega vhoda v kapelo.²⁰⁶

Ob koncu se ustavimo še pri luneti, ki je bila odkrita med konservatorsko-restavratorskimi posegi v letih 1999 in 2000 in je sekundarno vzdana v ostenje arkadnega hodnika oz. pod stopnišče poznorenesančnega stopnišča (sl. 36). V literaturi sta jo prva omenila Igor Sapač in Alenka Železnik, ki sta jo opisala kot »velika heraldična luneta domnevno romanskega portala iz 12. stoletja«,²⁰⁷ v nadaljevanju pa podala tezo, da gre za luneto romanskega glavnega grajskega portala, ki so ga morda odstranili med prezidavami ob koncu 16. stoletja, ko so mdr. na treh straneh dvorišča nastali arkadni hodniki s stopniščem, na katero so vzdali to luneto, ki, sodeč po merah, ne izvira iz kapele.²⁰⁸ Ivan Stopar je o luneti zapisal, da pripada nekdanji kapeli in izvira iz 12. stoletja.²⁰⁹

Sl. 34: Tulln, cerkev sv. Štefana, severni portal (Schwarz, Tulln).

²⁰⁶ Prim. prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

²⁰⁷ Gl. Sapač, Železnik, *Gradovi*, str. 62.

²⁰⁸ Sapač, Železnik, *Gradovi*, str. 64; Sapač, *Ukročena lepota*, str. 92. Gl. tudi prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

²⁰⁹ Stopar, *Najlepsi slovenski gradovi*, str. 199; Stopar *Za grajskimi zidovi*, str. 62.

Sl. 35: Liechtenstein, grajska kapela, vhodni portal (foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 36: Rajhenburg, grad, luneta (foto: Mija Oter Gorenčič).

Osrednje, plitvo poglobljeno kvadratno polje polkrožne lunete je geometrično razdeljeno s centralno postavljenim grškim križem z razširjenimi in rahlo konkavno ubočenimi konci krakov, ki jih med seboj povezujejo štiri trakasto izklesani krogi v obliki štiriperesne deteljice. Ta je prepletena s krogom, ki obdaja stiliziran vegetabilni ornament, izklesan med kraki križa. Ornamenta sta zrcalno si-

metrična. Sečišče osi križa je okroglo razširjeno in okrašeno z vklesano rozeto.

Čeprav okrasje lunete, zlasti listovje, na prvi pogled vzbujajo nekoliko dvoma o tem, ali gre res za romanski kos, menim, da vendarle kaže dovolj za romaniko tipičnih elementov, ki upravičujejo umestitev v ta čas.²¹⁰ Na prvem mestu so to centralni križ, ki je eden najpogostejših osrednjih motivov romanskih lunet, in z ornamentom zapolnjena polja med kraki. V Nemčiji je npr. okoli tretjina vseh romanskih lunet okrašena s križem ali jagnjetom kot Kristusovim simbolom; križ je upodobljen sam ali med rastlinskimi in geometričnim ornamentom,²¹¹ pogosto je obdan s krogom²¹² in ima tudi središče poudarjeno s krogom in ornamentom, kar je primer tudi na Rajhenburgu. Tudi obliko križa z enakomerno razširjenimi konci krakov najdemo v romanskih lunetah. Gre za t. i. *Kruckenkreuz*, izklesan npr. na romanski luneti zahodnega portala cerkve sv. Mihaela v Schwäbisch Hallu²¹³ iz okoli let 1180/90,²¹⁴ kjer je umeščen v tesen preplet vitic in drugega vegetabilnega in geometričnega okrasja, spodnji krak grškega križa pa stoji na nekakšnem podstavku. V obliki latinskega križa pa ga najdemo npr. v timpanonu severnega zahodnega portala nekdanje samostanske cerkve v Bronnbachu iz okoli let 1180/90²¹⁵ in v zatrepu nekdanjega zahodnega portala cerkve sv. Nikolaja v Buchenbergu iz okoli leta 1100, kjer sta križa dva, oba v krogu.²¹⁶ Križ z razširjenimi kraki spominja na bronaste in relikvijске križe iz prve polovice in sredine 12. stoletja, katerih kraki so okrašeni z gemami in simboli evangelistov.²¹⁷ Primere križev, katerih kraki se na koncu razširijo navzven, sečišče krakov je lahko poudarjeno s krogom in ornamentom v njem, vmesna polja so zapolnjena z vegetabilnim okrasjem, vse skupaj pa obdaja krog, poznamo tudi iz predromanskega obdobja, npr. z nagrobne plošče v kriпти samostanske cerkve Sesto al Reghena ali marmorne plošče v Ogleju, obe iz 8. stoletja.²¹⁸

V srednjeveški umetnosti so križi pogosto oblikovani tako, da iz njih nekaj raste ali poganja, s čimer postanejo živo deblo oz. drevo življenja.²¹⁹

Tako npr. romanski pateri iz Benetk na Ca' d'Oro²²⁰ in v Museo dell' Estuario²²¹ krasijo organska izpeljava križa v ornament oz. vegetacijo, ki zapolnjuje prostor med kraki, v Brestanici pa je geometrično oblikovanje bolj avtonomno in rastlinski ornament nastopa le kot polnilo. Diagonalno simetrična, za romaniko netipična ornamenta v krakih rajhenburškega križa spominjata na priljubljeno sorodno razporeditev v grbih. Prvi grbi so se pojavili med letoma 1120 in 1150,²²² že med letoma 1210 in 1230 pa je bila heraldika razširjena po vsej srednji in zahodni Evropi.²²³ Čeprav na štiri polja razdeljene ščite grbov najdemo že pred letom 1144,²²⁴ menim, da na Rajhenburgu ne gre za heraldično luneto, ker ornament ni upodobljen v obliki ščita, poleg tega je okrasje svojstven spoj tipičnih motivov iz romanskih lunet.

Rajhenburški preplet kroga in krogov, izhajajočih iz križa, asociira na značilne romanske geometrične preplete, ki jih kot apotropijsko znamenje pogosto najdemo v romanskih lunetah pa tudi na

Sl. 37: Seckau, samostanska cerkev, kapitel (Roth, Seckau).

²¹⁰ Glede na to, da je vzdana pod stopnišče, pomeni, da je nastala pred 1600, torej bi bila lahko le še gotska, morda zgodnjerenesanci. Malo je namreč verjetno, da bi jo na tem mestu izklesali trapisti.

²¹¹ Neubauer, *Die romanischen skulptierten Bogenfelder*, str. 24; Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 84–87, 406.

²¹² Prim. Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 84.

²¹³ Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 406, repr. 97.

²¹⁴ Prav tam, str. 408.

²¹⁵ Prav tam, str. 228, repr. 20.

²¹⁶ Prav tam, str. 230, repr. 21.

²¹⁷ Gl. Werner, *Suevia*, repr. 66, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 112, vsi iz prve polovice ali sredine 12. stoletja; prim. Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 228.

²¹⁸ Gl. Maggi, *Das schlichte Tympanon*, repr. 29, 37.

²¹⁹ Prim. Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 84, 86, 407.

²²⁰ Świechowski, Rizzi, Hamann-Mac Lean, *Romanische Reliefs*, repr. 258.

²²¹ Prav tam, repr. 663.

²²² Biewer, *Medien*, str. 145; prim. Galbreath, Jéquier, *Handbuch*, str. 22.

²²³ Biewer, *Medien*, str. 147.

²²⁴ Waldner, *Die ältesten Wappenbilder*, str. 17–18, 70; Biewer, *Medien*, str. 147.

drugih stavbnih elementih vključno z vitraji;²²⁵ motiv sicer najdemo že v zgodnjem srednjem veku.²²⁶ Rajhenburškemu prepletu soroden, za romaniko značilen ornament je krog, čez in preko katerega se prepleta pentlja.²²⁷ Takšen je bil tudi okras lunete, ki je nekdaj morda krasila portal kapele Salzburškega dvora v Regensburgu.²²⁸ Krog, čez katerega se prepleta pentlja, je v avstrijskem prostoru mdr. izklesan na enem od romanskih kapitelov v severni apsidi samostanske cerkve v Seckau (sl. 37), kjer je ohranjen tudi kapitel, ki ga krasí križ, katerega kraki se nadaljujejo v trilst, ki zapolnjuje vmesne prostore med kraki križa.²²⁹ Rajhenburškemu identičnega motiva, torej iz križa izhajajoče pentlje, ki se kot nit prepletajo s krogom, mi v srednjeevropski romanski stavbni plastiki tekem priprave tega prispevka ni uspelo najti, kar seveda ne pomeni, da motiv v tem času ni bil večkrat uporabljan. Ne nazadnje je znan tudi iz kulturno povsem drugega okolja, saj ga najdemo npr. na plošči iz ene od etiopskih krščanskih skalnih cerkva, na kateri križ nadomešča kar podoba Kristusa (sl. 38). Kombinacija Križanega z iz njega izhajajočimi krogi je likovna upodobitev izžarevanja moči križa.²³⁰

Pri nas motiv geometričnega prepleta najbolje poznamo z romanske lunete na gradu Cmurek (sl. 39), kjer gre za preplet krogov, rombov in polkrogov, ki oblikujejo tipične romanske pentljaste zavojje. V Rajhenburgu osrednji krog, ki obdaja križ, kot

Sl. 38: Etiopija, t. i. skalni samostani, kamnita plošča (detajl) (Küppers-Sonnenberg, Carinthia I).

²²⁵ Gl. npr. Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 38–43, 197, 308–309, repr. 4, 56, 101.

²²⁶ Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 308.

²²⁷ Gl. npr. Frodl-Kraft, *Wiener Jahrbuch*, repr. 4a, b, 5, 20, 21; Haas, Pfistermeister, *Romanik*, repr. 43; Kalbaum, *Romanische Türstürze*, repr. 56, 176.

²²⁸ To domneva Schicht, *Bollwerke*, str. 249. Upodobitev lunete pri Pohl, *Zeitschrift*, str. 150.

²²⁹ Gl. upodobitvi pri Roth, *Seckau*, repr. 135, 137. Njuno prvotno mesto ni znano, Roth, *Seckau*, str. 168.

²³⁰ Küppers-Sonnenberg, *Carinthia I*, str. 562.

šiv izmenično teče enkrat pod in enkrat nad krogi, ki izhajajo iz krakov križa. Tudi v Cmureku isti trak ob križanju z drugim trakom izmenično poteka enkrat spredaj, enkrat zadaj (motiv šivanja pod – nad). Primerjava s Cmurekom je zanimiva tudi zato, ker je tamkajšnja luneta domnevno *in situ*²³¹ in je skupaj z dvema konzolama²³² krasila nekdanji romanski vhodni portal v grad.²³³ Ker je širina cmureške lunete sorodna rajhenburški (Cmurek: 2,14 cm; Rajhenburg: 1,81 cm),²³⁴ je Sapačeva domneva, da je rajhenburška morda prav tako krasila nekdanji romanski glavni vhod v grad,²³⁵ še toliko bolj upravičena. Približno enako velikost so imeli tudi romanski vhodni portali gradov Podsreda, Podčetrtek, Sevnica, Lipnica idr.²³⁶ Vendarle pa moramo pustiti odprto tudi možnost, da luneta izvira z nekega drugega portala, morda celo ne z gradu. Če je bila rajhenburška luneta nekdaj res nad vhodnim portalom v grad, je križ v središču presenetljiv, saj bi tak okras prej pričakovali nad portalom, ki vodi v kapelo. Morda je bil križ znak povezanosti gradu s cerkveno gospodo, salzburškimi nadškofi. Da vhodi v romanske gradove niso bili le utilitarni,²³⁷ dokazuje npr. salzburški Hohensalzburg, kjer je romanski vhod okrašen z diamantiranim in cikcakastim vzorcem ter profiliranim kapitelnim in baznim delom,²³⁸ in štajerski Thalberg, kjer romanski

²³¹ Gl. Zadnikar, *Portal*, str. 150.

²³² Kot navaja Zadnikar, *Portal*, str. 150, je bil leta 1953 pod desnim vogalom lunete viden večji obdelan ležeč kamen, ki je na levi krajši stranici navzdol posnet v krožnem loku in na tem delu v sredini okrašen z rahlo poglobljeno ploskvijo, ki v zmanjšani obliki posnema zunanji obris. Po odstranitvi ometa se je pokazalo, da gre za kamen v funkciji konzole. Na str. 152 je Zadnikar zapisal, da oblika spominja na »občutje romanskega kockastega kapitela in romanskih konzol«.

²³³ Takšno mnenje zastopa Igor Sapač, gl. njegov prispevek v tej publikaciji. Zadnikar, *Portal*, str. 151, 158, pa je menil, da je luneta na tem mestu ostanek grajske kapele, saj bi bil prostor za njo orientiran proti vzhodu, »nenavadno« višino (do preklade okoli 3 metre) pa je razložil s spremembo zunanjega nivoja tal ali z uporabo nekaj stopnic pred njim. Stopar, *Območje Maribora in Ptuja*, str. 35, je zapisal le »timpanon romanskega portala«, v drugih objavah pa je bil mnenja, da gre za timpanon nekdanje kapele: Stopar, *Razvoj*, str. 50; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 62. V Stopar, *Gradovi*, str. 33, 34, preberemo, da bi bil timpanon lahko ostanek nekdanjega grajskega portala, a da še verjetneje izvira z nekdanjega vhoda v grajsko kapelo.

²³⁴ Za podatek o merah se zahvaljujem Igorju Sapaču.

²³⁵ Sapač, *Železnik, Gradovi*, str. 64; Sapač, *Ukročena lepota*, str. 92.

²³⁶ Za podatek se zahvaljujem Igorju Sapaču; gl. tudi njegov prispevek v tej publikaciji.

²³⁷ Horvat, *Prostor*, str. 41–66, npr. ne omenja nobenih reliefno okrašenih lunet; na str. 59, 60 le opozarja, da so bili pogost okras nad vhodi v gradove grbi grajskih lastnikov. Piper, *Burgenkunde*, str. 302, piše, da so bili okviri vrat praviloma popolnoma brez okrasja, kar se je pričelo spreminjati šele proti pozni gotiki in renesansi.

²³⁸ Gl. Piper, *Burgenkunde*, str. 302; gl. repr. na http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Burg_Salzburg.jpg (uporabljeno 16. 7. 2013).

Sl. 39: Cmurek, grad, luneta
(foto: Mija Oter Gorenčič).

Sl. 40: Kornwestheim, cerkev sv. Martina, južni portal v lopi, luneta
(Kalbaum, *Romanische Türstürze*).

vhodni portal v vzhodnem stolpu, kot lahko sodimo danes, sicer ni imel lunete, so pa bili kapitelni zidci skrbno kamnoseško obdelani z vegetabilno ornamentiko.²³⁹ Ker je romanskih vhodov v gradove ohranjenih relativno malo, lahko o priljubljenosti grbov nad njimi le ugibamo oz. ugotavljamo, da so vhodi v gradove, nad katerimi so grbi, značilnejši za poznejši čas, kar bi prav tako podpiralo tezo, da ne

²³⁹ Gl. Jeitler, *Von Burgen*, str. 61, 84, 85, 87.

gre za heraldično luneto. Primer romanskega vhodnega grajskega portala z nadvratnim geometrično-vegetabilnim okrasjem je prav luneta z gradu Cmurek iz okoli sredine 12. stoletja.²⁴⁰ Omenim

²⁴⁰ Cevc, *Srednjeveška plastika*, str. 36, 38: med letoma 1145 in 1170; Sagadin, Gardina, *Plastika*, št. 32: druga polovica 12. stoletja; Zadnikar, *Romanska arhitektura*, str. 321: sreda 12. stoletja; Zadnikar, *Portal*, str. 154, 158: okoli sredine 12. stoletja; Stopar, *Območje Maribora in Ptuja*, str. 35–36: sreda 12. stoletja.

naj še, da primerjavo gladki, trakasti izvedbi geometričnega vzorca kroga in pentljasto prepletajočih se polkrogov znotraj kvadrata, kot je ohranjena na rajhenburški luneti, najdemo že v 5. stoletju,²⁴¹ iz prve polovice 12. stoletja pa jo poznamo npr. z lunete južnega portala v lopi cerkve sv. Martina v Kornwestheimu²⁴² (sl. 40). Na podlagi navedenih primerjav lahko ugotovimo, da bi luneta, kot domneva Igor Sapač, lahko pripadala nekdanjemu glavnemu vhodu v grad in nastala v obdobju Konrada I.²⁴³ ali v času okoli sredine 12. stoletja.

Bogatejša zasnova grajske kapele, ki se je kazala v visoki kvaliteti gradnje in profiliranih stavbnih členih, je bila praviloma arhitekturni izraz pomembnosti kapele, kot dokazuje npr. že kapela gradu Gars kot babenberške utrdbे.²⁴⁴ Sorodno lahko tudi na Rajhenburgu natančno in kvalitetno gradnjo, stavbnoplastično oblikovanje kapele, portala v drugo nadstropje (sedanje prvo nadstropje) palacija in lunete pripišemo zgodovinski pomembnosti gradu kot najjužnejši utrdbi salzburških nadškofov, pa čeprav, kot ugotavlja Schicht, Rajhenburg ni sodil k ožjemu jedru nadškofijskih gradov.²⁴⁵ Kljub temu se rajhenburška kapela v slovenskem prostoru ne samo po svoji zasnovi, marveč tudi po kvaliteti in skrbnosti izdelave umešča na sam vrh romanskih grajskih kapel, primerjave pa ji ne najdemo tudi v naši preostali romanski arhitekturi. Temu pritrjuje tudi ohranjena stavbna plastika. Vse to priča o izjemni vrednosti rajhenburške romanske kapele in stavbne plastike, ki ji pomembno mesto pripada ne le v slovenskem, marveč v precej širšem srednjeevropskem prostoru.

VIRI IN LITERATURA

- Amon, Karl: Die Bedeutung von Seggau für Bistum und Diözese Seckau. *Schloss Seggau. Geschichte, Architektur und Kunst der steirischen Bischofsburg* (ur. Heimo Kaindl, Hans Ranz, Leopold Städtler, Karl Steiner). Graz: Diözesanmuseum Graz, 1997, str. 28–43.
- Biewer, Ludwig: Wappen als Träger von Kommunikation im Mittelalter: einige ausgewählte Beispiele. *Medien der Kommunikation im Mittelalter* (ur. Karl-Heinz Spieß). Stuttgart: Steiner-Verlag, 2003, str. 139–154.
- Binding, Günther: *Burg Münzenberg in der Wetterau*. München-Berlin: Deutsche Kunstverlag, 1964.
- Bitschnau, Martin, Hauser, Walter, Mittermair, Martin: Die Baugeschichte von Schloss Tirol im Hochmittelalter. *Schloss Tirol 1971–2011. Neues Leben in alten Mauern. Festschrift anlässlich des 15. Jubiläums des Südtiroler Landesmuseums für Kultur- und Landesgeschichte Schloss Tirol* (ur. Stefanie Prieth). Bozen: Verlagsanstalt Athesia, str. 212–237.
- Bitschnau, Martin, Hauser, Walter: Baugeschichte der Burg Tirol im Hochmittelalter (1077/1100–1300): Vorbericht über die bauhistorischen Untersuchungen 1986–1994. *Tiroler Heimat*, 59, 1995, str. 5–18.
- Bitschnau, Martin, Hauser, Walter: Burg Tirol im Hochmittelalter – Bauphasen und Zeitstellung. *Schloß Tirol. Saalbauten und Burgen des 12. Jahrhunderts in Mitteleuropa* (ur. Thomas Biller). München-Berlin: Deutsche Kunstverlag, 1998, str. 31–46.
- Bitschnau, Martin, Seebach, Gerhard: Burg Petersberg. *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach* (ur. Barbara Kienzl, Gerhard Seebach, Ulrike Steiner). Wien: Schroll, 1991, str. 72–131.
- Brestaniški grad: restavriranje 1979, 1980*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, Restavratski atelje, 1982.
- Budde, Rainer: *Deutsche romanische Skulptur 1050–1250*. München: Hirmer, 1979.
- Burgen in der Nordpfalz* (ur. Alexander Thon). Regensburg: Schnell und Steiner, 2005.
- Cevc, Emilijan: *Srednjeveška plastika na Slovenskem od začetkov do zadnje četrtnine 15. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
- Chierici, Sandro: *La Lombardia*. Milano: Zodiaque, 1978.
- Christian, Gert, Hebert, Bernhard, Kaindl, Heimo, Ruhri, Alois, Schwarz, Hubert, Zechner, Markus: Schloß Seggau: Ergebnisse des interdisziplinären Forschungsprojektes zu Baualter, Geschichte, Wirtschaft und Kunst der steirischen Bischofsburg. *Schloss Seggau. Geschichte, Architektur und Kunst der steirischen Bischofsburg* (ur. Heimo Kaindl, Hans Ranz, Leopold Städtler, Karl Steiner). Graz: Diözesanmuseum Graz, 1997, str. 48–214.
- Codrenau-Windauer, Silvia, Schnieringer, Karl: Die Ausgrabungen im Regensburger Dom. *Der Dom zu Regensburg. Ausgrabung, Restaurierung, Forschung* (ur. Peter Morsbach). München-Zürich: Schnell & Steiner, 1989, str. 81–91.
- Conant, Kenneth John: *Carolingian and romanesque architecture 800–1200*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books, 1973.
- Curk, Jože: Brestanica: gradbeno-zgodovinski oris. *Brestanica: zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 107–141.

²⁴¹ Gl. Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 308, repr. 111.

²⁴² Za datacijo gl. Kalbaum, *Romanische Türstürze*, str. 309.

²⁴³ Gl. njegov prispevek v tej publikaciji.

²⁴⁴ Lehner, *Burghapellen*, str. 213.

²⁴⁵ Gl. Schicht, *Die Festung*, str. 581; Schicht, *Bollwerke*, str. 235–236.

- Curk, Jože: *Ormož in njegova okolica*. Maribor: Obzorja, 1973.
- Curk, Jože: Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož. *Ormož skozi stoletja*, 2, 1983, str. 61–80.
- Curk, Jože: *Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem: urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1991.
- Dahm, Friedrich: Tympanon. *Früh- und Hochmittelalter* (ur. Hermann Fillitz). München-New York: Prestel, 1998, str. 359–360.
- Deuer, Wilhelm: *Der Dom zu Gurk*. Gurk: Domkustodie Salvatorianerkolleg Gurk, 1995.
- Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach* (ur. Barbara Kienzl, Gerhard Seebach, Ulrike Steiner). Wien: Schroll, 1991.
- Donin, Richard Kurt: *Die romanische Kirche der Burg Ranna*. Baden bei Wien: Rohrer, 1936.
- Donin, Richard Kurt: Romanische Portale in Niederösterreich. *Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission für Denkmalspflege*, 9, 1915, str. 1–105.
- Durdík, Tomáš, Chotěbor, Petr: Zur Gestalt des romanischen Palas der Prager Burg. *Schloß Tirol: Saalbauten und Burgen des 12. Jahrhunderts in Mitteleuropa* (ur. Thomas Biller). München-Berlin: Deutsche Kunstverlag, 1998, str. 197–204.
- Ernst, Bernhard: Früh- bis spätmittelalterliche Burgkapellen in der Oberpfalz. *Aspekte der Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit: Festschrift für Walter Sage* (ur. Ingolf Ericsson, Hans Losert). Bonn: Habelt, 2003, str. 116–127.
- Fries, Oliver, Kuttig, Robert, Wolfgang, Christiane: Castrum quod dicitur Schala: von der hochmittelalterlichen Burg zum modernen Ausstellungszentrum. *Die Schallaburg: Geschichte, Archäologie, Bauforschung* (ur. Peter Aichinger-Rosenberger). Weitra: Bibliothek der Provinz, 2011, str. 177–284.
- Frodl Kraft, Eva: Das »Flechtwerk« der frühen Zisterzienserfenster: Versuch einer Ableitung. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 20, 1965, str. 7–20.
- Fuhrmann, Franz, Der romanische Dom in Salzburg und seine Stellung im Kirchenbau des Abendlandes. *Bericht über den sechsten Österreichischen Historikertag in Salzburg*, 1961, str. 10–20.
- Fuhrmann, Franz: *Die Chorkrypta des romanischen Domes in Salzburg*. Salzburg, 1962.
- Galbreath, Donald L, Jéquier, Léon: *Handbuch der Heraldik*. München: Battenberg, 1989.
- Giacomo, Lia di: Milan, S. Ambrogio. *The Dictionary of Art*, 21, 1996, str. 534–535.
- Ginhart, Karl, Grimschitz, Bruno: *Der Dom zu Gurk*. Wien: Krystall-Verlag, 1930.
- Ginhart, Karl: *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes St. Veit: Gerichtsbezirke Gurk und Friesach*. Klagenfurt: Kollitsch, 1930.
- Gutmann, Christoph: Bauschmuck aus der Kaiserpfalz Goslar. *Burg und Herrschaft* (ur. Rainer Atzbach, Sven Lüken, Hans Ottomeyer). Dresden: Sandstein-Verlag, 2010, str. 72.
- Haas, Walter, Pfistermeister, Ursula: *Romanik in Bayern*. Stuttgart: Theiss, 1985.
- Haas, Walter: Die Stephanskapelle in Regensburg und ihre Restaurierung. *22. Bericht des Bayerischen Landesamtes für Denkmalspflege*, 1963, str. 103–111.
- Hoernes, Martin: Romanische Kapellen in Regensburg. *Romanik in Regensburg: Kunst, Geschichte, Denkmalspflege*, Regensburg: Schnell & Steiner, 1996, str. 32–40.
- Hofmann, Johannes: Propst Heinrich I. von Gars († ca. 1173) – Verfasser der *Vita Chunradi* und der *Historia calamitatum ecclesie Salzburgensis? Auxilia Historica: Festschrift für Peter Acht zum 90. Geburtstag* (ur. Walter Koch, Alois Schmid, Wilhelm Volkert). München: Beck, 2001, str. 163–180.
- Horvat, Zorislav: Ulazi u burgove 12–15. stoljeća. *Prostor*, 6, 1998, str. 41–66.
- Jakič, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem*. Radovljica: Didakta, 1995.
- Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1997.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen*, 2. Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.
- Jeitler, Markus: Zur Baugeschichte der Burg Thalberg: eine Auswertung bauhistorischen Quellen. *Von Burgen, Gräbern, Brunnentiefen* (ur. Landesmuseum Joannemu, Ur- und Frühgeschichtliche Sammlung). Graz: Landesmuseum Joannemu, Ur- und Frühgeschichtliche Sammlung, 2002, str. 59–96.
- Jost, Bettina: *Burgruine Münzenberg: Adelsburg der Stauferzeit, bedeutende Höhenburg des 12. und 13. Jahrhunderts*. Regensburg: Schnell & Steiner, 2000.
- Kalbaum, Ulrike: *Romanische Türstürze und Tympana in Südwestdeutschland: Studien zu ihrer Form, Funktion und Ikonographie*. Münster-New York-München-Berlin: Waxmann, 2011.
- Karlinger, Hans: *Die romanische Steinplastik in Altbayern und Salzburg*. Augsburg: Filser, 1924.
- Koch, Rudolf: Gurk (Ktn.), Pfarr- und ehemalige Domkirche Mariae Himmelfahrt. *Früh- und Hochmittelalter* (ur. Hermann Fillitz). München-New York: Prestel, 1998, str. 249–252.

- Koch, Rudolf: Salzburg, Domkirche hll. Rupert und Virgil. *Früh- und Hochmittelalter* (ur. Hermann Fillitz). München-New York: Prestel, 1998, str. 220–222.
- Koropec, Jože: Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. *Brestanica: zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 45–77.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 4: 1101–1200. Ljubljana: Leonova družba, 1915.
- Kramberger, Dušan: Grad Rajhenburg: romanska kapela na gradu Rajhenburg. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja: vodnik po spomenikih* (ur. Nataša Gorenc). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 65–69.
- Kramberger, Dušan: *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov: romanske grajske kapele na Slovenskem, posebej Rajhenburg in Podsreda*. Ljubljana: tipkopis magistrske naloge, 2001.
- Küppers-Sonnenberg, Gustav A.: Flechtwerk, Knotenband und Knotendrachen. *Carinthia I*, 158, 1968, str. 479–601.
- Lanc, Elga: Friesach (Ktn.), Burg Petersberg, ehemalige Rupertikapelle. *Früh- und Hochmittelalter* (ur. Hermann Fillitz). München-New York: Prestel, 1998, str. 120–121, 439–441.
- Lanc, Elga: Friesach (Ktn.), Petersberg, ehemalige Konradskapelle (»Gebhardskapelle«) und Stadtmuseum Friesach. *Früh- und Hochmittelalter* (ur. Hermann Fillitz). München-New York: Prestel, 1998, str. 425–426.
- Lehner, Erich: *Burgenkapellen in Niederösterreich*. Wien: tipkopis doktorske disertacije, 1985.
- Maggi, Pietro: *Das schlichte Tympanon im 12. Jahrhundert: ein Beitrag zur Deutung allegorischer Skulptur an mittelalterlichen Kirchenportalen*. Zürich: tipkopis doktorske disertacije, 1986.
- Miletić, Drago: *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2012.
- Moravi, Jürgen: Der steinerne Burgenbau des Hochmittelalters in der Steiermark. *Burgen im Alpenraum* (ur. Stefanie Lieb). Petersberg: Imhof, 2012, str. 11–23.
- Morsbach, Peter: Zur Bau- und Ausstattungsgeschichte des Regensburger Domkreuzganges. *Der Dom zu Regensburg: Ausgrabung, Restaurierung, Forschung* (ur. Peter Morsbach). München-Zürich: Schnell & Steiner, 1989, str. 25–40.
- Neubauer, Edith: *Die romanischen skulptierten Bogengfelder in Sachsen und Thüringen*. Berlin: Akademie-Verlag, 1972.
- Ortner, Franz: *Salzburgs Bischöfe in der Geschichte des Landes (969–2005)*. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford-Wien: Lang, 2005.
- Oter Gorenčič, Mija: *Deformis formositas ac formosa deformitas: samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2009.
- Oter Gorenčič, Mija: Romanska arhitektura in arhitekturna plastika na ormoškem območju. *Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja* (ur. Simona Menoni). Ormož: Muzej, 2007, str. 15–23.
- Oter Gorenčič, Mija: *Romanska in zgodnjegotska arhitekturna plastika na Slovenskem*. Ljubljana: tipkopis doktorske disertacije, 2007.
- Pagitz, Franz: Die mittelalterlichen Dome in historischer Sicht. *1200 Jahre Dom zu Salzburg 774–1974* (ur. Hans Spatzenegger). Salzburg: Metropolitankapitel, 1974, str. 31–72.
- Paulus, Helmut-Eberhard: Die Regensburger Galluskapelle im Ehrenfelser Hof: ein Beitrag zu Regensburger Romanik an der Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert. *Ars Bavarica*, 43/44, 1986, str. 1–20.
- Piper, Otto: *Burgenkunde: Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes*. München: Piper, 1912.
- Piper, Otto: *Burgenkunde: Bauwesen und Geschichte der Burgen*. Würzburg: Flechsig, 2001.
- Pohlig, Carl Theodor: Eine verschwundene Bischofspfalz. *Zeitschrift für bildende Kunst*, 1896, str. 145–152, 179–182.
- Roth, Benno: *Seckau, der Dom in Gebirge: Kunsttopographie vom 12. bis zum 20. Jahrhundert*. Graz-Wien: Styria, 1984.
- Sagadin, Milan, Gardina, Edvilijo: *Plastika s pleteninasto ornamentiko v Sloveniji*. Koper: Pokrajinski muzej, 1977.
- Salmi, Mario: *Romanische Kirchen in der Toskana*. Nürnberg: Carl, 1961.
- Sapač, Igor, Železnik, Alenka: Grad Rajhenburg. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja: vodnik po spomenikih* (ur. Nataša Gorenc). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 62–65.
- Sapač, Igor: Grad Ormož. *Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja* (ur. Simona Menoni). Ormož: Muzej 2007, str. 24–27.
- Sapač, Igor: Srednjeveški gradovi ob reki Savi med Radečami in Mokricami. *Ukročena lepota: Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peternel). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 85–101.
- Sausser, Ekkart: Konrad I. *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, 4. Herzberg: Bautz, 199, stolp. 430–432.
- Schicht, Patrick: *Bollwerke Gottes: der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg*. Wien: Phoibos Verlag, 2010.

- Schicht, Patrick: Burgen des Salzburger Erzbistums – Wehrbauten unter geistlicher Herrschaft. *Burgen im Alpenraum* (ur. Stefanie Lieb). Petersberg: Imhof, 2012, str. 87–94.
- Schicht, Patrick: *Die Festung Hohensalzburg und der hochmittelalterliche Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg, Band B*. Wien: tipkopolis doktorske disertacije, 2006.
- Schicht, Patrick: Profane Residenzen der Salzburger Erzbischöfe im Hochmittelalter. *Höfe und Residenzen geistlicher Fürsten: Strukturen, Regionen und Salzburgs Beispiel in Mittelalter und Neuzeit* (ur. Gerhard Ammerer, Ingonda Hanneschläger, Jan Paul Niederkorn, Wolfgang Wüst). Ostfildern: Thorbecke, 2010, str. 383–406.
- Schiestl, Rosmarie: *Die Wandmalereien der Westempore des Gurker Domes*. Graz: Grazer Universitätsverlag, 2011.
- Schwarz, Mario: *Die Baukunst des 13. Jahrhunderts in Österreich*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2013.
- Schwarz, Mario: Oberranna (NÖ.), Burgkirche. *Früh- und Hochmittelalter* (ur. Hermann Fillitz). München-New York: Prestel, 1998, str. 267–269.
- Schwarz, Mario: Tulln (NÖ.), Pfarrkirche. *Früh- und Hochmittelalter* (ur. Hermann Fillitz). München-New York: Prestel, 1998, str. 286–288.
- Steiger, Helga: *Studien zur Baugeschichte der Pfarrkirche von Tulln*. Wien: tipkopolis diplomske naloge, 2011.
- Stein, Günter: *Burgen und Schlösser in der Pfalz*. Frankfurt am Main: Weidlich, 1976.
- Stevens, Ulrich: *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*. Köln: Kunsthistorisches Institut der Universität Wien, 1978.
- Stevens, Ulrich: *Burgkapellen: Andacht, Representation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.
- Stopar, Ivan: Grad Brestanica. *Krško skozi čas 1477–1977: zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine Krško, 1977, str. 127–151.
- Stopar, Ivan: *Grad Pišce*. Maribor: Obzorja, 1982.
- Stopar, Ivan: *Grad Podsreda med včeraj, danes in jutri*. Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1999.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji: med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji: med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana: Park, Znanstveni tisk, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1991.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji: spodnja Savinjska dolina*. Ljubljana: Park, Znanstveni tisk, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1992.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji: območje Maribora in Ptuja*. Ljubljana: Partizanska knjiga, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.
- Stopar, Ivan: Grajski objekti v salzburškem Posavju. *Brestanica: zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 78–106.
- Stopar, Ivan: *Najlepši slovenski gradovi*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2008.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: *Za grajskimi zidovi*. Ljubljana: Viharnik, 2007.
- Streich, Gerhard: *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters: Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrnsitzen, 2: Pfalz- und Burgkapellen bis zur staufischen Zeit*. Sigmaringen: Thorbecke, 1984.
- Strobel, Richard: *Das Bürgerhaus in Regensburg*. Tübingen: Wasmuth, 1976.
- Strobel, Richard: Der Brixener Hof und die mittelalterlichen Bischofshöfe in Regensburg. *Jahrbuch der bayerischen Denkmalpflege*, 28, 1973, str. 30–82.
- Strobel, Richard: *Romanische Architektur in Regensburg: Kapitell, Säule, Raum*. Nürnberg: Carl, 1965.
- Strobel, Richard: Zur Baugeschichte des Salzburger Hofes in Regensburg. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 122, 1982, str. 241–252.
- Świechowski, Zygmunt, Rizzi, Alberto, Hamann-Mac Lean, Richard: *Romanische Reliefs von venezianischen Fassaden: »patere e formelle«*. Wiesbaden: Steiner, 1981.
- Vita Chunradi archiepiscopi Salisburgensis. *Monumenta Germaniae Historica: Scriptorum*, 11, 1854, str. 62–77.
- Wadl, Wilhelm: Friesachs historische Entwicklung: ein Überblick. *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach* (ur. Barbara Kienzl, Gerhard Seebach, Ulrike Steiner). Wien: Schroll, 1991, str. 1–71.
- Walderdorff, Hugo: *Regensburg in seiner Vergangenheit und Gegenwart*. Regensburg: Pustet, 1896.
- Waldner, Heinz: *Die ältesten Wappenbilder: eine internationale Übersicht*. Berlin: Herold, 1992.
- Weinfurter, Stefan: *Salzburger Bistumsreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert: der Erzbischof Konrad I. von Salzburg (1106–1147) und die Regularkanoniker*. Köln-Wien: Böhlau, 1975.

- Werner, Joachim: *Suevia sacra: frühe Kunst in Schwaben*. Augsburg: Mühlberger, 1973.
- Wiedl, Birgit: Konrad I. von Abensberg (1106–1147): Reformier im Erzstift. *Lebensbilder Salzburger Erzbischöfe aus zwölf Jahrhunderten* (ur. Peter F. Kramml, Alfred Stefan Weiß). Salzburg: Verein »Freunde der Salzburger Geschichte«, 1998, str. 63–82.
- Zadnikar, Marijan: Portal s pleteninasto ornamentiko na cmureškem gradu. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 3, 1955, str. 147–160.
- Zadnikar, Marijan: *Romanika v Sloveniji: tipologija in morfolologija sakralne arhitekture*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Zadnikar, Marijan: *Romanska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.
- Zadnikar, Marijan: *Romanska umetnost*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- Zadnikar, Marijan: Stiški Mihael in Lahovče. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta ZRC SAZU*, 5/6, 1976/1977, str. 387–394.
- Zadnikar, Marijan: Zgornja Draga pri Stični. *Zbornik občine Grosuplje*, 10, 1978, str. 147–154.
- Zahn, Joseph von: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*, 1: 798–1192. Graz: Verlag des historischen Vereines der Steiermark, 1875.
- Zahn, Joseph von: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*, 2: 1192–1246. Graz: Verlag des historischen Vereines der Steiermark, 1879.
- Zaisberger, Friederike: Der Salzburger Hof in Regensburg. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 122, 1982, str. 125–240.
- Zedrosser, Thomas: *Die Stadt Friesach in Kärnten*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1953.
- Zedrosser, Thomas: Reste der romanischen Bauperiode in Friesach. *Carinthia I*, 147, 1957, str. 275–282.
- Zellinger, Kurt: *Erzbischof Konrad I. von Salzburg: 1106–1147*. Wien: Geyer, 1968.

S U M M A R Y

Romanesque chapel and architectural sculpture in the Rajhenburg Castle

The Romanesque chapel is situated on the first floor of the rectangular tower in the southeastern corner of the castle compound. Although it was in bad condition upon discovery, it is (was) possible to relatively accurately reconstruct the original layout. The chapel was most likely a rectangular, single-apsed structure with a semi-circular apsidal east end. It had a groin vaulted ceiling, two bays separated by a rectangular transverse arch that rested on two half-columns, and groins that terminated in square shafts. Interior walls were partitioned by wall arches that terminated in rectangular pilasters. Since the most characteristic feature of the chapel is the partitioning of walls with pilasters, two half-columns and shafts in combination with wall arches, a transverse arch and groins, the author focuses on comparisons to other church interiors of similar design.

Although the two-bay layout with an apsidal east end in (castle) architecture is fairly frequent, given the historical circumstances, the Rajhenburg chapel could have been designed on the model of the younger chapel at Friesach (Austria), which was most probably known to the lords of Rajhenburg. However, the latter could not have inspired the design of the vault of the Rajhenburg chapel linked to the design of its interior walls. The three-level partitioning, as is believed to have been used in Rajhenburg, could be found in Lombardy as early as the 11th century, which would speak in support of older dating, perhaps in the third quarter of the 12th century. The question of dating could be solved by the on-going dendrochronological research of the oak flooring, which is believed to have been *in situ* ever since the chapel was first constructed.

Due to subsequent alterations, the Romanesque architectural sculpture is now limited to the remnants of a typically Romanesque chequerwork frieze, fragments of base profiles, a fragment of capital decorations, and a console of the apsidal east end. The preserved Attic profile reveals a fairly early form with high proportions of bases.

Outside the chapel, a Romanesque portal has been preserved that led to the quarters in the southern tract. It comprises two inserted pillars with Attic bases and cylindrical capitals adorned with bas-relief stylised plant motifs tending to cover the entire surface. The lunette has no decorative carving. Based on a stylistic-comparative analysis, the portal

could be placed into the last quarter of the 12th century.

Subsequently placed under the late-Renaissance staircase, a lunette has been preserved whose decorative carving features enough elements typical of Romanesque art to justify their placement in this period. The interlacing of the circle with the circles emanating from the cross calls to mind the geometric interlacing patterns typical of Romanesque

art. In Slovenian materials, the motif is best known from the Romanesque lunette at the Cmurek Castle of around the mid-12th century, which decorated the former Romanesque entrance portal into the castle. If the Rajhenburg lunette belongs to the original castle entrance, the cross in it may indicate a link between the castle and the ecclesiastical lords, archbishops of Salzburg. The lunette was probably carved in about the mid-12th century.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 75.052:7.04:728.81(497.4Rajhenburg)"15"

Prejeto: 17. 9. 2013

Simona Menoni

univ. dipl. umetnostna zgodovinarica, dr. znanosti s področja umetnostne zgodovine, konservatorica,
Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije
E-pošta: simona.menoni@gmail.com

Poslikana renesančna sobana v gradu Rajhenburg

IZVLEČEK

Na slikoviti legi na vzpetini nad Savo stoji grad Rajhenburg, ki ga ob stavbnozgodovinskih kvalitetah odlikuje tudi imenitna renesančna poslikava v trikotni sobani v prvem nadstropju vzhodnega trakta. Ta predstavlja eno izmed redkih ohranjenih prič profanega stenskega slikarstva na Slovenskem iz obdobja 16. stoletja. Obsega poslikavo vseh sten kot tudi nišo ob oknu na severni steni. V manjšem okenskem prostoru nasproti vhoda sta komaj razpoznavna prizora iz Kristusovega pasijona, Zadnja večerja in Kristus na Oljski gori. Poslikava na severni steni kaže skupino štirih personifikacij krščanskih kreposti – Iustitia, Fortitudo, Spes, Temperantia. Na zahodnem delu severne stene je skupina treh dvorjanov, levo od skupine pa še bradati mož. Na južni steni sta ločena prizora, Suzana iz Danijelove knjige in domnevna Salamonova sodba. Slogovno so freske delo enega od slikarjev iz delavnice mojstra, ki je leta 1526 poslikal cerkev v Marija Gradcu in datirajo v čas tretjega desetletja 16. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

grad Rajhenburg, stenska poslikava, renesansa, renesančne freske, krščanske kreposti, Suzanina legenda, Salomonova razsodba, profano stensko slikarstvo

ABSTRACT

FRESCOES IN THE RENAISSANCE HALL OF THE RAJHENBURG CASTLE

The Rajhenburg Castle, occupying a picturesque location on a hill above the Sava River, distinguishes itself by its outstanding historical architectural features as well as by the magnificent Renaissance frescoes in the triangular hall on the first floor of the eastern tract. The latter are among the rare preserved witnesses to the 16th-century profane mural painting in the Slovenian territory. The artwork covers all the walls, including the window niche in the northern wall. The small window area opposite the entrance features the barely discernible scenes from the Passion of Christ – the Last Supper and Christ on the Mount of Olives. The fresco on the northern wall depicts a group of four personifications of Christian virtues – Iustitia, Fortitudo, Spes, Temperantia. The western portion of the northern wall features a group of three courtiers and a bearded man to their left. The southern wall depicts two separate scenes – Susanna from the Book of Daniel and what could be Solomon's Judgement. Stylistically, the frescoes are the work of a painter from the workshop of the master who painted the church at Marija Gradec in 1526 and date back to the third decade of the 16th century.

KEY WORDS

Rajhenburg Castle, mural painting, Renaissance, Renaissance frescoes, Christian virtues, legend of Susanna, Solomon's judgement, profane mural painting

Grad Rajhenburg že leta zbuja strokovni interes, predvsem zaradi stavbnozgodovinskih kvalitiet, pa tudi v strokovni in poljudni literaturi uveljavljenega prepričanja, da gre za najstarejši v pisnih virih izpričani grad v Sloveniji.¹ Čeravno so najnovejše raziskave slednjo trditev ovrgle,² ostaja zanesljiva priča obstoja gradu letnica 1141 v listini nadškofa Konrada I., kjer se kot priča omenja po gradu imenovani *Otto de Richenbvr̄c*.³ Slednja torej potrjuje obstoj plemiške rodbine Rajhenburških, ki so s prekinitvami ostali na gradu vse do leta 1570, ko so izumrli.⁴ Poglobljenega strokovnega interesa so bile ob zgodovinskih in stavbnozgodovinskih raziskavah gradu v preteklosti že deležne tudi imenitne poslikave v trikotni sobani v prvem nadstropju vzhodnega trakta; predstavljajo namreč redke primer profanega stenskega slikarstva na Slovenskem iz obdobja 16. stoletja,⁵ kljub temu pa njihova premišljena ikonografska zasnova še ni doživela zanesljive interpretacije.

Trikotna prostornina sobane že sama po sebi predstavlja zanimivo zasnovo, ki jo nadgrajuje vsebinsko imenitna in dokaj kvalitetna poslikava. Obsega poslikavo vseh sten z nišo ob oknu na severni steni. V manjšem okenskem prostoru nasproti vhoda sta komaj razpoznavna prizora iz Kristusovega pasijona, Zadnja večerja na vzhodnem in Kristus na Oljski gori na zahodnem delu, polkrožni obok nad nišo pa je v celoti pokrit s krogovično dekoracijo. Prizora sta uokvirjena z naslikano arhitekturno kulisso s polkrožnim lokom, slonečim na stebrih. Prvi je postavljen v interjer, v katerem dominira bogat lestenec nad Kristusom z mladim Janezom Evangelistom v naročju; drugi prizor se odvija v skalni krajini. Poslikava na severni steni, levo od okenske niše, kaže skupino štirih personifikacij krščanskih kreposti – *Iustitia, Fortitudo, Spes, Temperantia*; prva je ohranjena le z napisnim trakom in atributom (tehtnica), iz česar sklepamo, da je bila pred prezidavo vzhodnega dela sobane naslikana še katera izmed krščanskih kreposti. Na zahodnem delu severne stene je skupina treh dvorjanov. Dajejo vtis navidezno lahkotnega klepetaja, pri čemer je opazno spogledovanje moža z modnim širokim pokrivalom na desni in žensko s spetimi svetlimi lasmi, medtem ko druga z avbo drzno kaže hrbet. Levo od skupine je bradat mož, a ga od ostalih loči naslikan steber. Slednji z levico na kamnito ograjo pred seboj naslanja lesen čeber, v desnici pa drži leseno palico (?),

pri čemer njegovega pomena in povezave z ostalo skupino v tem trenutku ni mogoče z gotovostjo razvozlati. Prizori so se nadaljevali tudi na celotni zahodni steni, a je naslikano na njej skorajda v celoti uničeno. Ohranjen je le zgornji rob, ki kaže polkrožne arkadne loke, pri čemer lahko upravičeno domnevamo, da so se pod njimi prav tako odvijali figuradni prizori. Na južni steni sta dva prizora. Osrednja oseba prvega prizora je mlada žena z zavezanimi rokami, ki jo peljejo za zapahe, na kar nakazujejo naslikana zamrežena vratca. Na prizoru so izpovedni še dva imenitno oblečena starca na zahodnem delu upodobitve, ki sta si pomenljivo izmenjala pogled, slednja stojita na nekoliko privzdignjenem podestu, ter otrok ob krilu ulete ženske. Glavno protagonistko spremlja množica oseb, pri čemer v ospredju vidimo štiri moške figure z nekoliko idealiziranimi obrazi, pa vendar z dovolj realistično prepričljivo karakteriziranimi obraznimi potezami, da žalost in zaskrbljenost, ki počivata na njihovih podobah, zvenita prepričljivo. Drugi prizor kaže skupino žensk pred razsodnikom, ki je dvignil desnico, da bi razsodil o zadevi, ki je bila s skupino očitno razburjenih žena postavljena predenj. Napravljen je v krzveno ogrinjalo in ravno tako pokrivalo. K starcu-rzsodniku z dolgo sivo brado, ki bržkone označuje modrost upodobljenega, se nagiba domnevni rabelj. Z vrvastim pasom opasano figuro ob sodniku, pač v srednjeveški tradiciji negativne karakterizacije, označuje poudarjen nos in razkrceni prsti desnice. Slednja dva sta od skupine žensk ločena s stebričem arkadnega loka, vendar se razkrceni prsti desnice domnevnega rabelja stegujejo izza stebra k razburjenim ženam. V prizoru izstopa mlada ženska z dolgimi razpuščenimi lasmi, ki v agoniji vije roke visoko nad seboj. Njen obraz je lep, oči mandljasto-mačje, ustnice pa čutne. Pogled zdrsi do očitno poudarjenih prsi, ki jih deloma skrivajo razpuščeni lasje, potem pa do modno stisnjene ozkega pasu. Lasje ostalih upodobljenih deklet so – tako v obravnaven kot tudi na drugih upodobljenih prizorih – speti in skriti pod različnimi vrstami oglavnic. Ob razburjenem dekletu stoji ženska z oglavnico s pogledom zazrtim v tla, za njo pa se mlado dekle z rokami sklenjenimi pred obrazom obrača vstran od osrednjega dogajanja. Skrajno levo je ob arkadnem stebriču v črnih oblačilih upodobljena starejša ženska groteskno poudarjenega velikega nosu in brade. Levica, s katero briše solze, je naslikana perspektivno nerodno, skupaj s prekratko dlanjo in prsti pa razkriva, da slikar kljub vsečnosti, ki jo je dosegel z bogato kustomografijo in renesančno dekoracijo, s svojimi risarskimi sposobnostmi ni dosegel najvišje kakovostne ravni. V starejši ženi bi morebiti smeli prepoznati služabnico ene izmed mladih deklet. Za identifikacijo prizora dalje niso brez pomena žena na kolenih in stoječa ženska za njo, obe obrnjeni vstran od središča dogajanja.

1 Prim. Kos, *Gradivo*, II, št. 309; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 256; Stopar, *Razvoj*, str. 47; Stopar, *Grajske stavbe* 5, str. 95; Kos, *Med gradom*, str. 95 itd.

2 Glej prispevek Igorja Sapača in Petra Štiha v tej številki Kronike.

3 Kos, *Gradivo*, IV, št. 169, str. 101–102.

4 Za zgodovino srednjeveške rodbine Rajhenburških glej prispevek Borisa Hajdinjaka v tej številki Kronike.

5 Golob, *Freske*, str. 142–157; Koropec, *Brestanica z okolico* str. 45–77; Vignjevič, *Brestanica*, str. 297–298, kat. št. 173.

Personifikacije krščanskih kreposti (foto: Valentin Benedik, ZVKDS; Restavratorski center).

Skupina dvorjanov (foto: Valentin Benedik, ZVKDS; Restavratorski center).

Po prvi ikonografski obravnavi rajhenburških fresk naj bi v obeh prizorih šlo za legendo cesarja Henrika in cesarice Kunigunde;⁶ upodobitev s tematiko pravičnosti bi lahko potrdil tudi zgodovinski podatek, saj so gospodje Rajhenburški leta 1497 od Maksimilijana I. dobili pravico do visokega sodstva na svojem obsežnem ozemlju.⁷ Vendar je že analiza poslikave Tomislava Vignjevića⁸ ovrgla razlago prizorov z omenjeno legendo, saj ženska oseba, ki naj bi predstavljala Kunigundo v levem prizoru, po njegovem mnenju nima adekvatne figure v desnem prizoru. Vignjevićev razlagi, po kateri žena s prekrižanima in zavezanimi rokama v prvem prizoru upodablja lepo Suzano iz Danijelove knjige (*Dan 3,1–64*),⁹ kaže pritrđiti, zlasti v navezavi na dva starca-sodnika, oblečena v razkošna plašča s širokima krznenima ovratnikoma. V skladu s svetopi-semsko zgodbo sta jo zaradi lastnega poželenja obdolžila prešuštvovanja, krive obtožbe pa jo reši deček Danijel. Zanimivo je tudi, da je Suzana po pričevanju Danijelove knjige prišla pred sodnika zagnjena, skupaj s svojimi otroki, starši in z vsemi sorodniki. Vendarle pa bi v fantu ob Suzaninih nogah prej kot enega izmed njenih otrok bržkone smeli prepoznati dečka Danijela,¹⁰ kar dokončno zavrača povezave z legendo cesarice Kunigunde. Slednja namreč s svojim možem Henrikom II. kljub velikemu medsebojnemu spoštovanju in predani ljubezni ni imela otrok, kar je par okronalo s prepričanem ljudi o s telesnostjo neumazani zakonski ljubezni in izpeljanimi primerjavami para z ljubeznijo Kristusa in njegove Cerkve. Zaradi zglednega krščanskega življenja in delovanja v prid Cerkvi je papež Inocenc III. leta 1200 oba kanoniziral za sveta,¹¹ kar je tudi za izmikajočo se ikonografsko razrešitev rajhenburške poslikave sila pomemben podatek. Na večini znanih likovnih uresničitvah Kunigundine legende je namreč slednja s cesarsko krono na glavi upodobljena kot cesarica, po večini pa s svetniškim sijem tudi kot svetnica, česar na obeh prizorih južne stene rajhenburške dvorane ne

zasledimo, še pomembneje pa je, da v nobenem izmed največkrat upodobljenih prizorov njene legende ne nastopa otrok.¹² Na drugi strani pa trditvi Tomislava Vignjevića,¹³ da je v drugem prizoru južne stene lahko prepoznati upodobitev Salomonove sodbe (*2 Krn 16–28*) – če sledimo domnevi, da sta pred sodnikom dve vlačugi, ki od Salomona pričakujeta naklonjeno sodbo glede otroka – temu lahko le pogojno pritrđimo. Prizor je namreč ravno v spodnjem levem kotu uničen in ni vidno, k čemu ali h komu se vstran obrnjeni ženi obračata. Obrat vstran od osrednjega dogajanja gotovo ni naključen, prav tako klečeča poza ene izmed deklet, ki jo pogosto srečamo ravno na upodobitvah Salomonove sodbe.¹⁴ Vendar je dejstvo, da v rajhenburški upodobitvi notranje stiske žena manjkata tako živ kot tudi mrtev otrok, zato tudi ni mogoče izreči dokončne sodbe o tem, kaj zares upodablja.

Problem vsebinske interpretacije se odpira tudi ob pogledu na skupino dvorjanov na zahodnem delu severne stene. Moška figura spričo obraznih podobnosti sokolskega nosa in nekoliko naprej premaknjene »habsburške« spodnje čeljusti ter glede na pokrivalo, s katerim je bil največkrat upodobljen,¹⁵ opravičuje domnevo, da bi v njej lahko prepoznali cesarja Maksimilijana I.,¹⁶ ob njem pa njegovo prvo ženo Marijo Burgundsko¹⁷ ali verjetneje lepo Bianco Mario Sforza,¹⁸ s katero se je Maksimilijan poročil leta 1494. Na milansko vojvodinjo Bianco Mario utegne v rajhenburški ženski figuri navesti zamaknjen, nekoliko žalosten ali priprt pogled, ki je značilen za njene znane upodobitve.¹⁹ Na desni

⁶ Golob, Freske, str. 142–157.

⁷ Koropec, Brestanica z okolico, str. 67.

⁸ Vignjević, Brestanica, str. 297–298, kat. št. 173.

⁹ Upodobljen je prizor, ki ga Sveto pismo opisuje s sledečimi besedami: »*Ko se je naslednjega dne ljudstvo zbralo pri njenem možu Jojakimu, sta prišla tudi oba starešini, polna nepostavnih naklepov proti Suzani, da bi jo dala umoriti. Rekla sta vpričo ljudstva: 'Pošljite Suzano, Hilakijájevo hčer, ki je Jojakimova žena.' In poslali so ponjo. Suzana je prišla skupaj s svojimi starši, otroki in vsemi sorodniki. Bila je zelo nežna in lepega videza. Ker pa je bila zagnjena, sta kršilca postave ukazala, naj jo odgrnejo, da bi se tako nasitila njene lepote. Njeni domači in vsi, ki so jo zagledali, so zajokali.*« (*Dan 3,1–64*)

¹⁰ Starozavezna zgodba namreč nadaljuje: »*Ko so jo vodili v smrt, je Bog obudil svetega duha v mladem dečku, ki mu je bilo ime Daniel. Na ves glas je zavpil: 'Čist sem pri krvi te žene.'*« (*Dan 45–46*).

¹¹ O življenju, delu in upodobitvah svetega zakonskega para glej npr. Guth, *Kaiser Heinrich II. und Kaiserin Kunigunde*.

¹² Glej npr.: Wolf Traut ali Hans Wolf (?), *Die Legende von Kaiser Heinrich und Kunigunde*, Ilesorez, VIII, Staatsbibliothek München. Spletni vir 18. 7. 2013: www.bildindex.de/obj00013797.html|home.

¹³ Koropec, Brestanica z okolico, str. 67.

¹⁴ Iz časa nastanka brestaniške poslikave glej npr.: Rafael Sanzio-Santi, Salomonova sodba, Palazzi Pontifici, Vatican, 1518–19. Spletni vir 22. 7. 2013: <http://www.masterart.si/Slike/slika/3634/3/rafael-sanzio-santi/the-judgment-of-solomon> ali Giorgone, Salomonova sodbe, olje na lesu, 1500–1501, Uffizzi Firenze. Spletni vir: 22. 7. 2013: <http://www.artbible.info/art/large/828.html>.

¹⁵ Npr. Albrecht Dürer, Portret cesarja Maksimiljana I., 1519, olje/platno, Kunsthistorisches Museum, Vienna, Austria ali Bernhard Strigel, Portret cesarja Maksimilijana in njegove družine, ok. 1515–1520, Kunsthistorisches Museum, Vienna. Spletni vir 16. 7. 2013: www.habsburger.net/en/persons/habsburg-emperor/maximilian-i-last-knight. Izrazito obrazno podobnost kaže npr. delo Joos van Cleve, Cesar Maksimilijan I., ok. 1508–09, Kunsthistorisches Museum, Vienna, Austria. Spletni vir 16. 7. 2013: [www.1st-art-gallery.com/joos-Van-Cleve-\(beke\)Emperor-Maximilian-I,-C.1508-09.html](http://www.1st-art-gallery.com/joos-Van-Cleve-(beke)Emperor-Maximilian-I,-C.1508-09.html).

¹⁶ 22. marec 1459 – 12. januar 1519.

¹⁷ 13. februar 1457 – 27. marec 1482.

¹⁸ 5. april 1472 – 31. december 1510.

¹⁹ Npr. Ambrogio de Predis, Portret Bianke Marie Sforza, 1493, olje na lesu, The National Gallery of Art, Washington, DC, Widener Collection. Spletni vir 16. 7. 2013: www.nationalgallery.co.uk/products/art_postcards/p_1033219. Obrazna podobnost je najbolj razvidna v knjižni

strani prizora je ob skrajnem vogalnem stebriču arkadnega loka postavljen svečnik z ugaslo svečo. V omenjenem lahko prepoznamo enega izmed dekorativnih elementov med številno renesančno ornamentiko, upodobljeno na obravnavani slikariji. A verjetneje je, da je ugasli sveči moč pripisati globlji pomenski akcent, ki morebiti namiguje, da je življenje upodobljenega v času nastanka poslikave že ugasnilo. Torej v likovno kompozicijo pretanjeno umeščen humanistični namig, uglašen na temo na ničevost in minljivost sveta (*«vanits mundi»*). Hkrati je vprašanje, kdo je dama, ki nam kaže hrbet; lahko da upodobljenemu prizoru zgolj daje dimenzijo lahkotnega klepeta na dvoru, lahko pa tudi, da s tako »prisotnostjo« namiguje na Maksimiljanovo prvo ženo Marijo Burgundsko. Odprto ostaja tudi vprašanje o bradatemu možu z lesenim čebrom levo od skupine, ki je od ostalih ločen z naslikanim stebrom; njegove vloge na tej ravni raziskav žal ni mogoče zanesljivo razvozlati. Navkljub špekulaciji pa se zdi najbližje resnici trditev, da bi v njem smeli prepoznati Rajnprehta Rajhenburškega, saj je kot vplivni in Habsburžanom zvesti vojskovodja od kralja Maksimilijana I. dobil v zakup grad kot deželnokežji fevd. Po sporu Friderika III. s salzburskim nadškofom so cesarjeve čete namreč leta 1479 zasedle Rajhenburg in vso drugo škofovsko posest na Štajerskem in Koroškem. Nadškofu je na pomoč priskočil ogrski kralj Matija Korvin, ki je prevzel škofovske posesti v Posavju, po sklenitvi miru med sprtima stranema in ob izteku stoletja pa je večina gradov preko Habsburžanov znova prešla v posest salzburske nadškofije.²⁰ Rajhenburg je torej ostal habsburški in leta 1497 ga je kralj Maksimilijan I. kljub protestu Salzburga kot zahvalo za zasluge skupaj z deželskim sodiščem podelil v zakup svojemu vplivnemu vojskovodji Rajnprehtu Rajhenburškemu (1434–1505).²¹ Rajnpreht, takrat na vrhuncu moči, je v času največje turške nevarnosti srednjeveški grad dodatno utrdil in ga reprezentativno uredil. Igor Sapač²² piše, da so bila gradbena dela izvedena v prvi tretjini 16. stoletja, kar naj bi pričalo o izjemni ambicioznosti Rajhenburških na Rajhenburgu, zlasti po tistem, ko so se otesili nadoblasti salzburskih nadškofov in so se uvrstili

med pomembne podpornike Habsburžanov. Sapač²³ glavino del resda pripisuje Rajnprehtovemu sinu Hansu Rajhenburškemu (pred 1478–1522), ki je grad prevzel leta 1502 in ga obdržal do smrti, zadnja dela pa so izpeljali pod Hansovim najstarejšim sinom Jurijem (okoli 1500–1541).

Vprašanje je torej, ali bi bilo možno, drugače kot se je v literaturi domnevalo doslej,²⁴ da bi Rajnprehtov sin Hans – torej že okoli leta 1520 – dal svojega očeta upodobiti z lesenim čebrom v rokah, pa četudi v resnici ne vemo, kaj slednji sploh predstavlja. Pa vendar, upodobljen je neposredno ob imenitni dvorni družini, pri čemer je od nje tudi nekoliko odmaknjen. S pogledom se ozira vstran od dvorjanov, in sicer k okenski niši, ki je poudarjena z naslikano stebarno arhitekturo, v njej pa sta upodobljena motiva iz Kristusovega Pasijona: Zadnja večerja in Molitev na Oljski gori. Slednjega sicer v srednjem veku večkrat srečamo kot izoliranega na cerkvenih zunanjščinah, saj je ob Križanem namreč eden izmed motivov, ki so bili v srednjeveškem gradivu mestoma nameščeni nad portali, da bi vernike spodbujali k razmišljanju in podoživljanju Kristusovih muk, torej z namenom kontemplativne poglobitve v eshatološke skrivnosti.²⁵ Motiv se tako izoliran pojavi tudi v niši severne ladijske stene v podružnični cerkvi Matere Božje v Marija Gradcu, s katero je poslikava tudi sicer delavniško povezana. Tomislav Vignjevič²⁶ je ob tem poudaril nadrobnost Kristusovega potenja krvi na Oljski gori, ki temelji na metamorfozi in vizualizaciji metafore iz Lukovega evangelija *«...in njegov pot postane kakor kaplje krvi, ki so padale na zemljo.»* (Lk 22, 44). To motiv uvršča med dogodke, v katerih je Kristus daroval kri za človeštvo, kar je bila nekakšna utemeljitev evharistije, zaradi česar prizor torej spada med podobe s poglobljeno evharistično simboliko, tako kot tudi izbrana pasijonska prizora v poslikani dvorani gradu Rajhenburg. Ob dejstvu, da se omenjeni mož obrača k okenski niši z izbranimi pasijonskima motivoma, s tem pa tudi h krščanskim krepostim in predvsem, da je okenski prostor naravnost nasproti vhoda v sobano, izbor mesta njegove upodobitve torej ni naključen. Nad vrati v južni steni je namreč upodobljena ječa, simbol človeških zablod in zmot, nasproti nje pa tudi pot odrešitve preko Kristusove daritve in sledenja krščanskim krepostim, kar nenazadnje uprizarjata tudi oba izbrana prizora na južni steni – Suzanina legenda in Salomonova sodba – vsem pa se ob bok postavlja imenitna dvorna družina. Nad vrati, ki predirajo južno steno, velja na tem mestu omeniti še dva grbovna ščitka, ki sta skorajda po-

ilustraciji iz ene izmed knjig iz Österreichische Nationalbibliothek Wien, v knjigi, ki jo je Bianka Maria domnevno dobila za poročno darilo. Spletni vir 16. 7. 2013: www.onb.ac.at/about/kaiser_maximilian.htm.

- 20 Prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 96; Koropec, Brestanica z okolico, str. 52; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Kozjanskim in porečjem Save*, str. 95–96; Ravnikar, Grad in gosposčina Sevnica, str. 78. O tem v več v prispevku: Sapač, Igor: Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg v tej številki Kronike.
- 21 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; Koropec, Brestanica z okolico, str. 67, 73; O Rajhenburških glej prispevek Borisa Hajdinjaka v tej številki Kronike.
- 22 O gradbeni zgodovini gradu glej: Sapač, Igor: Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg v tej številki Kronike.

23 Prav tam.

24 Golob, Freske, str. 142–156; Koropec, Brestanica z okolico, str. 45–77; Vignjevič, Brestanica, str. 297–298, kat. št. 173.

25 O tem glej npr. Peskar, *Srednjeveške poslikave*, s citirano literaturo.

26 Vignjevič, Likovna izpovednost, str. 39–58.

vsem uničena. Levi grb kaže modrega volka z zlato krono na rdečem ščitu, kar ustreza grbu Rajhenburških, od desnega pa je žal ostal le rdeč ščit. Ob domnevi, da je poslikavo naročil Hans Rajhenburški, sin znamenitega Rajnprehta, bi v desnem grbu pričakovali grb Trautsonskih, saj je bil Hans od leta 1492 poročen z Evo Trautson,²⁷ vendar lahko o slednjem le ugibamo. Verjetneje pa je, da je pripadal Juriju Rajhenburškemu, zaradi česar je poslikavo treba datirati v čas po letu 1526, saj se je Jurij tega leta poročil, in sicer z Barbaro Eybsko.²⁸

Slikarije na temelju obravnavanega torej sodijo v tretje desetletje 16. stoletja, za slogovno opredelitev pa pritrjujemo Tomislavu Vignjevičevu,²⁹ ki freske pripisuje enemu od slikarjev iz delavnice mojstra, ki je leta 1526 poslikal cerkev v Marija Gradcu. Ta je v Rajhenburgu resda nekoliko poenostavil široki razpon obraznih tipov, a je ohranil idealizirane obrazne tipe, blizu apostolom v Marijini smrti v Marija Gradcu, na drugi strani pa tudi skoraj groteskno karikiranje in smisel za kompozicijsko uravnoteženost glavnega mojstra v Marija Gradcu. Slogovno je bil naprednejši, saj v poslikavi ni več sledu poznogotske tradicije in konservativnosti, ki je marijograški slikar ni v celoti prestopil. Ravno nasprotno smemo namreč reči za delo njegovega domnevnega sodelavca, kjer se že kažejo čiste renesančne dekorativne forme (girlande, biserni trakovi ...) in uporaba renesančnih arhitekturnih form (polkrožni arkadni loki, sloneči na renesančno okrašenih kapitelih). Prav tako v slikanju draperij sledi slogu tako imenovanih vzporednih gub, ki se v srednjeevropskem prostoru uveljavijo s takrat aktualno t. i. »donavsko solo«.³⁰ Edini konservativni element, ki mu sledimo na začetek 16. stoletja, je značilna dekoracija z naslikanim krogovičjem, ki jo prav tako srečamo v Marija Gradcu, sorodno pa poznamo tudi na Gorenjskem, denimo v podružnični cerkvi sv. Križa na Križni gori (1502)³¹ in se v tem času uveljavi tudi na obokih številnih drugih štajerskih cerkva, kakršen je na oboku podružnične cerkve sv.

Mohorja in Fortunata v Malih Rodnah pri Rogaški Slatini (1536)³² ali oboku križnega hodnika nekdanjega dominikanskega samostana na Ptujju.³³ Pri tem je na mestu Höflerjevo opozorilo na marijograško posebnost, saj se tam iluzionistična zasnova ni omejila le na obok, ampak so vanjo vključeni tudi vrhovi podločij, kar kaže na celosten pristop k »poarhitekturjenju«³⁴ notranjščine; zgleden primer te vrste je poslikava na Križni gori, pa seveda poslikava v rajhenburški dvorani, ki je zelo blizu poslikavi oboka vzhodnega trakta križnega hodnika dominikanskega samostana na Ptujju. Za nadaljnjo obravnavo pa se zdi pomembnejša uporaba čistih renesančnih dekorativnih dodatkov, predvsem pa poznavanje renesančnih arhitekturnih form, kot so polkrožni arkadni loki, sloneči stebričkih z renesančno okrašenimi kapiteli. Ti prostorsko zaokrožujejo domala vse pripovedne prizore, zaradi tridimenzionalno učinkujoče postavitve pa sta najprikladnejša arkadna okvira dveh, žal močno uničenih

Suzanina legenda (foto: Valentin Benedik, ZVKDS; Restavratski center).

²⁷ († 1. V. 1538) Grb Trautsonskih je običajno srebrna podkev na modrem ščitu, v Rajhenburgu pa je ščit rdeč. Glej prispevek Borisa Hajdinjaka v tej številki Kronike.

²⁸ Barbara (*3. IX. 1503–†1557 (Vestenberg)) je bila nato poročena še dvakrat. Rodbina Eyb je bila iz Frankovske in čeprav samo viteškega stanu precej znana in vplivna. Njihov grb je tri rdeče školjke na srebrnem ščitu. Na rajhenburški poslikavi je ohranjen le rdeč ščit, pri čemer bi bilo možno, da je bil grb Eybov tukaj upodobljen v obratnih barvah, torej bele školjke na rdeči podlagi. Po do sedaj znanih raziskavah Borisa Hajdinjaka še tudi ni ugotovljeno, če je morda katera od vej rodbine uporabljala to inačico grba. Glej prispevek Borisa Hajdinjaka v tej številki Kronike. Borisu Hajdinjaku gre na tem mestu zahvala za prijazne namige glede rodbine Rajhenburških v luči iskanja morebitnega naročnika poslikave.

²⁹ Vignjevič, Brestanica, str. 297–298, kat. št. 173.

³⁰ Glej npr. Stange, *Malerei der Donauschule*.

³¹ Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji: Gorenjska*, str. 114–117 s citirano literaturo.

³² Menoni, *Stensko slikarstvo*, kat. št. 16.

³³ Prav tam, kat. št. 22.

³⁴ Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji: Vzhodna Slovenija*, str. 134.

Salomonova razsodba (foto: Valentin Benedik, ZVKDS; Restoratorski center).

pasijonskih prizorov. Pri rajhenburški poslikavi pa kaže posebej izpostaviti naslikano listno masko ali t. i. *grotesco*, italijanski renesančni dekorativni element, ki se hitro razširi po Evropi. Zlasti na severu jo je v najbolj domiselnih variantah z grafičnimi listi populariziral Daniel Hopfer (ok. 1470, Kaufebeuren – 1536, Augsburg) in drugi. Vpliv njegove grafike med drugim kaže iskati v *grisaillich* na sklepnih stranicah prezbitarija podružnične cerkve Matere božje v Marija Gradcu pri Laškem. Tovrstna italijanska motivika – biserni nizi, dekorativno akantovje, stilizirane vaze – je v drugi polovici 15. stoletja cvetela predvsem v Benetkah in se je preko grafičnih predlog razširila tudi v kiparstvo in slikarstvo severa,³⁵ preko posredovanja Koroške pa doseže tudi slovenske dežele. Kot daljni, a prepričljivi odmev italijanske renesanse, se je preko severnega ovinka pritihovala tudi v Rajhenburg.

Slog rajhenburške slikarije potrjuje, da so freske delo enega od slikarjev iz delavnice mojstra, ki je leta 1526 poslikal cerkev v Marija Gradcu.³⁶ Zaradi slednjega je treba v luči iskanja slogovne usmeritve rajhenburškega slikarja spregovoriti o slogovnem izhodišču marijagraške poslikave. V tem oziru se lahko strinjamo z ugotovitvijo večine piscev, da imamo v primeru marijagraške slikarije opraviti s slikarjem, ki je bil seznanjen z dosežki sodobnega slikarstva na

severu,³⁷ predvsem sosednje Koroške.³⁸ Ne moremo pa pritrditi Vignjevičevi primerjavi marijagraškega slikarja z anonimnim mojstrom, ki ga poznamo kot Mojstra oltarnih kril iz Oberfalkensteina,³⁹ še manj pa s trditvijo, da se je marijagraški mojster izučil v njegovi delavnici.⁴⁰ Kot je opozoril že Höfler,⁴¹ sloga tega slikarja pri našem mojstru ni zaslediti, prav tako ni sledu o vplivu potez Albrechta Dürerja, v čigar delavnici je omenjeni slikar nedvomno sodeloval, z njim pa je njegov vpliv zašel v alpski prostor. Njegov slogovni izvor je potrebno iskati v koroškem tabelnem slikarstvu drugega in tretjega desetletja 16. stoletja, predvsem v beljaškem krogu.⁴² Po natančnejši analizi⁴³ pa bi se v prihodnosti morebiti lahko izkazalo, da bo treba avtorja postaviti v bližino slikarja, čigar delo je oltarna slika mnogofiguralnega Križanja iz podružnične cerkve sv. Pavla v St. Paulu (danes Celovec, Diözesanmuseum). Otto Demus⁴⁴ in za njim Janez Höfler⁴⁵

37 Golob, Marija Gradec, str. 336; Vignjevič, Marija Gradec, str. 295–297, kat. št. 172; Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji: Vzhodna Slovenija*, str. 133.

38 Vignjevič, Brestanica, str. 297–298, kat. št. 173; Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji: Vzhodna Slovenija*, str. 133.

39 Höfler, *Die Tafelmalerei*, str. 54s.

40 Vignjevič, Marija Gradec, str. 297, kat. št. 172.

41 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji: Vzhodna Slovenija*, str. 135.

42 Prav tam.

43 Menoni, Stensko slikarstvo, str. 50–52, kat. št. 17.

44 Demus, *Die spätgotischen Altäre*, str. 590.

35 Menoni, Stensko slikarstvo, kat. št. 17.

36 Vignjevič, Brestanica, str. 297–298, kat. št. 173.

sta kljub očitnim razlikam prepoznala istovetnost slikarjeve roke z deli slikarja, sicer poznanega kot avtorja Jurijevega oltarnega retabla v Gospe Sveti (1526) in retabla Marije zavetnice s plaščem s stoječimi svetniki v Passeringu (1525). Z marijagraškim slikarjem avtorja Križanja iz St. Paula povezuje predvsem sorodno pojmovanje obraznih potez nekaterih protagonistov, predvsem tistih, ki v Marija Gradcu niso zaznamovani s spomini na ekspresivno pozno gotiko in pri katerih stopita v ospredje milina in poduhovljenost izraza, kot je npr. Marijin obraz v Poklonu Sv. Treh kraljev ali tista obeh Marij in Janeza Evangelista v prizoru Križanja. Obrazom svetih devic na oboku in oblikovanju las je zelo blizu obravnava sv. Marije Magdalene. Tudi njena draperija spominja na oblačila svetnic na oboku v Marija Gradcu. Marijagraške figure, ki so zaznamovane z ekspresivnejšim izrazom pa se zdijo bližje figuram na oltarnem retablu iz Gospe Svete. Kljub Höflerjevemu predlogu, da je tudi zaradi modnosti oblačila Marije Magdalene oltarno sliko Kalvarije iz St. Paula treba datirati šele okoli leta 1530,⁴⁶ se zdi omenjena datacija zaradi sorodnosti z delom glavnega marijagraškega slikarja nekoliko prepozna. Na podlagi primerjav bi se namreč v prihodnosti lahko izkazalo, da bi smeli našega slikarja postaviti vsaj v delavniški krog avtorja omenjenih tabelnih slik. Za opredelitev sloga marijagraškega slikarja je nedvomno pomembno njegovo poznavanje južnonemškega slikarstva prvih desetletij 16. stoletja. Grafični listi Daniela Hopperja so morali biti znani slikarju v Marija Gradcu, predvsem jedkanica z motivom Križanja, sicer datirana prepoznano med leti 1525 in 1530. Po njej je marijagraški mojster povzel nekatere drže figur (pod križem žalujoča Marija, Longin) in njihovo razporeditev v prostoru (Longin, ki prebada Kristusu srce). Vignjevič⁴⁷ pa je opozoril še na lesorez Hansa Baldunga Snemanje s križa, nastal je med letoma 1505 in 1507, ki ga je marijagraški mojster gotovo uporabil kot predlogo za svojo kompozicijo istega motiva. Da je bil Baldungov lesorez znan tudi na Koroškem, vidimo na prizoru Snemanja s križa iz cikla agonije Kristusovega trpljenja na poslikavi zunanjsčine kostnice sv. Mihaela ob romarski cerkvi v Gospe Sveti. Kostnico, ki je bila po vsej verjetnosti zgrajena že v 12. ali 13. stoletju, so po letu 1500 obdali z nadstropnim, devetkotnim odprtim arkadnim hodnikom ter leta 1521 poslikali z omenjenimi prizori iz Kristusovega pasijona.⁴⁸ Kljub temu da so prizori precej uničeni in nerestavrirani, smemo na podlagi primerjav z omenjeno oltarno sliko mnogofiguralnega Križanja iz podružnične cerkve sv.

Pavla v St. Paulu tudi v slikarju stenskih slikarij na zunanjsčini kostnice pri Gospe Sveti videti bližino slikarske roke mnogofiguralnega Križanja, torej slikarja, v čigar delavnico postavljamo tudi glavnega marijagraškega mojstra. V Marija Gradcu je sodelovalo več slikarskih rok, a na tem mestu tako kaže omeniti, da bi slikarja, ki je poslikal stene okoli oken v prezbiteriju z motivom Jesejeve korenike in imitacijo renesančnih pilastrov z dekorativno-simboličnimi reliefi na način tako imenovanega *grisailla*, smeli poistovetiti s slikarjem, ki je poslikal znamenje v kraju St. Helen bei Mühlen na avstrijskem Štajerskem, datirano z letnico 1514.⁴⁹ Podobnosti so v podajanju figuralike, robatih obraznih potezah in intenzivni barvitosti ter mestoma nekoliko trdem gubanju draperij; tam pa srečamo tudi imitacijo renesančnih pilastrov s podobno dekorativno motiviko. Istovetnost slikarske roke pač kaže na sosednji, avstrijski prostor ter tako dokazuje, da ni šlo za direktni vpliv italijanskega sosedstva tako pri nastanku poslikave marijagraške podružnice kot tudi poslikave rajhenburške sobane. Zasluge za nastanek marijagraške poslikave je izgubljen nemški napis pripisoval laškemu meščanu Matiji Stichu, vendar za njo bržkone tiči kolektivno naročilo laškega meščanstva. Pri tem ne smemo pozabiti, da je bil v Laškem sedež pomembne, obsežne in bogate župnije, zato lahko z veliko gotovostjo domnevamo, da je v kraju delovala razgledana in izobrazena duhovščina, ki bi lahko prispevala k vsebinskemu izoblikovanju marijagraške poslikave,⁵⁰ na drugi strani pa kajpak izobrazeno plemstvo, ki se je v Rajhenburgu očitno že oziralo po čistejših renesančnih slikarskih kanonih.

Glede na povedano ostaja odprto vprašanje namembnosti poslikane sobane, locirane na repu bivalnega dela renesančno prezidanega gradu. Dosedanji pisci⁵¹ so na temelju ikonografske opredelitve, predvsem upodobitve personifikacij krščanskih kreposti, prostor opredeljevali kot sodno dvorano. Teza se med drugim opira tudi na zgodovinski podatek, da so rajhenburški gospodje leta 1497 od Maksimilijana I. dobili pravico do visokega sodstva na svojem obsežnem ozemlju,⁵² vendar je ustno izraženi pomislek zgodovinarjev⁵³ glede omenjene trditve več kot na mestu. Namreč, sodni procesi v obravnavanem obdobju niso bili namenjeni zgolj sojenju obsojenega, marveč tudi v opomin in poduk širši množici ljudi, ki je sodelovala pri procesu in so tako nedvomno predstavljali tudi svojstven javni ter tako

49 Lanc, *Mittelalterliche Wandmalereien*, str. 496–498.

50 Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji: Vzhodna Slovenija*, str. 135–136.

51 Golob, *Freske*, str. 142–157; Vignjevič, *Brestanica*, str. 297–298, kat. št. 173; Höfler, *Srednjeveške freske v Sloveniji: Vzhodna Slovenija*, str. 135.

52 Koropec, *Brestanica z okolico*, str. 67.

53 Polemiko je vpeljal Boris Hajdinjak, ki se mu na tem mestu zahvaljujem za izražene pomisleke in mnenja.

45 Höfler, *Die Tafelmalerei*, str. 182.

46 Prav tam.

47 Vignjevič, *Likovna izpovednost*, str. 46.

48 Zadnikar, *Po starih*, str. 84–86.

spektakularni dogodek, čemur majhen prostor s premišljeno, posvečenim namenjeno poslikavo, lociran ob privatnih, bivanju namenjenih reprezentančnih sobanah, vsekakor ne bi mogel ustrezati. Glede na lokacijo sobane bi prej kot vse drugo prostor humanistično nastrojeni naročnik uporabljal kot neke vrste renesančni *studio*. Pri izbrani tematiki torej gre za t. i. *pravičnostne* podobe, med katerimi sicer seveda prednjači Zadnja sodba. Z njimi so od 15. stoletja naprej severno od Alp pogosto poslikavali prostore v mestnih hišah in gradovih. Suzanina zgodba pa sodi med starozavezne teme, ki sta jih kot »antične« obujala sočasna literatura in gledališče nemškega humanizma, kar se je seveda odražalo tudi v likovni umetnosti.⁵⁴ Poslikana celota sobane v gradu Rajhenburg torej zgovorno priča o izobraženem in ambicioznem naročniku, ki je bil med drugim seznanjen tudi s slogovnimi novostmi okolja, h kateremu se je kot zvest podpornik Habsburžanov oziral za umetniki in kulturnimi trendi.

LITERATURA

- Demus, Otto: *Die spätgotischen Aläre Kärntens*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1991.
- Golob, Nataša: Freske z brestaniškega gradu: predlog ikonografske interpretacije. *Brestanica, Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 142–157.
- Golob, Nataša: Marija Gradec: Vsebina grisaillev v prezbiteriju. *Celjski zbornik 1977–1981*. Celje: kulturna skupnost občine, 1981, str. 329–343.
- Guth, Klaus: *Kaiser Heinrich II. und Kaiserin Kunigunde. Das heilige Leben, Legende, Kult und Kunst*. Imhof Verlag 2002.
- Höfler, Janez: *Die Tafelmalerei der Dürerzeit in Kärnten 1500–1530*. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1998.
- Höfler, Janez: Humanismus und Renaissance in den bildenden Künsten Sloweniens = Humanizem in renesansa v slovenski upodabljajoči umetnosti. *TU FELIX EUROPA: der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum = humanizem pri Slovencih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor*. Na Dunaju = In Wien: Slovenski znanstveni inštitut = Slowenisches Wissenschaftsinstitut, Ljubljana: Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, ZRC SAZU, 2011, str. 129–141.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji: Gorenjska*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji: Vzhodna Slovenija*. Ljubljana: Družina, 2004.
- Koropec, Jože: Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. *Brestanica, Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo 1982, str. 45–77.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I–V*. Ljubljana: Leonova družba, 1902–1928.
- Lanc, Elga: *Mittelalterliche Wandmalereien in der Steiermark*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002.
- Peskar, Robert: *Srednjeveške poslikave zunanjščin cerkva v osrednji Sloveniji: diplomsko delo*. Ljubljana, 1991.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 10).
- Poles, Rok: Grajske kapele. *Sakralna dediščina Šaleške doline* (ur. Ivo Stropnik). Velenje: Pozoj, 1998, str. 669–671.
- Ravnikar, Tone: Grad in gosposčina Sevnica v poznem srednjem veku. *Grad Sevnica*. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 57–81.
- Ravnikar, Tone: Šaleška dolina med romaniko in barokom. *Šaleška dolina med romaniko in barokom: katalog razstave*, Muzej Velenje, 1998 (Ravnikar, Tone (ur.)). Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, 1998, str. 5–30.
- Stange, Alfred: *Malerei der Donauschule*. München 1971.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga. Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Vidmar, Tatjana: *Biblijski cikel fresk z gradu Švarcenštajn pri Velenju. Profano stensko slikarstvo na območju Slovenije v 16. stoletju*. Diplomsko naloga (tipkopis v knjižnici oddelka za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani). Ljubljana, 2003.
- Vignjevič, Tomislav: Brestanica, grad. Nasledstvo Mojstra marijagraških fresk. *Gotika v Sloveniji* (Ljubljana, Narodna galerija, 1. 6. – 1. 10. 1995, ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 297–298, kat. št. 173.

⁵⁴ Höfler, Humanismus und Renaissance, str. 129–141. V ta kontekst je treba pritegniti še leta 1995 odkrite freske iz prvega nadstropja stolpica pred južno fasado gradu Švarcenštajn v Lazah pri Velenju iz tretje četrtine 16. stoletja, ki so jih zaradi zavarovanja po snetju in restavratorsko-konzervatorskih posegih shranili v Muzeju Velenje (Ravnikar, Šaleška dolina, str. 5–30; Poles, Grajske kapele, str. 669–671; Vidmar, *Biblijski cikel*; Menoni, Premik (*Primož Trubar 1508–1586*), str. 52–53; Menoni, Premik (*Stati inu obstati*), str. 234–236; Menoni, Laze pri Velenju, str. 86–89).

Vignjević, Tomislav: Likovna izpovednost in zakramentalna simbolika dveh prizorov iz cikla fresk v Marija Gradcu pri Laškem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, XLI, Ljubljana: Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2005, str. 39–58.

Zadnikar, Marjan: *Po starih koroških cerkvah*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1984.

S U M M A R Y

Frescoes in the Renaissance hall of the Rajhenburg Castle

The Rajhenburg Castle has long been at the centre of scholarly interest, primarily due its outstanding historical architectural features, but also because of the magnificent frescoes in the triangular hall on the first floor of the eastern tract, which are among the rare preserved witnesses to the 16th-century profane mural painting in the Slovenian territory. The artwork covers all the walls, including the window niche in the northern wall, featuring the barely discernible scenes from the Passion of Christ, the Last Supper in the eastern and Christ on the Mount of Olives in the western portion. The fresco on the northern wall left of the window niche, depicts an interesting group of four personifications of Christian virtues – *Iustitia* (preserved only with the title band and attribute), *Fortitudo*, *Spes*, *Temporantia* – continuing in the western section of the northern wall with a group of three courtiers engaged in what seems to be a leisurely conversation. Left of the group is a bearded man, set apart from the others by a painted pillar, and one cannot help but wish to recognise in this noble crowd the Habsburg Emperor Maximilian I, accompanied by his first wife Mary of Burgundy or, more likely, the beautiful Bianca Maria Sforza, and the more distant figure as the Rajhenburg's most important representative Reinprecht. The entire western wall used to be covered by more frescoes, which have been almost completely destroyed. The southern wall depicts two separate scenes, the presumed Solomon's Judgement and the wrongful

condemnation of virtuous Susanna from the Book of Daniel. According to the first iconographic study of the frescoes at Brestanica, both scenes should be identified with the legend of Emperor Henry and Empress Cunigunde, but the paper at hand rejects this proposal. We do, however, agree that the selected scenes undoubtedly belong to the so-called *righteous* depictions, which led previous authors to identify the place as a courtroom – a function such a small room with sophisticated frescoes comprehensible only to a savvy observer, as well as a room standing adjacent to private representative halls could by no means have. Owing to the latter, one should perhaps also have in mind that the procurer must have had an education in the humanities and used this space as a Renaissance *studio*.

Whereas in the current stage of research, we admittedly continue to place the Brestanica frescoes into loosely the third decade of the 16th century, we certainly have no difficulties in identifying their stylistic features. They are the work of a painter from the workshop of the master who in 1526 painted the church at Marija Gradec. Drawing on analogies with the art of the Dürer period, the latter came to Slovenian Styria from artistically more advanced and prosperous Austrian Carinthia and Styria. The author of the Renaissance frescoes in the hall of the Rajhenburg Castle narrowed down the broad range of facial types used by the master of Marija Gradec, but preserved his sense of balanced composition. In this connection, it should also be pointed out that the painter at Rajhenburg never attained the artistic accomplishment of the master of Marija Gradec, with his main deficiency being in depicting arms and legs, as well as human proportions. Nevertheless, he compensated for his weakness with a monumental presentation of figures that evoke the new Renaissance spirit. Thus, he demonstrated a great aptitude for merging numerous architectural and decorative elements with figural scenes, without robbing the latter of narrative power, and an even greater aptitude for progressive stylistic vision. Due to the latter, he left no trace in his frescoes of the late-Gothic tradition and conservatism, from which the painter of Marija Gradec could not completely depart.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.52:728.81(497.4Rajhenburg)"1570/1881"

Prejeto: 12. 6. 2013

Lidija Slana

Univ. dipl. oec. v pokoju, Brilejeva 6, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: slanalidija@gmail.com

Lastniki Rajhenburga med 16. in 19. stoletjem (1570–1881)

IZVLEČEK

V prispevku so predstavljeni lastniki gradu in gosposčine Rajhenburg od leta 1570, ko se je končal rod vitezov Rajhenburških in so dediščino prevzeli sorodniki Welzerji, za njimi baroni Egkh-Hungerspach, Gall-Gallensteini, Mosconi, grofje Attems in drugi, vse do leta 1881, ko je pater Gabriel Giraud kupil grad in ga podaril meniškemu redu trapistov.

KLJUČNE BESEDE

Rajhenburg, Luknja, Brežice, plemiške rodbine na Štajerskem, Welzer, Egkh-Hungerspach, Gall-Gallenstein, Moscon, Attems, Heister, Waldburg-Zeil-Wurzach, Mandelstein, Delena, Esebeck

ABSTRACT

PROPRIETORS OF RAJHENBURG BETWEEN 16TH AND 19TH CENTURY (1570–1881)

The proprietors of the castle and seignery Rajhenburg are represented in the contribution, since the year 1570, when the lineage of the knights of Rajhenburg died out and the heritage was taken over by their relatives the Welzer and then by the barons Egkh-Hungerspach, the nobles Gall-Gallenstein and Moscon, the counts of Attems and others, till the year 1881, when the friar Gabriel Giraud bought the castle and offered it to the religious order of Trappists.

KEY WORDS

Rajhenburg (Reichenburg), Luknja (Luegg), Brežice (Rann), noble families in Styria, Welzer, Egkh-Hungerspach, Gall-Gallenstein, Moscon, Attems, Heister, Waldburg-Zeil-Wurzach, Mandelstein, Delena, Esebeck

Uvod

V tristoletnem obdobju, od leta 1570, ki ga zaznamuje izumrtje vitezov Rajhenburških, pa vse do leta 1881, ko je grad s posestvom kupil Camille Giraud in ga podaril iz Francije izgnanim menihom trapistom, se je na gradu in gospodstvu Rajhenburg zvrstilo precejšnje število lastnikov. Večinoma so lastniki, z izjemo članov rodbin Moscon in Attems, Rajhenburg posedovali le kratek čas, nekateri so mu s prezidavami in dozidavami dali tudi novo podobo. Nekateri lastniki so v gradu tudi stanovali, drugi so ga občasno obiskovali, tretji so ga popolnoma prepustili upravljanju oskrbnikov. Vsekakor je konec 19. stoletja dočakal častitljivo starost in preobrazbo v samostan v dokaj zadovoljivem stanju.

Rodbina Welzer – dediči vitezov Rajhenburških (1570–1576)

Welzerji so bili staro štajersko plemstvo, ki se je v pisnih virih pojavilo sredi 13. stoletja. Ime so dobili po krajih Oberwölz in Niederwölz, ki ležita v dolini Wölz v zgornjem porečju reke Mure na Štajerskem in sta bila v lasti Freisinga že v letu 1007. Na osnovi imena Konrad, ki je bilo v tej rodbini pogosto, lahko sklepamo, da so obstajali že v 12. stoletju. Svojo kariero so pričeli kot uradniki in oskrbniki cerkvenih posestev, salzburškega samostana v Admontu in freisinske nadškofije ter gospodov Liechtensteinskih.¹ Kasneje so se odlikovali tudi v posvetnih službah in najbolj sposobni člani te številne, sredi 18. stoletja v moškem rodu izumrle rodbine, so bili pogosto na najvišjih položajih štajerske in koroške deželne vlade. S pametnimi porokami z dedinjami raznih gospodstev, hčerkami bogatih lastnikov kapitala ali članicami izumrlih rodbin so pridobili številna gospodstva in gradove na Štajerskem in Koroškem, kar je prispevalo k hitremu razvoju rodbine.

V dobrih petsto letih svojega obstoja so Welzerji oblikovali več linij, od katerih sta za dedovanje Rajhenburga pomembni dve, ki sta izvirali od potomcev Konrada III., ki je bil v službi Liechtensteinskih in je umrl pred letom 1334.² To sta bili liniji Spiegelfeld-Feistritz in Eberstein.

Linija Spiegelfeld-Feistritz. Hans IV., predstavnik četrtega rodu po Konradu III., je bil od leta 1436 skoraj do smrti leta 1495 oskrbnik in uradnik na gradu Rothenfels pri kraju Oberwölz, ki je bil v lastni freisinskih škofov. Bil je tudi član zgornjeavstrijskih stanov v Judenburgu. S soprogo Margareto Reischer je imel štiri sinove in hčerko. Njegov naslednik Rupert III. je v letu 1500 od Klare, hčere Gašperja Mauerja, kupil posestvo in dvor Spiegelfeld

pri Sv. Lovrencu v dolini reke Mure. Spiegelfeld je postal središčno gospodstvo rodbine, ki se je leta 1502 pričela imenovati Welzer pl. Spiegelfeld-Feistritz.³ Rupert III. je vse življenje povečeval posest. Njegovo življenje so zaznamovali stalni prepiri za mejo s sosedi pl. Stubenbergi. Umrl je 3. julija 1525 v bitki proti kmečkim puntarjem pri Schladmingu.⁴

Prva povezava Welzerjev s pomembno rodbino vitezov Rajhenburških je nastala leta 1505, ko se je Rupert III. oženil z Margareto, hčerko Hansa II. Rajhenburškega in nečakinjo štajerskega deželnega glavarja Rajnpredha I. Rajhenburškega. Margareta je umrla pred letom 1515 in zapustila sina Hansa V. Rupert III. se je leta 1515 oženil z Veroniko Dachpeck, s katero je imel sina Ludvika I. ter hčeri Rozino in Margareto. Rozina se je leta 1535 poročila z Magnusom Egkh-Hungerspachom, ki je postal leta 1543 nižjeavstrijski regimentni svetnik in leta 1552 cesarski državni dvorni svetnik.⁵ Ta povezava je imela po vsej verjetnosti kasneje vpliv tudi na to, da so Egkh-Hungerspachi po izumrtju Rajhenburških lažje pridobili njihov grb.

Hans V., sin Margarete Rajhenburške, je bil Rupertov naslednik. Podedoval je freisinske in liechtensteinske fevde in nadaljeval prepir s Stubenbergi. V deželno knežji službi je zasedal položaj svetovalca in višjega dvornega konjušnika. Bil je tudi komisar

Grb Hansa V. Welzerja, kranjskega deželnega glavarja, 1557 (ARS, AS 1071, Zbirka grbov).

¹ Stumberger, *Die Welzer*, str. 26–28.

² Prav tam, str. 29.

³ Grad Feistritz je bil prvotno povezan z drugo linijo Welzerjev (gl. Eberstein).

⁴ Stumberger, *Die Welzer*, str. 130–133.

⁵ Prav tam, str. 173.

in poslanec na Dunaju. Zaradi stalne odsotnosti od doma je posesti upravljala njegova žena Ana pl. Schärfenberg.

Od leta 1550 je bil Hans V., skupaj z Jörgom Stadlerjem pl. Lichteneggom in Evfemijo pl. Stubenberg, vdovo po Krištofu Rajhenburškem, varuh svojega nečaka v drugem kolenu, mladoletnega Hansa Rajnprehta Rajhenburškega. Od 1554 do 1557 je bil deželni glavar na Kranjskem. Umril je pred 25. aprilom 1558, kajti na ta dan je dobila vdova Ana ukaz od cesarja Ferdinanda I., da grad v Ljubljani in inventar prepusti Jakobu pl. Lambergu.⁶

Linija Eberstein. Potomci Wulfinga, drugega sina Konrada III. Welzerja, ki je bil oskrbnik na freisinškem gospostvu Feistritz v dolini Katschtal na Koroškem in je umrl po letu 1343, so že v naslednji generaciji z ženitvami pridobili novo gospostvo. Wulfingov sin Krištof II. je bil v prvem zakonu od leta 1361 oženjen z Amalijo, dedinjo rodbine Tennberg in s posestvom je dobil tudi Tennbergov grb. Leta 1358 se je Krištof II. oženil z Zofijo Lobming, njen sin Mavricij I. pa je postal dedič po izumrli rodbini Lobming.

Mavricij I. (ok. 1359–1429) sodi med najvidnejše člane rodbine Welzer. Z nakupi je povečeval posest in pametno gospodaril. Bil je prvi član rodbine, ki se je odlikoval v deželnoknežji službi. Do leta 1408 je bil štajerski deželni upravitelj, leta 1409 je bil imenovan za glavarja v Pordenonu, vendar je imel tam namestnike, ker je bil hkrati tudi oskrbnik in uradnik salzburškega gospostva Fohnsdorf. Iz treh zakonov je imel 12 otrok. Mavricij I. je umrl leta 1429.

Njegovemu nasledniku, Mavriciju II., je druga žena, Elizabeta pl. Herberstein, za doto prinesla gospostvo in grad Eberstein na Koroškem, ki ga je podedovala po svoji materi. V boju za celjsko dediščino je Mavricij II. zvesto služil cesarju Frideriku III., zato je leta 1458 za nagrado dobil grb v letu 1457 izumrlih pl. Ebersteinskih. Grad Eberstein je postal njegov sedež in dal ime tudi njegovi liniji, ki se je uspešno udomačila v svoji novi domovini Koroški. Mavricij II. je umrl leta 1462.

Mavriciju II. so sledili sin Baltazar II., vnuk Krištof VI. in pravnuk Sigmund IV., ki se je v prvem zakonu okrog leta 1557 poročil s Poliksena Rajhenburško, nečakinjo v drugem kolenu Margarete Rajhenburške, ki je bil poročena z Rupertom III. iz štajerske linije Welzer Spiegelfeld-Feistritz. Poliksena je bila vnukinja slavnega vojskovodje in štajerskega deželnega glavarja Rajnprehta I. Rajhenburškega. Rojena je bila leta 1516 in v prvem zakonu poročena z vitezom Andrejem Grabnom, zadnjim svojega rodu, ki je umrl leta 1556 po dvajsetih letih zakona. Pokopan je v mariborski stolnici.

⁶ Prav tam, str. 171.

Poliksena je v drugi zakon prinesla gospostvo in grad Gleichenberg na Štajerskem, ki ga je leta 1552 podedovala po svoji teti v drugem kolenu, Vanduli, hčerki Rajnprehtovega brata Jurija II. Rajhenburškega.⁷ Jurij II. in brat Rajnpreht I. sta Gleichenberg pridobila od Rajnprehta IV. pl. Wallsee v letu 1478, hkrati z gospostvom Riegersburg.⁸ Poliksena ne v prvem ne v drugem zakonu ni imela otrok, njen drugi zakon pa je bil povod, da so Welzerji dokazovali pravico do rajhenburške dediščine.

Zahteve po nasledstvu. Poliksenin brat Krištof II. Rajhenburški je pri svojih sedemintridesetih letih leta 1549 umrl in zapustil mladoletnega sina Hansa Rajnprehta, ki tedaj najbrž ni bil star več kot eno leto. Varuh je postal njegov stric v drugem kolenu, Hans V. Welzer iz linije Spiegelfeld-Feistritz, ki pa je umrl že leta 1558 in varuštvo je prevzel njegov sin Rupert VI., skupaj s sorodnikom Rajhenburških, Francem Gradeneggom in Maksimiljanom Rüp-pom pl. Pfeilbergom.⁹

Rupert VI. pl. Spiegelfeld-Feistritz je bil najpomembnejši član rodbine Welzer v svoji generaciji. Bil je svetovalec nadvojvode Karla, višji dvorni lovski mojster notranjeavstrijskih dežel, poslanec in regimentni svétnik. Dobil je deželnoknežje fevde, ki jih je imel že njegov oče Hans V. Oženil se je z Zofijo Schrott, dedinjo gospostva in gradu Rogatec in v letu 1566 je postal tudi zakupnik Rogatca.¹⁰

Verjetno je Hans Rajnpreht postal polnoleten leta 1566. Leta 1568 se je oženil z Regino Schärfenberg.¹¹ Istega leta je po Barbari Wallsee podedoval gospostvo Niederwallsee v Nižji Avstriji z nekaj pripadajočimi posestvi.¹² Od dedičev Franca Gradenegega je leta 1569 za 4000 funtov kupil dvor Turn pod Rajhenburgom (*Turm unter Reichenburg*), ki ga je bila leta 1498 Margareta, sestrična njegovega slavnega pradedca Rajnprehta I., po vsej verjetnosti podedovala in prepustila svojemu drugemu možu Hansu Gradenegggu.¹³ V juliju 1569 je prodal Šrajbarski turn Janezu Krstniku Valvasorju. Pogodba je bila podpisana v Ljubljani, pričič sta bila Herbard baron Auersperg in Ahac pl. Thurn.¹⁴

Hans Rajnpreht Rajhenburški je že naslednje leto umrl v cvetu mladosti kot zadnji moški predstavnik starodavnega rodu Rajhenburških. Dediči so se nemudoma oglasili.

⁷ Glede sorodstva med Poliksena in Vandulo je navedba pri Moniki Stumberger (*Die Welzer*) napačna, zato se prav lepo zahvaljujem Borisu Hajdinjaku za posredovanje pravih podatkov.

⁸ Stumberger, *Die Welzer*, str. 189, op. 834.

⁹ Prav tam, str. 198.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Schmutz, *Lexicon III*, str. 299.

¹² Stumberger, *Die Welzer*, str. 198, op. 870.

¹³ Schaeffer, Reinprecht, str. 303; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Stopar, *Grajske stavbe V*, str. 134.

¹⁴ ARS, AS 2048, Auersperg, 1569 VII. 22, Ljubljana.

Modri volk Rajhenburških (*Valvasor, Opus insignium*).

S sklicevanjem na bližje sorodstvo sta obe liniji Welzerjev, tako linija Spiegelfeld-Feistritz (pokojna prateta Margareta) kot linija Eberstein (še živeča teta Poliksena) podedovali večji del rajhenburških posestev, predstavniki linije Spiegelfeld-Feistritz pa so podedovali tudi rajhenburški grb – kronanega modrega volka – in ga umestili v srčni ščit svojega grba.

Potrditev fevdov pokojnega Hansa Rajnprehta so Welzerji prejeli v letu 1571. Iz linije Eberstein je bil prejemnik fevdov Sigmund IV., iz linije Spiegelfeld-Feistritz pa so fevde prejeli bratje Rupert VI., Hans VII., Kristof Rajnpreht, Ahacij II., Sigmund VI. in sestra Ana, poročena z Baltazarjem Lambergom. Ker je bila druga sestra Radegunda v tem letu že pokojna, so fevde prejeli njeni otroci, ki jih je imela z Erazmom Stadlerjem z Lichtenegga.¹⁵ V juliju 1570 je Poliksena še živela, umrla je najkasneje do konca leta 1572.

Welzerji so na Spodnjem Štajerskem po Rajhenburških podedovali Rajhenburg¹⁶ in dvor Rožno (*Rosenbüchel*) s sto enotami posesti in gorskih pravic v 25 krajih¹⁷ ter hišo pred gradom v Brežicah.¹⁸ Turn pod Rajhenburgom so prejeli Langenmantli, drugi sorodniki Rajhenburških.¹⁹

Wilhermsdorf: desno – grb Welzerjev z volkom v srčnem ščitu, levo – grb grofov Hohenlohe (<http://www.dr-bernhard-peter.de/Heraldik/Galerien/galerie1075.htm>)

Nadvojvoda Karel je nato 21. junija 1571 bratom Ruprehtu VI., Hansu VII., Kristofu Rajnprehtu, Ahaciju II. in Sigmundu VI. Welzerjem iz Spiegelfelda zaradi smrti Hansa Rajnprehta Rajhenburškega podelil rajhenburški grb.²⁰ Hkrati je izboljšal rodbinski grb, tako da so železni deli postali pozlačeni. Glavni ščit grba Welzerjev iz Spiegelfelda je bil razdeljen takole: 1. in 4. polje: na rdeče-srebrno razdeljenem ozadju se nahaja navzdol upognjen stisk dveh rok v znak zvestobe (*treuebund*), ki tvori dvojni »v« (začetnica priimka Welzer), desna roka je v srebrnem oklepu, leva roka je oblečena v rdeče (izvorni grb Welzerjev); 2. in 3. polje: na črnem ozadju je navzdol obrnjena in postrani usmerjena srebrna ost (leta 1361 podedovani grb Tennbergov); srčni ščit: na srebrnem ozadju modri volk z zlato krono (Rajhenburg).²¹

Vse kaže na to, da je bil grad Rajhenburg primeren kraj za poroke, kajti grajska kapela, sezidana v gotskem slogu v prvi četrtini 16. stoletja, je bila res veličastna. Dne 1. februarja 1573 se je tu poročil Sigmund IV., vdovec po Polikseni Rajhenburški, s Katarino Stübich, vdovo Gašperja II. Lamberga.²² Dva dni po poroki je številna Gubčeva vojska – bilo je ravno obdobje velikega hrvaško-slovenskega kmečkega upora – pri Rajhenburgu prečkala Savo in pričela oblegati grad. Bajе jim je Sigmund dal hrane in se tako rešil nadaljnjege obleganja. Kmečko vojsko so nato 5. februarja pri Krškem premagali Uskoki, 9. februarja pa so bili uporniki pri Dolnji Stubici dokončno premagani.²³

V isti kapeli načrtovana poroka Sigmundovega

¹⁵ Stumberger, *Die Welzer*, str. 190 in op. 840.

¹⁶ Prav tam, str. 388, op. 1640.

¹⁷ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258.

¹⁸ Prav tam, str. 253.

¹⁹ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Stopar, *Grajske stavbe*, V, str. 134.

²⁰ StLA, A Welzer, Sch. 1, H 2, 1571 VI. 21.

²¹ <http://www.dr-bernhard-peter.de/Heraldik/Galerien/galerie1075.htm>.

²² Adler, 1894, str. 183.

²³ Grafenauer, *Boj za staro pravdo*, str. 284.

bratranca Ahacija II. pa se ni končala tako srečno. Ahacij je bil vpisan v imenjsko knjigo kot lastnik gospostva, ki je bilo ovrednoteno z 214 gld 5ß 214 ½ d imenjske rente,²⁴ in verjetno je na gradu več ali manj stalno prebival.²⁵ V grajski kapeli se je 5. decembra 1573 želel poročiti z Marušo iz znane štajerske rodbine pl. Saurau, a je dan pred načrtovano poroko nenadoma umrl.²⁶

Leta 1574 so Ahacijevi dediči, bratje Hans VII., Krištof Rajnpreht in Sigmund VI., prodali glavino gospostva Rajhenburg bratu Rupertu VI., del pa Maksimiljanu Rüppu, nekdanjemu varuhu Hansa Rajnprehta Rajhenburškega.²⁷ Rupert VI. je še istega leta umrl. Grad so podedovali Rupertova vdova Sofija Schrott in mladoletni sinovi Erenrajh, Jurij Rupert, Hans IX. in Bernard II.²⁸ Dne 18. junija 1575 je vdova Zofija kot varuhinja svojih otrok prodala grad Rajhenburg, ki je bil leta 1542 ocenjen za 1000 goldinarjev, svetovalcu nadvojvode Karla, Gašperju Raabu.²⁹ Po vsej verjetnosti je hotela s kupnino popraviti škodo na gradu Rogatec, na katerem je z otroki prebivala, ker je ta leto pred tem skoraj popolnoma pogorel. Rogatec je skoraj na novo pozidala, tako da je še naprej uspešno služil njej in njenim potomcem.³⁰

Tako je rodbina Welzer kmalu zapustila Rajhenburg. Poleg številnih gospostev na Zgornjem Štajerskem in Koroškem so imeli Welzerji na južnem Štajerskem med drugim tudi gradove in dvore Hirsenturn (1563), Hompoš (do 1572), mariborski mestni grad (do 1587), Lemberg pri Dobrni (do 1604), Ponikvo pri Šentjurju (do 1604), Ravno polje (do 1629), Rogatec (do 1607), Tabor (do 1608), Turn v Hrastovcu (1622), Vojnik (1629) ter urade Ponikva pri Šentjurju, Vojnik, Kozje in Šperenberg.³¹ V začetku 17. stoletja so morali marsikaj od tega prodati, ker se je večina članov, posebno iz koroške linije Eberstein, odločila za izselitev v nemške dežele in na Madžarsko, kajti rodbina je bila protestantska. Zanimivo je, da so tudi v emigraciji večinoma obdržali svoj status, v nasprotju z nekaterimi rodbinami, ki so tam ubožale in propadle. Nekaj članov rodbine se je tudi vrnilo na Koroško in so živeli naprej, kot da migracije ne bi bilo – seveda so se vrnili tudi h katoliški veri. V letu 1627 so dobili baronski naslov, v letu 1694 grofovskega, do srede 18. stoletja pa je rodbina v moškem rodu izumrla.³²

Kranjski Welzerji. Zanimivo je, da je obstajala tudi »kranjska« linija Welzerjev, ki je imela posesti na Kranjskem. Po vsej verjetnosti so bili prišli na Kranjsko hkrati z gospodi iz Puchsa – Višnjegorskimi in so tu ostali še skoraj stoletje po izumrtju slednjih. V letu 1305 je Fric (III.) pl. Niederwelz s privoljenjem žene Kunigunde in brata Konrada (V.) prodal ljubljanskemu meščanu Alberju, njegovi ženi Agnezi in dedičem za 50 mark oglejske veljave svojo lastnino, to je 5 hub v Mali Loki pri Višnji Gori, dve hubi in mlin v Stranski vasi, dve hubi v »Phappendorf« in dve hubi v Šmihelu,³³ skupaj z vsemi ljudmi (lastnimi in svobodnimi), ki jih je imel na Kranjskem v Marki. Po prodaji posesti so se vrnili na Štajersko in leta 1410 v moškem rodu izumrli. Zadnji predstavnik povratnikov s Kranjskega je bil Hans II.³⁴

Baroni Egkh-Hungerspach (1576–1603)

Gašper Raab, ki je leta 1575 kupil rajhenburško gospostvo, ga je v naslednjem letu prodal priletnemu Janezu Jožefu baronu Egkh-Hungerspachu, ki ga je takoj izročil mlajšemu sinu Jerneju. Gospostvo je bilo ovrednoteno z 207 gld 3 ß 10 ½ d imenjske rente.³⁵

Žlasti v okolju Kranjske zelo spoštovana in bogata protestantska rodbina Egkh-Hungerspach je bila v tem času v nenehnem vzponu. Poleg rodbinskega sedeža Brdo pri Kranju so imeli v zakupu med drugim tudi urada Naklo in Primskovo, grad Smednik, Bokalce, hišo v Ljubljani ter številna posestva na Primorskem in Tirolskem. Leta 1549 so postali baroni. V letu 1576 je bilo že jasno, da bodo od nadvojvode Karla kmalu prejeli častno dedno službo dvornega paličarja. Sedaj se jim je ponudila priložnost, da izkoristijo sorodstvo in znanstvo z Welzerji ter si pridobijo še rajhenburško gospostvo ter po možnosti izboljšajo družinski grb.³⁶

Sorodstvo Welzerjev in Egkh-Hungerspachov je prihajalo z dveh strani: Rozina Welzer, hči Ruperta III., je bila na Dunaju poročena z Magnusom Egkh-Hungerspachom, s katerim sta imela enajst otrok, od katerih pa se nihče ni potegoval za rajhenburško dediščino. Janez Jožef Egkh-Hungerspach (1506–1579), Magnusov bratranec s Kranjske in sin Jurija Egkha (1462–1537), graditelja dvorca Brdo pri Kranju, enega prvih kapitalistov na Kranjskem in brezobzirnega zbiralca bogastva, pa je prav rad izkoristil koristne rodbinske povezave. Gospostvo je kupil za svojega sina Jerneja, ki je bil v drugem zakonu poročen z Marijo, hčerko Kristofa Khevenhuellerja in Ane Marije Welzer-Eberstein,

²⁴ Imenjska renta (= davek), vpisana v imenjski knjigi (glej: http://sl.wikipedia.org/wiki/Imenjska_knjiga); gld= goldinar (=8 ß), ß=krajcar (30 d), d=denarič.

²⁵ StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 296.

²⁶ Stumberger, *Die Welzer*, str. 204.

²⁷ StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 296.

²⁸ Stumberger, *Die Welzer*, str. 388.

²⁹ Prav tam, str. 190.

³⁰ Stopar, *Grajske stavbe*, V, str. 113–114.

³¹ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 80, 107, 207, 212, 216, 226, 233, 234, 257; Jakič, *Gradovi*, str. 467.

³² Stumberger, *Die Welzer*, str. 432.

³³ Mišljen je Šmihel pri sedanjem Novem mestu.

³⁴ Stumberger, *Die Welzer*, str. 37–38.

³⁵ StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 296.

³⁶ Slana, *Brdo pri Kranju*, str. 56–63.

hčerke Mavricija IV., svétnika in deželnega upravitelja na Koroškem. Najstarejši Jernejev sin Volkard je bil torej vnuk Welzerjev, saj Jernej v prvem zakonu z Elizabeto Klügel ni imel potomcev.³⁷

Baron Janez Jožef si je takoj po pridobitvi Rajhenburga pričel prizadevati, da bi se rajhenburški modri kronani volk povzpел v njegov rodbinski grb in to mu je kmalu uspelo, gotovo zaradi dobrega slovesa med protestantskim plemstvom, ki mu takrat nadvojvoda Karel še ni mogel do živéga. Dne 10. marca 1577 so tudi baroni Egkh-Hungerspachi dobili rajhenburškega modrega volka v dopolnitev svojemu grbu.³⁸ Takrat je nadvojvoda Karel II. podelil Janezu Jožefu baronu Egkh-Hungerspachu, deželnemu upravitelju na Kranjskem, ter njegovim nečakom, Hanibalu, Sigmundu in Lovrencu,³⁹ častno dedno službo dvornega paličarja na Kranjskem (*Staeblmeister*), hkrati pa jim je izboljšal rodbinski grb. Prvotni grb vitezov Egkhov se je tako premaknil v srčni štít, modri kronani volk pa je, za razliko od dopolnitve grba Welzerjev, zasedel drugo in tretje polje.

V februarju 1577 je nadvojvoda Karl podelil baronu Jerneju Egkh-Hungerspachu fevdno pismo za krvno sodišče pri gradu Rajhenburg.⁴⁰

Leta 1579 je Jernej Egkh-Hungerspach Rajhenburg prepustil sinu Volkardu,⁴¹ malo pred smrtjo v

Grb baronov Egkh-Hungerspach (ARS, AS 1071, Zbirka grbov).

letu 1580 pa je del gospostva, ovrednoten s 4 gld imenjske rente, prodal Janezu Khislu, tako da je bilo gospostvo ovrednoteno še z 203 gld 3 ₰ 10 ½ d imenjske rente.⁴² Avgusta 1580 je nadvojvoda Karel podelil sinovoma Jerneja Egkh-Hungerspacha, Volkardu in Hansu Frideriku, visoko sodišče pri gradu Rajhenburg.⁴³ Volkardov brat Hans Friderik se od tedaj ne omenja več.

Leta 1581 je Volkard prejel v fevd tudi dvor Rožno.⁴⁴ Leta 1596 mu je žički prior dal v zakup za 15 let za 1012 gld pravico do žitne, vinske in mladežne desetine.⁴⁵

Nad Volkardom so se kmalu pričeli zbirati temni oblaki. Bivši uspešni študent iz Padove je bil namreč neomajen protestant, ki se nikakor ni hotel odpovedati svoji veri. Zato se je ob koncu stoletja pričel pripravljati na izselitev v nemške protestantske dežele in razprodajati svoje imetje. Najprej je leta 1599 Afri Ambstatt prodal ribolov na Savi, ki ga je nato nadvojvoda Ferdinand, sin in naslednik leta 1590 umrlega nadvojvode Karla, podelil v fevd njenemu možu Hansu, vrhovnemu poveljniku trdnjave Petrinja.⁴⁶ Hansu Ambstattu je Volkard leta 1599 prodal tudi dvor Rožno.⁴⁷ Leta 1603 je Afri Ambstatt prodal še celotno rajhenburško gospostvo.⁴⁸

Z ženo Katarino pl. Thannhausen in šestimi otroki se je Volkard Egkh-Hungerspach leta 1601 izselil v Regensburg in tam leta 1609 umrl.⁴⁹

Ob Volkardu Egkh-Hungerspachu različni viri kot lastnika Rajhenburga omenjajo koroškega plemiča Aleksandra Paradeiserja, nekateri ga postavljajo na Rajhenburg že v letu 1591, vendar ga v virih med lastniki ni moč najti.⁵⁰ Aleksander Paradeiser je bil sicer Volkardov sorodnik, od leta 1593 mož njegove sestrične Suzane Egkh-Hungerspach.⁵¹ Leta 1587 ga je nadvojvoda Karel počastil s častno dedno službo deželnega lovskega mojstra na Koroškem, hkrati z njegovimi brati, Jurijem, Andrejem in Lovrencem.⁵² Od leta 1597 do 1604 je bil Aleksander tudi član kranjskih deželnih stanov.⁵³ Prav lahko bi bil nekaj let na prošnjo Volkarda tudi zakupnik Rajhenburga, saj mu je ta, ko je odhajal v tujino, leta 1600 dal v zakup tudi svoje zastavljeno gospostvo Smlednik, ki ga je bil podedoval po očetu

42 StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 296.

43 ARS, AS 2048, Auersperg, 1580 VIII. 9, Gradec.

44 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258, Stopar, *Grajske stavbe*, V, str. 115.

45 Koropec, Brestanica, str. 62.

46 ARS, AS 1073, 1599 XI. 8, Gradec.

47 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258.

48 StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 296.

49 Dimitz, *Krain*, III., str. 375–376.

50 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; Jakič, *Gradovi*, str. 69.

51 Suzana je bila hči Volkardovega strica Adama Egkh-Hungerspacha z Brda pri Kranju in Suzane Dietrichstein.

52 ZAL, LJU 340, Paradeiser; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257.

53 Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 87.

37 Prav tam.

38 ZAL, LJU 340, geslo Egkh-Hungerspach.

39 Hanibal je bil sin Bonaventure (brata Janeza Jožefa), Lovrenc in Sigmund sta bila sinova tretjega brata, Franca Antona.

40 ARS, AS 2048, Auersperg, 1577 II. 12, Gradec.

41 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257.

Jerneju.⁵⁴ Zakup Rajhenburga je verjetno trajal le do leta 1603, ko je Volkard prodal Rajhenburg.

Aleksander Paradeiser se je po Suzanini smrti leta 1606 poročil s Katarino Aichelburg, vdovo Ludvika Egkh-Hungerspacha, vnuka Magnusa in Rosine Welzer-Eberstein.⁵⁵ Preživelih potomcev ni imel. Umril je že kmalu po poroki, kar izkazuje njegova zapuščinska inventarja, sestavljena v Ljubljani 15. in 17. januarja 1607.⁵⁶

Rodbina Gall-Gallenstein z Lebeka

Z Rajhenburgom sta povezana tudi sestra in brat, Afra in Franc Gall-Gallenstein, ki sta pripadala veji rodbine Gall-Gallenstein z Lebeka. To vejo je ustanovil v drugi polovici 14. stoletja Erhard, mlajši sin Alberta Gall-Gallensteina, omenjen leta 1377 in 1408, ki je imel v posesti grad Lebek blizu Vač.⁵⁷ Po Lebeku so se imenovali nekateri Erhardovi potomci še tja v prvo desetletje 17. stoletja, čeprav gradu že v 15. stoletju niso več posedovali. Tako se je Marija Saloma, hči Franca Galla in soproga Vida Ernesta oziroma Friderika Moscona, imenovala Gall-Gallenstein z Lebeka.⁵⁸

Erhardov vnuk Andrej je bil poročen z Barbaro

Grb vitezov Gallov (ARS, AS 1071, Zbirka grbov).

Hoffnitzer, vdovo nekega Luegerja, ki je bil lastnik gradu Luknja (*Lueg*) v Prečni blizu Novega mesta. Povezava z Luegerji z Jame (*Lueg*) pri Postojni ni dokazana. Morda je dejstvo, da je bil Andrejev in Barbarin sin Bernardin v letu 1545 izpričan kot gospodar Luknje, v zvezi z Barbarinim prvim možem, saj je bila vdova lahko dedinja gradu in ga je prinesla v drugi zakon.⁵⁹ Odslej se je veja Gall-Gallensteinov z Lebeka imenovala tudi po Luknji. Na gradu Luknja je leta 1576 umrl Bernardov nečak in naslednik Krištof Gall-Gallenstein, svetnik nadvojvode Karla, ki je imel z ženo Heleno pl. Wildenstein sina Franca in hčer Afro.

Afra Gall-Gallenstein – Tattenbach – Ambstatt (1603)

Afra (1548–1636), hči Krištofa Gall-Gallensteina z Luknje, je imela precej zanimivo življenje in prirojen dar za trgovanje. Leta 1571 se je poročila s Sigmundom Tattenbachom, članom štajerske veje rodbine Tattenbach, ki si je v drugi polovici 16. stoletja pridobila pomembna gospostva na Štajerskem, med njimi Bizeljsko, Kunšperk, Konjice, Podčetrtek ter številne dvore in urade.⁶⁰ Rodilo se jima je sedem otrok. Po Sigmundovi zgodnji smrti leta 1594 so bili vsi preživeli otroci, trije sinovi in hči, še mladoletni, zato je bila mati Afra njihova skrbnica do polnoletnosti. Leta 1598 so bili Tattenbachi povzdignjeni v barone in v letu 1602 so si bratje razdelili nepremičninsko dediščino.⁶¹ Najstarejši, Hans Krištof, je kmalu od obeh bratov kupil še nekaj njunih posestev, ki jih nista mogla vzdrževati, zato sta jih razprodala in se izselila v Avstrijo. To je bila po vsej verjetnosti posledica tega, ker jim je mati Afra, ki se je pred letom 1599 poročila s Hansom pl. Ambstattom, izročila zelo malo očetovega denarja in premičnin, tako da so se morali znajti po svoje. Hans Krištof je imel na srečo premožnega tasta, Nikolaja Rescha, ki mu je finančno pomagal, saj se je poročil z njegovo edinko Judito in dedinjo njegovih posesti.⁶² Kako zelo so potomci zamerili Afri njeno ravnanje do sinov, je morda razvidno s Sigmundovega nagrobnika v cerkvi sv. Ane v Slovenskih Konjicah, kjer je Sigmund predstavljen s svojimi sinovi, ob hčerah pa matere ni.⁶³

Afra je leta 1603 kupila Rajhenburg od Volkarda Egkh-Hungerspacha verjetno preko posrednikov, saj je bil Volkard tedaj že dve leti v tujini. Gospostvo je še v istem letu prodala bratu Francu.⁶⁴

⁵⁴ Levec, Flödnig, str. 142.

⁵⁵ ZAL, LJU 340, Egkh-Hungerspach.

⁵⁶ ARS, AS 309, XXXIV/P, št. 6.

⁵⁷ ARS, AS 1075, Gall; Lavrič, *Odsev*, str. 194; Stopar, *Grajske stavbe*, X, str. 95; Kos, *Vitez in grad*, str. 171.

⁵⁸ ZAL, LJU 340, Moscon.

⁵⁹ ARS, AS 1075, Gall; Stopar, *Grajske stavbe*, 11–12, str. 134.

⁶⁰ Zadavec, Tattenbachi, str. 55.

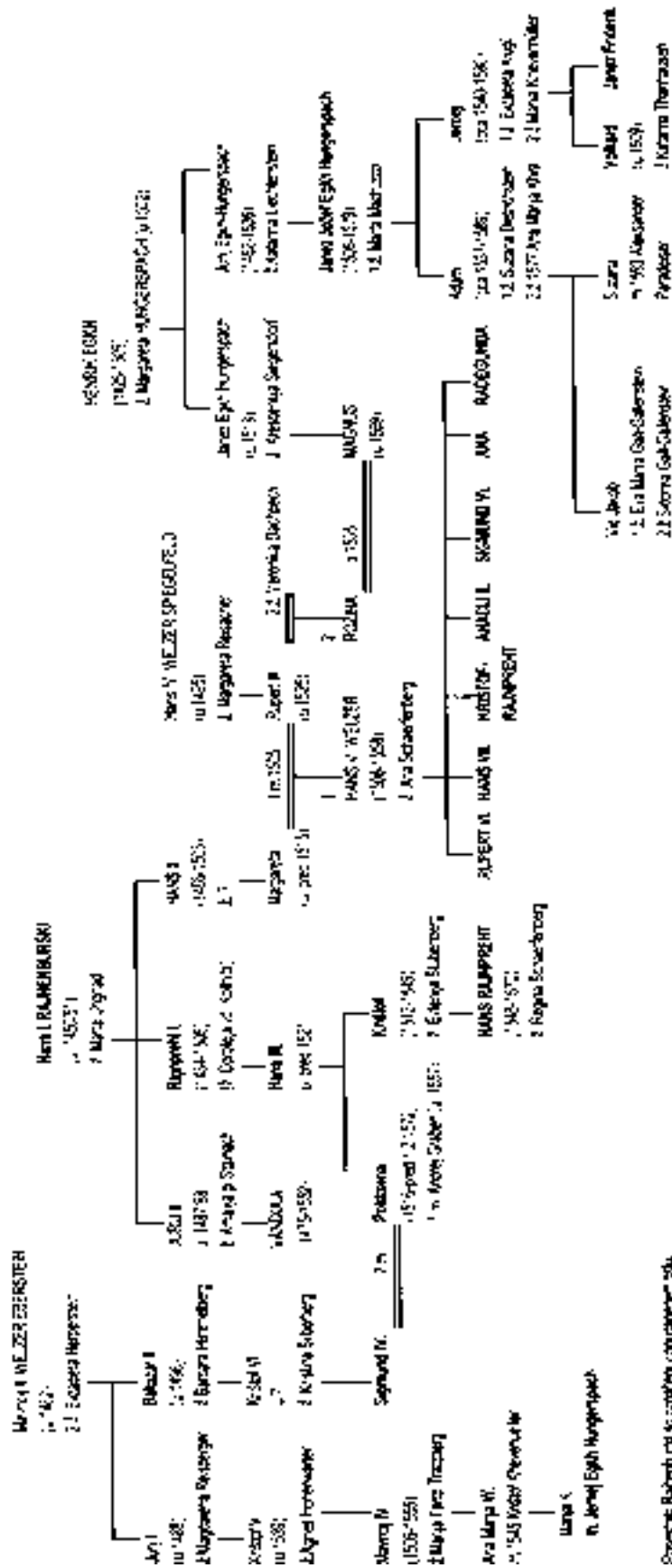
⁶¹ Prav tam.

⁶² Prav tam, str. 56.

⁶³ Boldin, Konjice, str. 39.

⁶⁴ StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 296.

1480-1881: RODEŠKIŠKI POROČJE: RALOMBURŠKI, WEIZERJI, ECKHARTENBERŠKI

Preostale Rajhenburški so različnih roduvskih roba.

Njen soprog Hans pl. Ambstatt pa je bil že leta 1599 od Volkarda Egkh-Hungerspacha kupil dvor Rožno.⁶⁵

Afra je bila pred letom 1620 drugič vdova in v tem letu so jo dediči njenega brata tožili zaradi dediščine.⁶⁶ Po vsej verjetnosti je hotela oškodovati tudi svoje nečakinje.

Afra Ambstatt je naredila testament v letu 1624,⁶⁷ umrla pa je najverjetneje leta 1636, kar izkazuje njen zapuščinski inventar, sestavljen 28. avgusta tega leta na graščini Kamen pri Novem mestu.⁶⁸

Franc Gall-Gallenstein (1603–1614)

Franc Gall-Gallenstein, potomec veje Gallensteinov z Lebeka, rojen okrog leta 1550, je od matere Helene pl. Wildenstein, dedinje njegovega očeta Krištofa, leta 1582 prejel dvorec Luknja na kranjski strani.⁶⁹ Od leta 1576 do 1601 je imel v zakupu tudi grad in gospostvo Ribnica na Dolenjskem.⁷⁰ Kot kaže štajerska imenjska knjiga, je leta 1582 prejel tudi neko materino imenje na štajerski strani, ovrednoteno s 7 gld imenjske rente, ki ga je bil leta 1576 njegov oče Krištof kupil od Maksimiljana Rüppa.⁷¹ Leta 1586 je Franc od deželnega kneza kupil grad Brežice in ga do leta 1601 obnovil, kar dokazujejo na gradu vzdane heraldične plošče.⁷²

Leta 1603 je Franc od sestre Afre pl. Ambstatt kupil gospostvo in grad Rajhenburg in njegova strast do prenavljanja, podedovana po očetu Krištofu, ki je lepo prenovil Luknjo, je spet prišla na dan. Takoj je pričel z obnovo in stara srednjeveška trdnjava je temeljito spremenila svojo podobo ter se preobrazila v elegantno renesančno stavbo, zunaj pobarvano s sivo modro barvo, znotraj z izboljšanimi pogoji bivanja.⁷³ V letu 1603, torej še pred obnovo, je nastala Clobucciaricheva skica gradu, ki kaže še gotske elemente stavbe.⁷⁴

Franc je občasno prihajal tudi na Rajhenburg, kar dokazuje nekaj predmetov, popisanih v njegovem zapuščinskem inventarju. Inventar sicer dokazuje, da je bila njegova glavna rezidenca na gradu Brežice, saj je tam popis občutno bolj obsežen. Tudi vse njegove, v inventarju popisane listine, so se

nahajale na gradu Brežice, precej listin pa je opisanih tudi v inventarju gradu Luknja.⁷⁵

Leta 1609 je Franc Gall-Gallenstein od Jošta Langenmantla kupil neko posest blizu Rajhenburga, ovrednoteno s 5 gld 5 š 16 d.⁷⁶

Franc Gall-Gallenstein je bil cesarski svétnik, prav tako kot njegov oče. Bil je trikrat poročen, prvič 1580 z Elizabeto Lamberg s Črnela, nato z Benigno Saurau in nazadnje, okrog leta 1606, z Marijo Rozino Lamberg s Kamna in Gutenberga (1590–1629).⁷⁷

Imel je šest hčera, Evo Marijo, Sidonijo, Evo Zofijo, Ano Katarino, Marijo Salomo in Ano Suzano, ter dva sinova, Volfa Erharda in Franca, ki sta umrla v otroških letih. Desetletni Franc je umrl leta 1604, ravno leto dni po očetovem nakupu Rajhenburga. V stari rajhenburški župnijski cerkvi je ohranjen njegov epitaf.

Hčere Franca Gall-Gallensteina so se poročile s kranjskimi in štajerskimi plemiči. Eva Marija je bila v letu 1611 omenjena kot žena barona Vida Jakoba Egkh-Hungerspacha s Turna pod Novim gradom na Gorenjskem, bratranca v letu 1601 izseljenega Volkarda. Za doto je prejela dvorec Luknjo oziroma

Domnevni nagrobnik Franca ml. Galla-Gallensteina, 1694 (foto: Barbara Žabota).

⁶⁵ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258.

⁶⁶ StLA, LR 242 (Gall), zvezek 9.

⁶⁷ ARS, AS 308, II/A, št. 2.

⁶⁸ ARS, AS 309, XVIII/UV, št. 3.

⁶⁹ Smole, *Graščine*, str. 273.

⁷⁰ Jakič, *Gradovi*, str. 285; Sapač, *Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg* (v tej številki Kronike).

⁷¹ StLA, Sikora: *Die steirischen Gülten*, str. 119.

⁷² Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 252; Stopar, *Grajske stavbe*, V, str. 96.

⁷³ Sapač, *Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg* (v tej številki Kronike).

⁷⁴ Stopar, *Grajske stavbe*, V, str. 101.

⁷⁵ StLA, LR 242, (Gall), zvezek 8; glej tudi opombo št. 84.

⁷⁶ StLA, Sikora: *Die steirischen Gülten*, str. 120.

⁷⁷ ARS, AS 1075, Gall; *Adler*, maj/junij 1938, str. 437.

ga je Franc dal zetu v zakup, po njegovi smrti pa sta njegov dedič Danijel Gall s Senčurske gore in za njim njegov sin Jurij Andrej, obnovila zakupno pogodbo.⁷⁸ Eva Marija je umrla v januarju 1616. Njen nagrobnik je ohranjen v kripti kapiteljske cerkve v Novem mestu. Vid Jakob se je nato poročil z njeno (pol)sestro Sidonijo, s katero je imel dve hčeri in sina. Njuna hči Elizabeta in dedinja Luknje je sporazumno z možem, grofom Janezom Jurijem

Nagrobnik Eve Marije Egkh-Hungerspach, rojene Gall-Gallenstein, 1616 (risba: Kazimir Petrič).

Maksimiljanom Barbom iz Moravč,⁷⁹ do leta 1649 prodala gospostvo Luknja možu svoje sestre Ane Marije, baronu Francu Gašperju Brennerju.⁸⁰

Frančeva hči Eva Zofija je bila leta 1611 omenjena kot žena Jurija Albrehta Dietrichsteina, Ana Katarina istega leta kot žena Markvarda Krištofa Ursenbecka, Marija Saloma pa kot žena barona Vida Ernesta oz. Friderika Moscona († 1635).⁸¹

Najmlajša Ana Suzana, hčerka Frančeve tretje žene Marije Rozine,⁸² je bila ob očetovi smrti stara največ sedem let. Po očetovi smrti je podedovala gospostvo in grad Brežice, skupaj s svojo sestro Marijo Salomo. Ana Suzana se je poročila z Ludvikom pl. Edlingom. Ko je Marija Saloma leta 1645 umrla, je Ana Suzana prevzela njen delež, ovrednoten s 501 gld 1 fl 18 d imenjske rente in dala zapisati polovico, ovrednoteno z 250 gld 4 fl 24 d, svojemu soprogu Ludviku.⁸³

Franc Gall-Gallenstein je brez moških potomcev umrl leta 1614 in z njim se je sklenila veja Gall-Gallensteinov z Lebeka. Dne 26. marca 1614 je bil sestavljen njegov zapuščinski inventar iz Brežic in z Rajhenburga, 25. maja istega leta pa je bil sestavljen tudi njegov zapuščinski inventar na gradu Luknja.⁸⁴

Vdova Marija Rozina se je leta 1618 poročila s Karlom Mosconom s Šrajbarskega turna (1590–1628) in imela z njim sina Franca Bernarda.⁸⁵

Iz zapuščinskega inventarja Franca Gall-Gallensteina na Rajhenburgu

Zapuščinski inventar Franca Gall-Gallensteina na Rajhenburgu je bil sestavljen 26. marca 1614. Iz njega je razvidno, da je bil grad zelo skromno opremljen in da je lastnik tja prihajal le občasno. Ko je prišel pregledat račune z oskrbnikom ali nadzorovat obnovo gradu, je imel na okrogli mizi le malo srebrnine. Od vsega trideset srebrnih žlic, ki so jih našli popisovalci, jih je bilo precej poškodovanih, popisani sta bili še dve srebrni solnici. Vsa druga posoda, razen bakrenega kotliča, je bila cinasta. Bili so trije ducati posodic (verjetno za juho) z vgraviranim grbom Gallov, delno poškodovani, trije ducati krožnikov, več vrčev različne velikosti, velik nož in še nekaj cinaste posode. Tudi namizna in posteljna oprema je bila skromna, med njo trideset rjuh in devetnajst blazin, nekaj lanenih brisač in prtov.

⁷⁹ ZAL, LJU 340, Egkh-Hungerspach.

⁸⁰ Stopar, *Grajske stavbe* 11–12, str. 135; Smole, *Graščine*, str. 274.

⁸¹ ARS, AS 1075, Gall Gallenstein; *Adler* 1938, str. 437.

⁸² ARS, AS I/44, Freiherren Gall Gallenstein.

⁸³ StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 118.

⁸⁴ StLA, LR 242 (Gall), zvezek 8; ARS, AS 309, XVI/ G, št. 10 (Luknja).

⁸⁵ ZAL, LJU 340, Moscon.

⁷⁸ Smole, *Graščine*, str. 273–274. <http://www.slosi.info/01/gradovi/02podrobnejse/dolenjska/1-1/luknja.php>.

Lesena hišna oprema je bila sestavljena iz vlažne skrinje z dvema zapahoma, ene okrogle mize, sedmih podolgovatih oglatih miz, 54 stolov, naslanjača, devetih postelj z baldahinom in treh postelj brez baldahina. V jedilnici (*Taffelstube*) je bila miza s predalčki. V gradu so bile še štiri omare z zapahi.

Vinskih sodov je bilo kar nekaj – štirinajst večjih, ki so vsebovali 50 in 60 veder, 27 manjših za 30 in 40 veder, popisani so bili še štirje sodčki za žgane pijače, štiri posode za mošt in šest posod za zelišča.

Orožarna je obsegala enajst pušk s finimi zapiranci in 30 robustnih pušk s ostmi, puško za streljanje v tarčo, deset slabo ohranjenih mošnjičkov za smodnik, deset parov delno poškodovanih rokavica, 2140 železnih krogel, tri male slabo vzdrževane topiče, ki so jim manjkali deli. Kaže, da so se za primer napada zanašali bolj na precej težaven dostop do gradu kot pa na druga sredstva obrambe, na primer orožje. Kako so se v orožarni znašle tudi majhne orgle, lahko samo ugibamo.

Tudi gospodarski del Gallove lastnine na Rajhenburgu ni bil zelo obsežen. Pšenica je bila razvrščena po manjših vrečah v velikosti, predpisanih v Ljubljani (*Laibacher Pällanitzen*), in sicer pšenica v 1782 vrečah, rž v 428 vrečah, ajda v 83 vrečah in oves v 602 vrečah. Pridvorno gospodarstvo je imelo štiri vlečne vole, 29 krav, 10 telet, 30 odojkov divje svinje, 39 gosi, nekaj nasoljenega mesa in 48 domačih svinj (malih in velikih).

V blagajni so popisovalci našli 30 goldinarjev, 10 krajcarjev in 3 denariče, ki so izvirali iz dajatev podložnikov, nato pa še 43 kovancev od prodaje rži in ovsia.

Jurij Krištof Ursenbeck in Ana Katarina Gall-Gallenstein, por. Ursenbeck (1614–1624)

Ana Katarina, hči Franca Gall-Gallensteina, se je poročila z Markvardom Krištofom Ursenbeckom, ki je bil najmlajši sin Jurija Bernarda, barona Ursenbecka, zakladnika nadvojvode Karla, komornika in deželnega maršala ter dednega deželnega paličarja na Štajerskem. Tudi Markvard Krištof je že zelo mlad postal komornik Ferdinanda II., nato pa je izgubil življenje v bitki v »pudianski vstaji« na Ogrskem že pred letom 1623. Po njegovi smrti je Ana Katarina rodila sina Franca Bernarda.⁸⁶ V štajerski imenjski knjigi je kot posestnik Rajhenburga vpisan starejši brat njenega moža, Jurij Krištof baron Ursenbeck. Po vsej verjetnosti je bil Jurij Krištof varuh njenega sina in mu je Ana Katarina prodala Rajhenburg, ki ji ga je ob njeni ponovni poroki

prodal nazaj. Gospostvo je bilo ovrednoteno z 203 gld 3 fl 11 d imenjske rente, torej za pol denariča več kot v času lastništva barona Volkarda.⁸⁷

Ana Katarina je svojemu drugemu možu Janezu Jakobu, baronu Attems, leta 1623 prepustila Rajhenburg.⁸⁸ Umrla je že naslednje leto. Njen sin je bil vzgojen v družini strica Jurija Krištofa in je kasneje opravljal pomembne državne službe na Dunaju.⁸⁹

Janez Jakob Attems (1624–1637)

Baron Janez Jakob je bil prvi član furlanske rodbine Attems, ki si je pridobil posest na Štajerskem. To je bilo gospostvo Rajhenburg, pridobljeno s poroko z Ano Katarino Gall-Gallenstein, vdovo Ursenbeck, ki je umrla leta 1624. Na Kranjskem je bil od leta 1636 lastnik gospostva Polhov Gradec.⁹⁰

Vdovec Janez Jakob se je januarja 1626 oženil z Judito Marijo (1605–1672), hčerjo Hansa Krištofa Tattenbacha in vnučkinjo Afre Gall-Gallenstein. Konec istega leta je bila na Rajhenburgu rojena njuna prva hči Eleonora Cecilija.⁹¹ V letu 1630 so bili baroni Attems povišani v grofovski stan.⁹²

Zakonca sta očitno večinoma živela na Rajhenburgu, kajti med letoma 1632 in 1637 sta bila večkrat krstna botra otrokom tržanov Rajhenburga. V letu 1630 so namreč pričeli v farni cerkvi sv. Petra voditi krstne matične knjige.⁹³ Večinoma je bila botra grofica Judita, ki je v rojstni knjigi omenjena tudi kot zaščitnica rajhenburške fare. Kadar je bila zadržana, morda zaradi poroda, je bil boter samo njen sprog Janez Jakob, v avgustu 1633 se mu je kot boter pri krstu pridružil še Janez Krstnik Moscon, lastnik sevniškega gospostva. Leta 1636 sta kot botra priskočila na pomoč brat Janeza Jakoba, grof Herman Maksimiljan Attems in Barbara Ratkaj.⁹⁴

Gospodarja Rajhenburga sta tudi sama imela v času od 1626 do 1650 štirinajst otrok, od katerih se jih je kar šest rodilo na Rajhenburgu, zadnja v letu 1637 Katarina, ki se je kasneje poročila s Konradom Ruessensteinom s Strmola na Gorenjskem.⁹⁵ Polnoletnost jih je dočakalo osem, od tega vsi tisti, rojeni na Rajhenburgu.⁹⁶

Leta 1637 sta zakonca Attems prodala Rajhenburg Ani Regini Breuner, rojeni baronici Wagensperg, vdovi Jakobovega bratranca Maksimiljana

⁸⁷ StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 296.

⁸⁸ Prav tam, str. 118.

⁸⁹ Gl. op. 84.

⁹⁰ Smole, *Graščine*, str. 375.

⁹¹ <http://genealogy.euweb.cz/attems/attems2.html>.

⁹² *Adler*, 1938, str. 106.

⁹³ NŠAM, RMK Brestanica 1630–1645 (za posredovanje izpiša podatkov se iskreno zahvaljujem dr. Dejanu Zadravcu).

⁹⁴ NŠAM, RMK Brestanica 1630–1645.

⁹⁵ *Adler*, 1894, str. 121.

⁹⁶ Gl. op. 91.

⁸⁶ http://books.google.si/books?id=aZIBAAAAAJ&pg=RA4-PA534&dq=RA4-PA534&sig=Pqh2ucNhmZ48ZBzU3BJVzi_pCE&hl=sl&sa=X&ei=PXyTUcSDNMyQ5wb7zoHgCw&ved=0CG8Q6AEwCQ#v=onepage&q=Ursenpek&cf=false (*Grosses Universal Lexicon* 1747, str. 530).

Ludvika Breunerja, in na Koroškem kupila posestvo z gradom Tanzenberg (Plešivec) blizu Celovca.⁹⁷ Franc, deveti otrok Janeza Jakoba in Judite, se je rodil leta 1639 že na Tanzenbergu in prav tako še naslednjih pet otrok. Njun pravnuk Janez Gotlib, ki je umrl leta 1767, je bil zadnji moški predstavnik te veje Attemsov, imenovane po Tanzenbergu. Janez Jakob je umrl na gradu Tanzenberg okrog leta 1668, soproga Judita pa leta 1672.⁹⁸

Ana Regina Breuner (1637–1639)

Oče Janeza Jakoba, baron Herman Attems iz svetokriške veje (1564–1611), se je leta 1588 poročil z Uršulo, hčerko barona Karla Gašperja Breunerja, ki je bil cesarski tajni svetnik in predsednik dvorne komore na Dunaju. Umrl je leta 1616.⁹⁹

Baron Herman je bil višji dvorni mojster, so-proga Uršula pa višja dvorna mojstrica cesarice Eleonore. Umrla je leta 1641 na Sv. Križu pri Vipavi. Uršulin nečak Maksimilijan Ludvik Breuner (1592–1635), sin njenega brata Janeza Jakoba (1566–1606), se je leta 1617 poročil z grofico Ano Regino Wagensperg (1597–1646).¹⁰⁰ Leta 1633 je dobil tolminsko gospostvo in glavarstvo od cesarja Ferdinanda II., leta 1635 pa je umrl v Gradcu.¹⁰¹ Zakonca sta imela dvanajst otrok, ki so bili ob očetovi smrti še mladoletni, najstarejši Karel je imel šele šestnajst let.¹⁰² Ana Regina je bila skrbnica svojih otrok. Živela je v Gradcu in se verjetno ni nikoli za dalj časa mudila na Rajhenburgu. Leta 1639 je Rajhenburg za 46.000 goldinarjev prodala Vidu Jakobu Mosconu.¹⁰³ Umrla je leta 1646 v Gradcu. Njen najmlajši sin Ferdinand Ernest je leta 1666 dobil naslov državnega grofa.¹⁰⁴

V letu 1633 je v Rajhenburgu in okolici razsajala kuga in precej razredčila že tako bolj redko posejano prebivalstvo.¹⁰⁵

V literaturi je omenjen neki Štefan Schmid kot posestnik Rajhenburga, vendar ga v štajerski imenjski knjigi ni moč najti. Morda je bil oskrbnik gospostva.¹⁰⁶

Rodbina Moscon (1639 – ok. 1680)

Vid Jakob baron Moscon je bil sin Janeza Krstnika Moscona (1575–1647/48) in vnuk Inocenca Moscona (1545–1623), ki je 1595 od salzburškega nadškofa Volfa Dietricha pl. Raitenaua kupil gospostva Pišce, Sevnico in Reštanj ter leta 1617 postal baron. Janez Krstnik, lastnik Sevnice, Krškega, Pišec, Radeč, Žusma in Polhovega Gradca, se je poročil dvakrat, najprej z Ano Marijo Khisl, nato pa leta 1602 z Marto Gregorijanec z Mokric. Imel je sina Jošta Jožefa, ki je podedoval Sevnico, in Janeza Jakoba, ki je podedoval Pišce.¹⁰⁷ V imenjski knjigi je bila posest Pišce ovrednotena z 62 gld 4 š 8 d imenjske rente. Tretji sin Vid Jakob je leta 1636 od očeta prejel gospostvo Polhov Gradec, leta 1639 pa je kupil Rajhenburg od Ane Regine Breuner. Podatkov o njegovi ženi in otrocih ni, leta 1642 in 1644 je bil za botra otrokoma rajhenburških tržanov.¹⁰⁸

Leta 1642 je Ludviku pl. Edlingu in ženi Ani Suzani prodal Polhov Gradec ter se posvetil gospodarjenju na Rajhenburgu.¹⁰⁹ V času njegovega bivanja na Rajhenburgu je med letoma 1646 in 1652 v teh krajih razsajala najhujša kuga.¹¹⁰

Vid Jakob je umrl na Rajhenburgu leta 1653,¹¹¹ očitno brez potomcev, saj je po njegovi smrti Rajhenburg prevzel brat Jošt Jožef s Sevnice.¹¹² V istem letu je baron Jošt Jožef Moscon kupil tudi Turn pod Rajhenburgom,¹¹³ leta 1655 pa dvor Rožno z 61 hubami.¹¹⁴

Baron Jošt Jožef Moscon je bil v prvem zakonu od leta 1631 poročen z grofico Elizabeto Erdödy († 1652), s katero sta imela hčerko edinko Elizabeto, pred letom 1656 pa se je poročil z grofico Barbaro Drašković († 1687). Hči Ana Elizabeta se je leta 1649 poročila s karlovskim generalom, grofom Herbardom Auerspergom s Šrajbarskega turna.¹¹⁵

Septembra 1656 sta bili v rajhenburški farni cerkvi krščeni tudi dve turški dekllici, kar je bilo v tistih časih precej v modi, in botra sta jima bila grof Herbard Auersperg in baron Franc Bernard Moscon. V novembru 1656 sta dala v farni cerkvi krstiti sina Jožefa tudi Barbara Drašković in soprog Jošt Jožef Moscon. Botra je bila grofica Ivana Ardel, rojena Drašković.¹¹⁶

⁹⁷ StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 296. Imenjske knjige se niso vodile sproti, zato so vpisi lastnine dostikrat kasnejši od dogodka samega, npr. vpis prepisa Rajhenburga na Ano Regino Breuner je naveden šele 1652, ko je bila ta že šest let pokojna. Prodaja se je lahko izvršila le med letoma 1637 in 1639. Lahko je kakšen vpis nakupa tudi izpadel in se je lastništvo izkazalo šele ob nadaljnji prodaji, npr. prodaja Rajhenburga leta 1623 Ani Katarini Ursenbeck.

⁹⁸ Gl. op. 91.

⁹⁹ Witting, Steiermärkischer Adel, stolp. 311.

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ StLA, LR 144/664 (Breuner), 1639 X. 18.

¹⁰⁴ Witting, Steiermärkischer Adel, stolp. 311.

¹⁰⁵ Kovač, Prepis kronike (brez označenih strani).

¹⁰⁶ Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 257.

¹⁰⁷ Preinfalk, Grad Sevnica, str. 89–91.

¹⁰⁸ NŠAM, RMK Brestanica 1630–1664.

¹⁰⁹ Smole, Graščine, str. 374.

¹¹⁰ Posavje, str. 236.

¹¹¹ Adler, 1938, str. 439; ZAL, LJU 340, Moscon – tu je kot letnica smrti Vida Jakoba navedeno leto 1648.

¹¹² ZAL, LJU 340, Moscon.

¹¹³ Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 258, Stopar, Grajske stavbe, V, str. 134.

¹¹⁴ Posavje, str. 60; Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 258; Stopar, Grajske stavbe, V, str. 115.

¹¹⁵ Preinfalk, Grad Sevnica, str. 90–91.

¹¹⁶ NŠAM, RMK Brestanica 1645–1662, Zadavec, Plemstvo, str. 21.

Baron Jošt Jožef Moscon (Posavski muzej Brežice, KZ 1/141).

V začetku avgusta 1656 je bil v rajhenburški farni cerkvi krščen grof Volf Jakob Auersperg, sin Herbarda Auersperga in Ane Elizabete Moscon. Boter je bil baron Franc Bernard, četrti izmed petih bratov Mosconov. Leta 1677 pa je bil že enaindvajsetletni Volf Jakob Auersperg boter Jakobu Volfu, sinčku Matije »de Georgio« (Juriča), oskrbnika gospostva Rajhenburg.¹¹⁷

Zanimiv je vpis »na robu« v štajerski imenjski knjigi iz leta 1663. Omenja namreč gospo grofico Erdödy, ki ji je obljubljen (davon verspricht) posestvo Rajhenburg.¹¹⁸ Gotovo gre spet za zamik v zapisu, saj je grofica umrla že leta 1652.¹¹⁹

Cesar Leopold I. je v decembru 1666 podelil Joštu Jožefu Mosconu krvno sodišče pri gradu Rajhenburg, na isti dan pa mu je z drugo listino podelil fevd v »Rasepacher Pfarre«.¹²⁰

Septembra 1668 je postalo naselje Rajhenburg trg z imenom »Trg Spodnji Rajhenburg« (Markt Unterreichenburg) in pričeli so pisati zapisnike o

Baronica Elizabeta Moscon, roj. Erdödy, nesojena lastnica Rajhenburga (Posavski muzej Brežice, KZ 1/99).

sodnijskih zaslišanjih, tožbah itd. Trški sodnik v tem letu je postal Jurij Johimb.¹²¹

Baron Jošt Jožef je bil boter še v letih 1671 in 1673, v letu svoje smrti.¹²²

Rodbina Curti (ok. 1680–1697)

Baron Peter »Martyr« Curti naj bi kupil gospostvo Rajhenburg okrog leta 1680 od dedičev Jošta Jožefa Moscona. Pripis lastništva v imenjski knjigi je bil vnesen šele v letu 1697, hkrati s prenosom lastništva na njegova bratranca Leopolda in Honorija. Gospoščina je bila še vedno ovrednotena z 203 gld 3 š 11 d. imenjske rente.¹²³ Barona Leopold in Honorij sta manjši del gospostva, s 17 gld 3 š 18 d imenjske rente, prodala grofu Janezu Krištofu Tattenbachu, večji del gospostva z gradom s 185 gld 7 š 18 d imenjske rente pa grofu Hanibalu Heisterju.¹²⁴

Tudi člani rodbine baronov Curti so se izkazali kot botri otrokom rajhenburške fare. V letih 1681 in 1682 sta bila botra baron Peter Curti in gospodična Terezija Curti, njegova sestra ali hči. Leta 1684 je bila botra »presvetla« (illustrissima) gospodična Regina Krescencija Moscon, leta 1685 pa je

¹¹⁷ NŠAM, RMK Brestanica 1675–1688.

¹¹⁸ StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 296.

¹¹⁹ Adler, 1938, str. 439.

¹²⁰ ARS, AS 2048, Auersperg, 1666 XII. 22, Gradec.

¹²¹ Kovač, Prepis kronike.

¹²² NŠAM, RMK Brestanica 1664–1675.

¹²³ StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 296; Pirchegger, Die Untersteiermark, str. 257.

¹²⁴ StLA, Sikora: Die steirischen Gülden.

bil baron Peter boter skupaj s »presvetlo« gospodično Regino Rozino Moscon. Baron Peter se je kot boter pojavljal še leta 1692, od leta 1690 pa še njegova bratranca Honorij in Leopold, slednji s soprogo Marijo Elizabeto, rojeno Griti. Baron Curti in gospodična Terezija sta se pojavila kot botra nazadnje leta 1696.¹²⁵

V letu 1684 je bil oskrbnik gospostva Matija Pichler, v letu 1690 pa Hans Maks Penitch.¹²⁶

Grof Hanibal Heister (1697–1714)

Po kronistovem mnenju naj bi bil grof Hanibal sorodnik slavnega avstrijskega feldmaršala maršala grofa Sigberta Heisterja (1646–1718), ki se je uspešno boril proti Turkom, Francozom in uporniškim Madžarom.¹²⁷ Glede na letnico Hanibalove smrti (1718) bi bil lahko njegov brat.

Tudi grof Heister je po tedanji dobri navadi leta 1700 botroval otroku iz trga Rajhenburg. Do ponovnega prihoda rodbine Attems na Rajhenburg so bili botri rajhenburških in tudi krških malčkov še drugi plemiči, med njimi člani rodbin Auersperg, Barbo, Wintershoffen, Lamberg, Glamoč, Rettenfeldt itd.¹²⁸

Kronist poroča, da je bila v letu 1709 reka Sava od 6. januarja tri tedne zamrznjena, v letu 1714 pa je bila velika draginja, ki je povzročala lakoto, razširile so se tudi bolezni, graščinski oskrbnik v letih 1708 do 1710 pa je bil Jožef Lamberger.¹²⁹

Rodbina Attems (1714–1802)

Štirje predstavniki ugledne rodbine Attems so bili v zgodovini gospostva in gradu Rajhenburg, seveda če izvezamo viteze Rajhenburške, najdlje časa njegovi lastniki.

Grof Ignac Marija Attems je bil nečak Janeza Jakoba, nekdanjega lastnika rajhenburške gosposčine v letih od 1624 do 1637, sin njegovega brata Janeza Friderika (1593–1663). Rodil se je v Ljubljani leta 1652 in v Gradcu končal študij prava. Že zelo mlad je leta 1680 dobil pomembno službo cesarsko-kraljevega komornika, leta 1683 je postal svetnik notranjeavstrijske dvorne komore. Leta 1685 se je poročil s sedem let mlajšo grofico Marijo Regino Wurmbrand-Stuppach. V zakonu se jima je rodilo 13 otrok, od katerih jih kar osem ni dočakalo starosti deset let.¹³⁰ Leta 1693 si je pridobil status štajerskega deželana.¹³¹

Grb grofov Attems (ARS, AS 1071, Zbirka grbov).

Zakonca Attems-Wurmbrand sta nekaj let živel v Gradcu, kjer sta leta 1687 kupila hišo, nato pa sta se začela ozirati po primernih posestvih na Štajerskem. Že leta 1686 sta kupila gospostvo Podčetrtek, ki je bilo zaplenjeno rodbini Tattenbach po usmrtitvi grofa Ivana Erazma, ki se je nesrečno zapletel v zrinjsko-frankopansko zaroto. Najprej je grof Ignac Marija popolnoma prenovil posestvo, nazadnje se je lotil še baročne prenove samega gradu.¹³² Naslednja pridobitev je bil do leta 1710 zaključeni nakup delov gospostva Štatenberg, ki je bilo prav tako odvzeto Tattenbachom, ter izgradnja novega baročnega dvorca pri Makolah.¹³³

Grof Ignac Marija je kupljena posestva obnovil in naselil s podložniki, ki jim je dal različne ugodnosti, da so si opomogli. Rezultat je bil ta, da je imel, poleg donosnih državnih služb, od gospostva Podčetrtek sčasoma velike dohodke in si je lahko privoščil nadaljnje nakupe posestev. Tako je leta 1691 kupil dve tretjini gospostev Hartenštajn in Pilštanj ter imenje Drenik.¹³⁴ Sčasoma je grof Ignac Marija tako obogatel, da si je v začetku 18. stoletja v Gradcu sezidal palačo in kupil še nekaj posestev na Zgornjem Štajerskem.¹³⁵

V letu 1713 je po umrlem polbratu precej poddedoval in dediščino sklenil pametno naložiti. Takoj je poizvedel, kje bi lahko kupil primerno po-

¹²⁵ NŠAM, RMK Brestanica, 1688–1708.

¹²⁶ Kovač, Prepis kronike.

¹²⁷ *Kaj delajo trapisti*, str. 140; http://de.wikipedia.org/wiki/Sigbert_Heister.

¹²⁸ NŠAM, RMK Brestanica 1688–1708.

¹²⁹ Kovač, Prepis kronike.

¹³⁰ Zadavec, Postavitev, str. 101.

¹³¹ Prav tam, str. 107.

¹³² Prav tam, str. 101–104, 110.

¹³³ Prav tam, str. 101–107.

¹³⁴ Prav tam, str. 107–108.

¹³⁵ Prav tam, str. 109.

sestvo in izbral si je Rajhenburg. Grof Heister je bil pripravljen na sklenitev kupčije. Gospostvo je bilo ocenjeno na 23.909 goldinarjev in štiri krajcarje ter ovrednoteno na 185 funtov 7 š 23 d imenjske rente. Pogodba je bila sklenjena leta 1714 in grof Ignac Marija je postal lastnik Rajhenburga.¹³⁶

Razumljivo je, da se zakonca Attems na Rajhenburgu nista pogosto zadrževala, saj sta imela, poleg družabnih obveznosti v svoji graški palači, še niz gradov in dvorcev, ki sta jih zavzeto obnavljala po svojem okusu in elegantno opremljala, kajti grof Ignac Marija je bil znan po svojem poznavanju umetnosti, ki jo je pospeševal na vse možne načine. Zanimivo je, da se obnove Rajhenburga ni nikoli lotil, grad je potreboval le v gospodarske namene. Vendar je iz rojstnih matičnih knjig Rajhenburga razvidno, da sta se zakonca Attems zanimala za aktualne dogodke tudi tu, saj sta bila že v začetku leta 1715 botra sinu rajhenburškega oskrbnika Jožefa Lambergerja. Osebo nista bila prisotna, pri krstu ju je zastopala gospa Marija Terezija Merhar, »*Stallmeisterin*«. ¹³⁷ Leta 1716 je bil novi rajhenburški oskrbnik Tomaž Sauer, ki je bil priča svoji hčerki Mariji Ani pri poroki z Jožefom Ignacom Glavinikom iz Krškega.¹³⁸

Grofica Marija Regina je aprila 1715 pri petinpetdesetih letih umrla v Brežicah in je bila tam pokopana v grobnici frančiškanskega samostana. Grof Ignac Marija se je kmalu ponovno poročil z vdovo grofico Kristino Krescencijo Herberstein. Na stara leta je v oktobru 1717 od mladoletnih dedičev svoje leta 1708 umrle sestre Marije Julijane kupil še gospostvo Slovenska Bistrica.¹³⁹

Eden poslednjih nakupov grofa Ignaca Marije sta bili leta 1721 nakup posesti Turn pod Rajhenburgom in Rožno. Turn so deželni stanovi že pred leti zaplenili grofu Heisterju zaradi neporavnanih davkov. Deželni stanovi so bili zadovoljni, da bo obe posesti imel en sam lastnik, kajti pred tem sta se lastnika stalno prepirala o tem, kdo od njiju ima pravico do pobiranja vinske in žitne desetine. Grofu Ignacu Mariji so postavili pogoj, da posestvi združi v eno samo, kar je po nakupu leta 1721 takoj storil. Vseeno je Turn še vedno ostal poseben urad.¹⁴⁰ Posest Turn je bila ovrednotena s 46 gld 2 š 24 d imenjske rente.¹⁴¹ Združeno gospostvo je bilo tako ovrednoteno z 232 gld 2 š 24 d imenjske rente. Od Mosconov je kupil dvorec Rožno. Nastala je večja gosposčina, ki je leta 1754 štela 294 podložniških hiš.¹⁴²

Nagrobnik grofice Marije Regine Attems (Posavski muzej Brežice, fototeka).

Leta 1727 je petinsedemdesetletni grof Ignac Marija z oporoko zapustil večji družinski fidejkomis (palačo v Gradcu, gospostva Brežice, bistriški grad, Statenberk in posestva na Zgornjem Štajerskem) najstarejšemu sinu Francu Dizmi, manjši družinski fidejkomis (preostale posesti na Spodnjem Štajerskem, to je Podčetrtek, 2/3 gospostev Hartenštajn in Pilštajn ter imenje Drenik, večji del gospostva Rajhenburg in vinski davek v celjski četrti) pa mlajšemu sinu Tadeju. Umrl je pet let kasneje v Gradcu in je pokopan v tamkajšnji frančiškanski cerkvi. Kot donator, ljubitelj in naročnik del baročne umetnosti je pustil neizbrisen pečat.¹⁴³

Od leta 1728 do 1745 se je kot botra trškim malčkom pričela pojavljati gospa Marija Barbara Simandl, soproga naslednjega oskrbnika gospostva Rajhenburg, Matije Simandla. Matija Simandl, sicer posestnik dvorca (*Hofgut*), je imel grad od 1743 do smrti 1745 tudi v najemu.¹⁴⁴

V času, ko je bil lastnik Rajhenburga grof Ignac Marija Attems, je bila do leta 1729 regulirana reka

¹³⁶ Prav tam.

¹³⁷ NŠAM, RMK Brestanica 1709–1736.

¹³⁸ NŠAM, PMK Brestanica, 1690–1748.

¹³⁹ Zadravec, Postavitev, str. 110.

¹⁴⁰ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257, 258; Stopar, *Grajske stavbe*, V, str. 134; Zadravec, Postavitev, str. 110.

¹⁴¹ StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 296.

¹⁴² Posavje, str. 60; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258.

¹⁴³ Zadravec, Postavitev, str. 111.

¹⁴⁴ Kovač, Prepis kronike.

Sava in s tem je bila omogočena boljša rečna plovba, kar je pospešilo trgovinski, gospodarski in kulturni razvoj Posavja. To obdobje je pomenilo zlato dobo brodarstva, ki je trajala vse do izgradnje železniške proge Zidani Most–Sisek v letu 1863.¹⁴⁵

Manjši fidejkomis, ki je obsegal tudi združeno gospostvo Rajhenburg in Turn, je po očetovi smrti 1732 podedoval mlajši sin Tadej Kajetan, rojen leta 1691.¹⁴⁶

Grof Tadej Kajetan Attems je že leta 1714 postal vladni svétnik, leta 1738 je bil poslanec štajerskih deželnih stanov, leta 1749 pa je postal štajerski deželni oskrbnik (*Verwalter*).¹⁴⁷ Leta 1719 se je poročil s sestrično Marijo Ano Wurmbrand, s katero sta imela osem otrok. Sedem jih je umrlo v otroških letih, odrasel je edino sin Jožef Bernard Marija, rojen leta 1727, ki je leta 1751 postal njegov naslednik.

Leta 1730 je starejši brat Franc Dizma kupil Tadeju gospostvo Dornava pri Ptujju. Od obeh gradov, ki ju je Tadej kasneje podedoval, Rajhenburg ni bil primerno opremljen, saj je tako grofu Heisterju kot njegovemu očetu Ignacu Mariji služil le v gospodarske namene,¹⁴⁸ Podčetrtek pa je imel neudoben dostop in arhitekturno še vedno ni bil tako obnovljen, da bi bil primeren vsaj za letno rezidenco. Zato se je grof Tadej odločil za mali dvorec Dornava in ga na novo pozidal v baročnem slogu. Po očetu je podedoval smisel za urejevanje vrtov in v Dornavi je postavil tudi oranžerijo. Dornava je postal eden najlepših baročnih dvorcev na Štajerskem in Tadejeva prava rezidenca, saj je v graški palači imel le začasno stanovanje.¹⁴⁹

Grof Tadej na Rajhenburgu ni opravil nobenih obnovitvenih del. Verjetno ga je obiskoval le občasno, ker je tu kot lastnik od cesarja Karla VI. v aprilu 1737 prejel deželno sodišče. Ravno v tem letu, če smemo verjeti kronistovemu zapisu, so na Štajerskem pričeli saditi koruzo (turšico).¹⁵⁰ Grof Tadej je umrl leta 1751.

Tadejev naslednik, grof Jožef Bernard Marija Attems, rojen leta 1727, je po tradiciji svoje rodbine opravljal državno službo. Bil je notranjeavstrijski vladni svetnik. Leta 1753 je dobil Dornavo in se leta 1754 oženil s svojo sestrično grofico Ano Wurmbrand.¹⁵¹ Morda je dvojno bližnje sorodstvo botrovalo temu, da zakonca nista imela potomcev. Tako sta postala skrbnika enajstim mladoletnim otrokom

bratranca Ignaca Marije, ki so zgodaj izgubili očeta. Najstarejši nečak Ferdinand Marija Ignac jima je nadomestil sina in postal tudi naslednik njunega premoženja. Grof Jožef Bernard je umrl leta 1772.¹⁵²

Medtem so na Rajhenburgu gospodarili oskrbniki. V letu 1745 je bil na Rajhenburgu upor kmetov, ki ga je kronist natančno popisal. Nezadovoljni kmetje so namreč vdrli v župnišče in tam povzročili precej škode, največ v vinski kleti, nato pa so razgrajali še po trgu. Rajhenburški oskrbnik Matija Simandl je poslal svojega redarja Kinka, da jih umiri, a ta se jim je raje pridružil. Tako je izgubil glavo skupaj z vodjo upora Pečnikom. Njuni glavi sta bili še do leta 1805 zazidani in vidni v stolpiču podobnemu dimniku, ki je stal za zadnjo trško hišo v smeri Sevnice.¹⁵³

V letih 1745 in 1750 se je kot boter oziroma poročna priča izkazal tedanji oskrbnik, Avguštin Jožef Sauer, ki je nasledil Simandla.¹⁵⁴

V letu 1762 je bil rojen sin naslednjega rajhenburškega oskrbnika Mihaela Schrama in soproge Terezije, v letu 1765 pa hči; sina je preko zastopnika, župnika Antona Bernarda pl. Maurisperga krstil gorški nadškof grof Karel Mihael Attems, pri hčerki pa sta bila preko istega zastopnika botra grof Jožef Bernard Marija Attems in soproga grofica Ana.¹⁵⁵ Mihael Schram je bil omenjen kot rajhenburški oskrbnik še leta 1768, ko je bil krščen njegov drugi sin.¹⁵⁶

Naslednik obeh fidejkomisov, ki sta bila po smrti Jožefa Bernarda združena, je postal grof Ferdinand Marija Ignac, rojen leta 1746 v Gradcu. Kot univerzalni dedič svojega strica je dobil leta 1772 tudi Dornavo, ki sicer ni bila del fidejkomisa. Vrednost njegovih nepremičnin je bila tako velika, da je davek na dediščino plačal v šestih obrokih. Dornavo kot rezidenco je opustil, odtlej je bila samo še podeželsko posestvo. Opremo dvorca je delno odpeljala v Gradec grofica Ana, vdova Jožefa Bernarda, delno so jo odpeljali na Vurberk.¹⁵⁷

Grof Ferdinand Marija je študiral pravo v Padovi in študij zaključil tako uspešno, da je od sicer zelo varčnega vladarja Jožefa II., ki mu je posvetil diplomsko delo, dobil štipendijo za enoinpolletno potovanje v tuje dežele. Nato se je dejavno vključil v deželno in državno politiko, postal je pravi tajni svetnik in komornik. Bil je na čelu vseh delegacij, ki so se razmeroma uspešno upirale reformam Jožefa II., ko je hotel razpustiti stare stanovske tradicije in zmanjšati število stanovskih poslancev. Leta 1801 je postal štajerski deželni glavar in uspešno krmaril med francoskimi invazijami, ki so trajale do leta

¹⁴⁵ *Posavje*, str. 236

¹⁴⁶ StLA, Pallavicino, Familie; Witting, Steiermärkischer Adel, stolp. 120.

¹⁴⁷ StLA, Pallavicino, Familie.

¹⁴⁸ V zapuščinskem inventarju Ignaca Marije je bil takle zapis o Rajhenburgu: »Grad Rajhenburg vsebuje le nujno potrebne stvari za gospodarstvo in ima zelo malo stanovanjske opreme.« Ocenjen je bil na 22.000 gld., npr. Brežice so bile ocenjene na 162.235 gld. (StLA, Pallavicino, Familie).

¹⁴⁹ StLA, Pallavicino, Familie.

¹⁵⁰ Kovač, Prepis kronike.

¹⁵¹ StLA, Pallavicino, Familie.

¹⁵² Prav tam.

¹⁵³ Kovač, Prepis kronike.

¹⁵⁴ NŠAM, RMK Brestanica, 1737–1766; PMK Brestanica, 1749–1784.

¹⁵⁵ NŠAM, RMK Brestanica, 1737–1766.

¹⁵⁶ RMK Brestanica, 1767–1774.

¹⁵⁷ StLA, Pallavicino, Familie.

1810. Leta 1810 je bil prvi namestnik nadvojvode Janeza v Joaneumu v Gradcu, leta 1819 je postal častni član akademije upodablajočih umetnosti.¹⁵⁸

Grof Ferdinand Marija se je leta 1773 oženil z baronico Marijo Ano Gall-Gallenstein, ki je bila rojena v Ljubljani leta 1752 in je bila univerzalna dedinja svoje matere Marije Ane Elizabete grofice Schärferberg. Imela sta devet otrok. Grof Ferdinand Marija je umrl v aprilu 1820 za posledicami srčne kapi.¹⁵⁹

Grof Ferdinand Marija je tudi na Spodnjem Štajerskem pustil svoj pečat. Leta 1779 je prejel v fevd od Marije Terezije Brežice, Vurberk in Rajhenburg, skupaj z deželnim sodiščem. Leta 1803 je ustanovil kopalnišče Rogaška Slatina, ki je bilo dokončano 1819. Leta 1805 je kupil Olimje. Bil je tudi član kmetijske družbe na Kranjskem.¹⁶⁰

Verjetno je do leta 1802, ko je prodal Rajhenburg, kdaj obiskal tudi to svojo posest, saj je bila od vseh njegovih posesti najbližje Ljubljani, rojstnemu kraju njegove soproge Marije Ane. Njegovo prisotnost tu morda dokazuje kronogram, ki so ga še videli in opisali trapisti v začetku 20. stoletja. Kronogram našteva njegove posesti in mu želi dolgo življenje.¹⁶¹

Leta 1797 je bil oskrbnik in najemnik Rajhenburga Jožef Ferdinand Koellner.¹⁶²

Lastniki gospostva Rajhenburg v 19. stoletju (1802–1881)

V času od 1802 so 1881 se je zvrstilo še pet lastnikov gradu in gospostva Rajhenburg.

Alojz pl. Mandelstein (1802–1820)

Alojz pl. Mandelstein je skupaj s soprogo Ano Veroniko kupil Rajhenburg in Turn leta 1802. V deželno desko je bila njegova lastnina vpisana 20. aprila 1803.¹⁶³ Novi lastnik je verjetno stanoval v gradu ali v bolj udobnem Turnu; najprej je obnovil cesto na grad, da je olajšal pristop. Temeljito je dal tudi preurediti bližnjo okolico gradu.¹⁶⁴

V času lastništva Alojza Mandelsteina so te kraje večkrat obiskali Francozi. Lastnik Rajhenburga se je zanimal tudi za trške zadeve; opazil je, da se pouk trških šolarjev odvija v nemogočih razmerah, zato jim je k stavbi, kjer je bilo učiteljevo stanovanje,

dogradil šolski razred.¹⁶⁵

Leta 1814 je Rajhenburg obiskal nadvojvoda Janez v okviru svojih potovanj po Štajerski, ki ji je želel pomagati do gospodarskega napredka.

Decembra 1820 je Alojz pl. Mandelstein prodal Rajhenburg in Turn ter se preselil na Majšperk, ki ga je jeseni istega leta pridobil od Franca pl. Mandelsteina, po vsej verjetnosti svojega sorodnika.¹⁶⁶

Družina Delena (1820–1855)

Grofica Petazzi je 30. decembra 1820 kupila grad in gospostvo Rajhenburg za svojega zeta Jožefa Štefana Delena, ki je bil v deželni deski vpisan 2. januarja 1821.¹⁶⁷ Po kronistovem zapisu je kupila samo zgornji grad, torej je bil Turn prodan drugemu lastniku.¹⁶⁸

Leta 1827 je umrla Ana Delena, rojena Just,¹⁶⁹ hči grofice Petazzi. Graščak Jožef Štefan Delena je sinu Ignacu gospostvo prepisal že leta 1830.¹⁷⁰ Umrl je leta 1844 in pokopali so ga nad stopnicami pred zvonikom.¹⁷¹ Nasledil ga je sin Ignac, ki je bil med ljudmi zaradi svoje radodarnosti in prijaznosti zelo priljubljen. S soprogo Viljemino, rojeno pl. Zachonski, sta kmalu postala znana po svoji dobroti, tako da tudi v revolucionarnem letu 1848 podložniki niso imeli nič proti njima.¹⁷²

Frančiška Rozina Delena, hči graščaka Jožefa Štefana, se je leta 1846 poročila z Alojzom Titusom Mareckom, ki je bil od 1843 oskrbnik na gradu Rajhenburg. Leta 1848 se je pridružil revolucionarnemu gibanju in od maja 1848 je zastopal Sevnico kot poslanec v parlamentu v Frankfurtu.¹⁷³

Leta 1849 je bila gosposočina ocenjena s 70.062 gld in 5 krajcarjev zemljiške odveze, ki jo je graščak Ignac prejel leta 1851.¹⁷⁴

Kronist je marljivo beležil tudi druge pomembne dogodke v teh letih: »1850 se je odvezelo gosposki rajhenburskega gradu sodišče (Landgericht), pod katero je spadal trg Rajhenburg in 22 občin ter je bilo ustanovljeno c.kr. glavarstvo v Brežicah. 1. 2. 1851 je bilo ustanovljeno c. kr. sodišče v Sevnici. 1850 je v teh krajih razsajala kolera. 1851 se je odprla telegrafična proga od Zidanega mosta po krajnski strani do Sotelskega (Sottelhof med Rajhenburgom in Vidmom), od tod čez Savo na štajersko in naprej proti Zagrebu. 1853

¹⁶⁵ Žarn, *Družbena slika Brestanice*, str. 31.

¹⁶⁶ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 102 in 257; Stopar, *Grajske starobe*, I, str. 71; Schmutz, *Lexicon*, II, str. 462.

¹⁶⁷ StLA, LTI-6, str. 354.

¹⁶⁸ Kovač, *Prepis kronike*.

¹⁶⁹ NŠAM, MMK Brestanica 1800–1831. Ana Delena je za vnetjem pljuč umrla 29. aprila 1827, stara 27 let. Kovač (*Prepis kronike*) navaja, da je bil Anin deklinski priimek Zimmerman.

¹⁷⁰ Kovač, *Prepis kronike*.

¹⁷¹ Prav tam.

¹⁷² *Kaj delajo trapisti*, str. 143.

¹⁷³ <http://www.deutsche-biographie.de/pnd11676810X.html>.

¹⁷⁴ Žarn, *Družbena slika Brestanice*, str. 14.

¹⁵⁸ Prav tam.

¹⁵⁹ Prav tam.

¹⁶⁰ Prav tam.

¹⁶¹ *Kaj delajo trapisti*, str. 140. (*Longo AEvo Vivat Ferdinandus vivat et Anna Possesores in Reichenburg, Thurn, Rann, Hartenstein, Landsberg, Veistriz, Wurmberg et Pettau.*)

¹⁶² Kovač, *Prepis kronike*.

¹⁶³ StLA, LTI-6, str. 54.

¹⁶⁴ Sapač, Arhitekturna zgodovina gradu Rajhenburg (v tej številki *Kronike*).

so pričeli z gradnjo železnice Zidani most–Zagreb in zato na trgu podrli pet hiš.¹⁷⁵

Leta 1855 je Ignac Delena sklenil prodati Rajhenburg in se preseliti v Gradec. Tržani so žalovali. Otroci v šoli so se na slovesnosti ob koncu šolskega leta z ganljivim govorom poslovili od dobrotnika, ki je financiral gradnjo nove šole, kar so 29. avgusta 1855 objavile tudi *Kmetijske in rokodelske novice*.

Sidonija Brzozowska (1855–1857)

Ignac Delena je grad in posestvo Rajhenburg s Turnom za 50.000 gld prodal vdovi Sidoniji Brzozowski, ki je bila v evidence deželne deske vpisana 27. julija 1855.¹⁷⁶ Brzozowska je posestvo že po dveh letih prodala grofu Waldburgu in pri tem sklenila dobro kupčijo, saj je bila kupnina tokrat 70.000 gld.¹⁷⁷

Leta 1855 je spodnji grad Turn ter pripadajoče posestvo za 10.000 goldinarjev od svojega brata kupil Viktor Globočnik, c. kr. finančni svetnik v Zagrebu.¹⁷⁸

Grof Eberhard Franc Marija pl. Waldburg-Zeil-Wurzach (1857–1874)

Grof Eberhard pl. Waldburg-Zeil-Wurzach je posedoval Rajhenburg od 1857 do 1874.¹⁷⁹ V deželno desko je bil kot lastnik vpisan 24. aprila 1857.¹⁸⁰

Eberhard Franc Leopold Marija je bil rojen 17. maja 1828 v majhnem zgornje-švabskem mestecu Wurzachu kot mlajši sin Leopolda, drugega kneza Waldburg-Zeil-Wurzacha. Waldburgi so bili stara švabska rodbina, ki je imela od nekdanje častno službo stolnika na dvoru nemških cesarjev.

Grof Eberhard se je leta 1856 poročil z 21-letno baronico Sofijo Dubskey-Trebomyslic. Kot mlajši sin si je moral najti primerno bivališče, kajti bratu Karlu, nasledniku knežjega naslova, je pripadla mogočna palača v Wurzachu. Kako sta mladoporočenca spoznala Rajhenburg, ni znano. Morda sta potovala tod mimo in se zaljubila v starodavno trdnjavo na visoki skali, kakor koli, grad s posestvom Rajhenburg je bil kmalu njun. Spomladi 1857 sta se preselila na Rajhenburg, kjer je grofica Sofija 4. junija 1857 rodila hčerko Marijo Evgenijo, a je že 15. julija umrla zaradi posledic poroda, hčerka pa je preživela. Grofico Sofijo so pokopali na pokopališču trga Rajhenburg. Grof Eberhard se je že naslednje leto oženil s Sofijino šest let mlajšo

polsestro Julijo (1841–1914) in imel z njo v naslednjih sedmih letih še pet hčerk.

Grofa Eberharda je očitno zelo zanimala zgodovina njegovega gradu in okolice, zato se je kmalu po prihodu leta 1857 povezal z osemindesetletnim učiteljem Jožefom Kovačem, ki je z njegovo podporo še v istem letu izdal Kroniko Rajhenburga (*Chronik von Reichenburg*), s katero je z več ali manj sreče posegel precej daleč v zgodovino. Naslednje leto je zapisal v svoji kroniki, da je bila »Sava od Rajhenburga do Vidma zamrznjena od 4. do 22. februarja« ter v naslednjih letih zabeležil pomembne mejnike: »1861 je bila zgrajena železnica od Zidanega mosta do Rajhenburga, 31. 8. 1862 pa je končno prisopihala lokomotiva iz Zagreba mimo Rajhenburga proti Zidanemu mostu. 1. oktobra istega leta je bila proga končno uradno odprta in je vozila do Siska.« Izgradnja železniške proge pa je spodrinila prevoznitvo na Savi in spodbudila gospodarski razvoj.¹⁸¹ Leta 1863 se je trg Rajhenburg ustrezno posodobil, saj je dobil pošto s prvim poštarjem Karlom Ekslom.¹⁸²

Kako se je mladi rajhenburški gospodar zanimal za dogajanje, kaže tudi to, da je bil v letih 1863 in 1864 župan trga Rajhenburg.¹⁸³

Dne 10. maja 1863 se je grof Adolf Dubskey, c. kr. komornik in major ter polbrat rajhenburške grofice Julije, v grajski kapeli na Rajhenburgu oženil z grofico Sofijo Jelačić, vdovo hrvaškega bana.¹⁸⁴ Sofija je bila rojena leta 1834 v družini grofov Stockau na Češkem in se je šestnajstletna poročila s petdesetletnim hrvaškim banom Josipom Jelačićem. Leta 1854 se jima je rodila hči Ana, ki je že naslednje leto umrla za kolero. Soprog je umrl leta 1859 v Zagrebu in Sofija je bila vdova pri petindvajsetih letih. Tri leta je nosila črno obleko, nato pa je spoznala mladega grofa Dubskega in kmalu je sledila romantična poroka v kapeli rajhenburškega gradu. Naslednje leto se jima je rodila hčerka Marija Sofija, ki se je kasneje poročila s češkim grofom Kinskim. Sofija je umrla leta 1877 na Dunaju.¹⁸⁵

Leta 1865 se je Eberhardov brat Karl, tretji knez Waldburg-Zeil-Wurzach, nepričakovano odpovedal knežjemu naslovu in sedemindesetletni lastnik Rajhenburga je postal četrti knez Waldburg-Zeil-Wurzach kot Eberhard II.¹⁸⁶ S tem je prevzel številne obveznosti. Kot pripadnik avstrijske armade je imel knez Eberhard II. čin majorja. Leta 1865 je postal aktivni član württemberskih deželnih stanov,

¹⁸¹ Posavje, str. 236.

¹⁸² Kovač, Prepis kronike.

¹⁸³ Prav tam.

¹⁸⁴ http://hr.wikipedia.org/wiki/Josip_Jela%C4%8Di%C4%87.

¹⁸⁵ Kovač, Prepis kronike; <http://www.geni.com/people/Sofie-Sofija-Dubskey-Jela%C4%8Di%C4%87/600000010996037844>.

¹⁸⁶ <http://www.worldhistory.de/wnf/navbar/wnf.php?oid=9667>.

¹⁷⁵ Kovač, Prepis kronike.

¹⁷⁶ StLA, LTI-6, str. 54; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257; *Kaj delajo trapisti*, str. 146.

¹⁷⁷ StLA, LTI-6, str. 54.

¹⁷⁸ Kovač, Prepis kronike.

¹⁷⁹ Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 257.

¹⁸⁰ StLA, LTI-6, str. 54.

zato se je kmalu po prevzemu knežje časti v tem letu in s tem tudi seniorstva nad celotno razvejano rodbino Waldburg, kar je obsegalo tudi službo dvornega maršala, moral preseliti iz Rajhenburga v svojo knežjo rezidenco v palači v Wurzachu.¹⁸⁷

Eberhard II. je občasno še vedno obiskoval Rajhenburg in grob svoje prve žene Sofije, leta 1867 pa se je na grad priselil njegov bratranec grof Edmund Maldeghem, sin njegove tete Marije Ane Terezije, sestre njegovega očeta Leopolda, drugega kneza Waldburga. S seboj je pripeljal soprogo Frančiško. Tudi grof Edmund se je dobro »udomačil« na Rajhenburgu, kajti nasledil je svojega bratranca kot trški župan, bil pa je tudi načelnik krajevnega šolskega sveta.¹⁸⁸ Leta 1872 se mu je v Gradcu rodil sin Otmar in naslednje leto se je tja preselila vsa družina.¹⁸⁹

V času, ko je na Rajhenburgu prebival grof Meldeghem, je leta 1869 umrl Jožef Kovač, pisec rajhenburške kronike (*Gedenkbuch der Pfarre Rajhenburg*). Kroniko je nadaljeval nadučitelj Matko in jo končal 1902. V slovenščino jo je prevedel Olaf Lavrenčič.¹⁹⁰

Leta 1874 je knez Eberhard II. prodal grad in posestvo baronu Esebecku za 95.000 gld. Tega leta je dal posmrtno ostanke svoje prve soproge z rajhenburškega pokopališča prenesti v Wurzach.¹⁹¹ Umrl je leta 1903 kot zadnji moški predstavnik linije Waldburg-Zeil-Wurzach.¹⁹²

Baron Esebeck (1874–1881)

Novi lastnik Rajhenburga in Turna je postal baron Filip Kristijan Esebeck. V deželni deski je bil vpisan 19. junija 1874.¹⁹³ Tržani so opazili, da je dal ometano in pobeljeno pročelje gradu oluščiti, tako da se je prikazal kamen, iz katerega je bil zgrajen grad.¹⁹⁴

Viktor Globočnik, lastnik spodnjega gradu Turn, je umrl leta 1878 in lastnica je postala njegova hči Marija, poročena Ferenčič. Leta 1880 je za 6000 goldinarjev kupila privilegij za savski brod od barona Friderika Bors pl. Borsod, graščaka v Pleterjah.¹⁹⁵

V letu 1881 je želel baron Esebeck grad s posestvom vred prodati in je to zaupal cesarskemu namestniku v Gradcu, baronu Kübecku. Na Kübecka so se obrnili tudi menihi trapisti iz dumbškega samostana v Franciji, ki jim je leta 1880

francoska vlada razpustila samostan in jih od tam pregnala.¹⁹⁶ Med menihi je bil tudi brat Gabriel, nekdanji bogati svilar Camille iz lyonske družine Giraud. Brat Gabriel je kupil grad s posestvom in se zavezal, da bo svoje posestvo prepustil redovnikom, ki ga bodo uživali prosto in brez najemnine.¹⁹⁷ Dne 23. maja 1881 je bil Camille Giraud vpisan v deželni deski kot lastnik gradu, 8. oktobra 1884 pa je bil Rajhenburg vpisan kot samostan trapistov.¹⁹⁸ Tako je grad za več desetletij postal novi dom pregnanih redovnikov, ki so tu živeli, molili in delali.

Grad za vse čase

V dobrih tristo letih, od izumrtja vitezov Rajhenburških pa vse do prihoda belih menihov, je grad Rajhenburg doživel marsikaj. Videl je slavnostne poroke, dobil renesančno preobleko, oblegali so ga kmečki uporniki, a mu niso mogli do živega, ker je imel pametnega gospodarja. Preživel je vse številne lastnike, ki so se pogosto menjavali. Kaj vse bi povedal, če bi znal govoriti ...

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 308 – Zbirka testamentov.

AS 309 – Zbirka zapuščinskih inventarjev.

AS 1063 – Zbirka listin.

AS 1071 – Zbirka grbov.

AS 1075 – Zbirka rodovnikov.

AS 2048 – Auersperg (skenirane listine iz HHStA).

I/42-I/45 – Zbirka rokopisov.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Matične knjige župnije Brestanica (izpis: dr. Dejan Zadavec): RMK Brestanica: 1630–1664, 1664–1675, 1688–1708, 1709–1736, 1737–1766; PMK Brestanica: 1690–1748; MMK Brestanica: 1800–1831.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv (Štajerski deželni arhiv v Gradcu)

Arhiv Welzer

Arhiv Attems

Arhiv Pallavicino Familie (Attems-Steirische Linie), tipkopis

B 249/5 Sikora, Adalbert (*Die steirischen Gülten. Nach den landschaftlichen Steuerbüchern von 1516*

¹⁸⁷ http://de.wikipedia.org/wiki/Eberhard_II._von_Waldburg_zu_Zeil_und_Wurzach.

¹⁸⁸ Kovač, Prepis kronike.

¹⁸⁹ <http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=GET&db=banker1&cid=1247880>.

¹⁹⁰ Žarn, *Družbena slika Brestanice*, str. 31.

¹⁹¹ Kovač, Prepis kronike.

¹⁹² Glej opombo 187.

¹⁹³ StLA, LTI-6, str. 354.

¹⁹⁴ Kovač, Prepis kronike.

¹⁹⁵ Prav tam.

¹⁹⁶ *Kaj delajo trapisti*, str. 118–121.

¹⁹⁷ Prav tam, str. 124.

¹⁹⁸ StLA, LTI-6, str. 350.

bis 1785. V. Viertel enhalb der Drau – viertel Cilli. Kreis Cilli), tipkopis
 LR – Landrecht: LR 242/8 (Gall), LR 144/664 (Breuner)
 LTI – Landtafel

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
 ZAL 340 – Lazarinijeva genealoška zbirka

INTERNETNI VIRI

<http://www.dr-bernhard-peter.de/Heraldik/Galerien/galerie1075.htm>. (Opis grba Welzerjev)

http://sl.wikipedia.org/wiki/Imenjska_knjiga (Imenjska knjiga)

<http://www.slosi.info/01gradovi/02podrobnejse/dolenjska/1-1/luknja.php>. (Grad Luknja)

http://books.google.si/books?id=aZIBAAAcAAJ&pg=RA4-PA534&clpg=RA4-PA534&dq=Ursenbeck&source=bl&ots=_EJvj6kj6Z&sig=Pqh2ucNhmZ48ZBzcU3BJVzi_pCE&hl=sl&sa=X&ei=PXyTUcSDNMyQswb7zoHgCw&ved=0CG8Q6AEwCQ#v=onepage&q=Ursenbeck&f=false (Grosses Universal Lexicon 1747, str. 530 – Ursenbeck.)

<http://genealogy.euweb.cz/attems/attems2.html> (Rodovnik Attems)

<http://www.deutsche-biographie.de/pnd11676810X.html> (Titus Mareck)

http://hr.wikipedia.org/wiki/Josip_Jela%C4%8Di%C4%87 (Josip Jelačić)

<http://www.geni.com/people/Sofie-Sofija-Dubsky-Jela%C4%8Di%C4%87/6000000010996037844> (Sofija Stockau-Jelačić-Dubsky)

<http://www.worldhistory.de/wnf/navbar/wnf.php?oid=9667> (Eberhard Waldburg)

http://de.wikipedia.org/wiki/Eberhard_II._von_Waldburg_zu_Zeil_und_Wurzach (Eberhard II Waldburg-Zeil-Wurzach)

<http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=GET&db=banker1&id=I247880> (Edmund Maldeghem)

LITERATURA

Adler, Monatsblatt, Mai–Juni 1938, XII. Bd., Nr. 41–42, str. 435–444.

Boldin, Aleksandra: *Konjice: Z legendo skozi zgodovino do sodobnosti*. Slovenske Konjice: Zgodovinsko društvo Konjice, 2004.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*. Laibach: Druck und Verlag von Ign. V. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1874–76.

Grafenauer, Bogo: *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem*. Ljubljana: DZS, 1974.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske*

grajske zapuščine (dopolnjen natis). Ljubljana: DZS, 1997.

Kaj delajo trapisti. Brat Gabriel Giraud in njegova ustanova v Rajhenburgu. 1836–1899. Francoski spisali in Slovencem priredili, izdali in založili menihi njegovega samostana. V Rajhenburgu, 1915. Natisnila samostanska tiskarna.

Koropec, Jože: *Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. Brestanica z okolico. Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica, 1982, str. 45–72.

Kovač, Jožef: *Prepis kronike trga Rajhenburg*. Prevod Olaf Lovrenčič. Rokopis. Krško: O. Lovrenčič, 1997.

Lavrič, Leon: *Odsev blišča moravskih gradov*. Moravče: samozaložba, 2004.

Levec, Vladimir: *Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain. MMK, Jahrgang IX, Heft 1–6, 1896*.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, Band 10).

Posavje in Posotelje A–Ž. Enciklopedični priručnik za popotnika. Zbirka Slovenija TOTAL. Ljubljana: Založba ZRC – ZRC SAZU, 2006.

Preinfalk, Miha: *Grad Sevnica in boji za njegovo lastništvo (1595–1769)*. *Grad Sevnica* (ur. Oskar Zoran Zelič). Sevnica: Društvo trg, 2011, str. 83–101.

Schaeffer, Roland: *Reinprecht von Reichenburg (1434–1505). Feldhauptmann und Landeshauptmann der Steiermark. Die steirischen Landesverwaltung um 1500*. Habilitationsschrift zur Erlangung der Lehrbefugnis als Universitätsdozent an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz, 1981.

Schmutz, Carl: *Historisch-Topographisches Lexicon der Steiermark*, 4 Bände, Gratz: Andreas Kienreich, 1822.

Slana, Lidija: *Brdo pri Kranju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2009.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: DZS, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji*. (II) Porečje Krke. Knjiga 1. Ljubljana: Viharnik, 2000.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*. (I) Območje Maribora in Ptuja. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*. (V) Med Kozjanskim in porečjem Save. Ljubljana: Viharnik, 1993.

Stumberger, Monika: *Die Welzer. Genealogie und Besitzgeschichte einer steirischen Adelsfamilie*. Graz: Verlag für die Technische Universität Graz, 1980 (Dissertationen der Universität Graz; 48).

- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Hertzogtums Crain*. Laibach-Nurnberg, 1689.
- Witting, Johann Baptist: Beiträge zur Genealogie des krainischen Adels. *Jahrbuch der k.k. heraldischen Gesellschaft »Adler«*. Neue Folge – Vierter Band. Wien: Selbstverlag der k. k. heraldischen Gesellschaft »Adler«, 1894.
- Witting, Johann Baptist: Steiermärkischer Adel. *Die Wappen des Adels in Salzburg, Steiermark und Tirol*. J. Siebmacher's Großes Wappenbuch. Band 28. Neustadt an der Aich: Bauer & Raspe, 1979 (ponatis).
- Zadavec, Dejan: Plemiška družina Tattenbach in njihove posesti na Štajerskem. *Podravina*, volumen VII, broj 14, Koprivnica, 2008, str. 52–74.
- Zadavec, Dejan: Plemstvo v župnijskih matičnih knjigah na območju med Savo, Sotlo in Savinjo do leta 1770. *Historični seminar 9*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Zadavec, Dejan: Postavitev in postavljaev materialnih in rodbinskih temeljev plemiške družine Attems na Štajerskem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica*, III. Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo, 2009, str. 99–114.
- Žarn, Bernarda: *Družbena slika Brestanice v 19. stoletju*. Diplomaska naloga. Ljubljana: FFLJ, 2001.

S U M M A R Y

Proprietors of Rajhenburg between 16th and 19th Century (1570–1881)

After the famous knights of Rajhenburg died out in 1570, there were here numerous proprietors of the castle and the seignury, mostly the members of Styrian and Carniolian nobility. The members of the family Welzer were the heirs of the died out knights, referring to their right to inheritance by two marriages of their two female members, Margaret and Polyxene into the family Welzer, the first one in 1505 into the Styrian lineage, the second one in 1557 into the Carinthian lineage. The Styrian lineage Welzer received, besides the castle and the seignury, the coat of arms of the Knights of Rajhenburg – the crowned blue wolf as well.

Also the next proprietors of Rajhenburg, the Carniolean barons Egkh-Hungerspach were relatives of the extinct knights, and they decorated their coat of arms with the crowned blue wolf as well.

But the family was protestant and the members had to emigrate to the German lands, so in 1603, the castle and the seignury was sold to the noblewoman Afra Ambstatt, which sold it to her brother Franc Gall-Gallenstein immediately. He renovated the castle in the renaissance manner, but he never resided there, as he had a residence in the castle Brežice that was easier of access. He had numerous daughters and the heiress was one of them, Anna Catherine, married to Marquard Ursenpekh. Becoming widow, she sold the castle to her brother in law, Georg Christof Ursenpekh, she remarried in 1623 and bought it again. After her death in 1624, the heir was her second husband, John Jacob Attems, the first member of the numerous family Attems coming to settle in Styria.

John Jacob Attems resided in the castle with his second spouse, Judith Maria Tattenbach, and in 1637, he sold the whole property to Anna Regina Breuner, the widow of his cousin and born countess of Wagensperg. The castle changed its proprietor already in two years. It was bought by Guy Jacob Moscon, which died in 1653 and the heir was his brother Jobst Joseph Moscon, the proprietor of the seignury Sevnica.

In 1680 the castle was bought by the count Hannibal Heister and in 1714 sold to the count Ignatius Maria Attems, the nephew of John Jacob Attems.

In 1721, Ignatius Maria Attems bought the manor Turn under Rajhenburg from the estates of the land Styria and united it with Rajhenburg. Rajhenburg served to Ignatius Maria Attems and his heirs, the son Thaddeus, the grandson Joseph Bernard and the great-grandson Bernard Maria only for agricultural purposes; in this time, it was never furnished to enable a comfortable residence.

In 19th century, there were some further proprietors, Aloysius Mandelstein from 1802 to 1820, Stephen and his son Ignatius Delena (only the castle without the incorporated manner Turn) from 1820 to 1855, Sidonia Brzozowska from 1855 to 1877. In 1877, a German count Eberhard Waldburg-Zeil-Wurzach bought and settled in Rajhenburg, but he had to leave it in 1865, as he took over the title of the prince in Wurzach. A couple of years, his cousin, the count Edmund Maldeghem lived in the castle, but he moved away in 1873 and in 1874, Rajhenburg was sold again. It was bought by the baron Christian Esebeck, which sold it in 1881 to Camille Giraud, the friar in the religious order of Trappists.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 347.236:728.83(497.4Brestanica)"654"

Prejeto: 18. 9. 2013

Dejan Zadavec

dr. zgod., arhivist, Zgodovinski arhiv na Ptuj, Vičava 5, SI-2250 Ptuj
E-pošta: zadavecdejan@yahoo.com

Prispevek k zgodovini imenja in dvorca Turn pod Rajhenburgom v zgodnjem novem veku

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku je predstavljena zgodovina imenja in dvorca Turn pod Rajhenburgom v zgodnjem novem veku. Ohranjeno arhivsko gradivo omogoča dokaj natančen vpogled v vsakokratne lastnike imenja, in sicer člane plemiških rodbin Rajhenburških, Gradenegg, Langenmantel, Reisig, Heister, Wintershoffen in Attems, ter v obseg in spremembo pripadajočih rustikalnih in dominikalnih posesti.

KLJUČNE BESEDE

Turn pod Rajhenburgom, zgodnji novi vek, plemiške rodbine, Rajhenburški, Gradenegg, Langenmantel, Reisig, Wintershoffen, Attems, posestna zgodovina, Štajerska

ABSTRACT

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF SMALL SEIGNEURY AND MANOR TURN POD RAJHENBURGOM IN THE EARLY MODERN PERIOD

This contribution explains the history of the small seignury and the manor Turn pod Rajhenburgom in the Early Modern Period. The preserved archival material offers an in-depth look into its owners, that is the members of the noble families Reichenburg, Gradenegg, Langenmantel, Reisig, Wintershoffen, Heister, and Attems. It also provides information about the size and the proprietorial changes of its dominical and rustical property.

KEY WORDS

Turn pod Rajhenburgom, Early Modern Period, Noble Families, Reichenburg, Gradenegg, Langenmantel, Reisig, Wintershoffen, Attems, History of Property, Styria

Srednjeveška zgodovina dvor(c)a in imenja Turn pod Rajhenburgom je zaradi manka in fragmentarno ohranjenih virov še skorajda v celoti zavita v temo. Posamezni zgodovinarji se jima v sklopu raziskav o salzburški posesti na Štajerskem, plemiški rodbini Rajhenburških, obsavskih gradovih in podobno sicer niso mogli izogniti, a njihova spoznanja kažejo na to, da jima natančne pozornosti niso posvetili. Ali sta jim predstavljala težko rešljiv problem ali pa sta bila morda nepomembna in s tem potisnjena na rob raziskav, ostaja odprto vprašanje. Iskanje zgodnje zgodovine dvorca v pripovedki o dveh sovražnih bratih Rajhenburških, od katerih je imel eden v lasti grad Rajhenburg, drugi pa pod njim ležeči dvorec Turn in katerih življenjska pot se je zaključila na isti dan, ko sta gledajoč skozi okni uzrla drug drugega ter v sledečem okenskem strelskem obračunu istočasno zadobila smrtne rane,¹ ni najboljši pristop k rešitvi problema. Milko Kos je na mestu današnjega dvorca lociral srednjeveški grad Šperenberg, ki je, kot ime samo pove, zapiral pot ob Savi.² To spoznanje sta nato nekaj let pozneje ovrgla zgodovinarja Hans Pirchegger in Jože Koropec, trdeč, da je omenjeni grad najverjetneje ležal na Likovem vrhu.³ Končnega odgovora na vprašanje srednjeveške zgodovine dvorca Turn ta prispevek zaradi nekompetentnosti pisca ne bo podal. Morebitnim bodočim raziskovalcem pa bo morda koristna opazka, da k dvorcu pripadajoča podložna posest ni bila nič kaj obsežna. Slednjemu pritrjuje tudi prvi ohranjeni popis podložne posesti, spisan sicer šele slabi dve stoletji pozneje. Turnska podložna posest je takrat ležala v 23 naselijih in, razen petih domcev in kmetije v trgu Brestanica, ni nikjer štela več kot tri kmetije, v 70% omenjenih naselij le po eno.⁴ Tako izrazita raztresenost posameznih podložnih posesti precej jasno nakazuje, da imenje morda ni nastalo naenkrat, pač pa postopoma. Iz desetletja v desetletje se je počasi večalo na račun nakupov, podelitev ali pa kakšnih drugih pridobitev posameznih kmetij.

Imenje Turn pod Rajhenburgom ostane v lasti rodbine Rajhenburških do konca 15. stoletja, natančneje do leta 1498, ko ga pridobi plemiška družina **Gradenegg**. Obstoječa strokovna literatura navaja, da jo je Janezu III. pl. Gradeneggu takrat priženila Marjeta II., hči Mihaela II. Rajhenburškega.⁵ Pridobitev posesti zagotovo ni sledila poroki, saj je omenjeni Janez padel v boju že 24. avgusta 1475. Do sklenitve zakonske zveze med obema je prišlo dosti prej, in sicer enkrat po letu 1461, ko je umrl Mar-

jetin prvi mož Tomaž Pfaffoitscher.⁶ Precej bolj je tako verjetno, da je Marjeta leta 1498 posest podedovala. Vdova je prebivala v dvorcu Turn in tam 13. julija 1502 tudi umrla. Njeno truplo so pokopali v kapeli župnijske cerkve sv. Petra v Brestanici.⁷ Nasledil jo je že polnoletni sin Krištof, ki je devet let pozneje prejel v zastavo še deželnoknežje gospostvo Kunšperk.⁸ V tem času je imel v lasti še manjšo posest v okolici Vitanja, v fevdu pa koroški grad Liemberg. Njegova življenjska zgodba ostaja zaenkrat v večji meri še neznanka. V zakonu z Regino, hčerko Jurija pl. Teuffenbacha,⁹ so se jima rodili vsaj štiri otroci, in sicer sinovi Franc, Polikarp in Sigmund ter hči Barbara, pozneje poročena s Hieronimom pl. Lambergom.¹⁰ Po smrti svojega sorodnika Tomaža pl. Gradenegega, med drugim zastavnega upnika deželnoknežjega gospostva Vrbovec, je med letoma 1514 in 1516 postal skrbnik pokojnikovih mladoletnih dedičev, katerih nepremična dediščina je znašala dobrih 91 imenjskih funtov in je bila nekoliko večja od njegove.¹¹ Umril je med letma 1525 in 1527.¹² Za sabo je pustil vdovo in vsaj štiri mladoletne otroke. Premožnja sprva niso razdelili. Dedičem so določili skrbnike, ki so do nastopa polnoletnosti vsaj najstarejšega izmed bratov skrbeli zanje in za njihovo dediščino. Zaradi manka konkretnih virov ni mogoče zanesljivo ugotoviti, ali je bil za dedovanje Krištofove nepremične posesti, ki je bila ocenjena na vsega 80 imenjskih funtov, določen najstarejši sin ali je bila razdeljena med določene moške potomce. A glede na to, da je moral leta 1548 ali nekoliko prej Franc Polikarpovim dedičem izročiti polovico (40 funtov) posesti,¹³ gre sklepati, da sta vsak po polovici Krištofovega nepremičnega premoženja podedovala že omenjena sinova Polikarp in Franc. Frančev delež je predstavljalo imenje Turn, bratovega pa vitanjska posest ter dobrih 13 imenjskih funtov vreden delež imenja Turn. Imenjska vrednost slednjega je takrat namreč znašala slabih 53 in pol imenjskih funtov.¹⁴ Zastavni upnik Kunšperka je prvi postal Polikarp. Leta 1534 mu je deželni knez podaljšal zastavo za deset let proti plačilu 1000 goldinarjev. Ali

1 Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, V, str. 134.

2 Kos, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, str. 32–33.

3 Koropec, Brestanica, str. 50–51; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258.

4 StLA, Gülterschätzung 1542, Nr. 12/138, Imenjska cenitev imenja Turn pod Rajhenburgom 1542.

5 Koropec, Brestanica, str. 69.

6 Precej podatkov o plemiški družini Gradenegg mi je posredoval kolega Boris Hajdinjak, za kar se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem. Zbranih podatkov še ni objavil, pač pa so v obliki genealoškega drevesa v tipkopisu (Hajdinjak, Genealoško drevo plemiške družine Gradenegg, tipkopis).

7 *Gestorben den 13 ivly im 1502 iar* (nagrobnik v župnijski cerkvi sv. Petra v Brestanici).

8 Zdravec, *Zastave in prodaje*, str. 117.

9 Bucelini, *Germaniae*, str. 234.

10 www.angelfire.com/realm/gotha/gotha/lamberg.html (4. 6. 2013).

11 Zdravec, *Zastave in prodaje*, str. 21; StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 144.

12 StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 144; Koropec, Slovenski del Štajerske, str. 225.

13 StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 144.

14 StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 144; StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1910, Izvleček iz imenjske knjige za imenje Turn pod Rajhenburgom, fol. 1.

je do tega prišlo zato, ker je slednji prvi dopolnil polnoletnost, ali pa morda iz kakšnega drugega razloga, ni znano. Še preden pa je zastavna doba pretekla, je zastavni upnik že umrl.¹⁵ Na tem mestu ga je leta 1540 zamenjal brat Franc.¹⁶ Ta mladi mož je tako imel v tem času v svoji lasti vso posest družine Gradenegg na Štajerskem, torej Turn pod Rajhenburgom (53 funtov), posest v okolici Vitanja (27 funtov) ter zastavljeno deželnoknežje gospostvo Kunšperk.

Njegovo glavno bivališče in središče uprave je bil dvorec Turn. Ta je bil sicer večji kot bližnje hiše v trgu, medtem ko v primerjavi z gradom Rajhenburgom, ležečim na vzpetini nad njim, precej manjši. Franc ga je ob priliki imenjske cenitve 19. septembra 1542 ovrednotil na 100 funtov pfenigov. Tako nizke cene mu skoraj zagotovo ni postavil zaradi slabega gradbenega stanja, saj je bil dvorec več kot pol stoletja glavno domovanje družine Gradenegg in posledično temu ni zelo verjetno, da bi ga zanemarjali, pač pa je bržkone glavni kriterij pri oceni vrednosti igrala velikost. Temu v prid govori tudi vrednost pristave s travniki in njivami, ki jo je ocenil na 60 funtov pfenigov. V tistem času se je k turnski dominikalni posesti štel še 25 funtov pfenigov vreden vinograd na bližnji vinski gorici Armeško.¹⁷

Zelo razdrobljena podložna oz. rustikalna posest je ležala v bližnjem trgu Brestanica in v 21 severno in severozahodno ležečih naseljih. V teh vaseh in zaselkih je bilo Turnu podložnih vsega 29 kmetij¹⁸ oz. v povprečju 1,4 kmetije na naselje. Še najbolj strnjene so bile podložne enote v gosposčinskem trgu Brestanica, kjer se je nahajalo pet domceev in kmetija. Vsaj pet od šestih turnskih tržanov se zagotovo ni preživljalo s kmetovanjem. Koliko se jih je poleg kovača še ukvarjalo z obrtjo, ni znano.¹⁹

Večja prelomnica v Gradeneggovem življenju se je zgodila leta 1558, ko je bil povzdignjen v barona.²⁰ S tem dejanjem mu je uspel precejšen skok na

družbeni lestvici. Kar pa se pridobivanja novih posesti tiče, je ostalo bolj ali manj pri starem. Istega leta je sicer odkupil tistih 40 imenjskih funtov posesti, ki jih je pred desetimi leti odstopil bratovim dedičem,²¹ a je to bilo tudi vse. Nov in obenem zadnji nakup je sklenil leta 1567, ko je kupil graški plemiški dvor Neuhoft.²² Morda sta bila nakup dvorca in nato še njegova obnova oz. dozidava glavna razloga za Frančevo odločitev o prodaji lastnih spodnještajerskih posesti. Leta 1569 je namreč prodal Sigmundu Schrottu vitanjsko posest, zadnjemu iz rodu **Rajhenburških**, Janezu Rajnprehtu, pa za 4000 guldinarjev imenje Turn pod Rajhenburgom.²³ Gospostvo Kunšperk je obdržal v zastavi do svoje smrti, ki ga je najverjetneje doletela leta 1575.

Kateri razlog je vodil mladega Janeza Rajnprehta Rajhenburškega v nakup relativno majhnega imenja Turn? Takrat je namreč že imel v lasti gospostva Riegersburg, ležeče na vzhodnem Štajerskem, Rajhenburg in Kozje. Z zadnjim nakupom je obseg svojih posesti tako povečal za vsega sedem odstotkov, in sicer na 722 imenjskih funtov in 22 pfenigov. Nakup, četudi majhne posesti Turn, je bil sicer v tem

Cerkev sv. Petra v Brestanici: nagrobnik Marjete Rajhenburške, poročene pl. Gradenegg, iz leta 1502 (foto: Barbara Žabota, 2013).

15 Frančeva brata Polikarp in Sigmund sta padla v bitki pri Osijeku 9. oktobra 1537 (Hajdinjak, tipkopis).

16 Zadavec, *Zastave in prodaje*, str. 117.

17 StLA, Gülterschätzung 1542, Nr. 12/138, Imenjska cenitev imenja Turn pod Rajhenburgom 1542.

18 V naselju Puste Ložice (*Pustalosez*) dve kmetiji, Dobrova (*Dobraua*) kmetija, Jablance (*Jablanitz*) dve kmetiji, Slivje (*Schleijue*) kmetija, Veliki Kamen (*Groß Stainpach*) tri kmetije, Čreta (*Tschreth*) kmetija, Podbukovje (*Vnd(er) Puech*) kmetija, Belca (*Welitza*) kmetija, Senovo (*Heypach*) kmetija, Raztez (*Rases*) kmetija, Jeričdol (*Geretziall*) kmetija, Dvorec (*Hoffl*) kmetija, Okrog (*Ockbrog*) dve kmetiji, Krajna Brda (*Kbrainna Werdo*) dve kmetiji, Sedem (*Schedin*) dve kmetiji, Stolovnik (*Staimanickb, Mairhoff*) dve kmetiji, Migavec (*Migauetz*) kmetija, ? (*Vercheik*) kmetija, ? (*Huntzdorf*) kmetija, ? (*Vorchalnitz*) kmetija in Mali Kamen (*Stainpach*) kmetija (StLA, Gülterschätzung 1542, Nr. 12/138, Imenjska cenitev posesti Turn pod Rajhenburgom 1542; Koropec, Brestanica, str. 61).

19 StLA, Gülterschätzung 1542, Nr. 12/138, Imenjska cenitev posesti Turn pod Rajhenburgom 1542.

20 Schmutz, *Historisch-Topographisches Lexicon von Steyermark*, I, str. 553.

21 StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 144.

22 Baravalle, *Steirische Burgen und Schlösser*, I, str. 425.

23 Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258.

Nagrobnik, ki ga je dal Franc baron Gradenegg še za časa življenja postaviti zase in za svoje, v cerkvi sv. Petra v Brestanici pokopane stare starše. Napis nad podobo se glasi: Im 1563 iar hab ich Franz fraiher von Gradnekh rom. kai. ratt disen grabstain nach meiner pildnus lassen machen mir vnd mein voreltern welche alhier begraben ligen zu ainer gedachtnus (foto: Barbara Žabota, 2013).

primeru smiseln, saj bi morebitna vključitev posesti v sklop zraven ležečega gospostva Rajhenburg med drugim znižala stroške uprave in s tem povečala njeno rentabilnost. Ali je imel zadnji iz rodbine Rajhenburških v mislih omenjene sinergijske učinke, pa nikoli ne bo znano. Še preden bi jih lahko v celoti uveljavil, je umrl. Morda pa ga je v nakup posesti pregovoril kar sam prodajalec. Cesarsko-kraljevi svetovalec Franc baron Gradenegg je bil namreč ob smrti Rajnprehtovega očeta Kristofa II. leta 1549 poleg Janeza V. pl. Welzerja in Maksimilijana Rueppa pl. Pfeilberga določen za skrbnika mladoletnika in si je kot tak zagotovo ustvaril nek vpliv nad

njim ter ga obdržal še po nastopu polnoletnosti.²⁴

Kot je že bilo rečeno, je Janez Rajnpreht umrl mlad, prav tako je z njim leta 1570 izumrla tudi rodbina Rajhenburških, ki je na območju salzburskega Posavja nekaj stoletij igrala vlogo »prvega na vasi«.²⁵ Sledila je razdelitev premoženja. V dogovoru med njegovo vdovo Regino pl. Schärferberg in nespornimi dediči, tj. Poliksena pl. Welzer, roj. Rajhenburško, in moževima bratoma, je bil določen kraj in datum, kjer in ko so lahko morebitni upniki Janeza Rajnprehta zahtevali povračilo terjatev, morebitni dediči pa dediščino. Omenjeni narok se je vršil 4. septembra 1570 v deželni hiši v Gradcu. Udeležil se ga je tudi Janez Khlobner, in sicer v imenu svoje žene Valburge, roj. pl. Langenmantel, ter kot skrbnik njenih mladoletnih bratov in sester. Na marsičigavo presenečenje ni prišel terjat kakšne neporavnane obveznosti, pač pa je s kupom pisnih dokazil želel dokazati, da so njegove stranke potomci ene izmed članic rodbine Rajhenburških in s tem upravičenci do dela dediščine. Na osnovi prinesenega genealoškega drevesa, dveh pisem Jurija in Kristofa Rajhenburških Adamu pl. Langenmantlu, mašne knjige s podpisom Magdalene Rajhenburške ter omembe nagrobnika v samostanu Stična je prisotne skušal prepričati, da je bila Magdalena Rajhenburška prababica Adama pl. Langenmantla oz. praprababica njegovih strank. V zakonu z Mertom pl. Schnitzenbaumom se ji je namreč rodila hči Helena, katere edina hči Valburga iz drugega zakona z Mihaelom Prampergerjem pa je bila žena Manga in mati Adama pl. Langenmantla. Člani družine Welzer, prisotni na naroku, niso oporekali upravičenosti Langenmantlov do dela dediščine, so pa s svojimi dokumenti seveda dosti lažje dokazali, da je njihova članica družine, Poliksena, prva v vrsti za dedovanje. S tem so, kot kaže, tudi dobili oz. imeli pravico do določitve deleža iz zapuščine, ki je pripadal Langenmantlom. Welzerji so tako slednjim prepustili imenje in dvorec Turn pod Rajhenburgom z vsemi pripadajočimi posestmi, izvzemši tistimi v trgu Brestanica. Pa to še ni bilo vse. V zameno so zahtevali tudi nekaj denarja, in sicer polovični znesek kupnine oz. 2000 goldinarjev, ki ga je plačal pokojni Janez Rajnpreht baronu Gradeneggju za taisto imenje dobro leto poprej. Rok plačila so določili do junjevega 1572, prepovedali morebitno hitro prodajo imenja brez njihovega dovoljenja, želeli pa so dobiti tudi pisno zavezo Langenmantlov, da ne bodo od Welzerjev iz naslova dediščine po Rajhenburških ničesar več terjali. Janez Khlobner je z ustno zavezo in rokovanjem sprejel ponujeno in obljubil, da bodo Langenmantli spoštovali vse zahtevane pogoje. Na-

²⁴ StLA, Archiv Reichenburg, Karton 1, Heft 1, Izstavitev listine v imenu varovanca z dne 2. 11. 1559; Koropec, Brestanica, str. 65.

²⁵ Kos, *Med gradom in mestom*, str. 96.

slednji dan so dogovorjeno potrdili tudi v pisni obliki.²⁶ Langenmantlova pridobitev imenja Turn tako ni bila v celoti podedovana, pač pa v določeni meri tudi kupljena.

Brata Viljem in Jošt in sestre Valpurga, Felicita ter Urška so tako podedovali/kupili imenja, katerega vrednost je znašala 51 imenjskih funtov 7 šilingov in 27 ½ pfeningov.²⁷ V razpršenem lastništvu je Turn ostal vse do leta 1586, ko se svojim lastniškimi deležem v korist brata Jošta za določen denarni znesek odpovejo Viljem, Valburga, sedaj por. Posch, Felicita, por. pl. Mordax in Urška, por. pl. Gall. Odpoved dediščini se ni nanašala samo na omenjeno imenja, vsaj brat Viljem se je namreč 1. aprila tega leta obenem odpovedal še neposredni dediščini po očetu in materi ter pravicam do zastavljenega kranjskega deželno knežjega gospostva Kostel. Jošt mu je za celotni odpovedni paket plačal 2100 goldinarjev.²⁸ S tem dejanjem Viljemovo lastništvo nad posestjo na Štajerskem ni bilo zaključeno. Bil je tudi lastnik majhnega imenja Rotenturn (pri/v Slovenj Gradcu). V zakonih s Kristino pl. Gallenberg in Regino Haag se mu rodi zaenkrat sicer še neznan število otrok, a ga od sinov preživi le Franc, ki omenjeno, na dobrih 17 in pol imenjskih funtov ovrednoteno posest leta 1619 tudi podeduje.²⁹ Jošt, rojen okoli leta 1550,³⁰ se prav tako dvakrat poroči. Kar se števila otrok tiče, sta zakona z Barbaro pl. Aichelberg in Felicito pl. Werneck zelo plodna. Preživi ga namreč kar devet otrok. Natančen datum Joštove smrti ni znan. Dne 3. septembra 1595 je še živ in sposoben opravljati gospodarske posle, saj sklene takrat za lastnikom gospostva Brežice, Francem Gallom pl. Gallensteinom, menjalno pogodbo. Med živimi pa ga zagotovo ni več konec marca 1603, ko podeli salzburski nadškof Wolf Ditrik pl. Raitenau njegovemu najstarejšemu sinu Janezu Viljemu in ostalim otrokom v fevd imenja Turn. Je bil razlog podelitvi morda nedavna Joštova smrt ali nastop polnoletnosti najstarejšega sina, ostaja odprto vprašanje. V primeru pravilnosti prve možne razlage je potemtakem Jošt umrl ali leta 1602 ali pa v začetku naslednjega leta. Če je pravilna druga razlaga, potem je njegova smrt nastopila med leto-

ma 1596 in 1603.³¹ Nekoliko nejasni sta tudi obe salzburski podelitvi imenja Turn v fevd Joštu. Prvo fevdno pismo je omenjeni nadškof Wolf Ditrik izdal Joštu 20. aprila 1589, torej šele tri leta po Langenmantlovi pridobitvi imenja v samostojno last in dve leti po svoji umestitvi na položaj salzburskega nadškofa. Še najbolj logičen se zdi razlog, da je nekoliko pozni izstavitvi botrovala pač zamuda. Slednje pa zagotovo ne drži za fevdno pismo z dne 31. januarja 1595. Do izgube ali uničenja prvega fevdnega pisma in potrebe po izdaji novega ni prišlo, saj se je to nahajalo med listinami v dvorcu še konec leta 1620, ko je potekal popis premožnin po pokojnem Joštovem sinu Juriju.³²

Kakor koli, kot kaže Joštove nepremične posesti, tj. imenja in dvorca Turn ter zastavljenega deželno-knežjega gospostva Kostel, ni podedoval le najstarejši sin, pač pa je bilo lastništvo skupno. Niso pa še bili vsi otroci v času očetove smrti polnoletni, zato je imel glavno besedo pri odločanju najstarejši sin Janez Viljem.³³ Bratje Janez Viljem, Jurij in Karel so leta 1608 obseg turnske posesti nekoliko zmanjšali. Dne 25. julija so namreč Francu Gallu pl. Gallensteinu, takrat lastniku gospostev Rajhenburg in Brežice, prodali dve tretjini žitne desetine ter del male pravde, in sicer prihodkov iz naslova čehulj prediva ter kokoši. Imenjska vrednost prodanih prihodkov je znašala 5 imenjskih funtov 4 šilinge in 16 pfeningov.³⁴ Dne 24. aprila 1618 so se trije bratje srečali v Turnu, kjer so sklenili pogodbo.³⁵ Vsebina le-te ni znana, na osnovi kraja sklenitve pa tudi ni moč zanesljivo sklepati, da se je vsebinsko nanašala na dvorec ob Savi. Je pa bil ta v tem letu v takšnem stanju, da ga je bilo potrebno popraviti.³⁶ Fragmentarno ohranjeni podatki nakazujejo, da si je domovanje tukaj uredil Jurij, medtem ko sta brata večino časa preživela v Kostelu in v sklopu službe v Vojni krajini. O Jurijevem življenju ni še nič znanega. Poročni dogovor z bodočo ženo je vdovec

²⁶ StLA, A. Reichenburg, Karton 1, Heft 1, Dediščina in dediči po Janezu Rajnprehtu Rajhenburškemu z dne 5. 9. 1570, fol. 1–6 (Wartingerjev overovljen prepis iz leta 1840).

²⁷ StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 236–237.

²⁸ StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 236–237; StLA, F. Langenmantel, Karton 1, Heft 1, Odpovedno pismo Viljema pl. Langenmatla 1586; StLA, Landrecht Langenmantel, Karton 608, Heft 2, Zapuščinski inventar po Juriju pl. Langenmantlu z dne 28. 12. 1620, regist odpovednega pisma pri popisu listin.

²⁹ StLA, F. Langenmantel, Karton 1, Heft 1, Genealoško drevo rodbine Langenmantel, s. d.; StLA, Sikora: Die steirischen Gülten, str. 237; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, IV, str. 81.

³⁰ <http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=GET&db=patriziat&id=I2595> (3. 6. 2013).

³¹ StLA, Landrecht Langenmantel, Karton 608, Heft 2, Zapuščinski inventar po Juriju pl. Langenmantlu z dne 28. 12. 1620, regist fevdnega pisma in menjalne pogodbe pri popisu listin; StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 1, Zapuščinski inventar po Kristofu baronu Reisigu z dne 8. 7. 1659, regist fevdnega pisma pri popisu listin.

³² StLA, Landrecht Langenmantel, Karton 608, Heft 2, Zapuščinski inventar po Juriju pl. Langenmantlu z dne 28. 12. 1620, regesta fevdnih pisem pri popisu listin.

³³ Pri popisu nove deželne naklade, in sicer hišnega goldinarja, leta 1603 je samo on naveden kot lastnik Turna; sam je tudi popis podpisal (StLA, Hausgulden 1603/1608, Nr. 285).

³⁴ StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1910, Prošnja bratov Langenmantel štajerskemu odboru poverjenikov za prepis 5 lb 5 š 16 d imenja na Franca Galla pl. Gallensteinu z dne 27. 8. 1608; StLA, A. Attems, Karton 8, Heft 59, Zapuščinski inventar po Ignacu Mariji grofu Attems 1733, fol. 10–10'.

³⁵ StLA, Landrecht Langenmantel, Karton 608, Heft 2, Zapuščinski inventar po Juriju pl. Langenmantlu z dne 28. 12. 1620, naslov dokumenta pri popisu listin.

³⁶ Južnič, Kostel, str. 324.

sklenil 10. februarja 1619 v Ljubljani. Ali je do poroke dejansko prišlo, zaenkrat še ni znano. Že naslednje leto je namreč med 24. julijem in 28. decembrom Jurij umrl,³⁷ prav tako je bila ob priliki sestave zapuščinskega inventarja pokojna tudi že njegova žena. Zapis v omenjenem dokumentu namreč ne da vedeti, ali je šlo za njegovo prvo ali morebitno drugo ženo. Če je bila mišljena slednja, potem je bil njun zakon vsekakor kratkega veka in zelo verjetno brez otrok. Preživela sta ga tako le mladoletna otroka iz prvega zakona Jurij Honorij in Marija Salome. Na osnovi knjig, ki so se nahajale v dvorcu ob priliki popisa zapuščinskega inventarja, se lahko zaključí, da je bil Jurij vse do svoje smrti protestant in da je bil vešč tudi slovenskega jezika. Na knjižnih policah je imel poleg ducata knjig z zgodovinsko, versko in zdravilsko vsebino tudi Trubarjev prevod Novega testameta, Dalmatinovo Biblijo, Trubarjev prevod Luthrove Hišne postile in nemški izvod Luthrove Biblije.³⁸

Skrb nad mladoletnima Jurijevima otrokoma in upraviteljstvo nad imenjem Turn sta do dopolnitve njune polnoletnosti leta 1632 prevzela brata Janez Viljem in Karel. Slednjima je nato 13. decembra 1632 notranjeavstrijska vlada³⁹ potrdila dedovanje (morda bratovega deleža) imenja Turn pod Rajhenburgom kot tudi gospostva Kostel.⁴⁰ To sta sicer odkupila od deželnega kneza 15. novembra 1620.⁴¹ Zakaj je salzburski nadškof Paris Lodron dobra dva meseca pozneje, in sicer 20. februarja 1633, izdal fevdno pismo za Turn Jurijevima otrokoma Juriju Honoriju in Mariji Salome,⁴² ni povsem jasno. Kakor koli, Langenmantli poslej niso bivali v dvorcu. Dali so ga v zakup. Leta 1639 ga je imel v tovrstni začasni uporabi baron Lamberg.⁴³

V začetku štiridesetih let 17. stoletja pa so se dva brata in njuna (pol)sestra, Janez Viljem, Franc Adam in Marija Salome, poročena pl. Reisig, sporazumeli o delitvi premoženja in nepremičnega premoženja po že dolgo pokojnem očetu Joštu. Imenje Turn bi sicer moralo biti razdeljeno med vse tri, a so se dogovorili, da ga dobi sestra. Brata sta se strinjala tudi z njeno odločitvijo, da ga prepusti v last možu Kri-

štofu,⁴⁴ kar je Marija Salome 15. maja 1643 tudi storila.⁴⁵ Čeprav je bil prenos lastništva v tem primeru formalno opravljen, pa salzburska nadškofija fevdnega pisma za to posest nikoli ni izdala Krištofu. Ko je službo salzburskega nadškofa leta 1654 nastopil Guidobald grof Thun in Hohenstein in se je 13. avgusta v Salzburgu prikazal baron Reisig, da mu novi škof ponovno podeli oz. potrdi v fevd to majhno imenje ob reki Savi, se na pergamentu izstavljena potrditev ni glasila na njegovo ime, pač pa na ime in dekliški priimek njegove žene.⁴⁶ Lastništvo salzburskim škofom zagotovo ni bilo sporno, verjetno je na nek način povezano z dejstvom, da so se zadnja tri tovrstna pisma glasila na Langenmantle.

O štajersko-(kranjski) plemiški družini Reisig in posledično tudi Krištofu ni zaenkrat še skorajda nič znanega. Njen vzpon se prične s sposobnim in iznajdljivim upraviteljem gospostva Kunšperk Jurijem Reisigom. Temu je uspelo leta 1610 v trajno in dedno last pridobiti bližnje imenje Drenik, prav tako nekje v tem času pa v zakup še gospostvo Hartenštajn.⁴⁷ Dne 3. marca 1612 ga cesar Matija I. povzdigne v plemiča s predikatom »s Hartenštajna«. Če je bil Jurijev nakup Drenika morda namenjen le zadostitvi enega od kriterijev za povzdig med plemstvo, so sledeče pridobitve posesti zagotovo plod gospodarskih stremeljenj. Najprej si pridobi v zakup gospostvo Pilštanj, ki ga leta 1629 skupaj ženo Judito, rojeno pl. Renz, naposled odkupita, tri leta pred tem pa postane njuno tudi gospostvo Strmol pri Rogatcu. Umre leta 1630, medtem ko si njegovo nepremično dediščino razdelijo trije sinovi šele 31. marca 1643. Tolikšna časovna razlika nakazuje, da so bili v času njegovi smrti sinovi Krištof, Janez Krstnik in Gotfrid najverjetneje še mladoletni. Med štajerske deželane so se bratje vpisali 22. marca 1649, najstarejši Krištof pa je kot lastnik koroškega gospostva Haggeneegg postal tudi koroški deželan, in to že 19. aprila 1644. Delitev posesti najbrž ni potekala povsem mirno in v bratovski ljubezni. Še posebej napet in morda celo sovražen odnos sta eden do drugega imela Krištof in Janez Krstnik, ki sta se vse do Krištofove smrti redno tožila pred

³⁷ Prav tam, str. 326.

³⁸ StLA, Landrecht Langenmantel, Karton 608, Heft 2, Zapuščinski inventar po Juriju pl. Langenmantlu z dne 28. 12. 1620; Južnič, Najstarejši ohranjeni knjižnični katalog na Slovenskem, str. 20.

³⁹ Stanislav Južnič je sicer v članku Kostel med zadnjimi turškimi vpadi in Žrnjnsko-Frankopansko zaroto, objavljenem leta 2004 v *Zgodovinskem časopisu*, zapisal, da gre za cesarsko pisarno v Gradcu, a ker ta izraz avtorju tega prispevka ni znan, je na osnovi sklepanja zapisal, da je v tem primeru šlo za notranjeavstrijsko vlado.

⁴⁰ Južnič, Kostel, str. 326.

⁴¹ Južnič, Južna meja, str. 15.

⁴² StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 1, Zapuščinski inventar po Krištofu baronu Reisigu z dne 8. 7. 1659, listina št. 77.

⁴³ Prav tam, fol. 46'.

⁴⁴ Na strinjanje obeh bratov Langenmantel, da prepusti njuna sestra imenje Turn možu Krištofu, posredno nakazujeta njuni odpovedni pismi za Krištofa za to posest, ki sta bili spisani 15. junija 1642 in sta se ob priliki popisa premoženja po pokojnemu Krištofu leta 1659 nahajali na gradu Žusem (StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 1, Zapuščinski inventar po Krištofu baronu Reisigu z dne 8. 7. 1659).

⁴⁵ StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1910, Prošnja Marije Salome pl. Reisig štajerskemu odboru poverjenikov za prepis imenja Turn pod Rajhenburgom iz očetovega na možovo ime z dne 15. 5. 1643.

⁴⁶ StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 1, Zapuščinski inventar po Krištofu baronu Reisigu z dne 8. 7. 1659, listina št. 77.

⁴⁷ StLA, A. Attems, Karton 233, Heft 1526, Urbar urada Drenik 1610, str. 122–123.

ograjnim sodiščem v Gradcu. Precejšen odstotek zajetnega kupa dokumentov, ki jih je starejši brat hranil na gradu Žusem, so namreč zadevali ravno tožbe z bratom.⁴⁸

Krištof je z očetovo dediščino in nekaj lastnimi pridobitvami v svojih rokah nakopičil spodobno količino posesti. Največ časa je preživel na gradu Žusem, medtem ko se je v Brestanici družina le občasno pojavljala. Fragmentarno ohranjeni podatki nakazujejo, da Reisigi Turna niso oddajali v zakup oz. najem, pač pa so ga zanje upravljali upravitelji. V obdobju do Krištofove smrti so radosti in tegobe te službe izkusili Baltazar Veckhmayr (zagotovo 1646 in 1647), Baltazar Mäßl, Adam Anguß, Jakob Loebel, Andej Kovačič (*Kbouatschitsch*; zagotovo med 1652 in 1654) in morda še kdo.⁴⁹

Svojo pot na zemlji je Krištof zaključil enkrat med 15. januarjem in 5. septembrom 1658. Popis premoženja je sledil julija naslednje leto, medtem ko fizična delitev le-tega ni bila izvedena še naslednjih deset let.⁵⁰ To daje slutiti, da so bili otroci v času njegove smrti še mladoletni, in da so nad očetovo dediščino skrbno skrbeli nastavljeni skrbniki. Ena izmed slednjih je zelo verjetno bila njihova mati. Obstaja sicer tudi verjetnost, da je po Krištofovi smrti očetovo dediščino prevzel (najstarejši?) sin Jurij Karel, ki je umrl 24. oktobra 1667 na gradu Pogled in je bil pokopan v kapeli Žalostne matere božje v opatijski cerkvi sv. Danijela v Celju.⁵¹ Noben dokument sicer ne omenja Jurija Karla kot Krištofovega dediča in lastnika imenja Turn pod Rajhenburgom, le letnici njegove smrti in delitve očetovega premoženja sopadata. Krištofovo dediščino so si leta 1668 razdelili preživeli otroci in vdova oz. so se 8. januarja 1669 dogovorili, da Mariji Salome kot preživnina ostane imenje Turn.⁵² Vdova se ni nikoli znova poročila, preostanek življenja je preživela tukaj. Kako je potekal njen vsakdanjik in kakšen odnos je imela z neposredno okolico in prebivalci, zaradi manka virov ni mogoče natančno rekonstruirati. Glede na to, da v tem obdobju ni botrovala niti enemu novorojenčku, ki je bil krščen v tukajšnji cerkvi,⁵³ bi se dalo sklepati, da pristnih in zelo prijateljskih stikov z okoliškimi prebivalci, tržani in nekaterimi svojimi zaposlenimi ni imela. Fragmentarno ohranjeni podatki sicer dokazujejo, da pa ni povsem stala ali sedela križem rok. Če ne kaj drugega, se je v tem času včlanila v celjsko bratov-

ščino Marije sedmih žalosti.⁵⁴ Ker je priletni baronici oktobra 1685 že nekoliko nagajalo zdravje, je sklenila zapisati oporoko. Za kraj pokopa ni izbrala bližnje cerkve sv. Petra, pač pa grobnico omenjene celjske bratovščine, ki je ležala v opatijski cerkvi sv. Danijela. Dedičem je zaukazala, da naj organizirajo takšen pogreb, kot pritiče njenemu (plemiškemu) stanu. Bratovščini Marije sedmih žalosti je namenila 50 goldinarjev, celjskim in krškim kapucinom za branje 100 maš prav toliko. Četudi za zadnje počivališče ni izbrala brestaniške župnijske cerkve, nanjo v svoji oporoki ni pozabila. Tako slednji kot tudi njeni podružnični cerkvi sv. Trojice in podružnični cerkvi sv. Jakoba v Žusmu je zapustila po par volov. Precejšnjo radodarnost je izkazala tudi svojim podložnikom in zaposlenim. Vsem podložnikom, ki so imeli neporavnane obveznosti iz naslova dajatev in davkov do konca leta 1683, je te spregledala, medtem ko bi naj vsi zaposleni po njeni smrti prejeli denarja v višini svoje polletne plače. Za zvesto opravljanje službe je jezdnega hlapca in najbrž sobarico ali spletično še dodatno nagradila. Jakobu Goritschanu je odločila zapustiti par volov, Marjeti Pischek pa molzno kravo.⁵⁵

Večino premičnega in nepremičnega premoženja je baronica namenila svojim najbližjim. Neporočeni vnukinji Mariji Katarini baronici Gabelkoven materin srebrni pas, snahi Mariji Eleonori baronici Reisig, rojeni pl. Mühlstein, pa pozlačeni srebrni Khisllov svečnik. Daleč najvrednejše premoženje, torej imenje Turn pod Rajhenburgom z istoimenskim dvorcem in opremo, je namenila trem sinovom. Premičnega premoženja v gradu ni natančneje porazdelila, pač pa je to razdelitev prepustila njim, a s pogojem, da vse leseno pohištvo ostane v dvorcu. Pri razdelitvi omenjenega imenja je ravnala precej premisslano. Ker je bila po njenem spoznanju posest premajhna in se je ni dalo razdeliti na tri enakopravne dele, ne da bi pri tem nastala precejšnja škoda, je to odločila v fizični obliki zapustiti le enemu sinu. Izbrala je Dominika, takratnega lastnika dobrih dvajset kilometrov severno oddaljenega gospostva Žusem, obenem pa je tudi določila, na kakšen način in s kolikšnimi zneski mora izplačati preostale dediče. Obema še živečima bratoma Francu Ernestu in Janezu Feliksu je pripadalo po 2500 goldinarjev, vnukinji Katarini pa 1300 goldinarjev. V kolikor Dominik v trenutku dedovanja ne bi bil zadostno plačilno sposoben, mu je za izplačilo dala na voljo tri leta, a s štiri odstotnimi zamudnimi obrestmi. Delež od Turna v višini 1000 goldinarjev je Marija Salome namenila tudi vnukoma, in sicer otrokoma pokojnega sina Jurija Karla. Slednjima je zapustila manj denarja zato, ker je njun oče še za

48 StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 1, Zapuščinski inventar po Krištofu baronu Reisigu z dne 8. 7. 1659.

49 Prav tam, fol. 42–43'.

50 Prav tam.

51 StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 1, Zapuščinski inventar po Juriju Karlu baronu Reisigu 1667.

52 StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1910, Prošnja za prepis imenja z dne 12. 2. 1690.

53 NŠAM, RMK Brestanica 1645–1662, RMK Brestanica 1664–1675 in RMK Brestanica 1675–1688.

54 StLA, Landrecht-Testamente, Oporoka Marije Salome baronice Reisig z dne 11. 10. 1685.

55 Prav tam.

*Grad Rajhenburg in dvorec Turn pod Rajhenburgom konec 17. stoletja
(Vischer: Topographia Ducatus Stiriae 1681, št. 331).*

časa življenja dobil od staršev na posodo nekaj tisoč goldinarjev, ki jih ni nikoli vrnil.

Natančen datum smrti Marije Salome ni znan. Življenje na zemlji se je zanjo zaključilo enkrat med letoma 1687 in 1689. V tem času oz. natančneje leta 1688 pa je po kratki bolezni umrl tudi njeni sin Dominik.⁵⁶ Kot kaže, Dominik nikoli ni zagospodaril na imenju Turn in je morebiti umrl celo malce pred materjo. Po njeni smrti so si ga namreč razdelili dediči, in sicer Franc Ernest in Janez Feliks barona Reisig ter Dominikova vdova Marija Eleonora kot skrbnica njunih otrok. Čeprav bi lahko Marija Eleonora na osnovi taščine oporoke Turn zahtevala zase in za svoje otroke, tega ni storila. Verjetno ni imela nikakršnih načrtov z njim, tako kot morda njen pokojni soprog. Največjo željo po imetju celotne posesti je takrat izkazal Franc Ernest. Brata in svakinja niso imeli zadržkov, zato so mu 13. januarja 1689 svoje deleže tudi prodali.⁵⁷

Kolikšne letne prihodke si je lahko novopečeni lastnik obetal iz naslova podložniških obveznosti? Teoretično je od podložnikov in desetinarjev na račun dajatev in desetine dobil 250 krških maseljcev pšenice, 230 maseljcev ovs, 41 prašičkov, 160 kokoši, 82 čehulj prediva, 120 pogač, 400 jajc, 82 veder vina in 8 $\frac{3}{4}$ mark pfenigov, praktično pa zagotovo ne toliko. Plačilna nedisciplin podložnikov je bila zaradi slabih letin ter kakšnih drugih razlogov v tistem času kar precejšnja. Zagotovo pa so tamkajšnji vsakdanjik in način življenja ter posledično tudi oddajo letnih dajatev močno pretresli potres in njemu sledeči popotresni sunki (*villfeltigen ertpie-*

den). Dvorec Turn pod Rajhenburgom je utrpel tolikšne poškodbe, da ni bil primeren za bivanje (*ganz vnd gar zerbrochen vnd ruiniert, so gestalten, d(as) sich fast niemant darin zu wohnen getraue*). Hiše in gospodarska poslopja mnogih podložnikov je doletela še slabša usoda. Za razliko od še vedno stoječega gradu so bili ti do tal porušeni (*in grundt ruiniert vill hueben*).⁵⁸

Franc Ernest ni v gradu nikoli prebival dlje časa. Do pridobitve gospostva Mokronog na Kranjskem leta 1695 je večino časa preživel na svojem gospostvu Loka (pri Zidanem Mostu), ki ga je nekaj let pred tem kupil od dedičev Ferdinanda barona Moscona. Z nakupom Turna je imenjsko vrednost svojih posesti povišal na slabih 150 imenjskih funtov.⁵⁹

V teh nekaj letih lastništva nad imenjem na levem bregu Save je malenkost spremenil njegov obseg. Razdrobljeno podložniško posest je 4. septembra 1692 povečal za tri kmetije v vasi Armeško, ki jih je kupil od tržana in člana brestaniške trške

⁵⁶ StLA, Landrecht-Testamente, Oporoka Dominika barona Reisiga 1688; StLA, Landrecht Reisig, Karton 990, Heft 2, Zapuščinski inventar po Dominiku baronu Reisigu 1688.

⁵⁷ StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1910, Prošnja za prepis imenja z dne 12. 2. 1690.

⁵⁸ Omembo potresa in posledic je bilo mogoče zaslediti le v enem dokumentu, in sicer v inventarju imenja Turn pod Rajhenburgom, ki je bil spisan 10. maja 1697 po smrti lastnika Franca Ernesta grofa Reisiga. Avtorja inventarja, pokojnikov brat in grof Lamberg, ne navajata letnice potresa, a lahko sklepamo, da se je ta zgodil v času lastništva Franca Ernesta, saj bi bil drugače verjetno vsaj posredno na tak ali drugačen način omenjen v oporoki Marije Salome baronice Reisig. Da bi si cenilca in zapisnika inventarja potres izmislila zavoljo zmanjšanja vrednosti posesti ali iz kakšnega drugega razloga, skorajda ni verjetno. Konkretnega motiva za takšno dejanje v tem primeru ni, prav tako gre za naravno nesrečo, ki se je morala čutiti na širšem območju in je bila lahko preverljiva (StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 2, Zapuščinski inventar po Francu Ernestu grofu Reisigu 1697).

⁵⁹ Imenjska vrednost gospostva Loka je znašala 84 funtov, sedem šilingov in 18 pfenigov, od Marije Proßinger leta 1687 kupljeno imenje pa 19 funtov, en šiling in 10 pfenigov (StLA, Sikora: Die steirischen Gülden, str. 299).

elite Friderika Wremba.⁶⁰ Prepisa lastništva kupec in prodajalec v imenjski knjigi nista opravila, kar seveda pomeni, da je Reisig vsakoletne podložniške obveznosti iz naslova deželnih davkov in naklad spravil v svoj žep – vsaj do leta 1694. Na začetku maja tega leta je dal imenje Turn pod Rajhenburgom za dobo treh let v zakup Mariji Eleonori grofici Lamberg.⁶¹ Kot kaže, pa ta zakup ni vključeval vseh prihodkov. Precej donosno vinsko in žitno desetino je namreč 31. maja 1695 prodal bratu Janezu Feliksu.⁶²

Zaradi slabega zdravstvenega stanja je dal Franc Ernest 4. januarja 1697 na gradu Mokronog sestaviti oporoko. Za univerzalnega dediča vseh svojih posesti na Kranjskem in Štajerskem je določil mladotnega sina Jožefa Danijela,⁶³ za skrbnika mladotnih otrok pa brata Janeza Feliksa. Umril je nekaj mesecev za tem, najverjetneje v prvih dneh maja. Pokopali so ga v družinsko grobnico baronov Kay-sell v cerkvi sv. Ruprehta v Šentrupertu na Kranjskem.⁶⁴ V grobnici ženine družine je morda takrat že ležal kateri izmed Ernestovih treh otrok, katerih usoda je neznana.⁶⁵ Kako malo stikov je imel s svojo posestjo na levem bregu Save oz. kako redko je prihajal semkaj, nakazujejo tudi legati v njegovi oporoki. Po 100 goldinarjev je volil kapucinom v Ljubljani, Krškem, Novem mestu in Celju ter franciskanom v Novem mestu, isti znesek je namenil tudi za izgradnjo oltarja v župnijski cerkvi v Loki. Župnijski cerkvi v Brestanici in njenim podružnicam ni volil ničesar.⁶⁶ Dne 10. maja sta v Brestanico prispele cenitvena komisarja, ki sta imela za nalogo popisati tukajšnje pokojnikovo premočeno in nepremično premoženje. Ta naloga je bila zaupana njegovemu bratu in skrbniku otrok Janezu Feliksu in Francu Jožefu grafu Lambergu. Cenilca sta največ pozornosti namenila premočninam v gradu in na

pristavi. Kljub temu da je grad nekaj let pred tem utrpel znatne poškodbe zaradi potresa in ni bil primeren za bivanje, ni bil prazen. Reisig in Lamberg sta v prostorih našla kar nekaj kosov pohištva, posteljnine, jedilnega pribora, orodja, šest starih slik, različnih kovancev v vrednosti 670 goldinarjev, prav tako pa tudi nekaj srebrnine in nakita.

Ena od nalog Janeza Feliksa kot skrbnika je bila ekonomično upravljanje s posestmi svojih varovancev. Prodaja le-te je bila upravičena le v izjemnih primerih. A kot kaže, se je v Reisigovem primeru prav to pripetilo. Zaradi potreb svojih varovancev je bil namreč primoran prodati imenje Turn. Zanimanje za nakup je pokazal Hanibal Jožef graf Heister, ki je kakšno leto pred tem že postal lastnik gradu in gospostva Rajhenburg. Janez Feliks je predmet prodaje še nekoliko razširil, saj je poleg Turna kupcu ponudil še tisto desetino, ki jo je pred dvema letoma kupil od brata. Kolikšen znesek je dobil zanj, ni znano, so pa njegovi varovanci na račun očetove štajerske posesti prejeli 5700 goldinarjev kupnine in še 50 dukatov likofa. A ne takoj. Heister se je namreč obvezal kupnino poravnati do začetka novembra tekočega leta.⁶⁷ Ko je napočil 1. november, se Hanibal Jožef ni pojavil pri Janezu Feliksu z mošnjo kovancev, pač pa mu je prinesel le list papirja, na katerem je pisalo, da mu dolguje 6000 goldinarjev. Slednji je zadolžnico sprejel, kar da sklepati, da za potrebe svojih varovancev ni tako zelo in nujno potreboval denarja. Denarja najverjetneje ni nikoli prejel. Ko so po njegovi smrti leta 1705 cenitveni komisarji popisovali njegovo premoženje, so v enem izmed predalov na gradu Žusem našli tudi omenjeno zadolžnico.⁶⁸

Novi lastnik Turna je imel z zadnjo pridobitvijo podobne načrte kot z gospostvom Rajhenburg. Tudi v tem primeru je namreč nemudoma pričel prodajati posamezne dele posesti. Dne 21. novembra 1697 je v trgu Brestanica živečemu Francu Riedlegerju, cesarsko-kraljevemu pobiralcu davkov in mitničarju, poleg dveh polovičnih kmetij, ki sta bili podložni gospostvu Rajhenburg, prodal še manjši kos dominikalnega travnika, spadajočega k Turnu.⁶⁹ Dolgoročnih načrtov ni imel niti z že nekajkrat omenjeno vinsko in žitno desetino. To je 21. decembra 1698 prodal za 6500 goldinarjev Ignacu Mariji grafu Attems.⁷⁰ Attems je imel takrat na tem območju v lasti že kar nekaj posesti in prihodkov. Leta 1686 je od upnikov pred 15 leti usmrčenega Ivana Erazma grofa Reinsteina in Tatten-

⁶⁰ Omenjene tri kmetije je Wremb kupil od Orfeja grofa Strassolda, lastnika gospostva Krško, 2. marca 1687 (StLA, Herrschaft und Pfarre Reichenburg, Karton 1, Heft 1, Urbar posesti Turn pod Rajhenburgom 1692–1697, str. 80).

⁶¹ StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 2, Zapuščinski inventar po Francu Ernestu grafu Reisigu 1697.

⁶² StLA, Landrecht Reisig, Zapuščinski inventar po Janezu Feliksu grafu Reisigu 1705.

⁶³ V primeru, če bi sin Jožef Danijel umrl pred polnoletnostjo in ne bi zapustil sinov, je za naslednje dediče določil otroke bratov Janeza Feliksa in že pokojnega Dominika (ARS, AS/308, Zbirka oporok, Oporoka Janeza Ernesta grofa Reisiga z dne 4. 1. 1697).

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Franc Ernest se je 8. septembra 1677 poročil z Marijo Judito, hčerjo Janeza Danijela barona Kaysella, lastnika gospostev Skrljevo in Mokronog. Poleg Jožefa Danijela so se zakoncema rodili vsej še trije otroci: 16. junija 1679 hči Ana Marija, 15. decembra 1680 so h krstu nesli sina Franca Valerija, 19. marca 1683 pa je za kratek čas na svet prijoval še en, sicer zaradi takojšnje smrti neimenovan otrok (Schiviz von Schivizhoffen, *Krain*, str. 425; Orožen, *Das Bisthum*, IV, str. 461–463).

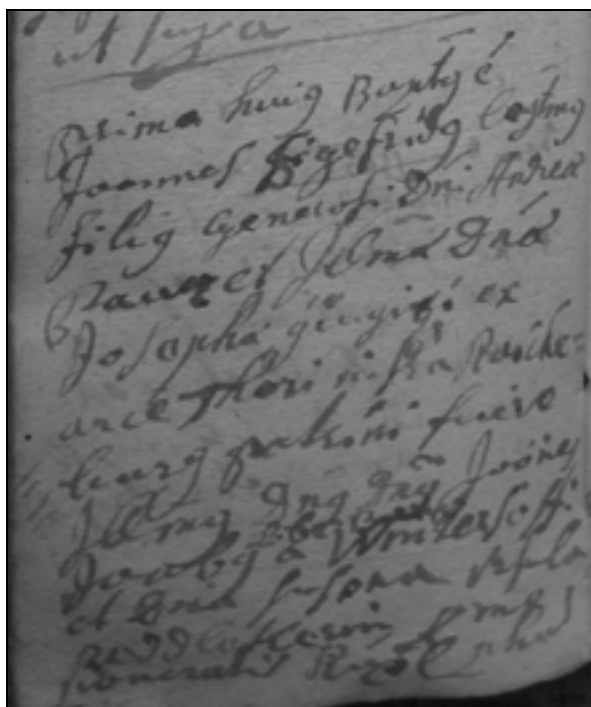
⁶⁶ ARS, AS 308, Zbirka oporok, Oporoka Janeza Ernesta grofa Reisiga z dne 4. 1. 1697, fol. 1–2.

⁶⁷ StLA, Landrecht Reisig, Karton 989, Heft 2, Zapuščinski inventar po Francu Ernestu grafu Reisigu 1697.

⁶⁸ StLA, Landrecht Reisig, Zapuščinski inventar po Janezu Feliksu grafu Reisigu 1705.

⁶⁹ StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1910, Prodajna pogodba med Heistrom in Riedlegerjem z dne 21. 11. 1697.

⁷⁰ StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1907, Prodajna pogodba med Heistrom in Attemsom z dne 21. 12. 1698.

Vpis krsta Janeza Sigfrida, sina Andreja Pauze in njegove žene Jožefe, prebivajočih v dvorcu Turn pod Rajhenburgom z dne 1. junija 1707 (NŠAM, RMK Brestanica 1688–1708).

bacha kupil gospostvo Podčetrtek, leta 1691 dve tretjini gospostev Hartenštajn in Pilštanj ter imenje Drenik od treh hčera pokojnega Janeza Krstnika barona Reisiga, leta 1694 od svojih varovancev, in sicer mladoletnega barona in baronice Rettenfeld, sicer otrok Julijane grofice Attems iz drugega zakona, gospostvo Brežice,⁷¹ leta 1696 pa mu je grof Heister že prodal nekaj podložnikov gospostva Rajhenburg.⁷² Kupnino za desetino je Ignac Marija poravnal v zelo kratkem času. Preostanek zneska mu je namreč prinesel 16. januarja 1699.⁷³ Opaznejša Heistrova prodaja dela turnske posesti je sledila v naslednjem letu, ko je 5. septembra Antonu pl. Perlerju prodal pristavo s pripadajočo posestjo v Stolovniku (*Stollauinik*).⁷⁴ Drugo, nekoliko južneje ob reki Savi ležečo pristavo v Sotelskem je grof prav tako prodal, in sicer premožnemu brestaniškemu tržanu Vidu Frideriku Wrembu.⁷⁵ Ta kupčija je bila najverjetneje sklenjena med letoma 1700 in 1703.

⁷¹ Zdravec, Postavitev, str. 101–109; Zdravec, »Jesus, Maria«, str. 189–202.

⁷² StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1905, Seznam kupljenih rajhenburških podložnikov, osebenjkov, desetine in dominikalne posesti 1696.

⁷³ StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1907, Heistrova pobotnica Attemsu z dne 16. 1. 1699.

⁷⁴ StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1909, Prodajna pogodba med Heistrom in Perlerjem z dne 5. 9. 1700.

⁷⁵ StLA, Herdsteuer 1705–1709, C 74 (Thurn unter Reichenburg).

Dvorec Turn pod Rajhenburgom je v tem času sameval. Heister se je večino časa zadrževal na gradu Rajhenburg, v najem ali zakup ga prav tako ni dal nikomur. Celotno posest je zanemarjal. Celo deželnoknežjih davkov in naklad ni redno plačeval. Dne 13. septembra 1698 je sicer poravnal osnovni, štirikratni davek in kontribucijo za leti 1696 in 1697, a je bilo to bolj ali manj vse. Do leta 1704 se v uradu stanovskega blagajnika z denarjem za poravnavo davkov in naklad od posesti Turn ni prikazal, dolg pa mu je narasel na več kot 2650 goldinarjev. Deželni rubežnik za Celjsko četrt Janez Krstnik Suschnigg ga je na osnovi odločbe, izdane najverjetneje s strani odbora poverjenikov, pozval, da v roku 14 dni poravna vse obveznosti, če ne bo imenje Turn priseljen zarubiti.⁷⁶ Grof tega ni storil, zato je posest tudi izgubil. Postala je last dežele Štajerske.⁷⁷ Stanovski uslužbenci se niso odločili za prodajo zarubljene posesti, pač pa za njeno zastavitev.

Dne 10. februarja 1707 jo je v zastavo dobil Janez Jakob baron **Wintershoffen**,⁷⁸ med drugim lastnik kakšnih 15 km severovzhodno ležečega gospostva Kozje. Janez Jakob je predstavljal tretjo generacijo Wintershoffnov v Kozjem. Kot prvi si je s poroko omenjeno gospostvo pridobil njegov ded Matej pl. Wintershoffen.⁷⁹ Temu je sledil sin Gotfrid Honorij, ki je bil 15. decembra 1685 povzdignjen v barona.⁸⁰ V zakonu z Ano Krescenco, rojeno baronico Reisig, se jima je rodilo vsaj osem otrok. Najstarejši med sinovi, Jurij Sigmund, je po očetovi smrti v letu 1697 postal dedič njegove celotne posesti. A usoda je hotela drugače. Dne 13. februarja 1701 je bil namreč ustreljen v graškem predmestju (Murvorstadt).⁸¹ Zamenjal ga je Janez Jakob. Ta se je nato 29. avgusta 1709 v Gradcu poročil z Ano Marijo baronico Rechbach. V trinajst let trajajočem zakonu se jima je rodilo vsaj osem otrok.⁸² Umril je leta 1722.⁸³

Kateri motivi so vodili mladega Janeza Jakoba v pridobitev imenja Turn pod Rajhenburgom, ni po-

⁷⁶ StLA, A. Attems, Karton 366, Heft 1910, Izvleček neplačanih davkov in prispevkov od imenja Turn pod Rajhenburgom.

⁷⁷ Na tem mestu je potrebno opozoriti, da ob priliki prodaje imenja Turn pod Rajhenburgom grofu Heistru s strani grofa Reisiga ni prišlo do prepisa lastništva, zato je v imenjski knjigi posest bila vseskozi zapisana na ime Franca Ernesta grofa Reisiga. V nekaterih virih in literaturi, spisani na osnovi teh virov, je posledično temu pomotoma zapisano, da je rubežnik zarubil posest Francu Ernestu.

⁷⁸ StLA, Sikora: Die steirischen Gültlen, str. 83.

⁷⁹ ARS, AS 768, Gospostvo Podčetrtek Hartenštajn in Olimje, Zapuščinski inventar po Mateju pl. Wintershoffnu 1651.

⁸⁰ Frank, *Standeserhebungen*, str. 227.

⁸¹ Schiviz von Schivizhofen, *Graz*, str. 279.

⁸² Župnija Pilštanj, RMK župnije Pilštanj 1711–1729, 9. 2. 1713, 11. 5. 1714, 2. 1. 1716, 29. 4. 1717, 4. 4. 1718, 17. 6. 1719, 15. 9. 1720, 1. 4. 1722.

⁸³ StLA, Landrecht Wintershoffen, Karton 1458, Heft 1, Zapuščinski inventar po Janezu Jakobu baronu Wintershoffnu 1722.

vsem jasno. Morda je videl v tej kratkoročni pridobitvi možnost dobrega zaslužka, prav tako se je nahajala zelo blizu njegovega stalnega prebivališča, morda pa je imela prste vmes njegova mati Ana Krescenca, roj. baronica Reisig oz. sorodstvo po njeni strani. Nenazadnje je šlo za posest, ki je bila nekoč v lasti njene rodbine. Kako je Janez Jakob organiziral upravo posesti? Fragmentarno ohranjeni podatki v virih ne dajo zanesljivega odgovora. Upravljanje posesti bi bilo zaradi bližine sicer možno z gradu Kozje, a še vseeno ne povsem optimalno zaradi manka neposrednega stika med gospostvom in imenjem. Podatek iz brestaniške župnijske krstne matice ponuja sicer možnost razlage, da je uprava potekala kar iz dvorca ob Savi. Namreč 1. junija 1707, torej manj kot štiri mesece po pridobitvi, je baron Wintershoffen kot boter prisostvoval pri krstu Janeza Sigfrida, sina Andreja Pauzea in njegove žene Jožefe, prebivajočih v *arce Thori infra Raichenburg*.⁸⁴ A kot rečeno, skopi zapis ne ponuja konkretnega odgovora na zastavljeno vprašanje, nenazadnje bi lahko bili omenjeni novopečeni starši celo najemniki oz. zakupniki gradu.

Baron Wintershoffen ni bil pretirano dolgo zastavni upnik. Kvečjemu dobra tri leta. Nato prevzame Turn v zastavo najverjetneje Ignac Marija grof Attems. Temu posredno v prid govori vsaj dva dokumenta. Zaščitno pismo, ki ga je grof Attems hranil v svoji palači v Gradcu vse do svoje smrti in ki so mu ga 30. decembra 1710 izstavili štajerski deželni stanovi za prevzete zarubljene posesti,⁸⁵ ter priloge k letnemu obračunu upravitelja gospostva Rajhenburg za leto 1715,⁸⁶ kjer so pod prihodki navedeni tudi tisti imenja Turn pod Rajhenburgom.⁸⁷ Zaenkrat bo moralo nerešeno ostati vprašanje, zakaj niso deželni stanovi že leta 1714 ali 1715 Attems prodali v zastavo dane mu posesti. Med prejšnjimi lastniki tako gospostva Rajhenburg kot tudi imenja Turn pod Rajhenburgom se je namreč vrsto let vlekel spor glede tega, kdo ima pravico do pobiranja vinske in žitne desetine in temu so stanovi želeli narediti konec. Še najbolj optimalno rešitev je predstavljala združitev obeh posesti pod enim lastnikom. Do te pa bi lahko prišlo že ob Attemsovem nakupu gospostva Rajhenburg leta 1714. Kakor koli, Ignac Marija je imenje Turn kupil 30. septembra 1721 in ga priključil h gospostvu Rajhenburg.⁸⁸

⁸⁴ NŠAM, RMK Brestanica 1688–1708, 1. 6. 1707.

⁸⁵ StLA, A. Attems, Karton 8, Heft 59, Zapuščinski inventar po Ignacu Mariji grofu Attems 1733.

⁸⁶ Gospostvo Rajhenburg je Ignac Marija grof Attems kupil od Hanibala Jožefa grofa Heistra leta 1714 (Zadavec, Postavitev, str. 109).

⁸⁷ ZAC, ZAC 7, Zbirka urbarjev, 45 U, Register denarnih obveznosti in male pravde podložnikov posesti Turn pod Rajhenburgom 1714–1715.

⁸⁸ StLA, Sikora: Die steirischen Gülden; StLA, A. Attems, Karton 8, Heft 59, Zapuščinski inventar po Ignacu Mariji grofu Attems 1733.

Dvorec Turn pod Rajhenburgom danes (foto: Barbara Žabota, 2013).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 308, Zbirka testamentov.

AS 768, Gospostvo Podčetrtek Hartenštajn in Olimje.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Zbirka matičnih knjig

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz

Archiv Attems

Archiv Reichenburg

Familie Langenmantel

Herrschaft und Pfarre Reichenburg

Landrecht Langenmantel

Landrecht Reisig

Landrecht Wintershoffen

Landrecht-Testamente

Landschaftliches Archiv

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje

ZAC 7, Zbirka urbarjev

Župnija Pilštanj

Zbirka matičnih knjig

LITERATURA

Baravalle, Robert: *Steirische Burgen und Schlösser*. I Theil. Graz: Stiasny, 1936.

Bucelini, Gabriel: *Germaniae Topo-Chronostemmatographicae Sacrae et Profanae...*, Pars Tertia. Frankfurt am Main: Christiani Balthasaris Kühnen, 1672.

Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblände bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum »Alt-Österreichischen Adels-Lexikon« 1823–1918*. V. Band. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1974.

- Južnič, Stanislav: Južna meja »Kočevarskega otoka« v 15. in 16. stoletju. *Kronika*, 43 (1995), št. 3, str. 14–43.
- Južnič, Stanislav: Kostel med zadnjimi turškimi vpadi in Zrinjsko-Frankopansko zaroto. *Zgodovinski časopis*, 58, 2004, št. 3–4, str. 301–336.
- Južnič, Stanislav: Najstarejši ohranjeni knjižnični katalog na Slovenskem – 1. del (ob 325-letnici smrti Filipa Trpina v Trubarjevem letu 2008). *Knjižnica*, 52, 2008, št. 1, str. 7–40.
- Koropec, Jože: Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. *Brestanica*. Brestanica: Turistično društvo Brestanica, 1982.
- Koropec, Jože: Slovenski del Štajerske v davčnem seznamu glavarine leta 1527. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 59, 1988, št. 2, str. 216–277.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom; Odnos kranjskega, slovenjštajerskega in koroskega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1994.
- Kos, Milko: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo (urbarji salzburske nadškofije)*. Zvezek prvi. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1939.
- Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant (das Dekanat Tüffer)*. IV. Theil. Cilli: J. Rakusch, 1880–1881.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschafften und Gülden, Städte und Märkte*. München: R. Oldenbourg, 1962.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in der Matriken der Stadt Graz*. Graz: L. Schiviz von Schivizhoffen, 1909.
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Goriška tiskarna, 1905.
- Schmutz, Carl: *Historisch-Topographisches Lexicon von Steyermark*. Erster Theil. Gratz: Andreas Kienreich, 1822.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji (med Kozjanskim in porečjem Save)*. Peta knjiga. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji (med Solčavskim in Kobanskim)*. Četrta knjiga. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Vischer, Georg Matthaeus: *Topographia Ducatus Stiriae 1681*, Nachdruck, Band 2. Graz: 1975.
- Zdravec, Dejan: »Jesus, Maria« ali poslednji krik Ivana Erazma Tattenbacha. *Kronika*, 60, 2012, št. 2, str. 189–202.
- Zdravec, Dejan: Postavitev in postavljaivec materialnih in rodbinskih temeljev plemiške družine Attems na Štajerskem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica III : Svet med Pohorjem in Bočem* (ur. Stanislav Gradišnik). Slovenska Bistrica: Občina Slovenska Bistrica, 2009, str. 101–109.
- Zdravec, Dejan: *Zastave in prodaje deželnoknežjih posesti in prihodkov v spodnjeavstrijskih deželah v*

prvi polovici 16. stoletja. Viri 35. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2012.

INTERNET

- <http://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=GET&db=patriziat&id=I2595> (3. 6. 2013)
- www.angelfire.com/realm/gotha/gotha/lamberg.html (4. 6. 2013)

S U M M A R Y

Contribution to the History of Small Seignury and Manor Turn pod Rajhenburgom in the Early Modern Period

The small seignury Turn pod Rajhenburgom remained in the property of the noble family Reichenburg until the end of the Middle Ages, that is until 1498, when it was acquired by nobleman John Gradenegg. John was followed by his son Christoph, the latter also by his son Francis. Francis, who was given the title of baron in 1558, sold the seignury in 1569 to nobleman John Reinpreht Reichenburg for 4000 goldinars. Reichenburg died a year later. As he was the last of his descent, Turn pod Rajhenburgom was inherited by the noble family Langenmantel. The sons and daughters of Adam Langenmantel were great-great-grandsons/daughters of Magdalena Reichenburg and therefore Reichenburg's lawful heirs. The seignury remained in the property of this family until 1643, when it was given by Mary Salome Langenmantel to her spouse Christoph Reising. After his death in 1658 his wife did not marry again but led a solitary life at the manor Turn pod Rajhenburgom. When she died, her son Francis Ernest paid off other heirs, and became the sole owner of the seignury. During his ownership, between 1689 and 1697, an earthquake hit the area damaging the manor and many peasants' dwellings. In his last will Francis appointed his son Joseph Daniel as his lawful heir. He died in 1697. Because his son at that time was not old enough to inherit his father's properties, Joseph Felix, brother of Francis, was appointed as his guardian. The latter soon sold the seignury to Hannibal Joseph count Heister. Heister started selling parts of the seignury and soon stopped paying taxes for it. As a result, Turn pod Rajhenburgom was seized and then in 1707 given in pawn to baron Joseph Jacob Wintershoffen. He was followed by count Attems, who bought the small seignury in 1721 and merged it with his neighbouring seignury Rajhenburg.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 27-789.255(497.4Rajhenburg)
728.81:2-523(497.4Rajhenburg)

Prejeto: 4. 6. 2013

Irena Fürst

predmetna učiteljica zgodovine in sociologije, kustosinja, vodja enote Brestanica, Muzej novejšje zgodovine Slovenije,
enota Brestanica, Cesta izgnancev 3, SI-8280 Brestanica
E-pošta: irena.fuerst@guest.arnes.si

Trapisti v Rajhenburgu

IZVLEČEK

Menihi trapisti, ki so prišli iz Francije in leta 1881 kupili grad Rajhenburg, so zaznamovali tako zgodovino samega gradu kot kraja in širšega območja. K nam so namreč prinesli napredek na vseh področjih dela in gospodarskih dejavnosti. Kljub temu da so strog kontemplativni red in so v svoje življenje in delo vnesli stroga pravila meniškega življenja sv. Benedikta, so bili na območju današnjega Posavja in v nekem smislu cele Slovenije vir napredka in so nam pustili bogato kulturno dediščino. K nam so pripeljali prve stroje za obdelovanje zemlje, redili plemenske sorte živali, izdelovali sir trapist, iz vina so začeli delati peneče se vino in škropili vinsko trto proti peronospori. V različnih obrtnih delavnicah so začeli uporabljati stroje in izdelovali vse, kar se je dalo narediti ročno. Z blagovno znamko »IMPERIAL« so bili na Slovenskem tudi prvi izdelovalci čokolade.

KLJUČNE BESEDE

Grad Rajhenburg, trapisti, samostan Marije Rešiteljice, sir trapist, čokolada Imperial, liker Trappistin, elektrarna, telefon, tiskarna

ABSTRACT

TRAPPISTS IN RAJHENBURG

The Trappist monks that arrived from France and bought the Rajhenburg Castle in 1881 have left a mark on the histories of both the Castle itself and the wider surrounding area. They introduced progressive practices in all fields of labour and business activity. Despite being a strict, contemplative order, following the strict rules of monastic life as practised by St Benedict, they represent a source of progress for the area of the current Lower Sava Valley (Posavje), and, to an extent, the whole of Slovenia, having left behind a rich cultural heritage. They introduced the first machines for working the land, bred the first species of breeding cattle, made Trappist cheese, produced sparkling wine from the vines of the area, and sprayed the grape vines against downy mildew. Their various workshops employed machines and produced all the products they could possibly make by hand. Under the »IMPERIAL« trademark, they were the first to produce chocolate in the Slovenian region.

KEY WORDS

Rajhenburg Castle, Trappists, Monastery of St Mary the Saviour (Marija Rešiteljica), Trappist cheese, Imperial chocolate, Trappistine liqueur, electric power plant, telephone, printing press

Uvod

Grad Rajhenburg je bil skozi stoletja v lasti različnih lastnikov. Leta 1881 so ga kupili menihi trapisti, izgnani iz samostana Dombes v Franciji. Denar za nakup gradu je dal brat Gabriel Giraud, sin bogatega tovarnarja in trgovca s svilo iz Lyona in ga takoj predal v last redu. Kljub temu da so bili trapisti lastniki gradu le dobrih 60 let, so bili pomemben dejavnik tako zgodovine gradu kot kraja Rajhenburg (danes Brestanica).

Virov za zgodovino trapistov samostana Marije Rešiteljice iz Rajhenburga ni veliko, saj se njihov arhiv o delovanju nahaja v Franciji, kamor so ga prenesli po ukinitvi samostana leta 1947. Arhiv je bil nekoč v samostanu Dombes, po njegovem razpustu leta 2001 pa je na neznani lokaciji. Nekaj kopij dokumentov je Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, enota Brestanica, prinesel bivši opat matičnega samostana Dombes Bernard Christol ob obiskih Slovenije v letih 1998–2003. V veliko pomoč pri raziskovanju zgodovine tega samostana, predvsem gospodarskega dela in vloge posameznih članov družine, so bili v letih 1992–1993 nekdanji menihi, bratje Maks Jevšnik, Norbert Šarlah, Karl Bračun in Ladislav Agrež.

Red cistercijanov

Trapisti so katoliški samostanski red, ki živi po pravilih sv. Benedikta. Strog kontemplativen red menihov je močna veja nekdanj slavnege, pozneje pa propadajočega reda cistercijanov. Red cistercijanov je red reformiranih benediktincev, ki ga je ustanovil benediktinski opat sv. Robert iz Molesma v Franciji z namenom, da bi menihi v samostanih ponovno živeli po pravilih sv. Benedikta in jih izpolnjevali v prvotni strogosti.¹

Sv. Benedikt je že v 5. stoletju napisal pravila meniškega življenja, imenovana Regula ali Redovniško pravilo.² V njem je zapisal, da naj bi menihi v samostanu živeli kot družina. Oče samostana je po teh pravilih opat, menihi pa so njegovi otroci. V samostanskem življenju je na prvem mestu božja služba ali sveti oficij. Poleg molitve, branja in učenja morajo menihi opravljati tudi ročna dela. Njihovo osnovno pravilo je ORA ET LABORA – moli in delaj, vsa opravila menihov morajo biti namreč usmerjena v čaščenje Boga. Namen redovnega življenja je krščanska popolnost. Menihi opravljajo vsa dela skupaj – skupaj molijo, opravljajo ročna dela, skupaj obedujejo in spijo. Dnevni red v samostanu je natančno določen, prav tako tudi hrana in pijača. Hrana je preprosta, meso je dovoljeno le slabotnim

in bolnim;³ to so glavne poteze pravil sv. Benedikta.⁴

Sv. Robert, ustanovitelj reda cistercijanov, se je leta 1098 skupaj z nekaterimi svojimi menihi naselil v pokrajini Burgundiji, v mestu Citeaux, latinsko Cistercium.⁵ Tam so si okoli skromne kapelice postavili lesene kolibe, naselbino pa poimenovali »Novi samostan«.⁶ Naslednik sv. Roberta je bil sv. Alberik, ki je dal svojim redovnikom posebno obleko, po kateri so se ločili od drugih ljudi in drugih redovnikov. Nosili so belo obleko, imenovano kuta ali habit, dolgo in široko vrhnje oblačilo, preko katere so si nadedli redovniško oblačilo, imenovano škapulir, ki je bil spredaj in zadaj podaljšan do kolen, imel pa je tudi kapuco. Obleka je bila prepasana s širokim usnjenim pasom, obuti pa so bili v lesene cokle. Bratje laiki ali konverzi so imeli enak kroj obleke; ker pa so v glavnem delali na polju ali v tovarni, so bile njihove obleke rjave.⁷

Sv. Alberik in sv. Štefan Harding, ki je bil po rodu Anglež, sta skupaj napisala cistercijansko pravilo, Charta Caritatis ali Listina ljubezni, ki jo je 23. decembra 1119 potrdil papež Kalikst II. (1119–1124). Ker so se ustanavljali novi samostani, je sv. Štefan uvedel vsakoletni generalni kapitelj, srečanje vseh opatov, ki je imel nalogo ohraniti enotnost in vezi med samostani iste kongregacije. Uvedel je tudi vizitacije, obisk opata matičnega samostana v novoustanovljenih podružnicah.⁸ Leta 1112 je v samostan Citeaux vstopil sv. Bernard de Fontaines iz Clairvauxa (1090–1153), ki je red zelo razširil. Imenujemo ga tudi drugi ustanovitelj reda cistercijanov. Napisal je številne bogoslovne knjige in se odlikoval v čistosti in pobožnosti. Zapisal je osnovna pravila delovanja reda cistercijanov: »*Naš red je skromnost, ponižnost, redovno uboštvo, pokorščina, mir, veselje v svetem Duhu. Naš red je biti pod učениkom, pod opatom, pod pravilom, pod disciplino. Naš red je ljubiti molk, vaditi se v postu, bedenju, molitvi, ročnem*

³ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 37–38.

⁴ Redovniško pravilo sv. Benedikta je določalo, kako naj živijo menihi v samostanih. Skozi stoletja je prihajalo do ustanavljanja meniških redov, katerim osnova so bila pravila sv. Benedikta: benediktinci, cistercijani, kartuzijani, trapisti, klarise, karmeličanke in drugi. V redu trapistov je od ustanovitve do danes prišlo do sprememb v načinu življenja. V času delovanja samostana v Rajhenburgu so menihi delovni dan pričeli ob 1.00 do 2.00 zjutraj, leta 1981 se je delovni dan v samostanu Dombes pričel ob 3.30 (*Secrètes Clartés*). Razlika je tudi v načinu prehranjevanja. Če so smeli nekdanj hrano živalskega izvora uživati le mladi gojenci, bolni in starejši od 60 let, dobijo danes menihi trapisti enkrat tedensko za obed ribo in jajca. Tudi glede količine vina, ki ga dobi dnevno trapist, je razlika med samostani. Več ga dobijo tam, kjer ga sami pridelujejo, v nekaterih samostanih, kot npr. v Avstriji, ga sploh ne dobijo (ustni vir: opat Bernard Christol).

⁵ Nadrah, *Poznaš cistercijane?*, str. 3.

⁶ *Kaj delajo trapisti*, str. 10.

⁷ Prav tam.

⁸ Prav tam, str. 12–13.

¹ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 14, 15.

² http://sl.wikipedia.org/wiki/Sveti_Benedikt_Nursijski

delu in nad vse, držati se najizvrstnejšega pota, to je, ljubezni; v teh rečeh pa napredovati od dne do dne in v njih vztrajati do zadnjega dne.»⁹

Sv. Bernard je zaslovel po celi Evropi in tudi v vzhodnih deželah. Ustanovil je okrog 160 samostanov,¹⁰ saj je s svojim zgledom v red cistercijanov privabil veliko novincev. Po njem se red cistercijanov imenuje tudi red bernardincev.¹¹

Razcvet cistercijanskih samostanov je bil v 12. in 13. stoletju, ko je delovalo več kot 350 samostanov tega reda. Cistercijanska reforma je ponovno vzpostavila strogost pravil sv. Benedikta, strogost molka, uboštvu, skromnost v prehranjevanju in oblačenju in intenzivnost ročnega dela. Povečanje števila samostanov je temeljila predvsem na napredku poljedelstva. Cistercijanske opatije so bile avtonomne, ustanovljale so svoje podružnice, s katerimi so bile povezane. Vsi opati so se redno sestajali na generalnem kapitulju ali zboru opatov v Citeauxu.¹²

Mnogi menihi, ki so vstopali v vrste cistercijanov, niso bili dovolj razgledani, niso dovolj poznali redovnih pravil ali pa jih niso dovolj spoštovali. Zato so, zlasti v bolj oddaljenih samostanih, ki jih je bilo težko nadzorovati in upravljati, kršili redovna pravila. Ker vsakoletni generalni kapitelj opatov ali priorjev samostanov ni imel zadostnega nadzora nad delovanji samostanov, se je rušila enotnost reda. V samostane in njihovo delovanje je posegala tudi civilna oblast. Različni vladarji so posegali celo v osnovna meniška pravila. Vse to je v stoletjih privedlo do propadanja redovne skupnosti cistercijanov.¹³

Zanimive misli o menihih je zapisal Victor Hugo, francoski pisatelj, pesnik, akademik in državnik: *»Ljudje se združijo in prebivajo skupaj, po kakšni pravici? Po pravici do združevanja. Zapro se v svoje stanovanje, po kakšni pravici? Po pravici, hoditi okoli, ki zapopade tudi pravico doma ostati. In kaj počnejo doma? Govorijo tiho, oči imajo povešene, delajo. Od povedo se svetu, mestom, poltenosti, nasladnosti, nečimernosti, napuhu, sebičnosti. Oblečeni so v raskavo volno ali raševino. Niti eden izmed njih nima ničesar svojega. Ako se jim pridruži kdo, ki je bil bogat, obuboža, kar ima, da vsem. Kdor je bil kakor pravimo imeniten, plemenit ali gosposki, je enak tistemu, ki je bil kmet. Celica je enaka za vse. Vsi so enako ostriženi, nosijo enako haljo, jedo enak črn kruh, spijo na enaki slami, umirajo na enakem pepelu. Vsi imajo enako raševino na hrbtu, enak pas okoli ledij. Ako jim pride na misel, da bi hodili bos, hodijo vsi bos. Mogoče da je med njimi kakšen knez; ta knez je ista senca kakor drugi: naslovov ni več. Rodbinska imena so zginila; nosijo samo pred-*

imke. Vsi so uklonjeni pod enakostjo krstnih imen. Zapustili so svojo telesno rodbino ter si ustvarili v samostanu duhovno družino. Nimajo drugih sorodnikov kakor vse ljudi. Pomagajo ubogim, strežejo bolnikom. Sami si izvolijo tiste, katerim se pokorijo. Drug drugega zovejo: 'Moj brat'. Molijo. Koga? Boga.

Nepremišljeni, površni duhovi pravijo: 'Čemu neki te nepremične, skrivnostne postave? Kaj koristijo? Kaj delajo?' Ni ga vzvišenejšega opravila od tega, ki ga zvršujejo te duše. Ni morda koristnejšega dela. Dobro delajo tisti, ki vedno molijo za druge, kateri ne molijo nikdar.»¹⁴

Ustanovitev reda trapistov

Med samostani reda cistercijanov je bil tudi samostan La Trappe v Normandiji. Kot eden med 160 cistercijanskimi samostani je bil ustanovljen leta 1140.¹⁵ Tudi v njem je prišlo do kršitev osnovnih pravil reda, zato je leta 1664 opat Armand Jean Le Bouthillier de Rancé red cistercijanov zelo strogo reformiral. Le Bouthillier de Rancé (1626–1700) se je rodil v plemiški družini v Parizu.¹⁶ Bil je eden od najodličnejših članov Sorbone, pariške bogoslovne fakultete. Sprva je, kot veliko duhovnikov v takratnem času, živel zelo posvetno življenje. Leta 1663 je svoje bogastvo razdelil revnim in vstopil v noviciat v samostan La Trappe. Naslednje leto je opravil slovesne ali večne zaobljube, bil še istega leta posvečen v opata in izvedel reformne spremembe.¹⁷ Novi red se je imenoval Ordo Cisterciensium reformatorum ali Red reformiranih cistercijanov. Ime trapisti so menihi dobili po samostanu La Trappe. *»La Trappe«* pomeni v narečju *»pokrajine, kjer je samostan stal«*, enako kot po nemško *»die Treppe«*, stopnice. Pred ustanovitvijo samostana leta 1140 je bila tam Marijina cerkva, h kateri so vodile stopnice, in samostan so poimenovali *»Notre Dame de la Trappe«* ali *»Naša ljuba gospa pri stopnicah«*.¹⁸

Novoustanovljeni red je bil najhujših nasprotovanj deležen med francosko revolucijo v letih 1789–1799, ko je propadlo tudi več drugih meniških redov. Cesar Jožef II. je 17. marca 1783 ukinil številne samostane v Avstriji in Belgiji, narodna skupščina v Parizu pa je 13. februarja 1790 ukinila vse samostane v Franciji.¹⁹ Leta 1791 je tedanji voditelj novincev opatije La Trappe Augustin pl. LeStrange (1754–1827), odšel s skupino 24 menihov v Švico in tam ustanovil samostan trapistov. Papež Pij VI. je 31. julija 1794 pisno zavezal svojega nuncija v Lu-

⁹ Prav tam, str. 70.

¹⁰ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 15.

¹¹ *L'abbaye Notre Dame Des Dombes*.

¹² Prav tam.

¹³ *Kaj delajo trapisti*, str. 16.

¹⁴ Prav tam, str. 87–88.

¹⁵ Prav tam, str. 19.

¹⁶ <http://www.trapisti.com/Trapisti/Reforma-cistercita-i-nastanak-trapista.aspx>

¹⁷ *Kaj delajo trapisti*, str. 19–20.

¹⁸ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 15.

¹⁹ *Kaj delajo trapisti*, str. 20.

Samostan La Trappe, zibelka reda trapistov (Arhiv MNZS, enota Brestanica).

zernu v Švici, da samostan trapistov povzdigne v opatijo in Augustin pl. Lestrangle je postal opat. Papež je dal redu trapistov tudi vsa dovoljenja za delovanje v Švici.²⁰ Tako se je večina trapistov preselila v Švico. Tisti, ki so ostali v Franciji, pa so v večini pomrli v ječah ali pregnanstvu. Tudi iz Švice so se morali kmalu umakniti, iskali so zavetišča po vsej Evropi, odšli so celo v Ameriko. Med vladanjem Napoleona I. so se smeli trapisti sprva vrniti v Francijo, saj je ta delovanje reda podpiral. A kmalu je prišlo do preobrata. Napoleon je od papeža Pija VII. zahteval, da iz svoje države izžene vse njegove sovražnike, Ruse, Angleže, Švede in Sardince. Ker ta njegove zahteve ni izpolnil, je zasedel Rim, papeža pa je dal odpeljati v Francijo, kjer so ga zaprli v Sorbono. Trapisti so stopili v bran papežu, in to je bil razlog, da je Napoleon leta 1811 samostanom reda trapistov prepovedal delovanje; tako so bili ponovno izgnani iz Francije.²¹ Po padcu Napoleona se je opat Avgustin, v začetku leta 1815, vrnil iz Amerike v Francijo, kjer je odkupil samostana La Trappe in Aiguebelle. Ustanavljati so se začeli tudi drugi samostani. Samostan La Trappe je bil vse do leta 1892 sedež generalnega vikarja, nato pa so trapisti dobili lastnega generalnega opata, ki je imel do leta

1898 sedež v samostanu La Trappe.²² Tega leta je prešel samostan Cistercium, zibelka reda cistercijanov, ponovno v roke menihov trapistov, in sedež generalnega opata so prenesli vanj, le da se je red sedaj imenoval Ordo Cisterciensis Strictoris Observantiae (O.C.S.O.) ali Cistercij strožje observance²³ oz. po domače trapisti. Število samostanov trapistov se je večalo. V letih 1927/28 je red štel 57 moških in 58 ženskih samostanov, ki so bili ustanovljeni in so delovali po vsem svetu.²⁴

Življenje trapistov, kot tudi drugih meniških skupnosti, se zelo razlikuje od življenja običajnih ljudi. Človek si navadno želi svobodo, želi si, da sam odloča o sebi in svojem življenju, rad uživa v hrani, družbi, v vseh drobnih stvareh življenja in navadno je srečen, če ima tudi denar, ki mu omogoča lažnejše življenje. Trapisti pa so in živijo v prostovoljni pokorščini, čistosti, ubožstvu, molijo, se postijo, bedijo in delajo. Namen redovnega življenja je krščanska popolnost. Da bi jo dosegli, se zavežejo ubožstvu. Po njihovem mnenju je bogat človek zasuznjen, in ker njegovo srce razmišlja o bogastvu, ta ne more slediti Jezusu. Zato menihi, redovniki, ne potrebujejo bogastva in materialnih dobrin.

Pomembna je tudi čistost. Naloga čistosti je vzpostaviti prvotni red, Boga ljubiti tako, da s svojo ljubeznijo premagujejo svet, meso in hudiča. Z ubožtvom se menihi odpovedo materialnim dobrinam, čistost pa je povezana s telesom samim.

Pokorščina v njihovem življenju pomeni, da se človek odpove lastni volji in razumu in se za vse življenje slepo podvrže drugemu človeku. Zanje je bil opat oče in vodnik njihovega življenja. Prepričani so bili, da jih niti bogastvo niti uživanje niti učenost niti nič človeškega ne more resnično osrečiti.²⁵

Samostan Notre Dame Des Dombes

Ustanovitev opatije Notre Dame Des Dombes (v nadaljevanju Dombes) sega v drugo polovico 19. stoletja, v čas obnove samostanov reda trapistov. V jeseni leta 1863 je štirideset redovnikov zapustilo opatijo Aiguebelle ter se na zahtevo škofa Langalerie iz Belleya naselilo na območju severno od Lyona. Z odločitvijo škofa in generalnega sveta območja Ain je soglašalo tudi lokalno prebivalstvo. Začeli so graditi samostan, gradnjo je nadziral opat Augustin, omogočil pa škof Langalerie.²⁶ Ker je samostan stal sredi ribnikov, so menihi takoj začeli izsuševati zemljo, kjer so si uredili prijetno zavetišče. Dne 9. aprila 1866 je bil samostan povišan v

²² Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 25.

²³ Prav tam, str. 26.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam, str. 46–58.

²⁶ *Kaj delajo trapisti*, str. 90.

²⁰ Prav tam, str. 21.

²¹ Prav tam, str. 22.

Samostan Notre Dame des Dombes (Arhiv MNZS, Enota Brestanica).

opatijo, Augustin pa v opata samostana Dombes. Ko je opat Augustin leta 1870 umrl, ga je nasledil opat Benedikt Margerand, menih istega samostana in prej opatov pomočnik.²⁷ Med francosko-prusko vojno so leta 1870 dela pri širitvi samostana zastala, v osemdesetih letih 19. stoletja pa je samostan doživel pravi razcvet. V njem je bilo 120 menihov.²⁸

Leta 1871 je v samostan Dombes vstopil Camille Giraud (1836–1899), sin bogatega tovarnarja in trgovca s svilo, ki se je odpovedal posvetnemu življenju in sprejel stroga pravila meniškega življenja; postal je brat Gabriel.²⁹ Marca 1880 je francoska vlada z odlokom prepovedala, da bi redovniki, ki za to nimajo posebnega vladnega dovoljenja, še naprej živeli skupaj. Tako so prišli 6. novembra 1880 v samostan Dombes orožniki in vojaki ter ga razpustili.³⁰ Nekaj redovnikov in opat so ostali v stavbah samostana kot oskrbniki posestva, vendar so morali sleči redovniška oblačila. Preostali redovniki so se razkropili po okolici. Odšli so v duhovno semenišče v Burg, k sestram sv. Jožefa, nekatere je sprejela družina brata Gabriela Girauda, nekatere pa sosedje samostana Dombes. Med njimi je bil tudi brat Gabriel. Čez nekaj časa so se menihi ponovno vrnili v Dombes, a so bili ponovno izgnani. To je bil razlog, da jim je začel opat Benedikt iskati nov dom. Našli

so ga v Rajhenburgu.³¹ Samostan Dombes je kmalu po nakupu novega domovanja v Rajhenburgu obnovil svoje delovanje. Opat Benedikta je nasledil opat Alojzij Moirant.³²

Med drugo svetovno vojno je samostan Dombes sodeloval z odporniškim gibanjem,³³ zato so Nemci nekatere menihe izgnali, nekatere pa zaprli. Najbolj aktiven je bil oskrbnik samostana, pater Bernard, ki so ga Nemci zaprli, mučili in odpeljali v koncentracijsko taborišče Belsen, kjer je umrl. Za svoje sodelovanje v odporu je bil samostan po vojni odlikovan z redom legije časti.³⁴

Med letoma 1953 in 1957 je samostan vodil opat Ignacij, ki je leta 1957 postal generalni opat reda trapistov. Med letoma 1957 in 1985 ga je nasledil opat Ksaverij, nato pa opat Sebastijan.³⁵ Opat Sebastijana je leta 1990 nasledil opat Bernard Christol,³⁶ ki je vodil samostan vse do razpusta leta 2001. Po razpustu samostana Dombes je odšel v samostan Acey, nato pa v samostan La Trappe v Normandijo, kjer je postal navaden menih in je sprejel ime Arsene.³⁷ V nekdanjem samostanu trapistov

²⁷ Prav tam, str. 90–91.

²⁸ L'abbaye Notre Dame Des Dombes.

²⁹ *Kaj delajo trapisti*, str. 94.

³⁰ Prav tam, str. 118–119.

³¹ Prav tam, str. 120–123.

³² Prav tam, str. 182.

³³ L'abbaye Notre Dame Des Dombes.

³⁴ *Pismo p. Hermana Vodenika sestri Julijani Turk*, Abbaye de N. D. des Dombes, 15. 9. 1946.

³⁵ L'abbaye Notre Dame Des Dombes.

³⁶ *Visages de L'ain*, Trimestriel – Decembre 2000, Janvier, Février 2001, str. 10–19.

³⁷ Bernard Christol, osebno pričevanje.

Dombes pa se je naselila ekumenska skupnost, katere cilj je združiti vse kristjane.³⁸

Nakup gradu Rajhenburg

Opat Benedikt Margerand je menihom razpuščenega samostana Dombes poskušal najti novo zavetišče v tujini. O svojih načrtih je govoril z bratom Gabrielom Giraudom, ki je prevzel vse materialne stroške nakupa novega domovanja. Najprej sta odpotovala v Italijo, kjer sta želela kupiti posestvo v okolici Pise v Toskani. Z nakupom nista uspela in tudi pot v Španijo je bila zaman, zato se je opat odpravil še na Dunaj.³⁹ Pri avstrijski vladi je izvedel, da je na Zgornjem Avstrijskem že dovolj samostanov, zato so mu predlagali, da nov dom za pregnane menihe poišče v južnem delu cesarstva. Odšel je v Gradec, kjer je od cesarskega namestnika barona Kübecka dobil dovoljenje za nakup novega zavetišča. Dne 6. marca 1881 je opat Benedikt prišel v Rajhenburg, kjer je baron Christian Filip Eisebeck prodajal star srednjeveški grad.⁴⁰ Dogovorila sta se o ceni in opat se je vrnil v Francijo, kjer je o dogovoru obvestil brata Gabriela. Skupaj sta se napatila v Rajhenburg, kjer je brat Gabriel Giraud kupil rajhenburški grad s pripadajočimi posestvi. Plačal je 95.000 goldinarjev in grad s posestvi takoj predal v last redu.⁴¹ Tako so postali trapisti lastniki rajhenburškega gradu, brata Gabriela pa lahko upravičeno imenujemo ustanovitelj samostana.

Red menihov trapistov je imel do ustanovitve samostana v Rajhenburgu v avstrijskem cesarstvu le en samostan. To je bila opatija Marija Zvezda pri Banja Luki v Bosni, ki jo je leta 1869 ustanovil Franz Pfanner.⁴² S skupino sedmih menihov je prišel iz nemškega samostana Mariawald in uspel ustanoviti največji samostan reda trapistov, v katerem je bilo 200 menihov. Ustanovili so sirotišnico za revne otroke, zgradili opekarno, pivovarno, mlin, tovarno testenin, farmo piščancev, tiskarno in prvo hidroelektrarno v Bosni, proizvajali pa so tudi sir trapist. Omenjeni samostan deluje še danes.⁴³ Leta 1895 je bil pri Zemuniku Donjem blizu Zadra ustanovljen še priorat Marija Brezmadežna, ki ga je ustanovila opatija Marija Zvezda iz Banja Luke.⁴⁴

Ustanovitev samostana Marije Rešiteljice v Rajhenburgu

Opat Benedikt in brat Gabriel Giraud sta uredila vse potrebno za nakup gradu Rajhenburg. V Avstriji je namreč od 13. junija 1858 veljalo pravilo, da morata vsak red in samostan imeti dovoljenje deželne vlade za delovanje, oziroma, v primeru reda, ki še ne deluje na Avstrijskem, celo od ministrstva za uk in bogočastje.⁴⁵ To dovoljenje so morali pridobiti tudi trapisti. Pri tem jim je zelo pomagal lavantinski škof Jakob Maksimiljan Stepišnik,⁴⁶ ki si je želel, da bi imel v svoji škofiji samostan trapistov.

Brat Gabriel Giraud se je rodil kot Camille Giraud 7. junija 1836 v Lyonu v Franciji.⁴⁷ Bil je sin bogatega tovarnarja in trgovca s svilo. Vzgojen je bil v krščanskem duhu, saj je bila njegova mati zelo pobožna. Odraščala je v samostanu, kjer je nameravala ostati. Tudi Camille je svoja mladostna leta preživel v verskem zavodu. Bil je v zavodu minimov⁴⁸ v Lyonu. Po končanem šolanju se je vrnil domov, kjer ga je oče učil svilarske obrti in trgovanja. Zelo rad je hodil na lov in bil je pravi sladokusec.⁴⁹ A smrt očeta leta 1868 je Camilla zelo spremenila. Začel je hoditi v samostan kapucinov v Lyonu, kjer je spoznal Benedikta Margeranda, tedaj meniha samostana trapistov iz Dombesa. Zaprošil je za vstop v samostan Dombes, a ga opat Augustin ni želel sprejeti.⁵⁰ Prav tedaj, leta 1870, se je začela francosko-pruska vojna in Camille se je kot prostovoljec vključil vanjo. V bojih se je odlikoval po junaštvu in ko je januarja 1871 nastopilo premirje, se je vrnil domov.⁵¹ Že 17. junija 1871 je vstopil v samostan Dombes. Med sobrati je postal vzor trapista.⁵² Po razpustitvi samostana Dombes leta 1880 je ponudil opatu Benediktu, da kupi novo zavetišče za svoje sobrate. Tako je marca 1881 kupil grad Rajhenburg z obsežnimi okoliškimi posestvi. Vse kupljeno je takoj prepustil redu. Pozneje je dokupil še nekaj posesti in omogočil gradnjo okoliških objektov.

Brat Gabriel je na lastno željo v samostanu v Rajhenburgu 18 let opravljal delo bolničarja. Težko bolnim je stal ob strani vse do njihove smrti. Na pokopališču je bil on tisti, ki je po cistercijanskem obredu vstopil v jamo, jo pokadil, sprejel mrliča in

38 *Visages de L'ain*, Trimestriel – Decembre 2000, Janvier, Février 2001, str. 10–19.

39 *Kaj delajo trapisti*, str. 122–123.

40 Prav tam, str. 123.

41 Matko, Prepis *Kronike*, str. 34.

42 Friedwagner, *Marija Zvezda i njezini trapisti*, str. 14–19.

43 http://sl.wikipedia.org/wiki/Trapistovski_samostan_Marije_Zvezde_Banja_Luka

44 *Kaj delajo trapisti*, str. 154.

45 Prav tam, str. 126.

46 http://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_rimskokatoli%C5%A1kih_%C5%A1kofov_Maribora

47 *Kaj delajo trapisti*, str. 31.

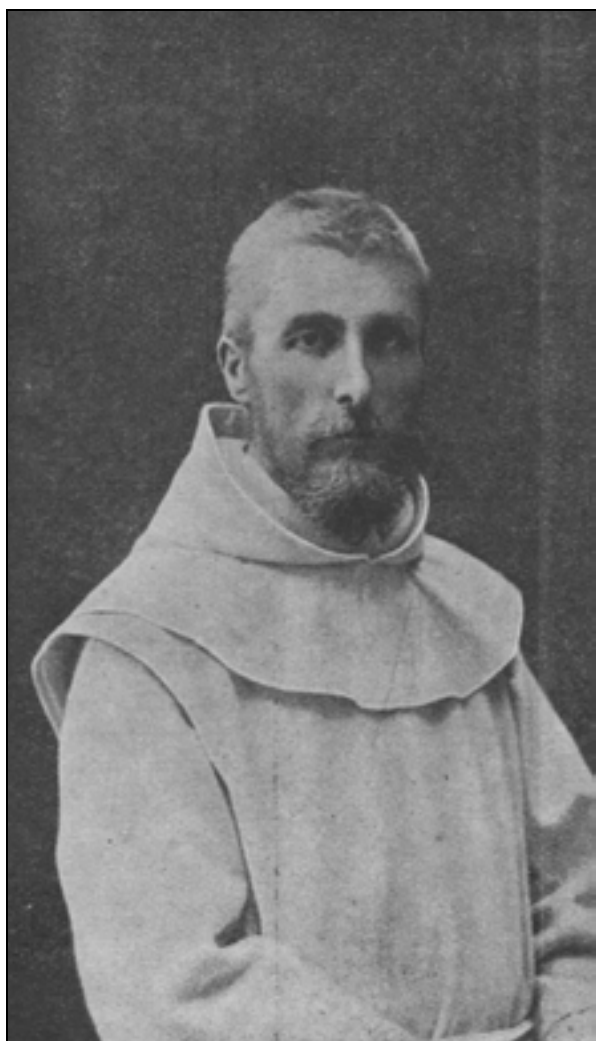
48 <http://www.donbosko.si/verzej/node/23889>

49 *Kaj delajo trapisti*, str. 36–45.

50 Prav tam, str. 46–52.

51 Prav tam, str. 53–57.

52 Prav tam, str. 59–61.

Brat Gabriel Giraud, ustanovitelj samostana Marije Rešiteljice v Rajhenburgu (Arhiv MNZS, Enota Breستانica).

ga dostojno položil v grob.⁵³ Tako je pospremil na zadnjo pot 19 članov družine, dvajseti pa je bil on sam. Umrl je 28. februarja 1899 v družbi opata Janeza Krstnika Epalla in opata Alojzija Moiranta iz samostana Dombes.⁵⁴ Njegovo truplo so na željo svojcev odpeljali v Francijo. Na poti do rajhenburške železniške postaje so ga v veličastnem sprevodu pospremili vsi sobratje in oba opata. Pred tem sta okrožni zdravnik dr. Matija Schmirmaul in okrajni zdravnik dr. Vičič iz njegovega trupla izrezala srce in ga shranila v zlato urno, ki so jo menihi vstavili v kamniti postament velikega križa na meniškem pokopališču.⁵⁵ Menili so, da je tako njegova duša ostala v Rajhenburgu, telo pa so odpeljali v njegovo rojstno domovino in ga tam pokopali.

⁵³ Prav tam, str. 166.

⁵⁴ Prav tam, str. 232.

⁵⁵ Prav tam, str. 235.

Obred pokopa mrtvih je bil pri trapistih točno določen. V odprti rakvi so umrlega, oblečenega le v njegovo boljšo obleko, nesli od samostana do pokopališča, kjer so ga brez krste položili v jamo. Mrtvega so se spominjali v molitvi 30 dni. Ves ta čas so pri obedu pripravljali posodo in hrano tudi zanj, nato pa so jo dali revežem.⁵⁶ Smrt meniha je bila sporočena vsem samostanom s posebnim dopisom. Trapistovsko pokopališče v Rajhenburgu, ki je bilo v neposredni bližini samostana, je bilo po drugi svetovni vojni porušeno, leta 1991 pa ga je občina Krško spominsko obeležila.

Dne 21. aprila 1881⁵⁷ je stopila z vlaka na postaji Rajhenburg med drugimi tudi skupina potnikov, ki so po svojem videzu izstopali od ostalih. Eni so bili oblečeni v meniška oblačila, drugi v civilna. To so bili Janez Krstnik Epalle, podvodja dombških novincev in pozneje prvi opat samostana v Rajhenburgu, stavbar pater Gerard, korni oblat in tajnik Henrik ter mizarji in zidarji bratje Joachim, Maksimin, Janez in Teodul. Opat Benedikt jih je poklical v Rajhenburg, da bi pripravili vse potrebno za prihod preostalih menihov razpuščenega samostana Dombes.⁵⁸

Na postaji jih je pričakal brat Gabriel. Skromno prtljago so naložili na voziček, ki sta ga do gradu vlekla dva oslička, pomagali pa so jima tudi menihi. Tam jih je sprejel opat Benedikt in prišleke predstavil grajski gospodi, ki je bila še vedno na gradu, a so že izpraznili nekaj sob. Trapisti niso potrebovali niti želeli njihovega pohišstva, ki je bilo prebogato za tako skromen meniški red. Dogovorili so se, da baron Esebeck z gradu odpelje vso svojo opremo. Že naslednji dan so se menihi lotili dela in grajske sobane so začele dobivati novo podobo. Gledališče so spremenili v zelo preprosto kapelo. Oltarji so bili iz barvnega lesa, na njih so bili lesen križ in leseni svečniki. Sedeži so bili preproste korne klopi. Okrasja ni bilo, ob strani sta stala le dva kipa svetnikov. Duh uboštva in pokore je vladal tako v kapeli kot v vsem samostanu. Menihi so uredili sobi, kjer sta bila kapitlja patrov in bratov. Eno celo stran gornjega nadstropja so predelali v spalnico, dolgo 30 metrov,⁵⁹ v kateri je bilo petdeset celic. To je bila velika dvorana, ki je bila s tankimi zidovi razdeljena v majhne celice. V celici je stala postelja iz dveh ali treh desk, na katere so bili položeni prešita slamnjača, z ovseno slamo natlačen vzglavnik in odeja. Na steni so viseli Marijina slika, sveto razpelo, kropilnik in dva klina za obleko. Vhod je zastiralo laneno zagrinjalo, nad vhod pa so pritrdili tablice z imeni patrov in bratov, ki so v njih bivali.⁶⁰

⁵⁶ Matko, *Prepis Kronike*, str. 51.

⁵⁷ *Dolenjske novice*, 6. 4. 1916.

⁵⁸ *Kaj delajo trapisti*, str. 148.

⁵⁹ Prav tam, str. 151.

⁶⁰ Brat Norbert Šarlah, ustno pričevanje.

Samostan Marije Rešiteljice (Arhiv MNZS, Enota Brestanica).

V pritličju so menihi uredili obednico, polno dolgih miz. Posoda je bila železna in cinasta, čaše glinene, žlice in vilice pa lesene.

Delo je napredovalo zelo hitro, zato sta opat Benedikt in brat Gabriel že sredi maja odpotovala v Dombes, da pripravita vse potrebno za prihod preostalih menihov. Prvih deset patrov in bratov je odšlo iz Francije že 31. maja, v Rajhenburg so prispeli 3. junija. Druga skupina menihov je prišla 16. junija, dva dni pozneje pa se je vrnil tudi opat Benedikt, ki je moral novo skupnost pripraviti za delovanje po pravilih njihovega reda. Bila je sobota, 18. junija 1881. Opatu se je zdel to najprimernejši dan, da začne samostan uradno delovati in da ga zaupajo varstvu Device Marije, glavne zavetnice meniškega reda.⁶¹ Njej je bil posvečen vsak samostan trapistov, vsak trapist pa je imel pred meniškim imenom še ime Marija.⁶²

Trapisti so svoj novi dom imenovali »*Notre Dame de la Délivrance*«⁶³ ali Samostan Marije Rešiteljice.⁶⁴ Nad vhodna vrata so postavili kip Marije, spodaj pa zapisali »*Maria hujus domus Reginae*« ali Marija, kraljica te hiše.⁶⁵

Da je postal grad bivališče trapistov, se je na zunaj videlo samo po lesenem zvoniku z dvema zvonovoma, ki so ju leta 1887 postavili menihi na strehi nad novo kapelico.⁶⁶

Spremenili pa so notranjost gradu. Dozidali so hodnike, saj je moral biti vhod v vsako sobo s hodnika. Uredili so sobi za opata in priorja ter knjižnico. Uredili so tudi posebno sobo za novince s tridesetimi posteljami, bolnišnični del s posebno kapelico, naredili še majhno jedilnico za novince, sobo za računovodjo, knjigovoznico in shrambo. V pritličju so uredili sirarno, shrambo, kuhinjo, pekarno in umivalnico. V kletih so si uredili shrambe za krompir, zelenjavo, sadje in vino, v dveh prostorih pa je zorel sir trapist.⁶⁷ Na dvorišču so nad vodnjakom postavili kapelico, posvečeno Sv. Bernardu.

Po obnovi samostana Dombes v Franciji so se nekateri menihi iz Rajhenburga vrnil tja. Tudi opat Benedikt se je vrnil v Dombes, a je kmalu prepustil mesto opata Alojziju Moirantu, ki je prav tako kot opat Benedikt z ljubeznijo skrbel za samostan v Rajhenburgu. Opat Alojzij je odšel na prvo vizitacijo v Rajhenburg že leta 1884.⁶⁸

Predstojniki rajhenburškega samostana

Prvi predstojnik rajhenburškega samostana je bil prior Bernard Sirvain. Ko je ta leta 1885 umrl, so menihi za njegovega naslednika izvolili Janeza Krstnika Epalla.⁶⁹ Jean Baptiste Epalle ali Janez Krstnik Epalle se je rodil 20. maja 1848 v Marlesu v Franciji. V samostan Dombes je vstopil 13. oktobra 1869, 25. decembra 1871 pa je opravil svete ali

⁶¹ *Kaj delajo trapisti*, str. 151–153.

⁶² Prav tam, str. 73.

⁶³ *Visages de L'ain*, Trimestriel – Decembre 2000, Janvier, Février 2001, str. 13.

⁶⁴ *Kaj delajo trapisti*, str. 154.

⁶⁵ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 8.

⁶⁶ Matko, *Prepis Kronike*, str. 53.

⁶⁷ Brat Norbert Šarlah, ustno pričevanje.

⁶⁸ *Kaj delajo trapisti*, str. 180–182.

⁶⁹ Prav tam, str. 183.

Opatova mašna plašča iz razstave Trapisti v Rajhenburgu (foto: Goran Rovnan).

večne zaobljube in se tako za vedno zavezal redu. Čeprav je bil mlad, je bil imenovan za podvoditelja novincev in je bil 19. marca 1878 posvečen v mašnika. Leta 1881 je Janez Krstnik Epalle vodil prvo skupino trapistov v Rajhenburg. Tu je najprej opravljal zahtevno službo voditelja konverzov. Leta 1885 je postal novi prior samostana. Ko je bil samostan 1. septembra 1891 povzdignjen v opatijo, je bil izvoljen za prvega opata.⁷⁰ V opata ga je 26. septembra 1891 v samostanski kapeli posvetil škof dr. Mihael Napotnik. Ob tej priložnosti so mu ob strani poleg glavnega oltarja pod baldahinom postavili sedež.⁷¹

Z opatom Janezom Krstnikom Epallom so se začele v samostanu velike spremembe, od notranjih preureditev samostana, nakupov dodatnih zemljišč, postavitve novih gospodarskih poslopij, izgradnje raznih stavb, do uvedbe novih gospodarskih dejavnosti.

Trapisti so pod vodstvom opata Janeza Krstnika Epalla leta 1885 zgradili pri studencu kamniti jez, namesto prejšnjega lesenega. Leta 1887 so v bližini gradu, na mestu izsušenega ribnika, uredili svoje pokopališče. Pokopališče je blagoslovil škof Jakob Maksimiljan Stepišnik. Istega leta, 1887, so na vrhu stavbe nad novo kapelo postavili okrog 10 m visok zvonik z osmimi stranicami in dvema zvonovoma. Tudi zvonik je blagoslovil škof Stepišnik. Leta 1888 so zgradili 60 m dolg in 40 m širok hlev. Leta 1889 so pri mostu pred gradom postavili dve novi stavbi, eno za sprejem tujcev in drugo za gojence, ki so prihajali predvsem iz Spodnje Štajerske. Leta 1892 so položili okrog tri kilometre dolg vodovod, ki jim je pripeljal pitno vodo po železnih ceveh, položenih meter pod zemljo, iz Hruš, čez Okroge, preko Roževja, Leskovca in Blekovca v grad. Vodo so si napeljali tudi v hleve in na vrt. Pred napeljavo vodovoda so trapisti uporabljali vodo iz »rimske šterne« v bližini pristave in kapnico iz dvoriščnega vodnjaka.⁷² Leta 1894 so naredili nov sanitarni prizidek zunaj gradu med novo kapelo in okroglim stolpom.

Leta 1896 so trapisti v neposredni bližini hlevov zgradili tudi dve novi stavbi, v katerih so odprli tovarno čokolade in likerjev. Elektranro, ki je proizvajala elektriko za pogon električnih strojev v tovarni kot tudi za razsvetljavo gradu, so postavili v nekdanji mlin ob vzhodju gradu, ki so ga leta 1885 kupili od grofa Auersperga iz Leskovca na Kranjskem (Šrajbarskega turna). V tovarno in samostan so napeljali leta 1896 tudi telefon.

Z gradom vred so trapisti oziroma brat Gabriel Giraud leta 1881 kupili tudi zemljišča v okolici gradu, posest Sotelsko, vinograde na Sremiču s kletmi (v stavbi nad njimi so si postavili kapelico in bivalne prostore), gozdove v Mačkovcih, Sedmu in Brezju, travnike za bajerjem v Mačkovcih. Prej so bili tam ribniki, a so jih trapisti izsušili in spremenili v travnike.

Med letoma 1884 in 1890 so trapisti kupili še nekatere posesti v Rajhenburgu in okolici. Kupili so tudi opekarno na Dorcu, ki so jo pozneje prodali Trboveljski premogokopni družbi. Vse te nakupe in gradnje je omogočil brat Gabriel.⁷³ Ker ni naredil zaobljub in je imel status oblata, je lahko sam razpolagal s svojim premoženjem, ki ga je imel v Franciji.

Opat Janez Krstnik Epalle je bil 3. aprila 1902 na seji občinskega odbora v Rajhenburgu imenovan za častnega občana. To imenovanje so mu podelili 24. junija 1902, na njegov god.⁷⁴ Dne 19. marca 1903 je opat Janez Krstnik Epalle obhajal 25-letnico mašniškega posvečenja. Na predvečer je prišla

⁷⁰ Prav tam, str. 251–254. *Slovenski gospodar*, 15. 12. 1910.

⁷¹ Matko, *Prepis Kronike*, str. 40.

⁷² *Kaj delajo trapisti*, str. 193. V prepisu Kronike je naveden podatek, da so trapisti napeljali vodovod leta 1891.

⁷³ Matko, *Prepis Kronike*, str. 53–56.

⁷⁴ Prav tam, str. 69.

rajhenburška »požarna bramba« med pokanjem možnarjev in v spremstvu tamkajšnjih godcev z lampijoni in baklami v samostan, kjer je vodja požarne brambe Franc Kacjan čestital jubilantu, domači pevci pa so mu peli podoknico.⁷⁵ Dne 29. junija 1903 je opat blagoslovil novo »gasilno brizgo požarne brambe«. ⁷⁶ Opat Janeza Krstnika Epalla je 21. decembra 1908 cesar Franc Jožef odlikoval s križem Franc-Jožefovega reda.⁷⁷

Opat Janez Krstnik Epalle je bil več let bolan. Ko se je avgusta 1910 odpravil v Francijo na vsakoletni kapitelj opatov v Cistercium, je pred odhodom dejal: »Živ ali mrtev, nazaj moram priti. Če umrem na potu, upam, da boste dali privedi moje ostanke v Rajhenburg; med svojimi otroki hočem počivati.«⁷⁸ Dne 27. oktobra 1910 je v Franciji umrl. Truplo so iz samostana Dombes prepeljali v Rajhenburg, kjer so ga 7. novembra pokopali na trapistovskem pokopališču.⁷⁹

Za novega opata je samostanska družina izvolila njegovega nečaka, Placida Epalla. Ta je bil rojen 21. decembra 1876 v kraju Marlhès v Franciji, v duhovnika pa je bil posvečen 23. novembra 1899. Bil je član samostanske družine v Rajhenburgu in bil po smrti strica Janeza Krstnika Epalla 15. novembra 1910 imenovan za novega opata.⁸⁰

Ob prevzemu vodenja samostana je samostan uspešno deloval. Vanj je vstopalo veliko mladih slovenskih fantov, tako da so imeli dovolj podmladka, uspešno so delovale vse gospodarske dejavnosti, tudi proizvodnja čokolade, likerjev in sira. Kljub temu je Placide Epalle uvedel v delo marsikatero izboljšavo, ki je menihom olajšala delo. Med njegovim vodenjem samostana so dosegli tudi višek v proizvodnji trapistovskih izdelkov: čokolad, likerjev in sira.

Placide Epalle je samostan močno povezal s krajem in tudi domačini so vse bolj živeli s samostanom. Številni domačini so se v samostanu zaposlili ali v njem dobili občasno delo, reveži niso nikoli naleteli na zaprta vrata, pa tudi prošnje raznih društev za pomoč so bile vedno uslišane. Placide Epalle je bil na čelu samostanske družine vse do maja 1940, ko se je na svojo željo pred bližajočo se vojno vihro vrnil v Francijo.

Novi, tretji in zadnji opat samostana Marije Rešiteljice je postal Slovenec Pij Novak. Kot Mihael Novak se je rodil 2. oktobra 1899 v zaselku Šonovo pri Kozjem kot šesti v družini z 12 otroki. Osnovno šolo je obiskoval v Kozjem, 21. januarja 1912 pa je v dvanajstem letu starosti vstopil v Samostan trapistov v Rajhenburgu in dobil meniško ime Pij. V samo-

stanu je končal gimnazijo, opravil noviciat, se izšolal za duhovnika in bil 25. aprila 1925 posvečen. Pred odhodom opata Placida Epalla v Francijo je bil pater Pij Novak že prior samostana, po njegovem odhodu pa ga je samostanska družina izvolila za novega opata. Slovesno ustoličenje Pija Novaka za opata je bilo v prisotnosti mariborskega škofa Ivana Jožefa Tomažiča 2. maja 1940 v samostanski kapeli.⁸¹

Pij Novak je bil na čelu samostana le slabo leto dni, saj so Nemci, ki so aprila 1941 zasedli grad, samostan razpustili in del trapistov izgnali. Pij Novak se je že pred prihodom Nemcev umaknil, saj je bil opozorjen, da bo aretiran. Odšel je v Banja Luko, v samostan Marija Zvezda.⁸² Ko so Nemci v sklopu izгона izobražencev izgnali tudi menihe, in to na območje Neodvisne države Hrvaške, je opat Pij Novak uredil, da so dobili zatočišče v samostanu v Banja Luki. Po končani vojni se je skupaj z izgnanimi menihi vrnil v Rajhenburg. Toda tudi nova oblast ni imela razumevanja za njihov red in je samostan leta 1947 razpustila, trapisti pa so se razšli. Eni so se vrnil v posvetno življenje, predvsem gojenci, novinci in bratje, ki še niso naredili večnih zaobljub, patri pa so odšli delat kot duhovniki v razne župnije po Sloveniji. Pij Novak je od konca leta 1948 delal kot duhovnik v Šmartnem ob Paki, leta 1962 pa je postal duhovnik v Radmirju v Savinjski dolini, kjer je 25. decembra 1982 umrl.⁸³

Samostan v času druge svetovne vojne

Nemci, ki so že takoj aprila 1941 zavzeli grad Rajhenburg, so zapolnili samostan in tudi vse imetje trapistov. Ze maja 1941 so začeli urejati preselitveno taborišče za izgon Slovencev. V gradu so imeli Nemci svoje upravne in bivalne prostore, taborišče pa so uredili v trapistovskih hlevih in v lesenih barakah, ki jo jih postavili ob hlevih. Ob njihovem prihodu je bilo v samostanu 90 menihov, od tega 12 bogoslovcev, ki so se šolali za duhovnike.⁸⁴ Nekateri so ob prihodu Nemcev zapustili samostan, 35 trapistov so Nemci 22. avgusta 1941 izgnali, preostale pa obdržali kot civilne delavce. Delati so morali v tovarni čokolade in likerjev, v obrtnih delavnicah, skrbeti za živino na pristavi pri gradu, delati na poljih in v vinogradih na Sremiču.

Vrnitev v grad, v samostan, je bila za trapiste po vojni le začasna, saj je bil red trapistov leta 1947 ukinjen, grad pa nacionaliziran. Mnogi trapisti so tako doživeli dvojno usodo izgnanstva.

⁷⁵ Prav tam, str. 71.

⁷⁶ Prav tam, str. 72.

⁷⁷ *Kaj delajo trapisti*, str. 199.

⁷⁸ Prav tam, str. 257–258.

⁷⁹ Prav tam, str. 161.

⁸⁰ La Croix, août 1935.

⁸¹ Arhiv MNZS, dokument o Piju Novaku; zapis prof. dr. Slavko Kremenšek.

⁸² Brat Ladislav Agrež, ustno pričevanje.

⁸³ Arhiv MNZS, zapis prof. dr. Slavko Kremenšek.

⁸⁴ Arhiv MNZS, kopija članka o Piju Novaku.

Prihod v samostan

V samostanu Marije Rešiteljice v Rajhenburgu so bili od začetka samo francoski menihi. Njihov pogovorni in uradni jezik je bil francoščina. Leta 1901, ko je bilo v samostanu 74 menihov, je bilo med njimi le še 19 Francozov,⁸⁵ zato je postajal pogovorni jezik vedno bolj slovenski. Po podatkih je bilo v različnih letih v samostanu različno število menihov. Kronika samostana se nahaja v Franciji, in opat matičnega samostana Dombes, Bernard Christol, je leta 2000 iz kronike izpisal podatke po posameznih letih. Tako je zapisal, da je bilo leta 1882 v samostanu 39 menihov, 1884 – 46, 1885 – 50, 1886 – 51, 1887 – 47, 1888 – 47, 1889 – 49, 1890 – 53, 1891 – 46, 1892 – 51, 1893 – 63, 1894 – 60, 1895 – 58, 1896 – 61, 1897 – 59, 1898 – ni podatka, 1899 – 65, 1900 – 69, 1901 – 74, 1902, 1903 in 1904 – ni podatka, 1905 – 81, 1906 – 79, 1907 – ni podatka, 1908 – 76, 1909 – 77, 1910 – 77, 1911 – 76, 1912 – 84, 1913 – 79, 1914 – 82, 1915, 1916, 1917, 1918 – ni podatka, 1919 – 68, 1920 – 68, 1921 – ni podatka, 1922 – 74, 1923 – 79, 1924 – ni podatka, 1925 – 78, 1926 – 91, 1927 – 85, 1928 – 83, 1929 – 82, 1930 – 73, 1931 – 73, 1932 – 74, 1933 – 76, 1934 – 74, 1935 – 92, 1936 – 100, 1937 – 96, 1938 – 84, 1939 – 90, 1940 – 79 in 1941 – 90.⁸⁶ Leta 1911 je bilo v samostanu 76 menihov, med njimi opat Placide Epalle, 19 patrov, 38 bratov, 8 novincev in 10 oblatov.⁸⁷

Ob 50-letnici ustanovitve samostana leta 1931 je bilo ugotovljeno, da je v samostanu umrlo že 69 trapistov, 73 pa jih je bilo takrat v samostanu.

Število menihov v Rajhenburgu se je v letih spreminjalo. Nekateri so na novo prihajali v samostan, drugi so odšli v druge samostane, nekateri so izstopili iz reda, nekateri pa so umrli. Poimenskih seznamov v Muzeju novejši zgodovine Slovenije, Enota Brestanica nimamo, razen za leto 1911, ki je bil objavljen.⁸⁸

Sprejem novih članov

Kadar je v samostan trapistov prišel kak postulant, je moral najprej prestati postulat – čas medsebojnega spoznavanja in izčiščevanja poklica. Predstojnik je skrbno preveril, ali ga vodijo pravi nameni. Če je bilo spoznanje pozitivno, so ga sprejeli v gostišče, kjer je ostal nekaj dni. V tem času ga je večkrat obiskal pater, vodja novincev. Postulant je moral te dni molčati, premišljevati, pogovarjal se

je z Bogom in veliko molil. Če je to preizkušnjo uspešno opravil, je lahko vstopil v samostansko družino. V samostanu je bil nato še mesec dni v svoji obleki, samostanske vaje pa je opravljal tako kot drugi menihi. S tem mu je bila dana priložnost, da preveri, ali je bila njegova odločitev pravilna. V tem času je prekinil s prejšnjim življenjem, se spovedal in opravil osemdnevne duhovne vaje. Ko je te zaključil, je sprejel redovno obleko.

Kadar je v samostan prišel postulant, ki je že končal osnovno šolo, je bil sprejet kot oblat. Če takoj ob vstopu se je opredelil, ali se bo šolal za patra ali pa bo postal brat. Če se je odločil za patra, je moral končati gimnazijo. Ta je bila v samostanu, učili pa so menihi sami. Če pa se je postulant odločil, da postane brat, se je učil določenih ročnih spretnosti, matematiko in jezike. V primeru, da je prišel v samostan postulant, ki je že končal gimnazijo, je bil najprej šest mesecev oblat, nato pa je bil sprejet v noviciat. Če je želel postati pater, je bil sprejet med korne novince, če pa je želel postati brat, je bil sprejet med brate konverze.

Po mesecu dni je dobil vsak na novo sprejeti član redovne družine redovno obleko. Slovesen sprejem obleke je bil v kapiteljski dvorani v prisotnosti cele samostanske družine. Oblačila so bila dvojna. Patri, kleriki ali bogoslovci, korni novinci in oblata, ki so želeli postati patri, so imeli bela oblata. Patri so povrh nosili še črn škapulir s kapuco, pripasani pa so bili s širokim usnjenim pasom. Novinci so dobili škapulir po opravljenih malih zaobljubah, oblata bratov konverzov pa so bila rjava. Nad zimskim oblaticom so korni novinci nosili bel plašč, novinci konverzi pa rjavega, ki je segal do pasu. Po opravljenih malih zaobljubah je plašč pri obojih segal do tal in je bil bele ali rjave barve.

Noviciat, v katerega sta vstopila korni novinec ali brat konverz, je trajal dve leti. Med noviciatom se novinec ni šolal, po noviciatu pa je lahko šolanje nadaljeval ali pa se je vključil v pestro samostansko delo in življenje. Novinci so bili ločeni od preostalih redovnikov, skupaj so bili le v cerkvi in včasih pri delu, skupaj so jedli, spali pa so posebej, in to eno uro dlje kot preostali.⁸⁹

V dobi preizkušnje v noviciatu je novince vodil voditelj novincev ali pater magister. Vzgajati jih je moral za redovno življenje, jim pomagati z nasveti, nauki in zgledom. Noviciat je bil priprava na male ali »časne zaobljube«, ki so veljale tri leta.⁹⁰ Po dveh letih, ko je bil noviciat končan, je sledilo glasovanje. Vsa samostanska družina se je zbrala v kapitlju. Glasovali so, ali se novinec sprejme k malim zaobljubam ali ne. Če je bilo glasovanje negativno, je

⁸⁵ Matko, *Prepis Kronike*, str. 49.

⁸⁶ Arhiv MNZS, prepis Personal de N. D. de la Délivrance, prepis naredil opat Bernard Christol, leto 2000.

⁸⁷ *Personalstand des Bistums Lavant in Steiermark für das Jahr 1911*, str. 165–169.

⁸⁸ Prav tam, str. 165–169.

⁸⁹ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 69–71.

⁹⁰ *O redovnem stanu*, str. 17.

*Menihi trapisti z opatom Placidom Epallom
(Arhiv MNZS, Enota Brestanica).*

moral novinec zapustiti samostan. Če pa je bilo glasovanje pozitivno, je novinec v prisotnosti opata in vse družine opravil male zaobljube. Po opravljenih zaobljubah mu je opat oblekel črn škapulir, ga pripasal z usnjenim pasom in mu ogrnil dolgo belo haljo s širokimi rokavi. Isti dan mu je opat v cerkvi podelil še meniško tonzuro, to je majhen okrogel izrez las vrh glave.⁹¹

Trapisti so vedno opravili tudi zaobljubo pokorščine in stalnosti, ki je zapisana že v pravilu sv. Benedikta. Prva zaobljuba jim je nalagala dolžnost nenehnega napredovanja v dobrem, druga pa, da so živeli in umrli ne le v redu, temveč tudi v istem samostanu, kjer so začeli redovno življenje.

Po opravljenih malih zaobljubah je lahko ostal mladi član – profes še v noviciatu. Poleg navadnih vaj je sedaj opravljal še bogoslovni študij in se pripravljaval na sprejem večnih, slovesnih ali svetih zaobljub.

V času med opravljenimi začasnimi in večnimi zaobljubami je moral vsak sposoben trapist odslužiti tudi vojaščino, zato so se navadnočasne zaobljube zavlekle in so jih morali obnoviti še za tri leta. Takrat pa se je moral vsak odločiti. Samostanska družina se je z glasovanjem ponovno izrekla, ali dovoli kandidatu opraviti večne zaobljube ali ne. Če je bilo glasovanje pozitivno, je pozval opat meniha k slovesnim zaobljubam. Takrat se je menih nepre-

klicno zavezal redu. Podpisani obrazec zaobljub je izročil opatu; obrazec so shranili v samostanski arhiv. Veličasten obred večnih zaobljub je za korne menihe potekal v cerkvi, za brate konverze pa v prisotnosti vse samostanske družine v kapitlju. Večne zaobljube patrov so se od zaobljub bratov razlikovale samo v obredu, bistvo zaobljub pa je bilo enako. S svetimi zaobljubami se je menih redu dosmrtno zavezal, odpovedal pa se je tudi lastninski pravici nad svojim imetjem. Do svetih zaobljub je bil namreč menih še vedno lastnik svojega premoženja, le svobodno z njim ni smel razpolagati.⁹²

Delovni dan meniha trapista

Temeljno načelo v življenju trapistov je bilo *ORA ET LABORA* – moli in delaj. Njihov delovni dan je bil dolg, trajal je kar 17 ur. Za počitek so imeli dnevno sedem ur časa.⁹³

Delovni dan se je začel že ob dveh zjutraj, ob velikih praznikih že ob enih. Takrat je zazvonil zvon in jih poklical v cerkev. Njihove prve besede zjutraj in zadnje zvečer so bile pozdrav Devici Mariji »*Ave Maria*«. Jutranje molitve, ki so trajale približno pol ure, so se začele z Marijinimi zornicami in hvalnicami.⁹⁴ Ob pol treh sta sledila pre-

⁹¹ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 73.

⁹² Prav tam, str. 73–75.

⁹³ Prav tam, str. 76.

⁹⁴ *Kaj delajo trapisti*, str. 72.

mišljevanje in priprava na naslednji oficij. Ob treh so ob predstojnikovem znamenju vsi vstali in začeli s kanoničnimi zornicami, ki so jih peli ali recitali; sledile so kanonične hvalnice. Ta del oficija je trajal približno eno uro, ob praznikih pa je bila ta molitev še slovesnejša; vsi so peli, zato je trajala dobri dve uri.⁹⁵ Ta del molitve so zaključili z molitvijo Angelško čaščenje.⁹⁶

Po tem delu oficija so lahko menihi porabili čas po želji, seveda v molitvi, mašniki pa so opravljali svete maše do pol šestih. Takrat je zvon menihe zopet poklical v kor, kjer so peli primo. Sledil ji je kapitelj, ki se je vršil v kapiteljski sobi, pomembnem samostanskem prostoru. Tu so dobivali postulanti redovno obleko, dajali male zaobljube, molili za umrlimi, redno brali ob štiridesetdnevem postu, v njem so potekale vsakoletne vizitacije. Ker je bil kapitelj nekakšno družinsko svetišče, je bil v njem zapovedan najstrožji molk. S kapiteljem se je začelo za samostansko družino zunanje delo. Predstojnik je menihom razdelil delo za tisti dan, nato pa so vsi molili. Sledilo je branje enega od poglavij sv. Benedikta, ki ga je opat nato razložil. Na koncu so prebrali še mrliške liste, ki so prišli iz drugih samostanov, in recitali psalm za umrle.⁹⁷

Prima in kapitelj sta skupaj trajala petinštirideset minut. Sledil je enoinpolurni odmor, med katerim so menihi pospravili postelje in zajtrkovali. Preostali prosti čas so izkoristili še za sprehode po hodnikih, vrtu, pokopališču, odšli so v cerkev ali knjižnico. Ob 7. uri in 45 minut se je ponovno oglasil zvon in pozval samostansko duhovščino h konventualni maši, kjer so sveto mašo peli iz velikih kornih knjig.⁹⁸

Poleg branja svete maše in drugih molitev je bilo v življenju trapistov pomembno tudi ročno delo. Že pravila sv. Benedikta govorijo, da je pravi menih tisti, ki si z delom lastnih rok pripravi vse, kar potrebuje zase in uboge. Delo jim je pomenilo razvedrilo duha. Ročno delo so opravljali na vrtu, v sadovnjaku, na polju, v vinogradu, raznih obrtnih delavnicah in tovarni čokolade in likerja. Najtežja dela so navadno opravljali bratje konverzi ali pa najeti delavci, po potrebi so delali tudi duhovniki in celo opat. Brate, ki so bili v glavnem ročni delavci, je zvon poleg k oficijem še štirikrat dnevno poklical k branju ali zasebni molitvi, da ne bi pozabili, da so predvsem redovniki.⁹⁹

Za menihe je bil torej dan razdeljen na tri opravila: na oficij, ki je trajal šest ur, in ročno delo, ki je trajalo štiri do pet ur, včasih še več, odvisno od letnega časa. Za vse obede skupaj jim je ostala le ena

ura. Trapisti so poleti obedovali ob enajstih, ob dneh redovnega posta pol ure pozneje, ob cerkvenopostnih dneh pa ob dvanajstih. Jedli so v skupni jedilnici z razpostavljenimi dolgimi mizami.¹⁰⁰ Oblati ali gojenci so jedli in tudi spali ločeno od ostalih menihov, bolni in slabotni pa so jedli posebej v bolnišnični jedilnici, saj je bilo tem članom družine dovoljeno uživanje mesa, rib in jajc, preostalim menihom pa ne. Oblati so si lahko sami na krožnik naložili toliko hrane, kolikor so je želeli. V glavni obednici je imel vsak menih na mizi svojo posodo, vsako mesto je bilo označeno s tablico z imenom meniha. Hrano so v omejenih količinah dobili na pokritih krožnikih. Jedli so zelenjavo, sadje, lečo, kašo, močnate jedi in črn kruh. Imeli so posebno dovoljenje, da so smeli ob nepostnih dnevih uživati sir trapist, ki so ga sami izdelovali.¹⁰¹ Njihova posoda v obednici je bila najprej železna, nato pocinkana in po letu 1925 aluminijasta. Pili so vodo in vino, pri delu pa pikolo.

Obed je bil vedno slovesen, z molitvami, s prikloni, pobožnim branjem in seveda z obveznim molkom. Trapisti so namreč pravilo sv. Bernarda o molku strogo upoštevali, ga še poostrili in vsako kršitev ostro kaznovali.¹⁰² Da pa so se lahko sporazumevali, so uvedli posebno znakovno govorico.¹⁰³ Po obedu so se zahvalne molitve končale v cerkvi, kamor so šli v procesiji.

Popoldan je bil prav tako razdeljen na oficij, branje in delo. Ob 17. uri je sledila skromna malica, v poletnem času in ob slovesnih dneh pa tudi večerja. Po četrturnem prostem času se je vsa družina ponovno zbrala in brala nabožna besedila. Nato so v procesiji odšli v cerkev, kjer so molili večerne molitve sklepnice. Molitev so vedno končali s petjem molitve Čaščena Marija.¹⁰⁴ Po koncu delovnega dne so odšli k šesturnemu ali sedemurnemu počitku.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Prav tam, str. 80.

¹⁰¹ Brat Maks Jevšnik in brat Norbert Šarlah, ustno pričevanje. Glede prehrane so v samostanu v Rajhenburgu očitno odstopali od pravil sv. Benedikta. Meso so dovolili tudi mladim gojencem. Kot sta povedala ustna vira, so menihi menili, da so za normalno rast organizma potrebne živalske beljakovine. Posebno dovoljenje pa so imeli tudi glede uživanja sira, ki so ga lahko jedli v nepostnem času. Kdo je dal samostanu ta dovoljenja, jima je bilo neznano.

¹⁰² Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 96.

¹⁰³ *Dolenjske novice*, 1. 12. 1886.

¹⁰⁴ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 81.

¹⁰⁵ Ali je trajal počitek šest ali sedem ur, je bilo odvisno od dneva do dneva. Krajši počitek so imeli v prazničnih dneh in v poletnem času, ko so imeli zvečer še večerjo.

⁹⁵ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 77.

⁹⁶ *Kaj delajo trapisti*, str. 76.

⁹⁷ Prav tam, str. 76–77.

⁹⁸ Solitarius, *Nepoznani znanci*, str. 78.

⁹⁹ Prav tam, str. 79–80.

Če strnemo, je bil delovni dan meniha naslednji:

2.00	Zvon je menihe pozval v cerkev k molitvi Marijinih zornic in hvalnic. Ob pomembnih praznikih so vstajali ob 1.00, ob navadnih praznikih pa ob 1.30.
2.30	Po polurni molitvi je sledil čas, posvečen premišljevanju.
3.00	Sledile so kanonične zornice in hvalnice. Po molitvi Angelsko čaščenje so trapisti porabili čas za lastno molitev, mašniki pa so opravljali svete maše.
5.30	Peli so primo, ki ji je sledil kapitelj.
6.15	Sledil je odmor. Zajtrk.
7.45	Konventualna maša, sveto mašo so peli iz velikih kornih knjig.
	Čas do kosila je bil namenjen delu.
12.00	Kosilo. 11.00 ali 11.30
	Po obedu so sledili zahvalne molitve, branje in popoldansko delo.
17.00	Malica. V poletnem času in prazničnih dneh tudi večerja.
17.45	Večerne molitve, sklepnice, ki so jih zaključili z molitvijo Čaščena Marija.
19.00	Počitek.

Gospodarske dejavnosti trapistov

Trapisti so bili v gospodarskem pogledu izredno napredni in vsestranski. Ukvarjali so se z različnimi vejami osnovnih gospodarskih dejavnosti: s kmetijstvom, z živinorejo, vinogradništvom in obrtnimi dejavnostmi, pa tudi z vrtnarstvom, s cvetličarstvom, z zeliščarstvom in s sadjarstvom.¹⁰⁶ Nasadili so veliko sadnega drevja, to je sortnih vrst jablan, hrušk in češenj. Glavni sadjar je bil brat Dominik Puc, ki je bil obenem tudi kletar na Sremiču. Sadje so sušili in krlje jedli vse leto.¹⁰⁷ Ukvarjali so se tudi s čebelarstvom. Poskusili so tudi z ovčerejo, a se zaradi nizke lege območja ta ni obnesla.

Skupaj z gradom in s posestvi so trapisti kupili tudi gozdove. Glavni gozdar je bil v začetku brat Ludvik Mohorko. Za gozdove so skrbeli štirje civilni gozdarji. V gozdovih so si pripravljali les za kurjavo in izdelavo lesnih izdelkov. Imeli so svojo žago in mizarstvo s sodobnimi stroji in pripomočki za obdelovanje lesa. Med stroji so bili stroji za oblanje in brušenje, stružnice, žage cirkularke, frezalni stroji in še drugo ročno orodje. Izdelovali so različne lesarske izdelke, tudi lesene cokle, ki so bile njihovo obuvale.¹⁰⁸ Pozimi so nosili usnjene škornje

Pogled v razstavni prostor razstave Trapisti v Rajhenburgu (foto: Goran Rovani).

¹⁰⁶ Matko, *Prepis Kronike*, str. 51.

¹⁰⁷ Brat Maks Jevšnik, ustno pričevanje.

¹⁰⁸ Brat Maks Jevšnik, ustno pričevanje. Brat Maks je bil v samostanu mizar.

*Traktor, prvi v Posavju
(Arhiv MNZŠ, Enota Brestanica).*

z volnenim zgornjim delom; prav tako so jih izdelovali sami v čevljarski delavnici. Pater Venčeslav Batagelj je leta 1938 izdelal oltar za kapelo na Sremiču.¹⁰⁹ Za samostan na gradu je izdelal tudi dva manjša oltarja. Mizarsko delavnico je najprej vodil brat Bruno, nato pa brat Maks Jevšnik. Mizarski stroji so med drugo svetovno vojno ostali na gradu, po razpustu samostana pa so jih odpeljali v tovarno pohišstva v Brežice.

V isti stavbi ob hlevih, kjer je bila mizarska delavnica, sta stali tudi žaga in kovačnica. V prehodu na notranje hlevsko dvorišče sta bili kolarnica in sodarna. Ko so prenehali izdelovati sode, je bil v tem prostoru shranjen traktor.¹¹⁰

Menihi so oblačila, ki so jih nosili, izdelovali sami. Pred nemško zasedbo je bil krojač brat Andrej Zihel, ki je imel krojaško delavnico v gradu, v okroglem stolpu v drugem nadstropju.¹¹¹

Izdelke v obrtnih delavnicah so trapisti izdelovali zase in tudi za prodajo ali plačilo delavcem. Tisti krajani, ki so stanovali v hišah na samostanskih posestvih, so morali prihajati na delo. Delo so jim

trapisti plačali. Tiste, ki so imeli svoje konje, so celo redno zaposlili. Najemali so tudi sezonske delavce.¹¹²

Poljedelstvo

Izkušnje francoskega kmetovanja so trapisti uspešno uporabili na obsežnih rajhenburških posestvih. Na prostranih obdelovalnih površinah so gojili oljno repico, koruzo, pšenico, oves, ajdo, krompir, zelje, repo, lečo, fižol in druge kulture. Pridelava zelenjave je bila zanje pomembna, saj večina menihov ni uživala mesa in mesnih izdelkov. Te so smeli uživati mladi gojenci, bolni in starejši od 60 let.¹¹³

Da bi pridelali čim več hrane in si olajšali delo, so trapisti v poljedelstvo uvajali razne novosti in strojne pripomočke. Že leta 1917 so kupili mlatilnico za mlatenje in čiščenje žit in mlin za mletje žita. Kupili so tudi pripravo za ruženje korusu.

Leta 1929 so kupili traktor ameriške firme McCormick, plug in krožno brano. Kolesa traktorja so bila železna in brez gum. Plug na traktorju je rezal le

¹⁰⁹ Ta oltar je danes razstavljen na novi razstavi Trapisti v Rajhenburgu.

¹¹⁰ Brat Ladislav Agrež, ustno pričevanje. Brat Ladislav je bil v samostanu ekonom.

¹¹¹ Brat Maks Jevšnik, ustno pričevanje.

¹¹² Brat Norbert Šarlah, ustno pričevanje.

¹¹³ Zbirka zgodovinske in bajeslovne učne snovi, Rajhenburg, str. 115; Brat Norbert Šarlah, ustno pričevanje. Brat Norbert je izjavil, da so smeli uživati meso v samostanu v Rajhenburgu tudi starejši od 60 let, če so to želeli. Pravila sv. Benedikta dopuščajo uživanje mesa bolnim in slabotnim.

*Prašič, težak 405 kg
(Arhiv MNZS, Enota Brestanica).*

eno brazdo in domačini Brestanice so z zanimanjem opazovali, kako stroj obdeluje zemljo.¹¹⁴ Čeprav je bilo delo s traktorjem na petrolej drago, je bil ta kljub temu pomemben delovni pripomoček. Traktor je vozil brat Ludvik Mohorko. Leto dni pozneje so za žetev kupili kombajn ameriške firme Cormy.¹¹⁵ Širok je bil 2,2 m, žito je dajal na trak, slamo pa je zvezal v snop in ga izvrgel. S strojem so v dobri uri poželi en hektar veliko njivo s pšenico.

Na delo so trapisti odhajali v kutah, brez zgornjega plašča, s coklami na nogah in s slamnikom na glavi. Pri delu na poljih so jim pomagali tudi najeti delavci. Na njivah so lahko delale tudi ženske, ki pa v samostan, tovarne, delavnice in tudi na del trapistske zemlje niso smele stopiti.

Hrano so trapisti pridelovali tudi na vrtovih v neposredni bližini samostana. Tam so sadili solato, čebulo, pa tudi različne začimbe. Sprva je bila njihova hrana brez začimb, le soljena, pozneje so jo začinili, da je imela boljši okus. Semena so večinoma vzgajali sami. Zelenjavo so shranjevali v grajskih kletih svežo in tudi konzervirano. Zelje so kisali in kislo zelje je bilo za njih pomemben del prehrane.¹¹⁶

Živinoreja

Trapisti so se ukvarjali tudi z živinorejo. Leta 1888 so v neposredni bližini samostana zgradili 60 m dolg in 40 m širok hlev. Poleg hlevov so zgradili tudi kozolce, parne (stavbe za shranjevanje krme, slame in sena), žitnico, mlin, žago in razne obrtne delavnice. Poslopje na pristavi je obsegalo 5.870 m².¹¹⁷ V hlevu so položili tire in z vagončkom odvažali gnoj. Med steno in jaslami je bil za lažje krmljenje živali krmilni hodnik.¹¹⁸ V hlevih je delalo več menihov, v obdobju pred razpustom samostana je bil vodja v hlevih brat Izidor - Alojz Kovačič.¹¹⁹

Redili so okrog 80 glav govedi, nekaj bikov, 10–12 konj, 300–400 svinj in 500–600 kokoši. Za valjenje piščancev so pozneje, ko so imeli lastno elektriko, zgradili inkubatorje.

Večina živali je bila plemenske sorte. Krave so bile mlekarice, saj so iz mleka izdelovali sir. Z osličkom so vozili mleko s pristave v samostan, kjer je bila blizu vhoda sirarna. Tu so za sirjenje mleka uporabljali želodce mladih telet. Živino so redili tudi na sremiškem posestvu, kjer so prav tako delali sir. Tam so za sirjenje mleka uporabljali poseben prah, imenovan sirišče. Sir so trapisti prodajali in ga ob nepostnih dnevih tudi sami uživali. Tudi najeti delavci so za okrepcilo dobili kruh in sir.

¹¹⁴ Milan Šošter, spomini.

¹¹⁵ Arhiv MNZS, fotografije strojev s podnapisi.

¹¹⁶ Brat Norbert Šarlah, ustno pričevanje. Brat Norbert je bil v samostanu vrtnar in cvetličar.

¹¹⁷ *Kaj delajo trapisti*, str. 184.

¹¹⁸ Milan Šošter, spomini.

¹¹⁹ Maks Jevšnik, ustno pričevanje.

*Samostanska družina na Sremiču
(Arhiv MNZS, Enota Brestanica).*

Trapisti so večino pridelanega mesa in predelanih mesnih izdelkov prodali, kar je bil zanje eden od virov zaslužka.

Blizu hlevov so imeli ribnik. V njem je voda pozimi zmrznila, led pa so uporabljali v svoji ledenici in ga prodajali tudi bližnjim mesarjem.¹²⁰ Vse ribnike, ki so jih imeli v Mačkovcih in Prižnem Dolu, razen enega, pa so trapisti izsušili in na tej zemlji pridobivali krmo za živino.

Vinogradništvo

Na Sremiču nad Krškim so imeli trapisti okrog 60 ha zemlje. Na južnem pobočju Grmade so si sprva uredili štiri ha vinogradov, leta 1915 so jih imeli že deset ha.¹²¹ Drugo so bile njive in travniki. Na Sremiču so imeli tudi gospodarsko poslopje, hleve in bivalne prostore za šest do osem menihov. Vinograde so popolnoma prenovili in nasadili kakovostne sorte vinske trte, ki so jih prinesli iz Francije. Kot pridelovalci kakovostnih vin so bili znani predvsem po belih vinih. Pridelovali so beli burgundec, traminec, laški rizling, muškadni silvanec, rulandec, kraljevino, volovno in zeleniko. Od rdečih vin so pridelovali žlahtni gammay, modri burgundec in črnino. Pridelano vino so tudi stekleničili in prodajali. Že leta 1895 so začeli proizvajati manjšo količino penecih se vin, s katerimi so

pogostili pomembne goste.¹²² Vinska klet je bila sodobno opremljena in grozdje so stiskali na velikih stiskalnicah.

Toča, pozeba in boleznj so jim uničevali pridelek v vinogradih. Trapisti so že leta 1896 začeli točo odganjati tako, da so z več strelnih postaj v huderne oblake streljali z možnarji. Trtna uš in peronospora, ki so jo tedaj imenovali »trtna kuga« ali »strupena rosa«, pa sta bili boleznj, ki sta resno ogrožali vinsko trto. Pri peronospori so se začeli listi trte že poleti sušiti in zato grozdje ni moglo dozoreti. Včasih je bil tako uničen ves pridelek. Trapisti so začeli že v letih 1890–1900 vinsko trto škropiti z raztopino modre galice (Kupfervitriol).¹²³ To je pomenilo v vinogradništvu velik napredek. Tudi drugi vinogradniki so začeli svoj pridelek ščititi s škropljenjem.

Trapisti vina niso le prodajali, temveč so ga tudi sami uživali. Pravila sv. Benedikta so menihom dovoljevala le pitje vode, pravila sv. Bernarda pa dopuščajo, da dobe menihi dnevno merico vina ali piva. Ta merica v pravilih ni količinsko opredeljena, zato so v različnih samostanih menihi dobivali različne količine. Trapisti v Rajhenburgu so dobili dnevno vrček vina. Po njihovem pričevanju je bilo to tri četrtine litra.¹²⁴ Vino so popili ob dnevnih obrokih hrane. Pri delu so večinoma pili pikolo,

¹²⁰ Milan Šoštarič, spomini.

¹²¹ *Kaj delajo trapisti*, str. 184.

¹²² Matko, *Prepis Kronike*, str. 46.

¹²³ Prav tam, str. 66.

¹²⁴ Maks Jevšnik, ustno pričevanje.

slabo vino, narejeno iz grozdnih tropin, na katere so nalili vodo in dodali sladkor.¹²⁵

Prvi oskrbnik na Sremiču je bil brat Bartolomej Kajtna. Pri delu so mu pomagali njegovi trije bratje, Janez, Jakob in Jože ter tudi oče Martin, ki je po ženini smrti prišel k sinovom v samostan.¹²⁶ Naslednji oskrbnik je bil pater Rafael Grzina. Po njegovi smrti ga je nasledil pater Kanizij Kompare. Ob začetku druge svetovne vojne je postal oskrbnik sremiškega posestva pater Krizostom Zemljak.¹²⁷

Tovarna čokolade IMPERIAL

Trapisti so po večletnem delovanju v Rajhenburgu spoznali, da samo poljedelstvo, živinoreja in vinogradništvo ne bodo mogli preživljati več desetčlanske samostanske družine. Opat Janez Krstnik Epalle in brat Gabriel Giraud sta se odločila, da bodo začeli proizvajati čokolado. Načrte za stavbo je narisal arhitekt Anton Smrekar iz Sevnice.¹²⁸ Temeljni kamen za tovarno čokolade je bil položen 27. marca 1895, že 19. januarja 1896 pa jo je opat slovesno blagoslovil.¹²⁹ Na pročelju stavbe so z zlatimi črkami zapisali ORA ET LABORA. Za proizvodnjo čokolade so se odločili predvsem zato, ker so čokolado proizvajali že v Franciji. Tam so tudi nabavili vse potrebne stroje, jih pripeljali v Rajhenburg in 3. februarja 1896 sta patra Avgust in Celestin, oba Francoza, tovarno usposobila za delovanje. V času od februarja do decembra 1896 je za pogon strojev služil bencinski motor z močjo 75 KS. Ta energija je bila predraga, zato so trapisti že leta 1896 zgradili svojo hidroelektrarno in uporabljali za pogon strojev energijo iz lastne elektrarne.¹³⁰

Tovarno čokolade so v začetku vodili francoski trapisti. Že leta 1896 so poslali v Francijo mlajšega slovenskega fanta, njihovega gojenca Štefana Mohorka ali brata Ludvika. Specializiral se je za proizvodnjo čokolade in se naučil ravnati z električnimi napravami in stroji. Ko se je leta 1906 vrnil iz Francije, je prevzel vodstvo tovarne.

Začetna proizvodnja čokolade je bila nizka, saj so je izdelali le šest do deset ton letno. V naslednjih letih se je proizvodnja povečala na 30–40 ton. Med prvo svetovno vojno je tovarna zaradi težav z uvozom kakavovca, ki so ga uvažali iz Južne Amerike, delala le občasno, po vojni pa se je proizvodnja ponovno povečala. Proizvodnja je ponovno močno padla med svetovno gospodarsko krizo med letoma

1930 in 1933. Največ čokolade so proizvedli med letoma 1937 in 1939, ko so je izdelali 50–60 ton.¹³¹

Tovarna je zaposlovala med 20 in 30 ljudi, med njimi nekaj menihov, večino gojencev, nekaj pa je bilo tudi zaposlenih krajanov. Leta 1939 je v tovarni delalo 26 oseb. Uživanje čokolade je bilo v tovarni prepovedano, ob praznikih in ob obiskih domačih pa so jo menihi dobili in so se smeli z njo posladkati.¹³²

Rajhenburška čokolada je bila zelo kakovostna. Pri njih jo je kupoval tudi dunajski cesarski dvor. Zaradi kakovostnih izdelkov si je tovarna že pred prvo svetovno vojno pridobila častni naziv »IMPERIAL«. Ta naziv jim je leta 1912 podelil cesar Franc Jožef, ki jim je kot zaščitni znak za njihove proizvode podelil leva in dal tudi posebno priznanje za kakovost izdelkov.

Na ovitku trapistovskih čokolad sta bili kravi, v ozadju pa rajhenburški grad in gospodarska poslopja. Na levi strani ovitka zgoraj je bil zaščitni znak – lev in grb rajhenburškega samostana, desno od njiju pa napis Čokolada Imperial. Napisi so bili v

Tovarna čokolade IMPERIAL – posnetek z razstave Trapisti v Rajhenburgu (foto: Goran Rovnan).

¹²⁵ Karl Bračun, ustno pričevanje.

¹²⁶ Maks Jevšnik, ustno pričevanje; *Personalstand* – navedeno 5 članov družine Kajtna.

¹²⁷ Maks Jevšnik, ustno pričevanje.

¹²⁸ ZAC, SI_ZAC/0011, Okrajno glavarstvo in sresko načelstvo Brežice, načrt tovarne čokolade.

¹²⁹ *Kaj delajo trapisti*, str. 198.

¹³⁰ Kukovičič, *Industrija*, str. 3.

¹³¹ Prav tam, str. 3.

¹³² Karl Bračun, ustno pričevanje.

Razstavna vitrina o likerjih na razstavi Trapisti v Rajhenburgu (foto: Goran Ročan).

različnih jezikih: v slovenskem, nemškem ali francoskem, saj so svoje proizvode prodajali po vsej Evropi. Čokolade so v večjih količinah pakirali v škatle, na katerih je bil poleg zaščitnega znaka, grba in napisa Imperial še napis, da čokolado izdeluje samostan trapistov iz Rajhenburga. Delali so več vrst čokolad: jedilne, mlečne, mlečne z lešniki ter zelo dobre čokoladne bonbone, dražee, ki so jih pakirali v različne škatlice pravokotne, kvadratne ali okrogle oblike. Na njih so bili isti napisi kot na škatlah, v katere so pakirali čokolade.

S prihodom Nemcev je bilo poleg samostana zaplenjeno vse imetje trapistov, tudi tovarna čokolade in likerjev. Vsi mojstri za proizvodnjo obeh izdelkov so ostali kot civilni delavci. Tovarna je obratovala dokler niso porabili vseh surovin, ki so jih trapisti nabavili še pred okupacijo.¹³³

Leta 1947 je bila tovarna nacionalizirana in leta 1948 so jo iz Rajhenburga prestavili v Sotelsko pri Krškem.¹³⁴ S tem je bilo konec prave trapistovske čokolade, saj menihi niso hoteli izdati svojih receptur.

Trapistovska elektrarna

Trapisti so leta 1885 od grofa Auersperga iz Leskovca pri Krškem kupili stavbo, kjer je bil včasih

mlin.¹³⁵ Stavba je stala ob vznožju grajskega hriba ob potoku Brestanica. Zanja so plačali 2.200 goldinarjev in v njej leta 1896 uredili najstarejšo hidroelektrarno na enosmerni električni tok na Spodnjem Štajerskem z zmogljivostjo 50 kW. Električno so napeljali v tovarno čokolade in likerjev, grad in hleve. Lastna električna energija je poganjala stroje v tovarni čokolade in nadomestila bencinski motor, katerega energija je bila predraga. Hkrati kot elektriko so v tovarno napeljali tudi telefon.¹³⁶ Električno so napeljali tudi v grad, pozneje pa tudi telefon.

Delo v elektrarni je v začetku vodil brat Ludvik Mohorko, ki so ga trapisti poslali v času gradnje hidroelektrarne na specializacijo v Francijo.

Stavba elektrarne je bila porušena leta 1977, ko so začeli graditi obvoznico mimo trga Brestanica in graditi most čez Savo. Ob gradnji ceste so porušili več hiš, med drugimi tudi Kračunovo hišo, nekdanjo trapistovsko hidroelektrarno.¹³⁷

Proizvodnja likerjev

Hkrati z gradnjo stavbe za proizvodnjo čokolade so trapisti nasproti nje zgradili tudi stavbo za proizvodnjo likerjev.¹³⁸ V tovarni likerjev so trapisti izdelovali tri vrste kvalitetnih likerjev. Prvi je bil Trapistin, liker zelenkaste barve, izdelan iz zdravil-

¹³³ Karl Bračun, ustno pričevanje.

¹³⁴ *Dolenjski list*, 10. 10. 1958.

¹³⁵ Matko, *Prepis Kronike*, str. 54.

¹³⁶ Prav tam, str. 54.

¹³⁷ Brestanica, *Zbornik*, str. 318.

¹³⁸ Matko, *Prepis Kronike*, str. 54.

nih rož, ki so jih sami vzgajali. Drugi je bil Grande liker, zlatorumene barve, prav tako iz zdravilnih rož. Tretji je bil Cacao liker, liker iz kakava. Liker je vseboval 30 odstotkov alkohola. Liker so dali najprej v lesene sode, kjer je dozorel, nato pa so ga stekleničili in prodajali.

Delo v tovarni likerjev je od francoskih menihov prevzel pater Robert Kukovičič, domačin iz Rajhenburga. Pozneje ga je zamenjal pater Gabriel Zemljak,¹³⁹ prav tako domačin, ki je vodil proizvodnjo tudi med vojno in po razpustu samostana, ko je najprej delovalo Okrajno gospodarstvo Rajhenburg. Konec leta 1948 se je proizvodnja tako čokolade kot likerjev selila v Sotelsko. Tam se je tovarna poimeovala Okrajna tovarna čokolade in likerjev Rajhenburg (Sotelsko), leta 1952 se je preimenovala v Okrajno tovarno čokolade in likerjev Brestanica (Sotelsko) in 1957 v »Imperial«, tovarna čokolade in likerjev Videm-Krško.¹⁴⁰

Samostanska tiskarna

Trapisti so v stavbi tovarne čokolade leta 1896 uredili tudi svojo tiskarno. V enem prostoru je bila črkostavnica, v drugem tiskarna. V tiskarni so stali litoželezni stroji za tiskanje, obrezovanje, stiskanje in šivanje. Tiskali so knjige, brošure, razglednice, cenike, etikete za svoje proizvode, nalepke za steklenice z likerjem in ovitke za čokolade.

Tiskarno je najprej vodil pater Herman Vodenik, ki se je rodil 2. maja 1882 v Dobrnežu pri Slovenskih Konjicah. V samostan je vstopil leta 1901, svete zaobljube pa je opravil 21. maja 1903. Poleg tega, da je bil vodja tiskarne, je pod psevdonomom Solitarius napisal knjigo *Nepoznani znanci* in prevedel tudi več tujih knjig. Konec leta 1936 je bil premeščen v samostan Dombes, kjer je 7. aprila 1958 umrl.¹⁴¹ Po njegovem odhodu je tiskarno prevzel Jože Horvat-Ciril, ki je postal član družine, ni pa bil posvečen. V samostanu je imel stanovanje in hrano, ne pa tudi obveznih molitev.¹⁴²

Med drugo svetovno vojno so Nemci tiskarno zaplenili in tiskarske stroje odpeljali v Celje. Po vojni so jih pripeljali nazaj v Rajhenburg. Ob nacionalizaciji leta 1947 so stroje odpeljali v Krško, v tiskarno bratov Rumpret.

Zaključek

Trapisti so bili lastniki gradu le dobrih šestdeset let. A to je bilo obdobje, ko je grad spremenil svojo notranjo podobo, ko so grajske gospode zamenjali menihi reda reformiranih cistercijanov. Tihi menihi, ki so živeli odmaknjeni od zunanjega sveta, a na drug način močno povezani z njim. S svojim delom so dokazali, da niso bili samostani le centri učenosti, temveč tudi centri gospodarskega napredka. Veliko novosti so prinesli trapisti iz Francije in to v vseh vejah gospodarskega delovanja. S tem so pozitivno vplivali na okolje, v katerem so živeli in delovali. Bili pa so tudi prvi znanilci industrijske proizvodnje, saj je bila njihova Tovarna čokolade in likerjev »Imperial« prvi industrijski obrat na področju sedanje Občine Krško in prva tovarna čokoladnih proizvodov v Sloveniji. Molččnost jih je zavezovala, da receptov za proizvodnjo čokolad, likerjev in sira trapista ob razpustu samostana niso povedali in da smo z ukinitvijo tega reda v Sloveniji za vedno izgubili odlične proizvode, ki so bili v času delovanja trapistovske tovarne znani po vsej Evropi.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAC – Zgodovinski Arhiv Celje

SI ZAC/0011, Okrajno glavarstvo in sresko načelstvo Brežice, leto 1895–1913, Tovarna čokolade Brestanica.

MNZZ – Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica

Fond: Trapisti.
Fototeka.

ČASOPISI

Dolenjske novice, 1886, 1916.

Dolenjski list, 1958, 1960.

La Croix, 1935.

Slovenski gospodar, 1910.

Visages de L'ain, 2001.

LITERATURA

Delahaye, Christian: *L'abbaye de la Trappe*, s. l., s. d.
Friedwagner, Nikolas: *Marija Zvijezda i njezini trapisti*. Banjaluka: Trapistička opatija Marija Zvijezda, 2009.

Kaj delajo trapisti. Brat Gabriel Giraud in njegova ustanova v Rajhenburgu. 1836–1899. Francoski spisali in Slovencem priredili menihi njegovega samostana. Rajhenburg: Natisnila samostanska tiskarna, 1915.

¹³⁹ Pater Gabriel Zemljak se je rodil 7. decembra 1908 v Stranjah, Rajhenburg. V duhovnika je bil posvečen 20. avgusta 1933. Bil je »liker mojster« v trapistovski tovarni likerjev. Po razpustu samostana je delal v obratu v Sotelskem. Leta 1957 se je upokojil. Umril je 14. februarja 1975 in je pokopan na brestaniškem pokopališču.

¹⁴⁰ *Dolenjski list*, 17. 3. 1960.

¹⁴¹ Pisma p. Hermana Vodenika.

¹⁴² Brat Maks Jevšnik, ustno pričevanje.

Kukovičič, Stane: *Industrija v občini Videm Krško, Tovarna čokolade »Imperial« Videm Krško*. Diplomatska naloga Ekonomske srednje šole v Trbovljah. Trbovlje: rokopis, 1962.

La Grande Trappe. Seez, 1950.

L'abbaye Notre Dame Des Dombes, s. 1., s. d.

Matko, Ivan: *Prepis kronike trga Rajhenburg in okolice*. Rajhenburg: rokopis, 12. 3. 1902.

Nadrah, p. Anton: *Poznaš cistercijane?* Stična: Cistercijanska opatija Stična, 1990.

Notre Dame de Cîteaux. Lyon, 1953.

O redovnem stanu vobče in o dolžnostih bratov konverzov v našem redu. Rajhenburg: Samostan reformiranih cistercijanov, 1931.

Personalstand des Bistums Lavant in Steiermark für das Jahr 1911: Marburg.

Pravilo sv. Benedikta očaka zahodnih menihov. Poslovenil p. Herman Vodenik. Rajhenburg: Natisnila samostanska tiskarna, 1920.

Ravier, Andre: *La Vie du Moine a' N. D. d'Aiguebelle*. Lyon: 1947.

Secrètes Clartés sur le Chemin de Dieu Cisterciens – Trappistes. Epinay sur Seine: 1981.

Solitarius, Herman: *Nepoznani znanci*. Rajhenburg: Založil samostan očetov cistercijanov, 1929.

Učbenik učitelja samostana Rajhenburg. Rokopis, s. 1., s. d.

Us des freres Convers. Westmalle, 1928.

Zbirka zgodovinske in bajeslovne učne snovi za brežiški, kozjanski in sevniški šolski okraj. Sestavili učitelji J. Brinar, I. Knapič, A. Skalovnik. Rokopis. Videm: 18. 7. 1903.

USTNA PRIČEVANJA, SPOMINI IN PISMA

Brat Maks – Maksimiljan Jevšnik, roj. 23. 10. 1906, Blatni vrh, Dobje pri Planini. V samostan je vstopil 1. 1. 1922. Večne zaobljube je naredil 15. 8. 1931. Po razpustu samostana je živel v Brestanici. Umrl je 24. 10. 1998 in je pokopan na pokopališču v Brestanici.

Brat Norbert – Janez Šarlah, roj. 7. 9. 1918, Hrastje, okraj Šmarje pri Jelšah. V samostan je vstopil 13. 10. 1932. Male zaobljube je naredil 25. 3. 1939 v Rajhenburgu, večne zaobljube pa 19. 3. 1944 v izgnanstvu v Banja Luki. Umrl je 28. 6. 2004 v samostanu Stična, kjer je pokopan.

Brat Karl – Janez Bračun, roj. 23. 8. 1917 v Kozjem. V samostan je vstopil leta 1930. Med vojno ostal v Rajhenburgu in delal v tovarni čokolade. Leta 1943 je odšel v partizane. Po razpustu samostana si je ustvaril družino v Rajhenburgu in delal do upokojitve v Tovarni čokolade in likerjev Imperial Videm-Krško. Umrl je 14. 11. 1992 in je pokopan na pokopališču v Brestanici.

Brat Ladislav Agrež, roj. 27. 6. 1912, Lastnič, Polje ob Sotli. V samostanu je bil ekonom. V času

druge svetovne vojne so ga Nemci zadržali v Rajhenburgu, kjer je opravljalo delo oskrbnika posestva. Leta 1944 je odšel v partizane. Po razpustu samostana si je ustvaril družino in živel v Brestanici. Umrl je 23. 11. 1992 in je pokopan na pokopališču v Brestanici.

Šoštar, Milan: *Očetje trapisti v Rajhenburgu*. Spomini krajana iz Stolovnika 8, Brestanica.

Vodenik, p. Herman: *Pisma od 1903 – 13. 3. 1958*. Prepis rokopisov naredila nečakinja Neta Timer. Celje: 2008.

INTERNETNI VIRI

http://sl.wikipedia.org/wiki/Sveti_Benedikt_Nursijski

<http://www.trapisti.com/Trapisti/Reformacistercita-i-nastanak-trapista.aspx>

http://sl.wikipedia.org/wiki/Trapistovski_samostan_Marije_Zvezde_Banja_Luka

http://sl.wikipedia.org/wiki/Seznam_rimskokatoli%C5%A1kih_%C5%A1kofov_Maribora

<http://www.donbosko.si/verzej/node/23889>

S U M M A R Y

Trappists in Rajhenburg

The Trappist order was established in 1664 in France, when Abbot Rance reformed the Order of Cistercians – that is why Trappists are also called Reformed Cistercians or »Order of Cistercians of Strict Observance«. In 1880, the French authorities dissolved the Notre Dame Des Dombes Monastery near Lyon. The monks from this Monastery found a new home in Castle Rajhenburg. Using brother Gabriel Giraud's money, they bought the Castle from Count Esebeck and made it into the Monastery of St Mary the Saviour. The Monastery was initially established as a Priory, and in 1891, it was elevated to the status of Abbey. The first two Abbots were French, but the third was a Slovene, Pij Novak. The Trappists are known as an extremely strict, contemplative order. They lived according to the motto ORA ET LABORA – pray and work. Their work day begun at one or two in the morning and went on for 17 more hours, consisting of prayers, work, penance, meditation and study. They spent the entire day together, like a family, but were not allowed to talk with each other. The vow of silence was one of the strictest proscriptions of the order. All of these characteristics were incarnated in the Trappists of Rajhenburg.

Initially, the Monastery only housed French monks. It was not long before young Slovenian men began joining their ranks. Upon entering the order, they had to decide whether they would study to become priests or work as brothers, who were labourers. Schooling took place in the Monastery, with the monks themselves serving as teachers. After completing their studies they had to complete a two-year novitiate, a time of special tests, to prove that they were able to live in the Monastery and accept the harsh code of the order. After passing the novitiate, they made »temporary vows«, after which they had to join the army. Upon their return from military service, they began preparation to make »solemn vows«, while the vicars continued their schooling to become priests.

One of the chief rules of the Trappist monks was that everything they needed in their daily lives, they had to make by themselves. They were involved in numerous sectors of industry – agriculture, livestock breeding, fruit farming, beekeeping, herbalism, horticulture and floriculture, as well as having various workshops. They began the industrial production of quality chocolate, chocolate candy and liqueurs as early as 1896. Their products were

sold across all of Europe, even to the Emperor's court in Vienna. Emperor Franz Joseph presented them with an award for the quality of their products and the title of IMPERIAL, as well as the sign of the lion, both of which became the trademarks of their products. In 1896, for the purposes of powering their machines, they built an electric power plant, the first direct current power plant in the region of Lower Styria (Spodnja Štajerska). Electric cables were laid down, connecting their factory and the Castle to the power plant, and in the same year, they even acquired a telephone. They had their own printing press, and they even imported Chinese tea.

During the Second World War, German troops occupied the Castle and dissolved the Monastery. 35 Trappists were exiled to the Independent State of Croatia, finding refuge in the Trappist Monastery Mary Star (Marija Zvezda) in Banja Luka.

They returned after the war, but the Monastery was dissolved in 1947, the order abolished and the Castle nationalised. Some monks left for other Monasteries, even to other countries, some continued working as priests in the towns and villages around Styria (Štajerska), while others hung up their robes and returned to secular lives.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 343.819.7-055.2:728.81(497.4Rajhenburg)"1948/1956"
343.811-055.1:728.81(497.4Rajhenburg)"1956/1959"

Prejeto: 4. 6. 2013

Andreja Jankovič Deržič

univ. dipl. zgodovinarica, Titova cesta 80, SI-8281 Senovo
E-pošta: andreja.jankovic@gmail.com

Grad Rajhenburg kot zapor po 2. svetovni vojni. Ženski politični zapor (1948–1956) in moški kazensko poboljševalni dom (1956–1959)

IZVLEČEK

Članek obravnava doslej še neraziskano gradivo o povojnem ženskem političnem zaporu na gradu Rajhenburg od leta 1948 do 1956. Dotakne se tudi moškega kazensko poboljševalnega doma, ki je deloval samo nekaj let, in sicer od leta 1956 do leta 1959. Osredotoča se predvsem na življenje zapornic in zapornikov, ki so na gradu prestajali zaporno kazen. Uvodoma je predstavljena premestitev zapornic iz predhodnega zapora, kakor tudi sama adaptacija gradu, ki je bila nujna za potrebe zapora. Dotakne se tudi izobraževanja, kulturno-prosvetnih dejavnosti in dela, ki so ga opravljale zapornice v času prestajanja kazni. V drugem, krajšem delu prispevka je opisan kazensko poboljševalni dom za moške odprtega tipa. Poudarek je predvsem na opisu delovanja odprtega tipa zapora, ki se je v veliki meri razlikoval od klasičnega.

KLJUČNE BESEDE

ženski politični zapor Rajhenburg (Brestanica), moški kazensko poboljševalni dom, življenje zapornic

ABSTRACT

THE RAJHENBURG CASTLE AS A PRISON AFTER THE WORLD WAR II.
A POLITICAL PRISON FOR WOMEN (1948–1956) AND A MALE OFFENDERS'
CORRECTIONAL FACILITY (1956–1959)

This article deals with a material on the Rajhenburg after-war political prison for women from 1948 till 1956, which has not been explored until now. It also touches upon the male offender's correctional facility, which was active only for a few years, from 1956 until 1959. The article mainly focuses on the lives of the prisoners, women and men, who served their punishment on the castle. Firstly, the transportation of the female prisoners from the preceding prisons is described, and then it continues with the necessary adaptations of the castle for the demands of the prison. It also talks about education, cultural activities and work that the prisoners had to undertake during their punishment. In the second, shorter part of this article, the male offenders' correctional facility of an open type is described. The central focus is the description of an open-type of a prison, which was genuinely different from the classical one.

KEY WORDS

The Rajhenburg (Brestanica) political prison for women, male offenders' correctional facility, life of women as prisoners

Kazensko poboljševalni dom Rajhenburg

Ženski politični zapor na gradu Rajhenburg je svoja vrata odprl konec junija 1948. Razlog za preselitev zapornic iz Begunj je bila neprimerna lega tedanjega zavora, saj se je ta nahajal v obmejnem pasu, kar je povečalo možnost bega v tujino. Preselitev se je izvršila v noči z 29. na 30. junij 1948. Odgovornost za premestitev je sprejel Viktor Turnšek, ki je izdelal podroben načrt preselitve in upošteval predpisan odhod in prihod vlakov v Rajhenburg. Skupaj z obsojenkami so na grad preselili tudi državno gospodarsko podjetje Pletilka, katere direktor je bil Kristijan Kelvišar.¹ Zapornice, ki so bile premeščene v Rajhenburg, so prihajale iz celotne Slovenije. V času premestitve so bile v zaporu priprte samo politične zapornice, kasneje pa so se jim pridružile tudi zapornice, ki so bile zaprte zaradi »splošnega« kriminala. V večini primerov so bile zapornice že pravnomočno obsojene, vendar so nekatere hodile tudi na dopolnilna sojenja, ki so potekala v Mariboru, Celju, Murski Soboti, Ptuj, Postojni, Novi Gorici ter na Jesenicah.²

Pred preselitvijo zapornic je bil grad v slabem stanju, zato je bila potrebna adaptacija. V njem je živelo 27 družin, rudarji in nameščenci posestva. Za potrebe zavora so morali porušiti večje število sten, da so tako pridobili površine, primerne za zaporniške prostore. Problem sob je predstavljalo pomanjkanje oken in neprimerna vrata. Adaptirati so morali tudi kopalniške prostore, kjer so sezidali tuše in ponovno vzpostavili vodno napeljavo. Renovirali so tudi vsa ostala okna in vrata ter sezidali nova stanovanjska poslopja v bližini gradu za paznice. Po adaptaciji je tako novo nastali zapor štel 37 skupnih spalnic s povprečno kapaciteto 35 postelj na sobo, jedilnico, dvorane ter prostore za prosvetno delo. V spodnjem delu gradu pa niso našli primernih prostorov za šivalne delavnice podjetja Pletilka, zato so jih začasno namestili v treh sobah na podstrešju. Ravno tako so na podstrešju uredili delavnico za hišno šivalnico. V prizemlju gradu so sezidali sedem celic samic. Kasneje so obnovili še klet, ki je bila namenjena shranjevanju poljedelskih pridelkov. V kletnih prostorih so naredili skupno kopalnico z 12 tuši. Na dvorišču so obnovili in deloma na novo postavili kanalizacijo, okoli gradu pa postavili novo žično ograjo v dolžini 470 metrov in napeljali električno napeljavo z reflektorji.³

Lahko pa omenimo tudi zgradbo za uslužbenke kazensko poboljševalnega doma (KPD), ki je bila zgrajena leta 1948. Nahajala se je v neposredni bli-

žini gradu in je bila približno 300 metrov oddaljena od državnega posestva Rajhenburg. Stavba je služila tako stanovanjskim kakor tudi kulturno-prosvetnim potrebam. V pritličju je imela menzo s kapaciteto 120 abonentov, leva stran stavbišča pa je bila namenjena kulturno-prosvetnemu razvedrilu uslužbencev. V prizemlju so bile nameščene pralnica, likalnica, hladilnica, klet ter shramba za drva in premog.⁴

Življenje zapornic na gradu Rajhenburg (Brestanica)

Na gradu Rajhenburg so bile od leta 1949 zaprte zapornice s celotnega ozemlja Slovenije ne glede na starost, značaj kaznivega dejanja, kriminalno zgodovino ipd., saj je bil to edini ženski zapor v Sloveniji. Obsojenke so bile v kazensko poboljševalnem domu nameščene v večjih skupnih sobah, tako da naj bi posameznici pripadalo 10 m² prostora.⁵ Ob prihodu so jih najprej sprejeli v karanteno za 2 do 3 dni, kjer so se okopale, preoblekle in opravile zdravniški pregled. Nato so prvih 21 dni preživele v sobi za novinke, kjer so jih tudi razporedili na delovna mesta. Opravile so razgovore z upravnikom, ki je ugotavljal njihove osebne lastnosti, okolje njihovega prejšnjega življenja, značaj in vzroke storjenega kaznivega dejanja. Pri razvrščanju obsojenk so upoštevali predpisana pravila, zato so bile obsojenke med seboj ločene glede na kaznivo dejanje, ki so ga storile. Od ostalih zapornic so ločili obsojenke s strogim zaporom, kakor tudi povratnice. Ločene pa niso bile samo v bivalnih prostorih, ampak tudi pri prehranjevanju in delu.⁶ Bivanje zapornic na gradu je bilo oteženo že zaradi same infrastrukture gradu, brez zadržkov pa lahko zapišemo, da je bil zapor na gradu Rajhenburg primeren za politične zapornice, saj je bil dovolj oddaljen od Ljubljane in tako od središča povojnega dogajanja in od ljudi, ki bi lahko o razmerah poročali v tujino.

Večji del zapornic na gradu Rajhenburg je bil zaprt zaradi ovadb, ki so bile politično naravnane. Najpogostejša kazniva dejanja, zaradi katerih so bile priprte, so bila kazniva dejanja zoper ljudstvo in državo, zoper splošno ljudsko premoženje in zadružno lastnino, kaznivo dejanje zoper uradno dolžnost in sovražne propagande. Nekaj pa jih je bilo priprtih tudi zaradi kaznivih dejanj ovaduštva, vohunstva, špekulacije in sabotaže. Grafikon nam v odstotkih prikazuje strukturo kaznivih dejanj zapornic na gradu Rajhenburg.

1 ARS, AS 1267, šk. 9, Odločba o preselitvi kazensko poboljševalnega zavoda v Begunjah na Gorenjskem v Rajhenburg.

2 Resnik, *Grad Brestanica*, str. 21.

3 ARS, AS 1267, šk. 9, Adaptacija bivšega gradu Rajhenburg v namene kazensko poboljševalnega doma.

4 ARS, AS 1267, šk. 9, Adaptacija bivšega gradu Rajhenburg v namene kazensko poboljševalnega doma.

5 ARS, AS 1267, šk. 6, m. 382, Upitnik o zavodskom postopku sa ženama prestupnicama, 14. november 1952.

6 ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu poboljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

Struktura političnih zapornic glede na vrsto kaznivega dejanja.⁷

Številčni prikaz obsojenk v KPD Rajhenburg v letu 1955.⁸

Št. obsojenih	Zapor	Strogi zapor	Do 5 let	5-10 let	10-15 let	15-20 let	Do-smrtni zapor	Bolni, ostareli
196	78	118	153	21	16	5	1	5

Iz preglednice je razvidno, da je število obsojenk na dolgoletni zapor manjše, kar potrjuje ugotovitve iz znanstvene literature,⁹ da se je število dolgoletnih kazni po letu 1950 zmanjševalo. Zanimiv je podatek, da je bilo 118 kaznenk obsojenih na strogi zapor, iz česar lahko sklepamo, da so bile te zapornice zaprte zaradi političnih deliktov. V petdesetih letih se je število političnih sodnih procesov in s tem političnih zapornic močno zmanjšalo. Med znanimi političnimi zapornicami najdemo predvsem intelektualke.¹⁰ To so bile Angela Vode,¹¹ Živa Šubic,¹²

Pavla Hočevar¹³ in številne druge.

Kazensko poboljševalni dom je od leta 1950 vodil Franc Povšič. Kot upravnik zaporja je imel nalogo spoštovati navodila o delu upravnikov, ki so bila izdana s strani države. V upravi so bili poleg njega zaposleni še 4 uslužbenci, in sicer referentka za prevzgojo, bolničarka, sekretarka in računovodja. Sekretarka je opravljala vsa administrativna dela, dela v sprejemni pisarni ter vodila evidenco obsojenk na prestajanju kazni. Zavod je imel tudi zdravnika in zobozdravnika, ki sta prihajala enkrat tedensko, po potrebi pa tudi večkrat. Poleg uprave je bilo zaposlenih tudi 5 delavcev, in sicer konjar, mlekar, sadjar, traktorist in mehanik za razna opravila. Pazniško službo je opravljalo 16 paznikov, od tega 10 paznic in 6 paznikov. V zapisniku oddelka za izvrševanje kazni o splošnem pregledu poboljševalnega doma v Brestanici iz leta 1956 je naveden tudi stan paznic, ki večinoma niso bile poročene. Od desetih paznic so bile poročene le tri, sedem pa jih je imelo otroke. Problem so predstavljale samske paznice z otroki, saj so te v službenem času puščale v bivalni zgradbi, kjer jih je pazila obsojenka, ki je kuhala v menzi uslužbencev. Neporočene paznice so v času nosečnosti vzbujale pri obsojenkah tudi željo po zbadanju, saj so bili nezakonski otroci tedaj še vedno pojmovani kot sramota. V poročilu ugotavljajo tudi, da med osebjem ni bilo dobrih delovnih odnosov in tovarišva. Na to nakazuje pritožba upravnika nad delom uslužbencev in paznikov, kakor tudi izpad enega od paznikov na disciplinskem sodišču, ki je tožilcu očital, da nastopa proti njemu iz šovinističnih razlogov. Sporov ni rešila niti lokalna partijska organizacija, ki menda za to ni kazala nobenega zanimanja.¹⁴

V dokumentu Ministrstva za notranje zadeve, ki ga je izdal pomočnik ministra Boris Kocjančič dne 18. julija 1946, je bilo opisano delo, ki ga morajo opravljati pazniki: »Pazniki pazijo obsojence, jih vodijo na delo, skrbijo za red in disciplino pri delu, sprejemajo prijave bolnikov in spremljajo bolnike k zdravniku. Poveljnikom poročajo vsakodnevne dogodke in izvršujejo njihova povelja. /.../ Pazniki morajo pri odhodu in prihodu z dela obsojence natančno preiskati. Skrbijo, da ni pri delitvi hrane noben obsojenec prikrajsan in da je hrana dovolj topla. Prav tako skrbijo,

⁷ Resnik, *Grad Brestanica*, str. 27.

⁸ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 69.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 336.

¹¹ Angela Vode (1892–1985), učiteljica, publicistka, defektologinja, organizatorica gibanja za pravice žensk. Bila je ena od soustanoviteljic OF. Med vojno je prišla v spor z vodstvom Komunistične partije Slovenije (KPS). Po vojni je bila leta 1947 na Nagodetovem procesu obtožena narodnega izdajstva in obsojena na dvajsetletno zaporno kazen. Izpuščena je bila po šestih letih leta 1953. Po izpustitvi so ji bile odvzete državljske pravice in trajno prepovedana pravica do dela in lastnega zaslužka (Vode, *Skriti spomin*, str. 378).

¹² Živa Šubic (1910), pravnica, žena arhitekta Vladimirja Šubica. Aretirana in obsojena je bila januarja 1949, na podlagi »težkega špijonskega materiala, v tolpi Bokal, Vidma, Hvastja«. V rajhenburškem zaporu zaprta do leta 1954 (Vode, *Skriti spomin*, str. 234).

¹³ Pavla Hočevar (1889–1972), učiteljica, prevajalka in publicistka. Po okupaciji aktivna članica OF. Spomladi 1947 aretirana in vključena v proces proti Nagodetovi skupini. Obsojena je bila na 15 let zaporja s prisilnim delom. Zaporno kazen je prestajala v Begunjah in Rajhenburgu. Pogojno izpuščena spomladi 1952 (Vode, *Skriti spomin*, str. 140).

¹⁴ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu poboljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

*Pazniški kader na Rajhenburgu z vodstvom KPD-ja okrog leta 1950
(Stanič, V čigavem imenu, str. 121).*

da obsojenci na njihov znak zjutraj vstanejo, se umijejo, počesejo, očistijo zobe, obleko, uredijo ležišče in pospravijo sobo. Pazniki so tudi zadolženi, da obsojenci pravočasno izpraznijo nočne posode, jih operejo in razkužijo. V vseh sobah mora biti dovolj vode za umivanje. Podnevi je dolžnost paznikov, da obsojence opazujejo skozi linico v vratih in tako motrijo, kaj se v sobah dogaja. Vsako spanje in poleganje morajo takoj preprečiti. Samice in disciplinske celice morajo redno nadzorovati (obiskati najmanj enkrat dnevno). Zvečer morajo pazniki ugotoviti, če so vsi obsojenci v svojih prostorih in če je tam vse v redu. Ponoči morajo biti pozorni na vsak najmanjši šum. Za čim bolj uspešno odkrivanje kršiteljev hišnega reda morajo pazniki ponoči nositi čevlje s platnenimi podplati. /.../ Ob spremljanju obsojenca na sodišče ali drugam mora biti obsojenec vedno korak pred paznikom.¹⁵ Kot je razvidno iz dokumenta, so imeli pazniki jasno podana navodila, ki so jih kot javni uslužbenci morali upoštevati. V določenih primerih, kjer navodila niso bila dovolj jasna in je prihajalo do napačne interpretacije le-teh, so posledice občutile predvsem zapornice.

Zapornice v KPD Rajhenburg so bile deležne tudi izobraževalnih dejavnosti. Program nadaljnjega izobraževanja je obsegal šole in tečaje osnovnega ter strokovnega izpopolnjevanja. Za dvig splošne izobrazbe so preskrbeli vsakoletni tečaji opismenjevanja, vendar je bila udeležba slaba, saj v KPD ni bilo veliko zapornic, ki bi bile nepismene. Druge oblike dviga splošne izobrazbe so bili izobraževalni tečaji, kot na primer jezikovni pouk, zdravstvo, bio-

logija ter osnove državne in družbene ureditve. V določenih primerih in z dovoljenjem uprave so se lahko obsojenke posvetile tudi individualnemu študiju. Namen strokovnega izobraževanja je bil, dati obsojenkam izobrazbo za opravljanje poklicev in znanja, ki bi ga lahko kasneje uporabile kot gospodinje, matere ali članice kakšnega delovnega kolektiva. Strokovno izobraževanje je bilo usmerjeno tako, da se z delom in učenjem obsojenko prevzgoji, da po prestani kazni ne bo imela težav pri vključitvi v novi družbeni sistem. Poskrbljeno je bilo za izobraževanje industrijskih delavk z nižjo strokovno šolo oblačilne stroke. Po končanem strokovnem izobraževanju so dobile naziv kvalificiranih delavk v podjetjih za šivanje oblek, perila in konfekcij. Šolanje je trajalo tri leta in se je izvajalo po enakem programu kot v šolah izven zavoda. Učenke so dobile tudi spričevala, ki se niso razlikovala od drugih, s čimer se je izključilo možnost, da bi kdorkoli iz spričevala sklepal, da je posameznica končala šolo v kazenski ustanovi. V KPD Brestanica so imeli za izobraževanje namenjene posebne prostore, predavanja in večji seminarji pa so potekali v dvorani za 250 oseb. Vsi stroški, nastali z izobraževanjem, so bremenili proračun, poleg tega pa je vsaka obsojenka ob plačilu za delo prispevala 10% v poseben sklad, iz katerega so nabavljali potrebščine za prosvetno in izobraževalno delo.¹⁶

¹⁵ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 69–70.

¹⁶ ARS, AS 1267, šk. 6, m. 382, Upitnik o zavodskom postopku sa ženama prestupnicama, 14. november 1952.

Kulturno-prosvetne dejavnosti v letih od 1951 do 1953.¹⁷

Leto	Dejavnost	Tečaji	Predavanja		Prireditve	Število knjig v knjižnici	Odigrana gledališka dela
			Strokovna	Politična			
1951		7	23		32	1296	4
			9	14			
1952		11	104		16	2259	4
			60	44			
1953		10	62		16	2723	6
			35	27			

Iz preglednice lahko razberemo, da je kazensko poboljševalni dom izvajal okoli deset tečajev letno. Vsako leto so izvajali opismenjevalni tečaj, ki je bil bolj skromno obiskan, saj se ga je leta 1953 udeležilo le pet tečajnic, končale pa so tri. Podrobneje si bomo ogledali udeležbo na predavanjih, ki so bila poleg tečajev in prireditev najbolj učinkovita sredstva za spreminjanje mišljenja zapornic oz. za politično indoktrinacijo. Iz zbranih podatkov lahko razberemo, da je bilo največje število predavanj v letu 1952, naslednje leto pa je upadlo skoraj za polovico. Udeležba je bila skozi vsa tri leta skoraj 90%, kar nam lahko pove, da so bila predavanja v večini obvezna in so tudi neposredno vplivala na življenje zapornic v gradu. Opazimo lahko tudi, da zanimanje za tematike ni bilo veliko, saj se je diskusij povprečno udeleževalo le 10% zapornic. Iz tega lahko sklepamo, da so imele zapornice z udeležbo na predavanjih nekakšne bonitete, včasih pa so jim celo obljubljali, da bodo predčasno izpuščene, če bodo spremenile svoj način razmišljanja. Kot sredstvo prevzgoje pa so uporabljali tudi prireditve in gledališka dela, ki so morala biti pravilno ideološko naravnana. Uprizorjena so bila v večini dramska dela ruskih in slovenskih avtorjev, kot na primer Gogoljeva *Ženitev* ali Linhartova *Županova Micka*. Ideološko pravilno naravnana pa so morala biti tudi dela, ki so jih ponujali v knjižnici. Iz arhivskega gradiva lahko razberemo, da je se je število knjig v letih od 1951 pa do leta 1952 podvojilo. Najbolj je bil opazen porast števila leposlovnih del, število političnih in poljudnoznanstvenih del pa je raslo počasneje. Lahko omenimo, da se je vodstvo zavoda leta 1953 začelo posluževati prevzgoje tudi s pomočjo kino predstav. V tem letu so predvajali 49 poučnih, 27 strokovnih in le 5 zabavnih filmov.¹⁸ K splošnemu izobraževanju je sodilo tudi dnevno časopisje, ki so ga prejemale obsojenke na račun uprave ali kot naročnice. Vsaka obsojenka je bila lahko naročena na dnevnik, tednik, mesečnik in

revije, vendar so morali biti ti v skladu s tedanjim političnim sistemom. V kazenskem domu so imeli tudi ozvočenje v sobah in drugih prostorih, tako da so lahko obsojenke poslušale radijske oddaje in oddaje posebnega programa za zavod. Posebno pozornost so posvečali politični prevzgoji. Na predavanjih s politično vsebino so obsojenke seznanjali z družbeno ureditvijo in njenim delovanjem.

Poleg kulturno-prosvetnega izobraževanja je bilo za komunistično oblast najboljše sredstvo za prevzgojo obsojenk fizično delo. Iz ohranjenih dokumentov lahko razberemo, da je bila velika večina zapornic zaposlenih v šiviljskem obratu ali na ekonomiji, ki jo je imel v lasti zapor.¹⁹ Državno gospodarsko podjetje Pletilka je bilo ustanovljeno z odločbo vlade Ljudske republike Slovenije (LRS) 28. februarja 1948. Podjetje je izdelovalo konfekcijo in je bilo konec leta 1951 vključeno v proizvodni plan. Obsojenke so za opravljeno delo dobile tudi plačilo, in sicer je dnevni zaslužek znašal od 5 do 15 dinarjev. Učinek in kakovost dela so beležili vsak dan in na podlagi tega izplačevali nagrade. Storitnost obsojenk je bila različna, normo pa so presegle predvsem tiste, ki so bile v zavodu že dalj časa. Delovnega učinka se ni analiziralo, zato se tudi ni naredilo ničesar, da bi obsojenke dosegale boljše rezultate. Delovni čas je bil v zimskih mesecih krajši, in sicer 8 ur dnevno, v poletnih mesecih pa je dosegel tudi 10 ur dnevno. V upravi zavoda so se trudili, da bi bile vse zapornice zaposlene, tudi tiste, ki so bile zaradi starosti ali zdravstvenega stanja manj sposobne.²⁰ Leta 1952 so se potrebe po proizvodnji zmanjšale, saj so izdelovali samo še za potrebe zavoda, kar pa je bilo premalo za vzdrževanje podjetja. V predlogu za prenehanje obratovanja je zapisano, da bi se šivalne in krojne stroje dodelilo posameznicam, ki bi lahko izdelovale konfekcijo za lastne potrebe in potrebe ostalih zapornic. Tako je minister za notranje zadeve Boris Kraigher 29. maja 1952 ukinil delovanje podjetja Pletilka.²¹

¹⁷ ARS, AS 1267, šk. 14, Pregled učno-vzgojnega in kulturno prosvetnega dela od leta 1951 do leta 1953.

¹⁸ ARS, AS 1267, šk. 14, Pregled učno-vzgojnega in kulturno prosvetnega dela od leta 1951 do leta 1953.

¹⁹ Mikola, *Delo kot kazen*, str. 44.

²⁰ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu poboljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

²¹ ARS, AS 1267, šk. 10, Državno pletilsko in šiviljsko podjetje Pletilka v Rajhenburgu-predlog o prenehanju.

Datum	Številka	Ime obsojenke	Klinična Diagnoza	Opomba
28. 8. 46	6	OBSOJENKA 1	reuma	1/2 duvono delo
"	7	OBSOJENKA 2	metje zunanje kolesne. del. v reumi	
"	7	OBSOJENKA 3	ishemija srca - ledvica - melur boja. delo	
"	7	OBSOJENKA 4	metje mot. odn. sluznice. mot. delo	
"	7	OBSOJENKA 5	Reuma. gl. pom. zel. kislina	
"	8	OBSOJENKA 6	znihc. noge - p. n. t. g. n.	
"	8	OBSOJENKA 7	reuma	
"	9	OBSOJENKA 8	zobna kislina	
"	10	OBSOJENKA 9	Reuma - pom. zel. kislina	
"	12	OBSOJENKA 10		
"	6	OBSOJENKA 11	Reuma. gl. pom. zel. kislina	
"	9	OBSOJENKA 12	Reuma. gl. pom. zel. kislina	boja. delo

Odlomek iz knjige zdravniških pregledov v obdobju 1946–1951
v KPD Rajhenburg (Stanič, V čigavem imenu, str. 77).

Kot smo omenili, pa so bile zapornice zaposlene tudi na ekonomiji, ki je obsegala 85 ha zemlje, od tega 38 ha njiv, 39 ha travnikov s sadnimi vrtovi, 6 ha pašnikov in 2 ha stavbišč in nerodovitne zemlje. Število zapornic zaposlenih na ekonomiji je bilo odvisno od letnega časa. Letno so pridelali 10.700 kg svinjskega mesa, 4.100 kg govejega mesa, 55.000 l mleka, 35.000 kg krompirja ter 50.000 kg različne zelenjave in sadja. Dejstvo, da so si večji delež prehrane pridelali na ekonomiji, kaže, da je bila zavod v veliki meri samozadosten.²² Od pridelka pa je bila tudi odvisna prehrana zapornic. V dokumentu iz leta 1952 ne najdemo veliko podatkov o prehranjevanju zapornic, saj je zabeleženo zgolj dejstvo, da se zapornice prehranjujejo trikrat na dan in da imajo obroke v sobah.²³ O kvaliteti hrane in njeni raznolikosti ni zabeleženo nič, kar lahko pripišemo dejstvu, da je v tem obdobju Jugoslaviji grozila lakota in je bila na splošno prehrana ljudi zelo slaba. Za razliko od predhodnega dokumenta pa v zapisniku o splošnem pregledu zavoda iz leta 1956 Vinko Turnšek zapiše, da sestava hrane ni enolična, da je pripravljena okusno in odgovarja kriterijem kakovosti. Po pravilniku bi morale obsojenke, ki oprav-

ljajo težja fizična dela, prejemati dodatek pri hrani, in sicer 200 g kruha in 30 g sladkorja. Tega dodatka ni prejela nobena obsojenka, čeprav so bile do njega upravičene vse tiste, ki so presegle normo. V zavodu niso imeli obsojenk, ki bi neprestano opravljale težka fizična dela, vendar je načelnik oddelka za izvrševanje kazni ugotovil, da sta bili do tega dodatka upravičeni dve obsojenki, ki sta opravljali delo v pralnici in obsojenke v času težjih del na obdelovalnih površinah zavoda.²⁴ Pri tem je mogoče opozoriti, da podatki kažejo, da je zaradi slabe prehrane in slabe higiene veliko število zapornic zbolelo. Tiste z zelo težkimi boleznimi so bile deležne omejenega zdravljenja, ostale z lažjimi boleznimi pa so bile prepuščene same sebi. V uradnih dokumentih je bilo predpisano, da je potrebno vsakršno obolenje zdraviti, vendar v praksi temu ni bilo tako. Oddelek za notranje zadeve je dal jasna navodila, kako postopati pri bolnih osebah: »Če obsojenec med prestajanjem kazni zboli, ga je potrebno odvesti v bolniško sobo ambulate, v primeru težje bolezni pa odpeljati v bolnico. Pri prevozu v bolnišnico je potrebno strogo paziti, da ne pride do pobega.«²⁵

²² Stanič, V čigavem imenu, str. 64.

²³ ARS, AS 1267, šk. 6, m. 382, Upitnik o zavodskom postopku sa ženama prestupnicama, 14. november 1952.

²⁴ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu boljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

²⁵ Stanič, V čigavem imenu, str. 77.

KPD Rajhenburg je imel tudi svojega honorarnega zdravnika dr. Stojana Havlička, ki je bil redno zaposlen v ambulanti socialnega zavarovanja na Senovem, in zobozdravnika Eriha Šerbca, ki je bil redno zaposlen v zobni ambulanti v Krškem. Zdravnik je v KPD prihajal enkrat tedensko, po potrebi pa tudi večkrat. V zapisniku oddelka za izvrševanje kazni iz leta 1956 je zabeleženo, da je v zadnjem času prihajal bolj redno zaradi porodov v KPD-ju.²⁶ Zavod je imel tudi porodniško stavbo v bližini gradu, ki je bila namenjena obsojenim porodnicam. V pritličju je imela stavba sobo za porode z vsemi instrumenti in sobo za dojenje. V prvem nadstropju je bil prostor za dojenčke in bolne porodnice.²⁷ V dokumentu porodniškega oddelka KPD Ig, z dne 11. marca 1958 so zapisana navodila, kako naj osebe ravna s porodnicami: »Ob prihodu v oddelek se mora vsaka oseba najprej okopati in preobleči. Dokler traja zaščitna porodna doba, porodnica ne sme hoditi v dom med druge obsojenke. V času sprehoda naj odnesejo matere otroke na zrak, kjer naj jih pestujejo in sončijo. Z njimi ne smejo priti v stik z ostalimi obsojenkami. Obsojenka–mati ne sme priti na ogled otroka obiskovalcem. To sme opraviti le uslužbenka iz porodniškega oddelka. Med hranjenjem in pri negi otroka mora biti obsojenka–mati oblečena v belo haljo, na glavi pa mora imeti belo ruto. Če je prehlajena, si mora preko ust in nosu privezati belo masko. Otroka je potrebno okopati vsak večer pred zadnjim hranjenjem in kontrolirati njegovo težo. Obsojenka–mati, ki dela v delavnicah KPD–ja, mora priti v porodniški oddelek vsako jutro med 5. in 6. uro, da uredi in nahrani otroka, po končanem delu pa mora priti za toliko časa, da ga nekoliko pestuje na svežem zraku. V odsotnosti matere je otrok v varstvu in negi pri osebi, ki jo določi upravnik KPD–ja.«²⁸

Disciplina in privilegiji v KPD Rajhenburg (Brestanica)

Uprava zavoda se je pri izvajanju discipline ravnala po pravilih hišnega reda. Določene privilegije, kot na primer možnost več obiskov ali pisanja in prejemanja več pisem, si je lahko obsojenka prislužila z lepim vedenjem, pravilnim odnosom do dela ali z inovativnostjo.²⁹ V zavodu so se v primerih kršenja hišnega reda posluževali tudi disciplinskih ukrepov. Kazni so bile različne glede na vrsto prestopka, kot na primer podaljšanje delovnega časa, prepoved dopisovanja in obiskov, dodelitev težjega dela in podobno. Kazni niso smeli izrekat nosičim ženskam in doječim materam, razen v

primeru večkratnih kršitev. Zapornice pa so imele tudi možnost pritožbe upravi ustanove proti nepravilnim in nezakonitim postopkom. Glede kršitve pravic pa so se obsojenke lahko pritožile tudi uradni osebi, ki je opravljala inšpekcijo, in to brez navzočnosti uslužbencev zavoda.³⁰ Najtežja disciplinska kazen, ki so jo lahko dobile obsojenke, je bila zaprtje v samico, ki po pravilniku ni smela biti daljša od 14 dni. Pomočnik ministra za notranje zadeve, Peter Zorko je ob pregledu 6. julija 1950 ugotovil številne nepravilnosti, zato je ponovno podal navodila za osamitev: »1. Prostori za osamitev–samice morajo biti opremljeni s posteljo. Urejeni morajo biti na enak način, kot so prostori za ostale obsojenke. 2. Obsojenke, ki so kaznovani z osamitvijo, a so sicer zaposleni, je potrebno zbrati v posebne skupine in le-te zaposliti ločeno od ostalih obsojenec, po končanem delu pa jih ponovno osamiti. Če ločitev od ostalih obsojenec ni mogoča, jih ni potrebno voditi na delo, disciplinsko kazen naj prestajajo v samici. Potrebno jih je le vsak dan voditi na enourni sprehod, in to v času, ko se sprehajajo tudi ostali obsojenki. 3. Obsojenec, ki je kaznovan z disciplinsko kaznijo osamitve, v času prestajanja te kazni izgubi vse ugodnosti, ki jih sicer uživajo ostali obsojenki, in sicer: pravico kajenja, pravico uživanja hrane iz paketov in kantine, pravico čitanja časopisov in knjig, pravico do pisanja in prejemanja pošte, pravico do obiskov in pravico razpolaganja z denarjem. Kadar so obsojencu izrečene, poleg osamitve, še druge disciplinske kazni, mora novo kazen izdržati šele takrat, ko bo zaključil s kaznijo osamitve.«³¹

Ukinitvev KPD Rajhenburg (Brestanica)

Ženski politični zapor na gradu Rajhenburg (Brestanica) so ukiniteli oktobra 1956. V njem je bilo tedaj zaprtih 230 zapornic, ki so jih premestili v KPD Ig in ta je postal novi kazenski zavod za ženske. Pred ukinitvijo so nekaj obsojenk tudi predčasno odpustili. Po navodilih oblasti bi moral odpust potekati tako: »Tri dni pred potekom kazni mora uprava zavoda pripraviti vse potrebno za odpust obsojenca: sestaviti obračun obsojenčevega zaslužka, določiti nagrado in pripraviti izplačilo, pripraviti stvari, ki jih je obsojenec prinesel s seboj v zavod in sporočiti obsojenčev odpust poslovalnici za posredovanje dela zaradi zaposlitve. Pred odhodom mora obsojenca pregledati zdravnik in napisati poročilo o zdravstvenem stanju /.../ Dva dni pred odpustom je obsojenec oproščen vsakega dela. Iz skladišča mu je potrebno izročiti obleko, da jo lahko zakrpa in očisti. Dan pred odpustom pa mora obsojenec oddati v skladišče vse predmete, ki jih je prejel v zavodu. Zadnji dan se mora okopati, preobleči v svojo obleko in oditi na zdravniški pregled.

²⁶ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu pobiljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 79–80.

²⁹ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu pobiljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

³⁰ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu pobiljševalnega doma v Brestanici, 5. november 1956.

³¹ Stanič, *V čigavem imenu*, str. 92–94.

Po končanih obveznostih ga uslužbenec odpelje v sobo za odpuščene obsojence. /.../ Obsojenca, ki mu poteče kazen do 18. ure, ga je potrebno odpustiti naslednji dan pred 12. uro, to je pred kosilom. Tako se izognemo enega obroka izdaje hrane.³²

Razlogov za zaprtje zavoda je bilo več, predvsem je predstavljalo problem slabo stanje gradu, saj bi ga bilo potrebno popolnoma obnoviti. V zimskem času je bil zavod velikokrat brez vode zaradi vodne črpalke, ki je bila dotrajana in se je pogosto pokvarila. Problem je bila tudi oddaljenost bolnišnice. Zaradi tega se je vodstvo zavoda odločilo, da bi bilo primerneje in ceneje, če se zapornice premesti, kot pa adaptira celoten zapor. Inventar KPD Rajhenburg (Brestanica) so uporabili za izpopolnitev inventarja vzgojno poboljševalnega doma Radeče in za ureditev delovnega naselja obsojencev na Dobu. Vse zgradbe, ki so bile v lasti KPD, so izročili v upravljanje ljudskemu odboru Senovo. Uslužbenice, ki so bili zaposleni v KPD Rajhenburg (Brestanica), so premestili v druge zavode kot na primer KPD Ig ali KPD Dob. Večji del zaposlenih v upravi so premestili na delovna mesta v občini ali na ministrstvu.³³

Moški kazensko poboljševalni dom odprtega tipa

Državni sekretar za notranje zadeve LRS je 4. septembra 1956 v Brestanici ustanovil moški kazensko poboljševalni dom odprtega tipa. Zavod odprtega tipa ni poznal običajnih materialnih in fizičnih naprav in ukrepov za preprečitev pobega, kot so obzidje, ograja iz bodeče žice, rešetke in oboroženi stražarji. Režim v takšnem zavodu je temeljil na samodisciplini in zavestni odgovornosti obsojenca do skupnosti, v kateri živi. V novi KPD so pošiljali obsojence, ki so že prestali določeno obdobje zaporniške kazni, izjemoma pa tudi tiste, ki so bili na začetku prestajanja kazni. Izbor obsojencev je izvrševala posebna komisija, ki jo je imenoval Sekretariat za notranje zadeve LRS. Pri izboru so upoštevali primere slučajne krivice, kakor tudi primere, v katerih so domnevali, da obsojenec glede na svoje dosedanje obnašanje ne bo zlorabljal režima odprtega tipa zapora.³⁴ Ob odprtju zavoda so obsojence namestili v zgradbo v bližini gradu, zgrajeno leta 1949, ki je predhodno služila za stanovanja uslužbenecv in uslužbenk bivšega ženskega zapora.³⁵ Razloge, zakaj zapornikov niso namestili v prostore bivšega ženskega zapora, lahko iščemo v slabem

stanju gradu in potrebi po celoviti prenovi. V zapisniku dne 13. marca 1957 je izvršitelj pregleda dr. Viktor Turnšek zabeležil, da ima dom upravne prostore v istih kot prej ženski KPD. Zaradi nastanitve madžarskih beguncev v gradu,³⁶ kjer so po prej bivalne ženske zapornice, pravi, da bi bilo potrebno upravne prostore premestiti v manjšo zgradbo v neposredni bližini bivalne zgradbe obsojencev. V poročilu je zabeleženo tudi, da so bivalni pogoji, v katerih se nahajajo obsojenci, ugodni. V zgradbi sta bili kuhinja in jedilnica, v prvem nadstropju pa so se nahajali bivalni prostori s 15 sobami, kjer so bili od 2 do 4 obsojenci na sobo. V manjši zgradbi v neposredni bližini bivalne zgradbe obsojencev so namestili upravo doma, kajti le tako so lahko zagotovili nadzor in neposredne stike med osebjem in obsojenci. Ob ustanovitvi je bilo nameščenih 44 obsojencev, od tega je bilo v istem letu odpuščenih s prestajanja kazni 7, v matični KPD pa je bilo vrnjenih 6. V letu 1957 je bilo novodošlih 22, odpuščenih pa prav tako kot predhodno leto 7. Struktura kaznivih dejanj nam pokaže, da je šlo v veliki meri za obsojence splošnega kriminala in ne za politične zapornike. Iz statističnih podatkov lahko razberemo, da je v veliki meri izstopalo kaznivo dejanje 141. člena Kazenskega zakonika – huda telesna poškodba. Zaradi tega kaznivega dejanja je bilo v letu 1957 zaprtih 11 obsojencev.³⁷ V manjši meri pa sledijo kazniva dejanja velike tatvine, goljufije in nevestno delo v službi. Zanimivo je dejstvo, da ne zasledimo nobenega obsojenca zaprtega zaradi kaznivega dejanja zoper ljudstvo in državo, ki je v času ženskega zapora predstavljalo 60% vseh kaznivih dejanj. Ker je bil zapor odprtega tipa, je to za obsojence pomenilo prestajanje kazni v manj strogih pogojih. Gibanje zapornikov v zgradbi in v njeni neposredni bližini ni bilo omejeno, kakor niso bili omejeni stiki s svojci in medsebojno dopisovanje. Zaporniki so lahko nosili svoji civilno obleko tako pri delu kakor tudi v prostem času in pri obiskih. Ob določenih priložnostih je bil obsojencu dovoljen tudi izhod iz doma, ki pa je bil časovno omejen. Disciplinskih kazni se niso posluževali, vendar se je osebje v primeru zlorabe ugodnosti (uživanje alkohola, nedovoljeni izhodi) obrnilo na edini disciplinski ukrep, in sicer vrnitev obsojenca v matični KPD. V obvezni del prestajanja kazni je spadala tudi delovna obveznost, ki jo je moral opravljati vsak zapornik. Večji delež zapornikov je opravljal predvsem zunanja dela, kot na primer delo v hlevih in ostala kmetijska dela, manjši delež pa jih je urejalo grad za begunce, ostali so pomagali pri hišnih delih. Obsojenci so bili za svoje delo na-

³² Stanič, *V čigavem imenu*, str. 38.

³³ ASR, AS 1267, šk. 10, Predlog za premestitev obsojencev iz KPD Ig in obsojenk iz KPD Brestanica v KPD Ig.

³⁴ ARS, AS 1267, šk. 10, Odločba o ustanovitvi moškega kazenskega poboljševalnega doma odprtega tipa v Brestanici.

³⁵ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu Kazensko poboljševalnega doma odprtega tipa doma v Brestanici.

³⁶ Taborišče za madžarske begunce na gradu Rajhenburg v Brestanici od 11. 3. 1957 do 1. 11. 1957.

³⁷ ARS, AS 1267, šk. 2, Zapisnik o splošnem pregledu Kazensko poboljševalnega doma odprtega tipa doma v Brestanici.

grajeni s povprečno okoli 36 dinarji dnevno. V primerih zgledega obnašanja in vestnega dela je lahko obsojenec dobil tudi do 7 dni dopusta.³⁸

Zapor odprtega tipa za moške je bil 13. januarja 1959 ukinjen kot samostojni zavod in priključen z vsem »živim in mrtvim« inventarjem gospodarski enoti Kazensko poboljševalnega doma Dob v Slovenski vasi.³⁹ V arhivskem gradivu ni bilo mogoče zaslediti razlogov za ukinitve zavoda.

Zaključek

Povojno obdobje je bilo zaznamovano z velikimi spremembami, ki so jih občutili predvsem nasprotniki novega političnega sistema. Nova oblast je imela pomembno nalogo, da ponovno vzpostavi gospodarstvo, obnovi infrastrukturo in izboljša življenjske razmere. Želela pa je tudi pridobiti zupanje in podporo širših ljudskih množic in ne moremo zanikati, da ni želela dobro ljudem, vendar so bile njene metode preganjanja tistih, ki se niso strinjali z novonastalo situacijo, krute in nedemokratske, v veliko primerih pa tudi krivične. Želeli so popraviti krivice, ki so nastale med vojno, vendar je bila to deljenje pravice prežeta z maščevanjem. Arhivsko gradivo nam da v marsikaterem segmentu občutek, kako naporno in travmatično je bilo prestopanje zaporne kazni na gradu Rajhenburg. Oblast je želela spremeniti način razmišljanja predvsem političnim zapornicam, ki so predstavljale večino obsojenk v zaporu. V namen prevzgoje se je uprava zopora posluževala predvsem fizičnega dela, saj so bili mnenja, da je to najboljši način vključitve političnih prestopnic v novi družbeni red. Fizično delo v neprimernih pogojih in psihično utrujajoče razmere pa so spodkopavale zdrav razum predvsem političnih zapornic, ki so bile po večini bolj izobražene in so bile podvržene hujšim pritiskom. To je bil zgolj začetek težav, s katerimi so se spopadali bivši obsojenci. Velikokrat so jih po prestajanju kazni namenoma izključevali iz družbenega življenja, težko so našli zaposlitev in stalno prebivališče. Nekateri se stigme zopora niso znebili vse do svoje smrti. Omeniti pa je treba tudi druge oblike preganjanja in pritiska, kot so bile hišne preiskave, zasliševanja, oviranja pri poklicnem napredovanju, šikaniranje sosedov in znancev, kakor tudi pritiske na zakonske partnerje. Zavedati se moremo tudi dejstva, da je bila kvaliteta življenja slaba tako za prebivalstvo, posledično pa tudi za zapornice, vendar nečloveškega ravnanja z njimi ne moremo opravičiti z duhom časa. Represija, ki so jo doživljale zapornice v času prestajanja zopora in tudi kasneje,

nam je danes nepredstavljiva, saj si ne moremo predstavljati kršenja osnovnih človekovih pravic, ki so nam danes tako samoumevne. Številne bivše zapornice so že umrle in z njimi so odšle skrivnosti, ki jih morda ne bomo nikoli odkrili. Zahvalimo se lahko maloštevilnim pogumnim ženskam, ki so zabeležile svoje izkušnje in so bile pripravljene to deliti z nami. Mislim, da imamo še nekaj časa, da jim damo možnost, da spregovorijo in ne smemo dovoliti, da bi to malo raziskano zgodovinsko obdobje potonilo v pozabo.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1267 – Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1969, šk. 2, 6, 9, 10, 11, 14.

LITERATURA

Kovács, Attila, Dušan Nečak, Mateja Režek, Sara Brezigar: Madžarska begunska problematika leta 1956 – Primer Jugoslavije in Slovenije. *Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja*, št. 58, 2009, str. 196–247.

Mikola, Milko: *Delo kot kazen*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2002.

Mikola, Milko: *Rdeče nasilje*. Celje-Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2013.

Resnik, Mateja: *Grad Brestanica od srednjeveške utrdbe do političnega zopora*. Univerza v Mariboru: Pravna fakulteta, 1995.

Stanič, Ive A.: *V čigavem imenu?* Kočevje: Kočevski tisk, 1996.

Vode, Angela: *Skriti spomin*. Ljubljana: Nova revija, 2005.

S U M M A R Y

The Rajhenburg Castle as a Prison after the World WarII. Political Prison for Women (1948–1956) and the Male Offenders' Correctional Facility (1956–1959).

The article discusses the material about the after-war political prison for women on the Rajhenburg Castle, which has not been researched until now. It also deals with the male offender's correctional facility, which succeeded the female prison in many respects. The central focus is on the lives of the female prisoners and on the conditions they had

³⁸ Prav tam.

³⁹ ARS, AS 1267, šk. 11, Odločba o združitvi Kazensko poboljševalnega doma v Brestanici s Kazensko poboljševalnim domom Dob.

to endure during their penalty. The article begins by describing the process of the transportation of these prisoners from the previous prison in Begunje and it follows with the procedure, which had to be carried out at the admission of the prisoners. The adaptation of the castle, which was done before the alteration of its purposes and was necessary for the needs of the establishment, is also mentioned. It also deals with the structures of the offences, which the women were imprisoned for and emphasizes the importance of education dictated by the current political system. The importance of physical work, which was supported by the government, is also pointed out as the best means for altering the minds of the political prisoners. It continues with the description of the health system and the instructions under which the wardens had to act in case of a prisoner with a child or a pregnant woman. The part of the article about the political prison for women concludes with the reasons for termination, instructions at the completion of the penalty and the transportation of the convicts to another prison.

In the second, shorter part of this article, the male offender's correctional facility of an open type

is described. The central focus is the description of an open-type of a prison, which was genuinely different from the classical one. It portrays the rights and duties of prisoners, as well as the privileges of an open-type prison. At the end, it does not define the reasons for closure of the prison because they were not depicted in the archives. The article is founded on the research of the material kept by the Archive of the Republic of Slovenia and on the professional scientific literature. It has to be noted that the indicated material is very limited, because several important data for the research have not been registered or preserved. This theme is not well treated in the foreign literature, which is why Slovene historians have made an important step in researching this period of history and have thus lightened the young researchers' quest for the appropriate literature. The lack of the graphical material should also be mentioned, which is common to all totalitarian and authoritarian political regimes. The prohibition of documenting, its sanctions and the caution of the people is what led to the shortage of the graphic material.

1.04 Strokovni članek

UDK 069:728.81(497.4Rajhenburg)

Prejeto: 29. 5. 2013

Irena Fürst

predmetna učiteljica zgodovine in sociologije, kustosinja, vodja enote Brestanica, Muzej novejšje zgodovine Slovenije,
 enota Brestanica, Cesta izgnancev 3, SI-8280 Brestanica
 E-pošta: irena.fuerst@guest.arnes.si

Grad Rajhenburg kot muzej

IZVLEČEK

V članku avtorica opisuje zgodovino muzejskih in spremljajočih dejavnosti na gradu Rajhenburg in upravitelje ali lastnike gradu po ukinitvi zaporov. Seznanja, kdaj so bile odprte posamezne muzejske zbirke, ki so predstavljale najpomembnejša poglavja zgodovine gradu, in kako se je muzej kot ustanova imenoval, kdaj je bil razglašen za spomenik in kakšen je bil rezultat postopka denacionalizacije, ko je Škofija Maribor v imenu menihov trapistov zahtevala vrnitev po vojni odvzetega premoženja. Občina Krško, ki je zemljiškoknjižni lastnik gradu, je grad v celoti obnovila in ga za javnost odprla 1. decembra 2012.

KLJUČNE BESEDE

Grad Rajhenburg, Muzej slovenskih izgnancev, Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev, razstava o menihih trapistih, spomenik nacionalnega pomena, spomenik narodnoosvobodilne vojne, denacionalizacija, kulturni spomenik državnega pomena

ABSTRACT

THE RAJHENBURG CASTLE AS A MUSEUM

In the following article, the author delineates the history of the museum and accompanying activities at the Rajhenburg Castle and its managers and owners after the abolition of the prisons. An overview of when the separate museum collections that represent the most important chapters in the Castle's history were opened, and how the Museum was named as an institution, when it was proclaimed a cultural monument, what the result of the process of denationalization was, when the Diocese of Maribor demanded the return of property seized after the war in the name of the Trappists. The Municipality of Krško, owner of the Castle, fully restored the Castle and opened it to the general public on 1st December 2012.

KEY WORDS

Rajhenburg Castle, Museum of Slovenian Exiles, Museum of Political Prisoners, Internees and Deportees, Trappist monk exhibition

Pregled delovanja muzeja na gradu Rajhenburg

Skupščina Občine Krško je leta 1966, po razpustu Kazensko popravnega doma na gradu Rajhenburg, pooblastila Turistično društvo Brestanica, naj upravlja z gradom.¹ Že kmalu so začeli na grajskem dvorišču uprizarjati gledališke igre in koncerte. Grad je začel dobivati novo, svetlejšo podobo. Turistično društvo si je v sodelovanju s Krajevno organizacijo Zveze borcev NOV Brestanica in z Občinskim odborom Zveze borcev NOV Krško prizadevalo, da bi v gradu uredili muzejsko razstavo o slovenskih izgnancih. Grad Rajhenburg je bil namreč kraj, prek katerega so Nemci med drugo svetovno vojno izgnali okrog 45.000 Slovencev, od skupaj nekaj več kot 60.000 izgnanih. Predlagatelji so za pomoč zaprosili krajevne delovne organizacije, Republiški sklad za pospeševanje kulturnih dejavnosti in Republiški odbor ZZB NOV Slovenije. Svoja prizadevanja so uresničili z odprtjem razstave, 30. junija 1968. Razstavo je vsebinsko uredil dr. Tone Ferenc, oblikovno pa inž. arh. Franc Filipčič. Fotografije in fotokopije dokumentov so po naročilu dr. Toneta Ferenca izdelali v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani, ki je skupaj z Muzejem narodne osvoboditve Maribor, Muzejem revolucije Celje, s Posavskim muzejem Brežice, z Železarskim muzejem Jesenice in Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja Ljubljana tudi prispeval gradivo za

razstavo. Razstava je bila 4. julija 1971, ob 30-letnici izгона, dopolnjena in razširjena. Dokončno je bila postavljena leta 1975, ko je bila urejena še dodatna soba s predstavitvijo vračanja izgnancev v domovino.

Razstava o slovenskih izgnancih je predstavljala okupatorjeve težnje po slovenskem nacionalnem ozemlju pred vojno, razkosanje Slovenije in nemške raznarodovalne ukrepe, vse s ciljem ponemčenja slovenskega prebivalstva na nemškem zasedbenem ozemlju v roku največ pet let, in s tem uničenje slovenskega naroda kot etnične enote. Za doseg te ciljev so poleg raznarodovalnih ukrepov in ponemčenja načrtovali tudi izgon Slovencev. V njih so določili, da želijo izgnati med 220.000 in 260.000 Slovencev ali vsakega tretjega Slovenca, živečega na območju nemške zasedbe. V načrtih so določili, da bodo izgnali vse slovenske izobražence, vse prišleke na Gorenjsko in Štajersko po letu 1914, s čimer so bili mišljeni predvsem primorski Slovenci, z namenom naselitve Nemcev, predvsem s Kočevske, nadalje vse prebivalstvo obsavsko-obsoteljskega pasu ob novi meji nemškega rajha z Italijo, in v četrtem valu rasno neprimerne Slovence. Na razstavi so bila predstavljena preselitvena taborišča za izgon Slovencev, izgon v Srbijo, Hrvaško in Nemčijo, v Nemčiji pa taborišča Volksdeutsche Mittelstelle oziroma delovna taborišča. Predstavljeno je bilo tudi naseljevanje Nemcev na izselitveno območje tretjega

Razstava o slovenskih izgnancih (foto: Goran Rovar).

¹ MNZS, Arhiv ZZB NOV Krško, Zapisnik KO ZB NOV Brestanica, Brestanica, 1. 2. 1972.

Pogled v razstavne prostore razstave o slovenskih izgnancih (foto: Goran Rovani).

vala izгона kot tudi izgon ljudi iz slovenske Koroške. Fotografije in dokumenti so pričali o življenju izgnancev, nemškem terorju po prenehanju masovnega izгона ne le na Štajerskem in Gorenjskem, temveč tudi v Ljubljanski pokrajini po kapitulaciji Italije, in internaciji v koncentracijska taborišča. Razstava je prikazovala tudi vključevanje v Srbijo izgnanih Slovencev v odpor, vračanje izgnancev v domovino in likovna dela, ki so jih izgnanci in likovni umetniki ustvarili med vojno na temo izgnanstva in drugih oblik okupatorjevega nasilja. Razstava o slovenskih izgnancih je stala v sedmih prostorih drugega nadstropja gradu Rajhenburg. Dr. Tone Ferenc je pripravil pravo študijsko razstavo na temo izgnanstva in v njej predstavil vse elemente izгона. V njej so se prepoznali številni izgnanci in ob ogledu obujali spomine na težke dni izgnanstva.

Dne 4. julija 1971 je bila ob dopolnitvi Muzeja slovenskih izgnancev podpisana tudi Listina o razglasitvi 7. junija za spominski dan slovenskih izgnancev. Obenem je dr. Tone Ferenc, tedanji ravnatelj Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, sporočil odločitev zgodovinarjev, da ljudem, ki jih je okupator nasilno odstranil ne le z njihovih domov, temveč tudi iz njihove domovine, najbolj ustreza izraz izgnanec, in da so do takrat uporabljani izrazi – izseljenec, preseljenec in deportiranec, neprimerni. Od takrat se za to kategorijo žrtev vojnega nasilja uporablja izraz izgnanec.²

Turistično društvo Brestanica si je prizadevalo tako za kakovostno delovanje muzeja kot vzdrževanje gradu. Skupaj z Občino Krško, Zvezo borcev NOV občine Krško, s Krajevno skupnostjo Brestanica, Kulturnim društvom Svoboda Brestanica in Klubom likovnikov in amaterjev občine Krško so iskali rešitve za čim uspešnejše delo. Zveza borcev NOV občine Krško, ki je prevzela urejanje statusa muzeja, se je povezala z Muzejem ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani in se dogovorila za prevzem strokovnega vodenja Muzeja izgnancev v Brestanici.

Zaradi širjenja obsega dela in nujnega vzdrževanja gradu je Izvršni svet Skupščine Občine Krško dne 3. junija 1975 sprejel sklep, da se grad Brestanica, ki je družbena lastnina in katere imetnik pravice uporabe je Občina Krško, prenese v gospodarjenje Zvezi združenj borcev NOV Krško; ta je z gradom gospodarila vse do leta 1991.³

Skupaj z gradom je Zveza borcev NOV Krško prevzela v upravljanje tudi Muzej slovenskih izgnancev. Dne 24. marca 1976 so sprejeli pravila o muzejski dejavnosti v gradu in o upravljanju gradu. Za potrebe delovanja muzeja so zaposlili delavca, strokovni nadzor pa je prevzel Muzej ljudske revolucije Slovenije iz Ljubljane. V pravila so tudi zapisali, da se v prvem nadstropju gradu uredi razstava o slovenskih internirancih; realizirana naj bi bila med letoma 1976 in 1980. Predlog so podprli tudi Svet za razvijanje in negovanje revolucionarnih tradicij in Komisija za politične zapornike, interni-

² Slovenski izgnanci, proslava, str. 5–6.

³ MNZS, Arhiv ZZB NOV Krško, Sklep IS SO Krško. Krško, 3. 6. 1975.

Razstava politični zaporniki in interniranci (foto: Goran Rovani).

rance in izgnance pri Republiškem odboru ZZB NOV Slovenije ter Komisija predsedstva CK ZKS za preučevanje zgodovine ZKS.⁴

V Muzeju ljudske revolucije Slovenije so začeli že leta 1977 pripravljati scenarij za muzejsko zbirko o političnih zapornikih in internirancih. Hkrati je potekal razpis za zaposlitev kustosa v Brestanici. V stavbi pred gradom so v klubski sobi uredili pisarno muzeja, ki sta jo za svoje potrebe uporabljala še Turistično društvo Brestanica in Avto moto društvo Brestanica.⁵ Prva zaposlitev kustosa v Muzeju izgnancev v Brestanici je bila predvidena 1. avgusta 1978. Iz različnih razlogov se je datum začetka zaposlitve zavlekel, tako da je muzej kustosa redno zaposlil šele 1. septembra 1979. Pred tem so zaposlili že vodiča, čistilko in gospodarja; navedeni so delali skrajšan delovni čas. Hkrati so potekali razgovori o rešitvi statusnega vprašanja muzejske zbirke slovenskih izgnancev v Brestanici, ki naj ne bi bila le pod strokovnim nadzorom Muzeja ljudske revolucije Slovenije, temveč njen sestavni del. Iz ohranjenih zapisnikov je razvidno, da je bil marca 1979 Muzej slovenskih izgnancev že sestavni del Muzeja ljudske revolucije Slovenije.⁶

Dne 4. julija 1981 je bila na gradu odprta nova

stalna razstava Politični zaporniki in interniranci. Dr. Tone Ferenc je zanj napisal izčrpen pregled arhivskega gradiva, samo razstavo pa so pripravili strokovni delavci Muzeja ljudske revolucije Slovenije. Postavili so jo v obnovljene prostore prvega nadstropja gradu. Strokovno so pri pripravi nove razstave sodelovali Nataša Urbanc, Marjeta Mikuž in Ivo Vraničar, likovno pa jo je uredil ing. arh. Vlasto Kopač. Razstavo so odprli ob 40-letnici vstaje in začetka izгона ter okupatorjevega terorja.

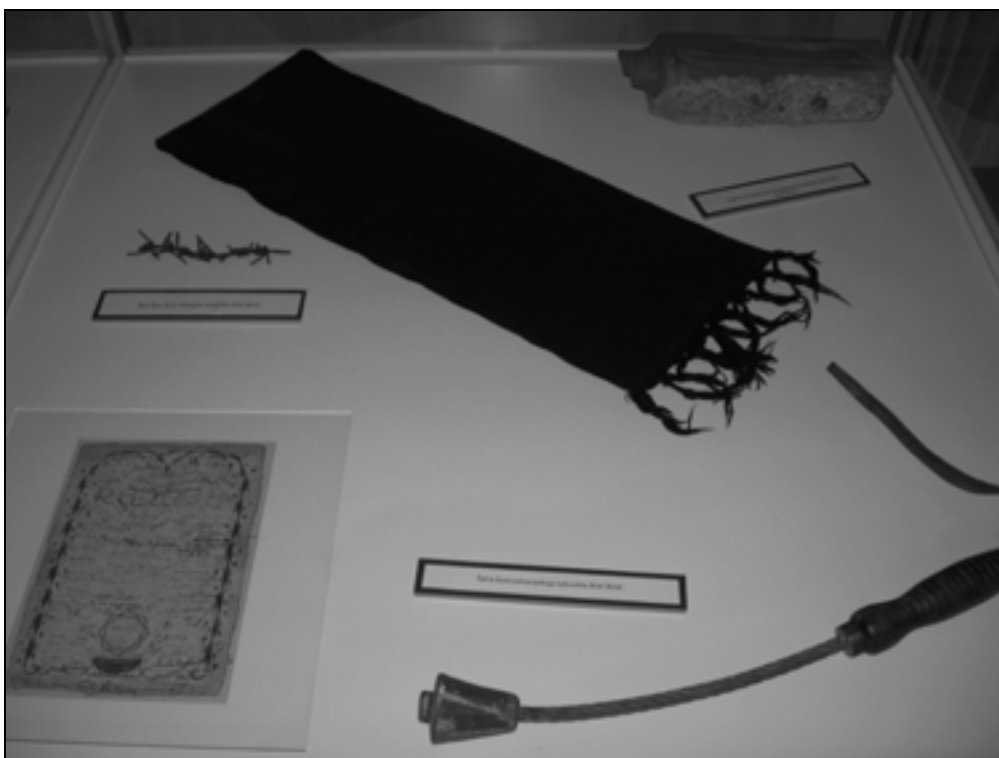
Tudi ta razstava je imela vseslovenski obseg, saj je predstavljala okupatorjev teror in s tem politične zapornike in internirance iz celotne Slovenije. Predstavljen je bil teror tako nemškega kot italijanskega in madžarskega okupatorja. Glavni poudarek je bil na predstavitvi zaporov na Slovenskem, v katere so okupatorji zapirali narodno napredne ljudi, jih mučili, pobijali ali pa gnali naprej v italijanska ali nemška koncentracijska taborišča. Fotografije iz taborišč so pričale, da so bila to res taborišča smrti in da so v njih izvajali najbolj krute oblike nasilja nad več deset tisoč Slovenci: plinske celice, medicinski poskusi, celodnevno delo, slaba hrana, izčrpanost, bolezni, smrt v krematorijih. Številni Slovenci, ki se niso vrnili iz internacije, so bili žrtve genocidne politike okupatorjev.

Razstava je bila pretresljiv prikaz dogajanj med drugo svetovno vojno. Obe razstavi, o izgnancih ter političnih zapornikih in internirancih, sta muzej v Brestanici uvrščali v sam vrh muzejskih ustanov s prikazom terorja v Evropi.

⁴ MNZS, Arhiv ZZB NOV Krško, Pravila o muzejski dejavnosti v gradu Brestanica in gospodarjenju gradu v Brestanici. Krško, 16. 4. 1976.

⁵ MNZS, Arhiv ZZB NOV Krško, Pogodba. Brestanica, 7. 2. 1977.

⁶ MNZS, Arhiv ZZB NOV Krško, Program dejavnosti MLRS za leto 1980, Ljubljana, 1. 3. 1979.

Detajli z razstave (foto: Goran Rovnan).

Po odprtju nove razstave se je dislocirana muzejska enota v Brestanici preimenovala v Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev Brestanica. V 19. členu Statuta Muzeja ljudske revolucije Slovenije z dne 23. marca 1983 je zapisano, da je Muzej slovenskih političnih zapornikov, internirancev in izgnancev v Brestanici oddelek muzeja zunaj sedeža muzeja.⁷

Na podlagi Zakona o zavodih iz leta 1991 in Sklepa o ustanovitvi javnega zavoda Muzej novejšje zgodovine, objavljenega v Uradnem listu Republike Slovenije, št. 28/94, je svet muzeja na seji 19. julija 1994 sprejel nov Statut Javnega zavoda Muzeja novejšje zgodovine. V novem statutu je zapisano, da je muzej organiziran za opravljanje svojih nalog v organizacijski enoti muzejski oddelek, ki ima pododdelek Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev v Brestanici in splošni službi.⁸

Dne 25. septembra 1993 so v sklopu prireditev, ki so ob 300-letnici smrti Janeza Vajkarda Valvasorja potekale v občini Krško, na gradu odprli novo stalno razstavo Trapisti v Rajhenburgu. Avtorica razstave je bila Irena Fürst, pripravil in postavil pa jo je Muzej novejšje zgodovine. Zasnovo razstave je izdelal Josip Korošec, oblikoval pa Jernej Hudolin.

⁷ MNZS, Arhiv MNZS, Enota Brestanica, Statut MLRS, Ljubljana, 23. 3. 1983.

⁸ MNZS, Arhiv MNZS, Enota Brestanica, Statut Javnega zavoda Muzej novejšje zgodovine. Ljubljana, 19. 7. 1994.

Razstava je prikazovala življenje in delo menihov trapistov, ki so dali pomemben pečat zgodovini gradu, kraja in tudi države. V Rajhenburgu je bil namreč edini samostan tega reda v Sloveniji in prav trapisti so k nam prinesli veliko novosti in napredka v vseh vejah gospodarskega življenja, s katerimi so se ukvarjali. Čeprav je bila v življenju meniha na prvem mestu molitev, je bilo tudi delo izredno pomembno, saj so se držali reka Moli in delaj. Naredili so vse, kar se je dalo narediti z rokami, imeli so vse vrste obrtnih delavnic, ukvarjali so se s poljedelstvom, sadjarstvom, z vinogradništvom, s čebelarstvom, z živinorejo, izdelavo sira trapista in s proizvodnjo čokolad in likerjev. Prav s proizvodnjo čokolade so bili pionirji te proizvodnje pri nas. Razstava je predstavila vse njihove dejavnosti in je bila hkrati prvi celovit prikaz omenjenega reda v Evropi.

Hkrati z razstavo je bil odprt tudi obnovljeni renesančni trakt. V vseh njegovih prostorih so bili restavrirani renesančni stropi, obnovljene freske v niši okna enega od prostorov, vzdana nova okna in vrata ter položena nova tla.

Ob 1100-letnici prve pisne omembe gradu so 7. junija 1995, ob krajevnem prazniku, odprli tudi priložnostno razstavo Brestanica skozi čas, ki so jo pripravili Irena Fürst, Mirko Avsenak in Jože Špes. V sliki in besedi so predstavili zgodovino gradu, kraja in župnije Rajhenburg. Obiskovalci so s to

razstavo dobili osnovne informacije o zgodovinskem razvoju gradu, njegovih številnih lastnikih, trgu Rajhenburg, krajevni cerkveni organiziranosti in tudi

kraju Brestanica po letu 1952. V sklopu prireditev ob 1100-letnici je bilo na gradu več razstav in prireditev, najodmevnejša je bila lovska razstava.

Razstava Trapisti v Rajhenburgu (foto: Goran Rovnan).

Detajl z razstave (foto: Goran Rovnan).

Renesančna dvorana, razstava Brestanica skozi čas (foto: Goran Rovnan).

Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev Brestanica se je leta 2001 preimenoval v Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica. Dne 26. julija 2001 je Vlada Republike Slovenije sprejela sklep o ustanovitvi javnega zavoda Muzej novejšje zgodovine Slovenije. V ustanovitvenem aktu je zapisano, da v sestavi muzeja deluje dislocirana organizacijska enota v Brestanici.⁹ Tudi v ustanovitvenem aktu javnega zavoda Muzej novejšje zgodovine Slovenije z dne 22. januarja 2009 je navedeno, da ima zavod dislocirano organizacijsko enoto v Brestanici.¹⁰

Spremljajoče aktivnosti v gradu

V organizaciji Kulturne skupnosti Krško in Sklada za ljubiteljsko kulturo Republike Slovenije – Izpostava Krško so od leta 1996 na gradu potekale razne prireditve. V sklopu prireditev Poletje na gradu Rajhenburg so pripravljali različne prireditve, v sklopu Jesenskih serenad pa koncertne večere. Festival Brežice je na gradu organiziral koncerte renesančne glasbe v izvedbi študentov, pripravljali so prireditve ob kulturnem prazniku, prazniku Krajevne skupnosti Brestanica in prazniku Občine Krško, v renesančnih dvoranah gradu in v Galeriji samorastnikov so se vrstile različne likovne razstave,

v kletnih prostorih gradu pa so leta 1998 odprli Galerijo vin vinorodne dežele Posavje.

Razglasitev gradu za spomenik I. kategorije in spomenik NOV

Leta 1974 je bil grad zaradi svoje umetnostnozgodovinske vrednosti razglašen za kulturni spomenik nacionalnega pomena; postal je spomenik I. kategorije. Odločbo o kulturnem spomeniku I. kategorije je izdal Zavod za spomeniško varstvo Republike Slovenije pod registrsko številko 1115. Odločba je bila izdana na podlagi 39. člena Zakona o varstvu kulturnih spomenikov, objavljenem v Ur. l. SRS št. 26/61 in 11/65 in 11. člena Pravilnika o registraciji kulturnih spomenikov v SR Sloveniji, objavljenega v Ur. l. SRS št. 29/62.¹¹

Grad je bil razglašen tudi za zgodovinski spomenik narodnoosvobodilne vojne. Za zgodovinski spomenik ga je razglasila Skupščina Občine Krško na seji zboraz združenega dela dne 5. februarja 1986. Razglašen je bil na podlagi 18. člena Zakona o naravni in kulturni dediščini, objavljenem v Ur. l. SRS št. 1/81 in 156. člena Statuta Občine Krško, objavljenega v skupščinskem *Dolenjskem listu* št. 12/82. Grad je bil razglašen za zgodovinski spomenik, ker je bilo v njem v letih 1941/42 prese-litveno taborišče za slovenske izgnance.

⁹ MNZS, Arhiv MNZS, Enota Brestanica, *Uradni list RS*, št. 66. Ljubljana, 9. 8. 2001.

¹⁰ MNZS, Arhiv MNZS, Enota Brestanica, Ustanovitveni akt. Ljubljana, 22. 1. 2009.

¹¹ MNZS, Arhiv ZZB NOV Krško, kopija Odločbe.

Prireditve Špičasta sprava, 30. september 2006 (foto: Goran Rovnan).

Obnovitvena in vzdrževalna dela na gradu

Hkrati z razvojem muzejske dejavnosti so na gradu Rajhenburg vsa leta potekala tudi nekatera vzdrževalna in obnovitvena dela. Leta 1974 so bili delno obnovljeni streha in nekateri grajski prostori. V letih 1976–1977 je bila pod vodstvom restavradorja Viktorja Snoja obnovljena fasada na notranjem dvorišču s freskami, sondirano prvo nadstropje gradu, odkrit in restavriran romanski portal v vzhodnem delu grajske stavbe in delno obnovljena gotška kapela.

Zaradi dogovora o postavitvi muzejske zbirke o političnih zapornikih in internirancih je bilo med letoma 1978 in 1981 obnovljeno prvo nadstropje gradu. Opravili so raziskave in statično sanacijo, obnovili renesančni strop, električno napeljavo, vodovod in kanalizacijo, gradbeno uredili prostore, zamenjali okna in vrata, položili nove talne obloge, na novo opleskali stene, uredili notranje dvorišče in odkrili najstarejšo romansko kapelo, ki naj bi datirala v začetek 12. stoletja.

Med letoma 1981 in 1985 so potekala dela na notranjem dvorišču in v prvem nadstropju gradu. Na dvorišču so zavarovali arheološke sonde, izdelali in vstavili grajska vhodna vrata, na notranjem dvorišču izdelali odtok in odtočne mulde, odvodne jaške in dvorišče na novo nasuli s peskom. Na stehnah gradu so montirali protipotresne ključice, v renesančnem delu v prvem nadstropju gradu pa restavrirali freske. Obnovitvena dela so potekala tudi med letoma 1985 in 1993, ko so obnovili prostore v

renesančnem delu, potekala pa je tudi celovita obnova ostrejša in zamenjava kritine.

Z vložitvijo zahtevka Škofije Maribor po vrnitvi premoženja, odvzetega menihom trapistom v postopku nacionalizacije leta 1947, so se obnovitvena dela na gradu Rajhenburg zaustavila. Med letoma 1993 in 2000 so opravili le manjša vzdrževalna dela na ostrejšu in žlebovih, sanirali strop v okroglem stolpu, dela so potekala tudi v romanski kapeli in na notranjem dvorišču. Zamenjanih je bilo tudi 16 oken v drugem nadstropju gradu.

Obnovitvena in vzdrževalna dela so bila financirana iz različnih virov. V prvi fazi so jih financirale lokalne in občinske delovne organizacije, Občina Krško, ZZB NOV Krško in ZZB NOV Slovenije. Obnove po letu 1975 sta vsaka pol financirali Kulturna skupnost Slovenije in Občina Krško. Po razpustitvi samoupravnih interesnih skupnosti sta dela financirala Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in Občina Krško, razmerje pa je bilo odvisno od narave posameznih del. Zamenjavo dvoriščnih oken v drugem nadstropju gradu je leta 1999 financiralo Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije v sklopu investicijskega vzdrževanja muzeja.

Denacionalizacija

Škofija Maribor je v imenu Samostana Trapistov Marije Rešiteljice v Rajhenburgu, Opatija »Marija Rešiteljica« reda reformiranih cistercijanov Rajhenburg-Brestanica, 5. marca 1993 vložila zahtevek za denacionalizacijo za vse podržavljeno premično in

nepremično premoženje s pritklinami. Premoženje je bilo podržavljeno na podlagi odločb z dne 8. oktobra 1947, na podlagi sodbe z dne 28. februarja 1947 in sklepa sodišča z dne 8. oktobra 1953 ter na podlagi Zakona o zaplembi z dne 27. julija 1946 (Uradni list FLRJ št. 61-432/46) z učinkom z dne 29. marca 1947, ki v odločbi z dne 8. oktobra 1947 ni zajet. V sklopu tega premoženja je bil tudi grad Rajhenburg, parc. št. 75/1, 75/2 in 75/3, vl. št. 379, k. o. Rajhenburg.

Denacionalizacijski postopek je Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije končalo s pravno močno odločbo z dne 19. oktobra 2004. V odločbi je zapisano, da je za vse parcelne številke, ki so bile med nacionalizacijo zapisane v vl. št. 12, k. o. Rajhenburg in obsegajo stavbišče gradu, stavbe za goste in gojence menihov ter neposredno zemljišče v okolici gradu, treba upravičencu, Samostanu trapistov Marije Rešiteljice v Rajhenburgu – Brestanici, izplačati odškodnino v obliki obveznic Slovenske odškodninske družbe. V odločbi je bilo za sam grad zapisano, da je vpisana pravica uporabe za Občino Krško.¹²

Grad razglašen za kulturni spomenik državnega pomena

Iz zakona o lastninjenju kulturnih spomenikov v družbeni lasti je razvidno, da grad Rajhenburg kot spomenik državnega pomena ni prišel v last države, temveč je ostal v lasti Občine Krško. Grad je bil za kulturni spomenik državnega pomena razglašen 9. septembra 1999. V odloku je zapisano, da sta območje gradu Brestanica in Brestanica-Grad Rajhenburg zaradi izjemnih kulturnih, umetnostno-arhitekturnih, zgodovinskih in krajinskih lastnosti razglašena za kulturni spomenik državnega pomena. Grad je bil razglašen za kulturni spomenik državnega pomena v času denacionalizacijskega postopka.¹³

Občina Krško – upravitelj in lastnik gradu Rajhenburg

Občinski svet Občine Krško je na seji 11. oktobra 1995 sprejel Sklep o določitvi javne infrastrukture na področju kulture. Javna infrastruktura na področju kulture so postale nepremičnine na območju občine Krško, ki so bile na dan 17. decembra 1994 v upravljanju javnih zavodov na področju kulture, in nepremičnine, ki so bile na dan

17. decembra 1994 javna lastnina in namenjene upravljanju kulturnih dejavnosti. V drugi sklop je spadal tudi grad Brestanica, št. parcele 75/1, k. o. Brestanica, ZKV 379 v izmeri 2.212 m², družbeno premoženje v upravljanju Občine Krško.

Poleg muzejske zbirke Muzej političnih zaporov, internirancev in izgnancev Brestanica, ki je pododdelek Muzeja novejšeg zgodovine, so leta 1998 prostore v gradu zasedali in uporabljali še Območno združenje Rdečega križa Krško – od leta 1976, in Galerija samorastnikov – sedaj Galerija Staneta Fabjančiča – od leta 1973. Dne 6. junija 1997 je dala Občina Krško Zvezi kulturnih organizacij Krško v uporabo štiri renesančne prostore gradu Rajhenburg, avgusta 1999 pa je Občina Krško sklenila najemno pogodbo z Andrejem Fabjančičem in Vinogradniškim društvom Sremič za prostore Galerije vin. Enega od prostorov v pritličju je dobila v uporabo tudi akademska slikarka Mateja Kavčič.

Občina Krško je leta 1998 naročila projektno študijo celovite obnove gradu Rajhenburg; izdelala jo je arhitektka Maruša Zorec. Študijo celovite obnove so maja 1999 na predstavitvi podprli Občina Krško, Krajevna skupnost Brestanica in različna društva iz Brestanice, muzejska stroka in Zavod RS za varstvo naravne in kulturne dediščine. Kot idejni predlog novih vsebin sta bili izdelani dve varianti – A in B. Občina Krško je leta 2001 v svoj plan vnesla izdelavo celotne projektne dokumentacije za obnovo gradu, ki naj bi ji sledila fazna obnova gradu.

Po končanem postopku denacionalizacije je postala Občina Krško na podlagi Odločbe Ministrstva za kulturo Republike Slovenije z dne 6. februarja 2004 zemljiškoknjižna lastnica gradu Rajhenburg. Dne 1. julija 2005 je župan Občine Krško, Franc Bogovič, imenoval projektno skupino za izvedbo postopka izvajanja razvojnih smernic celostne prenovitve gradu, tako na vsebinski ravni kot na ravni spomeniške obnove. Občina Krško je leta 2006 naročila projekt Investicijska in projektna dokumentacija za obnovo gradu Rajhenburg. Izdelavo projekta so zaupali podjetju GEA CONSULT inženiring, projektiranje in svetovanje d.o.o., Škofja Loka. V sodelovanju z vsemi omenjenimi dejavniki je nastal projekt danes že končane obnove.

Muzej novejšeg zgodovine Slovenije je z Enoto Brestanica v obnovljenem gradu 19. aprila 2013 odprl novo stalno razstavo avtorice Irene Fürst in oblikovalke Mojce Turk Avsec, Trapisti v Rajhenburgu. Jeseni 2014 bo postavljena tudi muzejska razstava o slovenskih izgnancih in povojnih zaporih.

¹² MNZS, Arhiv MNZS, Enota Brestanica, Odločba RS, Ministrstvo za kulturo. Ljubljana, 6. 2. 2004.

¹³ MNZS, Arhiv MNZS, Enota Brestanica, Uradni list RS, št. 81. Ljubljana, 5. 10. 1999.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica
Arhiv MNZS, Enota Brestanica.
Arhiv ZZB NOV Krško.

LITERATURA

Ferenc, Tone: *Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici: 26. zvezek zbirke Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*. Ljubljana: zbirko izdaja Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije, zalaga Založba Obzorje Maribor, 1971.

Fürst, Irena: *Trapisti v Rajhenburg: katalog stalne razstave*. Krško: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2010.

Listina o razglasitvi 7. junija za spominski dan slovenskih izgnancev. *Slovenski izgnanci, proslava na dan borca, 4. julija na gradu v Brestanici – dokumenti*. Kočevje: ČZP Komunist, 1971, str. 5–6.

S U M M A R Y

The Rajhenburg Castle as a Museum

After the abolition of the Penal detention centre in 1966, the Brestanica Tourist Society took over as the Castle's caretakers. In collaboration with various institutions, the Museum of Slovenian Exiles opened in the Castle in 1968. The Slovenian exiles exhibition by Dr. Tone Ferenc was expanded in 1971 and 1975.

In June 1975, the Krško Municipal Assembly made the ZZB NOV (a union of combatants of the National Liberation Army from WWII) manager of the Castle and Museum. They started collaborating with the Museum of the Peoples' Revolution of Slovenia in Ljubljana. At first the Museum in Ljubljana only carried out professional quality control, but in March 1979, the Museum of Slovenian Exiles became an integral part of the Museum of the Peoples' Revolution of Slovenia.

On 4th July 1981, an exhibition on political prisoners and internees was opened, prepared by the Museum of the Peoples' Revolution of Slovenia, and the Museum was renamed the Brestanica Museum of Political Prisoners, Internees and Deportees.

In September 1993, the Trappists in Rajhenburg exhibition was opened, prepared by Irena Fürst, along with the restored Renaissance tract with frescoes.

An overview of the Castle's history was prepared in June 1995, along with the exhibition Brestanica through Time, celebrating 1,100 years since the first written record of the Castle.

The Brestanica Museum of Political Prisoners, Internees and Deportees was renamed the National Museum of Contemporary History, Brestanica Branch in 2001, a name it has kept to the present day. In 1974, it was proclaimed a first class cultural monument, in 1986, a monument of the National Liberation War and in 1999, a national cultural monument.

In March 1993, the Diocese of Maribor demanded the return and denationalization of the property seized after the war in the name of the Trappist Monastery; the procedure ended in 2004. The Ministry of Culture determined that the rightful claimant is to receive compensation in the form of state bonds, while the Municipality of Krško became the owner of the Castle in the land registry.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 903/904:728.81(497.4Rajhenburg)

Prejeto: 13. 10. 2013

Maja Bricelj

univ. dipl. arheologinja, višja konservatorica (maja.bricelj@zvks.si)

Nika Veršnik

univ. dipl. arheologinja, konservatorica (nika.versnik@zvks.si)

Maja Lavrič

univ. dipl. arheologinja (maja.lavric@zvks.si)

Robert Krempuš

konservatorski tehnik (robert.krempus@zvks.si)

ZVKDS, Center za preventivno arheologijo, Poljanska c. 40, SI-1000 Ljubljana

Arheološke raziskave na gradu Rajhenburg

IZVLEČEK

Pri arheološki spremljavi gradbenih posegov ob prenovi gradu Rajhenburg v letih 2011 in 2012 smo dokumentirali različne ostaline, ki osvetljujejo naslednje stavbne zgodovine raščene gradu, od sledov gradbenih dejavnosti do drobnih najdb. Najpomembnejše odkritje je gotovo prvotni vhod s pripadajočim tlakovanjem, ki je v romanski obodni grad vodil v osi današnje vhodne veže. Na vzhodu je bil varovan z izstopajočim obvodnim stolpom, doslej pripisovanim 17. stoletju, zahodno od njega pa je stal doslej neznan objekt. Odkrit je bil tudi prvotni vhod v romanski palacij ter sledovi prezidav v renesančno rezidenco in pozneje v trapistovski samostan. Z izjemo redkih rimskih najdb, domnevana predkonradinska faza gradu v arheološkem zapisu ni prisotna.

KLJUČNE BESEDE

grad, Rajhenburg, Brestanica, arheologija, arheološke najdbe, keramika, pečnice, stavbna zgodovina, antika, romanika, gotika, novi vek, trapisti, renesansa

ABSTRACT

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT THE RAJHENBURG CASTLE

During the archaeological supervision of renovation works at Castle Rajhenburg in 2011 and 2012, various remains were documented, from traces of construction works to small finds. They shed light on the architectural history of the castle. The most important discovery is undoubtedly the original entrance with the associated pavement, which led into the Romanesque walled castle in the axis of the present vestibule. To the east, the castle was guarded by a protruding gate tower, which was until now attributed to the 17th century. West of it, a so far unknown building has been found. The original entrance into the Romanesque dwelling quarters (palas) has been discovered, as well as traces of rebuilding, when the castle was redesigned into a Renaissance mansion and later into a Trappist monastery. With the exception of a few sparse Roman finds, a supposed construction phase preceding the erection of the castle under Archbishop Conrad I of Salzburg (1106–1147) does not appear in the archaeological record.

KEY WORDS

castle, Reichenburg, Brestanica, archaeology, archaeological finds, ceramics, stove tiles, architectural history, Roman period, Romanesque period, Gothic period, Modern period, Trappists, Renaissance

Uvod

Arheološke raziskave ob prenovi gradu Rajhenburg je v letih 2011 in 2012 izvedla ekipa Centra za preventivno arheologijo ZVKDS.¹ Ker pred obnovo ni bilo mogoče izvesti sistematičnih arheoloških raziskav, je naše delo potekalo vzporedno z gradbenimi posegi, kar pomeni, da je bilo treba dinamično, lokacije in način dela prilagajati obnovitvenim delom. To je močno omejilo možnosti iskanja odgovorov na porajajoča se vprašanja, kljub temu pa so rezultati v marsičem doprinesli k novim pogledom na stavbnozgodovinski razvoj gradu.²

Z dokumentiranjem strojnih in ročnih izkopov ter arheoloških sond smo pridobivali podatke o stratigrafiji, torej zaporedju in značilnostih odlaganja arheoloških depozitov, v kletnih in pritličnih prostorih, na dvorišču, v vhodni veži in v predgradju. Vse stratigrafske enote (SE) smo dokumentirali opisno, fotografsko in grafično (risbe presekov in tlorisov, terenske skice). Večina grafične dokumentacije je bila georeferencirana s pomočjo elektronskega tahimetra, enako tudi odkrite arhitekturne ostaline.³ Z interpretacijo podatkov in njihovo navezavo na izsledke stavbnozgodovinskih raziskav skušamo podati kronološko sliko aktivnosti na najdišču.

Historični oris okolice Rajhenburga

Prvi znani val poselitve ravnice in teras ob reki Savi predstavlja naselitev neolitskih poljedelskih skupnosti v začetku 5. tisočletja pr. n. š.⁴ Mlajšekamenodobne naselbine iz prve polovice 5. tisočletja pr. n. št. so v prostoru med Sevnico in Brežicami tako številne, da so opredeljene kot posebna Savska skupina.⁵ V spodnjem Posavju sta v tem sklopu pomembni najstarejša faza naselbine Sevnica – Pri hrastih in naselbina Čatež – Srednje polje.⁶ Značilnosti bakrenodobne lasinjske kulture, s spremembami v tehnologiji izdelave keramičnih predmetov, prepoznamo v tretji poselitveni fazi najdišča Sevnica – Pri hrastih in v Ajdovski jami pri Nemški vasi. Še vedno eneolitiki horizont keramike z braz-

dastim vrezom je prisoten v Jermanovi jami na Pijavškem in v Ajdovski jami pri Nemški vasi ter na večobdobjnem najdišču Gradišče pri Dunaju tik južno od Brestanice. Tu so bili odkriti sledovi eneolitike, bronasto- in železnodobne ter rimskodobne in zgodnjerednjeveške poselitve.⁷ Poselitvena slika spodnjega Posavja se v bronasti in železni dobi še bolj zgosti, naselbinam na rečnih terasah in na utrjenih višinskih naselbinah pa se pridružijo številna grobišča. Omeniti velja zlasti pomembno naselbino na Libni nad Vidmom z obsežnimi gomilnimi grobišči.⁸

Po upravni aneksiji tega prostora v rimsko državo in njegovi pacifikaciji v avgustejskem času se geopolitična slika za skoraj pol tisočletja temeljito spremeni. Glavne kopenske komunikacije med Italijo in Panonijo ga obidejo, Sava pa še vedno predstavlja pomembno os ekonomsko najugodnejše transportne možnosti – vodne. Kjer to omogočajo naravne danosti, se razvijejo pretovarjališča s spremeni naselbinami, iz katerih blago potuje v notranjost po kopenski poti. O komunikacijskem pomenu rečnega okljuka in sotočja pod rajhenburškim gradom priča najdišče Brestanica – Gunte, ki leži na bregovih Save in ob potoku Brestanica. Ob nekaterih mlajšeželeznodobnih najdbah tu teče tudi rimska cesta *Celeia – Neviudunum*, verjetno z mostom in odcepom preko Velikega Kamna v Posotelje. Leta 1886 so bili pri oranju na južnem bregu Save, nasproti rajhenburškega gradu, najdeni trije miljniki z napisi. Posvečeni so cesarjem Maksiminu Tračanu (235–238), Maksimijanu (286–310) s sovladarjem Konstancijem Klorom (293–306) ter Galeriju (305–311) s sovladarjem Konstancijem Klorom. Pri naknadnih izkopavanjih so odkrili rimsko cestišče in naleteli na kupe lomljenega kamenja, za katere so menili, da predstavljajo ostanke mostne glave rimskega mostu.⁹ Hipoteza ni potrjena, možnosti obstoja mostu pa z ozirom na naravne dejavnike in arheološke najdbe ne gre povsem zavračati.¹⁰

Po propadu rimske državne uprave in sistema trgovine na dolge razdalje – v našem prostoru je bil denarni obtok prekinjen v prvi polovici 5. stoletja – cestne mreže ni nihče več vzdrževal.¹¹ Kljub temu so odlično grajene in funkcionalno trasirane rimske

1 Zahvaljujemo se strokovni ekipi, ki so jo, poleg avtorjev besedila, sestavljali še: Diana Džidić, Maja Marija Horvat, Jernej Rihter, Duško Belič, Anja Vintar, Nataša Cijan in Luka Bac.

2 Delo smo sproti usklajevali z odgovorno konservatorico Alenko Železnik, umetnostno zgodovinarico z ZVKDS, OE Ljubljana, ki se ji za odlično sodelovanje pri raziskavah in v poznejših strokovnih debatah najlepše zahvaljujemo.

3 Poročilo: Briceelj et al., *Arheološke raziskave*. Meritve so bile izvedene v absolutnem koordinatnem sistemu D 48 (Gauss-Krueger), v katerega so bili konvertirani tudi geodetski posnetki stavbnega kompleksa. Oznake prostorov so bile prevzete iz projektne dokumentacije; smeri neba navajamo idealizirano.

4 Horvat, Prvi prebivalci v Posavju, str. 32–33.

5 Guštin, *Prvi poljedelci*, str. 7–12.

6 Horvat, Prvi prebivalci v Posavju, str. 25–26, sl. 1.

7 Horvat, Prvi prebivalci v Posavju, str. 25; Šašel, Dunaj; Karo, *Ozemlje današnje Slovenije*, str. 61–63; Knific, Naselitev Slovanov v Posavju, str. 77–82.

8 Pregledno: Dular, Sava v bronasti in železni dobi, str. 36–37, sl. 1; Libna: Guštin, *Libna*.

9 CIL III 11316, 11317 in 11318; Deschmann, Die jüngst aufgefundenen Meilensteine; Petru, Rimska cesta Neviudunum – Celeia, str. 13–20; Šašel, Rimske ceste, str. 86; Šašel, Brestanica.

10 Gaspari, *Rimski mostovi v Sloveniji*, str. 75–76; Gaspari, Zbirka, str. 329–331.

11 Po Kasiodorju (*Var.* 1. 29; prim. Kos, *Gradiivo* I, 4) sporočeni Teoderikov odlok o vzdrževanju poštних postaj na ozemlju Lukristanov v vzhodnih Alpah vzdrževanja cestne mreže ne omenja.

ceste pogosto ostale najboljša povezava med dvema prometnima točkama. K temu je pripomoglo tudi dejstvo, da je močno upadel vozni promet, prevladali pa so hoja, ježa in tovorništvo, za kar široka vozišča niso bila potrebna. Nenazadnje so pohodi selečih se ljudstev – tudi Slovanov – potekali prav po trasah nekdanjih javnih cest. Da so ostanki rimskega komunikacijskega sistema zadoščali potrebam v zgodnjem srednjem veku, pričajo tudi številne zgodnje naselbine in cerkve s starimi patrocinijskimi obnjem. Do pomembnejših premikov cestnih tras je tako prišlo šele v visokem srednjem veku, deloma zaradi dokončnega propada nekaterih cestnih odsekov, deloma pa zaradi nove družbene ureditve. Fevdalna gospoda je namreč donosne poti oživiljene trgovine preusmerjala čez svoje posesti, kjer je pobirala mitnine, brodarine in druge dajatve.¹²

V tem času ponovno naraste tudi pomen plovbe po Savi, o čemer pričajo pristanišča v Krškem, Vidmu in Rajhenburgu. O delovanju rajhenburškega pristana v srednjem veku poročajo zapisi iz 14. stoletja, ko ga povezujejo s križiščem levobrežnih kopenskih povezav proti Sevnici, Brežicam in Podsvetju.¹³ Od sredine 14. stoletja so brod pri Rajhenburgu nadzorovali grofje Celjski, ki so za prevažanje tovara verjetno uporabljali Savo, zlasti po letu 1440, ko je bil porušen babenberški most v Židanem Mostu.¹⁴ Brodarjenje na Savi, tako pomembno v antiki, srednjem in novem veku, je zamrlo z izgradnjo Južne železnice mimo Židanega Mosta (1849), oz. odseka proge Židani Most–Zagreb leta 1862. Ekonomski pomen je še ohranilo splavljanje lesa iz Zgornje Savinjske doline proti Zagrebu in Beogradu, ki je dokončno zatonilo šele z izbruhom druge svetovne vojne.¹⁵

V kontekstu komunikacijskega vozlišča pri Rajhenburgu in nadzora nad njim je potrebno omeniti še rajhenburški Spodnji grad, imenovan tudi Turn. Sestavljajo ga trinadstropni vhodni stolp in štirje samostojni enonadstropni stanovanjski trakti, nanizani okrog pravokotnega notranjega dvorišča. V stolpu je križnogrebenasto obokana veža, vanjo pa vodi polkrožno sklenjen portal s posnetimi robovi. To je najstarejši del graščine, ki v pritličju in nadstropju kaže značilnosti romanske zidave, vendar brez sodanih arhitekturnih členov. Domnevno gre za nadzidan ostanek stare pristave ali objekta, povezanega s pretovarjalščem ob rajhenburškem pristanu. Ostali trakti, z ohranjenimi renesančnimi okni in dvoriščnimi arkadami na slopih, so nastali v času med drugo polovico 16. in drugo polovico 17. stoletja.¹⁶

Grad Rajhenburg

Grad stoji na jugovzhodnem koncu razmeroma široke in ravne skalne kope približno 80 m nad sotočjem Save in Brestanice. Pobočja strmo padajo proti rekama na jugu in vzhodu, naravno slabše zavarovani pa so dostopi s severa. Florisna zasnova raščenege gradu se je vseskozi prilagajala obliki skalne kope, zato ima obliko nepravilnega mnogokotnika. Grad sestavljajo severni trakt (vključuje severozahodni stolp [p06], vhodno vežo [p01] z dvema prizidkoma [p02 in p04/05] ter obvodni stolp [p03]), zahodni trakt (p07-09, z mrežasto grebenastim obokanjem na služnikih v pritličju), južni trakt (vezni prostor p10-13, palacij p14, jugovzhodni stolp s kapelama [p16/17]), vzhodni trakt (p18-19) ter med vzhodni in severni trakt prizidan valjast baterijski stolp (p22).

Prazgodovinsko poselitev na grajskem griču je omenjal že starinokop Jernej Pečnik, od tu naj bi izvirali dve domnevno halštatski fibuli.¹⁷ Rimsko obdobje je z drobnimi najdbami na grajskem hribu le malo bolje zastopano. Poleg omenjene rimske fibule sta bila ob zadnjih arheoloških raziskavah odkrita odlomek ostenja rimskodobne keramične posode in Hadrijanov novc. Na grajskem dvorišču je J. A. Janisch v sedemdesetih letih 19. stoletja še videl vzidan rimski nagrobnik iz debelozrnatega peščenjaka,¹⁸ ki pa ga ob raziskavah v sedemdesetih letih 20. stoletja na gradu ni bilo več in velja za izgubljenega.¹⁹

Rajhenburg je bil v literaturi pogosto omenjan kot najstarejši listinsko izpričan srednjeveški grad na Slovenskem. V delu listine kralja Arnulfa iz leta 895 se med posestmi Valtunija omenjata območji Brestanice na levem in Krškega na desnem bregu Save, ki naj bi ležali v Marki ob Savi. Listina ni ohranjena v originalu, temveč v prepisu v krškem kartularju iz druge polovice 12. stoletja. Glede na novejšo raziskavo gre pri pasusu z omembo Rajhenburga in Krškega polja za poznejšo interpolacijo v besedilo listine.²⁰ Le malo manj sporna je tudi omemba iz leta 1043, ko naj bi Hema, vdova po Viljemu II. grofu Breže-Selškemu, rajhenburško posest (in še eno v Furlaniji) zamenjala s Salzburško nadškofijo za določene cerkvene pravice na Koroškem. Tudi ta listina je ohranjena le v prepisu, za predlogo pa naj bi služil pristen dokument.²¹

¹² Odličen pregled prinaša Kosi, *Potujoči srednji vek*, o kontinuiteti cestnega omrežja zlasti str. 10–15.

¹³ Šebek, *Krško*, str. 29–33.

¹⁴ Prav tam, str. 15.

¹⁵ Baš, *Savinjski splavarji*.

¹⁶ Stopar, Turn v Brestanici.

¹⁷ Šašel, Brestanica. Najdbi sta se izkazali za časovno neopredelljivo in rimsko, argumenti za železnodobno poselitev grajskega griča tako odpadejo (podrobneje pri obdelavi najdb, prim. spodaj).

¹⁸ CIL III 3931: *Speratus Si/vani an(norum) L et / Verecunda / Suri et Iusto / fil(io) an(norum) XXXX*; prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexicon II*, str. 96.

¹⁹ Stopar, Grad Brestanica, str. 127–151.

²⁰ Štih, *Strukture*, str. 362; Wolfram, *Salzburg Bayern Österreich*, str. 100; Kahl, *Der Staat der Karantanen*, str. 324–325.

²¹ Kos, *Gradivo III*, 126. Rajhenburško in potvorbe virov v 12.

Slika 1. Območje arheološkega dokumentiranja ob gradnji z označenimi pritličnimi prostori, sondami in izkopnimi polji (rač. izris: M. Lavrič).

Nesporni pisni viri poročajo, da je salzburški nadškof Konrad I. (1106–1147) za obrambo Marke pred Madžari na svojih domenah zgradil tri gradove, ob Lipnici in Ptuju je omenjen tudi Rajhenburg.²² Leta 1131 je sklenil mir z Madžari in grad »*Richenburc a novo edificavit*«. Interpretacija te navedbe kot »na novo pozidati« naj bi implicirala obstoj starejše grajske stavbe.²³ Leta 1141 je Konrad I. grad podelil ministerialni rodbini, ki je sprejela ime

in 13. stoletju si je potrebno ogledati v kontekstu cerkvenoupravnih rivalstev med Krško škofijo, Salzburško nadškofijo in nemara tudi Oglejskim patriarhatom, v čigar domeni rajhenburška posest leži.

22 Kosi, Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine, str. 317–318. Naj opozorimo še na izsledke zadnjih raziskav na gradu Seggau, ki v virih omenjani stari stolp (*turris antiqua*) postavljajo v pozno antiko (Karl, Wrolli, *Der Alte Turm*, str. 130–131). Stephan Karl se (pred)konradinske arhitekture na gradovih Seggau, Ptuj in Rajhenburg dotika tudi v še nedokončani doktorski disertaciji (Karl-Franzens-Universität, Graz).

23 Koropec, Brestanica in Brestaniški, str. 46; Stopar, Grad Brestanica, str. 128–129. Za novejšo interpretacijo virov gl. Štih, Izvor in začetki škofijske posesti, str. 38–39, zlasti pa isti, prispevek v tem zvezku.

po gradu in je tu rezidirala do leta 1570. Po izumrtju Rajhenburških so gradu gospodovali številni lastniki, omeniti velja Franca Galla pl. Gallensteina (po 1590 do 1614), rodbino grofov Attems (1721–1802) in red trapistov (1884–1941).²⁴

Zgodovina raziskav na gradu Rajhenburg

Stavbnozgodovinske raziskave na gradu Rajhenburg v sedemdesetih letih 20. stoletja so pojasnile osnovni stavbni razvoj gradu.²⁵ Dvorišče gradu je bilo leta 1978 deloma raziskano z arheološko raziskovalno akcijo, ki jo je vodil dr. Marijan Slabe.²⁶ Rezultati so pokazali, da je bilo dvorišče zaradi infrastrukturnih vodov že večkrat prekopano in nasuto. Kazale so se različne izravnave za hodne povr-

24 Koropec, Brestanica in Brestaniški, 63–70; Stopar, Grajski objekti, str. 81.

25 Stopar, Grad Brestanica; Stopar, Grajski objekti; Stopar, Rajhenburg, str. 95–103.

26 Slabe, Raziskave z arheološko metodo; prim. tudi ciklostilno poročilo (Slabe, *Brestanica*), z bolj kvalitetnimi fotografijami in načrti.

šine in tlakovanje dvorišča z mačjimi glavami. Najpomembnejše odkritje na dvorišču sta predstavljala dva nepovezana ostanka zidov, ki sta bila na osnovi načina gradnje in nezmožnosti navezave na obstoječe dele stavbnega sklopa umeščena v predromanski čas. Zaradi izjemno kvalitetne tehnike gradnje ju je Slabe navezal na poznoantične tradicije in pripisal tujim zgodnj srednjeveškim stavbarskim mojstrom.²⁷ Ob vzhodnem traktu je bila odkrita srednjeveška cisterna in vanjo se stekajoči novoveški opečni kanali.²⁸ Del teh kanalov smo lahko dokumentirali tudi ob zadnjih raziskavah pri obnovi gradu v letih 2011–2012.

Stavbnogodovinske raziskave leta 1999 so zajele prostor predgradja, pritličnega dela notranjega dvorišča, nekatere pritlične prostore in prostore drugega nadstropja v južnem traktu.²⁹ Predgradje je bilo raziskano tudi z geofizikalno georadarsko metodo. Izraziti linijski odboji so pokazali zahodni zid mostu ter severni in južni zid obrambnega jarka zahodno od mostu (potrjeno z raziskavami 2011–2012). Interpretacija georadarskih meritev je pokazala tudi meje različnih nasutij, ruševinskih plasti in odboje slabo ohranjenih zidov ali večjih kamnitih blokov v nasutjih, kar je bilo dragoceno vodilo pri raziskavah v letih 2011–2012.³⁰

Arheološke raziskave v letih 2011–2012

V nadaljevanju predstavljamo izsledke rezultatov po posameznih prostorih, kjer smo izvajali arheološko dokumentiranje: v kletnih prostorih južnega trakta, v pritličju, na dvorišču, v vhodni veži in v predgradju (*sl. 1*). Pri bolj zapletenih situacijah navajamo posamezne stratigrafske enote (SE), na osnovi katerih določamo relativno kronologijo, ter dodajamo interpretacijo in faziranje. Pri enostavnih primerih stratigrafijo predstavljamo opisno, zvezno z interpretacijo. Pri vsakem prostoru sproti navajamo najpomembnejše najdbe, ki so v posebnem poglavju natančno časovno in tipološko opredeljene.

Kletni prostori

Podkletena sta južni in vzhodni trakt, ob zadnjih raziskavah pa smo dokumentirali kleti pod južnim traktom (*k1–4*). Kleti pod vzhodnim traktom so bile prenovljene v sedemdesetih letih 20. stoletja, njihov arhitekturni opis pa podaja Ivan Stopar.³¹

V spodnji etaži nekdanjega romanskega palacija v južnem traktu (*k1–2*) smo lahko le dokumentirali obstoječe stanje: hodno površino je predstavljala obsekana skalna osnova. Ob južni steni kleti *k3* pod

romansko kapelo se je ohranil belkasto svetlorjav maltni estrih, ostanek nekdanje hodne površine. V kleti *k4* pod gotsko kapelo, ki je nekdanj služila kot kostnica,³² leži skalna osnova v zahodnem delu prostora zelo visoko, proti vzhodu pa se strmo spušča. Tu je bilo zemljeno nasutje najdebelejše, do 0,4 m; pod nasutji smo dokumentirali del temelja jugovzhodnega stolpa romanskega gradu. Med redkimi najdbami prevladujejo živalske kosti, izjemi sta odlomek glazirane novoveške posode in odlomek stekla, ki je časovno težko določljiv.

Pritličje

Prostora *p2–p3*

V prostorih *p2* in *p3* je bilo strojno odstranjeno novodobno nasutje v debelini ca. 0,60 m. Pod njim je bil v jugozahodnem delu prostora *p2* delno ohranjen mlajši opečnat tlak s podlago, ki ga povezujemo s preurejanjem gradu v trapistovski samostan. Takrat so v južni steni prvotna vhoda zazidali in predelali v okna, vhod pa s stopnicami iz veže speljali skozi zahodno steno. Po celotnem prostoru se je ohranil starejši ožgan opečnat tlak iz večjih, a tankih tlakovcev (*SE 101*). Ob zahodni steni je bil delno ohranjen tudi opečnat kanal (*SE 105*) v dolžini 1,90 m in širini 0,58 m. Dokumentiran je bil le tlorisno, saj ni bil v celoti raziskan, ker ga obnovitveni posegi niso uničili in je ostal pod tlakom. Ob zahodni steni je bila ohranjena tanka plast zbite peščene gline z malto (*SE 104*), ki je prekrivala tlak *SE 105*, in morda predstavlja sled tamponskega naboja za neohranjeno tlakovanje. Ob vzhodni steni je bil pod tlakom *SE 105* v manjšem območju dokumentiran belkasto svetlo rjav maltni estrih (*SE 112*; *sl. 2*).

V obvhodnem stolpu *p3* je bilo novodobno zemljeno-peščeno nasutje ob arheološki spremljavi del odstranjeno do projektirane globine podlage za nov tlak. Pri tem ni bila dosežena nobena starejša hodna površina, ki so morale biti odstranjene že pri eni od prejšnjih predelav prostora, očitno je bilo le, da se opečnat tlak iz *p2* ni nadaljeval v prostor *p3*. Izkop pa je omogočil vpogled v strukturo zidov stolpa, v čigar severno in vzhodno steno sta vdeleni okenski niši. Obe lici zidov sta grajeni iz velikih klesancev v pravih šarah, jedro pa tvori polnilo iz različno velikih lomljenecv, drobirja in malte. Obvhodni stolp je bil doslej interpretiran kot prizidek iz 17. stoletja,³³ vendar ugotavljamo, da gre za del prvotne romanske zasnove gradu. Na to kaže tako način gradnje kot tudi jasna cezura v vzhodni steni veže, kjer je prizidek s prostorom *p2* prislonjen na ob-

²⁷ Slabe, Raziskave z arheološko metodo, str. 42–43.

²⁸ Prav tam, sl. 2, 3.

²⁹ Železnik, *Konservatorski program*.

³⁰ Mušič, *Poročilo o geofizikalni raziskavi*, str. 1, sl. 13.

³¹ Stopar, Grad Brestanica, str. 138.

³² Stopar, Rajhenburg, str. 98.

³³ Stopar, Grad Brestanica, str. 142, 151.

Slika 2. Tloris prostora p2–p3 (risba: M. Bricelj, rač. izris: D. Belić, M. Lavrič).

vhodni stolp. V liniji te cezure je bil v zahodni steni veže odkrit ostanek romanskega portala, v romanskem tlaku veže pa kamnit prag.

Med številnimi keramičnimi najdbami prevladujejo odlomki novodobne glazirane lončenine in kosi modernega gradbenega materiala. Zanimiv je del pečnice z motivom operutničene angelske glave, med redkimi poznosrednjeveškimi najdbami sta odlomka posode z grafitnim premazom. Od kovinskih predmetov hranimo železen žebelj in nekaj delov vratnega ter okenskega okovja. Posamično so zastopani še odlomki stekla, živalske kosti in kamnit kalup.

Prostora p4–p5

V prostoru zahodno od vhodne veže je bil večji del novodobnega nasutja že pred prihodom arheološke ekipe odstranjen, preostalo je le čiščenje površine in dokumentiranje plasti in zidanih struktur. Pod pragom vhoda je bil ohranjen del zidu iz klesancev s sredico iz drobirja in malte (SE 130–131), ki predstavlja zahodno nadaljevanje romanskega zidu SE 626 iz veže. Poznejše prezidave so ga močno poškodovale, zato ga je bilo moč dokumentirati le v dolžini ca. 2 m. V jugovzhodnem vogalu so med zemljenim sedimentom še ležali večji kamni (del temelja). To so prekrivale plasti mlajših nasutij in utrditve za poznejše hodne površine. V severozahodnem delu prostora je bil dokumentiran temelj polžastega stopnišča (SE 128; sl. 3), grajen iz lomljencev, veza-

nih z malto. Z vzhodne strani sta se nanj naslanjali plasti rahlo sprijete svetlo rjave gline s skalnim drobirjem in z drobci oglja (SE 120) ter plast gline z zaplatami žganine (SE 127). Osrednji del prostora je prekrivala plast temno rjave meljaste gline z drobci grušča in oglja ter z odlomki lončenine in kosti (SE 121). Ob vzhodni steni prostora je nad njo manjša zaplata ilovice z ostanki žganine in z nekaj večjih kamnov (SE 132). V južnem delu prostora se je ohranila še ruševinska plast (SE 125) s precej odlomki lončenine, opeke, pečnic, ometa in z živalskimi kostmi.

Med poznosrednjeveško lončenino velja omeniti odlomek ostenja lonca, okrašen z valovnico. Ostale najdbe, med katerimi se pojavljajo odlomki zeleno in rjavo glaziranih pečnic z rastlinsko ornamentiko, lončenina, žebelj in odlomki železnih predmetov, sodijo v novoveški čas. Časovno težko opredeljivi so železen sveder in živalske kosti.

Prostor p6

V severozahodnem stolpu so gradbeni izkopi potekali brez prisotnosti arheološke ekipe, zato je bilo moč edinole dokumentirati nivo skalne osnove, na katero je bil stolp temeljen. Skalna osnova je kazala znake večkratnega umetnega preoblikovanja. Drobnih najdb ni bilo, je pa bil v južni steni odkrit polkrožno sklenjen portal, situacijo opisujemo spodaj (prostor p7).

Slika 3. Tloris prostora p4–p5 (risba: J. Rihter, rač. izris: D. Belić, M. Lavrič).

Prostori p7–p8–p9

Prostori p7–p8–p9 – torej zahodni trakt med severozahodnim stolpom in romanskim palacijem – so sicer ločeni s sekundarnimi predelnimi stenami, a imajo enovito mrežasto grebenasto obokanje na služnikih. V južni steni severozahodnega stolpa je bil odkrit polkrožno sklenjen portal z utorom za vratno krilo na južni strani, torej proti prostoru p7. Po odstranitvi novodobnih tlakov z nasutji je bila ob celotni južni steni stolpa v dolžini 5,6 in širini 1,7 m dokumentirana kamnita substrukcija, ki je deloma nalegala na živoskalno osnovo (sl. 4). Zelo verjetno gre za ostanek nivojske prilagoditve (stopnišča) med portalom in hodno površino južno od njega. Najmlajšo fazo zidanih struktur v p7 je predstavljal kanal iz z malto vezanih opek, odvod za kuhinjo in pralnico, ki so si ju v teh prostorih uredili trapisti.

V prostorih p8 in p9 je ležala skalna osnova zelo visoko, ponekod jo je prekrivala le nekaj centimetrov debela plast novodobne podlage za tlak. Najdbe so brez izjeme novoveške, prevladujejo živalske kosti, odlomki železnih predmetov, stekla in gradbenega materiala; omeniti velja tudi kos pečnice s tapetnim okrasom (sl. 18:2).

Prostori p10–p13

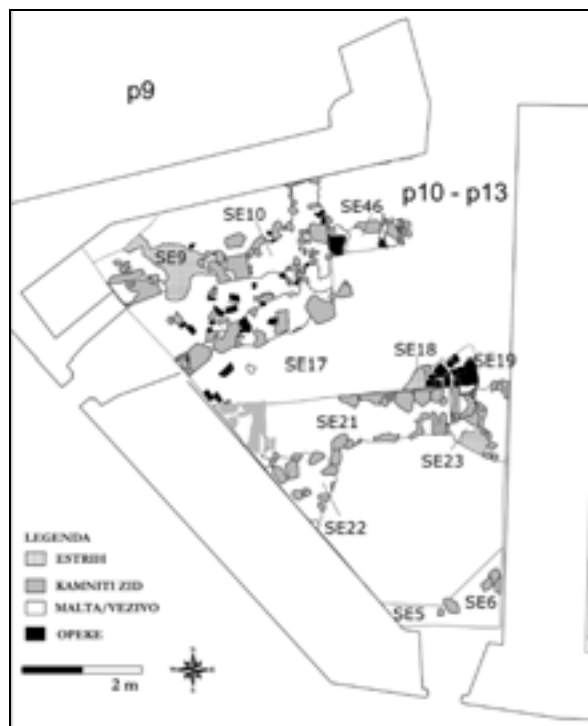
Prostor p10–p13 leži v jugozahodnem vogalu stavbnega sklopa in je nepravilno trikotaste oblike. Z zahoda in juga ga obdaja prvotno obzidje romanskega obodnega gradu (SE 157=161), s plastovito zidavo iz klesanih peščenjakovih blokov, na vzhodu pa zahodna stena romanskega palacija (SE 159). S severa, kjer je nameščen tudi vhod, ga zapira južna stena renesančnega zahodnega trakta. Pod strojno odstranjenimi modernimi tlaki in nasutji zanje so se ob severovzhodnem zidu pokazali plitvi bazeni, grajeni iz opek, vezani in zaribani s fino

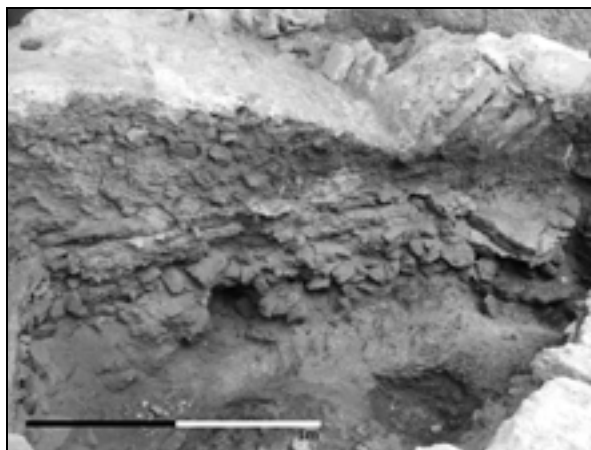
Slika 4. Portal v južni steni severozahodnega stolpa s kamnito substrukcijo (foto: M. Bricelj).

malto, ob njih pa iz opek in malte grajeni odvodni kanali, ki so odplake odvajali pod vrati proti dvorišču. Po odstranitvi zidanih bazenov se je pokazal prečni zid SE 021+166, severno od njega pa je bilo dokumentiranih več nasutij in hodnih površin. Ruševinsko nasutje SE 017 je prekrivalo tlak, sestavljen iz maltnega estriha (SE 018), opek (SE 019) in kamnitih plošč (SE 036), med katerimi je bilo nekaj spolij. V nasutju je bil najden beneški soldo, kovan med letoma 1625 in 1629 (sl. 19:2). Tlak je bil v zvezi s plitvo temeljeno zidano konstrukcijo v severozahodnem kotu (SE 010), ki ji ne poznamo namembnosti, od vhoda v severozahodnem kotu pa je nanj vodila kamnita stopnica (SE 071). Podlago sestavljenega tlaka je tvorilo več ruševinskih nasutij, ki so ležala na močno poogleneli hodni površini iz kvadratnih opečnih tlakovcev (SE 034) (sl. 5).

Prečni zid SE 021+166 je sestavljen iz zidu s kamnito ločno konstrukcijo (SE 021) in njeno zazidavo (SE 166). Gre za zidano podnožje odprtega ognjišča ali peči, postavljen v južni del trikotastega prostora tako, da so tri njegove stranice tvorile stene. Edina prostostoječa stranica je imela nad tlakom v sredini ločno odprtino. Ob njeni zazidavi je bilo podnožje konstrukcijsko predelano z dodajanjem zidov SE 005, 006, 022 in 023, kar mu je dalo tlorisno obliko šesterokotnika. V tej fazi uporabe gre brez dvoma za peč, ki je bila šesterokotne ali kupolaste oblike, nanjo pa je vezana hodna površina iz kvadratnih opečnih tlakovcev (SE 034). V prvi fazi

Slika 5. Tloris prostora p10–p13 (risba: J. Ribter, rač. izris: D. Belić, M. Lavrič).

Slika 6. Detajl zidu s kamnito ločno konstrukcijo (SE 21), njeno zazidavo (SE 166) in tlak iz kamnitih plošč (SE 75); zidano podnožje odprtega ognjišča ali peči (foto: J. Rihter).

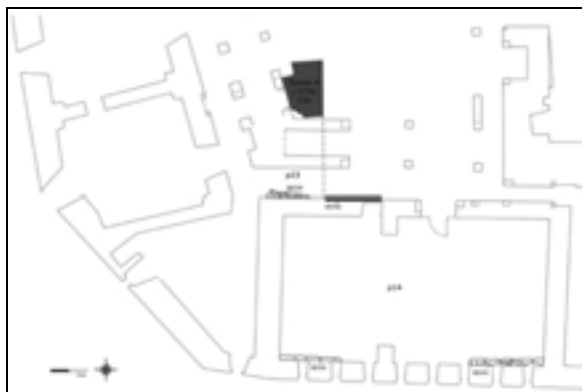
je bil skupaj s podnožjem v uporabi tlak iz 7–10 cm debelih kamnitih plošč (SE 075), položenih v maltno vezivo (SE 050). Ohranjen je bil le pod podnožjem, vendar lomne površine kamnov in ponekod prisotnost maltnega sloja SE 050 kažejo, da je bil v drugih delih prostora načrtno odstranjen (sl. 6).

Dokumentirano zaporedje struktur interpretiramo takole: skupaj z najstarejšim odkritim kamnitim tlakom (SE 075) v prostoru deluje odprto ognjišče z napo ali peč na votlem zidanem podnožju (SE 021). Tega v naslednji fazi predelajo v šesterokotno obliko, pri čemer imajo dodani zidovi lahko vlogo pendentivov za kupolo peči; sočasen je opečnat tlak SE 034. Tlakovci te faze so gotovo baročni, starejši kamnit tlak ni nastal pred renesančnimi predelavami okoli leta 1600, prostor pa je bil namenjen pripravi hrane. V poznem 19. stoletju je bil prostor predelan za servisno dejavnost, takrat so bili tudi napeljavni vodovod in odtočni kanali. Zaradi teh napeljav je nova vloga prostoru ostala do danes.

Iz tega prostora izvira največ drobnih najdb, odkrit je bil tudi odlomek ostenja rimskodobne posode, številčno pa prevladujejo odlomki poznosrednjeveške in zgodnjerenovoveške lončenine. Omenimo naj trakasta ročaja locnatega vrča ali ročke za vino, okrašena s poševnimi vrezji, odlomek čaše z okrasom, narejenim s koleščkom, dno miniaturne posodice, dela poslikane steklenice in krožnika, kose pečnic, posodo z luknjo v ostenju in pipo za kajenje (sl. 17:3, 4, 6–8). Poleg kosov novodobnega gradbenega materiala so bili odkriti tudi železni žebliji, odlomki stekla in številne živalske kosti.

Prostor p14

Gre za današnje pritličje, nekdanje prvo nadstropje romanskega palacija v južnem traktu. Prvotno

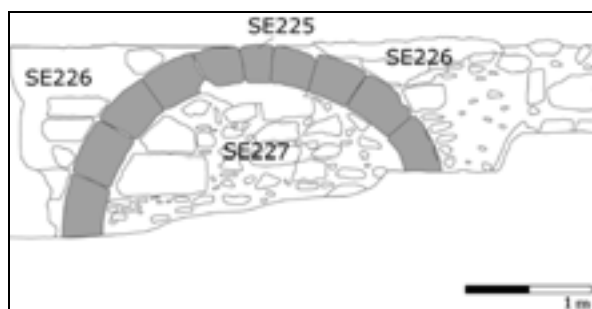
Slika 7. Tloris prostorov p14 in p23, lega romanskega portala (SE 225) ter lokacija sonde A (1978) z digitaliziranim vogalom zidu (rač. izris: D. Belić, M. Lavrič, R. Krempuš).

ravni strop spodnje etaže je bil pozneje zamenjan z banjastim obokanjem iz lehnjaka in malte, vrh katerega so bile v nasutje izkopane tri sonde (sl. 7). Debelina ruševinskih zasutij znaša od 0,10 m sredi prostora, do 1,20 m nad petama obokov. Ponovno je bilo vidno notranje lice južne stranice romanskega obodnega zidu iz z malto vezanih klesanih blokov peščenjaka v pravilnih šarah (SE 161). Nad obokom leži zob za namestitev tramov prvotne ravne stropne konstrukcije, stanjšani zid nadstropja pa je grajen iz nekoliko manjših klesancev, a še vedno zelo pravilno. Sonda v jugovzhodnem vogalu je pokazala, da so bile romanske svetlobne line (SE 163) konstrukcijsko vključene v mlajše obokanje (SE 162) in so tako ostale v funkciji. Najdbe so bile redke, ob živalskih kosteh se pojavljajo deli poznosrednjeveških in zgodnjerenovoveških posod.

Prostor p23

Kot p23 je označen sondažni izkop v pritličju arkadnega hodnika, v ozkem prehodu med renesančnim stopniščem in severno steno romanskega palacija. Originalni depoziti so bili močno prizadeti s številnimi vkopi za infrastrukturne vode; kljub temu je bilo moč prepoznati več maltnih izravnjav za hodne površine, pod njimi pa še tri plasti peščenih tampionskih nasutij. Najpomembnejše odkritje je zgornji del polkrožno sklenjenega romanskega portala iz lepo obdelanih klesancev peščenjaka, vezanih z malto (SE 225; sl. 7, 8). V palacij je vodil skozi severno steno (SE 226), zazidan pa je bil pred njegovim preetažiranjem in obokanjem (polnilo SE 227). Od osi palacija je bil pomaknjen proti zahodu in je 2,40 m širok; višina žal ni bila dokumentirana, saj globina sonde ni dosegla praga.

Ob severni stranici (SE 226) severozahodnega vogala palacija so bili odkriti močno poškodovani ostanki zidu SE 229. Manjkali sta obe lici, ohra-

Slika 8. Lok romanskega portala v severni steni palacija (risba: N. Cijan, rač. izris: D. Belić).

njena je bila le sredica iz malte, kamenega drobirja in redkih večjih kamnov. Zid je potekal izpod vogala v smeri severa, postavljen na rob skalne osnove, ki tu strmo pade v globino.³⁴ Odnos med zidom SE 229 in vogalom romanskega palacija ni jasen. V majhnem delu sonde, kjer je bila vidna neometana substanca zidu SE 229 v višini nekdanje prve etaže, je bila ta nepravilno grajena. Zdi se, da je bil zid SE 226 v severozahodnem vogalu palacija popravljen.³⁵

V sondi na prostoru p23 so bili odkriti številni odlomki poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške lončenine ter kosa poznosrednjeveške pečnice z upodobitvijo v škorenj obute noge (sl. 18:2).³⁶ Omeniti velja še okrogel bronast okov, več železnih žebeljev in živalske kosti.

Dvorišče

Poleti in jeseni 2011 so bili dokumentirani izkopi za infrastrukturne vode na grajskem dvorišču, ki so segali ca. 0,5–0,7 m globoko (sl. 1).³⁷ Ker se

višina skalne osnove na dvorišču precej spreminja, so bila nasutja pod izravnjavami za hodne površine različno debela. V južnem delu dvorišča je pod utrjenim nasutjem za moderno hodno površino plast svetlo rjavega ilovnatnega peska, ki prekriva sivorjavo peščeno ilovico, obe pa mestoma prekrivata skalno osnovo, ki je na tem predelu zelo visoko. V tem delu smo se približali sondi A/1 iz leta 1978, v kateri so bila zabeležena le različna nasutja in plasti žganine,³⁸ ki pa jih v izkopnem polju 1 ni bilo. V smeri proti vzhodu smo pod moderno hodno površino in njenim tamponskim nasutjem dokumentirali dele zidanega odvodnega kanala za meteorne vode iz poznega 19. ali 20. stoletja. Na stenah iz z malto vezanih opek in ploščatih kamnov so počivale krovne plošče iz sivoga apnenca, zasute z meljasto glino, pomešano z drobnim prodom.

V osrednjem delu dvorišča je bilo izkopno polje 1 zaradi postavitve novega jaška nekoliko razširjeno in poglobljeno na 1,2 m. Zaradi odkritih ostalin in že znanih stavbnih ostalin v sondi C iz leta 1978 je bil linijski izkop prestavljen zahodno od betonske konstrukcije s prezentiranimi stavbnimi ostalinami. Tako je novi izkop z globino ca. 1 m potekal po vkopih za obstoječo infrastrukturo. V razširitvi izkopnega polja smo dokumentirali ostanke opečnato-kamnitih kanalov iz poznega 19. in 20. stoletja (SE 303–305), ki so meteorno vodo odvajali v opuščeno cisterno ob vzhodnem robu dvorišča. V fontano spremenjena cisterna s kanali je bila dokumentirana že leta 1978 v sondi D.³⁹ Po sredini dvorišča je proti glavnemu vhodu potekal kamnit zbirni kanal (SE 343–345), ki smo ga lahko dokumentirali v dolžini 2,8 m, v katerega so se priključevali manjši, vključno s prelivnim kanalom iz cisterne. Zbirni kanal je bil v severnem delu uničen z mo-

Slika 9. Sistem kanalov na notranjem dvorišču, pogled proti severu (foto: M. Bricelj).

³⁴ Oster prevoj skalne osnove med višjim zahodnim in nižjim vzhodnim delom platoja je bil dokumentiran že med raziskavami leta 1978. Odkrit je bil v sondi B (prim. fotografijo Slabe, *Brestanica*, pril. 2) in v sondi A, kjer je bil nanj prislonjen zid, zmotno pripisan predkonradinski gradbeni fazi (Slabe, *Raziskave z arheološko metodo*, str. 32, sl. 8).

³⁵ Računalniška simulacija poteka zidu SE 229 s pomočjo georeferenciranega načrta izkopavanj iz leta 1978 (Slabe, *Brestanica*, načrt 2) je pokazala, da gre zelo verjetno za nadaljevanje takrat odkritega zidu v sondi A. V prid temu govorijo tudi postavitev na sam rob skalne osnove, a je preplitva sonda – izkopana je bila le do globine gradbenega posega – dala premalo podatkov za zanesljivo interpretacijo.

³⁶ Podoben kos z upodobitvijo verjetno bajeslovne živali (sl. 18:1, prva z desne) izvira iz nasutja v prostoru 18, kjer arheološka ekipa ni spremljala del. Najdbe so delavci pustili pred prostorom, razen pečnice pa so našli še več odlomkov poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške lončenine, npr. držaj pokrova, dno čaše in številne živalske kosti.

³⁷ *Izkopno polje 1* je potekalo preko celotnega dvorišča v smeri od juga proti severu oz. grajskemu vhodu, s posameznimi razširitvami nepravilnih oblik. Pozneje je bilo od jugovzhoda proti severozahodu izkopano še ožje in plitvejše *izkopno polje 2*, ki se je sredi dvorišča priključilo polju 1. Krajše *izkopno polje 3* je potekalo na sredini dvorišča z zahoda pravokotno na polje 1. V severnem delu dvorišča je bila izkopana še *sonda 4* velikosti ca. 4,5×1,9×1,0 m.

³⁸ Slabe, *Raziskave z arheološko metodo*, str. 23, sl. 1.

³⁹ Prav tam, str. 23, sl. 1–2.

dernimi infrastrukturnimi posegi, njegove stranice in pokrov pa so sestavljale plošče iz sivega apnenca, vezane z malto (sl. 9).

Severozahodno od cisterne smo pri gradbenih izkopih naleteli na betonsko skrinjo z ostanki kamnitega zidu. Lice je bilo grajeno iz klesanih blokov sivo-rumenega peščenjaka na nekoliko razširjenem kamnitem temelju, notranjost pa je sestavljala amorfna masa iz kamenega drobirja z malto. Gre za osrednji del zahodnega lica zidu, odkritega pri raziskavah leta 1978 v sondi C.⁴⁰ Pri strojnem izkopu je bil en kamen premaknjen iz prvotne lege, a je bil ob strokovnem nadzoru postavljen na mesto in utrjen z apneno malto. Zid smo očistili in dokumentirali ter ga prekrili z gradbenim filcem in zasuli s peskom fine in nato grobe granulacije. V severnem delu dvorišča, vzhodno od grajske veže, smo izkopali *sondo 4* z namenom, da bi pridobili podatke o morebitnem nadaljevanju zidu iz sonde C-1978. Zid tu ni bil odkrit, vendar ni moč izključiti možnosti, da je bil uničen že kdaj prej. V sondi 4 so bila dokumentirana le različna zemljeno-peščena nasutja, moderni vkopi za infrastrukturo in novodoben tlak iz prodnikov.

Z dvorišča izvirajo številne najdbe, zlasti pogoste so bile živalske kosti. V večjem številu se pojavljajo odlomki predvsem novoveških in posameznih poznosrednjeveških posod, kosi gradbenega materiala in pečnic, železni žebliji ter kosi stekla. Izpostaviti velja spodnji del kupe keliha biserovinastega videza (iz *sonde 4*) z nodusom ali svitkastim jabolkom, ki povezuje kupo z nogo keliha, ki se ni ohranila (sl. 20:3).

V jugozahodnem delu dvorišča je pod hodno površino v betonski konstrukciji prezentiran zid, odkrit v sondi A iz leta 1978. Na osnovi načina gradnje, orientacije vogala, ki je tedaj ni bilo moč vpeti v zasnovo, ter z upoštevanjem takrat veljavne datacije pisnih virov, so bile te arhitekturne ostaline datirane v predkonradinski čas. Avtor je ob tem poudaril, da brez sočasnih arheoloških najdb obstoj predromanske faze gradu ni potrjen.⁴¹ Arheološke raziskave na grajskem dvorišču v letih 2011–2012 niso dale nobene najdbe, ki bi jo bilo moč povezati s časom pred 13. stoletjem, izjema so redke rimske najdbe, ki pa so bile odkrite v premešanih plasteh. Izkopna polja so se sondi A iz leta 1978 približala iz jugovzhodne strani na ca. 0,8–1 m, iz severne pa 9,5 m in edino omembe vredno zapažanje je, da je omenjena arhitektura stala na najvišjem delu skalne kope, zato se arheološki depoziti v smeri proti njej postopoma izklinjajo.

Veža pri glavnem vhodu

Arheološke raziskave v veži so potekale v skrajno oteženih okoliščinah, med obnovitvenimi deli, zato je bilo ves čas potrebno zagotavljati prehodnost edinega dostopa v grajski kompleks. Dokumentiranje je potekalo po segmentih, sprva po sredini veže (8×2×1,20 m), pozneje pa je bila zajeta skrajna širina 3,20 m.

Pod novodobno hodno površino (SE 318) je ležal tlak iz prodnikov (SE 408=438), vezan na obstoječ renesančni portal. Nato so do globine 1,20 m sledila nasutja (SE 396, 433, 604, 615 in 386), bolj ali manj pomešana z večjim kamenjem, peskom in opekami. Do nasutja SE 396 je bil vkopan iz opek grajen kanal, deloma porušen, ker je bil nadomeščen z betonsko cevjo. Še globlje je bil v nasutje SE 396 in SE 604 vkopan kanal, prav tako grajen iz opek (SE 607 in 608). Po odstranitvi mlajših depozitov se je – le po segmentih – pokazalo dobro ohranjeno tlakovanje SE 368, sestavljeno iz obdelanega kamnja dolžine od 0,2–0,6 m in širine 0,3–0,4 m ter malte. Tlak je bil funkcionalno povezan z zidovima SE 427 (vzhod, obvodni stolp) in SE 626 (zahod, porušen objekt), vzdolž katerega je potekala poglobitev v tlaku (SE 632), zapolnjena s polnilom (SE 630) z obilico srednje- in novoveške lončenine. V

Slika 10. Tloris veže (p1) s prvotnim kamnitim tlakovanjem (SE 368) (foto in rač. izris: D. Belić, M. Lavrič).

⁴⁰ Prav tam, str. 31–32, slike 1, 9–12.

⁴¹ Prav tam, slike 1, 6–7 in str. 27.

Slika 11. Romanska faza vhoda: kamnit tlak z muldo, stena porušenega objekta, obodni zid s portalom in prag v tlaku, pogled proti jugozahodu (foto: M. Lavrič).

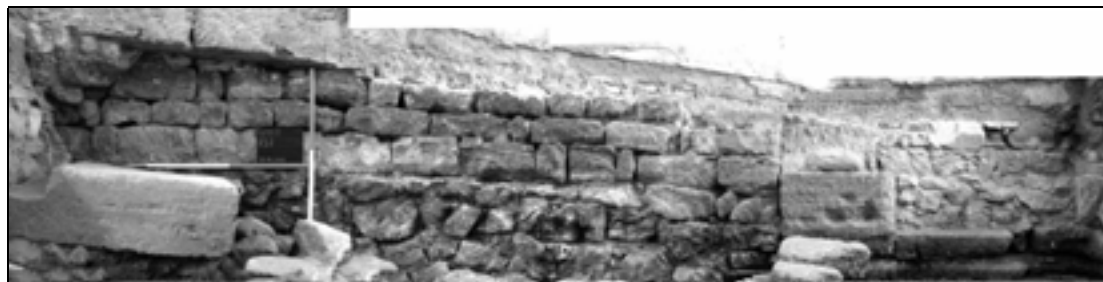
obodni zid gradu (SE 429) je bil vdolan portal z bazo (SE 627 in 628), nanj je bil pod približno pravim kotom prizidan zid SE 626, v liniji portala pa je kamnit tlak prečil zid (SE 635), dvignjen za približno 0,20 m. Ob jugovzhodnem vogalu porušenega objekta zahodno od veže je bil v kamnit tlak postavljen velik obdelan blok apnenca (SE 388); njegova funkcija ni jasna (sl. 10–12).

Ce povzamemo, prvotni vhod je tvoril portal, postavljen ob notranjo fasado skoraj 2,50 m debele severne stranice obodnega zidu. Na vzhodni strani je stal izstopajoč obvhodni stolp, grajen iz pravokotno obdelanih blokov peščenjaka, položenih v

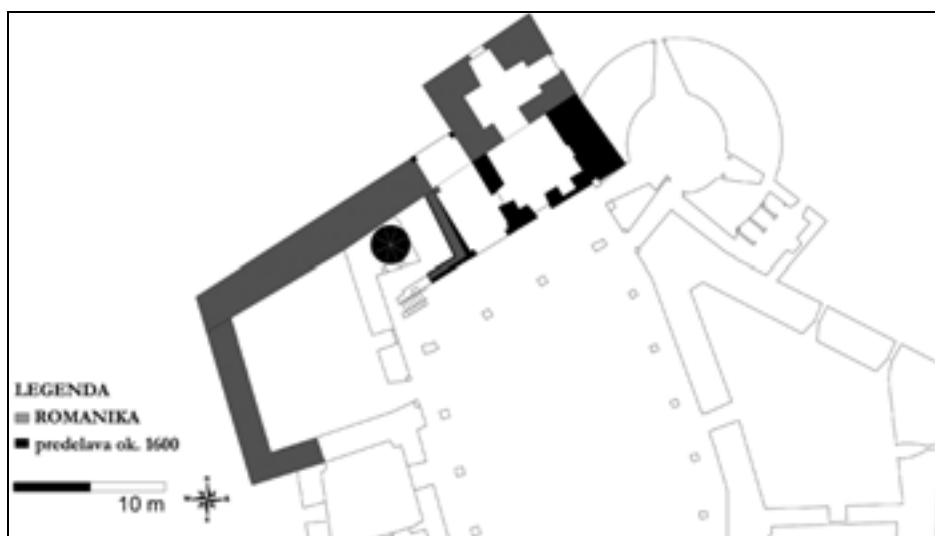
pravilne vrste s tankimi fugami. Na zahodni strani je stal objekt, z notranje strani prislonjen na obodni zid gradu, oz. portal. Njegova južna stranica je bila odkrita v prostoru p4-5 (glej tam, zid SE 130–131), obe pa sta bili grajeni iz nekoliko manjših pravokotno obdelanih blokov peščenjaka, položenih v vrste. Kamnit tlak se je širil tudi na dvorišče, ob zahodni strani je imel kanal oz. muldo za odvod padavinske vode z dvorišča, nanj je bil postavljen prag portala glavnega vhoda. Vse naštetu sodi v čas romanike, zagotovo v vsaj dva gradbena koraka, ki nista nujno potekala v isti fazi (sl. 13).

V tlak je bil ob vogalu zahodnega objekta vdolan velik kamnit blok. Cas in namen postavitve nista jasna, vsekakor pa sta morala biti v funkciji tako objekt kot tudi tlak. Svojo vlogo – morda je služil kot odbojni kamen – je torej izgubil ob renesančnem preoblikovanju tega prostora. Takrat je bil odstranjen objekt zahodno od vhoda in nadomeščen z novim, v katerem je bilo tudi polzasto stopnišče. Do linije njegove južne fasade je bil s prizidkom podaljšan tudi obvhodni stolp, tako da je nastala veža, ki je bila tudi obokana. Hodni nivo v veži je bil dvignjen za 0,8–1 m in tlakovan s prodniki, tlak pa je bil vezan na nova portala obkraj prehoda. Vhodni je od prvotnega romanskega portala pomaknjen za slaba 2,50 m proti severu, torej na zunanje lice obodnega zidu. V poznem 19. stoletju je bil ob preurejanju gradu v trapistovski samostan hodni nivo v veži dvignjen še za ca. 0,35 m, nad odbojni kamen notranjega portala. Notranje dvorišče, veža in berma v predgradju – najbrž pa tudi most in dvorišče onkraj jarka – so bili na novo tlakovani s prodniki. Že v renesančni fazi so verjetno z dvorišča padavinsko vodo odvajali s kanali skozi vežo, a so ti zaradi poznejših prekopavanj močno poškodovani. Zagotovo pa so imeli odvodne kanale skozi vežo speljane trapisti, odplake so se zlivale v obrambni jarek.

V grajski veži je bil na romanskem tlaku odkrit kovan železen vrtljiv ključ z rombično glavo, ki bi glede na enostavno oblikovano brado lahko izviral že iz 13. stoletja (sl. 20:1). Prevladujejo poznosrednjeveški odlomki lončenine, zastopani pa so tudi

Slika 12. Pogled na vzhodno steno porušenega romanskega objekta, prislonjeno na obodni zid s portalom; zgoraj zid renesančne faze (foto in rač. izris: D. Belič, M. Lavrič).

Slika 13. Tloris severnega dela gradu (rač. izris: M. Lavrič, R. Krempuš).

starejši kosi, ki sodijo v visoki srednji vek. Podobno kot v vseh prostorih je bil tudi v tem delu najden velik zbir živalskih kosti. Rimski novc, kovan za Hadrijana v letih 134–138 (*sl. 19:1*), je bil najden v maltnem vezivu romanskega tlaka, zagotovo v sekundarni legi.

Predgradje in obrambni jarek z mostom

Spremljava del na območju severno od stavbnega sklopa je potekala v več korakih, pač v skladu z dinamiko in potrebami obnovitvenih del. Arheološko dokumentiranje je potekalo večinoma ob gradbenih izkopih, izkopanih pa je bilo tudi osem strojnih sond, tri v jugozahodnem delu jarka (*sonde 1, 2 in 5*), štiri pa v severovzhodnem, gledano od mostu (*sonde 3 in 6–8*). *Sonda 4* je bila izkopana v jugozahodnem delu platoja pred obrambnim jarkom, tik ob njegovem robu (*sl. 1*).

Vzhodni rob obrambnega jarka ter severna stranica obodnega obzidja do obvhodnega stolpa tvorita bermo trikotastega tlorisa, do katere je čez jarek vodil kamnit renesančen most. Tu sta bila med izravnava skupne debeline od 0,65 m do 0,80 m odkriti dve hodni površini, tlakovani s prodniki. Zgornjo (torej mlajšo, *SE 435*) datiramo v čas predelave gradu v trapistovski samostan, spodnji tlak (*SE 408=438*) pa je nastal v času gradnje mostu, ko je bil ta prostor temeljito preoblikovan. Severozahodnemu vogalu romanskega obvhodnega stolpa je bil prislonjen zid (*SE 410*), grajen iz apnenčevih in peščenjakovih lomljencev in klesancev ter redkih opek. Zid je bil močno poškodovan z različnimi novodobnimi posegi za infrastrukturo, poleg tega je bil znižan pod nivo tlaka *SE 408=438*. Njegovo funkcijo – torej utrditev berme proti jarku – je

prevzel ob njem postavljeni zid *SE 407*; ta je bil vezano grajen z zidom (*SE 411*), ki je pravokotno zavil proti jugozahodu oz. mostni glavi. Most je grajen iz z malto vezanih lomljencev in klesancev iz različnih kamnin v kombinaciji z opeko. Obe lateralni stranici merita 17,80 m (severna) oz. 16,30 m (južna), skupna širina znaša 4,20 m, uporabna pa od 3,20 m na zahodni strani do 2,70 m na vzhodni. Sestavljajo ga trije banjasti loki na paru slopov, z vrha zasuti s peščeno glino, pomešano s kamni in kosi opek (*sl. 14*).

Zaradi velikih globlin in nevarnosti posutij je bilo potrebno stratigrafijo obrambnega jarka dokumentirati v dveh korakih. Presek 1 je potekal jugovzhodno od mostu, prečno med obema zidovima jarka, do globine 3 m. Po odstranitvi te debeline zasutij je bila skoraj na istem mestu izkopana *sonda 1* (12,8×3,50×3 m), v bližini, vendar vzdolžno po jarku, pa še *sonda 2* (3×1,50×2 m). Do geološke podlage je bilo torej skupno dokumentiranih 6 m zasutij. Seriji novodobnih zasutij – najmlajša so vsebovala tudi arhitekturne elemente parkovne ureditve iz časa trapistovskega samostana – je na globini 1,8–2 m sledila hodna površina iz z malto vezanih drobnih prodnikov, debela 3 cm (*SE 480*). Ležala je na 3–10 cm debeli maltni podlagi, povezujejo pa jo s časom preurejanja gradu v trapistovski samostan. Pod njo je sledila še 4 m debela serija različnih nasutij.

Sonda 3 (2,7×1×3,5 m) je bila izkopana skozi del severozahodnega zidu ob obrambnem jarku (*SE 494*), ki je zidan na skalno osnovo. Geološko podlago je tu prekrivala 1,9 m debela plast temno sivorjave sprijete gline, sta jo je prekrivala novodobno nasutje in moderna hodna površina.

Slika 14. Obokanje mostu, pogled proti severu (foto: M. Bricelj).

Sonda 4 (2,5×2,4×0,64 m), izkopana v severozahodnem delu predgradja, pravokotno na zunanji zid obrambnega jarka (*SE 490*): nad geološko podlago smo sledili seriji različnih nasutij z vmesnimi tankimi plastmi malte, tamponskimi izravnjavami za najmlajšo hodno površino.

Sonda 5 (1,4×1,2×1,60 m), izkopana ob jugozahodnem vogalu zidane strukture *SE 492*, grajene na temelj *SE 493*, verjetno ojačitve severozahodnega zidu ob obrambnem jarku. Geološka podlaga ni bila dosežena.

Stratigrafsko situacijo na območju jarka severovzhodno od mostu smo dokumentirali v treh sondah: *sonda 6* (1,50×5,3×0,60 m), *sonda 7* (1,9×3,3×1,30 m) in *sonda 8* (1,20×4,10×2,30 m). Pridobili smo vpogled v različna nasutja, nivo skalne osnove in ostanke temeljev gostinskega objekta iz 19. stoletja.

Opažanja iz sondažnih izkopov v obrambnem jarku lahko strnemo v kratek povzetek. Skalni pomol z grajskim stavbnim sklopom je bil prvotno od ostalega masiva ločen z naravno depresijo v apnenčasti skalni osnovi. Depresija je bila večkrat poglobljena in ravnana z obsekovanjem skal. Morda je bil pridobljeni kamen uporabljen kot gradbeni material pri zidavi in prezidavah gradu. Sledovi predhodnikov renesančnega ločnega mostu niso bili odkriti, je pa jasno, da je bil obrambni jarek večkrat sukcesivno čiščen in zasipavan, deloma po naravni poti, deloma pa namensko. Na dnu in po stenah jarka so se

najprej naravno odložili denudirani sloji mastnih glin z organskimi primesmi, pozneje prekrti z različnimi plastmi, ki jih razumemo kot posledico smetenja, nanosov in spiranja v jarek. Most je bil v enem livu grajen s parapetnimi zidovi obokraj obrambnega jarka, severozahodnim (*SE 490*) in jugovzhodnim, torej prigrajskim (*SE 460*). Celotna ureditev predgradja z bermo, mostom in zidovi ob obrambnem jarku je nastala ob renesančni prezidavi gradu pod družino Gall-Gallenstein. Edina sled starejše faze ureditve dostopa do glavnega vhoda je slabo ohranjen zid *SE 410*. *Terminus ante quem* njegove postavitve ni sporen, sicer pa je oprijemljivih podatkov za datacijo zelo malo: odkrit ni bil v celoti, njegovo lice skriva mlajši zid, povrhu pa je bil močno poškodovan. Zaradi uporabe opek pri zidavi sklepamo, da ni romanski, torej je verjetno nastal v času gotike.

Jasno cenzuro v preseku preko jarka predstavlja utrditev oz. tamponsko nasutje za zelo zbito, trdo hodno površino iz časa trapistov. Z ureditvijo te hodne površine povezujemo tudi okras na zidovih ob jarku v smislu posnemanja romanske zidave z vrisanimi fugami v betonski malti. V 20. stoletju je sledilo zasutje jarka, ki vsebuje tudi betonske baze, balustre ipd. iz predhodne parkovne ureditve, dvorišče pa je bilo izravnano in urejeno v parkirišče. Severovzhodno od mostu je bil v 19. stoletju pozidan gostinski objekt s prizidki, ki je zazidane loke mostu uporabil za kleti (*sl. 15*).

Slika 15. Jugozaobodni del jarka z mostom in parapetnima zidovoma (foto: M. Lavrič).

Drobne arheološke najdbe

Prvi znani arheološki najdbi z Rajhenburga sta v ljubljanski Deželni muzej Rudolfinum in graški Štajerski deželni muzej Joanneum prišli že v poznem 19. stoletju. Šlo naj bi za halštatski fibuli,⁴² a je preverba podatkov to ovrgla: Narodni muzej Slovenije pod inv. št. P 3320 hrani kronološko neopredeljiv kamnit brus, graški Univerzalni muzej Joanneum pa ima pod inv. št. 9959 inventarizirano zgodnjorimsko močno profilirano fibulo tipa Alm-gren 68.⁴³ Podatki o okoliščinah najdb v nobenem primeru niso znani, možno pa je, da sta bili odkriti ob predelavah gradu v trapistovski samostan. Ob arheoloških raziskavah grajskega dvorišča leta 1978 so bile odkrite maloštevilne in po svoji raznovrstnosti razmeroma skromne najdbe, ki po avtorjevem mnenju dajejo le skopo in vse prej kot zadovoljivo predstavo o poselitvi oz. človekovem udejstvovanju na tem prostoru.⁴⁴ Nekaj z iskalcem kovin nestrokovno pridobljenih najdb, kot so predmeti za vsakdanjo rabo in polovično ohranjena svinčena plomba za označevanje blaga, hrani Narodni muzej Slovenije.⁴⁵ Med drobnimi arheološkimi najdbami, odkritimi ob arheoloških raziskavah v letih 2011 in 2012, so v največjem številu zastopani odlomki lončenine različnih oblik in namembnosti ter kosi keramičnega gradbenega materiala. Razmeroma redki

so kovinski in stekleni predmeti. Celoten zbir najdb, ki ga začasno hrani ZVKDS CPA, pa nam ponuja vpogled v del grajskega vsakdana predvsem v času srednjega in zgodnjega novega veka.⁴⁶

Lončenina

Med številnimi odlomki lončenine z Rajhenburga, ki sodi večinoma v poznosrednjeveški in zgodnjenovoveški čas, izstopa odlomek ostenja rimskodobne posode z vidnimi sledovi lončarskega vretena na notranji strani.

Ostalo lončenino delimo na kuhinjsko in namizno posodje. Prvi sklop predstavlja neglazirana keramika, v glino so primešana različna pustila in pesek, izdelana je na lončarskem vretenu na nožni pogon, žgana pa je večinoma redukcijsko. Redukcijsko žgane, neglazirane posode v Sloveniji prevladujejo približno do 15. stoletja. Največji znani poznosrednjeveški centri lončarske obrti so bili Kamnik, Kranj, Ptuj, Celje, Škofja Loka, Ptuj in Otok pri Dobravi – Gutenwert.⁴⁷ Kuhinjsko posodje je bilo pogosto v neposrednem stiku z ognjem, zato so bile ustrezne tehnološke lastnosti pomembnejše od izgleda. Drugače je bilo z namiznim posodjem, ki je bilo izdelano iz bolj prečiščene glinice in pogosto premazano z glazuro ter barvno okrašeno z različno motiviko.

42 Šašel, Brestanica.

43 http://www.interarch-steiermark.eu/sl/podatkovna_zbirka/predmeti/podrobnosti.html?item=3f85fc10-7ade-11e2-b2b3-e8393528f4bc; dostop 07. 10. 2013.

44 Slabe, Raziskave z arheološko metodo, str. 36.

45 Nabergoj, O zgodovini in drugih zgodbah, str. 111–112.

46 Totalna kolekcija gradbenega materiala v novoveških in modernih nasutjih ni bila smiselna niti izvedljiva, zato je bil opravljen izbor najdb. Po obdelavi bodo najdbe predane v stalno hrambo pristojnemu muzeju (Posavski muzej Brežice).

47 Kos, Keramika v obdobju gotike, str. 213.

Slika 16. Izbor ustij lončenih posod (foto: M. Lavrič).

Od kuhinjske lončenine so zastopani deli različnih loncev, pokrovov in vrčev. V največjem številu so ohranjena ustja in ostenja večjih kuhinjskih loncev različnih oblik (sl. 16). Pojavljajo se odlomki starejših kroglastih loncev kot tudi deli pozno-srednjeveških in zgodnjenovoveških slokih loncev, ki so zastopani v večjem številu. Pri loncih so najpogostejši vertikalni, večkrat profilirani robovi ustij, ki se pojavijo že v začetku 14. stoletja in ostanejo v uporabi še več stoletij.⁴⁸ Znotraj trikotno oblikovanih ustij so zastopani tudi primerki z ovrtnikastim robom, ki so v Sloveniji značilni za čas 13. in 14. stoletja, t. i. visoka ovrtnikasta ustja pa ostajajo v uporabi vse do zgodnjega novega veka.⁴⁹ Nekaj je tudi navzven izvihanih odebeljenih robov ustij, ki so v nekateri literaturi imenovana tudi krempljasta ustja, značilna za čas poznega 13. in začetka 14. stoletja.⁵⁰ Odkrita sta bila tudi odlomka lonca iz temno sivo žgane, dobro prečiščene gline z grafitnim premazom (sl. 17:1), ki posnema kovinsko posodje. Odebeljeno ustje ima na zunanjo stran orientiran rob ustja. Ostenje je okrašeno z mrežo vrezanih rombov, zunanja površina pa je na otip

fina in gladka. Posode iz temno sivo žgane gline so produkt posebne tehnike žganja. Na površini keramike se pri močnem redukcijskem žganju odloži sajasta plast, ki poveča vodoodpornost posode, podobno kot glazura. Tovrstni kuhinjski lonci so v uporabi od 2. polovice 13. do 2. polovice 15. stoletja.⁵¹ Odlomki grafitnih loncev s krempljasto oblikovanimi ustji, na katerih se pojavljajo tudi oznake delavnic, so znani s številnih srednjeveških gradov in samostanov v Evropi, kot sta npr. grad Ružica na Hrvaškem in frančiškanski samostan v romunskem mestu Târgu Mureș. Gre za uvoženo lončenino iz 15. in 16. stoletja, ki je prihajala iz avstrijskih delavnic.⁵²

Med odlomki pokrovov za lonce, od njih je večinoma ohranjen le prijemni gumb, prevladujejo konični, ki so masivni in ravno odrezani; pojavljajo se od druge polovice 14. stoletja do prve polovice 17. stoletja.⁵³ Na slovenskih najdiščih so razmerna pogosti, številni, skoraj v celoti ohranjeni primerki, znani iz Ljubljane.⁵⁴ Od pokrovov z Rajhenburga glede na obliko izstopa del pokrova iz oker žgane gline z manjšim gumbastim držajem in ravno odrezanim ustjem (sl. 17:2), zanj neposrednih analogij nismo našli.

⁴⁸ Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*, str. 59; Brišnik, Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 51; Lamut, *Poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške najdbe*, str. 608; Guštin et al., *Katalog keramičnih najdb*, kat. št. 15, 185, 256.

⁴⁹ Klokočovnik, *Visokosrednjeveška lončenina*, str. 105–106; Štular, *Mali grad*, str. 176, 220; Lamut, *Poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške najdbe*, str. 610.

⁵⁰ Klokočovnik, *Visokosrednjeveška lončenina*, str. 113.

⁵¹ Keller, *Gefässkeramik aus Basel*, str. 117.

⁵² Radić, *Srednjovekovni grad Ružica*, str. 167, kat. št. 318–319; Bencze, *Late Medieval Graphite Ware*, str. 212, kat. št. 1–4.

⁵³ Keller, *Gefässkeramik aus Basel*, str. 92–93.

⁵⁴ Nabergoj, *Lonci, pokrovi posod*.

Slika 17. Izbor keramičnih najdb (foto: M. Lavrič).

K vrču sodita trakasta ročaja iz svetlo rjave žgane gline, od katerih je eden okrašen z rdeče poslikanimi horizontalnimi linijami in vzdolžnim nizom globokih poševnih vrezov.⁵⁵ Z vrezu okrašena ročaja (sl. 17:3) lahko primerjamo z ročajema ročk za vino s Starega gradu nad Podbočjem.⁵⁶ Na prostoru Švice in južne Nemčije se takšni ročaji pojavljajo na vrčih za vodo, tako imenovanih locnatih vrčih, ki sodijo v konec 13. in v začetek 14. stoletja.⁵⁷ Ročaji locnatih vrčev so bili odkriti tudi na Malem gradu v Kamniku.⁵⁸ Poševni vrezi na locnu so pripomogli k večji trdnosti ročajev med samim žganjem.⁵⁹

Med namiznim posodjem so zastopani odlomki čaš (sl. 17:5), pri katerih se na dnu posameznih primerkov pojavlja znak v obliki križa. Na ostenju ene čaše je ohranjen okras s koleščkom v treh vzporednih linijah. Na celjskem območju so tovrstne čaše pogoste, zato jih je Guštin opredelil za čaše vrste Celje, ki imajo okras izdelan z žigom ali s koleščkom. V uporabi so bile predvsem konec 14. in

v 15. stoletju. Na Starem gradu Celje se je na osnovi stratigrafije pokazalo, da je žigosan okras starejši od tistega s koleščkom.⁶⁰

Pogosti so tudi odlomki skled in latvic z različno oblikovanimi ustji ter krožniki s poslikanimi vzorci (sl. 17:4). Večina teh sodi v novi vek. V celoti je ohranjena skleda z izlivom. Od lončene steklenice, ki v Sloveniji in drugod po Evropi sodi med redke najdbe, se je ohranil zgornji del, okrašen z rdečim premazom v obliki dveh ravnih in vmesne valovite črte. Na ozkem vratu ima obročasto odebelitev. Največ primerkov je bilo odkritih na Starem gradu nad Podbočjem.⁶¹

Odkrito je bilo tudi ravno dno miniaturne posode s premerom 2,2 cm, izdelano iz sivo žgane, dobro prečiščene gline (sl. 17:7, tretji z desne). Na zunanji strani dna je žig v obliki križa. Posodica je verjetno služila za shranjevanje začimb ali za serviranje omake. V celoti ali le delno glazirane primerke valjastih in koničnih oblik posodic s konično nogo, datiranih v čas od 15. do 17. stoletja, najdemo npr. na Kozlovem robu, Rihemberku⁶² in Polhovem Gradcu.⁶³

Posebej zanimiva je keramična posoda z luknjo v ostenju, zaenkrat še neznane funkcije (sl. 17:6). Gre za zelo masivno posodo iz svetlo sivo žgane gline s primesmi, na notranji strani je ožgana. Dno je ravno, na notranji strani rahlo izbočeno. Dokaj debelo ostenje posode je okrašeno s širokimi koncentričnimi vrezi, ki so posledica izdelave na lončarskem vretenu. Po obliki sodeč bi lahko šlo za zgodnejši tip pečnice, t. i. lončasto pečnico z okroglim ustjem, ki se v Švici pojavlja v času od konca 12. do 1. polovice 14. stoletja, a zmoti večja odprtina v ostenju, ki za pečnice ni značilna.⁶⁴ Bolj verjetna je razlaga, da gre za posodo za shranjevanje živil. Luknja v ostenju bi bila lahko namenjena preprosto za prezračevanje posode, da se živila niso pokvarila. Še dandanes so v uporabi posode z luknjo v ostenju za hranjene čebule.⁶⁵

Okras na rajhenburških srednjeveških posodah je sicer bolj redek, vseeno pa najdemo tudi okras vrezanih valovnic na ostenju v dveh linijah, okras s koleščkom, okras vrezanih mrežasto prekrizanih rombov, okras členjenja z odtisom prsta na plastično rebro, slikanje in različne kombinacije okrasnih tehnik. Analogije za tovrstno okrasje najdemo na srednjeveški lončenini z različnih najdišč po Sloveniji. Na nekaj primerih imamo na dnu loncev, čaš in miniaturne posode ohranjen reliefno izbočen znak v

⁵⁵ Tovrsten ročaj je bil najden že pri arheoloških raziskavah dvorišča leta 1978, gl.: Slabe, Raziskave z arheološko metodo, str. 41.

⁵⁶ Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*, str. 162–163 in 219, kat. št. 411, 421.

⁵⁷ Gross, *Die Bügelkanne*, str. 71; Gross, *Mittelalterliche Keramik*, str. 102.

⁵⁸ Štular, *Mali grad*, str. 196. 304, T. 25:5.

⁵⁹ Gross, *Die Bügelkanne*, str. 71.

⁶⁰ Guštin, *Celjske čaše*, str. 157–158.

⁶¹ Guštin et al., *Podbočje*, str. 81, sl. 22:9–10; Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*, str. 61.

⁶² Žbona Trkman, *Grajska zapuščina*, str. 26–27, sl. 12–13.

⁶³ Železnikar, *Graščina v Polhovem Gradcu*, str. 330, T.10:19; 17:34–35.

⁶⁴ Roth Heege, *Ofenkeramik und Kachelofen*, str. 41–42.

⁶⁵ Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*, str. 60.

obliki križa (sl. 17:7), ki se na srednjeveški lončenini pogosto pojavlja. Po mnenju Nabergoja tovrstni znaki, v literaturi imenovani tudi *Bodenmarken*, niso enaki lončarskim znakom (*Töpfermarken*), ki se pojavljajo na ustjih loncev ali na ročajih vrčev.⁶⁶ Pri znakih na dnu posod gre preprosto za znake izdelovalca ali signature lončarja. O pomenu znaka v obliki križa obstajajo različna mnenja. Nekateri raziskovalci trdijo, da ima križ na slovanski lončenini simbolni pomen, ki pozneje postane zgolj dekorativni element, spet drugi mu pripisujejo magično moč.⁶⁷

Pečnice

Na Rajhenburgu je bilo odkrito razmeroma majhno število poznosrednjeveških in novoveških pečnic. Med najstarejše pečnice, delane v kalupu, sodijo tri delno ohranjene oploščene pečnice skledastega tipa z ornamentirano osrednjo reliefno ploskvijo, ki so značilne za čas od sredine 15. stoletja do zgodnjega 16. stoletja.⁶⁸ Na dveh pečnicah je ohranjen spodnji del noge figure, obute v škorenj (sl. 18:2), na tretji pa stiliziran rastlinski okras (sl. 18:1). V največjem številu so ohranjeni odlomki zeleno glaziranih oploščenih pečnic, večinoma s pravokotnim, relativno plitkim obodom, ki sodijo v čas od 15. do 18. stoletja. Med zgodnjenovoveškimi pečnicami gre izpostaviti primer pečnice s t. i. tapetnim vzorcem (sl. 18:3), ki so bile predvsem v 2. polovici 16. in začetku 17. stoletja priljubljena dekoracija peči v jugovzhodni Evropi in na Hrvaškem.⁶⁹ Odlomek osrednje plošče je izdelan iz dobro prečiščene gline svetlo opečnate barve. Ploskev z rumeno, rjavo in zeleno glazuro je okrašena s pravokotno križajočimi se profiliranimi rebri, razdeljenimi na kvadratna polja, v katerih so štirilistne rozete. Pečnice s podobnimi motivi so znane s številnih najdišč v Sloveniji, kot so grad Šalek v Velenju, Stari grad nad Podbočjem, Ljubljanski grad, Špeličeva hiša v Črnomlju in Novo mesto.⁷⁰ Nekoliko mlajša je temno zeleno glazirana pečnica z motivom operutničene angelske glave (*putto*) in hrastovim listom na spodnji strani (sl. 18:4), ki se v številnih različicah pojavlja na venčnih pečnicah 16. stoletja.⁷¹ Podobe angelov, ki ponekod prehajajo v groteskne maske ali figure, predstavljajo figure,

Slika 18. Izbor poznosrednjeveških (1, 2) in novoveških (3, 4) pečnic (foto: M. Lavrič).

predstavljajo stranski motiv, zato so v večini primerov upodobljene v kotih oploščenih pečnic. Podobne pečnice, značilne za konec 16. stoletja in 17. stoletje, so bile najdene na Ljubljanskem gradu. V Avstriji sodijo tovrstne pečnice v 17. stoletje.⁷²

Ostale keramične najdbe

Od keramičnih uporabnih predmetov je bila najdena pipa za kajenje tobaka, izdelana v kalupu, t. i. vzhodnega ali mediteranskega tipa (sl. 17:8). Podtipe ločimo po delavnicah v različnih delih Evrope, poznamo pa štiri glavne: avstrijsko-madžarski, turški, italijanski in hrvaški podtip.⁷³ Skoraj v celoti ohranjena pipa z Rajhenburga sodi med t. i. avstrijsko-madžarske pipe. Izdelana je iz dobro prečiščene opečnato rdeče žgane gline brez vidnih primesi. Glavo oz. čašico krasijo vtisnjene rastlinske vejice. Greben v obliki črke V na spodnji strani čašice je narejen s koleščkom, sredi cevi je vtisnjen pečat v krogu, na koncu cevi pa je ohranjena kovinska mrežica. Pipa z Rajhenburga predstavlja mlajšo obliko avstrijsko-madžarskega podtipa pipe, ki so jih med 17. in 19. stoletjem izdelovali na območju nekdanje habsburške monarhije. Tovrstne pipe so imele ponavadi na eni strani cevi vtisnjen

⁶⁶ Nabergoj, Srednjeveška keramika iz Ljubljane in Ljubljane, str. 50.

⁶⁷ Klokočovnik, *Visokosrednjeveška lončenina*, str. 126–129.

⁶⁸ Stopar, *Poznogotske pečnice s celjskega območja*, str. 277.

⁶⁹ Brych, *Kachle doby gotické, renesanční a rané barokní*; Guštin, Horvat, *Ljubljanski grad – pečnice*, str. 86.

⁷⁰ Brišnik, Ravnikar, *Grad Šalek*, str. 47–48; Predovnik, *Trdnjava Kostanjevica*, str. 67; Guštin, Horvat, *Ljubljanski grad – pečnice*, str. 76–77; Udovč, Breščak, *Poznogotske in renesančne pečnice iz Novega mesta*, str. 72.

⁷¹ Stopar, *Renesančne pečnice s celjskega območja*, str. 72.

⁷² Svoboda, *Alt-Salzbürger Hafnerkunst*, str. 81, kat. št. 158.

⁷³ Bekić, *Uvod u problematiku glinenih lula*, str. 252–254.

Slika 19. Novca z Rajhenburga: Hadrijanov as (1), soldo doža Giovannija I. Cornerja (2) (foto: M. Lavrič).

pravokotni pečat z imenom mojstra oziroma delavnice, na drugi pa okrogel reliefni žig z grbom ali portretom ipd. Najbolj pogosto zastopane so pipe iz kraja *Schemnitz* (Banska Štiavnica) na Slovaškem, kjer so bile v 19. stoletju znane delavnice pip, v lasti oz. upravljanju družin König, Gross in drugih.⁷⁴ Cela paleta raznovrstnih pip, med katerimi se pojavljajo tudi pipe avstrijsko-madžarskega izvora, je bila najdena v Ljubljani.⁷⁵

Kovina

Najstarejša kovinska najdba je bronast rimski novc, ki je ležal v malti kamnitega tlaka romanske veže. Gre za Hadrijanov (117–138) as, kovan v Rimu v letih 134–138 (*sl.* 19:1). V ruševinskem taponu v severnem delu prostora *p10–p13* je bil najden beneški soldo, kovan med letoma 1625 in 1629 (*sl.* 19:2; dož Giovanni I. Corner oz. Cornaro).⁷⁶ Na romanskem tlaku v veži je bil najden še vrtljiv kovan ključ z rombično oblikovano glavo, polno nogo kvadratnega prereza in pravokotno brado z zarezo na

Slika 20. Železna ključ (1) in sveder (2) ter odlomek steklenega keliba (3) (foto: M. Lavrič).

spodnji strani (*sl.* 20:1). Po dolžini noge (8,5 cm) bi ključ lahko sodil v skupino ključev za odpiranje/zapiranje vrat.⁷⁷ T. i. gotski ključ z rombično glavo so bili v uporabi od 13. do 15. stoletja, glede na enostavno oblikovano brado sodi rajhenburški primerek v zgodnejši čas, morda že v 13. stoletje. Podobni ključji so znani npr. z visokosrednjeveškega Malega gradu v Kamniku ali iz Ljubljane na začetku Črne vasi, kjer je bil ključ z nekoliko dodelano brado sprijet skupaj z oglejskimi srebrniki. Novci in ključ so bili verjetno vsebina mošnjčka, ki ga je lastnik glede na najmlajši novc izgubil okoli leta 1220.⁷⁸

Od obrtniškega orodja se je ohranil železen sveder za les (*sl.* 20:2) z dolgim telesom pravokotnega prereza, s poškodovanim spiralnim rezilom, spiralno oblikovano konico in sploščenim polkrožnim zaključkom za nasaditev na lesen držaj. Svedri so se skupaj s kladivi uporabljali za obdelavo lesa, kamna ali kovine. Različno oblikovani svedri so bili najdeni v reki Ljubljani,⁷⁹ številni primerki pa so znani z Otoka pri Dobravi,⁸⁰ Starega gradu nad Podbočjem, Bratislave⁸¹ in pustote Sarvaly na Madžarskem.⁸² V splošnem se svedri, dleta in še nekatera druga obrtniška orodja skozi čas oblikovno niso dosti spremenjala, zato jih je težko natančno časovno opredeliti.

⁷⁴ Bekić, Uvod u problematiku glinenih lula, str. 255–256; Milošević, Topić, Keramičke lule, str. 297–328; Gusar, Arheološki nalazi keramičkih lula, str. 300; Gačić, Lule iz muzejskih zbirki Srbije, str. 31–35.

⁷⁵ Veršnik, Pipe za kajenje tobaka.

⁷⁶ Za opredelitvi novcev gre zahvala dr. Alenki Miškec in dr. Andreju Šemrovu, oba Numizmatični kabinet NMS.

⁷⁷ Štular, Mali grad, str. 81–82, 86, 281, T.2:5–6, 8–9.

⁷⁸ Žargi, Srednji vek, »druga železna doba«, str. 182–183; Veršnik, Ključ z oglejskimi srebrniki.

⁷⁹ Nabergoj, Dleti in svedri; kladivo in klešče.

⁸⁰ Šribar, Stare, Otok pri Dobravi, str. 26–27.

⁸¹ Polla, Bratislava, str. 332, T. XXXI: 3,7–8.

⁸² Holl, Parádi, Das mittelalterliche Dorf Sarvaly, str. 60–61, sl. 170:3, 125:9, 131:17.

Steklo

Najdenih je bilo razmeroma malo odlomkov steklenih predmetov, večinoma sodijo v novi vek ali celo subrecentni čas. Izstopata pa odlomka steklenega keliha in kozarca. Pri enem gre za spodnji del kupe keliha biserovinastega videza z nodusom ali svitkastim jabolkom, ki povezuje kupo z nogo keliha, ki pa se ni ohranila (sl. 20:3). Pri drugem odlomku gre za del oboda kozarca, ustje je okrašeno s slikanim okrasom in vrezi v obliki mrežasto prekrizanih rombov, ostenje pa narebreno. Oba odlomka sodita v novi vek, analogije najdemo med posodami iz ljubljanskih steklarn, ki so delovale od dvajsetih let 16. stoletja naprej.⁸³

VIRI IN LITERATURA

OKRAJŠAVE

CIL III: Mommsen, Theodor (ur.): *Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae borussicae editum*, vol. III, ps. 2. Berolini: apud Georgium Reimerum, 1873 (+ Suppl.: Mommsen, Theodor, Otto Hirschfeld, Alfred von Domaszewski [ur.]: *Inscriptionum Orientis et Illyrici Latinarum supplementum*, ps. 2. Berolini: apud Georgium Reimerum, 1902).

NENATISNJENI VIRI IN LITERATURA

- Bricelj, Maja, Maja Lavrič, Nika Veršnik, Jernej Rihter: *Arheološke raziskave ob prenovi gradu Brestanica – grad Rajhenburg*. Ljubljana, 2013 (poročilo ZVKDS, CPA).
- Gaspari, Andrej: *Rimski mostovi v Sloveniji*. Ljubljana, 1996 (diplomsko delo, Oddelek za arheologijo FF v Ljubljani).
- Karo, Spela: *Ozemlje današnje Slovenije med avarskimi vojnami in madžarskimi vpadi v luči arheoloških najdb*. Ljubljana, 1997 (doktorsko delo, Oddelek za arheologijo FF v Ljubljani).
- Klokočovnik, Ines: *Visokosrednjeveška lončenina v Sloveniji (11.–13. stoletje)*. Ljubljana, 2010 (diplomsko delo, Oddelek za arheologijo FF v Ljubljani).
- Mušič, Brane, *Poročilo o geofizikalni raziskavi na lokaciji: Brestanica – grad Rajhenburg*. Ljubljana, 2000 (poročilo izvajalca za ZVKDS, OE Ljubljana).
- Slabe, Marijan: *Brestanica. Arheološka raziskovalna akcija na grajskem dvorišču v letu 1978*. Ljubljana, 1979 (poročilo, Ljubljanski regionalni zavod za spomeniško varstvo).

Štular, Benjamin: *Mali grad. Visokosrednjeveški grad v Kamniku*. Ljubljana 2007 (doktorsko delo, Oddelek za arheologijo FF v Ljubljani).

Železnik, Alenka: *Konservatorski program za Grad Rajhenburg*. Ljubljana, 2007 (tipkopijsni elaborat, ZVKDS, OE Ljubljana).

OBJAVLJENA LITERATURA

- Baš, Angelos: *Savinjski splavarji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1974.
- Bekić, Luka: Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XXXII/XXXIII, 1999–2000, str. 249–279.
- Bencze, Ünige: Late Medieval Graphite Ware in the Targu Mureş Franciscan Friary and the Study of Imported Pottery in Transylvania. *Mariusia* 30, 2010, str. 205–212.
- Brišnik, Danijela, Tone Ravnikar: *Grad Šalek*. Velenje: Založništvo Pozoj, 1999.
- Brych, Vladimír: *Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní: Vyběrový katalog Národního muzea v Praze*. Praha: Národní muzeum, 2004.
- Deschmann, Karl: Die jüngst aufgefundenen Meilensteine aus Unter-Krain. *Mitteilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* n. F. 13, 1887, str. LXXXIV–LXXXVII.
- Dular, Janez: Sava v bronasti in železni dobi. *Ukročena lepota. Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peternel). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 39–41.
- Gačić, Divna: *Lule iz muzejskih zbirki Srbije*. Novi Sad: Muzej grada Novog Sada, 2011.
- Gaspari, Andrej: Zbirka keltskih in zgodnjericinskih predmetov iz Save med Spodnjimi Guntami in Brestanico. *Potopljena preteklost: Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji* (ur. Andrej Gaspari, Miran Erič). Radovljica: Didakta 2012, str. 329–336.
- Gross, Uwe: Die Bügelkanne, eine Hauptform der süddeutschen keramik des Hoch- und Spätmittelalters. *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 7, 1991, str. 69–77.
- Gross, Uwe: *Mittelalterliche Keramik zwischen Neckarmündung und Schwäbischer Alb*. – Forschungen und Berichte der Archäologie des Mittelalters in Baden-Württemberg 12, 1991.
- Gusar, Karla: Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru. *Prilozi instituta za arheologiju* 25, 2008, str. 135–154.
- Guštin, Mitja, Martin Horvat: *Ljubljanski grad – pečnice*. *Archaeologia historica Slovenica* 1, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 1994.

⁸³ Kos, Žvanut, *Ljubljanske steklarne v 16. stoletju*, Kos, Odlomki posod, kat. št. 160, 388–389.

- Guštin, Mitja, Mirjam Jezeršek, Nataša Prošek: Katalog keramičnih najdb iz Celja. *Srednjeveško Celje* (ur. Mitja Guštin). Archaeologia historica Slovenica 3, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001, str. 195–238.
- Guštin, Mitja, Radovan Cunja in Katarina Predovnik: *Podbočje: Stari grad*. Posavski muzej Brežice, knjiga 9. Brežice: Posavski muzej, 1993.
- Guštin, Mitja: Celjske čaše: Srednjeveške in zgodnjenovoveške lončene čaše na Slovenskem. *Srednjeveško Celje* (ur. Mitja Guštin). Archaeologia historica Slovenica 3, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2001, str. 139–193.
- Guštin, Mitja: *Libna*. Posavski muzej Brežice, knjiga 3. Brežice: Posavski muzej, 1976.
- Guštin, Mitja: *Prvi poljedelci (Savska skupina lengyelske kulture)*. Annales Mediterranea. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za dediščino Sredozemlja, Založba Annales, 2005, str. 7–17.
- Holl, Imre, Nándor Parádi: *Das Mittelalterliche Dorf Sarvally*. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest: Akadémiai kiadó, 1982.
- Horvat, Milena: Prvi prebivalci v Posavju. *Ukročena leptica: Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peternel). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 25–35.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark mit historischen Notizen und Anmerkungen II*. Graz: Leykam, 1885.
- Kahl, Hans-Detrich: *Der Staat der Karantanen: Fakten, Thesen und Fragen zu einer Frühen Slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)*. Situla 39, Supplementum = SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede. Razprave 20 (Dodatek k zborniku Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo [ur. Rajko Bratož]), Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, SAZU, 2002.
- Karl, Stephan, Gabriele Wrolli: *Der Alte Turm im Schloss Seggau zu Leibnitz: Historische Untersuchungen zum ältesten Bauteil der Burgenanlage Leibnitz in der Steiermark*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 55, Wien: Lit-Verlag, 2011.
- Keller, Cristine: *Gefäßkeramik aus Basel: Untersuchungen zur spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Gefäßkeramik aus Basel: Typologie – Technologie – Funktion – Handwerk*. Materialhefte zur Archäologie in Basel, Heft 15A (Text) in 15B (Katalog). Basel: Archäologische Bodenforschung des Kantons Basel-Stadt, 1999.
- Knific, Timotej: Naselitev Slovanov v Posavju. *Ukročena leptica: Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peternel). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 77–84.
- Koropec, Jože: Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. *Brestanica: Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 45–77.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I*. Ljubljana: Leonova družba, 1902.
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III*. Ljubljana: Leonova družba, 1911.
- Kos, Mateja, Maja Žvanut: *Ljubljanske steklarne v 16. stoletju in njihovi izdelki*. Viri. Gradivo za materialno kulturo Slovencev 1. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1994.
- Kos, Mateja: Keramika v obdobju gotike. *Gotika v Sloveniji: Svet predmetov* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej, 1995, str. 203–215.
- Kos, Mateja: Odlomki posod, kat. št. 160.: *Ljubljana: Kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk et al.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 388–389.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek: Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Zbirka ZRC 20, Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, Littera Picta, 1998.
- Kosi, Miha: Predurbane ali zgodnjeurbane naselbine? (*Civitas Petouia, Carnium/Creina* in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku I. del). *Zgodovinski časopis* 59/3–4, 2005, str. 269–331.
- Lamut, Brane: Poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške najdbe s Ptuja. *Ptujski arheološki zbornik ob 100 letnici muzeja in muzejskega društva* (ur. Brane Lamut). Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 601–627.
- Milošević, Branka, Nikolina Topić: Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta*, Vd. III, No. 38, prosinac 2011, str. 297–328.
- Nabergoj, Tomaž: Dleti in svedri; kladivo in klešče, kat. št. 137. *Ljubljana: Kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk et al.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 360–361.
- Nabergoj, Tomaž: Lonci, pokrovi posod, kat. št. 131. *Ljubljana: Kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk et al.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 352–353.
- Nabergoj, Tomaž: O zgodovini in drugih zgodbah, ki še niso napisane. Izbrane arheološke najdbe iz srednjega veka na območju Posavja. *Ukročena leptica: Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peternel). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 102–116.
- Nabergoj, Tomaž: Srednjeveška keramika iz Ljubljane in Ljubljanice. *Argo* 42/1, 1999, str. 39–58.
- Petru, Peter: Rimska cesta Neviodunum – Celeia in vloga Brestanice v starejših arheoloških obdobjih. *Brestanica: Zbornik člankov in razprav* (ur. J.

- Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 13–22.
- Polla, Belo: *Bratislava: Západné suburbium (výsledky archeologického výskumu)*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo, Bratislava: Slovenské národné múzeum, 1979.
- Predovnik, Katarina: *Trdnjava Kostanjevica nad Starim gradom nad Podbočjem*. – *Archaeologia historica Slovenica* 4, Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, 2003.
- Radić, Mladen, Zvonko Bojčić: *Srednjovjekovni grad Ružica*. Osijek: Muzej Slavonije, 2004.
- Roth Heege, Eva: *Ofenkeramik und Kachelofen: Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL): Mit einem Glossar in siebzehn Sprachen*. Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 39. Basel: Schweizerischer Burgenverein, 2012.
- Slabe, Marijan: Raziskave z arheološko metodo na Brestaniškem gradu. *Brestanica: Zbornik člankov in razprav* (ur. Jože Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 23–44.
- Stopar, Ivan: Grad Brestanica. *Krško skozi čas. 1477–1977: Zbornik ob 500-letnici mesta*. Krško: Skupščina občine, 1977, str. 127–151.
- Stopar, Ivan: Grajski objekti v salzburskem Posavju. *Brestanica: Zbornik člankov in razprav* (ur. J. Curk). Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 78–106.
- Stopar, Ivan: Poznogotske pečnice s celjskega območja. *Varstvo spomenikov* 20, 1976, str. 275–306.
- Stopar, Ivan: Rajhenburg (Reichenburg), grad. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, peta knjiga: Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993, str. 95–103.
- Stopar, Ivan: Renesančne pečnice s celjskega območja. *Varstvo spomenikov* 21, 1977, str. 63–100.
- Stopar, Ivan: Turn v Brestanici (Turm), dvorec. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, peta knjiga: Med Kozjanskim in porečjem Save*, Ljubljana: Viharnik, 1993, str. 134–136.
- Svoboda, Christa: *Alt-Salzbürger Hafnerkunst: Model und Kacheln des 16. bis 18. Jahrhunderts aus der Strobl-Werkstatt: Sonderausstellung vom 3. 7. bis 27. 9. 1981 im Bürgerspital*. Salzburg: Salzburger Museum Carolino-Augustinum, 1981.
- Šašel, Jaroslav: Brestanica. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za arheologijo, DZS, 1975, str. 248.
- Šašel, Jaroslav: Dunaj (Mladovine). *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za arheologijo, DZS, 1975, str. 260.
- Šašel, Jaroslav: Rimske ceste v Sloveniji. *Arheološka najdišča Slovenije*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za arheologijo, DZS, 1975, str. 74–88.
- Šebek, Živko: *Krško: življenje z reko Savo*. Krško: Nevioudunum, 2009.
- Šribar, Vinko, Vida Stare: *Srednjeveško naselje Otok pri Dobravi: Arheološka pričevanja o nastajanju slovenskih mest*. Ljubljana: Narodni muzej, 1981.
- Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik* (ur. Matjaž Bizjak), Loški razgledi. Doneski 11. Ljubljana-Škofja Loka: ZRC, 2005, str. 35–48.
- Štih, Peter: Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku. *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze 1* (ur. Rajko Bratož), Situla 39 = SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede. Razprave 18, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, SAZU, 2000, str. 355–394.
- Udovč, Katarina, Danilo Breščak: Poznogotske in renesančne pečnice iz Novega mesta. *Varstvo spomenikov* 44, 2008, str. 70–85.
- Veršnik, Nika: Ključ z oglejskimi srebrniki, kat. št. 112. *Ljubljana: Kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk et al.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 332–333.
- Veršnik, Nika: Pipe za kajenje tobaka, kat. št. 167. *Ljubljana: Kulturna dediščina reke* (ur. Peter Turk et al.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 396–397.
- Wolfram, Herwig: *Salzburg, Bayern, Österreich: Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergzbd. 31, Wien-München: Oldenbourg, 1995.
- Žargi, Matija: Srednji vek – »druga železna doba«. *Gotika v Sloveniji: Svet predmetov* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1995, str. 175–186.
- Žbona-Trkman, Beatriče: *Grajska zapuščina: Katalog ob razstavi keramike in stekla 14.–17. stoletja*. Grad Dobrovo, 1991.
- Železnikar, Janja: Graščina v Polhovem Gradcu. *Arheološki vestnik* 53, 2002, str. 301–371.

S U M M A R Y

Archaeological investigations at the Rajhenburg castle

The gradually built complex of Castle Rajhenburg was adapted to the morphology of the steep rocky hill and therefore built on a surface in the shape of an irregular polygon. Based on the findings of the latest research, which revealed the location of the entrance into the Romanesque castle, it can be

said that the ground plan of the castle was already defined by its original design. Investigations in the vestibule revealed that the entrance was almost in the same place as the entrance with a preserved Renaissance portal is today. The threshold of the Romanesque gate was discovered 2,5 m to the south, inside the vestibule. It was built into the paved walking surface and delimited by two buildings, one on the east and one on the west side. The walking surface of the Romanesque entry and the courtyard was paved with large flagstones bound with mortar. Stratigraphic relations clearly indicate that the pavement was created together with the two flanking edifices built in the Romanesque technique, the small gate tower and a later demolished building to the West. According to the small finds, the original entrance with pavement was in use at least until the late Gothic period. The still existing building east of the vestibule was once interpreted as a small gate tower added in the 17th century. The latest research, however, indicates that it was built in the Romanesque period. Another new discovery is a semicircular portal that led into the northwestern tower (p6) through its south wall. It was accompanied by a construction of flagstones and mortar, probably a remainder of a low staircase. The location of the Romanesque entrance into the palas was revealed when a test trench was excavated in the narrow passage between the northern palas wall and the Renaissance staircase, which leads to the arcades of the courtyard (p23). There, a semicircular Romanesque portal was discovered in the northern wall of the palas, moved westwards from the axis of the palas. The portal was walled in before the vaulting of the palas – which was probably connected with the rearrangement of floor levels in the entire complex.

In the Renaissance period, probably soon after 1600, the castle was thoroughly rebuilt: arcades were built in the courtyard, and floor levels in different parts of the complex were probably rearranged and unified. An extension (p2) was built against the southern wall of the Romanesque tower,

east of the gate (p3). The building to the West, between the northwestern tower and the gate, was removed and replaced with a new one (p4-p5). In the newly constructed building west of the vestibule (p4-p5), the foundation of a stone spiral staircase was documented.

It was certainly then that a new semicircular rusticated portal with the coat of arms of the Gall-Gallenstein family on the headstone was constructed. While the entrance to the castle is in the axis of the original entrance, the portal was moved nearly 2,5 m to the north, and raised for about 1 m. The gradient of the terrain in the interior courtyard was thus eased. The portal could be raised because the level of the outer castle ward was raised as well, and that was made possible because at the same time a bridge was built across the moat.

The castle courtyard was dug up several times in the past; at first due to pavings and rain drainage, later also because of different infrastructural conduits. During the 2011–2012 investigations, we traced these excavations, which were especially dense in the vestibule area. In the western part of the courtyard the rock basis is very high and it slopes down towards the entrance. The consequence is that the majority of drainage channels led into the moat. In the central part, several channels made of stones and bricks were documented. They led into the castle cistern and are associated with the time when the Trappist monks occupied the castle and the well no longer had its function. In the outer ward area – in the moat, northwest from the bridge, foundations of 19th century buildings were documented under thick layers of fills and levelling deposits. On the southwestern side, the position of rock basis and a walking surface from the time of the Trappist monastery were documented. Also two walls, parallel to the moat, were discovered. They were constructed together with the bridge (after 1600, the time of the construction of the entrance portal). They were probably parapet walls, enclosing the relatively deep moat.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 7.025.3:719:728.83(497.4Brestanica)

Prejeto: 6. 11. 2013

Alenka Železnik

univ. dipl. umetnostna zgodovinarica, konservatorska svetovalka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, OE Ljubljana,
Tržaška 4, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: alenka.zeleznik@zvkd.si

Grad Rajhenburg in njegova prenova

IZVLEČEK

Celostna prenova gradu, pričeta konec aprila 2011 in končana v vsega trinajstih mesecih konec junija 2012, pomeni uresničenje skoraj pol stoletja trajajočih prizadevanj lokalne skupnosti, države, društev, združenj, strokovnih inštitucij in njihovih strokovnjakov ter drugih zainteresiranih za prezentacijo in revitalizacijo enega najstarejših in najpomembnejših gradov na Slovenskem. Zadnja celostna prenova predstavlja nadgradnjo prenovitvenih posegov, ki so z leta 1976 pričeti načrtnimi raziskavami in postopnimi prenovami razkrile stavbni razvoj grajske arhitekture in njegove izjemne spomeniške vrednote. V prispevku je podan pregled sanacijskih in konservatorsko restavratorskih posegov od njenih začetkov do zadnje celostne prenove.

KLJUČNE BESEDE

Rajhenburg, grad, prenova, spomeniško varstvo, konservatorstvo, restavratorstvo

ABSTRACT

RAJHENBURG CASTLE AND ITS RENOVATION

The overall renovation of the castle, begun in April 2011 and completed only thirteen months later, at the end of June 2012, signifies the fulfilment of nearly fifty-year efforts by the local community, the state, various societies, association, professional institutions and their experts, as well as other individuals interested in the presentation and revitalisation of one of the oldest and most important castles in Slovenia. The last overall renovation is the continuation of major construction works that have, together with planned research begun in 1976 as well as gradual renovations, shed light on the architectural development of the castle's architecture and its remarkable monumental value. The paper provides an overview of the rehabilitation and conservation-restoration works from its beginnings to the last overall renovation.

KEY WORDS

Rajhenburg, castle, restoration, monument conservation, conservation, restoration

Prenove in nastanek muzejskih zbirk v preteklosti

Grad Rajhenburg, danes prepoznan kot eden najstarejših in najpomembnejših srednjeveških gradov na Slovenskem, je bil še desetletje po drugi svetovni vojni spomeniški službi neznan. Dr. Marijan Zadnikar, konservator Zavoda za spomeniško varstvo LRS je leta 1956 po obisku gradu, v katerem so bili po drugi svetovni vojni urejeni zapori oz. Kazensko popoljševalni dom Brestanica, zapisal: »*Ker gradu v Brestanici nimamo evidentiranega in v vseh povojnih letih stavba s stališča spomeniškega varstva ni bila obiskana, je bil izvršen ogled, da se ugotovi njegova spomeniška pomembnost ter gradbeno in ohranitveno stanje ... Po podrobnem pregledu vseh prostorov in kleti se je dalo z gotovostjo ugotoviti le to, da sega jedro stavbe z urejeno kamnito gradnjo, ki je zlasti dobro vidna v jugozahodnem delu in v severnem okroglem stolpu, v gotsko dobo, na kar kaže vrsta različnih kamnoseških znakov na kamnitih blokih tega okroglega stolpa ... Iz vsega tega bi sklepali, da je jedro sedanje stavbe vsaj gotsko iz prve polovice 15. stoletja z morebitnimi starejšimi substrukcijami in da je bilo v 17. stoletju prezidano ... Ohranitveno stanje je izredno dobro. Vsa streha je bila leta 1953 popolnoma preložena in vse notranje fasade obnovljene. Zal so tu napravili napako, da so stene obnovili v zelenem špricanem ometu in vse kamnite dele prebelili ter imitirali marmor. V teku so obnovitvena dela na lesenih delih oken in vrat.*«¹

Leta 1967, leto po ukinitvi zaporov, si je grad ogledal dr. Ivan Komelj, konservator Zavoda za spomeniško varstvo LRS in ugotovil: »*Spodnji grad v vzhodni grajskega hraba je prazen, danes je že brez oken, polagoma prehaja v stanje opuščene gradu in nazadnje v razvalino. Prav nič boljše ni stanje gornjega gradu – Rajhenburga. Stavbo so izpraznili, uredili so še razstavo ... Stavbo stanje je še kolikortoliko zadovoljivo, okolica tudi še ni zapuščena, vendar kot smo že zgoraj povedali, se ponuja resna nevarnost, da bo tudi ta grad pričel propadati, če se ne bo našel kak resnejši uporabnik ...*«² Razstava, omenjena v poročilu, je bila prvi korak k temu, da se zle slutnje konservatorja niso uresničile in da grad po zaslugi entuziastov ni delil usode marsikaterega gradu na Slovenskem. Prva muzejska zbirka, posvečena slovenskim izgnancem med drugo svetovno vojno, ko so imeli Nemci v gradu preselitveni urad za izgon Slovencev,³ odprta leta 1968, pomeni začetek umeščanja novih muzejskih vsebin v grad. Zbirka je bila postavljena v štirih prostorih drugega nadstropja, pri prenovi katerih spomeniška služba ni sodelovala.

Dve leti po odprtju prve, v strokovni in širši javnosti izjemno dobro sprejete razstave, so se tako na

lokalni kot republiški ravni pričele aktivnosti za postopno revitalizacijo gradu, za dopolnitev obstoječe zbirke in postavitev nove, posvečene političnim zapornikom in internirancem.⁴ Že leta 1971 je bila razstava o slovenskih izgnancih dopolnjena in razširjena v dva prostora ter leta 1975 v še enega, tako da je njena dokončna postavitev obsegala vse prostore v drugem nadstropju vzhodnega in južnega trakta.

V prizadevanja za revitalizacijo gradu je bila od leta 1970 vključena tudi spomeniška služba. Zavod za spomeniško varstvo Socialistične republike Slovenije je grad leta 1974 vključil v publikacijo *Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki I. kategorije*⁵ in ga istega leta zaradi njegove umetnostnozgodovinske vrednosti z odločbo razglasil za spomenik I. kategorije.⁶

Za občino Krško pristojen tedanji Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana je leta 1970 pripravil program konservatorskih del na gradu, ki se »*v listinah imenuje že v 9. stoletju, zaradi česar ga uvrščamo med najstarejše izpričane gradove na Slovenskem... Letos so se izselili zadnji stanovanjci, tako da je objekt pripravljen za nujne spomeniško prezentacijske in revitalizacijske posege, izmed katerih naštejemo zlasti: sondažna dela, ki bodo omogočila eksaktno opredelitev arhitekturnega razvoja gradu, odstranitev prezidav in predelav, ki spomeniško degradirajo objekt in so zlasti posledica zadnje namembnosti objekta – kaznilnica, ureditev okolja gradu in dostopov, ureditev objekta za kulturne in turistične dejavnosti po programu Zavoda za spomeniško varstvo*« s poudarkom »*na prezentaciji arkadnega dvorišča kot prizorišča osrednje slovesnosti v spomin na 30. obletnico začetkov izseljevanja Slovencev po nemškem okupatorju 4. julija 1971 na brestaniškem gradu*«.⁷

Po ogledu gradu leta 1974 in sprejetih sklepih konservatorjev pristojnega zavoda »... vsi dimniki, rezen dimnika v kuhinji in galeriji samorastnikov, kakor tudi dimnik na dvoriščni strani nasproti vhoda v grad, se ukinejo do strešine ... Na vseh strešinah gradu se odpravijo vse okenske odprtine in uredijo po potrebi strešne odprtine v obliki odprtih ohranjenih na dvoriščni strešini. Število odprtih naj bo minimalno. Na dvoriščni strani vzhodnega trakta nad arkadnim delom, ki je prekrito s pločvino, se le-ta odstrani in nadomesti

1 Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Dr. Marijan Zadnikar, Poročilo o službenem potovanju v Brestanico dne 8. 11. 1956.

2 Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Iz poročila o službenem potovanju dr. Ivana Komelja dne 14. 3. 1967.

3 Primerjaj prispevek Irene Fürst v tej publikaciji.

4 Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Zapisnik s posveta predstavnikov Republiškega odbora ZZB NOV Slovenije, članov Republiških komisij ZZB NOV Slovenije, zastopnikov muzejev revolucije, predstavnikov družbeno političnih organizacij Brestanice in občine Krško z dne 28. 1. 1970. Spomeniško službo je na posvetu zastopal konservator Zavoda za spomeniško varstvo SR Slovenije dr. Ivan Komelj.

5 Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki I. kategorije, str. 21.

6 Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Odločba reg. št. 1115.

7 Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Konservatorska dela na brestaniškem gradu, Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana, Ljubljana, december 1970.

z novo strebo ... Vsi prisotni sklenejo, da je potrebno urediti dvoriščne fasade. (Očistiti stebre naknadnih premazov do kamnite osnove, s fasad se odstrani obrizg do poslikane osnove. Poslikana osnova naj se obnovi.)⁸ je bila naslednje leto obnovljena strešna konstrukcija ter delno zamenjana strešna kritina, odstranjeni so bili nekateri dimniki ter strešna okna na dvoriščni strešini severnega trakta.

Leta 1975 so se pričele intenzivne priprave za postavitve nove muzejske razstave o političnih zapornikih in internirancih, ki je bila odprta leta 1981 v prostorih prvega nadstropja zahodnega trakta. To je tudi čas, ko so se začele prve načrtne stavbne in arheološke raziskave, s katerimi je bil v poglavitnih potezah razkrit stavbeni razvoj gradu in njegov izjemen spomeniški pomen.

Stavbne raziskave, ki jih je desetletje in pol vodil dr. Ivan Stopar, dopolnjene z arhivskimi viri, so pokazale, da je dal grad v letih 1132 do 1147 »na novo« pozidati salzburški nadškof Konrad I. (*Richenburch a novo edificavit*). Grad z romansko obodno zasnovo na nepravilnem poligonalnem tlorisu, ki je v končni fazi obsegal kapelo, dvonadstropni južni palacij in dvonadstropni morda celo trinadstropni stanovanjski stolp na severozahodnem vogalu, je dal Konrad I. v upravljanje ministerialni rodbini Rajhenburških, med katerimi se kot priča v listini nadškofa Konrada I., izdani v Brežah leta 1141, prvi omenja *Otto de Richenborec*. Rajhenburški so na gradu gospodovali do izumrtja rodbine leta 1570 in ga zlasti v prvi tretjini 16. stoletja s pozidavo zahodnega, vzhodnega, severnega trakta in okroglega obrambnega stolpa preoblikovali v okrog notranjega dvorišča sklenjeno reprezentativno utrdbeno arhitekturo. Po smrti zadnjega iz rodbine gospodov Rajhenburških je grad začel prehajati iz rok v roke. Poleg pogoste menjave lastnikov čas od 17. do 19. stoletja zaznamujejo tudi večje in manjše predelave srednjeveškega grajskega jedra. To je čas preoblikovanja vhodne veže s portalom z grbom Franca Galla pl. Gallensteina, pozidave hodnikov ob notranjem dvorišču in kamnitega mostovža v predgradju, čas spreminjanja in preoblikovanja okenskih in vrtnih odprtih, novih fasadnih ometov in ne nazadnje čas, ko so bili uničeni oz. temeljito predelani številni deli srednjeveškega gradu, med njimi tudi romanska kapela. Leta 1881 so grad kupili menihi trapisti in nadaljevali s prezidavami in predelavami, ki so bile v skladu z njihovimi potrebami in z redovnimi pravili predvsem utilitarnega značaja. Aprila 1941 so Nemci trapiste pregnali in v gradu uredili preselitveno taborišče za izganjanje Slovencev. Dve leti po končani vojni je bil grad nacionaliziran, v njem pa je

Uprava za notranje zadeve uredila zapore, ki so bili na gradu do junija 1966.⁹

Jeseni leta 1978 so bila pod vodstvom dr. Marjana Slabeta izvedena sondažna arheološka izkopavanja grajskega dvorišča. Pri tem so bili odkriti zidni ostanki dveh objektov, in sicer v jugozahodnem delu dvorišča vogal objekta grajenega iz lepo obdelanih klesancev, in v severovzhodnem delu ostanki manj kakovostno grajene stavbe. Glede na način zidave, lege in odnosa do obstoječe romanske zgradbe so izvor obeh stavb postavili v čas pred 12. stoletjem, zidne ostanke v jugozahodnem vogalu pa povezali z listino, izdano 29. septembra 895 v Ottingu na Bavarskem, ko naj bi kralj Arnulf podelil svojemu fevdniku Valtuniju v popolno last tri kraljeve kmetije tik Save pri Rajhenburgu.¹⁰ Omenjena listina ni originalna, temveč je prepisana v kartularju stolnega kapitlja v koroški Krki v drugi polovici 12. stoletja¹¹ in kot so pokazale zadnje raziskave, je malo verjetno, da bi grad nastal pred 11. stoletjem.¹² Poleg ostankov dveh objektov so bili ob vzhodnem traktu odkriti temelji srednjeveškega vodnjaka ter na več mestih plast mačjih glav, ki so nekdanj, pred poslednjimi tlakovanji, tvorile pohodno površino dvorišča.¹³ Temeljni zid v jugozahodnem delu dvorišča je bil prezentiran pod nivojem dvorišča v betonski konstrukciji, dostopni skozi kovinski pokrov na dvorišču. Temelji zgradbe v severovzhodnem delu ter ostanki srednjeveškega vodnjaka, odkriti ob vzhodni steni, niso bili prezentirani.¹⁴ Dvorišče, urejeno s podestoma in stopniščema ob arkadnem hodniku severnega trakta in v južnem delu ob stopniščnem izzidku, je bilo po končanih arheoloških raziskavah izravnano in urejeno kot peščena površina z muldami iz rečnih prodnikov ob arkadnih hodnikih.

Ob stavbnih in arheoloških raziskavah so potekala tako gradbena kot restavratorska dela, ki so se v letih od 1976 do 1992 osredotočila na notranje arkadno dvorišče, na gotsko kapelo v jugovzhodnem stolpu in na prostore v prvem nadstropju vzhodnega, zahodnega in južnega trakta ter prostor v prvem nadstropju stanovanjskega stolpa v severozahodnem delu grajskega kompleksa.

⁸ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Zapisnik o dogovorih za obnovitvena dela na gradu v Brestanici dne 5. 11. 1974 (navzoči predstavniki OOZB Krško, ISSO Krško, TK skupnosti Krško Odbora za upravljanje z gradom in Ljubljanskega regionalnega zavoda za spomeniško varstvo).

⁹ Stopar, Grad Brestanica, str. 127–151, Stopar, Grajski objekti, str. 78–104, Stopar, Grajske stavbe, str. 95–103, Koropec, Brestanica z okolico, str. 45, 46; Curk, Brestanica, str. 133–141, Sapač in Železnik, Grad Rajhenburg, str. 62–65.

¹⁰ Slabe, Raziskave, str. 23–44; Stopar, Grad Brestanica, str. 127; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga*, str. 95; Stopar, Grajski objekti, str. 79; Koropec, Brestanica z okolico, str. 45, 73; Kos, Med gradom in mestom, str. 95.

¹¹ Koropec, Brestanica z okolico, str. 45.

¹² Kos, *Vitez in grad*, str. 360; Štüh, Simoniti, Vodopivec, Slovenska zgodovina, str. 49, Stopar, *Najlepši slovenski gradovi*, str. 196.

¹³ Slabe, Raziskave, str. 23–44.

¹⁴ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Projekt za zaščito arheoloških ostalin na dvorišču – statični račun sond A, B in C, ing. S. Ribnikar, junij 1981.

V letih 1976 in 1977 so potekala restavratorska dela na dvoriščnih fasadah in v gotski kapeli. Restavrator Viktor Snoj je v poročilu zapisal: »Vsa dvoriščna fasada je imela več obarvanih slojev beležev, od katerih je bil zadnji obarvan na apneni osnovi s kromoksidno zeleno. Pri strganju le teh se je izkazalo, da je večina fasade zamenjana tudi v ometu, razen od spodaj navzgor do višine 130 cm nad vrhom loka. Izjemnost odkrivanja pa je dala južna in delno zap. fasada, kjer so bili najdeni posamezni fragmenti, ki so dali trdno podlago za poslikavanje fasade v črno beli izvedbi fresko tehnike. Pri tem se je izkazalo, da so bila okna v določenem času zamenjana, oziroma zvečana, da je bila oblika fabiona spremenjena. Zidarstvo se je fabion odstranil in nadstrešje prilagodilo prvotnemu izgledu, s tem, da je ostal zopet viden les in deske nadstrešja ... Po tem, ko je bilo vse odkrito, je komisija na čelu s dr. Komeljem odločila, da se restavrira fasada tako, da se jo rekonstruira, v kolikor to dajo podatki odkrivanja. Pri tem se je ugotovilo, da so bile izvedene dve poslikavi, medsebojno različne v času, od katerih je mlajša zastopana v beneško rdeči barvi. S tem je tudi prisoten podatek, da je tloris dvorišča prvotno potekal v drugačni obliki, o čemer priča viden obdelan vogal na južni steni. Tehnika restavriranja: Na vseh ključnih mestih, ki so jih dali fragmentalni podatki, se je le te pustilo v prvotni površini, vse ostalo pa se je rekonstruiralo v fresko bono tehniki ... Vsa ta dela so se izvedla v juniju in juliju 1976 in maju in juniju 1977 leta. Severna fasada ni imela osnove za rekonstrukcijo, zato se ni restavriral ... Stebri so bili ostrgani, zidarstvo pokrpani...

Vzhodna stena stopnišnega izzidka med odkrivanjem poslikav leta 1976 (foto: Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, junij 1976).

Grajska kapela. Po odstranitvi številnih plasti beleža na rebrih gotike in v vmesnih poljih se je izkazalo, da ni bilo posebne poslikave. Rebra se je rekonstruiralo s prvotno barvo opečno rdeče smeri, katero preseka bela črta, ki naj ponazarja posamezne kamne. Vse stične točke reber so bile povezane s kamni sklepniki, ki so bili oblikovani, pa kasneje odbiti ... Na stranskih stenah se je našel romanski zid. Na nekaterih mestih se je tega pustilo vidnega kot v obliki večje sonde. Kapela je imela vmesni pod oz. strop. Po odstranitvi le tega se je izkazalo po poslikavi nekega sloja ometa, da tega prvotno ni bilo. Ob rebrih je na vsaki strani potekala rdeča obroba, kar vse se je rekonstruiralo do višine odstranjenega poda. Spodnji del je ostal nedotaknjen ... V višini kora se je našel posvetilni križ, katerega se je rekonstruiralo, tako da je cel po izgledu ...

Romanski portal. Ker je po odstranitvi zidu in ometa, ki je skrivaj portal, bilo jasno vidno, da je lok istega na vrhu močno počen in premaknjen iz prvotne lege, se je istega odkopalo. Pri tem se je pokazalo, da je lok in preklada iz enega kosa, kar je tozadevna dela otežilo. Popolna lega tega kamna se ni dala povsem sinhronizirati, vendar se je to storilo do največje možne mere. Ta temeljiti poseg pa je imel pozitivni rezultat tudi v tem, da se je našel škripec za dvižni most. S tem je portal dobil povsem drugi karakter, kot bi se ga normalno na tem kraju ocenjevalo. Polnilo tega portala je imelo v sredi strešno lino obratne smeri. Ob romanskem portalu, na njegovem desnem delu, gledano iz kapele, je kamen oblikovan tako, da je po karakterju vogalni. Kot takega se je pustilo in nakazalo v vidni obliki.¹⁵

Leta 1979 pričete sondažne raziskave prostorov v prvem nadstropju gradu so poskrbele za izjemna presenečenja, s katerimi se je grad uvrstil med najpomembnejše tovrstne objekte na Slovenskem. V prvem nadstropju južnega prostora jugovzhodnega stolpa, to je prostora tik gotske kapele, je dr. Ivan Stopar, ob pripravah na izdelavo armiranobetonske plošče, nepričakovano odkril v vogalih sten in na severni in južni steni postamente stebrov ter gradnjo iz pravih klesancev z značilnim romanskim stičnjem. Na podlagi analogij, zlasti s Konradovim stolpom iz 12. stoletja na Petersbergu nad Brežami, je dr. Stopar predvidel, da gre za ostanke obokane romanske kapele sloneče na stebrih, ki jo je kot edini ugotovljen primer te vrste na Slovenskem potrebno izluščiti izpod sekundarnega obložnega zidu iz opeke ter ustrezno prezentirati oz. rekonstruirati.¹⁶ V začetku leta 1980 se je po odstranitvi obložnega zidu pokazala bogata, vendar skoraj popolnoma uničena arhitekturna členitev romanske kapele. V vo-

¹⁵ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Viktor Snoj, Poročilo o restavriranju gradu Brestanica v letih 1976 in 1977.

¹⁶ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Dopis dr. Ivana Stoparja Ljubljanskemu regionalnemu zavodu za spomeniško varstvo z dne 29. 1. 1980.

Odkrivanje romanske kapele v prvem nadstropju jugovzhodnega stolpa (foto: arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, 1980).

galih in v sredini južne in severne stene pravokotne ladje so bili najdeni ostanki polstebrov z nastavki lokov, ki so pokazali, da se je kapela nadaljevala v drugo nadstropje, v vzhodni steni pa so bili odkriti ostanki apside, ki so jo verjetno v času baročnih prezidav v delu, ki je segal iz ravnine fasade, odstranili in v steno namestili veliko pravokotno okno.

V vzhodnem traktu so restavratorji Restavratorskega ateljeja Zavoda SR Slovenije za spomeniško varstvo ob sondažnih raziskavah v severnih dveh prostorih odkrili stenske poslikave. V prvem južnem prostoru so na zahodni steni odkrili močno poškodovano poslikavo, na kateri je bilo možno razbrati sistem poslikave, identičen poslikavi v sosednjem severnem prostoru, na vzhodni steni pa je bila odkrita delno ohranjena obroba oz. šivan rob v rdeči barvi prvotne poznogotske okenske odprtine. V skrajnem severnem prostoru je bila odkrita v posameznih delih poškodovana oz. uničena renesančna poslikava. Na vzhodni steni so bili odkriti prizori z upodobitvami alegorij krščanskih kreposti, na zahodni steni pa prizori, ki naj bi prikazovali legendo o sv. Kunigundi. Poslikave so bile datirane v pozna dvajseta leta 16. stoletja in pripisane mojstru, ki je leta 1526 poslikal cerkev v Marija Gradcu pri Laškem.¹⁷ Restavratorski posegi na poslikavah v severnih dveh prostorih in na sočasnih lesenih tramovnih stropih v vseh štirih prostorih ter gradbeno obrt-

niška dela, ki so obsegala odstranitev sekundarnih predelnih sten v skrajno južnem in skrajno severnem prostoru, zazidavo treh vhodov v prostore iz hodnika in zazidavo prehoda v gotsko kapelo, izdelavo novih ometov, novega stavbnega pohištva in novih lesenih kasetiranih tlakov, so se v naslednjih letih nadaljevala in so bila v začetku leta 1993 v celoti zaključena.¹⁸

V letih od 1979 do 1981 je bila izvedena statična sanacija večine prvega nadstropja gradu. Armirano-betonske plošče s potresnimi vezmi – ključi na fasadi, so bile izdelane med pritličjem in prvim nadstropjem vzhodnega, južnega in zahodnega trakta, v stanovanjskem stolpu v severo-zahodnem delu gradu ter v renesančnem okroglem stolpu.¹⁹ Verjetno je bila v tem času izdelana tudi armiranobetonska plošča med prvim in drugim nadstropjem južnega dela vzhodnega trakta.²⁰ V trikotnem vogalnem prostoru med zahodnim in južnim traktom so bile v prvem nadstropju urejene nove sanitarije. Po leta 1980 opravljenih sondažnih raziskavah²¹ so bili v prostorih zahodnega in južnega trakta odstranjeni ometi nadomeščeni z novimi. V vzhodni steni vzhodnega prostora južnega trakta je bil zazidan prehod v romansko kapelo tako, da je ta postala dostopna samo skozi prehod v zahodnem delu severne stene na kor gotske kapele. V vseh prostorih je bilo izdelano novo stavbno pohištvo in položeni novi tlaki – klasičen parket. V obnovljenih prostorih zahodnega trakta je bila julija 1981 odprta stalna razstava o političnih zapornikih in internirancih, v prostorih južnega trakta pa je bila leta 1993 odprta stalna razstava o menihih trapistih.

Ob gradbenih, inštalacijskih, obrtnih in restavratorskih delih v prvem nadstropju gradu, ki so se začeli leta 1979 in zaključili leta 1993, so bile, po štirinajstih letih, leta 1988 ponovno temeljito obnovljene grajske strehe. Zamenjane so bile vse letve in 50% strešne kritine, na dvoriščne strešine pa so bili nameščeni novi linijski snegolovi.

¹⁸ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Poročilo o restavratorskih posegih na gradu Brestanica v letu 1979; Zavod SR Slovenije za spomeniško varstvo, Restavratorski atelje, februar 1980, Poročilo o restavriranju fresk v gradu Brestanica za leto 1980, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Restavratorski atelje november 1980, Poročilo o opravljenem delu v gradu Brestanica, Restavratorski center SR Slovenije, avgust 1983, Poročilo o sondiranju prostorov E1, E2, E3 gradu Brestanica, Restavratorski center SR Slovenije, 1987, Poročilo o opravljenem restavratorsko-konservatorskem postopku na freskah v Brestanici, Restavratorski center Republike Slovenije, november 1991, Zapis sklepov iz sestanka 2. 4. 1992.

¹⁹ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Projekt ing. Stojan Ribnikar.

²⁰ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Projekt ing. Stojan Ribnikar, maj 1979.

²¹ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Poročilo o sondiranju prostorov v gradu Brestanica, Zavod SR Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, Restavratorski atelje, maj 1980.

¹⁷ Golob, Freske z brestaniškega gradu, str. 142–156. O freskah glej tudi prispevek Simone Menoni v tej številki publikacije.

Vzhodni prostor prvega nadstropja južnega trakta – vzhodna stena ob romanski kapeli (foto: Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, 31. 3. 1981).

Z vložitvijo zahtevka za denacionalizacijo leta 1993, v katerem je Mariborska škofija zahtevala vrnitev vsega poddržavljenega premoženja vključno z gradom, so bili do zaključka denacionalizacijskega postopka leta 2004 prenovitveni posegi prekinjeni. Na gradu so se izvajala le nujna vzdrževalna dela in nekaj manjših posegov. Leta 1995 je bila sanirana streha okroglega stolpa, leta 1996 je bil popravljen zaradi zamakanja močno poškodovani leseni strop v drugem nadstropju okroglega stolpa, v drugem nadstropju dvoriščnih fasad so bila zamenjana okna.

Leta 1996 je bil, po predhodni preselitvi razstavnega gradiva o izgnancih iz prostora v drugem nadstropju jugovzhodnega stolpa, odstranjen strop, ki je delil romansko kapelo, prehoda v zahodni in severni steni, ki sta razstavni prostor povezovala s sosednjima prostoroma – prostor nad gotsko kapelo in vzhodni prostor južnega trakta, sta bila zazidana. Z odstranitvijo stropa se je poleg arhitekturne členitve prostora, odkrite leta 1979, v prvem nadstropju, razkrilo tudi nadaljevanje in zaključek etažo in pol obsegajoče kapele.

V času denacionalizacijskega postopka je bilo poleg že omenjenih vzdrževalnih del in manjših posegov največ pozornosti namenjene pripravi projektne dokumentacije za revitalizacijo gradu. Leta 1999 je arhitektka Maruša Zorec na pobudo občine Krško izdelala Projektno nalogo celostne prenove gradu, katere namen je bil ovrednotiti obstoječe stanje v programskem smislu, kot tudi z vidika arhitekture in infrastrukture, predlagati možne vizije programskih usmeritev, ki bi nadgradile obstoječe programe in vzpostavile specifično identiteto gradu.²²

²² Grad Rajhenburg, Projektna naloga celostne prenove, Ma-

Zaradi želje in potrebe po natančnejših opredelitvah posameznih delov gradu je bila Projektna naloga celostne prenove gradu leta 2000 dopolnjena z usmeritvami za ureditev predgradja, notranjega dvorišča z arkadnim hodnikom ter prvič dotlej tudi z možnostmi programske revitalizacije krajinskega prostora brestaniškega gradu in njegovih historičnih sestavin.²³ Na osnovi ohranjenih lokov kamnitega mosta, vidnih pod stavbo, pozidano v vzhodnem delu predgradja konec 19. stoletja ter na podlagi opravljenih geofizikalnih raziskav predgradja²⁴, ki so pokazale izrazite posamične odboje – zidove zahodno od te stavbe, postavljene vzporedno in pravokotno nanjo, so bile podane smernice za ureditev predgradja, po katerih naj bi bila objekta v vzhodnem delu predgradja odstranjena ter ponovno vzpostavljen kamnit most z obrambnim jarkom.

Ob leta 1999 izvedenih sondažnih raziskavah pritličja arkadnih hodnikov je bila najdena vrsta za stavbni razvoj pomembnih elementov od originalnih stavbnih substanc in najrazličnejših sekundarnih predelav in prezidav do dobro ali fragmentalno ohranjenih portalov. Najdbe so bile dokumentirane²⁵ in naslednje leto ob prenovi, kolikor je bilo v danih okoliščinah možno, tudi prezentirane.

Ob prenovi pritličja arkadnih hodnikov je bil na severni strani vzhodne stene opuščen oz. zazidan sekundarni vhod v severozahodni stanovanjski stolp, na zahodni strani severne stene pa je bil zazidan sekundarni vhod v južni trakt. V vzhodnem traktu so bili izpod ometov in beležev izluščeni kamniti vhodni portali v kletne in pritlične prostore trakta. Južno od vhoda v klet okroglega stolpa s šilastolčnim paličasto členjenim portalom je bil v sekundarni prezidavi odkrit poznogotski segmentno ločni portal, verjetno prvotni dostop do pritličja stolpa, postavljen približno meter nad pohodnim nivojem dvorišča oz. arkadnega hodnika. Portal je bil z odstranitvijo sekundarne zazidave v zgornjem delu in s pozidavo spodnjega dela sekundarno prebitega prehoda prezentiran v izvorni podobi. V južnem traktu je bil z odstranitvijo ometov prezentiran obstoječi sekundarni vhod v pritličje s vključenimi spolijami vzhodno od njega odkritega delno ohranjenega poznogotskega paličasto členjenega portala. Prezen-

ruša Zorec u.d.i.a., Maša Živec, abs. arh., odgovorna konservatorja dr. Ivan Stopar, Alenka Železnik, 1999.

- ²³ Grad Rajhenburg, raziskave, konservatorske smernice, programska zasnova ureditve celote, študije rekonstrukcije predgradja, predlogčasne ureditve dvorišča, A. Železnik, mag. A. Kolšek, M. Zorec, A. Žigon, J. Žibret, T. Križaj, I. Sapač, M. Novak, B. Debevec, oktober 1999 – april 2000.
- ²⁴ Poročilo o geofizikalni raziskavi na lokaciji: Brestanica – grad Rajhenburg (zunanje dvorišče gradu), MIC d.o.o., mag Branko Mušič, Božo Berič, februar 2000.
- ²⁵ Grad Rajhenburg, raziskave, konservatorske smernice, programska zasnova ureditve celote, študije rekonstrukcije predgradja, predlogčasne ureditve dvorišča, A. Železnik, mag. A. Kolšek, M. Zorec, A. Žigon, J. Žibret, T. Križaj, I. Sapač, M. Novak, B. Debevec, oktober 1999 – april 2000.

tirana je bila tudi ob raziskavah izpod ometov izluščena kamnita reliefno okrašena luneta, vzdana v pritličje vzhodne stene stopniščnega izzidka v jugozahodnem vogalu dvorišča. Zaradi prikaza romanskega načina gradnje je ostal jugovzhodni vogal severozahodnega stanovanjskega stolpa neometan, prav tako pa je bil prezentiran poznogotski zaključek stene zahodnega dela severnega trakta ob dostopu na poznogotsko polžasto stopnišče. Sondažne raziskave preostalega dela gradu so bile izvedene v manjšem obsegu in omejene predvsem na dele, ki so bili dostopni oz. kjer je bilo sondiranje spričo najrazličnejših namembnosti (muzejske razstave, skladišča) sploh mogoče. Tako so bili sondirani kletni prostori, pritličje severnega trakta ter pritličje in drugo nadstropje zahodnega trakta, kjer je bilo v zahodni zunanji steni odkrito manjše poznogotsko okno.

Leta 2002 je bila na pobudo Turističnega društva Brestanica v skladu z usmeritvami iz Projektne naloge celostne prenove gradu v predgradju odstranjena zidana ograja z manjšim objektom – čakalnice, postavljeno po letu 1947, ko je bil v gradu urejen zapor.

Po končanem denacionalizacijskem postopku je občina Krško kot lastnica gradu, ob napovedanem državnem razpisu za pridobitev evropskih sredstev za obnovo spomenikov v občinski lasti, pristopila k pripravi vse za razpis potrebne dokumentacije. Leta 2006 je objavila razpis za izdelavo investicijske in projektne dokumentacije za celostno prenovo gradu Rajhenburg, na katerem je bil izbran arhitekt Aleš Hafner, Gea Consult d.o.o. Projektna dokumentacija za pridobitev gradbenega dovoljenja - PGD je bila izdelana konec leta 2007,²⁶ na podlagi konservatorskega programa ZVKDS, OE Ljubljana.²⁷ Dokumentacija je nastajala v času, ko grad zaradi muzejsko reprezentančne namembnosti ali nedostopnosti oz. otežene dostopnosti ni dopuščal večjih destruktivnih sondažnih raziskav, in je temeljila na smernicah, izoblikovanih ob predhodnih raziskavah, ki so na gradu potekale od leta 1976 dalje ter na Projektni nalogi celostne prenove gradu, ki jo je pripravila arhitektka Maruš Zorec s sodelavci.

V času priprav projektne dokumentacije je avgusta 2008 neurje na več mestih močno poškodovalo strehe gradu, ki so bile zaradi nevarnosti zamaknjenja in posledično poškodovanja arhitekture in muzejskih zbirk do oktobra istega leta sanirane.

Po uspešnem kandidiranju občine Krško za pridobitev evropskih sredstev na razpisu za obnovo spomenikov v lasti občin za obdobje 2010–2012 z oznako JR ESRR – KS 2010–2011 se je konec

aprila 2011 pričela celostna prenova gradu in z njo povezana revitalizacija s programskimi vsebinami, ki so bile skrbno načrtovane v letih priprav na prenovo in so ali še bodo, ob posodobljenih starih ter novih vsebinah, zapolnile prostore gradu.

Celostna prenova gradu Rajhenburg v letih 2011 in 2012

Celostna prenova gradu Rajhenburg, pričeta konec aprila 2011 in, skladno z razpisnimi pogoji, končana v vsega trinajstih mesecih, konec junija 2012, je vsem sodelujočim predstavljala velik izziv in predvsem veliko odgovornost. V dobrem letu dni, s skromnimi 4.200.000,00 EUR, prenoviti enega najpomembnejših in najstarejših gradov na Slovenskem, katerega tlorisna površina obsega 2575 kvadratnih metrov in ima npr. 2125 kvadratnih metrov samo zunanjih fasad, je bil že sam po sebi zahteven poseg, ki so ga še dodatno otežile sočasno potekajoče arheološke in stavbne raziskave, ki jih je izvajal Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo, Restavratorski center in OE Ljubljana. Konzorciju izvajalcev gradbenih, inštalacijskih in obrtniških del (Kostak komunalno stavbno podjetje d.d., SL-inženiring Boršt d.o.o. in Givo d.o.o. Ljubljana) ter restavratorskih del (Amoret restavratorstvo d.o.o.) je ob stalnem sodelovanju in sprotne usklajevanju z investitorjem, gradbenim, projektantskim, konservatorskim in restavratorskim nadzorom uspelo, poleg del, predvidenih po projektni dokumentaciji, izpeljati še vrsto dodatnih del, povezanih z najdbami, odkritimi ob arheoloških in stavbnih raziskavah.

Dobro leto trajajoča prenova je grad spremenila v veliko gradbišče, na katerem so zlasti v prvih mesecih rušitvena, gradbena, sanacijska, inštalacijska in restavratorska dela na zunanosti in v notranosti gradu potekala skoraj istočasno in se prepletala z arheološkimi in stavbnimi raziskavami. Kljub skrajno zahtevnim razmeram je bil grad zaradi velikega entuziazma sodelujočih in skorajda dnevnega konservatorskega nadzora prenovljen v skladu s konservatorskimi načeli, temelječimi na ohranjanju originalne substance, odstranitvi sekundarnih dozidav in prezidav, ki krnijo izvorno podobo in prenovi okrnjenih izvornih prvin arhitekture v smislu rekonstrukcije avtentične podobe. Ob prenovi, stavbnih in arheoloških raziskavah odkriti številni izjemno kakovostni in pričevalni arhitekturni elementi so bili ohranjeni, obnovljeni in na podlagi materialnih dokazov tudi rekonstruirani v smislu povrnitve izvorne podobe. Materialne ostaline, odkrite ob tokratni in prejšnjih obnovah z upoštevanjem analogij, pa ne morejo in ne smejo biti edino izhodišče za interpretacijo stavbnega razvoja gradu. V prihodnje bo potrebno dosedanje vedenje nadgraditi in podkrepiti z arhivskimi viri.

²⁶ PGD, Obnova gradu Rajhenburg in Moserjeve hiše, odstranitev prizidkov in ureditev okolice, Gea Consult d.o.o., Mestni trg 5, Škofja Loka, odgovorni vodja projekta Aleš Hafner, u.d.i.a., november 2007.

²⁷ Brestanica, Grad Rajhenburg, EŠD 46, Konservatorski program, ZVKDS, OE Ljubljana, julij 2007.

Zunanjščina

Po odstranitvi sanitarnega stolpa,²⁸ prizidanega v vogal med vzhodnim traktom in okroglim obrambnim stolpom v času trapistov konec 19. stoletja,²⁹ so se sočasno s statično in konstrukcijsko sanacijo, ki je bila izvedena z jeklenimi povezovalnimi vezmi in injektiranjem obodnega zidovja pričela tudi dela na strešinah in na zunanjih in notranjih fasadah gradu. Na strešinah je bila opečna kritina bobrovec, po dveh obsežnejših popravilih v letih 1974 in 1988 ter po neurju leta 2008, v celoti nadomeščena z novo opečno kritino bobrovec. Z bobrovcem je bila zamenjana tudi pločevinasta kritina nad arkadnim hodnikom severnega trakta. Ohranjena in obnovljena so bila vsa obstoječa strešna pultna okna in dimniki, linijski snegolovi na dvoriščnih strešinah in na severni zunanji strešini, v delu nad vhodom v grad so bili zamenjani s snegolovi iz lesenih brun, narejen je bil strelovod, ki ga grad prej ni imel, urejeno je bilo odvodnjavanje meteornih voda. Strešne konstrukcije, ki so bile večinoma v dobrem stanju, so bile ohranjene, zamenjani so bili le dotrajani deli ob napuščih, ki so bili tako na zunanjih kot notranjih strešinah na novo izvedeni v ometu.

Odločitev za ohranitev in prezentacijo obstoječih zunanjih fasadnih ometov, nastalih v drugi polovici 19. stoletja, je bila njihova dobra ohranjenost in predvsem pomanjkanje kakršnihkoli materialnih dokazov o starejših fasadnih ometih. Ob prenovi odkrita fragmenta poslikave z modrosivimi pravokotniki, obrobljenimi z belimi črtami tik pod streho na južni strani okroglega stolpa in poslikave v modrosivi in beli barvi v vrhnji etaži severne stene jugovzhodnega stolpa na stiku s podstrešjem vzhodnega trakta, sta bili edini materialni ostalini, ki več kot predpostavke o morebitni poslikavi celotne zunanjščine v zgodnjem 17. stoletju³⁰ nista dopuščali. Poslikavo na severni steni jugovzhodnega stolpa, ki se navezuje na prvotno strešno konstrukcijo, v slemenu za približno pol metra nižjo od obstoječe in na zahodni strešini zaključeno na steni osnovnega objekta, je mogoče časovno umestiti med prvo tretjino 16. stoletja, to je v čas velikih prezidav in dozidav v času gospodov Rajhenburških ter v čas pred dograditvijo dvonadstropnih hodnikov na dvoriščni strani, ki naj bi nastali ob večjih predelavah v času Gallov pl. Gallensteinov v zgodnjem 17. sto-

letju. Ostanek poslikave na okroglem obrambnem stolpu je bil ob restavratorskih delih na fasadah prekrit z novim ometom, ostanek poslikave na jugovzhodnem stolpu je bil ohranjen in ga je mogoče videti iz podstrešja vzhodnega trakta.

Natančna datacija nastanka fasade, ki posnema romanski način gradnje, ni znana, vsekakor pa je nastala med letoma 1877, ko naj bi dal tedanji lastnik gradu baron Esebeck do tedaj zunaj ometani in pobeljeni grad oklepiti,³¹ in 1894, ko so trapisti v vogal med vzhodnim traktom in okroglim stolpom prizidali sanitarni prizidek,³² saj se je po njegovi odstranitvi pokazalo, da so bile enako ometane tudi stene pod prizidkom. Glede na to, da so trapisti vestno beležili vsa dogajanja, povezana s svojim življenjem in delom, je nenavadno, da tako obsežnega posega, kot je izdelava novih fasadnih ometov na celotni zunanjščini, ne bi bila omenjena,³³ zato bi lahko sklepali, da je fasada nastala še pred prihodom trapistov, to je za časa barona Esebecka po odstranitvi starejših ometov. Zunanji fasadni ometi, izvedeni v grobem ometu, na katerega je bila na-

Fragment poslikave severne stene jugovzhodnega stolpa (foto: A. Železnik, oktober 2011).

²⁸ Odstranitev sanitarnega stolpa je poleg izčiščenja predgradja in prezentacije kamnitega mosta ter rekonstrukcije romanske kapele v jugovzhodnem stolpu pomenila enega večjih posegov, ki so vplivali na podobo gradu in hkrati pomenili uresničitev konservatorskih usmeritev, postavljenih že ob prvih raziskavah leta 1976.

²⁹ Glej prispevek Irene Fürst v tej publikaciji.

³⁰ Glej prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

³¹ MMK, Kopija, Matko, Prepis kronike trga Reichenburga in okolice, str. 32.

³² Glej tudi prispevek Irene Fürst v tej publikaciji.

³³ Za posredovano mnenje se zahvaljujem Ireni Fürst.

Odkrito okno s kamnito konzolo v drugem nadstropju zahodne fasade jugozahodnega stolpa (foto: A: Železnik, avgust 2011).

nesena iz zaglajenega ometa narejena mreža horizontalnih in vertikalnih črt, so bili večinoma v dobrem stanju in trdno sprijeti s kamnito podlago, zato so bili v celoti ohranjeni. Poškodovani in predvsem v spodnjih delih uničeni ometi so bili rekonstruirani na tradicionalen način z uporabo živega apna ter peska ustrezne barve in granulata. Celotna fasada je bila na koncu tonirana, fuge pa so bile na novo narejene z industrijskim apnenim ometom Mapei.

Na fasadah so bili restavrirani vsi kamniti okenski okvirji, zazidane okenske odprtine – line v kleti vzhodnega trakta, v pritličju zahodne fasade jugozahodnega stolpa in strelnice v kleti okroglega stolpa so bile ponovno odprte. Ob sondažnih raziskavah je bilo ugotovljeno, da kamnita konzola na zahodni steni jugozahodnega stolpa, katere funkcija je bila dotlej neznana, pripada manjši okenski odprtini, ki je bila delno odprta in prezentirana v globini kamnitega okvirja. Južno od nje je bil v širini obstoječe osrednje okenske odprtine (110 cm) in približno 30 cm pod njo odkrit spodnji del okna s podokensko polico, s profiliranima stranskima in

osrednjim okvirom, kar kaže na prvotno poznogotsko okno, oblikovano na križ, ki pa je bilo vzdano kasneje od okenca s kamnito konzolo. Sekundarna vzpostavljena odprtina na južni strani in odprtina – ajželj³⁴ na severni strani, skoraj v celoti postavljeno pod etažno obočno konstrukcijo na višini prvotnih lesenih stropov, sta bili ob prenovi zazidani. V drugem nadstropju zahodnega trakta ob raziskavah leta 1999 kot edino tedaj odkrito poznogotsko okno v tem delu gradu, je bilo restavrirano.

Na notranjem arkadnem dvorišču, urejenem kot peščena površina s kamnitimi tlaki in arkadnih hodnikih in vhodni veži, je bil z arheološkimi raziskavami ugotovljen pohodni nivo iz časa preoblikovanja veže z vhodnim portalom z grbom Gallov pl. Gallensteinov, lastnikov gradu v začetku 17. stoletja. Pohodni nivo, ki se je postopno spuščal od juga proti severu in je bil v severnem traktu ob vhodni veži in v vhodni veži približno za 30 cm nižji od obstoječega, je bil upoštevan ob prenovi dvorišča. Za novo tlakovanje dvorišča so bili uporabljeni rečni prodniki, to je material, ki je bil na več mestih ugotovljen kot nekdanja hodna površina že ob raziskavah leta 1978³⁵ in potrjen tudi ob tokratnih raziskavah.

Vodnjak, odkrit leta 1978 ob arheoloških raziskavah dvorišča in po dokončanju del pokrit z kovinsko ploščo, je bil v konservatorskem programu in projektni dokumentaciji PGD predviden za prezentacijo z rekonstrukcijo kamnite čaše, narejene po vzoru, razvidnem iz arhivske fotodokumentacije iz časa trapistov. Do izvedbe rekonstrukcije ni prišlo, ker ni bila vključena v popis del in je ni bilo mogoče izpeljati v okviru finančnih sredstev, namenjenih celostni prenovi. Vodnjak je bil zato prekrit s pokrovom v enaki izvedbi, kot so pokriti tudi ostali jaški na dvorišču, to je z betonsko ploščo z vdelanimi rečnimi prodniki. Kamnite plošče, s katerimi so bili tlakovani hodniki vzhodnega, zahodnega in južnega arkadnega hodnika, so bile ob pričetku del odstranjene ter nato ponovno uporabljene pri končni prezentaciji hodnikov. Močno poškodovane plošče, ki jih ni bilo več mogoče uporabiti, ter novejši kamnit tlak v severnem traktu, verjetno položen v času po izvedenih arheoloških raziskavah leta 1978, so bili nadomeščeni z naravnim kamnom galit, ki je po strukturi in barvi najbolj ustrezal originalu. Novejši kamnit tlak v vhodni veži je bil nadomeščen z rečnimi prodniki kot odkritim izvornim tlakovanjem iz časa preoblikovanja veže.

³⁴ Glej prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

³⁵ Slabe, Raziskave, str. 23–44.

Arkadni hodnik južnega trakta po prenovi (foto: A. Železnik, januar 2013).

Šilastoločni paličasto členjen portal v zahodni steni vzhodnega trakta pred prenovo in po njej (foto: A. Železnik 2007, maj 2012).

Vsi kamniti portali, ki vodijo iz notranjega dvorišča v prostore kleti in pritličja ter poznogotsko okno v severnem delu dvoriščne stene stanovanjskega stolpa, odkriti v letih 1999 in 2000, so bili restavrirani. Portal v južnem delu romanskega severozahodnega stanovanjskega stolpa, sekundarno vzpostavljen po pozidavi zahodnega trakta v prvi tretjini 16. stoletja, je bil na osnovi dobro ohranjenih materialnih ostalin v zgornjem delu rekonstruiran z ravno preklado na konzolah (ramenski portal). V južnem traktu je bil poleg obstoječega sekundarnega vhoda v pritlični prostor palacija restavriran tudi vzhodno od njega delno ohranjeni poznogotski paličasto členjen portal, katerega manjkajoči del na zahodni strani je bil uporabljen v sekundarnem prehodu. Pred vhodom v kletno etažo okroglega obrambnega stolpa, ki naj bi bil zgrajen kot prvi v vrsti dozidav in predelav ter pred izravnavo dvorišča v prvi tretjini 16. stoletja,³⁶ je bil s poglobitvijo terena za približno en meter ponovno v celoti odprt in restavriran poznogotski šilastoločni paličasto členjen portal. Višinska razlika do portala in naprej do kleti je bila premoščena z novimi kamnitimi stopnicami. Južno od tega portala približno meter nad pohodno površino arkadnega hodnika vzdignjen segmentno ločni portal, ki naj bi prvotno vodil v pritličje okroglega stolpa, je bil restavriran in fiksno zastekljen. V vzhodnem delu stene severnega trakta je bil ponovno odprt v okno predelan prvotni vhod, sekundarno vzpostavljen vhod iz veže pa je bil zazidan.

Na dvoriščnih fasadah so bili zaradi slabega stanja in poškodovanosti v celoti odstranjeni ometi z rekonstruirano temno sivo in belo arhitekturno poslikavo z balustradnimi ograjami iz časa restavratorskih posegov v letih 1976 in 1977. Po odstranitvi tanke plasti ometov so se na stenah vzhodnega, južnega in zahodnega trakta ter na stopniščnem izzidku pokazali fragmenti starejše originalne poslikave z balustradnimi ograjami, na stopniščnem izzidku in zahodnem traktu pa tudi mlajša poslikava s šivanim robom in delilno črto v rdeči barvi. Ostanki temno sive in bele arhitekturne poslikave so bili po odstranitvi tlakov in nasutij odkriti tudi na stenah ohranjenih do pohodnega nivoja v hodniku prvega nadstropja južnega trakta ter na steni zahodnega arkadnega hodnika. Prva najdba govori o sekundarni pozidavi jugovzhodnega vogala južnega trakta v stiku z vzhodnim traktom,³⁷ druga pa o verjetno temno sivi in beli arhitekturni poslikavi večkrat prenovljenih in nazadnje leta 2000, po odstranitvi vseh

ometov, v beli barvi prezentiranih arkadnih hodnikov pritličja.

Ob odkritju originalnih balustradnih ograj se je pokazalo, da so v zgornjih delih v celoti uničene, da je ograja na zahodni fasadi naslikana tako visoko, da njene kapitele prekrivajo kamnite podokenske police in da so ometi nad poslikavami vključno z uničenimi deli drugačni od ometov s poslikavami. Najdbe so potrdile ugotovitve ob predhodnih restavratorskih posegih, da arhitekturna poslikava in okenske odprtine s kamnitimi okvirji s profiliranimi policami in prekladami niso nastale sočasno³⁸ in da jih je kot enotno oblikovane težko datirati v čas okoli leta 1600 oz. v zgodnje 17. stoletje.³⁹ Vse kaže, da so bile ob preoblikovanju fasade z novimi okenskimi odprtinami in zapolnitvijo jugovzhodnega vogala renesančne poslikave opuščene, fasada pa je dobila novo baročno poslikavo s šivanim robom na stopniščnem izzidku ter delilnimi črtami v rdečkastem barvnem tonu.⁴⁰ Sredi sedemdesetih let izvedena rekonstrukcija je na vzhodni in južni fasadi sledila originalu, na zahodni fasadi pa je bila zaradi prikaza celotne balustradne ograje spuščena za približno 15 cm, s čemer je bil ustvarjen zmoten vtis sočasne nastanka poslikav in okenskih odprtin.

Fragmenti originalne renesančne poslikave in arhitekturi prilagojena rekonstrukcija iz 70. let 20. stoletja (foto: A. Železnik, oktober 2011).

³⁶ Glej prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

³⁷ V poročilu V. Snoja je navedeno, da je tloris dvorišča prvotno potekal v drugačni obliki, o čemer priča viden obdelan vogal na južni steni. Jugovzhodni del fasade je bil za razliko od ostalih prezentiran z rdečimi obroboami arkadnega loka in kamnitih okenskih okvirjev. Ob zadnji prenovi originali teh poslikav niso bili najdeni.

³⁸ V poročilu V. Snoja je zapisano, da se je pri delih pokazalo, da je večina ometov razen od spodaj navzgor do višine 130 cm zamenjanih in da so bila okna v določenem času zamenjana oz. zvečana.

³⁹ Stopar, Grad Brestanica, str. 151.

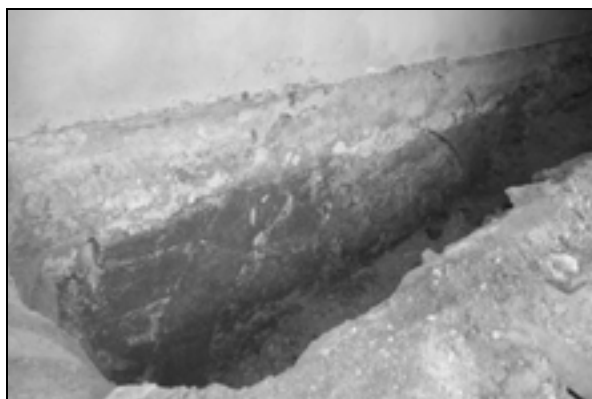
⁴⁰ Glej prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji. Poleg vseh v prispevku navedenih ohranjenih originalnih renesančnih poslikav z balustradnimi ograjami je potrebno omeniti še v izvorni podobi ohranjene Rajhenburgu bližnje lokacije: poslikave arkadnega dvorišča v Ljubljani na Mestnem trgu 25, datirane v konec 16. stoletja, poslikave arkadnega dvorišča hiše na Hauptplatzu 16 v Gradcu (vir: http://www.graz.at/cms/dokumente/10067402_3410409/8a64d618/WKE_mp_pro_ansicht_final.pdf) ter poslikave dvorišča gradu Riegersburg, ki so ga imeli Rajhenburški od leta 1479 (Rajnprieh Rajhenburški) do izumrtja rodbine leta 1570.

Dvoriščne fasade po restavratorskih posegih leta 2012 (foto: A. Železnik, julij 2012).

Ob zadnjih restavratorskih posegih rekonstrukcija renesančnih poslikav, prilagojena arhitekturi in ne originalu, ni bila ponovljena, temveč so bili na vzhodni, južni in zahodni fasadi ter stopniščnem izzidku prezentirani ohranjeni fragmenti renesančne poslikave, na stopniščnem izzidku in zahodnem traktu pa tudi fragmenti mlajše baročne poslikave.

Arheološke raziskave, ki so potekale poleti in jeseni ob gradbenih delih na notranjem dvorišču, so razkrile za najstarejšo fazo stavbnega razvoja gradu izjemni najdbi.⁴¹ Ob izkopih za izdelavo kinet pod arkadnimi hodniki je bil v zahodnem delu severne stene južnega trakta odkrit kamnit romanski polkrožno sklenjen portal, katerega teme se je končalo na obstoječi pohodni površini arkadnega hodnika. Portal je pred izravnavo dvorišča ob dozidavah in predelavah, ki jih je grad doživel zlasti v prvi tretjini 16. stoletja, predstavljal prvoten dostop do pritličja, danes kleti južnega romanskega palacija. Portala, širokega 240 cm, sestavljenega iz 33 cm širokih in 44 cm globokih klesancev, zaradi ozkega prostora med stenama trakta in stopniščnega izzidka ni bilo mogoče odpreti v celotni globini, tako da njegova višina ni bila ugotovljena. Višine ni bilo mogoče ugotoviti niti v notranjosti kletne etaže, saj je prehod zakril sekundarni banjast obok. Po odstranitvi nasutih iz oboka pa je bil prehod najden v pritlični etaži trakta tik slavoločne stene.

Romanski vhodni portal v nekdanje pritličje, danes klet južnega trakta (foto: A. Železnik, maj 2011).

V severnem arkadnem hodniku ob arheoloških raziskavah odkrito tlakovanje iz pravokotnih obdelanih kamnov različnih velikosti, ki se je nadaljevalo v vhodno vežo, je presenetljivo pokazalo, da je bil na isti lokaciji že prvoten romanski vhod v grad. V prehodu, ki je bil nekoliko ožji in približno za meter nižji od pohodne površine, vezane na renesančni portal, sta bili ob notranji steni skoraj 2,50 metra debelega ščitnega zida odkriti baza in prag vhodnega portala, kateremu bi glede na dimenzije lahko pripadala luneta, vzidana v vzhodno steno stopniščnega prizidka. Zid na zahodni strani veže, grajen iz manjših v ravnih vrstah postavljenih klesancev, ki ga je bilo moč v temeljih slediti tudi v južnem delu prostora ob veži, je bil del ob prezidavah v 16. stoletju porušene romanske stavbe, ki je bila pri-

⁴¹ O arheoloških raziskavah glej prispevek Maje Bricelj v tej publikaciji.

Romanski vhod na lokaciji sedanjega vhoda v grad (foto: A. Železnik, oktober 2011).

slonjena na ščitni zid oz. romanski portal. V vzhodni steni odkrita gradnja iz lepo obdelanih klesancev, ki se je nadaljevala proti severu na obvodni stolpič in se je z vidno cezuro približno meter od prislonjenega renesančnega portala nadaljevala proti jugu z neurejeno kamnito gradnjo, je pokazala, da je stolpič v vzhodnem delu severne fasade nastal še v času romanike skupaj z ščitnim zidom in vhodom in ni bil k romanski obodni zasnovi prizidan kot zadnji že kmalu v 17. stoletju.⁴² Datacijo v čas romanike so potrdile tudi arheološke raziskave notranjosti ter po odstranitvi ometov ugotovljena enotna gradnja iz obdelanih klesancev na vseh štirih stenah stolpa. Zaradi izjemnega pomena najdbe je bil zahodni del prvotnega romanskega vhoda s tlakovanjem, bazo portala in steno porušene romanske stavbe prezentiran z zasteklitvijo.

Notranjščina

V prostorih kletne etaže vzhodnega trakta, pred prenovo nekaj let uporabljanih za vinsko klet, so bile odstranjene zazidave svetlobnih lin in zazidava

sekundarno vzpostavljene niše v severni steni, v preteklosti že ometana banjasta oboka iz lehnjaka in stene so bili na novo ometani, s skalne osnove so bili odstranjeni beleži. Pred leti v peščeno podlago položeni opečni tlakovci so bili ohranjeni, neustrezna obloka stopnišča iz keramičnih ploščic je bila zamenjana z leseno oblogo. V kleti južnega trakta je bila odstranjena sekundarna predelna stena, stene in oboki iz lehnjaka so bili enako kot v vzhodnem traktu na novo ometani in prebeljeni, na tla so bili položeni opečni tlakovci. Zasilni dostop preko kovinskih stopnic je bil zamenjan z lesenimi stopnicami, povsem dotrajan lesen pokrov nad stopniščem postavljen v nivoju arkadnega hodnika je bil izdelan na novo.

Ob odstranjevanju nasutij iz banjastega oboka med kletjo in pritličjem južnega prostora v jugovzhodnem stolpu, to je prostora pod romansko kapelo, so bile v severni steni odkrite zazidane tramovnice ter v južni steni izzidan del stene, kar je nedvoumno pokazalo, da je imel prostor prvotno lesen tramoven strop, enak stropu med pritličnim prostorom in romansko kapelo. V vzhodnem delu severne stene je bil ob odstranitvi nasutij najden zgornji del romanskega portala, v zahodni steni pa je bil izpod sekundarnih prezidav in dozidav izluščen polkrožno zaključen sočasen portal, ki je današnje klet prvotno pritličje povezoval s kletjo, prvotno pritličjem južnega trakta.

Ker so bili odkriti elementi za predstavitev romanske faze stavbnega razvoja gradu izjemnega pomena, je bila sprejeta odločitev, da se banjast obok iz lehnjaka, enak ostalim obokom v kletnih prostorih in prostorih pritličja vzhodnega trakta in stanovanjskega stolpa, odstrani ter rekonstruira lesen tramovni strop. Nova lesena konstrukcija iz tesanih hrastovih debel, na katere je bil položen deskast pod, je bila postavljena v originalne utore ter naslonjena na izzidek na južni steni. Oba portala sta bila restavrirana, uničen spodnji del portala v severni steni je bil rekonstruiran. S sten so bili odstranjeni sekundarni beleži, tako da je vidna romanska gradnja iz velikih, lepo obdelanih klesancev. Prostor je bil v celoti prezentiran v izvorni podobi iz časa nastanka ter z vidnimi in ne restavriranimi poškodbami, nastalimi na klesancih severne in južne stene ob izdelavi sekundarnega banjastega oboka. V severnem prostoru stolpa so bile stene in strop ometane, na tla je bil tako kot v ostalih položen opečni tlakovec. V severni steni je bila odstranjena zazidava sekundarnega preboja, tako da so postale kleti med seboj povezane, nivojska razlika med severnim prostorom jugovzhodnega stolpa in južnim prostorom vzhodnega trakta pa je bila premoščena z novimi lesenimi stopnicami, prislonjenimi ob južno steno južnega prostora vzhodnega trakta.

⁴² Prim. Stopar, Grad Brestanica, str. 151.

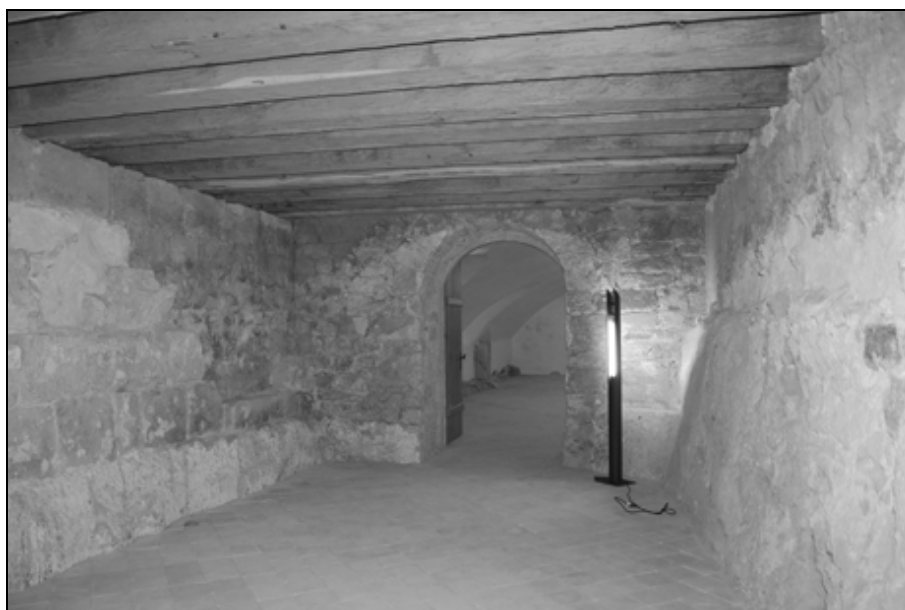
Klet južnega prostora jugovzhodnega stolpa pred prenovno (foto: A. Železnik, 2007).

Južni prostor jugovzhodnega stolpa po odstranitvi oboka (foto: A. Železnik, junij 2011).

V pritličnih prostorih vzhodnega dela severnega trakta je bila, ob ukinitvi vhoda iz veže in vzpostavitvi prvotnega vhoda iz dvorišča, urejena recepcija. Prostora sta bila na novo ometana, za tlakovanje so bili uporabljeni opečni tlakovci. V zahodnem delu trakta je bil, zaradi nove namembnosti, sekundarno vzpostavljen prehod med prostoroma zazidan. Ob arheoloških raziskavah je bil v vzhodnem prostoru odkrit temelj gotskega polžastega

stopnišča, v tem delu uničenega s sekundarno postavljenimi predelno steno med prostoroma, ob južni steni pa je bil odkrit pravokotno na romansko steno vhodne veže postavljen zid, kar kaže, da je v času romanike tu že stal manjši objekt. Prostora uporabljena za sanitarije in garderobo zaposlenih sta bila na novo ometana, tla in delno stene so bile obložene s keramiko. Ostanek gotskega polžastega stopnišča v severozahodnem vogalu je bil z delno

*Rekonstruirani leseni tramovni strop v južnem prostoru jugovzhodnega trakta
(foto: A. Železnik, junij 2012).*

ohranjenim kamnitim portalom prezentiran z zasteklitvijo. Prostora vzhodnega trakta, namenjena skladišču in garderobi ob poletnih prireditvah na arkadnem dvorišču sta bila, z odstranitvijo zazidave s prehoda s preprostim kamnitim okvirjem, ponovno povezana. Prostora sta bila ometana ter tlakovana z opečnim tlakovcem.

Nova namembnost pritličnih prostorov zahodnega trakta in stanovanjskega stolpa, v katerih so bili v času trapistov urejeni pomožni prostori s kuhinjo in pralnico, je iz funkcionalnih razlogov zahtevala povezavo med kavarno v stanovanjskem stolpu in restavracijo v severnem delu zahodnega trakta. Ob izdelavi preboja je bil odkrit polkrožno zaključen žlebasto profiliran kamnit portal, ki je pred pozidavo renesančnega trakta povezoval romanski stanovanjski stolp z notranjim dvoriščem.

Po odstranitvi ometov na južni prvotno zunanji steni stanovanjskega stolpa se je pokazalo, da sta portal in stena enotne zidave. Sočasnost nastanka stene in portala pa je potrdila tudi odstranitev banjastega oboka ob portalu v stanovanjskem stolpu z odkrito dobro ohranjeno s portalom sočasno grajeno kamnito špaletu, na kateri ni bilo sledu o karkršnikoli obzidavi notranje stene.⁴³ Portal, čeprav z za romaniko neznatno profilacijo, je nedvomno sočasen gradnji stanovanjskega stolpa in predstavlja prvoten vhod v pritličje. Kaže, da je bil vhod opuščen s pozidavo iz lehnjaka zidanega banjastega oboka oz. s pozidavo zahodnega dvonadstropnega trakta v prvi tretjini 16. stoletja, nov vhod v sta-

novanjski stolp pa je bil urejen skozi poznogotski, v originalno grajeno substanco sekundarno vzdani portal v južnem delu vzhodne dvoriščne stene.

V severnem prostoru zahodnega trakta je bila predvidena ohranitev predelne stene z velikim zidanim štedilnikom iz časa, ko so trapisti v tem prostoru uredili kuhinjo. Ob sami prenovi je bila iz funkcionalnih razlogov predvsem pa zaradi ponovne vzpostavitve izvorno enotnega prostora z zvezdastim obokom, slonečim na kamnitih obstenskih slopih, sprejeta odločitev, da se prostor v celoti izčisti. Stena je bila odstranjena, štedilnik, kot je bilo razbrati iz kovinske tablice z okovjem, narejenim v ključavničarski delavnici Avgusta Martinčiča v Ljubljani v dvajsetih letih 20. stoletja, pa je bil demontiran in nato restavriran postavljen kot razstavni eksponat v muzej trapistov v drugem nadstropju istega trakta.

Ob sami prenovi je pritličje zahodnega trakta doživelo še eno spremembo, ki v projektni dokumentaciji ni bila predvidena. Ob odstranjevanju vegetacije in nasutij na zunanji strani trakta je bila namreč odkrita izravnava z v temeljih ohranjenim kamnitim zidom na njenem robu, ki je investitorja spodbudila k razmišljanju o neposredni povezavi grajske restavracije z zunanjo teraso. Po tehtnem premisleku in preučitvi danih možnosti je bil preboj fasadnega plašča narejen v severni okenski osi, kjer je v času trapistov, namesto manjše, kot je razvidno iz arhivske fotodokumentacije, verjetno še gotske odprtine, nastala večja pravokotna okenska odprtina s stopnicami v spodnjem delu stene. Ob preboju je bila okenska odprtina ohranjena, stopnice pa so bile speljane v globini stene od pohodnega nivoja v traktu

⁴³ Glej prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

Kamniti portal v južni steni stanovanjskega stolpa v severozahodnem delu gradu (foto: A. Železnik, junij 2011).

Pritličje zahodnega trakta pred prenovo (foto: A. Železnik, 2007).

do zunanje terase. Nova vrata so bila na zunanji strani obdelana v ometu, enakem ostali fasadi.

V pritličju južnega trakta so bili s sten in ločne stene, oprte na slope v kletni etaži, ki prostor vizualno deli v dva dela, odstranjeni vsi ometi. Ob tem se je na vzhodni in južni steni pokazala romanska gradnja iz lepo obdelanih klesancev, postavljenih v horizontalnih pasovih, na slavoločni steni pa značilno romansko stičenje med kamni. Romanski način gradnje se je ponovil tudi na severni, sicer večkrat sekundarno predelani steni, medtem ko je na

zahodni steni romanski način gradnje zamenjala manj kvalitetna gradnja iz neobdelanih kamnov. Zaradi dobre ohranjenosti in pričevalnosti so vzhodna in južna stena ter slavolok ostali neometani in prezentirani v izvorni podobi. Ob delih na vzhodni in zahodni steni ter na slavoloku odkrite zazidane odprtine za tramove, so prispevale k verodostojni rekonstrukciji lesene tramovne stropne konstrukcije, ki je bila odstranjena leta 1979 z izdelavo armiranobetonske plošče.

Prenovljeno pritličje zahodnega trakta (foto: A. Železnik, junij 2012).

Po odstranitvi ometov iz niza osmih svetlobnih lin v južni steni prostora so bili najdeni dobro ohranjeni materialni dokazi o njihovi prvotni obliki in velikosti. Prvotne lijakasto oblikovane line z vsega 15 cm široko svetlobno odprtino so bile ob sekundarni predelavi razširjene za 40 cm ter v spodnjem delu povečane za vrsto klesancev visokih 12 cm. Z restavratorskimi posegi je bil ob sanaciji številnih poškodb, verjetno nastalih z vzdavo kovinskih mrež v času zaporov, ko je bilo v prostoru nameščenih osem jetniških celic, dodan spodnji manjkajoči pas klesancev, medtem ko svetlobna odprtina ni bila zožana na izvorno širino.

Klet in pritličje okroglega obrambnega stolpa, prizidanega ob severozahodni del romanskega obodnega zidovja na začetku 16. stoletja, sta v času trapistov doživeli večje predelave in prezidave. V kletni etaži, ki jo je od pritličja ločeval rahlo usločen opečnat obok, je bila urejena cisterna za vodo, prvotni dostop skozi poznogotski šilastoločni portal je bil prezidan ter na notranji strani stene preurejen v okensko odprtino. Dostop v pritlično etažo je bil vzpostavljen skozi sekundaren pravokoten prehod, ki je bil po odkritju in prezentaciji poznogotskega segmentno ločnega portala, postavljenega meter nad hodno površino arkadnega hodnika, leta 2000 v spodnjem delu zazidan in opuščen, tako da je pritličje postalo dostopno samo skozi vhod v klet. Zazidane strelnice kletne etaže, vidne na fasadi, so bile skrite za opečno oblogo cisterne, strelne line in niše v pritlični etaži so bile predelane in delno zazidane. Ob prenovi sta bila opečni obok in opečna obloga

Novi prehod iz restavracije v severnem delu zahodnega trakta na zunanjo teraso (foto: A. Železnik, junij 2012).

Pritličje južnega trakta pred prenovno (foto: A. Železnik, 2007).

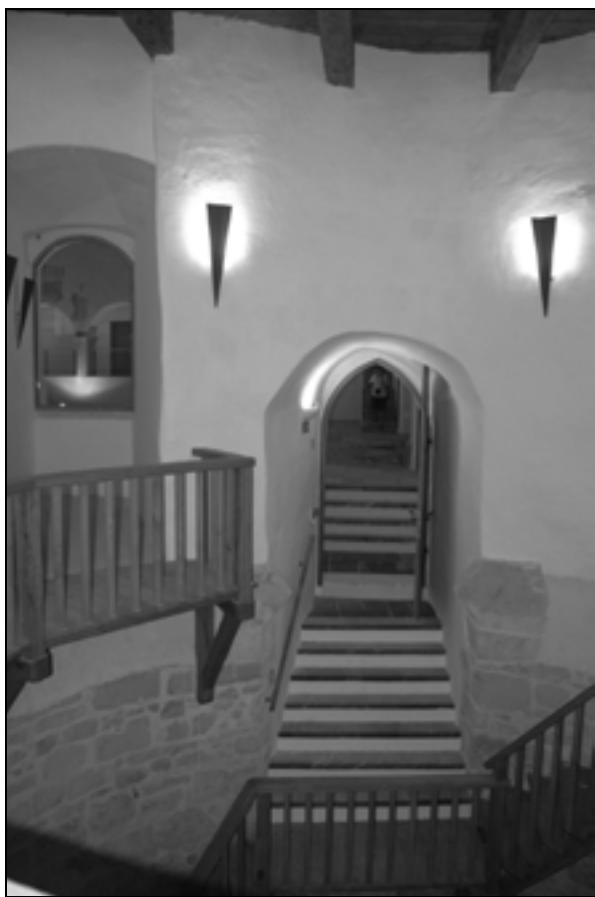
Prenovljeno pritličje južnega trakta (foto: A. Železnik, julij 2012).

cisterne odstranjena. V kletni etaži je bila odstranjena zazidava niš in strelnic, oblikovanih na ključ, ter ponovno vzpostavljen prvotni dostop skozi restavriran šilasto ločni portal na zunanji strani s prezentiranimi fragmentoma kamnitega loka – portala na notranji strani stene. Sekundarna povezava med pritličjem okroglega stolpa in odstranjenim sanitarnim stolpičem je bila zazidana na fasadi, poznogotski segmentno ločni portal je bil fiksno za-

stekljen, oba sekundarna preboja 3 metre debelih sten sta bila ohranjena. Stene kletne etaže, grajene iz obdelanih klesancev, so ostale neometane, medtem ko so bile stene pritličja zaradi številnih predelav in poškodb, ometane in prebeljene. Kletna in pritlična etaža sta prezentirani kot enoten prostor, katerega prvotna dvoetažnost je nakazana z leseno konstrukcijo – gankom, ki obteka prostor in sledi prezentiranim značilnostim prostora.

Kletna etaža okroglega stolpa po odstranitvi sekundarnega opečnega oboka in opečne obloge (foto: A. Železnik, maj 2011).

Enotno prezentirana klet in pritličje okroglega obrambnega stolpa (foto: A. Železnik, junij 2012).

Jugovzhodni stolp z dvonadstropno gotško kapelo v severnem delu in južnim prostorom pod romansko kapelo je dostopen iz notranjega dvorišča skozi ozka banjasto obokana hodnika, postavljena tik severne in vzhodne stene južnega trakta. Na

hodniku ob severni steni so bili odstranjeni sekundarni ometi in beleži ter prezentirana romanska zidava iz klesancev z romanskim portalom, hodnik proti južnemu prostoru je bil zaradi večjih poškodb in sekundarnih prezidav ometan. V prostoru pod romansko kapelo so bili, po poružitvi banjastega oboka in rekonstrukciji prvotne lesene medetažne konstrukcije med kletjo in pritličjem, odstranjeni sekundarni ometi in beleži. Na vseh stenah in v špaletah štirih ozkih svetlobnih lin dobro ohranjena romanska gradnja z značilnim stičenjem med kamni je bila prezentirana v originalu brez kakršnihkoli restavratorskih posegov. S tramovnega stropa, ki je sočasen grajeni strukturi, o čemer nedvoumno pričča enotna zidava s stičenjem vse do masivnih hrastovih tramov, so bili odstranjeni beleži, tramovi pa so bili osveženi z oljnim premazom.

V gotški kapeli, katere zgornji del z dvopolnim zvezdasto rebrastim obokom, slonečim na geometričnih konzolah, je že bil restavriran v letih 1976 in 1977, se je po odstranitvi poškodovanih ometov v spodnjem delu pokazalo, da sta severna in južna stena prizidani k vzhodni obodni steni in da so vse tri grajene na romanski način s stičenjem. Ob sondiranju ostenij okrog okenske odprtine ni bilo najdenih nobenih podatkov o prvotnem gotškem oknu, zato je ostala oblika velikega skoraj kvadratnega okna nespremenjena. Ob končni prezentaciji kapele romanska zidava ni bila prezentirana, temveč so bile tudi stene v spodnjem delu, tako kot v zgornjem, ometane, celota pa je bila prebeljena. Pod že restavriranima geometričnima konzolama na osrednjem delu severne in južne stene odkriti kamniti spoliji, ostanka spodnjega dela prvotno dvojne konzole, verjetno uničene ob postavitvi medetažne konstrukcije, odstranjene ob prvih restavratorskih delih, sta bili prezentirani. Empora, postavljena nad vhodom v kapelo, sloneča na potlačenem šilastem loku s profiliranim kamnitim zaključkom, je bila prezentirana v beli in temnordeči barvi, to je barvi, ki se pojavlja na rebrih oboka in ki jo je bilo moč slediti tudi na drugih večinoma fragmentalno ohranjenih poznogotskih ometih. Za dostop na emporo je bil ponovno vzpostavljen poznoromanski bogato členjen portal v zahodni steni, ki je prvotno služil kot dostop v vrhno etažo romanskega palacija, danes v prostora prvega nadstropja južnega trakta.⁴⁴ Sekundarni povezavi v južni steni z romansko kapelo in v severni steni z renesančnimi prostori vzhodnega trakta sta bili z zazidavo opuščeni. Na empori je bila nameščena steklena parapetna ograja, za tlakovanje so bili tako kot v drugih prostorih pritličja uporabljeni opečni tlakovci.

⁴⁴ Glej prispevka Mije Oter Gorenčič in Igorja Sapača v tej publikaciji.

Južni prostor v pritličju jugovzhodnega stolpa pred prenovo (foto: A. Železnik, 2007).

V izvorni romanski podobi prezentirani južni prostor v pritličju jugovzhodnega stolpa (foto: A. Železnik, julij 2012).

V jugozahodnem delu gradu, z banjasto s so-svodnicami obokanim pritličjem in ravnimi stropi v nadstropjih, izoblikovanem na trikotni talni zasnovi med romanskim južnim traktom, romanskim obodnim obzidjem ter renesančnim zahodnim traktom, so bile že ob prejšnjih prenovah v pritličju in prvem nadstropju urejene sanitarije. Ob tokratni prenovi so bile že obstoječim prenovljenim sanitarijam dodane še nove v drugem nadstropju, vse pa so bile urejene v kombinaciji naravnega kamna (lesnobrdski apnenc) in stekla. Zaradi novih sanitarij v drugem

nadstropju je bila lesena medetažna konstrukcija odstranjena in nadomeščena z armiranobetonsko ploščo. Ob osrednji del severne stene prostora je bilo umeščeno osebno dvigalo, kot danes skoraj neobhoden del vsakega javnosti namenjenega objekta, ki povezuje pritličje s podstreho. Med drugim nadstropjem in podstrešjem pa je bilo izdelano novo leseno stopnišče. Ob arheoloških raziskavah, izvedenih po odstranitvi sekundarnih predelnih sten v pritličju, je bila odkrita vrsta najdb, med katerimi je bilo najzanimivejše odkritje najstarejše plasti s preč-

Poznogotska kapela z v 70. letih restavriranim zvezdasto rebrastim obokom in romanskim portalom (foto: A. Železnik, junij 2012).

nim zidom s kamnito ločno konstrukcijo. Zid, prislonjen ob zahodno steno južnega trakta in zahodno steno romanskega obzidja, na katerega so bile vertikalno položene kamnite plošče s kamnoseškim znamenjem na eni od njih ter fragmentalno ohranjenim kamnitim tlakom v podnožju, naj bi predstavljal podnožje odprtega ognjišča ali peči.⁴⁵

V kletnih in pritličnih prostorih, ki razen kleti vzhodnega trakta in pritličja južnega trakta pred prenovo niso bili izkoriščeni oz. niso imeli ustrezne namembnosti, je bilo dotrajano ali neustrezno stavbno pohištvo v celoti zamenjano oz. narejeno na novo. Okenske odprtine so bile zaprte z novimi macesnovimi mizarsko izdelanimi okni ali s fiksnimi zasteklitvami, obstoječa vrata najrazličnejših oblik so bila zamenjana z enokrilnimi ali dvokrilnimi masivnimi hrastovimi vrati z vertikalno postavljenimi plohi, s kakršnimi so bili zaprti tudi prehodi brez vrat in na novo vzpostavljeni prehodi. Dvokrilna vhodna vrata, oblikovana na ribjo kost, ki so bila na novo narejena ob preteklih prenovah, so bila restavrirana in zaradi znižanja nivoja vhodne veže v spodnjem delu podaljšana. Kovinska vrata iz časa povojnih zaporov, ki so bila nameščena na stopnišče stopniščnega izzidka v jugovzhodnem vogalu dvorišča in ob izteku zunanega stopnišča v zahodnem delu severnega trakta, so bila nadomeščena s steklenimi vrati. S steklenimi drsnimi vrati je bil zaprt tudi prehod v jugozahodni prostor s sanitarijami in dvigalom.

Stopnišča, izdelana v kamnu, ki povezujejo posamezne etaže, to je glavno stopnišče med pritličjem

in drugim nadstropjem, postavljeno v izzidek v jugozahodnem delu dvorišča, stopnišče med prvim in drugim nadstropjem, umeščeno v severozahodni del severnega trakta na lokacijo prvotnega gotskega polžastega stopnišča in stopnišče v severnem delu vzhodnega trakta med prvim in drugim nadstropjem, so bila dobro ohranjena, tako da so bile restavratorsko sanirane le lokalne poškodbe. Na hodnikih južnega, vzhodnega in zahodnega trakta ter na arkadnih hodnikih severnega trakta je bilo odstranjeno tlakovanje s črno belimi, v obliki šahovnice položenimi cementnimi ploščicami, verjetno iz časa trapistov. Ker na nobenem od hodnikov niso bili najdeni nikakršni materialni dokazi o morebitnih starejših tlakovanjih, so bili hodniki, po sanaciji obočnih medetažnih konstrukcij v prvem nadstropju in lesenih konstrukcij v drugem nadstropju, na novo tlakovani z naravnim kamnom iz bližnjih kamnolomov (bel kamen iz Zidanega Mosta, črn iz Sv. Ane pri Mirni Peči), ki je v barvi in obliki ponovil predhodni način tlakovanja.

V arkadnih hodnikih severnega trakta so bile odstranjene sekundarne predelne stene, ki so zapirale ob pozidavi vzpostavljene široke prehode proti hodnikom vzhodnega in zahodnega trakta. Zaradi odstranitve predelnih sten, s katerimi je bila ponovno vzpostavljena odprtost oz. prehodnost horizontalnih povezav, so bili arkadni loki zaprti na notranji strani s steklom, vpetim v kovinsko konstrukcijo. Iz požarnovarnostnih razlogov je bilo potrebno v zahodnih hodnikih obeh nadstropij pred iztekom na stopnišče v zahodnem delu severnega trakta postaviti novi predelni steni z vrati. Po odstranitvi nasutij z oboka arkadnega hodnika in

⁴⁵ Glej prispevek Maje Bricelj v tej publikaciji.

*Arkadni hodnik v prvem nadstropju severnega trakta po prenovi
(foto: A. Železnik, julij 2012).*

odstranitvi ometov na steni trakta so bile v prvem in drugem nadstropju odkrite po tri v celoti ali delno zazidane okenske odprtine s kamnitimi okvirji. Ob pozidavi arkadnega hodnika, ki naj bi nastal v drugi polovici 17. stoletja, to je kmalu po izzidavi jugovzhodnega vogala južnega trakta in prekritju renesančnih poslikav z novo poslikavo z rdečim šivanim vogalom na stopniščnem izzidku in črto na zahodni fasadi,⁴⁶ so bile okenske odprtine opuščene, profilacija kamnitih okvirjev pa je bila odstranjena, razen podokenskih polic, ki so se ohranile skrite pod tlakom prvega nadstropja. Okenske odprtine so z notranjo mero 154 x 100 cm in širino okenskih okvirjev 14 cm popolnoma enake okenskim odprtinam v obeh nadstropjih ostalih treh dvoriščnih fasad, enako pa je tudi oblikovanje podokenskih polic, kar kaže na to, da so okenske odprtine s kamnitimi okvirji na vseh štirih dvoriščnih fasadah nastale sočasno. Kamniti okenski okvirji z opečno obzidavo so bili sekundarno vzdani v iz kamna grajeno ostenje trakta, pozidanega v prvi tretjini 16. stoletja, na ostankih ometov pod okenskimi policami z belimi naključnimi ometi pa ni bilo vidnih poslikav. V prvem nadstropju so bila okna, postavljena v višini tal, v celoti odprta in z izrezom v tlak prezentirana skupaj s podokensko polico, v drugem nadstropju, kjer okna na polovici deli strop med prvim in drugim nadstropjem, so bili okenski okvirji prezentirani v steni.

Na hodniku vzhodnega trakta je bilo ob odstranitvi ometov v južnem delu zahodne stene odkrito kurišče, ki se v velikosti in obliki povsem razlikuje od ostalih, na hodnikih najdenih kurišč. Kurišče je brez vrat oz. zapore in se rahlo lijakasto oži proti notranji steni, kjer je sedaj z opeko zazidana manjša odprtina, skozi katero se je kurilo peč, ki je bila odkrita in dokumentirana ob restavratskih posegih v 80. letih v južnem prostoru trakta. Najdeno kurišče je bilo dobro ohranjeno in brez večjih posegov prezentirano, ostala kurišča na hodnikih so bila obnovljena ter zaprta z novo izdelanimi kovinskimi vratci. Na isti steni so bili 70 cm pod sedanjim stropom v enakomernih razmikih odkriti zazidani utori stropnikov, na višini katerih je bila na fragmentalno ohranjenih ometih lepo vidna tudi razlika v njihovi strukturi. Utori so verjetno ostanek stropnikov pultne strehe, ki je v času pozidave trakta in pred dozidavo hodnikov prekrivala prvotno horizontalno komunikacijo, morda res leseno, prej verjetno pa zidano,⁴⁷ saj se je grad v prvi tretjini 16. stoletja razvil v ambiciozno zasnovano utrdbeno reprezentančno bivališče Rajhenburških.⁴⁸

⁴⁷ Glej prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

⁴⁸ Na bližnjem Šrajbarskem turnu so bili za časa lastništva Kristofa Rajhenburškega v letih 1542–1549 štiriraktni stavbni zasnovi dodani za slovenski prostor izjemni renesančni arkadni hodniki, o čemer govorita grba vzdana v nadstropju južnega arkadnega hodnika. Grb s svitkovjem uokvirjenega volka v kartuši z motivom bisernika na zahodni strani je Rajhenburški, enako oblikovan kvadriran grb s sidrom v prvem in četrtem polju in s kačo v drugem in tretjem polju je grb Stubenberških, saj je bila Kristofova žena Evfemija iz družine Stubenberških.

⁴⁶ Glej prispevek Igorja Sapača v tej publikaciji.

Grba na zahodni steni severnega prostora v prvem nadstropju vzhodnega trakta.

V raziskane in v letih od 1976 do 1993 prenovljene prostore prvega nadstropja vzhodnega, južnega in zahodnega trakta je tokratna prenova posegla le v delih, ki so bili za revitalizacijo gradu nujno potrebni. V prostorih zahodnega in južnega trakta z že predhodno izdelanimi armiranobetonskimi ploščami in novimi ometi so bili zaradi napeljave talnega ogrevanja obstoječi parketi in deske podi odstranjeni ter nadomeščeni z novimi lesenimi kasetiranimi podi, v prostorih zahodnega trakta so bile sanirane lokalne poškodbe obokov, v prostorih južnega trakta so bile restavrirane baročne stropne štukaturne dekoracije, ki ob predhodnih posegih niso bile obnovljene, vsi prostori so bili na novo prebeljeni. Ometi so bili odstranjeni samo iz vzhodne stene vzhodnega prostora južnega trakta, v kateri je bil v južnem delu stene ponovno vzpostavljen vhod v romansko kapelo, v severnem delu pa je bil odprt romanski portal, ki povezuje prostor z emporo gotske kapele. Stena, grajena iz večjih lepo obdelanih klesancev južno od romanskega portala, s kuriščem zazidanim z opeko, sekundarnimi prezidavami ob ponovno vzpostavljenem vhodu v romansko kapelo in fragmentalno ohranjenim naključnim sivim ometom, je bila, tako kot ob prenovitvenih posegih leta 1981, ponovno ometana. Spričo ob prenovi odkritih, dobro ohranjenih in celostno predstavljenih prostorov iz obdobja romanike, je bila namreč sprejeta odločitev, da se stena z vsemi prezidavami in sivim ometom ne prezentira, še zlasti ker je za slednjega težko reči, da je romanski, saj je bil odkrit na kamniti podlagi, ki je imela vidne poškodbe gorenja. Podobna stena s sivim ometom na od ognja poškodovani kamniti podlagi je bila odkrita tudi na južni strani severnega

prostora v drugem nadstropju jugovzhodnega stolpa, ostanki gorenja oz. požara pa so bili vidni tudi na kamnitem ostenju gotske kapele nadstropje nižje.

V obnovljenih prostorih zahodnega trakta z restavriranimi lesenimi tramovnimi stropi in novimi lesenimi kasetiranimi podi ter edinstvenimi renesančnimi poslikavami so bili posegi omejeni zgolj na inštalacije, povezane z ogrevanjem prostorov in na posodobitev elektro inštalacij. Poslikave v skrajni severni sobi z upodobitvijo legende o sveti Kuni-gundi oz. upodobitvijo Salamonove sodbe in Suzanine zgodbe na zahodni steni in alegorij krščanskih kreposti na vzhodni steni, datirane v pozna 20. leta 16. stoletja in pripisane mojstru, ki je poslikal cerkev Marija Gradac pri Laškem⁴⁹ z grboma nad vhodom v zahodni steni,⁵⁰ so ostale nedotaknjene, saj so bili posegi omejeni na ozek pas v stiku stene s tlakom, kjer poslikav ni bilo.

V severnem traktu so bili v obeh južnih prostorih odstranjeni ometi ter tlakovanje iz opečnih tlakovcev na več mestih dopolnjeno z estrihi. Po zahtevni statični sanaciji oboka v zahodnem prostoru sta bila prostora na novo ometana in tlakovana z opečnim tlakovcem. Ob delih odkrit poznogotski kamnit segmentno ločno zaključen portal med zahodnim prostorom in podestom stopnišča je bil restavriran in fiksno zastekljen. Severni banjasto obokan prostor obvhodnega romanskega stolpa je bil ohranjen v celoti, vključno s tlakom in ometi s

⁴⁹ Golob, Freske z brestaniškega gradu, str. 142–156. Glej tudi prispevek Simone Menoni v tej publikaciji.

⁵⁰ Na levi razpoznaven grb Rajhenburških z modrim volkom, na desni žal nerazpoznaven grb, ki bi lahko bil grb Trautsonov – podkev, iz rodbine katerih je izhajala Eva Trautson, žena Hansa Rajhenburškega, lastnika gradu od leta 1502 do smrti leta 1522.

podpisi zapornikov iz časa povojnega kazensko-poboljševalnega zavoda in bo tako ohranjen predstavljen v okviru muzejske razstave o političnih zapornikih in internirancih.

V drugem nadstropju severnega trakta so bili v enotno zasnovanem prostoru, v severnem delu vključujoč romanski obvhodni obrambni stolp in v južnem v prvi tretjini 16. stoletja dozidanem delu, odstranjeni dotrajani ometi in beleži nadomeščeni z novimi industrijsko pripravljenimi apnenimi ometi, prostor pa je bil na novo tlakovan z opečnimi tlakovci. Kamniti obstenski slopi, ki podpirajo zvezdasti obok, so bili po odstranitvi ometov in beležev restavrirani. V prehodu sekundarno vzpostavljenem v steni proti prostoru prvega nadstropja okroglega stolpa so bile izdelane nove hrastove stopnice, stopnišče pa je bilo zavarovano s stekleno parapetno ograjo.

V prostoru zahodnega trakta in romanskega stanovanjskega stolpa, namenjenem muzeju menihov trapistov, so bili odstranjeni ometi in deskasti podi nadomeščeni z novimi ometi in podi. Lesena predelna stena v južnem delu zahodnega trakta je bila odstranjena in zaradi potreb muzeja nadomeščena z novo predelno steno iz mavčno kartonskih plošč na kovinski podkonstrukciji. Severno od te predelne stene so bile v enakem materialu postavljene meniške celice, ki so bile v času trapistov urejene prav v tem prostoru in katerih obrise je bilo pred prenovo še moč videti v lesenem podu. V okviru muzeja je kot razstavni eksponat predstavljen tudi restavriran štedilnik, prenesen iz trapistovske kuhinje v pritličju istega trakta.

V prostorih drugega nadstropja vzhodnega in južnega trakta, kjer je bila od leta 1968 pa do zadnje celostne prenove postavljena prva muzejska zbirka na gradu, posvečena slovenskim izgnancem, je bilo največ sprememb glede na obstoječe stanje povezanih z dostopi v prostore. V južnem traktu je bil ponovno vzpostavljen prehod iz hodnika v zahodni prostor, prehod iz tega prostora v sosednji prej muzejski prostor v jugozahodnem vogalu, po prenovi namenjen sanitarijam, je bil zazidan. V vzhodnem traktu je bila odstranjena predelna stena, ki je izvorno enotno zasnovan prostor delila v dva dela. Poleg obstoječega vhoda v severnem delu hodnika je bil iz hodnika ponovno vzpostavljen zazidan prehod v južni del prostora. Prehod v južni steni v severni prostor jugovzhodnega stolpa, to je prostor nad gotško kapelo,⁵¹ je bil zazidan, na novo pa je bil vzpostavljen ob delih odkrit prehod v južni steni, postavljen tik zahodne stene prostora ter zazidan prehod v severni steni. S ponovno vzpostavitvijo

treh sekundarno zazidanih vhodov so bili v prostoru, obsegajočem celoten trakt, zagotovljeni varnostni pogoji, ki jih zahtevajo prostori, namenjeni javnim prireditvam, z zaprtjem prehoda proti južnemu prostoru, namenjenemu garderobi nastopajočih, pa je bila prostoru zagotovljena potrebna zasebnost. V tem prostoru, to je prostoru nad gotško kapelo, je bila ob odstranjevanju ometov v zahodnem delu severne stene odkrita strelnica, ki je segala dobrih deset centimetrov pod nivo tal. Ob odstranitvi nasutij z oboka sta bila približno pol metra pod strelnico najdena tramova, morda ostanek mostovža, ki je vodil do strelnice. Strelnica, ki je bila v celoti odprta in prezentirana s poglobitvijo tlaka ter zaradi varnosti zavarovana s stekleno piramido, je služila kot dodatna obramba z nižjim obrambnim obzidjem zavarovanega vzhodnega dela notranjega dvorišča in potrjuje pozidavo vzhodnega trakta v prvi tretjini 16. stoletja.

Najpomembnejše najdbe v drugem nadstropju pa so bile odkrite ob odstranitvi ometov s sten zahodnega in vzhodnega hodnika. Na hodniku zahodnega trakta sta bili odkriti dve kamniti poznogotski okni, katerega kamniti okvir zaključuje trlistno slepo krogovičje. Okni sta bili delno odprti, na južnem v celoti ohranjenem oknu so bile restavrirane manjše poškodbe, severno okno pa je bilo v uničenem južnem in spodnjem delu rekonstruirano. Na hodniku vzhodnega trakta je bilo odkrito poznogotsko 230 x 190 cm veliko pravokotno okno s kamnitim križem in bogato paličasto profilacijo, ki se pojavlja na zunanji in notranji strani. Ob odkritju so bili v posameznih delih okna najdeni skromni fragmenti dveh tonov rdeče barve, kar kaže na to, da je bilo okno v času nastanka pobarvano. Okno je bilo v celoti odprto, južni del okenskega okvirja, uničen zaradi dimniške tuljave kurišča nadstropje nižje, je bil rekonstruiran, po vzoru ohranjenega notranjega dela je bil rekonstruiran tudi zgornji del

Strelnica v severni steni severnega prostora jugovzhodnega stolpa (foto: A. Železnik, marec 2012).

⁵¹ Prehod je bil po vsej verjetnosti vzpostavljen ob postavitvi prve muzejske zbirke, saj na arhitekturnih posnetkih iz časa Kazenskega poboljševalnega zavoda, ki sicer niso najbolj zanesljivi, ni označen.

Poznogotsko okno s slepim krogovičjem, odkrito v drugem nadstropju zahodnega trakta (foto: A. Železnik, april 2012).

profiliranega okvirja, na zunanji strani uničen zaradi štukaturne baročne obrobe stropa. Vsa tri odkrita in prezentirana okna so izjemnega pomena in v slovenskem prostoru edinstvena.

V vseh prostorih in hodnikih so bile ohranjene obstoječe lesene medetažne konstrukcije, na hodnikih drugega nadstropja so bile zaradi dotrajanosti tudi delno zamenjane. Po temeljitem čiščenju, zaščiti z epoksidnimi premazi za utrjevanje so bile konstrukcije dodatno ojačane s sekundarnim deskastim podom. Medetažna konstrukcija pravzaprav lesen tramovni strop nad severnima renesančnima prostoroma vzhodnega trakta je bila v dvorani drugega nadstropja dodatno ojačana s sovprežno konstrukcijo lesenih primarnih nosilcev z armiranobetonskimi ojačitvami, medtem ko je bila nad južnima prostoroma v preteklosti že narejena armiranobetonska plošča. V prostorih vzhodnega in zahodnega trakta je bil položen nov deskast pod, v prostoru severnega trakta opečni tlakovci in v prostorih južnega trakta kasetirani podi.

V obeh nadstropjih je bilo stavbno pohištvo v celoti narejeno na novo. Lesena enokrilna kasetirana vrata so bila izdelana po vzoru na podstrešju najdenega vratnega krila, ki je v oblikovanju enak vratom, dokumentiranim na fotografijah iz časa trapistov in vratom v prehodu iz gotske kapele v južni renesančni prostor vzhodnega trakta, dokumenti-

Poznogotsko okno s kamnitim križem, odkrito v drugem nadstropju vzhodnega trakta (foto: A. Železnik, oktober 2011).

Sanacija medetažne lesene konstrukcije – lesenega tramovnega stropa med prvim in drugim nadstropjem vzhodnega trakta (foto: A. Železnik, september 2011).

ranim na fotografijah iz leta 1977 ob restavratorskih delih v gotski kapeli.⁵²

Na podstrešju vzhodnega traka so bili odstranjeni ostanki predelnih sten in stropov, nastalih za potrebe šiviljskih delavnic v času kazensko poboljševalnega zavoda.⁵³ V zahodnem delu je bil na novo urejen hodnik iz mavčno kartonskih plošč na kovinski podkonstrukciji, s katerim je bila vzpostavljena povezava od stopnišča iz drugega nadstropja trakta s prostoroma v nadzidanem jugovzhodnem stolpu, ki sta bila preurejena v pisarni za zaposlene. Podstrešje južnega trakta je bilo urejeno v muzejski depo, v podstrešju jugozahodnega trikotno zasnovanega dela sta poleg dvigala in novega pomožnega lesenega stopnišča, ki povezuje podstrešje z drugim nadstropjem nameščena še čajna kuhinja in sanitarije. V okroglem stolpu je prezentirana stolpu sočasna strešna konstrukcija, zazidane line so bile ponovno odprte.

Hkrati s prenovo arhitekture je grad dobil sodobnim standardom in programu ustrezno infrastrukturo. Grad je ogrevan s talnim gretjem, poleg sodobnih elektroinštalacij ima vgrajeno telefonsko in računalniško omrežje, požarno alarmiranje ter protivolmno varovanje z videonadzorom. Da sodobni tehnološki sklopi inštalacij ne bi bili vidni in moteči in da ne bi destruktivno posegali v originalno substanco, so bili umeščeni v opuščene dimniške tuljave in na lokacije, kjer je bila originalna

substancia že uničena ob novejših predelavah, zlasti iz konca 19. in 20. stoletja. V vse prostore gradu so nameščena tudi nova sodobna in kar se da nevtralna svetila, skladna s programskimi vsebinami. V romanski in gotski kapeli ter v prostorih kletne in pritlične etaže jugovzhodnega stolpa so bile elektroinštalacije in razsvetljava izvedene s prenosnimi stojčimi lučmi, tako da se v ohranjene originalne stene teh prostorov ni posegalo.

Romanska kapela

Najzahtevnejši poseg ob celostni prenovi gradu je predstavljala rekonstrukcija etažo in pol obsegajoče romanske kapele v južnem delu jugovzhodnega stolpa.⁵⁴ Izhodišče za posege v kapeli je bilo ohranjanje in prezentacija originalnih elementov ter rekonstrukcija uničenih in odstranjenih delov na način, ki je v materialu in obdelavi jasno ločljiv od originala. Že ob odkritju ostankov arhitekturne členitve s polstebri v vogalih in v sredini severne in južne stene ladje je Ivan Stopar zapisal, da najdba na podlagi analogij, zlasti s Konradovim stolpom iz 12. stoletja na Petersbergu nad Brežami, kaže na obokano romansko kapelo.⁵⁵ Po odstranitvi sekundarnega stropa leta 1996 odkriti vrhnji del ladje z ostanki kamnitih obstenskih lokov je pokazal, da je

⁵² Prehod, postavljen ob gotsko emporo v zahodnem delu severne stene in je bil v funkciji, ko je gotska kapela obsegala dve etaži, je bil po poružitvi medetažne konstrukcije skupaj s še tremi prehodi iz hodnika v renesančne prostore vzhodnega trakta zazidan.

⁵³ Glej prispevek Andreje Jankovič Deržič v tej publikaciji.

⁵⁴ Glej tudi prispevka Mije Oter Gorenčič in Igorja Sapača v tej publikaciji. Prispevka, ki bi podrobneje predstavil podrobne in obsežne konservatorske restavratorske posege v romanski kapeli ki ga v pričujoči publikaciji ni, verjamem pa, da bodo predstavljeni v prihodnosti, saj si to zaslužijo.

⁵⁵ Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana, Dopis dr. Ivana Stoparja Ljubljanskemu regionalnemu zavodu za spomeniško varstvo z dne 29. 1. 1980.

Pogled na apsidno z odlomljenim delom konzole po odstranitvi sekundarnih prezidav (foto: A. Železnik, oktober 2011).

ladjo po vsej verjetnosti prekrival obok⁵⁶ in ne raven lesen strop.⁵⁷ Ob zadnjih posegih izvedene natančne raziskave so tezo o oboku potrdile in tako na osnovi ohranjenih materialnih ostalin ob upoštevanju analogij omogočile rekonstrukcijo z dvopolnim križnogrebenastim obokom, ki ga po sredini deli oproga pravokotnega prereza. Manjkajoči deli obstenjskih kamnitih lokov so bili pozidani v opeki, obočna konstrukcija pa je bila izdelana v lesu, vpetem v kovinske nosilce in ometana. V južni steni ladje, v kateri je bila v spodnjem delu s sekundarnima okenskima odprtinama originalna substanca močno poškodovana, v zgornjem delu pa prav tako zaradi dveh sekundarnih oken povsem uničena, so bile novejšje prezidave v celoti odstranjene in na novo pozidane, na zunanji strani v kamnu in v notranjosti v opeki. Novi rekonstruirani romanski polkrožni okenski odprtini sta bili oblikovani po vzoru romanskih oken kapele gradu Petersberg v Brežah, saj se materialni dokazi o izvorni velikosti in obliki romanskih oken žal niso ohranili. V severni, tako glede romanske zidave kot arhitekturne členitve najbolje ohranjeni steni, je bila v vzhodnem delu v ravnini stene pozidana velika pravokotna niša, katere namembnost je spričo prezidav ostala nedefinirana. Zazidan je bil tudi prehod na kor gotske kapele v zahodnem delu stene, saj ob natančnejših raziskavah niso bili najdeni materialni dokazi o izvornem romanskem vhodu v kapelo. Nov dostop je bil ponovno vzpostavljen v zahodni steni skozi pra-

vokoten prehod, zazidan ob prenovitvenih posegih v 80. letih preteklega stoletja. Tudi za ta prehod žal niso bili najdeni materialni ostanki, ki bi zanesljivo pokazali, da gre za prvotni romanski vhod. Stena okrog prehoda v romanski kapeli je bila namreč v celoti sekundarno prezidana, stena v prostoru zahodno od kapele je bila prezidana nad prehodom in južno od njega, v severnem delu fragmentalno ohranjena kamnita elementa pa je bilo glede na grajeno strukturo pod njima in sekundarno obzidavo težko opredeliti kot del originalnega romanskega portala. Ob restavratorskih delih je bil vzhodni del lijakasto razširjenega prehoda obzidan, prehod pa je bil ometan. Apsida v vzhodni steni z uničenim obokom in konzolnim pomolom je bila rekonstruirana na podlagi ohranjenih originalnih ostalin. Stavbne raziskave so po odstranitvi sekundarne pozidave z oknoma pokazale, da je bila polkrožno oblikovana apsida večji del umeščena v obodni zid in iz njega izstopajoča zgolj za 45 cm. V spodnjem delu ravno zaključena apsida je slonela na konzoli, katere del je bil odkrit v ostenju. Drugi del konzole, vzidan v steno apsida na stiku s tlemi kot spolija, katere namen in raba sta bila neznan, je bil ob restavratorskih delih vrnjen na izvorno mesto. Ob raziskavah je bilo ugotovljeno, da je apsidno osvetljevalo eno samo okno in ne dve, saj lepo klesan kamen na južni strani apsida ni bil del romanskega okenca,⁵⁸ temveč odžagan klesanec. Rekonstruirano sredinsko okno je bilo narejeno po vzoru apsidalnega okna kapele gradu Podsreda. Kockasti friz

⁵⁶ Tezo o oboku kapele je podprl tudi avstrijski raziskovalec Patrick Schicht (Schicht, *Die Festung*, str. 576–581; Schicht, *Bollwerke*, str. 231–236).

⁵⁷ Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 19–35.

⁵⁸ Kramberger, *Možnosti rekonstrukcij*, str. 19–35.

v apsidi je bil tako kot vsi originalni arhitekturni elementi ohranjen brez kakršnihkoli restavratorskih posegov, v rekonstruiranem delu apside, obdelanem kot ostale rekonstruirane površine v ometu, je bila izdelana kopija po originalu. Na vzhodni steni ladje so bili poleg kockastega friza in manjših polkrožnih vdolbin ohranjeni tudi fragmenti romanskega ometa z značilnim stičenjem ter gotskega ometa z v rdečkasti barvi naslikanim šivanim robom ob prehodu v apsidno ter naslikanim posvetilnim križem, močno podobnim tistemu iz severne stene gotske kapele. V ladjo je bil vrnjen restavriran lesen pod, ki je bil, zaradi preprečitve poškodovanja, prekrit s steklenim mostovžem, vpetim v kovinsko konstrukcijo.⁵⁹

Romanska kapela pred konservatorsko-restavratorskimi posegi (foto: A. Železnik, 2007).

Romanska kapela z rekonstruiranimi uničenimi deli (foto: A. Železnik, julij 2012).

Predgradje

Prostor na severni strani gradu, poimenovan predgradje, je bil pred prenovo urejen kot peščena površina, na vzhodu zamejena z enonadstropno stavbo in k njej prizidanim novejšim, verjetno po drugi svetovni vojni zgrajenim objektom, na severu z enonadstropnim objektom in kamnitim opornim zidom ter na zahodni strani s kamnito ograjo. Stavba s čelno fasado, postavljena na vzhodno steno triločnega kamnitega mosta, katerega loki so bili v celoti ohranjeni in vidni v kleti, je bila zgrajena konec 19. stoletja⁶⁰ na prostoru starejše v jarku postavljene predhodnice, označene na Scherowitzovem zemljevidu porečja reke Save iz leta 1807 in na franciscejskem katastru iz leta 1825 ter dokumentirane na arhivskih fotografijah in v temeljih tudi ob arheoloških raziskavah. V skladu s konservatorskimi izhodišči o ponovni vzpostavitvi podobe srednjeveške utrdbe, postavljenimi že ob prvih načrtnih raziskavah leta 1976, sta bila objekta, postavljena na

⁵⁹ Za sodelovanje in strokovno pomoč pri zahtevni rekonstrukciji romanske kapele se najlepše zahvaljujem Miljenku Domjanu, v času prenove glavnemu konservatorju Ministrstva za kulturo republike Hrvaške, dr. Igorju Sapaču, kastelologu in raziskovalcu grajskih arhitektur, in Ivu Gričarju, dolgoletnemu sodelavcu dr. Ivana Stoparja in poznavalcu grajskih arhitektur.

⁶⁰ Glej prispevek Irene Fürst v tej publikaciji.

Kamnitni triločni most po odstranitvi na njem pozidanih objektov (foto: A. Železnik, maj 2011).

Predgradje pred prenovno (foto: A. Železnik, 2007).

vzhodno steno mostu odstranjena. V pobočje vpeta stavba na severovzhodnem robu predgradja, prav tako zgrajena koncu 19. stoletja,⁶¹ je bila ohranjena in prenovljena, v njo pa so bile umeščene servisne dejavnosti. Ob sondažnih raziskavah prostora zahodno od mostu se je pokazalo, da izraziti odboji – zidovi/večji kamniti bloki, zaznavni ob geofizikalnih raziskavah, izvedenih leta 2000,⁶² predstavljajo

oporne zidove obrambnega jarka. Po odstranitvi najvejših nasutij, v katerih so bili najdeni ostanki betonskih ograj vrtno ureditve iz časa trapistov, je bil obrambni jarek zahodno od mostu prezentiran v globini približno treh metrov, to je do obstoječega nivoja vzhodno od mostu in do globine, na kateri sta bila kamnita oporna zidova zahodno od mostu pozidana na skalno osnovo. Arheološke sonde na zahodni strani mostu so pokazale, da je bilo pod odstranjenimi nasutji do skalne osnove še tri metre različnih nasutij, tako da je bil obrambni jarek v celoti globok približno šest metrov.

⁶¹ Glej prispevek Irene Fürst v tej publikaciji.

⁶² Poročilo o geofizikalni raziskavi na lokaciji: Brestanica – grad Rajhenburg (zunanje dvorišče gradu), MIC d.o.o., mag. Branko Mušič, Božo Berič, februar 2000.

*Predgradje z obrambnim jarkom in kamnitim mostom po prenovi
(foto: A. Železnik, julij 2012).*

Za obrambni jarek je bila, kot so pokazale sonde, uporabljena naravna depresija, ki so jo sodeč po obklesavanju skalne osnove ravnali in poglobljali, material pa morda uporabljali za gradnjo gradu ali njegove prezidave.⁶³ Oporni zidovi, grajeni sočasno z mostom v začetku 17. stoletja, so bili v dobro ohranjenih delih sanirani, v sekundarno z betonom popravljanih delih pa rekonstruirani v kamnu. Na mostu in kamnitih opornih zidovih ob obrambnem jarku so bile pozidane kamnite parapetne ograje, razvidne iz arhivske fotodokumentacije iz konca 19. oz. začetka 20. stoletja. Prostor pred gradom in most sta bila tlakovana z rečnimi prodniki, ki so bili na več mestih najdeni, tako kot v vhodni veži, približno 30 cm pod novejšim nasutjem in so predstavljali izvirno tlakovanje iz časa preureditve veže in izgradnje mostu z opornimi zidovi. Prostor severno od obrambnega jarka je bil asfaltiran in preurejen v parkirišče.

S ponovno vzpostavitev obrambnega jarka s kamnitim mostom in z odstranitvijo vegetacije s pobočja razglednega pomola nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo se je korenito spremenilo tudi prostorsko dožemanje gradu, ki se je razkril v vsej svoji mogočnosti.

S končano celostno prenovo so začele v grad prihajati nove vsebine in se vračati stare. Ob zbirki pohištva 18. in 19. stoletja, večnamenski prireditveni dvorani, muzejski trgovini, kavarni in restavraciji, se je v grad že vrnila prenovljena in dopolnjena muzejska zbirka o trapistih, ki ji bodo sledile še

posodobljene zbirke o izgnancih ter političnih zapornikih in internirancih. V prihodnje bi bilo smiselno muzejske vsebine gradu nadgraditi s predstavitev bogate in pestre stavbne zgodovine v času gospodov Rajhenburških.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije:

AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko: C 363A02.

AS 1068, Zbirka načrtov: teh. enota 2, list 187.

MMK – Mestni muzej Krško

Kopije: Ivan Matko, Prepis kronike trga Reichenburga in okolice (1902).

Arhiv ZVKDS, OE Ljubljana.

LITERATURA

Curk, Jože: Brestanica, gradbeno zgodovinski oris. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 133–141.

Golob, Nataša: Freske z brestaniškega gradu. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 142–156.

Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev. Stara Kaiserjeva suita 1824–1833*. Faksimilirana izdaja: spremna beseda Ivan Stopar. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999.

Koropec, Jože: Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. *Brestanica. Zbornik člankov in*

⁶³ Glej prispevek Maje Bricelj v tej publikaciji.

- razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 45–77.
- Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kosi, Miha: »... quae terram nostram et Regnum Hungariae dividit ...« (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku). *Zgodovinski časopis*, 2002, 56/1–2, str. 43–93.
- Kramberger, Dušan: *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov. Romanske grajske kapele na Slovenskem. Posebej Rajhenburg in Podšreda.* Magistrsko delo na Oddelku za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 2001.
- Kramberger, Dušan: Romanska kapela na gradu Rajhenburg. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja. Vodnik po spomenikih.* Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 65–69.
- Kulturni spomeniki v Sloveniji. Spomeniki prve kategorije.* Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije, 1974.
- Ravnikar, Tone: Grad in gosposčina Sevnica v poznem srednjem veku. *Grad Sevnica.* Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 57–81.
- Sapač, Igor in Železnik, Alenka: Grad Rajhenburg. *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja. Vodnik po spomenikih.* Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 62–65.
- Schicht, Patrick: *Bollwerke Gottes. Der Burgenbau der Erzbischöfe von Salzburg.* Wien: Phoibos Verlag, 2010.
- Schicht, Patrick: Burgen des Salzburger Erzbistums – Wehrbauten unter geistlicher Herrschaft. *Burgen im Alpenraum. Herausgegeben von der Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern.* Petersberg: Imhof, 2012 (Forschungen zu Burgen und Schlössern, 14), str. 87–94.
- Slabe, Marijan: Raziskave z arheološko metodo na Brestaniškem gradu. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 23–44.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: Grad Brestanica. *Krško skozi čas, 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta.* Krško: Skupščina občine, 1977, str. 127–151.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Peta knjiga. Med Kozjanskim in porečjem Save.* Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: Grajski objekti v salzburškem Posavju. *Brestanica. Zbornik člankov in razprav.* Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 78–106.
- Stopar, Ivan: *Najboljši slovenski gradovi.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 2008.
- Štih, Peter, Simoniti, Vasko in Vodopivec, Peter: *Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Sistory, 2008. <http://www.sistory.si>
- Železnik, Alenka in drugi: *Leskovec pri Krškem, Območje gradu Šrajbarski turn (EŠD 8772), Grad Šrajbarski turn (EŠD 317), Mauzolej Anastazija Gruena (EŠD 10284) : konservatorski načrt / izdelovalec Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2009.*

INTERNETNI VIRI

http://www.graz.at/cms/dokumente/10067402_3410409/8a64d618/WKE_mp_pro_ansicht_final.pdf (UNESCO Weltkulturerbe Graz Managementplan, stran 35).

S U M M A R Y

Rajhenburg Castle and its renovation

The first major construction works performed on the castle in the second half of the 1960s and the 1970s, in connection with the setting up of a museum exhibition on Slovenian exiles, contributed to an increased interest in the castle and its revitalisation. The year of 1975 marked the beginning of a gradual renovation of the castle as well as the beginning of the first planned architectural and archaeological research, which revealed the main outlines of the castle's architectural development and monumental importance. The period of 1976–1993 saw the renovation of the rooms in the first floor of the eastern tract, where Renaissance frescos were discovered and restored, the rooms in the first floor of the western and southern tracts, and the residential tower, where two permanent exhibitions were set up, one on political prisoners and interns and the other on Trappist monks. Partial restoration was carried out on the Gothic chapel with a Romanesque portal in the southeastern tower; archaeological finds were presented in the courtyard and decorative frescos of the facades were reconstructed. In 1993–2004, the denationalisation process brought the restoration works to a halt. After

the said process was completed, the Municipality of Krško as the owner of the castle commissioned project documentation, on the basis of which an overall renovation of the castle commenced in April 2011. The construction, installation, artisanal and restoration works on the castle and the outer ward area, performed along with archaeological and architectural research, were brought to completion after no more than thirteen months, in June 2012. The castle's exterior with roofs, external and courtyard facades, and the arcade courtyard were completely renovated; all stone elements were restored and partly reconstructed. Most rooms in the castle were given new plasters and floors, all furnishings were changed, the infrastructure was arranged and all stone elements restored. In the outer ward area, the moat with a stone bridge was presented with the tearing down of secondary works and the removal

of layers of fills. During the architectural and archaeological research, a series of important and outstanding architectural elements were uncovered, especially from the time when the Romanesque castle was built and extended in the first third of the 16th century, which contributed to the improved and partly even changed the knowledge of the castle. The uncovered material remains were restored and – in the ruined or remodelled parts – reconstructed. With the presentation of the Romanesque southeastern tower with its unique chapel, part of the Romanesque palatium, the Romanesque vestibule, as well as the late Gothic portals and window frames, the castle has strengthened its narrative power and with its already uncovered and restored Renaissance frescos, affirmed its reputation as one of the oldest and most important castles in the Slovenian territory.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 712.253:728.83(497.4Brestanica)

Prejeto: 8. 11. 2013

Petra Jernejec Babič

univ. dipl. krajinska arhitektka, konservatorska svetovalka, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Ljubljana,
Tržaška 4, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: petra.jernejec@zvkd.si

Območje gradu Rajhenburg

IZVLEČEK

Kulturni spomenik državnega pomena grad Rajhenburg pripada širšemu, prepoznavnemu, enovitemu in topografsko določljivemu območju: kulturni krajini trajnih nasadov in območju nekdanjih vrtnih ureditev. Poustvariti in revitalizirati je potrebno vse historične naravne in grajene prvine, saj so neločljivo povezane z obnovljeno arhitekturo. Pri tem je potrebno upoštevati le preverljive zgodovinske podatke. Ostalin je malo, vrtnoarhitekturni členi so uničeni ali poškodovani, zato o izvorni zasnovi ali stilnem obdobju ne moremo pisati. Cilj celovite prenove območja gradu Rajhenburg je vzpostavitev urejene krajine gradu, ki je in mora ostati edina prostorska dominantna.

KLJUČNE BESEDE

Rajhenburg, dediščinska kulturna krajina, zgodovinski park in vrt, spomeniško območje, spomenik, grad, krajinska ureditev, naravne in grajene prvine

ABSTRACT

RAJHENBURG CASTLE AREA

The Rajhenburg Castle, a cultural monument of national importance, forms part of a broader, recognisable, homogeneous and topographically determinable area: a cultural landscape of permanent crops, with the centre formed by a complex of agricultural buildings and an area of former garden arrangements. All natural and built historical elements should be recreated and revitalised, as they are inseparably linked to the renovated architecture. This should be done by relying solely on verifiable historical data. The scarcity of remains, as well as ruined or damaged garden architectural elements, renders it impossible to write about any kind of original design or stylistic period. The goal of overall renovation of the Rajhenburg Castle area is to recreate the cultivated landscape of the castle, which has always been, and must remain, the only spatial dominant.

KEY WORDS

Rajhenburg, cultural heritage landscape, historical park and garden, monument site, monument, castle, landscape arrangement, natural in built elements

Uvod

Krajinska arhitektura je najmlajša stroka v službi za varstvo kulturne dediščine. Z vstopom v konservatorske vrste v osemdesetih letih 20. stoletja je prevzela v obravnavo kulturno krajino in vrtnoarhitekturno dediščino (zgodovinske parke in vrtove) v teoretičnem in praktičnem pogledu, saj je nesporno, da sta bili najmanj raziskani področji kulturne dediščine pri nas. Da je pri varstvu posameznih objektov dediščine zelo pomemben tudi njihov prostorski kontekst, se je nakazovalo že ob prvih začetkih njenega aktivnega varstva, vendar takrat še ni bilo definirano. Šele konvencija o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva¹ predpisuje obveznost, da se tudi v okolici spomenika, t. i. spomeniških območjih, izvajajo ukrepi za splošno izboljšanje življenjskega okolja in ukrepi za preprečevanje negativnih vplivov na spomenik.

Danes je jasno, da grad Rajhenburg kot kulturni spomenik državnega pomena (v nadaljevanju spomenik)² ne obravnavamo zgolj točkovno: prenovljena arhitektura pripada prepoznavni in enoviti, topografsko določljivi stvaritvi človeka in narave, znotraj katere pridejo do izraza vrednote kulturnega okolja z dvema vsebinama in različnima pomenoma. Grajskemu poslopju kot središču gospodstva je pripadalo večje območje, kot ga ima spomenik danes: obsežna gospodarska poslopja z obdelovalnimi površinami na severu in nekdanje vrtno površine na njegovi zahodni strani. Spomenik zato obravnavamo v širšem (dediščinska kulturna krajina trajnih nasadov) in ožjem (območje nekdanjih ureditev okolice gradu) prostorskem kontekstu, ki sta odraz družbenih razmer, vezanih na prostor skozi čas.

Glede na velike spremembe v oblikovanju odprtega prostora žal danes ne moremo govoriti o parku ali vrtu gradu Rajhenburg, kot je to določeno s pravilnikom za potrebe klasifikacije nepremične kulturne dediščine v postopkih njenega varstva.³ Struktura

območja je zabrisana, vrtnoarhitekturni členi so uničeni ali poškodovani, zato o kakšni izvorni zasnovi oziroma stilnem obdobju ne moremo pisati. Pri predstavitvi območja gradu Rajhenburg se lahko opremo le na dostopne zgodovinske vire, pisne in grafične upodobitve ter analize obstoječega stanja. Dosegljive zgodovinske podatke je izvrstno interpretirala konservatorica mag. Alenka Kolšek v svojem prispevku »Krajinski prostor zgornjega breštaniškega gradu in njegovi vrtovi«.⁴

V nadaljevanju teksta bo predstavljen kulturno krajinski prostor spomenika s pomočjo vrednotenja z merili zgodovinske pričevalnosti, merili, ki izhajajo iz sedanjega stanja in vrednotenja prostorskih sestavin, primernosti obstoječih rab in funkcij.

Grad Rajhenburg v širšem prostoru

Osnovna značilnost dediščinskih kulturnih krajin je njihova skladna prostorska podoba, ki se je izoblikovala skozi naravnim razmeram prilagojeno rabo prostora. Senovsko gričevje ima krajinski vzorec vezan na vinograde in nasade sadnega drevja, ki zavzemajo glede na ugodne podnebne razmere dokaj velike površine. Širše območje spomenika tako pripada izraziti agrarni krajini: krajinski vzorec je ustvarila intenzivna zasaditev sadnih nasadov v geometrijskem redu. Središče predstavlja kompozicija objektov nekdanjih pristav na slemenu, linije sadnega drevja pa sledijo plastnicam, ki se mehko spuščajo proti severu, vzhodu in zahodu.

Dejstvo je, da je kulturna krajina podvržena stalnim spremembam kot posledice tehnološke stopnje obdelovanja, načina pozidave ter drugih družbeno ekonomskih in socialnih značilnosti določene dobe. Sklepamo lahko, da je bilo območje namenjeno utilitarni rabi tudi v preteklosti. Upodobitev območja gradu in okolice na jožefinskem vojaškem zemljevidu iz druge polovice 18. stoletja⁵ je nedvomno skopa. Zato sta za primerjavo z današnjim stanjem zanimiva Scherowitzov zemljevid Save iz leta 1807 in franciscejski kataster iz leta 1825, na katerih sta ožji in širši ambient gradu nazorno prikazana z barvami in oznakami.

hortikulturnega znanja. V to vrst sodijo tudi drevoredi, alpinetumi, gaji, rozariji, skalnjaki, zeliščni vrtovi in druge vrtnoarhitekturne ureditve (ureditve javnih prostorov). »Stavbe s parki ali z vrtovi« so enovite celote oblikovanega odprtega prostora in grajenih objektov. Ločimo profane stavbe s parki ali z vrtovi (dvorec s parkom ali z vrtom, grad s parkom ali z vrtom, zdravilišče) in sakralne stavbe s parki ali z vrtovi (kartuzijanski samostan z vrtom, cistercijanski samostan z vrtom).

4 Prim. Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 67–70.

5 *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787*, 5. zvezek, Sekcija 217.

1 Zakon o ratifikaciji Konvencije št. 121 o varstvu evropskega arhitektonskega bogastva (Ur.l. RS, št. 7/93) – Konvencija o varstvu stavbne dediščine Evrope (Granadska konvencija).

2 Odlok o razglasitvi Gradu Rajhenburg in njegovega območja za kulturni spomenik državnega pomena, Vlada Republike Slovenije, Ur.l. RS, št. 81/1999. Odlok o spremembi Odloka o razglasitvi Gradu Rajhenburg in njegovega območja za kulturni spomenik državnega pomena, Vlada Republike Slovenije, Ur.l. RS, št. 46/2005.

3 Ministrstvo za kulturo, Pravilnik o seznamih vrst dediščine in varstvenih usmeritvah (Ur.l. RS, št. 102/2010). »Parki in vrtovi« so deli odprtega prostora, oblikovani v razmerjih med grajenimi ali oblikovanimi objekti, rastlinjem, vodo in reliefom. So prostori gojenja rastlin, ugodja ali sprostitve, vzgoje, izobraževanja in raziskovanja ter izražajo človekovo predstavo o prijetnem, varnem okolju. Prostorsko kompozicijo parkov in vrtov sestavljajo zasnova, zasaditve rastlin, grajene strukture in likovni elementi, vrtna oprema, vodni motivi (tekoče ali stoječe vode), relief, vedute. Parki in vrtovi so s svojevrstnimi izraznimi sredstvi odraz in primer preteklega oblikovanja odprtega prostora in

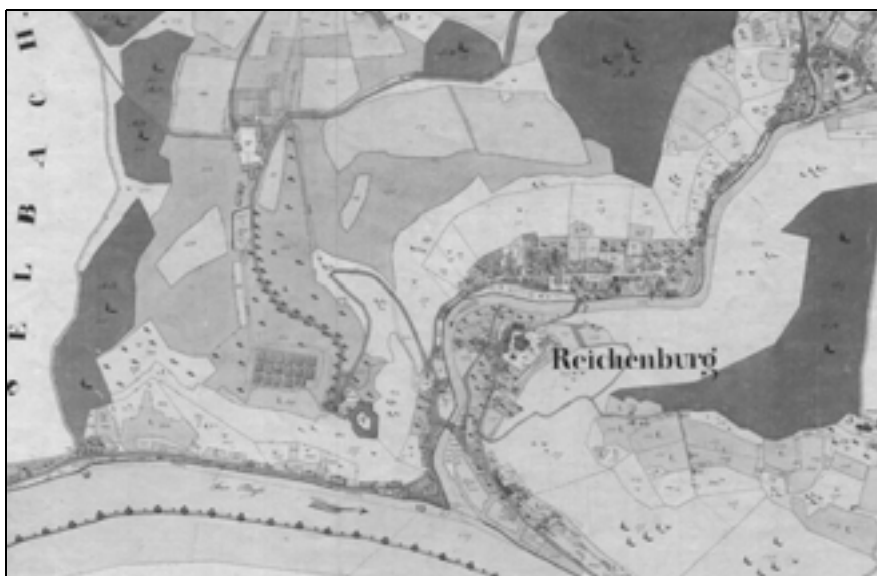
*Zahodni del kulturne krajine z vidnimi strešinami pristanov v središču
(foto: P. J. Babič, junij 2012).*

*GisKD, posnetek sedanjega stanja iz Registra nepremične kulturne dediščine
(Ministrstvo za kulturo, INDOK).*

Scherowitzov zemljevid Save iz leta 1807, izsek (Arhiv Republike Slovenije).

Franciscejski kataster iz leta 1825, izsek (Arhiv Republike Slovenije).

Razločno je vidno dograjevanje gospodarskih objektov v osrednjem delu, medtem ko se parcelna struktura, velikost in oblika parcel ter potek glavnih komunikacij niso bistveno spremenile. Tudi najstrmejša pobočja so bila že v preteklosti zaraščena z gozdom, ki je pomemben element členitve prostora. Pred vzpostavitvijo monokulturne krajine je območje izražalo krajinsko pestrost s prepletom njiv, travnikov in sadovnjakov. Pri tem po intenzivnosti

obdelave prostora in inovativnosti, ki vključuje nove grajene prvine, izstopa obdobje, ko je bila posest z gradom v rokah meniškega reda trapistov. Njihova tovarna čokolade, ki je začela z obratovanjem v začetku leta 1896,⁶ še danes predstavlja arhitekturni poudarek v kompleksu gospodarskih poslopij. Bo-

⁶ Glej prispevek Irene Fürst o trapistih v Rajhenburgu v tej publikaciji.

Izris fasade tovarne čokolade (foto: Arhiv ZVKDS, OE Celje, 1998).

Menihi pri delu pred gospodarskimi poslopji (foto: Arhiv MNZS, Enota Brestanica, 1998).

*Načrt električne in telefonske napeljave
(foto: Arhiv ZVKDS, OE Celje, 1998).*

gato členjena fasada je jasno razvidna na kopiji načrta, ki je v arhivu ZVKDS, OE Celje in na fotografijah, ki jih je za potrebe stalne razstave o življenju in delu trapistov zbrala kustosinja Irena Fürst.

Žal je za vedno izgubljen mlin ob Brestaniškem potoku, s čimer je izginila pomembna grajena prvina obravnavanega območja. V mlin so trapisti umestili elektrarno, zato govorimo o še enem primeru

izgubljene tehniške dediščine.⁷ Iz kopije načrta, ki ga prav tako hrani arhiv ZVKDS, OE Celje, so razvidni tako lokacija elektrarne kot razvod električne in telefonske napeljave.

⁷ Glej prispevek Irene Fürst o trapistih v Rajhenburgu v tej publikaciji.

Pogled na grad iz doline Save (foto: P. J. Babič, junij 2012).

Današnja intenzivna raba kmetijskega prostora deluje, v primerjavi s peštrim krajinskim vzorcem v času trapistov, monotono. Čeprav je ambientalno ravnotežje med naravnimi in grajenimi prvini v obeh primerih prisotno, je vsebinska, funkcionalna, likovna in prostorska povezanost med sestavinami prostorske kompozicije in stavbami iz časa trapistov primernejša za delovanje celote. Zato je potrebno razmišljati o ponovni vzpostavitvi pestrega krajinskega vzorca, med drugim z zasaditvijo sadovnjakov z uporabo starih, visokodebelnih sadnih sort. Do takrat moramo na strnjeno območje s strukturo sadjarske krajine gledati kot na zeleno cono, ki ni podlegla pritiskom urbanizacije.

Območje gradu Rajhenburg

Historične krajinske prvine so neločljivo povezane z obnovljeno arhitekturo. Po zaključeni, več desetletij trajajoči prenovi gradu je napočil čas, da se posvetimo njegovemu krajinskemu prostoru, kot je to predvideno v Projektni nalogi celostne prenove gradu.⁸

S kulturnovarstvenega stališča sta poustvarjanje in revitalizacija posameznih prvin zahtevno delo. Pri tem moramo upoštevati le preverljive podatke, saj so v naravi vidni zgolj ostanki nekdanjih zasnov.

O Rajhenburgu je znanih kar nekaj slikovnih upodobitev, ki jih je predstavila in obrazložila Kol-

škova v že omenjeni objavi: »Nekaj znanih slikovnih upodobitev gradu, med njimi Klobučaričeva risba iz okoli leta 1603, Vischerjev bakrorez okoli leta 1680 pa tudi kasnejši Flurerjeva oljna slika okoli leta 1725 in Reichertova litografija iz let 1863–1864, kaže le pogled na zaselek z grajskim gričem in gradom, brez detajlov, ki bi kakorkoli nakazovali ureditev odprtega prostora okrog gradu. Samo J. F. Kaiser v svoji zbirki litografij Stara Kaiserjeva suita (Kaiser, Joseph Franz: Lithographierte Ansichten der Steyermarkischen Städte, Markte und Schloesser 1824–1833) je prikazal na zahodni ravnici ob gradu manjši gospodarski objekt ter zraven še zidan rastlinjak s stekleno steno, orientirano na jugozahod, pa tudi terasasto južno pobočje.«⁹

Grajsko pobočje

Z gozdom zarasla pobočja so bila v preteklosti izčiščena z namenom, da se spremeni prostorsko dožemanje gradu.¹⁰ Zaradi delnega izčiščenja strmih pobočij pod gradom je ta po obnovi s svojo značilno, zgodovinsko pogojeno lego ponovno postal izrazita prostorska dominantna tega dela doline Save. Pri tem je pomembna tudi ponovna vzpostavitev vizualne komunikacije med gradom in trškim jedrom Brestanice ter cerkvijo sv. Petra in Pavla. S tem posegom je bil dosežen prvi cilj programske zasnove.

⁸ Grad Rajhenburg, raziskave, konservatorske smernice, programska zasnova ureditve celote, študije rekonstrukcije predgradja, predlog začasne ureditve dvorišča, A. Železnik, mag. A. Kolšek, M. Zorec, A. Žigon.

⁹ Prim. Simič in Kolšek, Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja, str. 67–70.

¹⁰ Glej tudi prispevek Alenke Železnik o grad Rajhenburg in njegovi prenovi v tej publikaciji.

Pogled z gradu na trško jedro in cerkev sv. Petra in Pavla (foto: P. J. Babič, junij 2012).

Del izčiščenega pobočja (foto: P. J. Babič, maj 2012).

Ob delih smo želeli izvedeti, do kolikšne mere so bila pobočja v preteklosti dejansko kultivirana oziroma potrditi predpostavko, da so bile terase zasajene z vinsko trto in sadnim drevjem, kot pri Sevnškem gradu. Kratek čas izvedbe del in izredna strmina sta potrdila obstoj dveh zidov. Žal je bila zaradi zaraščenosti izdelava ocene njunega stanja praktično nemogoča.

Terasasto pobočje s konservatorskega stališča odpira zanimivo vprašanje o ustreznosti rekonstruk-

cije teras glede na ponovno vzpostavljen fortifikacijski značaj gradu. Na več fotografijah (arhiv MNZS, enota Brestanica), razglednici iz leta 1905 in medvojnimi fotografijami so dobro vidne delno zarasle terase. Nedvomno pa so najbolj izrazito prikazane na Kaiserjevi upodobitvi. Na pobočju bo potrebno za dokončno odločitev ponovne vzpostavitve teras z vinsko trto nadaljevati z raziskavami in natančno oceniti gradbeno tehnično stanje obstoječih zidov ter potrditi obstoj drugih, niže v pobočju.

Zaraščen plato s propadajočo vrtno uto (foto: P. J. Babič, junij 2012).

Lokacija zeliščno-zelenjavnega vrta z zapuščenim in propadajočim objektom (foto: P. J. Babič, maj 2012).

Zagotovo pa je potrebno vzpostaviti mehanizme za redno vzdrževanje v smislu sprotnega čiščenja zarasti. V nasprotnem primeru bo vegetacija v zelo kratkem času ponovno prikrila vedute na grad.

Predgradje

Profesor Dušan Ogrin je v uvodu k publikaciji *Zgodovinski parki in vrtovi Slovenije* zapisal: »Znan je pomen dediščine na splošni ravni, kot nazorno zgodovinsko pričevanje o preteklosti. Pri tem je posebej poučno, da je pogoj za nastanek vrtno umetnosti razvita in kompleksna zgradba družbe, ki v svojih vrhnjih plasteh potrebuje ustrezno prostorsko

simboliko.«¹¹ Glede na navedeno se zdi logično, da so posamezni lastniki posesti in gradu pustili svoj pečat tudi pri urejanju neposredne okolice. Če so bile prve ureditve pogojene bolj iz funkcionalnih kot estetskih vzgibov, pa dolgoletni lastnici Rajhenburga, rodbini Attems, lahko pripišemo vsaj del ureditev, vidnih na obeh že predstavljenih načrtih (Scherowitzovem zemljevidu in franciscejskem katastru). Nesporno je, da so pri nas nastajali vrtovi po zgledu v drugih evropskih deželah. Že Attemsovi vrtni zasnovi v Slovenski Bistrici in Dornavi to dokazujeta. Smiselno je predvidevati, da so si tudi okolico Rajhenburga krajinsko uredili.

¹¹ Ogrin, Smisel, str. 7.

Samostansko pokopališče (foto: arhiv MNZS).

Žal je območje Rajhenburga eno tistih, ki imajo zaradi dolgega obdobja zanemarjanja in uničevanja malo ostalin. Ob prebiranju dosegljivih skromnih virov ne dvomimo o resničnosti vrtno zasnove. Izvedena ureditev predgradja, ponovno vzpostavljen most in parkirišče zato nujno potrebujeta izvedbo ustrezne povezave z dvignjenim delom zahodno od gradu (glej franciscejski kataster). Realna se zdi tudi revitalizacija radialno oblikovanega okrasnega vrta na platoju. Plato je dostopen po novem stopnišču ob Moserjevi hiši, pri čemer je bil saniran le del obstoječega kamnitega podpornega zidu.

Ureditev senčnega počivališča z vrtno uto, ki sodi v obdobje oblikovanja romantičnih vrtov 19. stoletja in je zanj dovolj podatkov, pa bi nesporno dopolnila vsebino gradu in doprinesla k estetskemu in vizualnemu doživljanju predgradja z gradom.

Nekdanji zeliščno zelenjavni vrt

Na obeh kartah je razvidna pravilna vrtna ureditev na dvignjenem delu slemena. Na Scherowitzovem zemljevidu sta vidna dva pravokotna vrtova s po štirimi polji, ki so obdana z drevesi. Franciscejski kataster prikazuje le en sam geometrijsko zasnovan vrt. Na obeh je zarisana vrtna hiša, po vsej verjetnosti na mestu današnjih stanovanjskih hiš. V prostoru je uravnan del s kratko, strmo brežino dobro viden in izstopa iz nagnjenega travnika. Na južni strani uravnane območja so v delu vidni ostanki sekundarnega podpornega zidu s stopnicami v osi vhoda v t. i. Policijski blok. Ne glede na to, kako dolgo je bil zeliščno-zelenjavni vrt opuščen, predstavlja volumen po II. svetovni vojni zgrajenega, danes opuščenega, troetažnega objekta na njegovi lokaciji, razvrednotenje spomenika. Ob prenovljeni grajski utrdbi je potrebno realizirati celovito pre-

zentacijo grajskega območja kot urejene krajine gradu, ki je vedno bil in mora ostati edina prostorska dominantna. Zaradi izčiščenja vegetacije in odstranitve objektov ob gradu je postal pazniški blok še bolj izpostavljen in moteč element v prostoru.

Objekt je potrebno v celoti odstraniti, tako da bodo ponovno vzpostavljena pravilna razmerja med samimi grajenimi prvini in njihovo okolico. Predvideti bo potrebno tako ureditev, ki bo koristila in dopolnjevala obstoječe in nove vsebine gradu.

Samostansko pokopališče

Samostansko pokopališče je bilo ob poti med zeliščno-zelenjavnim vrtom in gospodarskimi objekti. Njegova vzpostavitev je predstavljala novo prvo v oblikovanju kulturno-krajinskega prostora posestva. Do z zidom ograjenega pokopališča je vodila pot, obdana z dvovrstnim drevoredom divjih kostanjev, značilnostjo druge polovice 19. stoletja. Ravna pot, domnevno iz časa barona Esebecka (med letoma 1874 in 1881)¹² s počivališčem na jugozahodnem vogalu platoja, je razvidna tudi na današnjem katastru. Počivališče je imelo funkcijo razgledišča, kar si danes zaradi goste in visoke zarašlosti pobočja težko predstavljamo.

Danes težko razumemo, da je bil tak spominski prostor po drugi vojni lahko uničen. Spominsko obeležje je prostor dobilo leta 1991,¹³ vendar je treba samostansko pokopališče kot prvo prostora na izpostavljenem delu slemena poustvarjeno vsaj s spominskim gajem ali s skupino dreves po primerljivih vzorcih samostanskih pokopališč.

¹² Prim. Simič in Kolšek, *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, str. 67–70.

¹³ Glej prispevek Irene Fürst o trapistih v Rajhenburgu v tej publikaciji.

*Spominsko obeležena lokacija nekdanjega pokopališča
(foto: P. J. Babič, maj 2012).*

Vegetacija

Ves čas se moramo zavedati dejstva, da je izrazno sredstvo v vrtni umetnosti živo gradivo, ki ima svojo življenjsko dobo ter potrebuje redno nego in vzdrževanje. Danes le nekaj dreves pred vstopom v predgradje nakazuje nekdanji način urejanja dela tega dela kulturno-krajinskega prostora.

S ponovno zasaditvijo obeh drevoredov, ob poteh med pristavami in zeliščno-zelenjavnim vrtom ter dostopom do gradu, bi bil dokaj hitro dosežen močan, linijski poudarek v prostoru. Izboljšala bi se tudi možnost orientacije v prostoru in nakazale smeri gibanja.

Zaključek

Za vzpostavitev celotne prezentacije spomeniškega območja ne zadošča zgolj obnovljen grad: povrtni mu je potrebno v osnovi pripadajoče vrtno in kulturno-krajinske površine.

Tako kot druge zgodovinske parkovne in vrtno površine je tudi krajinska slika Rajhenburga odslilkava časa, v katerem je nastajala. Odnos do prostora se je z leti spreminjal, toda obstoječi viri in literatura kažejo na to, da je bilo območje v strokovnih krogih vedno prepoznano kot pomemben krajinsko oblikovni prostor. S konservatorskega stališča ima spomenik vse elemente, s katerimi so dokazane kontinuiteta in posamezne stopnje kulturnega in civilizacijskega razvoja, s čimer predstavlja izjemno kakovostni dosežek ustvarjalnosti.

Naloga krajinske arhitekture v konservatorstvu je, da poišče uravnoteženo rešitev med varovanimi lastnostmi prostora in razvojem obstoječega programa. Osnovne usmeritve so nakazane v tem pri-

spevku, ki sledi že začrtanim programskim izhodiščem v elaboratu »*Možnosti programske revitalizacije krajinskega prostora brestaniškega gradu in njegovih historičnih sestavin*«. ¹⁴ Izdelati je potrebno podrobno izvedbeno dokumentacijo. V tem primeru je to konservatorski načrt za krajinsko ureditev ožjega in širšega območja. ¹⁵

Posege na spomeniku namreč ni možno usmerjati le s kulturnovarstvenimi pogoji. Analitični del konservatorskega načrta utemelji prepoznavnost

¹⁴ Grad Rajhenburg, raziskave, konservatorske smernice, programska zasnova ureditve celote, študije rekonstrukcije predgradja, predlog začasne ureditve dvorišča, A. Železnik, mag. A. Kolšek, M. Zorec, A. Žigon.

¹⁵ Konservatorski načrt se izdeluje v skladu z Zakonom o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1, *Uradni list RS* št. 16/2008). Določila v zvezi s konservatorskim načrtom so navedena v 29. členu Zakona o varstvu kulturne dediščine, ki med ostalimi v 5. točki določa, da lahko zavod s kulturnovarstvenimi pogoji kot pogoj za pridobitev kulturnovarstvenega soglasja določi obveznost oprave predhodnih raziskav ali obveznost priprave konservatorskega načrta. Daje je v 6. točki Zakona o varstvu kulturne dediščine navedeno, da se obveznost oprave predhodnih raziskav lahko določi, če se upravičeno domneva, da je v nepremičnini, ki je predmet posegov, neodkrita dediščina, in grozi nevarnost za njeno poškodovanje ali uničenje, v 8. točki navedenega zakona pa je še dodano, da je konservatorski načrt potreben vedno, kadar gre za posege v strukturne elemente spomenika. Način izdelave konservatorskega načrta določa Pravilnik o konservatorskem načrtu (*Uradni list RS*, št. 66/2009). Ta v 2. členu izrecno navaja, da obveznost priprave konservatorskega načrta določi Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, kadar so izpolnjeni pogoji drugega ali tretjega odstavka tega člena. Zavod določi obveznost priprave konservatorskega načrta s kulturnovarstvenimi pogoji. Z njimi lahko zavod določi tudi obseg in podrobnejšo obliko konservatorskega načrta. Poleg tega je navedeno, da je konservatorski načrt obvezen takrat, kadar gre za poseg v strukturne elemente kulturnega spomenika, strukturni elementi pa so deli konstrukcije spomenika, ki so nosilci njegovih varovanih vrednot.

spomenika in povzame izsledke raziskav. Izvedbeni del pa poda natančne usmeritve za ohranjanje in varovanje spomenika. Pri tem bodo upoštevani vsi elementi prostora, ne le izpostavljeni v tem prispevku. Na ta način bodo postale jasne ustrezne možnosti izrabe in vsebine kompatibilne spomeniški substanci. Dorečen mora biti tudi način vzdrževanja z opredeljenimi stroški ter rešeni (morebitni) konflikti uporabnikov in lastnikov prostora.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko: C 363A02.

AS 1068, Zbirka načrtov: teh. enota 2 list 187.

Ministrstvo za kulturo

INDOK

Muzej novejšje zgodovine Slovenije, enota Brestanica

Kopije fotografij stalne muzejske zbirke Trapisti v Rajhenburgu.

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije

OE Ljubljana, arhiv.

OE Celje, arhiv.

LITERATURA

Hafner, Aleš: *Konservatorski vidik pri obnovah objektov vrtnoarhitekturne dediščine*. Referat strokovnega posveta o parkih. Ljubljana: Restavratski center, 1990.

Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999. Zbrala: Ivan Stopar, Primož Premzl (vzporedni naslov: *Stara Kaiserjeva suita 1824–1833 s faksimilom četrte izdaje zemljevidov Celjskega in Mariborskega okrožja*).

Ogrin, Dušan: Smisel slovenske krajinsko-arhitekturne dediščine. *Zgodovinski parki in vrtovi v Sloveniji*. Uvodni tekst. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino, 1995.

Simič, Mitja in Kolšek, Alenka: *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 2000.

S U M M A R Y

Rajhenburg Castle area

Landscape architecture in the service of monument conservation deals with the theoretical and practical aspects of cultural landscape and garden architectural heritage (historical parks and gardens), which are among the less researched fields of cultural heritage in Slovenia.

The Rajhenburg Castle, a cultural monument of national importance, forms part of a broader, recognisable, homogeneous and topographically determinable area: a cultural heritage landscape of permanent crops, with the centre formed by a complex of agricultural buildings and an area of former garden arrangements. The monument is considered within its spatial context, as a whole reflecting the social situation of a place through time.

Today, it is no longer possible to detect any trace of a park or a garden within the core monument area: the structure of the area is blurred; the garden architectural elements are either ruined or damaged. Scanty archival documentation renders it impossible to write about any kind of original design or stylistic period. The presentation of the Rajhenburg Castle area can only be based on the available historical sources, written or graphical depictions indicating that it has always been recognised in scholarly circles as an important landscaped area. Somewhat more discernible are the extensions of agricultural buildings in the central part and the land plot structure, which has not been subject to considerable change.

In addition to the renovated castle fortification, a presentation should also be made of the castle area as a cultivated castle landscape. There is a need to recreate and revitalise all natural and built historical elements, which are inseparably linked to the renovated architecture: the castle slope, the outward area, the decorative garden, the vegetable and herb garden, the monastery cemetery, the two tree-lined lanes. It is of vital importance that the castle remains the sole spatial dominant within the broader area, with the landscape arrangement subordinated to it.

From the cultural conservation perspective, the monument site requires a balanced solution between protected qualities of the area and the development of the existing programme within the castle's walls.

1.04 Strokovni članek

UDK 728.83:69.059.7(497.4Brestanica)(083.9)"2005/2012"

Prejeto: 9. 12. 2013

Alenka Černelič Krošelj

profesorica umetnostne zgodovine in univerzitetno diplomirana etnologinja in kulturna antropologinja, višja kustosinja,
Kulturni dom Krško, enota Grad Rajhenburg, Trg Matije Gubca 2, SI-8270 Krško
E-pošta: alenka.cernelic.kroselj@mestnimuzejkrsko.si

Celostna prenova gradu Rajhenburg, projektne aktivnosti in razvoj dejavnosti na gradu po prenovi

IZVLEČEK

V članku avtorica predstavlja delovanje projektne skupine in izvajanje projekta Celostna prenova gradu Rajhenburg, ki je potekalo od leta 2005 do uspešno končane prenove leta 2012. Predstavlja tudi strategijo razvoja gradu, ki ga na podlagi Odloka o ustanovitvi javnega zavoda Kulturni dom Krško upravlja Kulturni dom Krško s svojo enoto Grad Rajhenburg. Celostno upravljanje spomenika državnega pomena je sestavljeno iz več dejavnosti, kjer se prepletajo javni in tržni programi. Avtorica predstavlja projekte, ki so v izvajanju in so pomemben del dejavnosti in razvoja gradu v sedanjosti in prihodnosti.

KLJUČNE BESEDE

Grad Rajhenburg, celostna prenova, Kulturni dom Krško, enota Grad Rajhenburg, strategija razvoja, projektne aktivnosti, razvoj

ABSTRACT

THE COMPLETE RENOVATION OF RAJHENBURG CASTLE, PROJECT ACTIVITIES AND DEVELOPMENT OF ACTIVITIES IN THE CASTLE AFTER THE RENOVATION

In the article the author presents operations of the project groups and implementation of the project »The complete renovation of Rajhenburg castle« which was carried out from 2005 till its final renovation activities in 2012. The article also introduces the strategy of the castle development and management. The castle is managed by the Krško Culture Centre with its unit of Rajhenburg castle on the basis of the Ordinance establishing a public institute the Krško Culture Centre (OG RS, 109/09). The complete management of the monument of national importance consists of various activities that involve public as well as marketing programmes. The author presents the projects that are still in progress and play a very important part in the activities and development of the castle now and in the future.

KEY WORDS

Rajhenburg castle, complete renovation, the Krško Culture Centre, unit of Rajhenburg castle, development strategy, project activities, development

Uvod – izhodišča projekta *Celostna prenova gradu Rajhenburg*

Po končanem denacionalizacijskem postopku je Občina Krško leta 2004 postala lastnica gradu Rajhenburg.¹ Že v naslednjem letu so oblikovali projektno skupino, katere temelj so bila naslednja dejstva oziroma povzeta opredelitev pomena gradu in obnove:

»Grad Rajhenburg je zaradi svojega vedutnega položaja, zgodovinske, gospodarske in politične vloge, umetnostno zgodovinske in arhitekturne vrednosti prepoznaven v širšem slovenskem in evropskem prostoru.

Grad Rajhenburg v Brestanici je eden najstarejših grajskih objektov v Sloveniji. Ohranjen je prepis listine iz leta 895, kjer se grad prvič omenja. Prvotna grajska stavba je bila v bojih z Madžari v začetku 10. st. porušena. V letih 1131–1147 je dal Salzburški nadškof Konrad grad na novo pozidati. Skozi stoletja so se na gradu zvrstili različni lastniki. V 17. st. je dobil današnjo podobo.

Leta 1881 so grad kupili menihi Trapisti iz samostana Notre Dame des Dombes iz Francije in ga preuredili v samostan. Aprila 1941 so jih Nemci pregnali in v gradu in gospodarskih poslopih, ki so jih zgradili trapisti, uredili preselitveno taborišče za izganjanje Slovencev. Na pot izgnanstva v Srbijo, na Hrvaško in v Nemčijo je šlo preko tega taborišča okrog 45.000 Slovencev.

Po končani vojni so se menihi za dve leti vrnili, potem je bil grad nacionaliziran. V njem je Uprava za notranje zadeve uredila zapore, ki so bili na gradu do junija 1966.

Takrat se je začel razvoj muzejske dejavnosti in vloga gradu kot kulturnega objekta, v katerem je ohranjena tako nepremična kot premična dediščina. Občina Krško si je prizadevala tudi za dodatne vsebine, povezane s turizmom in področnimi značilnostmi. Rezultat je obnova dveh kletnih prostorov za namene Galerije vin vinorodne dežele Posavje leta 1997, ki je bila v upravljanju Društva vinogradnikov Sremič s pooblaščenim kletarjem Andrejem Fabjančičem iz Brestanice.²

V procesu načrtovanja in izvajanja projekta pa je bila zapisana tudi vizija celostne prenove in razvoja gradu Rajhenburg:

»Grad Rajhenburg, spomenik državnega pomena, pomeni sožitje arhitekturne dediščine različnih obdobj in zgodb, ki so soustvarjale njegovo življenje vsaj že od 9. stoletja.

Vizija varstva in razvoja gradu Rajhenburg vsebuje celovito gradbeno prenovo z vzpostavitvijo najpomembnejših arhitekturnih značilnosti, ki pričajo o stavbnem razvoju gradu in so pomemben temelj muzejskih vsebin, ki jih dopolnjujejo kakovostne storitvene dejavnosti v službi celovitega in uspešnega delovanja gradu Rajhenburg. Grad Rajhenburg bo po celostni prenovi, ki temelji na sožitju nepremične, premične in žive dediščine, primer uspešne gradbene in konservatorske prenove, ki omogoča uspešno delovanje gradu z načrtovanimi vsebinami, ki združujejo področje celovitega varovanja, ohranjanja in predstavljanja vseh vrst dediščine z raznovrstnim turizmom in drugimi dejavnostmi v službi razvoja.

Grad Rajhenburg bo osrednja točka povezovanja preteklosti s sedanostjo za ohranitev v prihodnosti.³

Prispevek je kratek vpogled v pripravo in izvajanje projekta, ki je skozi različne korake dobil ime *Celostna prenova gradu Rajhenburg*.⁴ Projekt so soblikovali številni, deležen je bil tako politične kot t. i. družbene podpore, občinska uprava pa je skrbela, da so bili vsi koraki ustrezno izvedeni. Avtorica prispevka je bila od septembra 2006 do julija 2010 tudi vodja projektnih skupin na Občini Krško, po zaposlitvi v Kulturnem domu Krško⁵ pa je ostala članica projektne skupine in v času gradbene prenove udeleženka rednih koordinacij. Vodila je področje vsebinske prenove in koordinacije pri vprašanih, povezanih z uporabnostjo gradu, oziroma skladnostjo z načrtanimi vsebinami ter usklajevanjem sprememb ob prenovi, ki so vplivale na vsebinsko zasnovano. Vodila je pripravo različnih projektnih dokumentov in pripravo prijav na različne razpise ter kot vodja projektov vodi izvajanje le-teh.

Ker je projekt še vedno živ, čeprav je gradbena prenova končana,⁶ je pisanje tovrstnega prispevka samo začetek dokumentiranja in vrednotenja načrtovanega in izvedenega. Projekt *Celostna prenova gradu Rajhenburg* je še vedno razvijajoč se in delujoč projekt, saj je nujno, da je grad kakovostno in trajnostno vzdrževan, da so vsebine na eni strani stalne in utečene, na drugi strani pa vedno žive, nove in inovativne.

¹ Podrobneje je o postopku navedeno v prispevku Irene Fürst: Grad Rajhenburg kot muzej v tej publikaciji.

² Kratek povzetek pomena in stanja je naveden v različnih projektnih dokumentih, ki so bili osnova za pripravo ključnih dokumentov prenove: *Dokumenta identifikacije investicijskega projekta, Investicijskega programa, Študije za postavitev muzejskih zbirk v obnovljenem gradu Rajhenburg* in *Dokumenta identifikacije investicijskega projekta Postavitev muzejskih zbirk v obnovljenem gradu Rajhenburg*. Vse dokumente hrani Občina Krško, del tudi Kulturni dom Krško, enota Grad Rajhenburg.

³ Černelič Krošelj, Strategija, str. 11.

⁴ Ob tem se je uveljavilo tudi prvotno ime gradu Rajhenburg. Kraj in posledično tudi grad sta bila preimenovana leta 1952. Izbrano je bilo ime Brestanica – po potoku, ki teče po dolini.

⁵ Avtorica prispevka je od 15. julija 2010 zaposlena kot kustosinja enot Mestni muzej Krško, Galerija Krško in Grad Rajhenburg.

⁶ V intenzivnem izvajanju pa je spremljanje stanja gradu in uveljavljanje reklamacij v garancijskem roku.

Grad Rajhenburg pred prenovo. Foto: Goran Rovar, KDK MMK.

Prispevek je vpogled v nekaj delov projekta in ni namenjen vrednotenju, ampak predvsem predstavljanju in poročanju ter je interpretacija izvajanja projekta avtorice prispevka.

Projekt Celostna prenova gradu Rajhenburg

Projekt je bil zasnovan in zastavljen celovito, vseboval je tako gradbeno kot vsebinsko – programsko prenovo. Občina Krško si je na čelu s takratnim županom Francem Bogovičem prizadevala, da bi projekt stekel, projektna dokumentacija pa pravočasno in ustrezno pripravljena s ciljem pridobivanja sredstev za obnovo.⁷ Ministrstvo za kulturo RS je od leta 2006 obljubljal in pripravljalo razpis, namenjen občinam kot lastnicam spomenikov državnega pomena za prijavo obnov, in ob uspešni prijavi tudi ustrezno izvedbo le-teh.

Nujnost celovite prenove je bila večkrat izpostavljena že od pričetka muzejske dejavnosti leta 1968,⁸ še posebej pa na začetku devetdesetih let 20. stoletja. Tako so se celovito zastavljene aktivnosti pričele že v času postopka denacionalizacije, saj je med letoma 1995 in 1999 nastala *Projektna naloga celostne prenove*, ki so jo izdelali Maruša Zorec, Maša Živec in konservatorja dr. Ivan Stopar in Alenka Železnik.⁹ Aktivnosti so takrat zastale, saj še ni bil končan denacionalizacijski postopek, nastal pa je dragocen temeljni dokument za pripravo novih.

⁷ Ves čas je bilo predvideno pridobivanje sredstev iz t. i. evropskih skladov, saj projekt ni bil izvedljiv samo z lastnimi sredstvi občine.

⁸ Več o razvoju muzejske dejavnosti je v prispevku zapisala Irena Fürst: Grad Rajhenburg kot muzej v tej publikaciji.

⁹ Projektno nalogo hranijo Občina Krško, Kulturni dom Krško, enota Grad Rajhenburg in ZVKDS OE Ljubljana.

Občina Krško je na podlagi Odločbe št. 464-351/999-71, ki jo je izdalo Ministrstvo za kulturo RS, 6. 2. 2004, postala zemljiškoknjižna lastnica gradu Rajhenburg, ki je bil z Odlokom o razglasitvi Gradu Rajhenburg in njegovega območja razglašen za kulturni spomenik državnega pomena.¹⁰ Občina Krško je po končanem denacionalizacijskem postopku leta 2004 pričela z aktivnostmi za pripravo projektov, ki so podlaga za uspešno celostno prenovo gradu. Izhajajoč iz obstoječega stanja in z naslonom na številne akterje, ki so skrbeli, da je bil grad živ in osnovno vzdrževan,¹¹ je Občina pričela aktivnosti za pripravo projektov tako za gradbeno kot za vsebinsko prenovo in revitalizacijo.

Za pripravo široko zastavljene projekta je bila leta 2005 imenovana projektna skupina za izvedbo postopka izvajanja razvojnih smernic celostne prenove gradu Rajhenburg v sestavi Irena Fürst in Jože Dežman (Muzej novejšje zgodovine Slovenije), mag. Dušan Kramberger (Ministrstvo za kulturo RS), Alenka Železnik (ZVKDS, OE Ljubljana), Tomaž Teropšič (Posavski muzej Brežice), Ivica Žnidaršič (Društvo izgnancev 1941–1945), Mirko Avsenak (KS Brestanica), Katja Ceglar in Alenka Černelič Krošelj (Občina Krško).¹²

¹⁰ Ur. l. RS št. 81/99 in 46/05.

¹¹ Pomembno vlogo so imeli prizadevni člani lokalnih društev, predvsem turističnega in kulturnega društva. Med njimi pa sta posebno predanost in skrb izkazovala Mirko Avsenak in Margareta Marjetič, ki sta odnos do gradu posredovala tudi mlajšim generacijam in širšemu lokalnemu okolju. Več v nadaljevanju prispevka.

¹² Prvo odločbo je župan Franc Bogovič izdal 1. 7. 2005 in imenoval prvih sedem članov, z drugo odločbo, izdano 11. 11. 2005, pa imenoval še dve članici, Ivico Žnidaršič in Alenko Černelič Krošelj. Odločbe hrani Občina Krško.

Projektne skupina je aktivno sodelovala pri pravi projektne dokumentacije in pri usklajevanju dogovorjenih vsebin ter je delovala do leta 2007 z nekaj spremembami v sestavi zaradi prevzema drugih nalog.¹³

Na začetku junija 2006 je bil sklican tudi prvi sestanek projektne skupine za obnovo gradu Rajhenburg, sestavljene iz predstavnikov Občine Krško, Ministrstva za kulturo RS in ZVKDS, OE Ljubljana. Iz občinske uprave so bili v skupino imenovani Katja Ceglar, ki jo je septembra 2006 zamenjala Alenka Černelič Krošelj, Andrej Sluga, Janja Špiler, ki jo je januarja 2007 nadomestil Matjaž Pirc, in Stanka Vodeb, s strani ZVKDS, OE Ljubljana je bila imenovana Alenka Železnik in kot predstavnik Ministrstva za kulturo RS mag. Dušan Kramberger.¹⁴

Občina Krško je na osnovi sklepov in načrtovanih aktivnosti konec leta 2006 izvedla javni natečaj za izdelavo *Investicijske in projektne dokumentacije za obnovo gradu Rajhenburg*. Izbran je bil Gea Consult, d. o. o., Škofja Loka in odgovorni projektant Aleš Hafner, ki je imel ustrezne reference¹⁵ za izvedbo zahtevnega projekta.¹⁶

Januarja 2007 je Občina Krško za celostno prenovu gradu Rajhenburg izdelala *Dokument identifikacije investicijskega projekta*, ki je bil izdelan na podlagi *Projektne naloge celostne prenove gradu Rajhenburg B06–102*, Gea Consult, d. o. o., Škofja Loka, junij 2007, in *Idejnih zasnov prenove Rajhenburskega gradu B06–102*, Gea Consult, d. o. o., Škofja Loka, avgust 2007.

Julija 2007 je bil pripravljen *Konservatorski program*, odgovorna konservatorica je postala Alenka Železnik, ZVKD OE Ljubljana. Program je upošteval že opravljene raziskave, gradbeno-sanacijska dela in restavratorska dela od leta 1968 do 2000 ter načrtoval celovito prenovu.¹⁷

S *Sklepom o začasnem upravljanju gradu Rajhenburg*, ki ga je sprejel Občinski svet Občine Krško 28. 6. 2007, je bil grad dan v začasno upravljanje Kulturnemu domu Krško. Vsebina upravljanja je bila predvsem vzpostavitev tekočega vzdrževanja in koordinacija ter promocija programa. S 1. 8. 2007 je

bil za navedene naloge zaposlen delavec za polovični delovni čas. Odzivi na novi način upravljanja so bili dobri, tako da je bilo tovrstno upravljanje v veljavi vse do pričetka gradbene prenove.¹⁸

Občinski svet občine Krško je 15. 11. 2007 na svoji 16. seji sprejel *Sklep o potrditvi predloga investicijskega projekta – CELOSTNA PRENOVA GRADU RAJHENBURG*.

17. 4. 2009 je bilo pridobljeno gradbeno dovoljenje, s čimer so bili pridobljeni vsi osnovni pogoji za pripravo prijave na najavljene razpise v sklopu Operativnih programov EU in Ministrstva za kulturo RS.

Občinski svet Občine Krško je 24. 5. 2010 na svoji 40. seji sprejel *Sklep o potrditvi Predinvesticijske zasnove in o potrditvi Investicijskega programa – »Celostna prenova gradu Rajhenburg«*, občina pa se je prijavila na razpis za obnovo spomenikov v lasti občin za obdobje 2010–2012 z oznako JR ESRR – KS 2010–2012 v okviru Operativnega programa krepite regionalnih razvojnih potencialov za obdobje 2007–2013 – Razvoj regij, 2010–2012, Mreženje kulturnih potencialov in pridobila 3.000.000,00 EUR iz razpisa, ostala sredstva v višini nekaj več kot 2.000.000,00 EUR je zagotovila sama. Po objavi javnega razpisa za izbor izvajalca in po izboru se je aprila 2011 pričela obnova in je trajala do junija 2012. Slovesno odprtje gradu Rajhenburg je potekalo 1. 12. 2012.

Gradbeni del prenove – projektno delo in dokumentacija

O izvedbi prenove poročajo za to pristojni avtorji in strokovnjaki,¹⁹ v tem razdelku pa sta predstavljena dokumentacija in delo projektne skupine, ki je bila podlaga za uspešno izvedbo.

Občina Krško je bila kot lastnica gradu preko oddelka za družbene dejavnosti skrbnica priprave projekta. Za projekt je bila zadolžena Alenka Černelič Krošelj, višja svetovalka za kulturo, tehnično kulturo in delo z mladimi, ki je na delovnem mestu in pri nalogah nasledila Katjo Ceglar.²⁰ Projekt se je pričel z imenovanjem druge projektne skupine – projektne skupine za obnovo gradu Rajhenburg, in sicer maja 2006. Na prvem sestanku, ki je bil 8. 6. 2006 na občini Krško, je vodja projekta Katja Ceg-

¹³ Leta 2006 je Katja Ceglar prevzela vodenje Kulturnega doma Krško, mag. Dušan Kramberger pa je bil kasneje razporejen na druga področja.

¹⁴ Dokumentacija je na voljo na Občini Krško, arhiv.

¹⁵ Aleš Hafner, univ. dipl. inž. arh., je vodja projektive v podjetju. Svojo strokovno pot je po končanem študiju arhitekture začel kot industrijski oblikovalec, jo nadaljeval kot konservator zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine in v letu 2000 prevzel vodenje projektive v družbi Gea Consult. Družba ima številne reference na področju obnove kulturnih spomenikov, med njimi so obnova gradu Pišce, Snežnik, Trebnje, Negova, graščina Radovljica idr. Več: http://www.gea-consult.si/SLO_o_podjetju.php.

¹⁶ Dokumentacija je na voljo na Občini Krško, arhiv.

¹⁷ Podrobno v prispevku Alenke Železnik: Grad Rajhenburg in njegova prenova, ki je objavljen v tej publikaciji.

¹⁸ Z letno pogodbo med Občino Krško in Kulturnim domom Krško je bil določen obseg del, tehnik pa je bil obvezan mesečno poročati o izvedenih delih, ki so zajemala tudi pomoč pri prireditvah, osnovno čiščenje, čiščenje snega, manj zahtevna vzdrževalna dela ipd.

¹⁹ Odgovorna konservatorica Alenka Železnik, arheologi Maja Bricelj, Nika Veršnik, Maja Lavrič in Robert Krempuš ter dr. Igor Sapač, eden vodilnih slovenskih strokovnjakov za gradove.

²⁰ Katja Ceglar je bila vodja projekta od leta 2005 do julija 2006. Alenka Černelič Krošelj pa od septembra 2006 do julija 2010.

lar predstavila naloge in delo projektne skupine vsebinske obnove, ki je delovala od leta 2005 in je bila zadolžena za pripravo vsebinske prenovne gradue oziroma za določitev vsebinskih smernic razvoja.²¹ Izhodišče dela obeh skupin je bila *Projektna naloga celostne prenovne* iz leta 1999.²² V načrtu postopka izvedbe projekta so bile predstavljene smernice Ministrstva za kulturo RS, ki so sledile zahtevam sofinanciranja iz evropskih skladov z že pripravljenimi projekti oziroma s projekti z urejeno dokumentacijo in pridobljenim gradbenim dovoljenjem. Zato je bilo treba čim prej pripraviti projektno dokumentacijo, pri izboru ustreznih izvajalcev in zbiranju ponudb pa je svojo pomoč ponudilo Ministrstvo za kulturo preko svojega predstavnika mag. Dušana Krambergerja. Ob tem pa je bila kot ena najbolj nujnih in pomembnih nalog izpostavljena tudi ureditev vseh odnosov med različnimi nosilci dejavnosti na gradu, kar mora biti izvedeno hkrati z drugimi aktivnostmi.

Projekt je kot odgovorni projektant pripravljala Aleš Hafner skupaj s sodelavci, predvsem pa v sodelovanju z odgovorno konservatorico Alenko Zelenjak in s člani projektne skupine. Še posebej je bila dejavna projektna skupina, imenovana za izvedbo postopka izvajanja razvojnih smernic celostne prenovne gradue Rajhenburg, in znotraj nje predstavniki lokalne skupnosti. Kot član skupine je v imenu različnih društev in združenj, ki so skrbeli za grad, projekt podrobno spremljal Mirko Avsenak, dolgoletni predsednik Turističnega društva Brestanica, tudi raziskovalec lokalne zgodovine in neutrudni nadzornik dela.²³ V imenu različnih društev (Zveza

kulturnih organizacij Krško, JSRSKD, Območna izpostava Krško,²⁴ Kulturno društvo Svoboda Brestanica, Turistično društvo Brestanica, Krajevna skupnost Brestanica, Društvo vinogradnikov Krško-Sremič in druga društva)²⁵ je pripravil tudi izhodiščni dokument, ki je bil eden temeljev projekta in projektne dokumentacije. Prebivalci območja pod gradom in skrbniki njegove dediščine so v uvodu zapisali: »Grad Rajhenburg je zaradi svoje vedute, zgodovinske, umetnostno zgodovinske, gospodarske

prizadevanju pa nam je k sreči ostal Zbornik Brestanice (1982), vir množice podatkov naše bogate zgodovine.

Rad je imel svoj kraj in iz te ljubezni se je rodilo organizirano zbiranje gradiv, iskanje in urejanje informacij, ki so polnile fascikle in albume, ki so bogati in verni pričevalci preteklosti. Svoje znanje je delil z vsemi, ki jih je preteklost kraja zanimala, še posebno pa je rad sodeloval s šolo in se veselil njihovih uspešnih raziskovalnih nalog.

Razumljivo, da ga je kot magnet pritegnila skrivnostna preteklost gradue in v okviru turističnega društva je leta 1973 prevzel vodenje odbora za zaščito in obnovo rajhenburškega gradue. Vrstili so se uspešni posegi, grad je bil uvrščen med kulturne spomenike nacionalnega pomena, odprt gostinski obrat, zrasla je muzejska zbirka, urejen je bil asfaltni dostop, restavrirani prvi prostori, opravljene temeljite arhitekturne in spomeniške raziskave. Načrtno je pomagal pri zbiranju gradiva o zgodovini Brestanice in skupaj s kustosinjo Ireno Fürst sta uredila stalno razstavo Brestanica skozi čas; bil pa ji je tudi v moralno oporo pri urejanju zbirke o trapistih.

Ves čas pa je v njem glodala želja, da bi naš mogočni grajski lepoteč doživel temeljito obnovo. Zato je z zanimanjem spremljal dela v letu prenovne in se s posebnim zadovoljstvom 1. decembra sprehajal po grajskih sobanah. Uresničena je bila njegova velika želja.

Prav težnja – urediti grad in ga narediti zanimivega in privlačnega, je bila tudi posebna skrb v programu leta 1964 ustanovljenega turističnega društva. Poleg tega pa skrb za razvoj in ureditev kraja ter osveščanje ljudi v odnosu do izgleda in uredenosti okolja.

Gospod Mirko je bil med ustanovnimi člani TD, sodeloval je v akcijah, leta 1981 pa je postal njegov predsednik in bil to polnih 26 let. Prispeval je k nastajanju in izvajanju ureditvenega načrta Brestanice, se trudil za revitalizacijo trga, delno zaščito gradue Turn, spodbujal povezovanje društev v kraju, sodeloval je povsod tam, kjer se je dalo kaj storiti za napredek Brestanice.

Z bogatimi izkušnjami je bil dejaven v gasilskem društvu, predvsem ob izgradnji doma in proslavi 100-letnice. Pogosto je svetoval tudi društvom v okolici, naše TD pa je tesno sodelovalo tudi s Turistično zvezo.

Za naš razvoj se je trudil tudi v organih KS, bil je član komisij za gospodarstvo in varstvo okolja, v letih 1989–1996 je bil predsednik Sveta KS Brestanica.

Rekel je: »Ob temeljitem poznavanju problemov domačega okolja, življenjskih izkušenj in predanosti svojemu kraju uspehi ne morejo izostati.«

In niso izostali, na vsakem koraku, v vsaki pridobitvi je tudi delček njegovega dela, zato bo za vedno ostal velik borec za napredek Brestanice in s hvaležnostjo in spoštovanjem se ga bomo spominjali.

Za svoje ljubiteljsko delovanje je prejel najvišje priznanje Turistične zveze Slovenije, gasilsko odlikovanje 2. stopnje, zlato Prešernovo plaketo, Spominsko plaketo KD Svoboda Brestanica, Zlato plaketo KS Brestanica in Veliki znak Občine Krško.« (Marjetič, Margareta, V spomin Mirku Avsenaku, 2013, tipkopis, KDK GR, arhiv)

²⁴ Danes je to Javni sklad za kulturne dejavnosti, Območna izpostava Krško.

²⁵ Navedeno kot v dokumentu Avsenak, Grad Rajhenburg.

²¹ Zapisnik 1. sestanka projektne skupine obnove gradue Rajhenburg, 8. 6. 2006. Občina Krško, arhiv.

²² Zorec, Projektna.

²³ Mirko Avsenak (1934–2013) je bil dejaven na številnih področjih, še posebej pa na področju kulture in turizma tako na območju krajevnih skupnosti kot v občini in širše. Umril je kmalu po odprtju prenovljenega gradue, konec januarja 2013, in bil pokopan 4. 2. 2013. Obnovo je spremljal kljub vidnemu pešanju in boleznim. Bil je edini, ki je lahko kadar koli stopil na gradbišče. Kljub številnim pomislekom ob pripravi projekta je bil zagotovo najbolj vesel, da je prenova uspešno potekala. Z avtorico prispevka sta se med prenovno večkrat srečala na gradbišču. Tako je bilo tudi na praznični dan, 26. 6. 2012, tik pred končanjem prenovne. Sedela sta na pravkar dobavljenih stoli za prireditve in se pogovarjala, ali bodo ljudje lahko udobno sedeli in kako lepo je sedaj na gradu. Bil je zadovoljen, vesel in srečen, ker so prizadevanja številnih dala rezultat. Ob njegovem pogrebu je o njem in njegovem delu Margareta Marjetič, njegova neutrudna sodelavka in predsednica Kulturnega društva Svoboda Brestanica, med drugim zapisala: »Bil je pobudnik ustanovitve Zveze kulturnih društev in njen zavzeti predsednik. Za rast kulture, predvsem ljubiteljske, pa si je prizadeval tudi kot predsednik izvršnega odbora interesne skupnosti za kulturo, v občinskih odborih za kulturo in šport in kot delegat družbeno-političnega zbora Občine Krško.

Doma v Brestanici smo od njega želeli črpati predvsem bogato znanje o preteklosti kraja, a zdaj z obžalovanjem ugotavljamo, da nam je mnogo dal, da pa je še mnogo znanj ugasnilo z njegovo smrtjo. Tudi po njegovem velikem

in tudi politične vloge prepoznaven v širšem slovenskem prostoru. Nam krajanom je kot takšen zelo pomemben, saj je zaradi tega tudi sam kraj poznan tako na področju zgodovine, kulture in društvene dejavnosti. Naše promocije v raznih publikacijah se začenjajo z omenbo gradu in grad kot takšen je osrednja tema naše kulturno-turistične ponudbe kraja. Zato si močno želimo, da ta vloga gradu ostane središčna tudi v bodoče.«²⁶

Predstavili so tudi svoje poglede na preteklost in zgodovino gradu ter njegovih prenov in vsebin, predvsem pa zapisali, kaj si želijo za prihodnost, kje so možnosti za sodelovanje in kateri programski poudarki so pomembni.²⁷

V času priprave projektne dokumentacije je Občina Krško pripravila nekaj usklajevalnih sestankov, na katerih je odgovorni projektant Aleš Hafner predstavil načrtovano prenovo, izpostavil ključne spremembe in možnosti rešitev. Eden izmed ključnih, pomembnih in odločilnih sestankov je bil sestanek, sklican v četrtek, 20. 9. 2007, ob 9. uri v sejni sobi D na Občini Krško. Vabljeni so bili vsi člani obeh projektnih skupin, prisotni pa še župan Franc Bogovič, direktorica občinske uprave Melita Čopar in vodja oddelka za družbene dejavnosti Jadranka Gabrič. Dnevni red pa je zajemal naslednje točke:

- »1. Poročilo o stanju projekta in aktivnostih v letu 2007.
2. Pregled poteka izvedbe projekta Investicijske in projektne dokumentacije za obnovo gradu Rajhenburg. Poroča Aleš Hafner, Gea Consult, d. o. o.
3. Potrditev Idejne zasnove.
4. Razno.«²⁸

Po pozdravu župana Franca Bogoviča je Alenka Černelič Krošelj, vodja projekta, poročala o izvedenih aktivnostih in bližajočem se zaključku priprave projektne dokumentacije.

Pogovor je tekkel o novem, spremenjenem zunanem izgledu gradu, predvsem o ponovni vzpostavitvi obrambnega jarka, ki bi pomenil novo vrednost, a hkrati tudi izgubo dela parkirnega prostora.²⁹ Dogovorjene so bile nadaljnje aktivnosti pri uskladitvi in razvoju vsebin, za kar so bili zadolženi Alenka Černelič Krošelj kot vodja projekta, Mirko Avsenak (Brestanica), Irena Fürst (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica) in Tomaž Teropšič (Posavski muzej Brežice).

Obe veji aktivnosti, tako priprava projektne do-

kumentacije kot priprava vsebin, sta potekali čim bolj aktivno in v pričakovanju razpisa, ki ga je napovedovalo Ministrstvo za kulturo RS. Delegacija Občine Krško je ob različnih temah in priložnostih³⁰ večkrat obiskala Ministrstvo za kulturo RS³¹ in izkazovala pripravljenost projekta za izvedbo.

Poseben del aktivnosti je bil namenjen promociji in predstavljanju prizadevanj. Projekt je bil širši javnosti predstavljen 21. aprila 2008 s kolokvijem *Grad Rajhenburg – nekdanj samostan trapistov, danes v pričakovanju preнове* v renesančni dvorani gradu Rajhenburg. Občina Krško je z organizacijo kolokvija in s prispevki različnih avtorjev želela »opozoriti na bogato dediščino trapistov predvsem na gospodarskem področju, hkrati pa javno predstaviti tudi prihodnost gradu, ki bo s celostno obnovo ne samo ostal vedutna točka, ampak postal središčna točka na področju kulturne dediščine v občini.«³²

Kolokvij se je odvijal natančno na dan, ko so trapisti leta 1881 prišli na Rajhenburg. Tako je bil prvi del kolokvija posvečen njihovi dediščini na gradu in v Brestanici, drugi del pa prihodnosti gradu in območja gradu, ki ima status spomenika državnega pomena. Po uvodnih pozdravih (Franc Bogovič, župan Občine Krško, Miran Pavlič, predsednik sveta Krajevne skupnosti Brestanica in mag. Monika Kokalj Kočevar, namestnica direktorja Muzeja novejšje zgodovine Slovenije) so življenje in pomen trapistov predstavili Irena Fürst, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica, Mirko Avsenak, Turistično društvo Brestanica, in Janez Turinek, nekdanji kaplan Župnije Brestanica.

Ob 12.00 je potekalo odprtje razstave *Trapisti, ujeti v objektiv Vladke Likar Kobal leta 1992*, po odmoru pa je Aleš Hafner predstavil projekt obnove, Jože Strgar idejni osnutek ureditve pobočja gradu in nekdanjega trapistovskega pokopališča, Ema Zagorc, Evrosad, d. o. o., pa delo in načrte družbe, ki opravlja svoje dejavnosti na pobočju.

Po različnih odlogih in razlogih zanje je Ministrstvo za kulturo 29. 4. 2010 objavilo *Javni razpis za sofinanciranje operacij preнове in obnove, celostne*

²⁶ Avsenak, Grad Rajhenburg.

²⁷ Prav tam.

²⁸ Zapisnik sestanka projektne skupine za obnovo gradu Rajhenburg, 20. 9. 2007. Občina Krško, arhiv.

²⁹ Mirko Avsenak je na osnovi izkušenj opozarjal na potrebo po večjem številu parkirnih mest ob prireditvah in možnost izvedbe množičnih prireditev v predgradju ter zagovarjal, da ostane predgradje enako, kot je bilo.

³⁰ Občina Krško si je prizadevala in si še prizadeva tudi za obnovo drugih spomenikov, kot je grad Šrajbarski turn v Leskovcu pri Krškem, načrtovana je gradnja nove knjižnice v starem mestnem jedru, ob gradnji HE Krško je bilo odprto tudi še vedno nerešeno vprašanje t. i. Spodnjega gradu v Brestanici, ob ustanovitvi nove Občine Kostanjevica na Krki je postalo eno izmed pomembnih vprašanj delovanje Galerije Božidar Jakac ipd.

³¹ Na sestanku projektne skupine za obnovo gradu Rajhenburg 23. 1. 2007 je vodja oddelka Jadranka Gabrič poročala o sestanku na Ministrstvu za kulturo pred novim letom, kjer je bilo predlagano, da se v projekt vključi tudi oprema za namembnost projekta. Pripravljen je bil aneks k pogodbi in dogovorjena izvedba s strani Gea Consult, d. o. o. Razpis za prenovo je bil napovedan za prvo polovico leta 2007. Zapisnik sestanka projektne skupine za obnovo gradu Rajhenburg, 23. 1. 2007. Občina Krško, arhiv.

³² Gradivo za medije. Pripravila Alenka Černelič Krošelj, april 2008. Občina Krško, arhiv.

revitalizacije in modernizacije kulturnih spomenikov v lasti občin iz Evropskega sklada za regionalni razvoj v okviru Operativnega programa krepitve regionalnih razvojnih potencialov za obdobje 2007–2013, razvojne prioritete 3. »Povezovanje naravnih in kulturnih potencialov« in prednostne usmeritve 3.2 »Mreženje kulturnih potencialov« (oznaka JR-ESRR-KS 2010).

Pripravo prijave je skupaj s sodelavci vodila Alenka Črnelič Krošelj, vodja projektne skupine. Obsežna razpisna dokumentacija je zahtevala z zakonom predpisano projektno dokumentacijo (Predinvesticijska zasnova in Investicijski program s sklepi občinskega sveta, Gradbeno dovoljenje, Odlok o proračunu Občine Krško), ob tem pa še številne druge podatke in dokumente. Tako je Občina Krško ob razpisu vzpostavila že prej načrtovane povezave z različnimi zasebnimi partnerji,³³ ki so bili s svojimi dejavnostmi pripravljene sodelovati v programih prenovljenega gradu. T. i. gospodarske vsebine – nemuzejski del – so izhajale iz gospodarske dediščine gradu – čokoladnica, izdelovanje embalaže, vinska klet, gostinski lokal, grad kot del turistične destinacije, srednjeveška tiskarna, izdelovanje historičnih kostumov.³⁴

Med osrednjimi dokumenti prijave je bila tudi ureditev upravljanja, kar je Občina že konec leta 2009 zagotovila z ustanovitvijo enote Grad Rajhenburg pri javnem zavodu Kulturni dom Krško, ki je hkrati prevzel tudi novoustanovljeno enoto Mestni muzej Krško³⁵ in prevzel v upravljanje Galerijo Krško.³⁶ Drugi del pa je vključeval ureditev odnosa med lastnikom gradu in dolgoletnim upravljavcem oziroma edinim nosilcem muzejske dejavnosti do prenove. Sklenjena je bila *Pogodba o poslovanem sodelovanju v zvezi s celostno obnovo gradu Rajhenburg*, ki sta jo Občina Krško in Muzej novejšje zgodovine Slovenije sklenila dne 3. 6. 2010.³⁷

Del te pogodbe in pomemben del prijave dokumentacije je bil tudi usklajen *Program dela za obdobje od 2011 do 2016*, ki je nastal v sodelovanju Občine Krško in Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.

Poleg projekta obnove je bil tako pomemben del izpolnjevanja razpisnih pogojev namenjen ustrezni organizaciji, vzpostavljenemu programu in zagotavljanju novih delovnih mest, kar je izkazano tudi v

kazalnikih, ki jih je napovedala prijaviteljica Občina Krško.

Naziv kazalnika	Začetna vrednost (leto in vrednost)	Ciljna vrednost (leto in vrednost)
Število obnovljenih in revitaliziranih objektov kulturne dediščine in javne kulturne infrastrukture	2010/0	2014/1
Povečanje števila obiskovalcev	2009/5000	2014/7500
Povečano število kulturnih in drugih dogodkov	2010/8	2014/30
Nova delovna mesta	2010/2 ½	2014/6 ½

Prijava je bila oddana v roku, in sicer 7. junija 2010. Po pozivu je bila 28. junija 2010 dopolnjena. Občina Krško je 22. 7. 2010 prejela Sklep o financiranju projekta³⁸ in intenzivno pričela pripravljati projektno dokumentacijo za izbor izvajalca. Vodenje projekta je prevzel Andrej Sluga, vodja oddelka za družbene dejavnosti in skrbnica Martina Jerele, zaposlena za področje investicij na oddelku za družbene dejavnosti Občine Krško. Javno naročilo je bilo objavljeno 18. 11. 2010 z naslovom *Razpisna dokumentacija za oddajo javnega naročila gradbenih, obrtniških, instalacijskih in konservatorsko restavratorskih del po odprtem postopku*.³⁹

Zahtevni postopki so tekli skladno s pričakovanji, saj je bilo treba odgovoriti na številna vprašanja, opravljeno je bilo več ogledov gradu za zainteresirane izvajalce. Ob tem pa je bilo treba dokončno izprazniti tudi grad in pripraviti vse prostore za pričetek prenove. Na gradu je imel svoje prostore tudi Rdeči križ Krško, premično opremo sta hranila Turistično društvo Brestanica in Kulturno društvo Svoboda Brestanica, nekaj prostorov je uporabljal Brestaničan Stane Fabjančič, Občina Krško pa je poskrbela za izpraznitev in skladiščenje vin iz Galerije vin.⁴⁰ Najbolj obsežno delo preselitve je imel Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica, ki je moral izprazniti tako razstavne prostore kot prostore, kjer so bili shranjeni raznovrstni predmeti. MNZS je v dogovoru z Občino Krško in Kulturnim domom Krško, enoto Mestni muzej Krško, nekaj gradiva shranil na podstrešju Mestnega muzeja Krško, večino pa odpeljal na druge lokacije. Istočasno je bila sklenjen sporazum o

³³ Občina Krško je skladno z Zakonom o javno-zasebnem partnerstvu (Ur. l. RS št. 127/06) leta 2008 in 2009 objavila poziv promotorjem k podaji vlog o zainteresiranosti za izvedbo javno-zasebnega partnerstva za celostno prenovo Gradu Rajhenburg, vendar na ta poziv ni bilo odziva. Občina Krško, arhiv.

³⁴ V tem trenutku so različna sodelovanja še v teku oziroma v uresničitvah, tako da je nemogoče zapisati natančnejše podatke.

³⁵ Mestni muzej Krško je pričel delovati 30. 3. 2010 v obnovljenem Valvasorjevem kompleksu v Krškem. Več o nastanku in delu: www.mestnimuzejkrsko.si.

³⁶ Galerija Krško deluje od leta 1966 v odposvečeni cerkvi sv. Duha v Krškem. Več o galeriji: www.galerijakrsko.si.

³⁷ Občina Krško, arhiv.

³⁸ Sklep je datiran 16. 7. 2010. Občina Krško je prejela 98 točk od predvidenih 100. Občina Krško, arhiv.

³⁹ Dokumentacija je na voljo na Občini Krško, arhiv.

⁴⁰ Oprema Galerije vin je ostala v prostoru in bila med prenovo ustrezno zaščitena.

»gostovanju« dveh delavk MNZS, Enota Brestanica. Sporazum v zvezi z uporabo prostorov in sodelovanja zaposlenih v času celostne obnove gradu Rajhenburg je zajemal obdobje od 1. 10. 2010 do končanja prenove in vzpostavitve pogojev za preselitev delavk in razstav nazaj na grad.

Občina Krško je kot lastnica gradu Rajhenburg in Valvasorjevega kompleksa, v katerem se nahajajo prostori Mestnega muzeja Krško, dislocirani enoti Muzeja novejše zgodovine Slovenije, Brestanica, zagotovila brezplačno uporabo prostora v Mestnem muzeju Krško, sicer v upravljanju Kulturnega doma Krško, za delo zaposlenih, za prenos – postavitev dveh razstav (o trapistih in o izgnancih) in za del devoja.⁴¹

Sodelovanje obeh institucij je bilo v obojestransko korist. V času prenove sta bili v Mestnem muzeju Krško predstavljeni dve občasni razstavi: *Trapisti iz Rajhenburga*, ki je bila odprta od 21. aprila 2011 in je bila v Krškem na ogled do marca 2013, in razstava *Kdor ne bo ponemčen, bo izgnan*, odprta od 20. oktobra 2011.⁴²

Po izvedenih vseh postopkih in zagotovljenih pogojih za pričetek obnove je konzorcij štirih izvajalcev Kostak, d. d., Givo, d. d., Sl-inženiring, d. o. o., in Amoret, d. o. o., na začetku aprila 2011 pričel z delom. Zahteven projekt in kratek izvedbeni rok sta zahtevala predano delo vseh vključenih. Poleg samih izvajalcev je bila skorajda vsak dan na gradbišču prisotna tudi odgovorna konservatorica Alenka Železnik, rednih tedenskih koordinacij ob četrtkih, ki jih je vodil nadzornik Jože Misson, Gea Consult, d. o. o., pa se je udeleževalo 10 in več⁴³ vključenih izvajalcev in članov projektne skupine.⁴⁴

V času prenove je Občina Krško skupaj z restavradorji – Amoret, d. o. o., poskrbela tudi za vizualno dokumentacijo, sprotno video dokumentiranje najpomembnejših delov prenove, kar je opravljal snemalec Sven Mavsar iz Zavoda Neviodunum, ki je izvedel tudi montažo filma. Dokumentarni film *Stoletja na savskem pomolu* so ob zaključku zasnovali Alenka Černelič Krošelj, Kulturni dom Krško, enota Mestni muzej Krško, Alenka Železnik, ZVKDS, OE Ljubljana, Jože Drešar, Amoret, d. o. o., prvič pa je bil prikazan ob odprtju 1. 12. 2012 in je sestavni del vseh predstavitev in ogledov gradu.

Stanje pred prenovo, prenovo in nov izgled prikazuje tudi aplikacija na dotikalnih ekranih, ki sta jo po zasnovi Alenke Černelič Krošelj in Nine Sotelšek pripravila Andrej Stopar in Iztok Molan (Dotline, d. o. o., Krško). Dotikalni ekрани so ob odprtju privabili številne uporabnike in so bili del opreme, ki je bila nabavljena v sklopu projekta.

Jeseni 2011 je Ministrstvo za kulturo odobrilo tudi izvedbo javnega naročila *Dobava opreme za grad Rajhenburg*.⁴⁵ Pripravo razpisne dokumentacije – popisi in načrti opreme – je vodila Alenka Černelič Krošelj, izbrana pa je bila oblikovalka Polona Zupančič. Načrtovano opremo sta pregledala tudi Aleš Hafner, odgovorni projektant, in Alenka Železnik, odgovorna konservatorica. Načrtovanje je bilo zahtevno, saj je bilo treba nekatere prostore sooblikovati z opremo, čeprav se še ni videlo, kakšen bo njihov končni izgled (npr. muzejska trgovina, kavarna idr.). Javno naročilo je bilo razdeljeno v pet vsebinskih sklopov: A: Oprema za storitvene dejavnosti,⁴⁶ B: IKT-oprema,⁴⁷ C: Muzejska oprema,⁴⁸ D: Oprema za upravne prostore,⁴⁹ E: Tehnološka oprema kuhinje in kavarne.⁵⁰

V splošnih pogojih je bilo zapisano: »Grad Rajhenburg je izjemen spomenik, najstarejši pisno omenjeni grad na Slovenskem.

Stavbna zgodovina gradu je pestra in prepletena z zgodbami, ki so se odvijale na gradu in širše ter so jih sooblikovali raznovrstni lastniki in sooblikovalci življenja gradu.

Oprema gradu sledi uporabi gradu in je sestavni del funkcioniranja gradu.

Oprema mora biti kakovostna, skladna z arhitekturnimi značilnostmi in vsebinsko zasnovano ter vlogo gradu.

Oprema je nujna za ustrezno funkcioniranje gradu kot kulturnega, turističnega in celovitega središča lokalnega, regionalnega in državnega območja.«⁵¹

Konec junija je komisija sprejela 3354 kosov opreme, ki je vključevala opremo za prireditve v atriju in v nadstropju, opremo za recepcijo in muzejsko trgovino, kavarno in restavracijo, drobni in-

⁴¹ Sporazum v zvezi z uporabo prostorov in sodelovanja zaposlenih v času celostne prenove gradu. Občina Krško, arhiv.

⁴² Razstava o trapistih je že vrnjena na grad oziroma so predmeti manjše razstave v Mestnem muzeju Krško vključeni v novo stalno razstavo na gradu, razstava o izgonu na začetku druge svetovne vojne pa je še vedno na ogled v Krškem, predvidoma do jeseni 2014.

⁴³ Povprečno je bilo na listi prisotnosti podpisanih 15 udeležencev.

⁴⁴ Zapisniki so del projektne dokumentacije. Občina Krško, arhiv.

⁴⁵ Objavljenih je bilo več javnih naročil: »Dobava opreme za Grad Rajhenburg« po odprtem postopku; 22. 12. 2011, »Dobava opreme za Grad Rajhenburg - Sklop A« po postopku s pogajanjem po predhodni objavi; 22. 3. 2012, »Dobava opreme za Grad Rajhenburg« po postopku z zbiranjem ponudb po predhodni objavi (za Sklop C); 30. 4. 2012, »Dobava opreme za Grad Rajhenburg – montaža predelne stene« po postopku s pogajanjem brez predhodne, vabilo 6. 6. 2012. Postopke sta vodila Andrej Sluga, vodja oddelka za družbene dejavnosti, in Feđa Marković, pravnik oddelka za družbene dejavnosti Občine Krško. Občina Krško, arhiv.

⁴⁶ Izbrana je bila Lesnina MG Oprema podjetje za inženiring, d. d., Ljubljana.

⁴⁷ Izbrano je bilo podjetje Dat Con, d. o. o., Polzela.

⁴⁸ Izbrano je bilo Mizarstvo Miklič Bojan, s. p., Mirna.

⁴⁹ Izbrano je bilo podjetje AG Vebo, d. o. o., Ljubljana.

⁵⁰ Izbran je bil izvajalec Gorenje GTI, d. o. o., Velenje.

⁵¹ Javno naročilo, Občina Krško, arhiv.

ventar (npr. kozarci z znakom gradu), različno IKT-opremo, katere najpomembnejši del je sistem za samovodenje in vodenje, osnovno muzejsko opremo (počivalnike in vitrine), preprosto pisarniško opremo za štiri pisarne (dve za zaposlene MNZS, Enota Brestanica, pisarna za tehnika in za strokovno osebje KDK, enota Grad Rajhenburg) in tehnološka oprema za kuhinjo, kavarno in čokoladnico.

Ob zaključku vseh aktivnosti projekta je bila ugotovljena končna vrednost obnove gradu Rajhenburg, ki je znašala 5.023.328,45 evrov. 2.978.625,60 evrov sta zagotovila Evropska unija (85%) in državni proračun (15%), 2.044.702,85 evrov pa Občina Krško.

Tako je na vseh publikacijah, na označevalnih tablah, v poročilih in gradivih ter ob koncu dokumentarnega filma zapisano: »Operacijo je delno financirala Evropska unija, in sicer iz Evropskega sklada za regionalni razvoj v okviru Operativnega programa krepitev regionalnih razvojnih potencialov za obdobje 2007–2013, razvojne prioritete Razvoj regij; prednostna usmeritev »3 Povezovanje naravnih in kulturnih potencialov«; prednostna usmeritev: 3.2. Mreženje kulturnih potencialov«.

Vsebine gradu Rajhenburg, izhodišča, zasnova in izvajanje

Poleg gradbene obnove gradu so v vseh delih projekta vzporedno potekale tudi aktivnosti za vsebinsko prenovo muzejskega dela gradu, pripravo novih zbirk ter vzpostavitev vseh potrebnih in načrtovanih storitvenih dejavnosti, ki bodo omogočene z obnovo gradu. Poleg temeljev, ki so bili izoblikovani znotraj v prejšnjih razdelkih omenjenih projektnih skupin, je bila dogovorjena programska zasnova podrobneje predstavljena v dokumentu *Program dela za obdobje od 2011 do 2016*, ki je bil del prijavnih dokumentacij na javni razpis z oznako JR EŠRR – KS 2010–2012. Program je bil pripravljen v sodelovanju strokovnih sodelavcev Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, Občine Krško in predstavnikov lokalne skupnosti. V predhodnih usklajevanjih in pripravah programa so bili v posameznih delih vključeni tudi Posavski muzej Brežice kot nosilec javne službe na področju premične kulturne dediščine, ZVKDS, OE Ljubljana, kot odgovorni nosilec konservatorskih nalog pri prenovi, Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945 in posamezni potencialni nosilci storitvenih dejavnosti po obnovi na gradu.

Vsebina je bila usklajena z načrtovano gradbeno prenovo, Investicijskim programom in projektno dokumentacijo, kjer so osrednji del predstavljale konservatorske smernice, usklajena je tudi s preoblikovanimi prostori, ki so del predvidenih in novih odkritij v teku gradbene prenove. Vse novosti so upoštevane, prav tako je le-tem prilagojena tudi vsebina.⁵²

⁵² Večina sprememb, ki so bile posledica novih odkritij ozi-

Mestni muzej Krško je pod vodstvom Alenke Černelič Krošelj in s pomočjo projektne skupine, ki so jo sestavljale članice Irena Fürst, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica, Vlasta Dejak, Oži Lorber in dr. Ivanka Počkar, Posavski muzej Brežice, in Polona Zupančič, Mi ka do, Ljubljana, pripravil strateški dokument *Študija za postavitev muzejskih zbirk v obnovljenem gradu Rajhenburg*.⁵³ V njem so zbrani vsi usklajeni programi in natančno navedeni po posameznih prostorih. Študija je osnova za druge dokumente, ki so del različnih prijav na razpise⁵⁴, in je usklajen dokument, ki mu sledi tudi nadaljnje delo vseh vključenih.

Študija, ki je pripravljena tudi skladno z metodologijo investicijskih projektov, obsega predvideno nadgradnjo obstoječih programov in površin gradu s programom prireditve, delavnic, programom reprezentančnih večnamenskih prostorov (za seminarje, delavnice ...) in posodobitev vseh obstoječih razstav ter dopolnitev z novimi. Ob tovrstni izrabi je smotrno funkcioniranje objekta preko celega leta, kar omogoča ureditev večnamenske dvorane in razstavnega prostora za občasne razstave v drugem nadstropju. V pritličju je predvidena intenzivnejša izraba prostora z javnim tržnim programom, v nadstropju program reprezentance, prezentacije zgodovine gradu in razstava izgnancev, v drugem nadstropju se nahaja večnamenska dvorana in razstava trapistov. Potrebni prostori za strokovne delavce in arhive so urejeni na podstrešju⁵⁵ in nad vhodom v grad.

Študija je bila pripravljena v sodelovanju vseh dogovorjenih in potencialnih nosilcev vsebin na gradu Rajhenburg in je osnova za pripravo *Doku-*

roma drugačnih od predvidenih, ni vplivala na programsko zasnovo. Zaradi odločitve, da se rekonstruira romanski strop v pritličju, je bila spremenjena namembnost t. i. romanske sobe, kjer je bil predviden prostor za delavnice in razstavišče. Prostor je namenjen muzejski prezentaciji arhitekture in občutenju prostora.

⁵³ Černelič Krošelj, Študija.

⁵⁴ Občina Krško je projekt ureditve najbližje okolice in dela muzejske zbirke prijavila na *Javni razpis za ukrep 323 – obranjanje in izboljševanje dediščine podeželja*, in sicer februarja 2011. Prijava ni bila uspešna. Kot vodilni partner je Kulturni dom Krško skupaj s še tremi partnerji iz Slovenije in štirimi partnerji s Hrvaške na razpis v sklopu Operativnega programa Slovenije Hrvaška IPA 2007–2013 (oznaka razpisa 4300-303/2011) prijavil projekt z naslovom *Kulturne, tradicijske in dediščinske vezi med Posavjem in Zagrebško županijo / Kulturne, tradicijske i baštinske veze između Posavja i Zagrebačke županije*, akronim: *Stoletja sobivanja / Stoljeća suživota*. Rezultati prijave, ki je bila poslana 16. 4. 2012, še vedno niso znani. Dokumentacija je na voljo na Občini Krško in v Kulturnem domu Krško, enota Mestni muzej Krško.

⁵⁵ Dve pisarni na podstrešju sta namenjeni zaposlenim v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica, en depo prav tako tej ustanovi, drugi depo pa upravljavcu, ki ima urejeno pisarno nad vhodom – medetaža ob stranskem stopnišču.

menta identifikacije investicijskega projekta (DIIP) za vzpostavitev vsebin na gradu Rajhenburg.⁵⁶

V študijo so vključene vse načrtovane vsebine, prav tako je vključena upravljavska in kadrovska zasnova ter predvidena potrebna finančna sredstva za izvedbo postavitve muzejskih zbirk, vzpostavitev ostalih dejavnosti in delovanje gradu.

Vsebinska zasnova, opredeljena v študiji, temelji na vsebinski razdelitvi gradu na štiri sklope:

1. **Prenova, dopolnitev in nadgradnja muzejskih zbirk Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica**, prostorsko v enakem obsegu kot pred obnovo, kar pomeni okrog 1.000 kvadratnih metrov površine. V ta sklop so vključene zbirke Izgnanci, Trapisti in novejšja zgodovina, povezana z gradom – zapori in vsebine po drugi svetovni vojni.

2. **Nova lokalna zbirka z delovnim naslovom Brestanica skozi čas**, ki jo pripravlja Kulturni dom Krško z enotama Mestni muzej Krško in Grad Rajhenburg, v sodelovanju s Posavskim muzejem Brežice, drugimi muzeji in lokalno skupnostjo. V ta sklop sodijo tudi **občasne razstave**, ki jih bo pripravljala Kulturni dom Krško z enotama Grad Rajhenburg in Mestni muzej Krško ali pa bodo predstavljene razstave drugih slovenskih in tujih muzejev.

3. **Storitvene dejavnosti**, ki vključujejo muzejsko trgovino, restavracijo, kavarno, čokoladnico in galerijo vin ter prireditvene dejavnosti v različnih prostorih gradu. Dejavnosti bodo opravljali različni najemniki oziroma upravljavci gradu.

4. **Celovito upravljanje gradu**. Občina Krško je z Odlokom o ustanovitvi javnega zavoda Kulturni dom Krško⁵⁷ ustanovila enoto grad Rajhenburg, ki je pričela z delovanjem, ko so bili zagotovljeni pogoji oziroma ob koncu gradbene prenove gradu (od 1. 7. 2012). Celovito upravljanje je skladno z zakonodajo⁵⁸ določeno tudi z upravljavskim načrtom, ki je v pripravi oziroma je samostojen projekt.⁵⁹

Oblikovani so bili tudi kratkoročni in strateški cilji ter bili dodani ciljem uspešne gradbene obnove, ki je sledila usklajenosti varovanja, ohranjanja in prezentiranja arhitekture s potrebami zagotovitve sodobnega delovanja in uporabe.

Kratkoročni cilji so uspešna gradbena prenova gradu, uspešna vsebinska zasnova in izpeljane aktivnosti za delovanje gradu takoj po obnovi. Vse to pa je temelj za uresničitev strateških ciljev, ki so dolgoročni in širše zasnovani.

Strateški cilji so dolgoročni cilji, ki so oblikovani v osmih točkah:

1. Grad Rajhenburg: uveljavljeno slovensko in evropsko središče sožitja kulture, dediščine in tu-

rizma, kjer ponudba temelji na kakovosti, kjer turistična ponudba temelji na zgodbah gradu in drugih aktivnostih ter kakovostni dopolnilni ponudbi, povezani z bogato kulturno dediščino, kulturno krajino in ohranjenim naravnim okoljem.

2. Grad Rajhenburg: uspešna in za široko občinstvo privlačna točka ogleda, ki je hkrati izhodišče za obisk občine Krško in Posavja ter ostalih turistično zanimivih lokacij v širši regiji ter kot taka povezovalni element in generator razvoja območja s posebnim ozirom tudi na čezmejno območje.
3. Grad Rajhenburg: primer uspešne prenove je vir novih raziskav in dognanj o razvoju arhitekture v srednji Evropi in privablja raznovrstne strokovnjake ter je zaradi svojih vrednot vključen v različne mednarodne projekte. Trajna skrb za promocijo arhitekture gradu.
4. Trajen (konstanten) pregled kulturnih vrednot, ki jih je posebej treba ohranjati in razvijati (npr. sejmarstvo, rokodelstvo in razvoj gospodarstva), razvoj in izvedba novih raziskav, ki izhajajo iz življenja gradu in območja v različnih zgodovinskih obdobjih. Vzpostavljane različnih partnerstev in sodelovanj v Evropi in širše.
5. Trajen razvoj sodobnih in aktualnih muzejskih razstav, ki so temelj vsebine gradu. Konstantno preučevanje, evidentiranje, raziskovanje, predstavljanje, varovanje in ohranjanje raznovrstne dediščine s poudarkom na sinergiji z vsemi dejavnostmi gradu.
6. Ozaveščenost in seznanjenost domače in tuje javnosti z varovano vrednoto in dejavnostjo javnih zavodov, ki so nosilci osrednjih programov ter dejavnostjo izvajalcev storitev.
7. Grad Rajhenburg: trajen razvojni projekt, ki s svojimi zgodbami konstantno nudi možnosti za razvoj novih projektov, v katere je vključen tudi gospodarski razvoj, možnosti vzpostavljanja novih delovnih mest s ciljem nenehnega izboljševanja kakovosti življenja.
8. Vzpostavitev ustreznega upravljanja in učinkovito upravljanje, s katerim je treba zagotoviti vzdržno poslovanje vseh vključenih v grad Rajhenburg.⁶⁰

Oblikovanje zbirk je del nalog obeh izvajalcev muzejskih vsebin. Za del, ki ga pripravlja in vsebinsko upravlja Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Enota Brestanica, je zadolžen MNZS. Kulturni dom Krško, Enota Mestni muzej Krško, je v skladu z javnim naročilom v sodelovanju z oblikovalko Polono Zupancič, Mi ka do, Ljubljana, pripravil oblikovalsko zasnovo za vse prostore, ki jih bo vse-

⁵⁶ Kot že navedeno, so bile pripravljene prijave, katerih sestavni del je tudi pripravljen DIIP.

⁵⁷ Ur. l. RS, št. 109/09.

⁵⁸ Zakon o varstvu kulturne dediščine – ZVKD-1 (Ur. l. RS št. 16/08, 123/08, 8/11 in 30/11).

⁵⁹ Černelič Krošelj, Študija, str. 10.

⁶⁰ Černelič Krošelj, Študija, str. 11–12.

Znak Gradu Rajhenburg. Oblikovala Polona Zupančič.

binsko upravljal Kulturni dom Krško, Enota Grad Rajhenburg. Prav tako je Polona Zupančič oblikovala nov logotip Gradu Rajhenburg.

Odprtje gradu in vzpostavitev raznovrstnih dejavnosti

Po končani gradbeni prenovi junija 2012 je bilo treba pripraviti tudi slovesno odprtje, razpisati za poselitve za nova delovna mesta (tehnik – vzdrževalec, čistilka, muzejski vodič) in spoznati objekt ter zagotoviti prve vsebine.

Ob tem je bilo treba odpraviti še nekaj napak oziroma nedoslednosti in vzpostaviti pogoje, da grad takoj po slovesnem odprtju tudi v polnosti deluje.

Alenka Černelič Krošelj je kot vodja projekta skupaj z oblikovalko Polono Zupančič pripravila projekt označevanja gradu, določeno je bilo poimenovanje posameznih prostorov v slovenskem in angleškem jeziku, skupaj z Alenko Železnik in Nino Sotelšek pripravila zloženko gradu in osnovne podatke za vodenje ter predstavljanje tako obnove kot zgodovine in pomena gradu. Skupaj s Kulturnim društvom Svoboda Brestanica in Turističnim društvom Brestanica ter Občino Krško je bil pripravljen scenarij odprtja, kmalu pa določen tudi datum, in sicer sobota, 1. december 2012, ob 15. uri. Občina Krško je pripravila vabila in zagotovila slavnostnega govornika, takratnega ministra za izobraževanje, kulturo, znanost in šport dr. Žigo Turka.

Odprtje gradu je bilo napovedano s tiskovno konferenco, objavami v medijih,⁶¹ predvsem pa je bilo težko pričakovano. Poseben del projekta je bil v tesnem sodelovanju Občine Krško in Kulturnega doma Krško namenjen oddaji restavracije in kavarne ter galerije vin. Gospodarska situacija in dvomi o možnostih dobrega delovanja vseh treh delov so botrovali dejstvu, da je bil razpis za najemnika restav-

racije in kavarne trikrat ponovljen,⁶² za Galerijo vin pa neuspešen. Kljub izkazanemu interesu⁶³ je bil uspešen šele tretji poskus, katerega rezultat je bila vzpostavitev sodelovanja z Andrejem Fricem, ki je uspel pripraviti vse potrebno do odprtja in na njem tudi že aktivno sodeloval s svojo kulinarično ponudbo.

Ob odprtju je pričela delovati tudi muzejska trgovinica, na sedmih dotikalnih ekranih so bile na ogled pripravljene fotografije gradu pred in med prenovi, v romanski dvorani se je vrtel dokumentarni film, v renesančnem delu je mag. Irena Ina Čebular predstavljala štiri člane družine Rajhenburških z rekonstruiranim oblačilnim videzom, v zaporih je bila postavljena kiparska instalacija Polone Demšar z naslovom 16423, v last gradu Rajhenburg pa je bila pridobljena zbirka starih razglednic Brestanice od konca 19. stoletja do 1945.

V vsakem prostoru so v vitrinah izbrani predmeti napovedovali vsebine, ki so načrtovane za prihodnost.⁶⁴ Poseben del je bil pripravljen v sodelovanju z Narodnim muzejem Slovenije, ki je posodil nekaj grajskega pohištva in napovedal daljše sodelovanje, ki ga strokovno vodi dr. Maja Lozar Štamcar.⁶⁵

Mrzla, a lepa sobota je na obnovljeni grad privabila več kot 1000 obiskovalcev, ki so prejeli tudi prve vstopnice in si ogledali grad kot prvi uradni obiskovalci. Prvi so po prejemu ključa od grajskega gospoda in grajske gospe vstopili župan občine Krško mag. Miran Stanko in dva ministra, dr. Žiga Turk⁶⁶ in Franc Bogovič.⁶⁷ Uvodni scenarij in besedilo je pripravila Margareta Marjetič, Kulturno društvo Svoboda Brestanica, vezno besedilo in načrt vodenja pa Alenka Černelič Krošelj, ki je odprtje tudi moderirala. Govorniki so bili mag. Miran Stanko, župan Občine Krško, Katja Ceglar, direktorica Kulturnega doma Krško, in dr. Žiga Turk, minister za izobraževanje, kulturo, znanost in šport. Na vseh izbranih pomembnih točkah so bili na

⁶² Dokumentacija je na voljo na Občini Krško. Skrbnik objav in postopka je bil Feđa Markovič, pravnik oddelka za družbene dejavnosti.

⁶³ Alenka Černelič Krošelj je bila zadolžena za izvedbo ogledov za potencialne najemnike, ki jih je bilo skupaj 8.

⁶⁴ V delu, kjer je od 19. aprila postavljena stalna razstava *Trapisti v Rajhenburgu*, so člani Moškega pevskega zbora Svoboda Brestanica kostumirani v meniška oblačila predstavljali grad v času trapistov, v sobi, kjer bo leta 2014 postavljena razstava o izgonu Slovencev na začetku druge svetovne vojne, so člani istega zbora prepevali pesem o izgnanstvu, renesančne poslikave je predstavljala članica TD Brestanica v kostumu, oblikovanem po eni izmed upodobljenih kreposti idr.

⁶⁵ Konec leta 2013 je bila razstava *Grajsko pohištvo 18. in 19. stoletja iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije* dopolnjena in razširjena na dva prostora. Več na www.gradrajhenburg.si.

⁶⁶ Minister za izobraževanje, kulturo, znanost in šport v obdobju od februarja 2012 do marca 2013.

⁶⁷ Minister za kmetijstvo in okolje v obdobju od februarja 2012 do marca 2013.

⁶¹ Hemeroteko hrani KDK GR.

Župan občine Krško prevzema ključ gradu. Foto: Nina Sotelsek, 1. 12. 2012, KDK GR.

Moški pevski zbor Kulturnega društva Svoboda Brestanica med nastopom na odprtju gradu. Foto: Nina Sotelsek, 1. 12. 2012, KDK GR.

voljo vodiči – usmerjevalci, ki so dajali navodila za gibanje. V posameznih prostorih so obiskovalce pričakali vodiči – »srednjeveški prebivalci gradu«. Ogled gradu je trajal do 17. ure, ko so bili obiskovalci vabljeni na zaključni del programa, nastop KUD Klata viteza s programom Ognjena Karantanija – nastop požiralcev in bruhalcev ognja. V kletnih prostorih in na dvorišču je bila na voljo pogostitev, ki so jo pripravili Andrej Fric, brestaniški in sremiški vinarji, prvič je bila na voljo tudi čokolada – prvi poskus rekonstrukcije odlične trapistovske čokolade v produkciji Hiše trt, vina in čokolade, Kunej Aleš, s. p.

Slovesno odprtje se je zavleklo v pozen večer, grad pa je skladno s sprejetim odpiralnim časom in

cenikom⁶⁸ pričel delovati takoj naslednji dan.

Leto 2012 je bilo zaključeno z raznovrstnimi obiskovalci, 15. decembra ob 10. uri je bilo organizirano javno vodstvo s konservatoriko Alenko Zelenik, izvajale so se različne zasnovane programske aktivnosti.

Že 6. februarja 2013 je bila odprta slikarska razstava Jožeta Ciuhe v renesančni dvorani, 4. aprila je na grad prišla gostujoča razstava *Herman Lisjak na gradu Rajhenburg* iz Otroškega muzeja Hermanov brlog, ki deluje v sklopu Muzeja novejšje zgodovine Celje, 19. aprila je bila slovesno odprta razstava *Trapisti v Rajhenburgu*, junija pa sta bili postavljeni razstavi ročnih del članic Društev upoko-

⁶⁸ Na voljo na www.gradrajhenburg.si.

*Razstava mag. Irene Ine Čebular – oblačilni videx Rajhenburških.
Foto: Nina Sotelsek, julij 2013, KDK GR.*

Pogled na grad. Foto: Nina Sotelsek, julij 2013, KDK GR.

jencev Posavja in razstava ob 70. obletnici delovanja Termoelektrarne Brestanica. Uspešno je bila izvedena poletna muzejska noč, vseslovenska muzejska akcija 16. junija, grad Rajhenburg pa je bil izbran tudi za prizorišče osrednje slovesnosti praznovanja 100. obletnice spomeniške službe na Slovenskem⁶⁹

⁶⁹ Dnevi evropske kulturne dediščine je evropska akcija, ki v zadnjem tednu septembra združi Evropo v gibanje, posvečeno raznovrstni dediščini. Letošnje leto je na Slovenskem še posebej pomembno in praznično, saj ob DEKD obeležujemo tudi 100 let profesionalne skrbi za dediščino, saj je bil leta 1913, še v času avstro-ogrske monarhije, umetnostni zgodovinar France Stele imenovan za prvega deželnega konservatorja Spomeniškega urada za Kranjsko. To dejanje je pomenilo odločilen premik pri postopnem razvoju varovanja dediščine in temelj, da stoletje kasneje na tem področju deluje več sto visoko usposobljenih strokovnjakov,

ki pod okriljem Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije bdijo nad več kot 30.000 enotami nepremične kulturne dediščine, med katerimi je več kot 8.200 kulturnih spomenikov. Po uspešni in odmevni celostni prenovi gradu Rajhenburg, ki je primer odličnega sodelovanja med stroko in investitorjem ter državo pod okriljem evropskih finančnih spodbud, je bil ravno grad izbran za prizorišče letošnje osrednje državne slovesnosti ob 100. obletnici ZVKDS in ob odprtju letošnjih DEKD. Tako je bil v soboto, 28. septembra 2013, pester grajski dan, ki se je pričel že ob 9-ih z rokodelsko tržnico, ob 10-ih z aktivnostmi za otroke in družino, odvijal cel dan s ponudbo regionalne kulinarike, z vodenimi ogledi gradu, drugimi programi in se zaključil ob 17-ih z osrednjo državno slovesnostjo. Tako kot vsako leto so številne prireditve potekale že v tednu prej in v tednu po tem, torej od 21. septembra do 5. oktobra. Pri izvedbi programa so se združile vse posavske občine, ki so pripravile samostojne programe v času DEKD in prispevale program tudi na osrednji dan. (Gradivo projekta, KDK GR, arhiv)

Od leve: Mateja Kavčič, Jože Drešar in Alenka Železnik, mentorji konservatorsko-restavratorskih delavnic 2012 in 2013.

Foto: Breda Špacapan, april 2012, KDK GR.

in Dnevov evropske kulturne dediščine 28. 9. 2013. Kot stalna programska dejavnost je oblikovan cikel Poletje na gradu, različne delavnice, javna vodstva in drugi programi, ki jih pripravlja Kulturni dom Krško s svojimi enotami, zunanji izvajalci in najemniki prostorov. Prostor je namenjen tudi različnim tržnim dejavnostim, kjer poleg najemov in prireditvev potekajo tudi poročni obredi. Promocija te dejavnosti se je okrepila konec leta 2013 s pripravo in izvedbo promocijskega spota o grajskih porokah – *Poroka na gradu Rajhenburg*.⁷⁰

Konservatorsko-restavratorske delavnice 2012 in 2013

Konservatorsko-restavratorske delavnice so programski sklop, ki je rezultat projekta *Celostna prenova gradu Rajhenburg* in se je razvil znotraj projekta kot eden od stranskih, a pomembnih in trajnih rezultatov.

Številna nova odkritja in njihov pomen ter možnosti predstavljanja in posredovanja znanj tudi drugim so spodbudila k oblikovanju konservatorsko-restavratorskih delavnic, ki so potekale na gradu Rajhenburg in v Mestnem muzeju Krško.

Prve delavnice med 16. in 20. aprilom 2012 so bile izvedene v času gradbene prenove gradu Rajhenburg, kar je predstavljalo še poseben čar in izziv, udeležilo pa se jih je 66 udeležencev iz vse Slovenije.⁷¹ Delavnice leta 2013, ki so potekale od

13. do 17. maja 2013, pa so udeležencem omogočile vpogled v življenje obnovljenih objektov, v gospodarjenje z njimi in seznanitev s sodobnimi načini skrbi zanje.⁷²

Poseben del, povezan s praznovanjem 100. obletnice profesionalne skrbi za nepremično dediščino na Slovenskem, je potekal 27. in 28. septembra 2013. Skupaj se je delavnic v letu 2013 udeležilo 47 oseb.

Delavnice so bile brezplačne in namenjene raznovrstnim ciljnim skupinam, tistim, ki so želeli spoznati strokovna ravnanja z dediščino, tistim, ki si še izbirajo poklic ali se želijo prekvalificirati (šolajočim in brezposelnim), ljubiteljem in profesionalcem s področij, prostovoljcem in vsem, ki so želeli sodelovati v procesu kakovostnega gospodarjenja z obnovljenimi spomeniki.

Restavratorska stroka čuti pomanjkanje sodelavcev z obrtnimi znanji, ki bi poleg osnovnih veščin svoje stroke poznali tudi tradicionalne tehnologije in se z njimi vključevali v postopek restavriranja, obnove in ohranjanja dediščine. Ohranjanja, ki vključujejo ustrezne izvedbe konstrukcij, rabo avtentičnih gradiv in obdelavo v historičnih tehnikah. Le tako

enota Ljubljana, Amoret, d. o. o. Vodji projekta: Alenka Černelič Krošelj in Jože Drešar. Več o delavnicah: www.mestnimuzejkrsko.si.

⁷² Organizatorji in izvajalci: Kulturni dom Krško, enoti Grad Rajhenburg in Mestni muzej Krško, Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna enota Ljubljana, Gnom, d. o. o., in Restavratorski center Slovenije, Društvo restavratorjev Slovenije. Vodji projekta: Alenka Černelič Krošelj in Jože Drešar. Delavnico je preko projektnega razpisa z oznako JPR-KD 2013 podprlo Ministrstvo za kulturo RS. Več na: www.mestnimuzejkrsko.si in www.gradrajhenburg.si.

⁷⁰ http://www.youtube.com/watch?v=Yx8fEwEbaGg&feature=m-upload_owner

⁷¹ Organizatorji in izvajalci: Mestni muzej Krško, enota Kulturnega doma Krško, Občina Krško, Restavratorski center Slovenije, Zavod za varstvo kulturne dediščine, Območna

*Sodelovanje udeležencev delavnic pri rekonstrukciji romanske kapele.
Foto: Breda Špacapan, april 2012, KDK GR.*

Delavnica na dvorišču med izvajanjem prenove. Foto: Breda Špacapan, april 2012, KDK GR.

celostno in kakovostno ohranjamo nepremično dediščino in znanja, ki le-to omogočajo – z ohranjanjem njenih zakonitosti gradnje, delovanja materialov in izgleda, ki ga ima skupaj s svojo patino in vsebino. To pa privabi obiskovalce, omogoča vsebine in daje neprecenljiv pomen.

Kakovostno obnovljeni grad Rajhenburg v BreStanici, Valvasorjev kompleks in Mencingerjeva hiša v Krškem ter njihove vsebine to potrjujejo.⁷³

28. septembra 2013 je bila na gradu odprta tudi občasna razstava,⁷⁴ ki so jo kot avtorji pripravili

Alenka Černelič Krošelj, Kulturni dom Krško, enoti Mestni muzej Krško in Grad Rajhenburg, Jože Drešar, Gnom, d. o. o., mag. Nuška Dolenc, ZVKDS, Restavratorski center.⁷⁵

novejše zgodovine Slovenije). Razstava je pripravljena tako, da jo je moč enostavno prestaviti ali v drug prostor na gradu ali pa v katero od drugih ustanov, za kar se bomo potrudili v letu 2014.

⁷³ Besedilo je pripravila: Alenka Černelič Krošelj. Jezikovni pregled: mag. Mateja Jankovič Čurič. Oblikovanje: Polona Zupančič. Fotografije: Fototeka Mestnega muzeja Krško in Gradu Rajhenburg. Predmeti in gradivo: ZVKDS, Restavratorski center, Gnom, d. o. o. Razstavo je pripravil: Mestni muzej Krško in Grad Rajhenburg, enoti Kulturnega doma Krško, zanj Katja Cegljar, direktorica. Razstavo sta omogočila Občina Krško in Ministrstvo za kulturo RS.

⁷³ Gradivo projekta, KDK GR, arhiv.

⁷⁴ Razstava ponuja vpogled v delo na delavnicah v letih 2012 in 2013. Postavljena je v prostor v prvem nadstropju gradu in bo na ogled najmanj do konca marca 2013 (odvisno od postavitve stalne razstave Izgnanci, ki jo pripravlja Muzej

Konservatorsko-restavratorska delavnica maj 2013.

Foto: Alenka Černelič Krošelj, KDK GR.

Odprtje Čokoladnice, 28. 9. 2013. Od leve: Aleš Kunej, Hiša trt, vina in čokolade, Marija Imperl, LAS Posavje in Alenka Černelič Krošelj, vodja projekta Trapistin, Foto: Anita Radkovič, KDK GR.

Pripravo in izvedbo delavnic, ki so zasnovane kot vsakoletni programski sklop, ki se razvija in dopolnjuje, vodita Alenka Černelič Krošelj in Jože Drešar, Gnom d. o. o.

Projekt *Vpliv trapistov na posavsko podeželje*, akronim »Trapistin«⁷⁶

Delovanje Gradu Rajhenburg od januarja 2013 do marca 2014 usmerja tudi projekt *Vpliv trapistov*

na posavsko podeželje, ki izhaja iz dejstva, da so na posavskem podeželju še vedno močne sledi rajhenburških trapistov, predvsem na področju izboljšav, ki so jih vnesli v tukajšnje podeželsko gospodarstvo. S projektom *Vpliv trapistov na posavsko podeželje* z akronimom »Trapistin« partnerji projekta dediščino trapistov rekonstruirajo tako, da bi jo lahko uporabili v praksi, pri razvoju novih izdelkov in dejavnosti. Velik vpliv so imeli na vzgojo žit, sadjarstvo, čebelarstvo, govedorejo, sirarstvo, vinogradništvo ter izdelovanje čokolade in likerjev.

Dediščina trapistov do sedaj še ni bila rekonstruirana tako, da bi jo uporabili v praksi, pri

⁷⁶ Razdelek je povzet po gradivih projekta, od prijave do različnih gradiv za medije in sodelujoče. KDK GR, arhiv.

*Vitrina s čokoladnimi izdelki v muzejski trgovini.
Foto: Anita Radkovič, KDK GR.*

razvoju novih izdelkov in dejavnosti. Navezava na njihovo dediščino gospodarjenja v preteklosti nam omogoča izpostaviti posebnosti, na katerih Posavje lahko gradi specifično zgodbo, privlačno za domačine in obiskovalce.

Projekt je preko LAS Posavje sofinanciran s sredstvi Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja, 4. osi Programa razvoja podeželja RS za obdobje 2007–2013. Projekt je bil izbran na 4. javnem pozivu LAS Posavje in tako upravičen do sofinanciranja z EU-sredstvi Leader. Projekt uresničuje Strateški cilj 1: Dvigniti dodano vrednost lokalnim proizvodom in storitvam Lokalne razvojne strategije LAS Posavje 2007–2013.

Vodilni partner je Kulturni dom Krško,⁷⁷ partner 1 je Regionalna razvojna agencija Posavje, partner 2 Hiša trt, vina in čokolade, Kunej Aleš, s. p., ter partner 3 Gostilna Šempeter, Srečko Kunst, s. p.

Projekt zagotavlja oblikovanje kakovostnih novih produktov in rekonstrukcijo enega izmed najbolj prepoznavnih produktov iz preteklosti in eno prvih

regionalnih blagovnih znamk – čokolado Imperial oz. trapistovsko čokolado ter drugih izdelkov, povezanih z vplivom, ki so ga na posavskem podeželju pustili trapisti. Z inovativnimi pristopi in dvigom dodane vrednosti lokalnih proizvodov in storitev želimo povezati gospodarsko dediščino trapistov s sodobnimi smernicami trajnostnega razvoja in tako zagotoviti zgodbo regije, ki bo v pomoč lokalnim rokodelcem in pridelovalcem pri promociji in trženju izdelkov in pridelkov. Nabor izdelovalcev bomo skušali povezati v skupno ponudbo, ki bo tematsko oblikovana glede na identiteto regije in njene posebnosti ter ob tem razvijati nove produkte in storitve.

Projektne dejavnosti se bodo izvajale na območju celotnega območja LAS Posavje in vključujejo vseh šest posavskih občin. Prav tako je projekt namenjen različnim ciljnim skupinam na celotnem območju LAS Posavje. Neposredne koristi od projekta bodo imeli rokodelci, kmetijska gospodarstva in ostali ponudniki, ki bodo s projektom lahko nadgradili svojo ponudbo.

Projekt je zasnovan je v dveh delih:

1. faza projekta ODPIRAMO SAMOSTANSKA VRATA (januar 2013–junij 2013).
2. faza projekta IMPERIAL (julij 2013–marec 2014).

Izvedena prva faza projekta je prinesla tudi načrtovan in pričakovan rezultat – rekonstrukcijo izdelovanja čokolade na gradu Rajhenburg, kar izvaja Hiša trt, vina in čokolade, Kunej Aleš, s. p.

Končni rezultati projekta vključujejo: Analizo gospodarske in rokodelske dediščine trapistov (elaborat), popise receptur in postopkov izdelave, elaborat o procesu ustvarjanja ter metodologija postopkov za rekonstrukcijo blagovne znamke Imperial.

Nabavljena je bila oprema za dopolnitev čokoladnice na gradu Rajhenburg, pripomočki za izdelovanje čokolade, oprema za vinoteko vin iz trapistovskih leg ter vitrine za predstavitveni prostor in prodajno mesto lokalnih produktov.

Vzpostavljeni bosta dve novi prodajni poti z ustrežno opremo, izvedenih bo 10 rokodelskih odprtih delavnic, evidentirani bodo novi rokodelci za prenos znanj in veščin trapistov v uporabne izdelke, razvita bosta dva nova rokodelska izdelka z mnenjem Obrtne zbornice o izdelku domače in umetnostne obrti, povečano pa bo tudi število kakovostnih rokodelskih izdelkov v Posavju.

Izdelan bo promocijski katalog, izvedenih osem skupnih promocijskih aktivnosti, 10 ponudnikov pa bo vključenih v organizirano skupno trženje in promocijo.

Celotna vrednost projekta je 92.080,77 evrov, od tega so upravičeni stroški v višini 82.240,39 evrov. Načrtovana je pridobitev LAS sredstev v višini 69.081,92 evrov in zagotovitev lastnih sredstev 22.998,85 evrov.

⁷⁷ Vodja projekta je Alenka Črnelič Krošelj, ki je projekt skupaj s partnerji tudi pripravljala, koordinatorica pa je Anita Radkovič.

Rekonstrukcija embalaže, tulca s čokoladnimi tabličkami. Foto: Anita Radkovič, KDK GR.

Vpliv projekta na regijo bo trajnosten in se bo nadaljeval tudi po prenehanju pridobivanja sredstev Leader, saj bodo oblikovani kakovostni produkti, delovale bodo prodajne poti, pridobljeni bodo certifikati, projektne aktivnosti pa se bodo nadaljevale kot del aktivnosti vseh sodelujočih partnerjev. Projekt omogoča številne nove projekte in predstavlja dobro prakso na področju celostnega pristopa k razvoju novih kakovostnih izdelkov in novih neklasičnih tržnih poti. Projektne aktivnosti omogočajo oblikovanje in trajnostno delovanje enega delovnega mesta v sklopu gradu Rajhenburg.

Projekt posodablja tradicionalne oblike znanj in izkušenj v okolju in hkrati sledi sodobnim smernicam trajnostnega razvoja. Surovine in znanje za izdelavo končnih izdelkov namreč črpa od lokalnih proizvajalcev in s tem posega na področje lokalne trajnostne oskrbe, spodbuja proizvodnjo varne hrane ter omogoča dodano vrednost produktov. Navezava na način gospodarjenja v preteklosti, na obdobje pred razvojem intenzivnega kmetijstva in invazivnih posegov v prostor omogoča, da izpostavimo posebnosti, na katerih Posavje lahko gradi svojo specifično »zgodbo«, ki je privlačna za domačine in obiskovalce.⁷⁸

Projekt *Ustvarimo zeliščni vrt Posavja*, akronim *Zelišča Posavja*⁷⁹

Drugi projekt, povezan z razvojem podeželja in razvojem raznovrstnih dejavnosti na gradu Rajhenburg, ima izhodišče v zeliščnem vrtu, ki je bil del gradu v različnih obdobjih.⁸⁰ Uporaba zelišč v po-

savski regiji je močna, a žal ne dovolj prepoznavna. Med pomembnimi nosilci znanja je bil tudi pater Simon Ašič, ki je bogato ljudsko znanje o zdravilnih rastlinah ponesel iz rodne Brestanice in pozneje vplival tudi na svoje sokrajane. S projektom *Ustvarimo zeliščni vrt Posavja*, akronim *Zelišča Posavja* in s ponovno vzpostavitvijo zeliščnega vrta na gradu Rajhenburg, naborom ljudskih praks, usposabljanji in delavnicami ter novimi izdelki je načrtovano povečanje kakovosti življenja, zagotavljanje dodane vrednosti produktov in krepitev lokalne ekonomije.

Projekt je preko LAS Posavje sofinanciran s sredstvi Evropskega kmetijskega sklada za razvoj podeželja, 4. osi Programa razvoja podeželja RS za obdobje 2007–2013. Projekt je bil izbran na 5. javnem pozivu LAS Posavje in tako upravičen do sofinanciranja z EU-sredstvi Leader. Projekt uresničuje Strateški cilj 1: Dvigniti dodano vrednost lokalnim proizvodom in storitvam Lokalne razvojne strategije LAS Posavje 2007–2013.

Partnerji projekta so: vodilni partner: Kulturni dom Krško,⁸¹ partner 1: Društvo kmetič Krško, partner 2: Društvo kmetič Sevnica, partner 3: Društvo kmečkih žena Arnika, partner 4: Društvo podeželskih žena Pod Gorjanci, partner 5: Društvo kmetič Ajda in partner 6: Osnovna šola Dr. Mihajla Rostoharja.

Območje izvajanja projekta je območje vseh šestih občin LAS Posavje in razvojne regije Posavje. Izhodišče projekta je razvoj in promocija zeliščarstva v regiji s ciljem ohraniti oz. ponovno vzpostaviti raznovrstnost zeliščnega vrta, razvijati nove izdelke iz zelišč in ustvariti »zdravilni vrt«, ki bo imel na obiskovalca celostni pozitivni učinek.

⁷⁸ Več o projektu www.mestnimuzejkrsko.si in www.gradrajhenburg.si.

⁷⁹ Povzeto po gradivih projekta, KDK GR, arhiv.

⁸⁰ O tem tudi v prispevku Petre Jernejec Babič: Območje gradu Rajhenburg, ki je objavljen v tej publikaciji.

⁸¹ Vodja projekta je Alenka Černelič Krošelj, ki je projekt skupaj s partnerji tudi pripravljala, koordinatorica pa je Anita Radkovič.

Projekt se odvija v dveh fazah:

1. faza (september 2013–marec 2014)
2. faza (april 2014–november 2014)

Celotna vrednost projekta je 38.805,90 evrov, od tega so upravičeni stroški v višini 35.891,22 evrov. Načrtovana je pridobitev LAS sredstev v višini 29.789,71 evrov in zagotovitev lastnih sredstev 9.016,19 evrov.

Projekt se izvaja na območju celotnega Posavja in vključuje raznolike ciljne skupine. Animirali in spodbujali bomo lokalne zeliščarje, rokodelce in pridelovalce za vključitev v skupno ponudbo, ki bo prilačna za obiskovalce in domačine.

Neposredne koristi od projekta bodo imeli zeliščarji, izdelovalci produktov na podlagi zelišč, starejši nad 60 let, otroci in mladostniki s posebnimi potrebami, rokodelci, kmetijska gospodarstva in ostali ponudniki, ki bodo s projektom lahko obogatili svojo ponudbo. Brezposelni, ženske na podeželju in mladi pa bodo dobili večjo možnost zaposlitve in samozaposlitve, izpopolnjevanja in udejanjanja znanj in veščin ter inovativnih pristopov k regionalni kulturni dediščini in njeni uporabi.

Poleg motiviranja novih bo projekt vključeval že znane izdelovalce. Nabor izdelovalcev bo povezan v skupno ponudbo, ki bo tematsko oblikovana glede na identiteto regije in njene posebnosti, ob tem pa bo razvijal nove produkte in storitve.

Vpliv projekta na regijo bo trajosten in se bo nadaljeval tudi po prenehanju pridobivanja sredstev Leader, saj bo vzpostavljen »zdravilni« zeliščni vrt na gradu Rajhenburg, oblikovani kakovostni produkti, delovale bodo prodajne poti, pridobljeni bodo certifikati, projektne aktivnosti pa se bodo nadaljevale kot del aktivnosti vseh sodelujočih partnerjev. Še posebej se bo okrepilo sodelovanje različnih partnerjev in prebivalcev Posavja. Projekt omogoča številne nove projekte in predstavlja dobro prakso na področju celostnega pristopa k razvoju novih kakovostnih izdelkov in novih neklasičnih tržnih poti.

Projekt posodablja tradicionalne oblike znanj in izkušenj v okolju in hkrati sledi sodobnim smernicam trajnostnega razvoja, saj se neposredno navezuje na lokalno trajnostno oskrbo s hrano in promocijo pridelkov in izdelkov, ki so odgovorni do uporabnika in okolja. Pomemben doprinos k inovativnosti projekta je uporaba koncepta t. i. senzoričnih delavnic, na katerih bo (s pomočjo manipulacije naravnih materialov) oblikovan vrt kot izkustveni prostor razvijanja in stimulacije čutnih sposobnosti obiskovalcev. S projektom so povezani raznovrstni partnerji v skupni skrbi za vključevanje vseh prebivalcev in skupin Posavja.⁸²

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI IN DOKUMENTACIJA

KDK GR – Kulturni dom Krško, enota Grad Rajhenburg, arhiv

Dokumentacija prijave in izvajanja projekta Vpliv trapistov na posavsko podeželje, 2012.

Dokumentacija prijave in izvajanje projekta Ustvarimo zeliščni vrt Posavje, 2012–.

KDK MMK – Kulturni dom Krško, enota Mestni muzej Krško, arhiv

Gradiva projekta Celostna prenova gradu Rajhenburg 2010–2012.

Hemeroteka projektov.

Občina Krško, arhiv

Investicijski program projekta »Celostna prenova gradu Rajhenburg«. Škofja Loka: Gea Consult, d. o. o., 2010.

Projektna dokumentacija projekta »Celostna prenova gradu Rajhenburg«. Škofja Loka: Gea Consult d. o. o., 2007.

Dokumentacija prijave projekta »Celostna prenova gradu Rajhenburg« na razpis z oznako JR ESRR-KS 2010–2012. Krško: Občina Krško, 2010.

Javna naročila povezana s projektom »Celostna prenova gradu Rajhenburg«. Krško: Občina Krško, 2010–2012.

Zapisniki in dokumenti projektne skupine za pripravo vsebin na gradu Rajhenburg v letih 2005 do 2008.

Zapisniki in dokumenti projektne skupine za obnovo gradu Rajhenburg 2005–2008.

LITERATURA

Avsenak, Mirko. *Grad Rajhenburg*. Krško: Občina Krško, 2007.

Černelič Krošelj, Alenka et al.: *Študija za postavitev muzejskih zbirk v obnovljenem gradu Rajhenburg*. Krško: Kulturni dom Krško, 2011.

Černelič Krošelj, Alenka et. al.: *Poročilo o delu Mestnega muzeja Krško, Galerije Krško in Gradu Rajhenburg v letu 2012*. Krško: Kulturni dom Krško, 2012.

Odlok o razglasitvi Gradu Rajhenburg in njegovega območja razglašen za kulturni spomenik državnega pomena (Ur. l. RS št. 81/99 in 46/05).

Odlok o spremembah in dopolnitvah odloka o ustanovitvi javnega zavoda Kulturni dom Krško (Ur. l. RS, št. 109/09 in 42/10).

Program dela za obdobje 2011–2016. Pripravila Občina Krško in Muzej novejšje zgodovine Slovenije. Krško: Občina Krško, 2010.

⁸² Več o projektu www.mestnimuzejkrsko.si in www.gradrajhenburg.si.

Zorec, Maruša, Živec Maša, Stopar, Ivan in Železnik, Alenka: *Projektna naloga celostne prenovne gradu Rajhenburg*. Ljubljana: ZVKDS OE Ljubljana, 1999.

Železnik, Alenka. *Konservatorski program prenovne gradu Rajhenburg*. ZVKDS OE Ljubljana: 2007.

INTERNETNI VIRI

www.mestnimuzejkrsko.si

www.gradrajhenburg.si

S U M M A R Y

The Complete Renovation of Rajhenburg Castle, Project Activities and Development of Activities in the Castle after the Renovation

On the basis of the Decision No 464-351/999-71, issued by the Ministry of Culture of the RS on 6 February 2004, the Municipality of Krško became the registered owner of Rajhenburg castle which was pronounced the cultural monument of national importance approved by Ordinance designating Rajhenburg castle (OG RS No 81/99 and 46/05). Upon the conclusion of the denationalisation procedure in 2004 the Municipality of Krško started with the activities of projects preparations that are the basis of a very successful completion of the castle renovation. Proceeding from the existing situation and leaning on various actors that took care of the castle in order to make it alive and basically maintained the Municipality started with projects preparation activities for construction as well as substantive renovation and revitalization. In September 2005 the project group for the procedure of administration of development guidelines of the complete renovation of Rajhenburg castle was appointed. The project group for the renovation of Rajhenburg castle was appointed a year later. Both had the task to prepare starting points for successful preparation and implementation of the project that was named »The complete renovation of Rajhenburg castle«.

At the end of 2006 the Municipality of Krško held the competition for Investment and project documentation for the renovation of Rajhenburg

castle. GEA CONSULT, d. o. o., Škofja Loka was selected.

In January 2007 the Municipality of Krško produced the Identification document of the investment project, in July 2007 the Conservation programme was prepared and Alenka Železnik (ZVKD OE Ljubljana) was appointed the conservation person in charge. The construction license was acquired on 17 April 2009 as well as all basic conditions needed for submission of tenders as part of EU Operational programmes and Ministry of Culture of the RS projects. In June 2012 the Municipality of Krško applied for the tender for the renovation of municipal monuments in the period from 2012 to 2012 marked JR ESRR - KS 2010-2012 as part of the Operational programme for strengthening regional development potentials for the period 2007–2013 – Development of regions, 2010–2012, Networking of cultural potentials.

The application was successful. The Municipality received 3.000.000,00 EUR from the tender, whereas provided the rest of the means by itself. After the publication of the open tender call for contractors selection and after the selection itself the renovation started in April 2011 and finished in June 2012. The ceremony opening took part in Rajhenburg castle on 1 December 2012.

In accordance with the Ordinance establishing a public institute the Krško Culture Centre (OG RS, No 109/09) the Municipality of Krško established the unit of Rajhenburg castle at the end of 2009. The unit started with work as soon as all the conditions were ensured. This happened with the opening of the castle. Various activities that were carried out in times of construction renovation allow the operation of the castle and its development. Some of most visible projects were pre-renovation conservation and restoration workshops which were provided by the Municipality of Krško, ZVKDS OE Ljubljana, ZVKDS Restoration center and the Krško Culture Centre, unit of Rajhenburg castle.

There are two other multi-layer applied projects that are being implemented. These are the so-called Influence of trappists on the Posavje countryside and Let's create a herb garden of Posavje. Both are financed with non-refundable funds of LEADER from the quota funds of 4th Rural development programme for the period 2007–2013 for the years 2011, 2012 and 2013. At the level of Posavje region it is managed by Lokalna akcijska skupina Posavje.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.52Rajhenburški"14/15"

Prejeto: 10. 12. 2013

Boris Hajdinjak

prof. zgodovine in geografije, Prva gimnazija Maribor, Trg generala Maistra 1, SI-2000 Maribor
e-pošta: boris.hajdinjak@prva-gimnazija.org

Rajhenburški do začetka 15. stoletja

IZVLEČEK

Grad Rajhenburg sodi med najpomembnejše in najbolj poznane slovenske gradove. Vendar bi moral biti njegov pomen v večji meri kot do zdaj povezan tudi s po njem imenovano rodbino vitezov Rajhenburških. Rajhenburški sodijo nesporno med najpomembnejše plemiške rodbine poznega srednjega veka in 16. stoletja z ozemlja nekdanje dežele Štajerske kot tudi današnje države Slovenije. V članku je predstavljena zgodovina gradu in rodbine do začetka 15. stoletja, ko delovanje rodbine preseže okvir lokalne zgodovine Posavja. S tem obdobjem zgodovine Rajhenburških je neločljivo povezana tudi zgodovina domnevno sorodnih rodbin z gradov okoli Rajhenburga: Tvarog Reštanj in Šperenberk.

KLJUČNE BESEDE

salzburška nadškofija, gradovi, plemstvo, genealogija, heraldika, Rajhenburg, Rajhenburški, Reštanj, Reštanjski, Turn v Brestanici, Tvarog, Tvaroški, Šperenberk, Šperenberški

ABSTRACT

THE LORDS OF REICHENBURG UNTIL THE BEGINNING OF THE 15TH CENTURY

The Reichenburg (present-day Rajhenburg) Castle is one of the most important and best known Slovenian castles. Nevertheless, its significance should be linked, more than it presently is, with the Lords of Reichenburg, which obtained its name after it. The Reichenburg family was undoubtedly one of the most important noble families of the late Middle Ages and the 16th century in the territory of the former province of Styria, as well as in the present-day Slovenia. The paper presents the history of the castle and family until the beginning of the 15th century, when the Reichenburgs' influence reached beyond the bounds of the local history of the Posavje area. This period in the history of the Lords of Reichenburg is inseparably linked to the history of allegedly related families from castles around Reichenburg: Tvarog (Slo.: Tvarog), Reichenstein (Slo.: Reštanj) and Sperrenberg (Slo.: Šperenberk).

KEY WORDS

Bishopric of Salzburg, castles, nobility, genealogy, heraldry, Reichenburg/Rajhenburg, Lords of Reichenburg, Reichenstein/Reštanj, Reichenstein family, Turn at Brestanica, Tvarog/Tvaroški, Lords of Tvarog, Sperrenberg/Šperenberk, Lords of Sperrenberg

Preučevanje zgodovine Rajhenburških*

Grad Rajhenburg¹ sodi med najpomembnejše in najbolj poznane slovenske gradove. Ta trditev temelji tako na prepoznavni legi nad reko Savo, ki se zrcali že v imenu gradu,² kot tudi na nepravilnem mnenju, da gre za najstarejši grad v Sloveniji. Srečna okoliščina, da je bil grad Rajhenburg za razliko od številnih drugih gradov nedavno obnovljen, je gotovo dodatno utrdila njegov pomen za današnji čas. Vendar pa menim, da bi moral biti njegov pomen v večji meri kot do zdaj povezan s po njem imenovano rodbino vitezov Rajhenburških. Rajhenburški sodijo nesporno med najpomembnejše plemiške rodbine poznega srednjega veka in 16. stoletja z ozemlja nekdanje dežele Štajerske kot tudi današnje države Slovenije. To se zrcali tudi v tem, da sta ji svojo pozornost posvetila tako najpomembnejši avstrijski raziskovalec lokalne zgodovine Štajerske Hans Pirchegger v kratkem zgodovinskem pregledu zgodovine rodbine iz leta 1933,³ kot tudi najpomembnejši slovenski raziskovalec lokalne zgodovine slovenske Štajerske Jože Koropec v obsežnejšem zgodovinskem pregledu zgodovine rodbine in kraja iz leta 1982.⁴ Ne glede na sloves, ki ga imata oba zelo zaslužna preučevalca zgodovine Štajerske, pa je najbolj tehtne strani o zgodovini rodbine zapisal Roland Schäffer v svoji habilitacijski disertaciji iz leta 1981⁵ o najpomembnejšem članu rodbine Rajnprehtu I. Rajhenburškem (1434, Devin – 22. X. 1505, Kuchl; pok. ž. c. Riegersburg),⁶ glavarju

Štajerske v letih 1494–1505. Kako visoko je Rajnprehta cenil Maksimiljan I. Habsburški, se kaže v tem, da ga je dal upodobiti kot prvega med vitezi v svojem znamenitem, nekoč 100, danes pa 54 metrov dolgem *Triumfalnem sprevodu*. Toda to plemenito dejanje ni povrnilo ogromnega dolga, okoli 170.000 zlatnikov, ki jih je Maksimiljan ostal dolžan dedičem po Rajnprehtovi smrti. Schäffer se je v zgoraj navedenem delu osredotočil samo na manjši del 429 let dolge zgodovine rodbine. Menim, da bi si omenjeni Schäfferjev prispevek k zgodovini Rajhenburških tudi po štirih desetletjih od nastanka zaslužil objavo že zato, ker je še vedno najbolj obežen. Toda posebno študijo bi si zaslužili še nekateri drugi Rajhenburški. Takšen je kot prvi med njimi Rajnprehtov oče Hans I. Rajhenburški (1412 – po 3. VIII. 1450; pok. Štivan/S. Giovanni al Timavo),⁷ ki je bil vsaj 21 let glavar v Devinu, vmes tudi glavar v Pazinu in ob koncu življenja glavar v Brežicah. Njegovo delovanje v večjezičnem okolju Trsta, Istre in Reke je gotovo zanimivo tudi s kulturnozgodovinskega vidika. Rajnprehtov sin Hans III. (1460/63, 1477 – 14. IV. 1522, Nürnberg; pok. ž. c. Riegersburg),⁸ ki je bil od leta 1507 tudi deželan Kranjske,⁹ po pomembnosti ni dosti zaostajal za svojim očetom. To ne nazadnje dokazuje njegova smrt na državnem zboru v Nürnbergu, kjer je predstavljal avstrijske dežele. Glede na bližajočo se petstoletnico kmečkega upora 1515 pa bi bilo še posebej potrebno raziskati njegovo vlogo v njem.¹⁰ Še v zadnji generaciji, torej v času Hansa

* Za pomoč pri pripravi članka se zahvaljujem Alenki Černelič Krošelj iz Krškega, dr. Mihi Kosiju in dr. Mihi Preinfalku iz Ljubljane ter dr. Poloni Vidmar iz Maribora.

1 O gradu in gospostvu Rajhenburg: Sartori, *Die Burgvesten*, 5, str. 168–174; Kos, M., *Urbarji*, str. 32; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 256–258; Stopar, *Grad Brestanica*; Slabe, *Raziskave*; Koropec, *Brestanica*, str. 45–62, 70–71, 73–74 in 75–77; Stopar, *Grajski objekti*, str. 79–85; Curk, *Brestanica*, str. 133–138; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 198–202; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 95–103; Kos, D., *Vitez*, str. 360–362 in Sapač, *Srednjeveški gradovi*, str. 90–93, glej tudi prispevek Igorja Sapača v tej številki Kronike. Leta 2008 je bil posnet o gradu Rajhenburg tudi dokumentarni film *Kako živijo slovenski gradovi. Grad Rajhenburg Brestanica* scenaristke Tatjane Markošek in režiserja Aleša Zemlja.

2 Kos, M., *K postanku*, str. 55 in Kos, M., *Urbarji*, str. 21: Rajhenburg je v prevodu iz srednjeveške visoke nemščine mogočni/vzvišeni/sijajni grad: *riche, rich* = mogočno, visoko, vzvišeno, trdno, veliko, sijajno in *burg*. Drugačno razlaga ponuja Pettauer, *Imena*, str. 108: *ribe* = ozek prehod, jarek, soteska, kajti grad je stal na višini nad savsko ožino, ki jo tvorijo z leve in desne precejšnje vzpetine.

3 Pirchegger, *Die Reichenburger*.

4 Koropec, *Brestanica*, str. 63–70, 71–72, 74–75 in 77.

5 Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*.

6 O njem: Sartori, *Die Burgvesten*, 5, str. 170–174; Leitner, *Freydal*, str. XCIII–XCIV; Krones, *Reichenburg, Reinprecht von*; Pirchegger, *Die Reichenburger*, str. 79–82; Seuffert, *Drei Register*, s. v.; Lanjus, *Die Landeshauptleute*, str. 273–274; Schäffer, *Das Todesdatum*, str. 145 (genealoška tabela); Stumberger, *Die Welzer*, s. v.; Schäffer, *Die Ungnad*, str. 165 in 203–204; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*; Koropec, *Brestanica*, str. 67, 69 in 72, op. 33 in 57; Wies-

flecker, *Kaiser*, 5, s. v.; Drexel, *Die obersten landesfürstlichen Amtsträger*, str. 123–126; Heinig, *Kaiser*, s. v.; Tersch, *Österreichische Selbstzeugnisse*, str. 214 in 216; Noflatscher, *Räte*, s. v.; Naschenweng, *Die Landeshauptleute*, str. 115–116 in Toifl, *Die Steiermark*, str. 25–36.

7 O njem: Pichler, R., *Il castello*, str. 48–49, 79, 246, 254, 262, 264, 265, 317 in 457; Pirchegger, *Die Reichenburger*, str. 79; Lanjus, *Die Landeshauptleute*, str. 273; Schäffer, *Das Todesdatum*, str. 145 (genealoška tabela); Schäffer, *Die Ungnad*, str. 164 in 206; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 6–34 in 367–393, op. 41–205; Koropec, *Brestanica*, str. 51, 65, 67 in 72, op. 34 (»Rajnpreht I. in Rajnpreht II.«, napake!) ter Kos, D., *Vitez*, str. 362.

8 O njem: Leitner, *Freydal*, str. XCIII; Pirchegger, *Die Reichenburger*, str. 82; Seuffert, *Drei Register*, s. v.; Stumberger, *Die Welzer*, str. 131, 133, op. 585, 189 in 198; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 41 in 398, op. 241, 69–70 in 426, op. 405, 89–90 in 441–442, op. 497–502, 115–116 in 453, op. 622, 117–120 in 459–460, op. 628–631, 128–133 in 465–471, op. 668–699, 135–137 in 473, op. 715–717, 158–160 in 491–494, op. 810–827, 173 in 504, op. 894–895, 176–179 in 506–508, op. 909–925, 185–185 in 513–514, op. 955–961, 238–239 in 549–550, op. 1173–1177, 242 in 553, op. 1189–1190, 244–245 in 555–556, op. 1202–1205, 289–291 in 581–582, op. 1351–1362 ter 298 in 590, op. 1405; Koropec, *Brestanica*, str. 52–55, 67, 69 in 72, op. 60 (»Hans IV.«, napake!); Rill, *Fürst*, str. 247–248; Toifl, *Die Steiermark*, str. 29, 34 in 36 ter Zadravec, *Zastave*, s. v.

9 Globočnik, *Der Adel*, str. 15.

10 Cf. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 104 (zasedba Šrajbarskega turna) in 119–120 (zasedba Brežic in Rajhenburga) ter Grafenauer, *Boj*, str. 52 (zasedba Šrajbarskega turna), 54 (upor se ustavi ob gospostvih Hansa III. Rajhenburškega) in 71–73 (zasedba Brežic in Rajhenburga). Zloglasni vitez

Rajnprehta (1548 – 5. V. 1570, Wallsee; pok. ž. c. Sindelburg),¹¹ je bil ugled Rajhenburških še vedno dovolj visok, da so bili v *Štajerski grbovni knjigi* iz leta 1567 (gl. sliko 1) uvrščeni med najuglednejše rodbine.¹²

Predpogoj za temeljito zgodovino Rajhenburških je natančna genealogija. Šele takšna genealogija nam pokaže za zgodovino Rajhenburških vsaj dve nesporno izjemno pomembni poroki. Prva je bila poroka Hansa I. z Marto Ungnad (ok. 1410 – po 1. V. 1444; pok. Štivan/S. Giovanni al Timavo),¹³ sestro na dvoru kralja oz. cesarja Friderika IV./III. Habsburškega (1439–1493) vplivnega Hansa I. Ungnada (1424 – 21. II. 1461; pok. ž. c. sv. Egidija, Gradec).¹⁴ Druga tovrstna poroka pa je bila poroka Hansa III. z Evo Trautson (1482/84 – 1. V. 1538).¹⁵ S to poroko niso Rajhenburški prišli v stik samo z izjemno pomembno rodbino iz Tirolske, pač pa preko njih do sorodstva s tako pomembnimi osebami, kot sta bila tridentinski škof in kardinal Bernard Cles (1514–1539),¹⁶ sicer tudi predsednik

Slika 1: Grb Rajhenburških v *Wappen Buch*, darinen aller geistlichen Prelaten Herren und Landleut auch der Stett des löblichen Fürstenthumbs Steyer Wappen und Insignia, mit ihren Farben, nach Ordnung, wie die im Landthaus zu Grätz angemahlt zu finden. Gedruckt zu Grätz durch Zachariam Bartsch, list 40 iz leta 1567 (slika: <http://www.coresno.com/index.php/heraldik/86-bartsch1567>). To je popolna oblika grba, saj ima ščit, na katerem je modri stoječi volk z zlato krono na srebrnem polju, šlem, šlemno ogrinjano in šlemni okras, kar je sedeči modri volk z zlato krono.

Tajnega sveta kralja Ferdinanda I. Habsburškega (1521–1564), ter tridentinski in briksenski škof ter kardinal Krištof Madruzzo (1539–1567 oz. 1542–1578),¹⁷ pod čigar varstvom je potekal tridentinski koncil (1545–1563). Čeprav se prvi zapisi o genealogiji Rajhenburških pojavijo že v 16. stoletju,¹⁸ prva genealoška tabela pa že v 17. stoletju,¹⁹ me-

Marko iz Klisa, ki je branil grad Brežice, in zastavni gospod Brežic Hans III. Rajhenburški, sta bila tudi sicer v stiku: Verbič, *Deželnozborski spisi*, 2, št 58, str. 72.

11 O njem: Pirchegger, *Die Reichenburger*, str. 83; Stumberger, *Die Welzer*, s. v.; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 298–299 (napačno: »† 6. V.«) in 592, op. 1414 ter str. 589, op. 1398 ter Koropec, *Brestanica*, str. 61, 69–70 in 72, op. 73.

12 V *Steiermärkisches Wappen-Buch* je skupaj upodobljenih 168 grbov. Najprej je upodobljenih 5 grbov avstrijskih dežel in 13 grbov štajerskih prelatov, nato sledi 135 grbov štajerskih plemiških rodbin, na koncu pa je 15 grbov štajerskih mest. Med 135 plemiškimi grbi, ki si sledijo po stopnji ugleda, je grb Rajhenburških na 23. mestu. Pred njimi so: baroni Ungnadi, baroni Hofmanni, grofje Monfortski, baroni Dietrichsteinski, baroni Herbersteinski, baroni Ravberji, baroni Pögl, gospodje Stubenberski (3 grbi), gospodje Liechtensteinski, gospodje Polheimski, (baroni) Székely, (vitezi) Auersperški na Šumberku, gospodje Svibenski, baroni Thannhausenski, gospodje (pravilno vitezi) Lindeški, baroni Windischgrätzki, baroni Kainach, (vitezi) Saurauvski in (vitezi) Teufenbachi (iz Zgornje Štajerske). Kot je razvidno iz imen, sta bili pred Rajhenburškimi samo štiri rodbine viteškega stanu. Za to upodobitev grba Rajhenburških cf. Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 360, op. 11 in priloga 1 (slika grba).

13 O njej: Pichler, R., *Il castello*, str. 48–49 in 457 ter Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 27 in op. 151.

14 O njem: Heinig, *Kaiser*, s. v. O Ungnadih (izbor): Weiß, *Kärnten's Adel*, str. 152; Zahn - Siegenfeld, Nachwort, str. 147–148; Starkenfels - Kirnbauer von Erzstätt, *Die Wappen*, str. 618–628; Uhlirz, *Schloß Plankenwarth*, str. 22–30; Lanjus, *Die blühenden Geschlechter*, str. 60–61; *FRA II/79*, str. 256–257; Rainer, *Die Adelswappen*, str. 91–97; Schäffer, *Das Todesdatum* in Schäffer, *Die Ungnad*.

15 O njej: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 132–133 in 469–471, op. 691–699, 160 in 494, op. 827 ter 238 in 550, op. 1174 ter Schober, *Die Urkunden*, s. v. O Trautsonskih: Bucelin, *Germaniae topo-chrono-stemmatographia*, III, str. b241–b242 (grb in genealoški tabeli); Wurzbach, *Trautson*; Bitschnau, *Burg*, str. 168–169; Hadriga, *Die Trautson* in Schober, *Die Urkunden*.

16 O njem: Zeissberg, *Cles, Bernard von*; Huter, *Bernhard von Cles*; Hadriga, *Die Trautson*, s. v.; Schober, *Die Urkunden*, s. v. in Noflatscher, *Räte*, s. v.

17 O njem: Jedin, *Christoph von Madruzzo*; Hadriga, *Die Trautson*, s. v.; Schober, *Die Urkunden*, s. v. in Becker, *Madruzzo, Cristoforo*.

18 Matthia von Kainach, *Geschlechterbuch*, 1586 in kasneje, StLA, Hs. 29, str. 489–513; o tem viru Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. (81)–(82). Pri pripravi tega članka tega vira nisem uporabil, saj je vsebina v veliki meri povzeta pri Franz Leopold von Stadl, *Hellglänzender Ehrenspegel des Hertzogthumb Steyer*, 1731 in kasneje, StLA, Ms. 28 (nekoč Hs. 286); o tem viru Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. (82), ki pa sem ga uporabil.

19 Bucelin, *Germaniae topo-chrono-stemmatographia*, III, str. b189 (grb in genealoška tabela).

nim, da je tukaj priložena genealoška tabela²⁰ še vedno samo osnutek in osnova za nadaljnje raziskave.²¹ Temeljni vzrok za to trditev je še vedno premajhna raziskanost virov. Tako ostajajo še vedno večinoma neobjavljeni regesti listin ohranjenih v *Inventarju Krištofa II. Rajhenburškega*,²² ki je nastal med letoma 1542 in 1549. Ohranjen je v prepisu s konca 16. oz. začetka 17. stoletja in ga danes hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu. To je verjetno najpomembnejši vir za zgodovino Rajhenburških, saj so v njem ohranjeni regesti 159 listin od leta 1309 do leta 1542. Med njimi je kar 144 listin, ki so danes izgubljene. To je samo del listin, ki jih je rodbina v času nastanka imela. Glede na vsebino listin pa lahko sklepamo, da je bil v inventarju zajeti del rodbinskih listin nekoč na gradu Rajhenburg. Kljub težki berljivosti in številnim napakam pri prepisovanju,²³ bi bilo naše znanje o Rajhenburških brez tega vira skromnejše, kot pa je. Dodati pa velja, da je pomanjkljivost tega vira očitno izrazitejša zastopanost listin o mlajši, od 15. stoletja sicer pomembnejši veji rodbine, kot tudi to, da prevladujejo listine, ki so jih Rajhenburški sprejeli, in ne listine, ki so jih Rajhenburški izdali.

Preučevanje zgodovine Rajhenburških bi si služilo tudi tematsko obdelavo. Tako kljub že omenjenemu Koropčevemu delu ostaja premalo raziskana njihova gospodarska zgodovina, kar bi bila že glede na obseg njihovih posesti²⁴ gotovo hvaležna tema. Še bolj pa bi bilo potrebno raziskati umet-

nostnozgodovinski vidik zgodovine Rajhenburških. Od začetka 15. stoletja se vrstijo z Rajhenburškimi povezane umetnine, ki so si že ali si še bodo zaradi svoje kvalitete zaslužile posebne umetnostnozgodovinske študije. Takšni so iz obdobja gotike kip *Sočutne* iz okoli leta 1420, nekoč v župnijski cerkvi sv. Petra v Brestanici, danes v baziliki Marije Lurške prav tam;²⁵ krilni oltar sv. Nikolaja iz domnevno leta 1428,²⁶ ki je prvotno gotovo stal v grajski kapeli v Rajhenburgu, kasneje v grajski kapeli v Riegersburgu in je danes v gradu Holleneg; freske, nastale okoli let 1480–1500 v grajski kapeli sv. Nikolaja v Riegersburgu;²⁷ gradnja župnijske cerkve sv. Martina v Riegersburgu²⁸ med letoma 1481 in 1520 in nato po letu 1520 prav tam še kapela z grobovi Rajhenburških ter slednjič obsežna predelava gradu Rajhenburg v prvi tretjini 16. stoletja in znotraj nje gradnja druge poznogotske grajske kapele.²⁹ Zadnja faza predelave gradu Rajhenburg je bila že v obdobju renesanse, ko kvaliteta z Rajhenburškimi povezane umetnosti ne upade. V obdobju renesanse sodi naročilo Rajhenburških pripisana poslikava renesančne sobe v gradu Rajhenburg iz tretjega desetletja 16. stoletja.³⁰ Toda umetnostni zgodovinarji so do zdaj spregledali še dva izjemna renesančna spomenika, ki sta bila gotovo naročilo Rajhenburških: po letu 1515 zgrajeni grad Šrajbarski turn³¹ in vzporedno z njim zgrajeno župnijsko cerkev sv. Device Marije v Leskovcu pri Krškem.³² Danes eden najpomembnejših slovenskih umetnost-

20 Bucelinova genealoška tabela je za starejše generacije povsem zgrešena, za zadnji generaciji pa presenetljivo natančna. V meni razpoložljivem izvodu Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg* kljub napovedi ni bilo priložene genealoške tabele. Genealoška tabela Koropec, *Brestanica*, str. 64 je sicer najbolj popolna, a žal z mnogimi napakami in zato le omejeno uporabna. Povsem zgrešena je genealoška tabela Kos, D., *Vitez*, str. 257 (genealoška preglednica 46: BREŽICE – RAJHENBURG – REŠTANJ – ŠPERENBERK – TVAROG).

21 Vsi v genealoški tabeli navedeni podatki temeljijo na na virih, ki pa jih zaradi omejenega obsega tega prispevka ni možno v celoti predstaviti. Številčenije članov rodbine z istimi imeni temelji, kolikor je le možno, na Koropčevem in Schäfferjevih delih.

22 StLA, *Altes Landrechts*, Schuber 983, Heft 7: odslej *Inventar*. Oznaka »*Inventarium 590. No. 2 1/2*« je šele s konca 18. oz. začetka 19. stoletja. O tem viru Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. (78)–(81).

23 Primer: listina ddo. 1417, IV. 11, s katero Hans I. in Jurij I. Rajhenburška zastavita Hermanu Turnerju, kastelanu na Podsredi, nekatera posestva pri Krškem je v *Inventar*, fol. 14, Nr. 135 datirana s 1317, IV. 3. (RHSt 1/1, št. 866 in popravek RHSt 1/2, št. 866, str. 29). Zato ima genealoška tabela Koropec, *Brestanica*, str. 64 dva nikoli obstoječa člana rodbine.

24 Leta 1516 je bili Hans III. Rajhenburški po višini deželnega imenjskega davka za svoje posesti na Štajerskem na 14. mestu med necerkvenimi zemljiškimi gospodi oz. na 26. mestu med 711 zemljiškimi gospodi na Štajerskem (Pirchegger, *Geschichte ... 1282–1740*, str. 533–553). K posestim na Štajerskem je potrebno v tem času dodati še posesti na Kranjskem, Tirolskem in v Spodnji Avstriji.

25 O kipu: Cevc, *Srednjeveška plastika*, str. 171 (sl. 154) in 173; Curk, *Brestanica*, str. 117 (fotografija) in 121, Jurančič, »*Lepa Sočutna*« ter Vidmar, *Die Herren*, str. 283–285 in fotografija (CD, Abb. 412).

26 O oltarju: Sartori, *Die Burgvesten*, 5, str. 58; Hammer-Purgstall, *Die Gallerinn*, str. 11; Göth, *Riegersburg*, str. 89; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 27 in 384–385, op. 152–154 ter *Debio-Handbuch ... Steiermark*, str. 184.

27 O freskah: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 296 in 588, op. 1394.

28 O ž. c. Riegersburg: Göth, *Riegersburg*, str. 74–79; Pichler, F. et al., *Die Urbare*, II, str. 1171–1174; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 291–296 in 583–588, op. 1366–1393; Krenn, *Die Oststeiermark*, str. 232–234 in Allmer, *Pfarrkirche*.

29 Najbolj natančno Igor Sapač v tej številki Kronike.

30 O poslikavi: Golob, *Freske*; Vignjevič, *Brestanica*; Menoni, *Stensko slikarstvo*, str. 2–6; Höfler, *Humanismus = Humanizem*, str. 136 in 285 (fotografija) ter najbolj natančno Simona Menoni v tej številki Kronike.

31 O gradu in gospodstvu Šrajbarski turn: Kos, M., *Gradivo*, II, str. 655; Cevc, *Kulturni spomeniki*, str. 190–191; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 390, op. 189; Smole, *Graščine*, str. 490–492; Stopar, *Grajske stavbe*, 13, str. 154–163; Sapač, *Srednjeveški gradovi*, str. 95, 96–97 in 99 in kot edini, ki je gradnjo povezal z Rajhenburškimi Igor Sapač v tej številki Kronike.

32 O ž. c. in župniji Leskovec: Benedik, *Krško*, str. 158–161; Cevc, *Kulturni spomeniki*, str. 185–190; Štefanac, *Leskovec*; Mlinarič, *Celjan*, str. 203–216; Pahor, *Župnijska cerkev*; Höfler, *Humanismus = Humanizem*, str. 134 in 277 (fotografija) in kot edini, ki je gradnjo povezal z Rajhenburškimi Igor Sapač v tej številki Kronike.

nih zgodovinarjev Janez Höfler jo je nedavno označil kot »najpomembnejšo cerkveno zgradbo tega časa v Sloveniji«. Temu je potrebno dodati še ponovno gradnjo gradu Brežice,³³ ki sodi v čas, ko so ga imeli v posesti Rajhenburški. Gotovo ne slučajno je letnica na portalu glavnega vhoda v grad Brežice »1548«, torej iz časa, ko je bil še v posesti Rajhenburških. V sklop kvalitetne umetnosti v povezavi z Rajhenburškimi sodi tudi nagrobnik zadnjega moškega člana rodbine Hansa Rajnprehta. Ta se nahaja daleč stran od izvornega gradu ob Savi v župnijski cerkvi v Sindelburgu³⁴ pod gradom Niederwallsee ob Donavi.

Posebne raziskave bi si zaslužila še kulturno-zgodovinska plat Rajhenburških. Za slovenski prostor je izjemna ugotovitev, da sta se ohranili medalji dveh Rajhenburških: medalja Jurija III. (23. V. 1500 – 28. II. 1541; pok. ž. c. Brestanica),³⁵ ki jo je leta 1531 ali 1532 najbrž v Nürnbergu naredil nemški medaljer Ludwig Neufahrer († IV. ali V. 1563, Praga),³⁶ in medalja Hansa Rajnprehta, ki jo je leta 1566 v Padovi naredil italijanski medaljer Ludovico Leoni (1531, Padova – 1606, Rim).³⁷ Če k temu dodam še, da je bil slednji leta 1562 najprej študent univerze v Wittenbergu in leta 1565 univerze v Padovi ter da je denarno podprl delovanje protestantske tiskarne v Urachu,³⁸ je razlogov za poglobitev raziskovanja zgodovine Rajhenburških dovolj.

Zaradi zgoraj navedenega kot tudi zaradi omejenega prostora se bom v tem članku omejil le na zgodovino gradu Rajhenburg in rodbine Rajhenburških do začetka 15. stoletja, ko delovanje rodbine preseže okvir lokalne zgodovine Posavja. S tem obdobjem zgodovine Rajhenburških je neločljivo povezana tudi zgodovina domnevno sorodnih rodbin z gradov okoli Rajhenburga: Tvarog (tudi Torek),³⁹ Reštanj⁴⁰ in Šperenberk.⁴¹ Ž željo, da odgovorim na vprašanje, ali so te rodbine dejansko bile sorodne oz. istega izvora, bom njihovi zgodovini namenil enako pozornost kot Rajhenburgu in Rajhenburškimi. Sicer pa upam, da bo članek, kdaj v prihodnosti doživel nadaljevanje.

Rajhenburški, Reštanjski in Tvaroški v 12. in 13. stoletju

Obe najstarejši navedbi Rajhenburga, prva iz leta 895 v listini vzhodnofrankovskega kralja Arnulfa, kjer so omenjene »tri kraljeve kmetije v Marki tik Save pri Rajhenburgu«,⁴² ki bi jih naj dobil v last Valtuni, prednik sv. Heme († 29. VI., verjetno 1045), in druga iz leta 1043 v listini salzburskega nadškofa Balduina (1041–1060), kjer se omenja »posestvo v Rajhenburgu pri Savi«,⁴³ ki ga je Hema

³³ O gradu, gospostvu in mestu Brežice: Mell - Thiel, *Die Urbare*, str. 130–131; Kos, M., *Brežice*, Kohlbach, *Steirische Baumeister*, str. 110; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 251–253; Kos, M., *Red*; Koropec, *Brežice*, Curk, *Brežice*; Koropec, *Brestanica*, str. 52–54 in 55–56; Stopar, *Grajski objekti*, str. 88–90; Schäffer, *Festungsbau*; Blaznik, *Historična topografija*, 1, str. 76–78; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 129–132; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 18–26; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 10, 12–13, 15–16, 24, 33, 51, 60, 96, 119, 181–182; Golec, *Podoba*; Kos, D., *Vitez*, str. 256–258; Kosi, *Brežice*; Sapač, *Srednjeveški gradovi*, str. 87–89 in Ravnikar, *Mestne elite*.

³⁴ O nagrobniku: Hornung, *Die Inschriften*, str. 118–120 in Zajic, »Zu ewiger Gedächtnis aufgericht«, s. v.

³⁵ O njem: Schönhuth, *Chronik*, str. 254; Pirchegger, *Die Reichenburger*, str. 82 (napačno: »dolgo časa stotnik v Osijeku«); Rupel, *Primož Trubar*, str. 36–37; Schäffer, *Ein Ritter*, str. 69, op. 23; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 213 in str. 530, op. 1072 ter str. 298 in str. 590–591, op. 1407; Koropec, *Brestanica*, str. 55, str. 56, str. 61 (»Jurij V.«); Walten, *Die Breuner*, str. 119–120; Tersch, *Österreichische Selbstzeugnisse*, str. 280 in str. 281.

³⁶ Datacija izdelave je glede na napis: »+ IORG VO REICHEBVRG HAVBTMA 3U RAIN ALT 3^e LAR« in znani datum rojstva. O medalji: Habich, *Die deutschen Medailleure*, str. 119 (napačno: »1536«) in isti, *Die deutschen Schaumünzen ... 1/2*, str. 189, št. 1353 in Taf. CLI, 10 (napačno: »1537«), cf. tudi Attwood, *Italian Medals*, 1. Text., str. 202, št. 313 (napačno: »1533«).

³⁷ Napis: »IOH; REINP. A. REICHENBURG. AET. SVAE XVII«. O medalji: Attwood, *Italian Medals*, 1. Text., str. 202, št. 313 in isti, *Italian Medals*, 2. Plates, Plate 73, št. 313a.

³⁸ Med 1563, IV. 23. in 1564, IV. 23. (Bučar, *Računi*, str. 179).

³⁹ O gradu Tvarog in Tvaroških: Kos, M., *Urbarji*, str. 33–34; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Schmörlzer, *Die Adelswappen*, str. [41]–[42]; Stopar, *Grajski objekti*, str. 103–104; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 428; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 136 ter Kos, D., *Vitez*, str. 257 (genealoška preglednica 46: BREŽICE – RAJHENBURG – REŠTANJ – ŠPERENBERK – TVAROG) in 386.

⁴⁰ O gradu Reštanj in Reštanjskih: Kos, M., *Urbarji*, str. 32; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 256; Stopar, *Grajski objekti*, str. 95; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 224–225; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 104–105 ter Kos, D., *Vitez*, str. 257 (genealoška preglednica 46: BREŽICE – RAJHENBURG – REŠTANJ – ŠPERENBERK – TVAROG) in 363–364.

⁴¹ O gradu in gospostvu Šperenberk ter Šperenberških: Kos, M., *Urbarji*, str. 32–33; Lang, *Die Salzburger Leben*, II., str. 373–374; Pirchegger, *Die Grafen*, str. 192; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Koropec, *Brestanica*, str. 46, 50 in 51; Stopar, *Grajski objekti*, str. 102–103; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 322; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 133 ter Kos, D., *Vitez*, str. 257 (genealoška preglednica 46: BREŽICE – RAJHENBURG – REŠTANJ – ŠPERENBERK – TVAROG) in 378–379. Pirchegger je domneval, da je bil grad Šperenberk na območju naselja Likov Vrh severozahodno od Rajhenburga. Koropec, gotovo najboljši poznavalec historične topografije tega dela Slovenije, je v besedilu prevzel Pircheggerjevo lokacijo (str. 46), ni pa Šperenberka označil na priloženem zemljevidu (str. 60).

⁴² Listina ddo. 895, IX. 29., Ötting (*MDC 1*, št. 3 in *GZS 2*, št. 309; *MGH DD Arn*, št. 138 ne omenja možnosti dopolnila prvotnega besedila). O listini: Štih, *Strukture*, str. 361–362, isti, *Zgodovinsko o Hemi Krški*, str. 14 in prispevek istega v tej številki *Kronike*.

⁴³ Listina 1043, I. 6., Krka (*MDC 1*, št. 16 in *GZS 3*, št. 124). V Jakschevi izdaji je sicer del besedila z omembo Rajhenburga označen kot pristen. O listini: Štih, *Zgodovinsko o Hemi Krški*, str. 18 in prispevek istega v tej številki *Kronike*. V prav tako ponarejeni listini ddo. (1043), VIII. 15., (Krka) (*MDC 1*, št. 17 in *GZS 3*, št. 126) se omenja samo posestvo

predala salzburški nadškofiji, sta nepristni. Glede na razmere, ki so bile na ozemlju današnje Slovenije v času madžarskih vpadov,⁴⁴ torej med prvo in drugo omembo, je zelo malo možnosti, da bi se domnevni grad ohranil. Čeprav sta obe omembi povezani z začetkom salzburške posesti v Posavju,⁴⁵ sta ohranjeni v prvi oziroma najstarejši kopijalni knjigi krške škofije.⁴⁶ Zapisani sta bili v zadnji četrtini 12. stoletja na osnovi neohranjenih originalnih predlog. Ti sta bili dopolnjeni v skladu z neznanimi interesi krške škofije ali pa v primeru starejše omembe morada celo salzburške nadškofije. Velja opozoriti, da čeprav se omenja kraj z značilnim »grajskim imenom« *»Richenburch«*,⁴⁷ se v nobenem primeru grad izrecno ne omenja. Še več, menim, da krajevnega imena Rajhenburg pred gradnjo gradu sploh ni moglo biti. Ker pa je bil v času nastanka dopolnjenih prepisov grad Rajhenburg že zgrajen, ga je veljalo uporabiti za geografsko opredelitev posesti tudi za čas pred njegovim nastankom, čeprav je verjetno bilo znano, da grad ne stoji že zelo dolgo. Tako ostaja prvotno ime kraja Rajhenburga, od leta 1953 sicer Brestanica, neznano. Dejanski čas nastanka gradu Rajhenburg je zabeležil pisec med letoma 1170 in 1177 napisanega življenjepisa⁴⁸ salzburškega nadškofa Konrada I. (1106–1147). Pisec opisuje razmere ob meji z Ogrsko, ki je od leta 1091 zajemala tudi Slavonijo, to je severni del današnje Hrvaške, v prvi četrtini 12. stoletja z naslednjimi besedami: *»Ker so Ogrji s svojimi napadi spremenili mejno območje«*⁴⁹ skoraj v puščavo, je (nadškof Konrad) sklenil, da napravi mir z njihovim kraljem. Med tistimi, ki so imeli svoja posestva po rečenem mejnem območju,⁵⁰ je bil (nadškof) prvi, ki je začel misliti na mir. Z dobrimi nasveti in veliko previdnostjo je ustregel obema strankama ter jima mnogo koristil. Preden je bil ta mir sklenjen, so veliko trpeli Ogrji in Bavarci, ker

so drug drugemu vsak dan z različnimi napadi pustošili zemljo. Zaradi tega je zadelo mnogo nezgod tamkajšnje Bavarce in Slované,⁵¹ ker so si napadalci lastili ljudi, živino in razne stvari, ki so jim prišle v roke, ter puščali za seboj popolnoma opustošeno zemljo.«⁵² Ko Konradov življenjepisec opisuje dogajanje med letoma 1131, ko je bila sklenjena dokončna mirovna pogodba, zaradi katere *»ni samo prišla nadškofova zemlja (ob meji z Ogrsko) do starega blagostanja, temveč se je vso mejno območje«*⁵³ takrat napolnila z vasmimi, gradovi in kmetovalci tako, kakor je še danes,⁵⁴ in 1147, ko je nadškof umrl, navede, zakaj je prišlo do teh sprememb:⁵⁵ *»Lipnico je popolnoma na novo začel staviti, vendar dela ni dokončal. Zato jo je pa moralo pozneje braniti bolj vojaštvo kakor pa njeno zidovje. V Ptujju je bil star, a dolgo časa razrušeni grad. Dal ga je na novo popraviti tako, kakor se to danes vidi. Rajhenburg je na novo sezidal. Zadnje tri gradove je dal napraviti zoper Ogre, ko se je z njimi pomiril in sklenil prijateljsko zvezo. Njegov namen je bil, da bi zavaroval mejno območje,⁵⁶ če bi Ogrji zaradi svoje naravne nestanovitnosti prelomili prisego. Lahko bi jo branil, ko je na primernih mestih postavil gradove. Zato pa tudi tam do danes ni roparjev in njih napadov, pač pa se povsod kaže blagostanje.«* Glede na različen način opisovanja gradnje gradov izhaja, da je nadškof Konrad grad v Lipnici začel graditi od temeljev, vendar ga ni dokončal, na Ptujju je dal obnoviti star, vendar od časa uničen grad, Rajhenburg pa je zgradil na novo.⁵⁷ Najnovejši opis stavbnega razvoja gradu⁵⁸ izrecno poudarja, da so najstarejši deli gradu iz 12. stoletja. Velja poudariti, da je sicer salzburška nadškofija prišla do posesti v Posavju leta 1043, vendar so se čezmejni vdori ob Savi in z njimi potreba po utrdbi začeli šele potem, ko je Slavonija postala del Ogrske, torej po letu 1091.

Ne glede na izpovednost besed Konradovega življenjepisca pa velja pripomniti, da je pozabil omeniti tisto, kar je bilo najpomembnejše za zgoraj opisani razcvet obmejnega ozemlja: naselitev oborožencev na nove gradove Lipnica, Ptuj in Rajhenburg. Gotovo po tehtnem premisleku je nadškof Konrad za grajske poveljnike izbral moške, ki so izstopali po svojih sposobnostih. Na njihove sposobnosti kaže tudi dejstvo, da so ti moške utemeljili tri pomembne plemiške rodbine Ptujске, Lipniške in

ob Savi. Tudi ta del je Jakschevi izdaji označen kot pristen.

44 Štih, *Madžari*.

45 O salzburški posesti v Posavju: Kos, M., *K postanku*; Kos, M., *Urbarji*, str. 20–35; Pirchegger, *Der Besitz*, str. 59–61, 69 in priloga, Mlinarič, *Salzburško Posavje* ter Štih, *Izvor = Ursprung*, str. 38–39 = 40–41.

46 O njej: *MDC 1*, str. XV–XVI.

47 O pomenu besede *burg*: Pettau, *Imena*, str. 10 in 191.

48 Wilhelm Wattenbach (ed.), *Vita Chunradi archiepiscopi*, *MGH SS 11*, str. 62–77, primerjaj prevedene odlomke *GZS 4*, št. 19, 29, 61, 70, 88, 104a, 105, 109 in 113.

49 V izvornem besedilu *»marchiam«*, kar Franc Kos prevaja kot *»(štajersko) mejno grofijo«*. Menim, da je s to besedo mišljeno mejno območje Karantanske/Štajerske marke (od leta 1180 vojvodstva), kjer je Lipnica, Podravske marke, ki je leta 1147 postala del prvonavedene marke in v kateri je Ptuj, ter Posavinja/Savinje, severnega dela nekdanje Savinjske marke, ki bo dokončno postalo del Štajerske leta 1311 in v katerem je Rajhenburg. V času nastanka Konradovega življenjepisa sta bili na tem ozemlju še vedno dve upravni enoti, čeprav je prav v tem času Posavinje začelo postajati del Štajerske, glej Kos, *Dežela*, str. 531–532.

50 Gl. op. 49.

51 V izvornem besedilu *»Sclavi«*, kar Franc Kos prevaja kot *»Slovinci«*.

52 *Vita Chunradi archiepiscopi*, c. 18 (*MGH SS 11*, str. 73, prevod po *GZS 4*, št. 88).

53 Gl. op. 49.

54 *Vita Chunradi archiepiscopi*, c. 18 (*MGH SS 11*, str. 74, prevod po *GZS 4*, št. 105).

55 *Vita Chunradi archiepiscopi*, c. 20 (*MGH SS 11*, str. 75, prevod po *GZS 4*, št. 109).

56 Gl. op. 49.

57 Peter Štih v tej številki *Kronike*.

58 Igor Sapač v tej številki *Kronike*.

Rajhenburške. Vsem trem rodbinam je bilo skupno, da niso dobili gradov v fevd, temveč v dedno kastelanstvo. Še največ vemo o začetkih Ptujskih,⁵⁹ kar glede na njihov pomen ni presenetljivo, saj so bili poleg Žovneško-Celjskih gotovo najpomembnejša srednjeveška plemiška rodbina z ozemlja današnje Slovenije. Friderik I. Ptujski je isti kot leta 1106 v tradicijskih noticah šentpavelskih benediktincev na zadnjih mestih med pričami omenjeni prišlek z Bavarske⁶⁰ in med leti 1111/12 in 1124 omenjeni kastelan manj pomembnega salzburškega gradu Stein⁶¹ v Labotski dolini. Potem ko je postal kastelan gradu Ptuj, enega ključnih gradov salzburških nadškofov in Štajerske, je postal tudi eden najpomembnejših salzburških ministerialov, saj se v letih 1132 in 1137 omenja kot priča v dveh listinah, vendar obakrat na visokem mestu.⁶² Že generacija njegovih vnukov je z bratoma Friderikom III. Ptujskim (1180–1220, † 1222), od katerega izvirajo vsi Ptujski do izumrtja rodbine leta 1438, in Otonom I. Kunšperškim (1188–1249, † pred 6. VIII. 1251), od katerega izvirajo Kunšperški, ki so torej veja Ptujskih, sodila med najpomembnejše plemiče Štajerske, če pa k temu dodamo še njunega brata krškega škofa Henrika II. (1214–1217),⁶³ je ugled rodbine očitno. Manj jasni so začetki Lipniških,⁶⁴ saj se po Lipnici imenuje več oseb naenkrat, ki so morda bili po poreklu iz Koroške, saj so bili sorodniki krškega škofa Romana I. (1131–1167)⁶⁵ iz rodbine kastelanov Brež, najpomembnejšega salzburškega gradu na Koroškem. Lipniški so bili v 12. stoletju zelo

pomembni salzburški ministeriali, saj so bili kastelani gradu Lipnica, središča salzburške posesti na Štajerskem. Že v tem stoletju je eden izmed njih, krški škof Roman II. (1174–1179),⁶⁶ dosegel visoko cerkveno službo, kar je zagotovo povezano s sorodstvom z njegovim predhodnikom Romanom I.

V primerjavi s Ptujskimi in Lipniškimi so podatki o začetkih Rajhenburških skromnejši. To ni presenetljivo, saj je bil družbeni položaj Rajhenburških nižji. Za razliko od Ptujskih in Lipniških, ki so bili ne samo pomembni salzburški ministeriali, temveč tudi člani gosposkega stanu dežele Štajerske,⁶⁷ so bili Rajhenburški samo vitezi. Prvi zanesljivo omenjeni Rajhenburški je Oton I., ki je bil leta 1141 v Brežah⁶⁸ priča v listini salzburškega nadškofa Konrada I. o razrešitvi spora za posestvo »*Cezt*« (gl. sliko 2). Ta omemba je tudi prva pristna omemba kraja Rajhenburg in posredno prva istoimenskega gradu. Kakšen je bil Otonov ugled, se nazorno kaže z njegovim zadnjim mestom med pričami, res pa je, da so pred njim navedeni zelo ugledni plemiči. Naslednjega člana rodbine Rajnberta spoznamo kot pričo v tradicijski notici datirani med letoma 1140 in 1150⁶⁹ salzburškega ministeriala Engelskalka iz Brež za proštijo Chiemsee na Bavarskem. Pomenljivo je, da tukaj ni naveden kot zadnji med tremi pričami. Najbolj izpovedna listina o začetkih Rajhenburških je nastala leta 1155 v Vidmu, danes delu Krškega,⁷⁰ ko je bila v navzočnosti salzburškega

⁶⁶ O njem: Obersteiner, *Die Bischöfe*, str. 54–58.

⁶⁷ Primer: med petnajstimi najpomembnejšimi ministeriali Štajerske in Koroške, ki so poleg grofov Ulrika III. Vovbrškega in Henrika Pfannberskega z znamenito *Reinsko prisego* 21. IX. 1276 (org. HHStA, *UBSt 4*, št. 600, fotografija listine Vidmar – Hajdinjak, *Gospodje / Lords*, str. 21) prisegli zvestobo nemškemu kralju Rudolfu I. Habsburškemu (in jo odrekli Otokarju II.), sta Friderik V. Ptujski in Hartnid II. Lipniški.

⁶⁸ Listina ddo. 1141, (VII.), Breže (*UBS 2*, št. 203). Priče: »*gospod Roman, krški škof, grof Sigfrid iz Lebenaua, grof Popo »de Creine«, grof Oton iz Ortenburga, (svobodniki) Oton iz Machlanda, Henrik Pris, Meginhard iz Šumberka, (ministeriali) Engelsalk iz Brež, Majngot (iz Surberga), točaj, Adalbero (iz Dieberinga), stolnik, Hartnid (iz Itzlinga oz. Fischacha), komornik, Gotfrid iz Wietinga, Rudolf iz Deinsberga, Wisint iz Pongaua, Oton iz Rajhenburga (»Otto de Richenburch«)*«.

⁶⁹ Tradicijska notica da. (1140/50) (*MDC 3*, št. 718). Priče: »*Gotfrid iz Wietinga, Rajnbert iz Rajhenburga (»Reginbertus de Richenburch«), Eberhard iz Lipnice*«.

⁷⁰ Listina da. 1155, Videm (Krško) (*MDC 1*, št. 187/II), ki je nadaljevanje listine ddo. 1154, (jesen), St. Radegund (*MDC 1*, št. 187/1, fotografija in prevod obeh delov listine Baraga, *Listina*, str. 18–21). Priče: »*grof Bertold iz Bogena; Kadold iz Sommersdorfa, Leopold iz Plaina, Majnhalm »de Chraïne, Egno iz Schlippsa, Henrik iz Steina, Karel, Rudolf iz Albecka, »liberi«; Sigmar iz Lipnice, Friderik iz Landsberga, Friderik iz Ptuja, Oton iz Rajhenburga in njegov brat Rajnbert in njun »avunculus« Konrad iz Rohrbacha, Markvard iz Itzlinga, Rudiger iz Pongaua, Vilelhalm iz Wagingberga, »Salzburgenses«; Henrik iz Straßburga in njegov bratranec Engelbert, Odaskalk iz Vitanja, Rudiger »de Wiselberch«, »Gurcenses«; Rudiger iz Žebnika in njegov sin Rudiger, Gerloh iz Trusenji, Eberhard »od Draves«; vitezi grofa Bertolda iz Bogena: Kadold »de*

⁵⁹ O Ptujskih (izbor): Pirchegger, *Die Herren*; Freed, *German Source*; Freed, *Rudolf of Habsburg*; Freed, *Noble*, s. v.; Hajdinjak, *Gospje*; Vidmar, *Die Herren*; Vidmar – Hajdinjak, *Gospodje / Lords*; Hajdinjak, *Mesto*, str. 265–272 in Hajdinjak, *Viteštvo*.

⁶⁰ Pirchegger, *Die Herren*, str. 4 je opozoril, da je ime Friderik do začetka 12. stoletja v Vzhodnih Alpah redko. Zato Freed, *German Source*, str. 87 meni, da je (1106) omenjeni Friderik iz Bavarske (*MDC 3*, št. 525) verjetno bodoči Friderik I. Ptujski.

⁶¹ Pirchegger, *Die Herren*, str. 31, op. 1 je dvomil, da je v tradicijskih noticah da. (1111/22), da. (1123/38) in ddo. (1124), III. 30. omenjeni Friderik »*de Petra*« (*MDC 3*, št. 543, 590 in 608) bodoči Friderik I. Ptujski. Stein v Labotski dolini, danes Steinberg pri Šentpavlu, je bil vsaj leta 1215 v posesti Ptujskih (*MDC 4/1*, št. 1720). Leta 1245 predata brata Friderik IV. in Hartnid I. Ptujška šentpavelskim benediktincem patronatske pravice nad kapelo v St. Georgen unter Stein (*MDC 4/1*, št. 2321).

⁶² Listini ddo. (1132, V.): na prvem mestu, takoj za duhovniki, celo pred Gotfridom iz Wietinga, najpomembnejšim salzburškim ministerialom na Koroškem v prvi polovici 12. stoletja, in da. 1137, Breže: pred Pinzgauskimi in Lipniškimi (*UBS 2*, št. 154 in 175; prva manjka v *GZS 4*).

⁶³ O njem: Obersteiner, *Die Bischöfe*, str. 80–82.

⁶⁴ O Lipniških (izbor): Zahn – Siegenfeld, *Nachwort*, str. 85–86; Pirchegger, *Geschichte ... bis 1282*, str. 414; Heissenberger, *Die Adelswappen*, str. 7–8 in 85–88; Freed, *Noble*, s. v. in Hajdinjak, *Gospje*, str. 75.

⁶⁵ O njem: Obersteiner, *Die Bischöfe*, str. 26–44 in Freed, *Noble*, s. v.

nadškofa Eberharda I. (1147–1164) in številnih plemičev opravljena predaja posesti Tirna pri Litiji. Med 44 pričami, ki so navedene po svojem družbenem položaju in vazalski odvisnosti, so med devetimi salzburškimi ministeriali navedeni brata Oton in Rajnbert Rajhenburška ter njun sorodnik,⁷¹ verjetno brat njune matere, Konrad iz Rohrbacha ((1145/47) 1147–1168),⁷² ki se kot salzburški ministerial omenja tudi leta 1161. Kljub kar osmim omembam v virih vsaj za zdaj ni možno lokalizirati tistega izmed številnih Rohrbachov,⁷³ po katerem

Winzer», Rudolf »de Hohenbach», Oton »de Satelbogen» in njegov brat Konrad, Ermfrid »de Wezelselle», Kunon »de Strazchirichen» in Hartung, Hajdenrik »de Romoldesdorf», Bertold iz Krškega in njegov sin Valter, Ditrik »de Chraïne», Gerloh »de Framlinsberge», Rudiger iz Burghausena, Gotsalk iz Pittena, Regimmar iz Krškega in njegov sin Swiker, Friderik »villicus», tudi Hugo, sin Kadolda iz Sommersdorfa».

71 V listini se navaja kot »avunculus«, kar po Preinfalk, *Rodbina*, str. 364 pomeni: ujec, materin brat; bratranec.

72 Listina ddo. (1145, II. 15./1147, IV.), Breže (*UBS 2*, št. 234), tradicijska notici da. (1147), Breže (*MDC 3*, št. 830) in ddo. (1154, IV.), Oglej (*MDC 3*, št. 1377/VII), listina da. 1155, Videm (Krško) (*MDC 1*, št. 187/II), tradicijska notica da. (1161) (*MDC 3*, št. 1014), listine ddo. 1162, (po V. 11.), Motnica (*UBS 2*, št. 362), da. 1167, Pilštanj (*MDC 1*, št. 251/I), ddo. 1168, III. 3., Breže (*UBS 2*, št. 388).

73 *MDC 2*, str. 239: »Štajerska, kateri?«, *MDC 4/2*, str. 1002: brez pojasnila, *GZS 4*, str. 595: »Rovi, zahodno od Žič« in *UBS 3*, str. R 226: »kateri?«. Na območju Vzhodnih Alp je vsaj 29 krajev z imenom Rohrbach ali podobnim (v oklepaju okrožja), od katerih je v štirih v srednjem veku stal grad ali pa se je po njem imenovala plemiška rodbina – Spodnja Avstrija 9 krajev: Rohrbach pri Weistrachu (Amstetten) z gradom posredno omenjenim leta 1344 s Kolomanom iz Rohrbacha (*Handbuch ... I.*, str. 297, 298 in 609, Kaltenegger et al., *Burgen: Mostviertel*, str. 368, vendar tudi str. 228–229), Rohrbach pri Allandu (Baden), Rohrbach pri Ziersdorfu (Hollabrunn), Rohrbach an der Gölsen (Lilienfeld), Rohrbach am Steinfeld (Neunkirchen), Rohrbach pri Pfaffenschlagu (Waidhofen an der Thaya), Oberrohrbach in Unterrohrbach pri Leobendorfu (Korneuburg) ter Röhrenbach (Horn) z gradom posredno omenjenim leta 1170 z Majnhardom iz Röhrenbacha, vazalom grofov iz Poigena (*Handbuch ... I.*, str. 502–503, Jeitler et al., *Burgen*, str. 441); Zgornja Avstrija 1 kraj: Rohrbach in Oberösterreich v Mühlviertelu, od leta 1320 trg (*Handbuch ... I.*, str. 98); Bavarska 10 krajev: Rohrbach pri Friedbergu (Aichach-Friedberg), Rohrbach pri Rehlingu (Aichach-Friedberg), Rohrbach pri Eichendorfu (Dingolfing-Landau), Rohrbach pri Landau an der Isar (Dingolfing-Landau), Rohrbach pri Erhartingu (Mühlldorfu am Inn), Rohrbach pri Niedbergkirchenu (Mühlldorfu am Inn), Rohrbach pri Rennertshofenu (Neuburg-Schrobenhausen), Rohrbach pri Egingu am See (Passau), Rohrbach (Pfaffenhofen an der Ilm) z gradom posredno omenjenim leta 1040 s Tasilom iz Rohrbacha in Rohrbach pri Regenu (Regen); avstrijska Štajerska 6 krajev: Rohrbach pri St. Josef (Deutschlandsberg) z gradom posredno omenjenim leta 1367 s Friderikom iz Rohrbacha (Ebner, *Burgen ... 3*, str. 148–149), Rohrbach oz. Rohrbach-Steinberg (Graz), Rohrbach an der Lafnitz (Hartberg), Rohrbach bei Sebersdorf (Hartberg), Rohrbach am Rosenberg pri Mettersdorfu am Saßbach (Bad Radkersburg) in Rohrbach pri Kulmu (Weiz) ter slovenska Štajerska 1 kraj: leta 1320 prvič omenjen »Rohrbach« (verjetno Trstenik ali kaj podobnega) pri Ptujju, ki se je kasneje verjetno spojil z leta 1301 prvič omenjeno Slovenjo vasjo (cf. Blaznik, *Historična topografija ... 2*, str. 242 in 298) in Gradiščansko 2 kraja: Rohrbach bei Mattersburg (Matters-

burg) in Rohrbach an der Teich (Oberwart).
se je Konrad imenoval. Navedbe v virih kažejo na Konradovo izvor iz srednjega dela Koroške, saj vedno nastopa kot priča darovalcev ali prejemnikov posesti s tega območja. Obenem pa kljub številnim Rohrbachom na območju Vzhodnih Alp ni nobene iz Koroške. Žal nam tudi morebitna natančna lokacija Konradovega Rohrbacha še vedno ne bi povedala, od kod so prišli Rajhenburški na Rajhenburg. Namig na njihovo dejavnost do leta 1155 se kaže v navedbi kraja izdaje listine (»*Rajhenburg, pri sv. Rupertu*«), ki izpričuje, da je takrat že stala cerkev sv. Ruperta v Vidmu.⁷⁴ To navedbo lahko razumemo kot potrdilo, da so Rajhenburški uspeli pomakniti mejo proti Ogrski v ravnino na levem bregu Save morda že do Sotle in osvojeno območje tudi začeli kolonizirati.⁷⁵ V tem pogledu je zanimiva primerjava med Rajhenburškimi in Friderikom II. Ptujskim (1144?, 1153–1167, † pred 1178), ki mu tega ni uspelo narediti na območju vzhodno od Ptujja. Novozgrajena cerkev sv. Ruperta, ki je bila sedež prazupnije celotnega območja salzburškega Posavja, je imela glede na pomik meje proti vzhodu geografsko logično mejo na stičišču prvotne, še iz leta 1043 izvirajoče salzburške posesti in od Ogrske po letu 1131 osvojenega območja. Gotovo ne naključno prvo območje ustreza območju starejše kolonizacije med potokom Sevnico, ki se pred Sevnico izliva v Savo, do prvotno obmejnega Rajhenburga, oz. območju kasnejšega salzburškega urada in deželskega sodišča Sevnica.⁷⁶ Drugo območje vzhodno od Rajhenburga ustreza območju mlajše kolonizacije oz. območju kasnejšega salzburškega urada in deželskega sodišča Brežice. Za zgodovino gradu Rajhenburg pomembna ugotovitev, ki se kaže iz navedene krajevne označbe, je sklep, da je bil grad prvotno središče okoli 300 km² velike salzburške posesti v Posavju, saj se po njem opredeljuje novozgrajena cerkev. Obenem lahko sklepamo, da je leta 1155 nadškof Eberhard skoraj zagotovo obiskal grad. Zanesljivo pa je bil nadškof Eberhard na gradu Rajhenburg v začetku leta 1160.⁷⁷

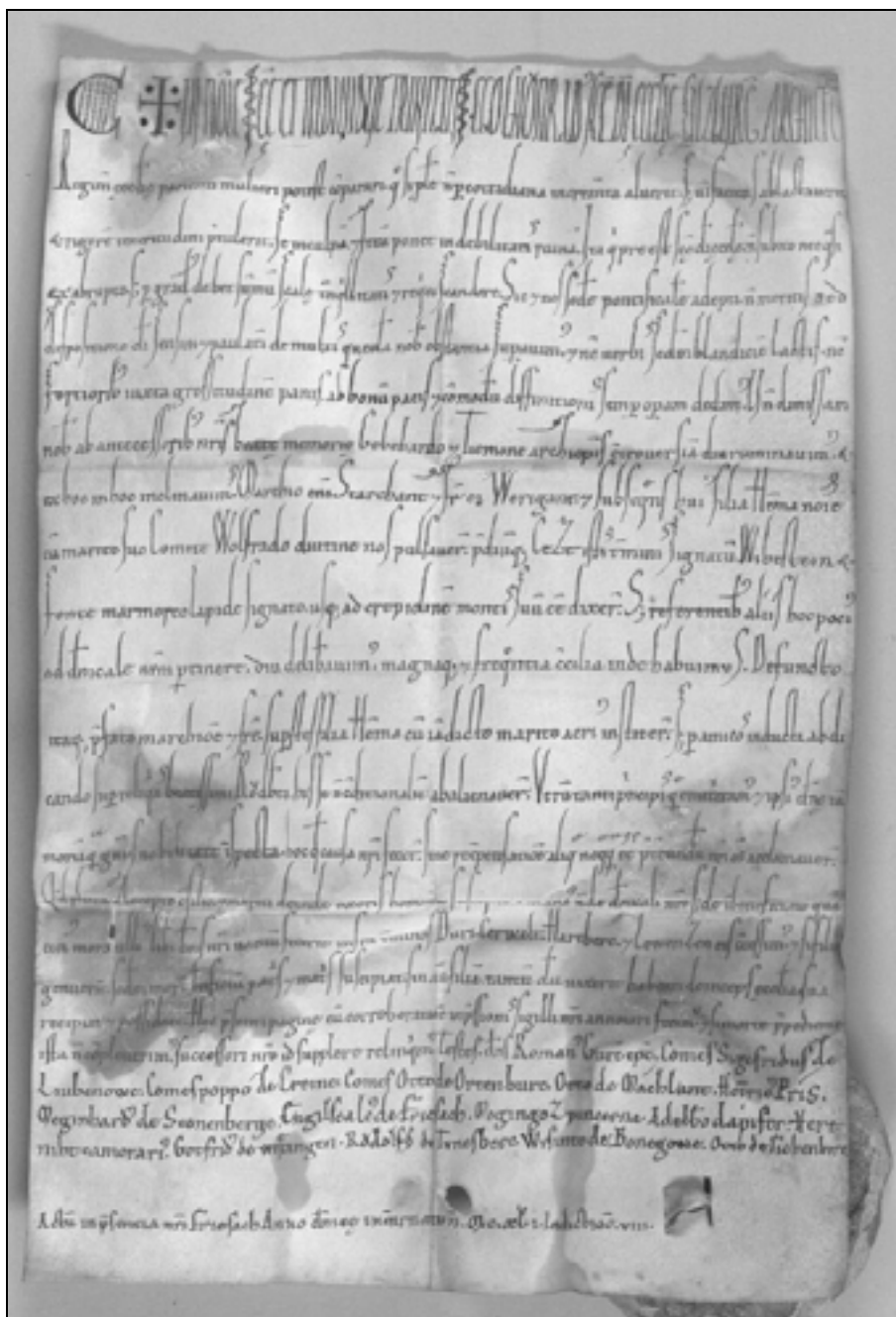
burg) in Rohrbach an der Teich (Oberwart).

74 O ž. c. sv. Ruperta in župniji v Vidmu: Kovačič, F., *Zgodovina*, str. 90–93 in Kovačič, M., *Videmska prazupnija*.

75 O kolonizaciji salzburškega Posavja: Kos, M., *K postanku*, str. 56–59 in Kos, M., *Urbarji*, str. 22–26.

76 O upravni in sodni razdelitvi salzburškega Posavja: Kos, M., *K postanku*, str. 53 in Kos, M., *Urbarji*, str. 26–28.

77 Nadškof Eberhard I. v pismu krškemu škofu Romanu I. piše, da bo nedvomno že 25. I. 1160 v Rajhenburgu (*GZS 4*, št. 394).

Slika 2: Listina ddo. 1141, (VII.), Breže salzburškega nadškofa Konrada I. za posestvo »Cezt« (org. HHStA, fotografija: MOM). Med pričami je kot zadnji naveden prvi znani član rodbine Rajhenburških Oton I. Ta omemba je tudi prva pristna omemba kraja Rajhenburg in posredno prva omemba istoimenskega gradu.

Na naslednjo omembo kakšnega Rajhenburškega naletimo šele 35 let kasneje leta 1190,⁷⁸ ko salzburški nadškof Adalbert II. (1168–1174/77 in 1183–1200) v Straßgangu sprejme Ulrika III. Graškega, do takrat sicer deželnoknežjega ministeriala, med salzburške ministeriale. Med pričami tega dejanja sta na zadnjem mestu navedena Rajnbert in

Henrik I. Rajhenburška. Verjetno gre še vedno za istega Rajnberta, ki je bil omenjen sredi 12. stoletja, in nekega mlajšega člana rodbine. Žal pa ni navedena stopnja sorodnosti med njima. Za Henrika poznamo še datum (brez letnice) smrti († 9. VI. po 1190).⁷⁹ Ohranil se je v enem izmed salzburških nekrologijev. Kakšna je povezava med obema prej

⁷⁸ Listina ddo. (1190, XI.–XII.), Straßgang (UBS 2, št. 475c).

⁷⁹ *Necrologia S. Rudberti Salisburgensis* (MGH Nscr. 2, str. 141).

navedenima Rajhenburškima in naslednjim članom rodbine Gotfridom I., ki leta 1196 priča kot zadnji navedeni v listini nadškofa Adalberta za samostan St. Lambrecht,⁸⁰ ostaja neznano. Neznano ostaja tudi, kaj je bil obema Rajhenburškima s konca 12. stoletja leta 1208 v Salzburgu omenjeni Ernest Rajhenburški,⁸¹ ki se omenja kot priča na neuglednem predzadnjem mestu med trinajstimi salzburskimi ministeriali v listini salzburskega nadškofa Eberharda II. (1200–1246) za samostan Seckau. Po tej omembi v virih na najdemo plemiča, ki bi se imenoval po Rajhenburgu kar 38 let. To ne pomeni, da v virih ni posrednih podatkov o Rajhenburških. Iste leta kot Ernest Rajhenburški se v Brežah izdani listini⁸² krškega škofa Valterja (1200–1213) za krškega ministeriala Ortolfa Planinskega (1190–1227), posestnika Rajhenburgu sosednjega gradu Planina,⁸³ ter njegovi ženo Gerbergo in hčerko Herado med pričami omenja Albert I. Reštanjski. Imenoval se je po gradu Reštanj,⁸⁴ ki je nekoč stal na območju istoimenske vasi severno od Senovega. Majhen in nepomemben grad je bil zgrajen ob severni meji salzburske posesti v Posavju in je dobil ime po večjem in starejšem Rajhenburgu. Zanimiva, a žal nedokazljiva teza je, da so Reštanj zgradili Rajhenburški kot bivališče tistih članov rodbine, za katere je Rajhenburg, ki je bil v drugi polovici 12. stoletja spremenjen iz prvotno skromnejšega gradu v za nadškofa primerno rezidenco,⁸⁵ postal pretesen. V virih ni nobene druge opore za ugotovitev, da je bil prvi po Reštanju imenovani plemič član rodbine Rajhenburških, razen dejstva, da se v njegovem času ne omenja nihče, ki bi bil imenovan po Rajhenburgu.

Kar pa ne pomeni, da se ne omenja Rajhenburg. Ko je v virih naslednjic omenjen Rajhenburg, je omemba povezana z verjetnim bivanjem nadškofa Eberharda v gradu Rajhenburg pred ali po dogodku, zaradi katerega je 17. decembra 1213 izdal listino na gradu Podsreda.⁸⁶ Tega dne je bila poroka nadškofovega pomembnega ministeriala Friderika IV. Ptujškega (1211–1261, † pred 23. VI. 1265),⁸⁷

začetnika rodbine Podsredskih, ki so torej veja Ptujskih, s Herado, hčerko pomembnega krškega ministeriala Ortolfa Planinskega. Nadškof je ob poroki na Ortolfovem drugem, prav tako krškem gradu Podsreda, izdal listino, s katero Friderikovi sorodniki jamčijo posest njegove tašče Gerberge. Kot lahko razberemo s seznama prič omenjene listine, so se pomembnemu dogodku primerno tega dne na gradu Podsreda zbrali pomembneži iz okolice. Čeprav ni med njimi nobenega po Rajhenburgu imenovanega plemiča, je med njimi Albert Reštanjski. Med duhovniki so navedeni župnik Rupert iz Rajhenburga in njegovi duhovniki Franko, Hartvik, Markvard ter kaplan Rivin. Prvi duhovnik kljub poimenovanju ni bil iz današnje Brestanice, temveč iz Vidma v današnjem Krškem. Še konec 13. stoletja se župnik pri Sv. Rupertu v Vidmu omenja kot »župnik iz Rajhenburga«.⁸⁸ Možno je, da so trije naslednji duhovniki videmskega župnika duhovniki treh cerkva, ki so kasneje postale sedeži vikariatov oz. župnij:⁸⁹ cerkev sv. Nikolaja v Sevnici,⁹⁰ cerkev sv. Petra v Brestanici⁹¹ in cerkev sv. Lovrenca v Brežicah.⁹² Menim, da je zadnji duhovnik videmskega župnika, kaplan starejše, romanske grajske kapele v gradu Rajhenburg, ki je po

teštvo, str. 116. O gradu, gospodstvu in trgu Podsreda ter Podsredskih, ki niso bili stranske veja Svibenskih, temveč stranska veja Ptujskih: Orožen, *Das Bisthum*, VI, str. 317–323; Mell - Thiel, *Die Urbare*, str. 107; Pirchegger, *Die Grafen*, str. 190 in 199 (genealoška preglednica); Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 242–243; Schmöler, *Die Adelswappen*, str. [52]–[53]; Koropec, *Zemljiško gospodstvo Podsreda*; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 103–104; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 79–92; Stopar, *Grad Podsreda*; Kos, D., *Blesk*, s. v., Hajdinjak, *Gospe*, str. 75–76, op. 56 in Kos, D., *Vitez*, str. 348–350.

88 V seznamu papeških desetih oglejskega patriarha iz leta 1296 »*Plebanus de Rexchinburch*« (Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 66, št. 414).

89 Med te cerkve sodi tudi cerkev sv. Mihaela v Pišecah, ki pa je gotovo kasnejšega nastanka, saj se prvič omenja šele v listini ddo. 1406, VII. 2., Salzburg (Lang, *Die Salzburger Leben*, II, št. 373–2), župnije pa v oborožitvenem redu za Štajersko iz leta 1445 (Seuffert - Kogler, *Die ältesten steirischen Landtagsakten*, I, št. 44). O ž. c. sv. Mihaela in župniji v Pišecah: Kovačič, F., *Zgodovina*, str. 92.

90 Prva omemba župnika v listini ddo. 1323, VII. 25., Sevnica (*RHSSt 2/1*, št. 1478). O ž. c. sv. Nikolaja in župniji v Sevnici: Kovačič, F., *Zgodovina*, str. 92 in Kovačič, M., *Videmska pražupnija*, str. 65.

91 Prva omemba župnika v listini ddo. 1330, VIII. 12., Videm/Udine (Valentinelli, *Nonnulla documenta*, str. 430–431). O ž. c. sv. Petra in župniji v Brestanici: Kovačič, F., *Zgodovina*, str. 91; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 296–297 in 588–590, op. 1395–1403; Curk, *Brestanica*, str. 116–123 in Kovačič, M., *Videmska pražupnija*, str. 64–65.

92 Prva posredna omemba cerkve sv. Lovrenca v listini ddo. 1353, V. 18. (prp. StLA št. 2473e, Weiss, *Das Städtewesen ... (Quellentheil)*, s. d.), prva omemba vikarja v listini 1354, VI. 1. (prp. StLA št. 2509, Weiss, *Das Städtewesen ... (Quellentheil)*, s. d.). O ž. c. sv. Lovrenca in župniji v Brežicah: Kovačič, F., *Zgodovina*, str. 92; Dolinar, *Vpetost*; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 181–182 in Kovačič, M., *Videmska pražupnija*, str. 65.

80 Listina ddo. (pred 1196, I.), Breže–1196, XI. 2. (*UBS 2*, št. 500).

81 Listina ddo. 1208, XII. 11., Salzburg (*UBS 3*, št. 622).

82 Listina ddo. 1208, V. 30., Breže (*MDC 1*, št. 418).

83 O gradu, gospodstvu in trgu Planina ter Planinskih (t. i. prvotnih – morda veja Trušenjskih in t. i. drugotnih – veja Svibenskih): Sartori, *Die Burgvesten*, 5, str. 143–144; Orožen, *Das Bisthum*, VI, str. 250–268; Mell - Thiel, *Die Urbare*, str. 117–119; Kos, F., *Doneski*, str. 61–66; Kovačič - Wambrechtsamer, *Planina*; Pirchegger, *Die Grafen*, str. 190–192 in 199 (genealoška preglednica); Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 243–244; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 76–79; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 64–70; Kos, D., *Blesk*, s. v. in Kos, D., *Vitez*, str. 341–344.

84 Gl. op. 40.

85 Prispevek Igorja Sapača v tej številki Kronike.

86 Listina ddo. 1213, XII. 17., Podsreda (*UBS 3*, št. 669).

87 O njem: Freed, *Noble*, s. v.; Hajdinjak, *Gospe*, str. 75; Vidmar - Hajdinjak, *Gospodje / Lords*, str. 14 in Hajdinjak, *Vi-*

zadnjih raziskavah⁹³ bila za slovenski prostor izjemno kvalitetno oblikovana in dokončana pred koncem 12. stoletja. Če lahko sklepamo, da je bila kapela del sprememb, ki jih je povzročila sprememba gradu Rajhenburg v nadškofovo občasno rezidenco, pa to ne velja za kovnico breških denaričev.⁹⁴ Ta je delovala kratek čas v času nadškofa Eberharda II. in pred letom 1241 in za njo ni bil potreben večji gradbeni poseg. Sodila je v skupino kovnic, ki so nastale na mejnem območju s Hrvaško zaradi velikega povpraševanja po breških denaričih na Ogrskem. Verjetno je kovnica v Rajhenburgu delovala ob pomembnejši kovnici v Brežicah,⁹⁵ ki je delovala od okoli leta 1220 in vsaj do leta 1246.

V prvi polovici 13. stoletja, če že ne prej, je bil zgrajen pod gradom na vzpetini in ob sotočju Lokovskega potoka in Save stolp, ki sedaj tvori stavbno jedro gradu Turn⁹⁶ v Brestanici. Glede na to, da je bil grad na vzpetini občasno bivališče salzburskega nadškofa – za čas dolgega pontifikata nadškofa Eberharda II. poznamo tri primere njegovega verjetnega bivanja, že omenjeno decembra 1213 ter februarja 1241 in septembra 1246,⁹⁷ – je bil stolp zgrajen kot novi dodatni bivalni prostor grajske posadke. V Lipnici in na Ptujju, kjer sta bila gradova zagotovo občasni rezidenci salzburskega nadškofa,⁹⁸ sta podobno nastala današnji grad Polheim⁹⁹ in Mali grad oz. Zgornji dvor.¹⁰⁰ Gotovo sta bila razloga za gradnjo stolpa ob Savi tudi varovanje gradu na vzpetini ter nadzor cestnega in vodnega prometa.

⁹³ Prispevka Igorja Sapača in Mije Oter Gorenčič v tej številki Kronike.

⁹⁴ O kovnici Rajhenburg: Pogačnik, *Srednjeveške kovnice* (3), str. 439 ter *CNA* 1, str. 202 in 407 ter TAFEL 59. Kovnica je neposredno dokazana z napisi »+ RICHbVR.« na reverzih novcev, novci pa so poznani iz najdbe Abapuszta (županija Szabolcs-Szatmár-Bereg) na severovzhodu Madžarske zakopane v času mongolskega napada na Ogrsko leta 1241.

⁹⁵ O kovnici Brežice: Pogačnik, *Srednjeveške kovnice* (3), str. 429–438 ter *CNA* 1, str. 196–201 in TAFEL 58–59. Kovnica je neposredno dokazana z napisi »RAINE« ali »REINET« na novcih, posredno pa je omenjena v listini ddo. 1252, XII. 26, Gmünd (*GZS* 6/1, št. 185).

⁹⁶ O gradu in gospostvu Turn v Brestanici: Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258; Koropec, *Brestanica*, str. 56 in 61; Stopar, *Grajski objekti*, str. 86–87; Curk, *Brestanica*, str. 128–133; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 134–136 in Sapač, *Srednjeveški gradovi*, str. 93, glej tudi prispevka Igorja Sapača in Dejana Zadravca v tej številki Kronike.

⁹⁷ Listine ddo. 1241, II. 9., Brežice (*UBS* 3, št. 966), ddo. 1241, (ok. II. 9.), Brežice (*UBS* 3, št. 967) in ddo. 1246, IX. 22., Brežice (*GZS* 6/1, št. 17).

⁹⁸ Nadškof Eberhard II. je bil zagotovo v Lipnici vsaj desetkrat: 1202 (*UBS* 3, št. 550), 1205 (*UBS* 3, št. 584), 1215 (*UBS* 3, št. 685), 1218 (*UBS* 3, št. 725), 1219 (*UBS* 3, št. 736), 1221 (*UBS* 3, št. 762), 1231 (*UBS* 3, št. 859), 1234 (*UBS* 3, št. 907), 1244 (*UBS* 3, št. 1037) in 1246 (*GZS* 6/1, št. 18). Na Ptujju je bil zagotovo vsaj trikrat: 1235 (*UBS* 3, št. 908), 1236 (*UBS* 3, št. 914) in 1246 (*GZS* 6/1, št. 16).

⁹⁹ O gradu Polheim v Lipnici: Christian et al., *Schloß*, str. 150–151 in 162.

¹⁰⁰ O Malem gradu v Ptujju: Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 67; Stopar, *Grajske stavbe*, 1, str. 73–74 in Curk, *Mali grad*.

Pomenljivo pa je, da se v nasprotju s pogostimi omembami Ptujjskih in Lipniških v tem času ne omenja nihče, ki bi se imenoval po Rajhenburgu, temveč samo Albert Reštanjski. Tako leta 1235 na Ptujju¹⁰¹ priča, ko Friderik IV. Ptujjski podari križnikom patronat nad cerkvijo v Veliki Nedelji. Ker ni naveden na koncu seznama prič, lahko sklepamo, da je dosegel določen družbeni vzpon. Prav zato bi Alberta Reštanjskega pričakovali med pričami listin, ki jih je nadškof Eberhard II. izdal februarja 1241 v Brežicah.¹⁰² Samo v prvi, s katero je nadškof Ortolfu, imenovanemu »Lisjak«, podelil več fevdov po Salzburskem, so med siceršnjimi salzburskimi ministeriali navedene priče iz Posavja, ki pa niso bili iz rodbine Rajhenburških: Konrad (II.) Kozjanski (1241–1249),¹⁰³ iz Rajhenburgu sosednjega gradu krške škofije Kozje,¹⁰⁴ vendar pred letom 1249 tudi kastelan Brežic in kot takšen vodilna osebnost salzburskega Posavja, ter Ringel in Prehtel iz Brežic, ki sta najverjetneje bila takratna kastelana gradu Brežice. Albert Reštanjski, to pot celo z nazivom »dominus«, se omenja zadnjič med pričami v listini nadškofa Eberharda II., s katero je aprila 1241 v Wolfsbergu¹⁰⁵ podelil kastelanom gradu Reisberg pravice ministerialov. Medtem ko se tudi Ringel iz Brežic kasneje v virih ne pojavlja več, se Prehtel iz Brežic ponovno omenja kot Prehtlin Tvaroški in kot zadnja priča v listini nadškofa Eberharda II.,¹⁰⁶ izdani septembra 1246 v Brežicah¹⁰⁷ za ministeriale iz Krškega. Argument za enačenje je redkost imena Prehtel oz. Prehtlin. Ime je sicer lahko skrajšana oblika bodisi imena Albreht (nemško *Albrecht*), bodisi Rajnpreht (nemško *Reinprecht*), vendar menim, da glede na položaj v seznamih prič Prehtel iz Brežic oz. Prehtlin iz Tvaroga ni isti kot Albert

¹⁰¹ Listina ddo. 1235, VII. 8., (Ptuj) (*UBSt* 2, št. 324). Priče: »prior Oton in brat Konrad iz Pridigarskega reda iz samostana na Ptujju, brat Oton in brat Karel iz križniške komende (v Veliki Nedelji), gospod Herman, vitez iz Ptujja, Pabo iz Draneka, Albert iz Reštanja, Oton "de Pirch", Ortolf iz Gorišnice, Henrik "Lupus"«.

¹⁰² Gl. op. 97.

¹⁰³ Omenjen je še v listinah ddo. 1248, IV. 21, Brežice (*GZS* 6/1, št. 58) in ddo. 1249, V. 15, Brežice (*GZS* 6/1, št. 88). V drugi listini je navedeno, da je Konrad Kozjanski izdajalsko nameraval izročiti grad Brežice tujcem. To verjetno pomeni, da je bil kastelan gradu Brežice in da ga je v nemirnih časih štajerskega interregnuma po smrti zadnjega Babenberžana Friderika II. in nepotrjenega salzburskega nadškofa Filipa Spanheimskega hotel predati Ogrom.

¹⁰⁴ O gradu in gospostvu Kozje ter Kozjanskih: Orožen, *Das Bisthum*, VI, str. 130–137; Pirchegger, *Die Herrschaften*, str. 19–20; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 239–240; Schmölzer, *Die Adelswappen*, str. [37]–[39]; Blaznik, *Historična topografija*, 1, str. 372–373; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 41–44 in Kos, D., *Vitez*, str. 301–303.

¹⁰⁵ Listina ddo. 1241, IV. 4., Wolfsberg (*UBS* 3, št. 968).

¹⁰⁶ Takrat že okoli 75 let stari cerkveni dostojanstvenik je na svojem zadnjem potovanju poleg Brežic obiskal tudi Ptuj, Lipnico in Breže, kjer je umrl 1. decembra 1246.

¹⁰⁷ Gl. op. 97.

Reštanjski. Grad Tvarog,¹⁰⁸ ki je nekoč stal na območju zaselka Na Terogu severozahodno od Senovega, sicer ni daleč stran od gradu Reštanj. Iz obstoječih virov ni možno potrditi, da so Tvaroški, ki so se kasneje imenovali Šperenberški, bili veja Rajhenburških.¹⁰⁹ Prehtlin Tvaroški se sicer omenja še v listini stiškega opata Janeza iz leta 1259,¹¹⁰ kjer je navedeno, da je neznan kdaj pred tem letom daroval samostanu Stična dve kmetiji, ki sta bili bližje samostanu Kostanjevica in sta zato bili prodani slednjemu. V že omenjeni listini iz leta 1246 je med pričami na uglednem mestu naveden »dominus« Gotfrid iz Rajhenburga. Ali je to ista oseba kot Gotfrid iz leta 1196, ni možno povsem zanesljivo potrditi, je pa možno, da gre kljub polstoletni razliki za še vedno istega Gotfrida.

Leta 1241 posredno in leta 1249 neposredno omenjeni grad Brežice,¹¹¹ zgrajen ob načrtno nastalem naselju, je najkasneje sredi 13. stoletja postal sedež urada za salzburske posesti vzhodno od Rajhenburga, obenem pa tudi sedež uprave za vse salzburske posesti v Posavju.¹¹² Izvoljeni salzburski nadškof Filip Spanheimski (1247–1257), kasnejši oglejski patriarh (1269–1272) in nesojeni koroški vojvoda, je bil v času svojega pontifikata trikrat ali štirikrat v Brežicah: aprila in morda septembra 1248, maja 1249 ter februarja 1254;¹¹³ in enkrat v Sevnici: konec marca in v začetku aprila 1256.¹¹⁴ Glede na skromnejše bivalne razmere v gradu Brežice in takrat še neomenjenem, gotovo pa že stoječem gradu Sevnica¹¹⁵ lahko domnevamo, da je ob teh obiskih nad-

škof zelo verjetno vsaj del časa bival na razkošnejšem, a zdaj upravno manj pomembnem Rajhenburgu.¹¹⁶ V nobeni izmed šestih listin, izdanih ob teh obiskih, ni naveden nihče od Rajhenburških, pa tudi nihče od Reštanjskih ali Tvaroških. Tudi v listini, s katero je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski (1256–1269) leta 1262 v Brežicah potrdil sporazum med svojim bratom, takrat že odstavljenim salzburskim nadškofom, in salzburskim stolnim kapitulom,¹¹⁷ ni omenjen nihče od Rajhenburških, a tudi nihče iz salzburskega Posavja. Šele leta 1268 v Brežicah izdana listina¹¹⁸ za samostan Kostanjevica salzburskega nadškofa Vladislava (1265–1270), sicer bratranca »zlatega in železnega« češkega kralja Otokarja II. Přemysla (1253–1278), ki je v tem času že vladal v po Babenberžanih podedovanih deželah Avstriji in Štajerski, kmalu pa bo zavladal tudi v po Spanheimih podedovanih deželah Koroški in Kranjski, nam postreže z novimi podatki o Rajhenburških: na zadnjem mestu med pričami je naveden Engelsalk Rajhenburški (1268–1290, † pred 22. V. 1304),¹¹⁹ za katerega pa žal spet ne vemo, v kakšnem sorodstvu je bil s prejšnjimi Rajhenburškimi. Na bolj uglednem drugem mestu med pričami je naveden »dominus« Rajnbert Tvaroški, kar je očitno zdaj že starejši Prehtel iz Brežic oz. Prehtlin Tvaroški. Neposredno pred Engelsalkom Rajhenburškim sta med pričami navedena tudi brata Konrad (III.) (1268–1300, † pred 1309) in Ekhard Pišečka, po Rajhenburgu sosednjem salzburskem gradu Pišece¹²⁰ imenovana pripadnika veje rodbine Kozjanskih.

Engelsalka Rajhenburškega ponovno najdemo v virih, ko leta 1275 v Lipnici izda listino, ki je prva ohranjena listina kakšnega Rajhenburškega (gl. sliko 3). S to listino je Engešalk pred chiemseejskim škofom Janezom (1274–1279), sicer bodočim krškim škofom, in ostalimi uglednimi pričami obljubil, da bo povrnil škodo, ki jo je povzročil salzburskemu nadškofu Frideriku II. (1270–1284) in njegovi škofiji. Škodo bo povrnil tako, da se bo v roku enega meseca pojavil na nadškofovem dvoru in ga ne bo zapustil do poravnave škode. Če bo ponovno delal

¹⁰⁸ Gl. op. 39.

¹⁰⁹ Poleg odsotnosti kakršnekoli izrecne ali vsaj posredne omembe sorodstva med rodbinama je glavni argument za trditev različnost grba Tvaroško-Šperenberških – tri konice v zgornjem delu štita in grba Rajhenburških – stoječi volk.

¹¹⁰ Listina ddo. 1259, I. 2. (URBK 2, št. 257; cf. Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 154 in Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 109).

¹¹¹ Gl. op. 33.

¹¹² V listinah iz op. 97 se omenjata Gebhard in Bertold, stara oficiala urada Brežice, ter Gebhard, oficial v Brežicah, in v listini ddo. 1253, X. 23, Breže (MDC 4/1, št. 2552; manjka v GZS 6/1) se omenja urad Brežice.

¹¹³ Listini iz op. 103 in listini ddo. 1249, I. 6., Brežice (GZS 6/1, št. 75), ki je bila zapisana z navedenim datumom v Salzburgu (cf. listino ddo. 1249, I. 9., Salzburg; *RSIzb 1*, št. 58) na osnovi odločitve sprejete aprila ali septembra 1248, ko je bil nadškof gotovo (glej op. 103) ali pa zelo verjetno (cf. listino ddo. 1248, IX. 20., Ptuj; UBSt 3, št. 38) v Brežicah; ter listina ddo. 1254, II. 22., Brežice (RSIzb 2, str. 141, št. 200a; manjka v GZS 6/1).

¹¹⁴ Listini ddo. 1256, III. 29., Sevnica (Ankershofen, *Urkunden-Regesten*, str. 299, št. MCCXXXV; nepopolno URBK 2, št. 222 in MDC 4/1, št. 2626) in ddo. 1256, IV. 4., Sevnica (MDC 4/1, št. 2627).

¹¹⁵ O gradu, gospostvu in trgu Sevnica: Sartori, *Die Burgvesten*, 6, str. 143–153; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 255; Kos, M., *Red*; Koropec, *Brestanica*, str. 51–52; Stopar, *Grajski objekti*, str. 96–101; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 280–283; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 176–180; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 118–129; Kos, D., *Vitez*, str. 368; Sapač, *Srednjeveški gradovi*, str. 87; Sapač, *Stavbni razvoj*; Ravnikar, *Grad in Ravnikar, Mestne elite*.

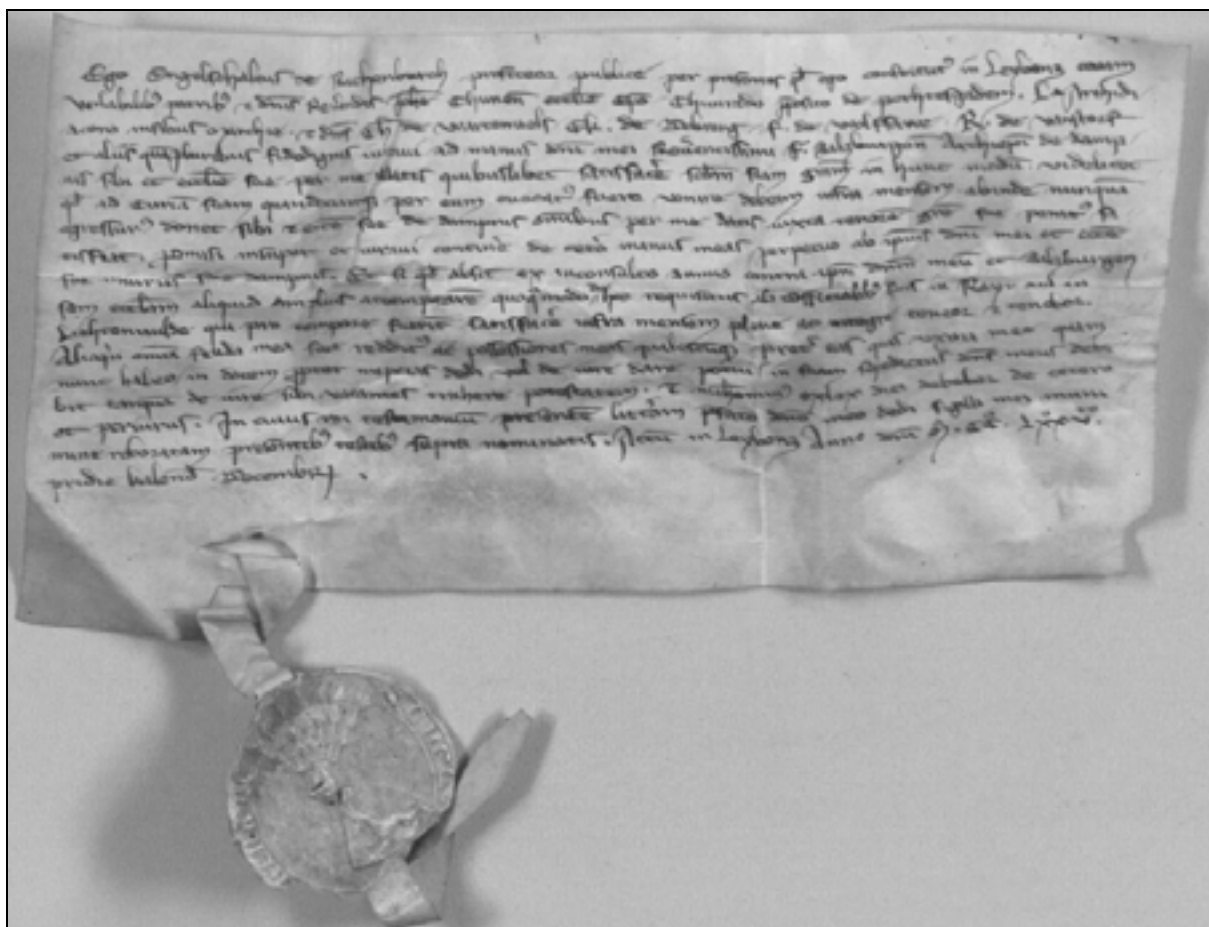
¹¹⁶ Primerjaj rekonstrukciji videza gradu Sevnica v 13. stoletju, gradu Brežice v 13. stoletju in gradu Rajhenburg v 12. stoletju: Sapač, *Srednjeveški gradovi*, str. 87, 88 in 91.

¹¹⁷ Listina ddo. 1262, I. 16., Brežice (MDC 4/1, št. 2770).

¹¹⁸ Listina ddo. 1268, VI. 20., Brežice (UBSt 4, št. 286).

¹¹⁹ Ostale omembe listine ddo. 1275, XI. 30., Lipnica (UBSt 4, št. 575), ddo. 1277, XII. 9, Sevnica (UBS 4, št. 92) in da. 1290 (Grebenc, *Gospodarska ustanovitve*, str. 41, št. 91; cf. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 117). Za datum njegove smrti glej listino iz op. 143. O njem: Freed, *Noble*, str. 167.

¹²⁰ O gradu in gospostvu Pišece ter Pišečkih: Kos, M., *Urbarji*, str. 30–31; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 254–255; Schmolzer, *Die Adelswappen*, str. [29]–[30]; Stopar, *Grajski objekti*, str. 91–94; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 75–76; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 58–63 in Kos, D., *Vitez*, str. 339–341.

Slika 3: Listina ddo. 1275, XI. 30., Lipnica Engelsalka Rajhenburškega, s katero obljubi povrnitev škode, povzročene salzburskemu nadškofu Frideriku II. in njegovi škofiji (org. HHStA, fotografija: MOM). Na listini se je ohranil prvi znani pečat člana rodbine Rajhenburških.

škodo salzburški posesti, jo bo v roku enega meseca povrnil nadškofovim oficialom v Brežicah ali v Sevnici. V nasprotnem bo izgubil vse svoje fevde in posestva, razen tistih, ki so bili predani kot dota njegove sedanje žene, in bo veljal za brezpravnega. Listina nam pove, da je Engelsalk podlegel sicer zelo pogosti plemiški razvadi prisvajanja cerkvenih posesti. Sklepamo lahko, da je, čeprav proti svoji volji, vsaj nekaj časa preživel na dvoru salzburškega nadškofa. Izvemo tudi, da je bil oženjen vsaj dvakrat. Ker se v tej listini omenja salzburški urad Sevnica, je bil najkasneje v tem času sedež uprave zahodnega dela salzburškega Posavja prestavljen iz Rajhenburga v Sevnico. To pomeni, da so v tem času na gradu Rajhenburg bivali samo še Rajhenburški in zato na gradu vse do začetka 16. stoletja ni bilo gradbenih posegov.¹²¹ Izstavitelj je listino tudi pečatil in ker se je pečat¹²² ohranil, na njem prvič

razberemo grb Rajhenburških – stoječega volka.

Engelsalk Rajhenburški se naslednjič pojavi v virih po velikem političnem pretresu, ki se je zgodil konec leta 1276, ko je češki kralj Otokar II. Premysl izgubil oblast nad po Babenberžanih in Spanheimih podedovanih deželah, istočasno pa je rimsko-nemški kralj Rudolf I. Habsburški te dežele pridobil. Med pričami listine Henrika (IV. Svibenskega oz.) I. Planinskega (1260, 1268 – po 2. V. 1302), izstavljene leta 1277 v Sevnici, je na prvem mestu med laiki naveden Engelsalk. Š to listino je izstavitelj, ki je sicer pripadal gosposkemu stanu, prevzel kastelanstvo gradu Brežice in z njim povezano deželsko sodišče. Pomenljivo je, da je bilo kastelanstvo glavnega salzburškega gradu v Posavju zaupano posestniku sicer sosednjega gradu krške škofije in ne komu od posavskih salzburških vitezov, nad katerimi pa je imel tudi izrecno navedeno sodno oblast

¹²¹ Prispevek Igorja Sapača v tej številki Kronike.

¹²² Opis pečata Zahn - Siegenfeld, *Nachwort*, str. 101; *UBSt 4*, št. 575 in Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, 360, op. 11: oblika: okrogel, premer = 43 mm; napis: »S • ENGEL

[SCALCI DE] RICHENBURG«; podoba: na desno nagnjen ščit z volkom (*UBSt 4*: panterjem), nad vogalom šlem okrašen s sedmimi šibami, vsaka s tremi pavjimi »zrcali«.

prav Planinski. Zadnja omemba Engelsalka Rajhenburškega kot živega je v listini njegove žene Zofije, ki je leta 1290 prodala samostanu Stična tri kmetije v Raki na Dolenjskem.

Sočasno z Engelsalkom Rajhenburškim sta živelata tudi Oton Tvaroški (1277–1281)¹²³ in Vulfing Reštanjski (1279–1284, † pred 15. VI. 1317).¹²⁴ V virih ni nobene oporne točke, na osnovi katere bi lahko sklepali, v kakšnem sorodstvu sta bila Tvaroški in Reštanjski s sodobnim Rajhenburškim, pa tudi s predhodnimi Rajhenburškimi, Reštanjskimi ali Tvaroškimi. Oton Tvaroški se omenja prvič v listini, napisani leta 1277 v Lipnici, ko skupaj s štirimi uglednimi plemiči jamči za izpustitev svojega sorodnika¹²⁵ Otona Lichtenberškega (1267–1307), salzburškega ministeriala iz stranske veje gospodov iz Gradca,¹²⁶ ki se je imenovala po gradu Lichtenberg, danes Lichtenwald pri Velikovcu. Tudi iz naslednje omembe Otona Tvaroškega v listini, napisani leta 1281 v Lipnici, se kaže njegovo sorodstvo z Lichtenberškim, saj je ta prodal Frideriku (I.) Wolfsauvskemu (1260–1322)¹²⁷ iz pomembne rodbine salzburških vitezov na Štajerskem, sicer pa bratu Otonove žene Gizela, 21 kmetij, mlin in domec, ki so bili njena dote. Višina dote kot tudi sorodstvo z dvema vplivnima rodbinama – Gizelin nečak Ditrik Wolfsauvski bo postal lavantinski škof (1317–1332) – nam kaže, da pri Tvaroških gotovo ne gre za nepomembne plemiče. Prva omemba Vulfinga Reštanjskega je iz leta 1279, ko kralj Rudolf I. Habsburški (1273–1291) v Gradcu naznani pomiritev spora zaradi nekaterih posesti med krškimi škofom Janezom I. (1279–1281) in krškimi vazali Lemberskimi. Za povračilo škode krškemu škofu je jamčilo osem plemičev in med njimi kot zadnji ter edini viteškega stanu Vulfing. Naslednjega leta je Vulfing Reštanjski prodal samostanu Stična kmetijo pri Velikem Gabru na Dolenjskem. Zadnjič je Vulfing Reštanjski omenjen v virih septembra 1284,¹²⁸ ko je Brežice obiskal novoizvoljeni, a še ne potrjeni salzburški nadškof Rudolf (1284–1290), pred tem sicer dvorni kancler kralja Rudolfa.

¹²³ Listini ddo. 1277, V. 19, Lipnica (*RSIzb 1*, št. 819) in ddo. 1281, II. 1., Lipnica (*RSIzb 1*, št. 982). Kraj posesti v drugi listini do zdaj niso bili natančno identificirani, kaže pa, da gre za posest na območju južnega dela avstrijske Štajerske.

¹²⁴ Listine ddo. 1279, IX. 29., Gradec (*MDC 5*, št. 399), da. 1280 (Grebenc, *Gospodarska ustanovitev*, str. 39, št. 80; cf. Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 116), ddo. 1281, II. 22. (org. StLA – listine nisem videl) in ddo. 1284, IX. 30., Brežice (*RSIzb 1*, št. 1128). Za datum njegove smrti glej listino iz op. 154.

¹²⁵ V listini se navaja kot »amicus«, kar po Preinfalk, *Rodbina*, str. 364 pomeni: prijatelj, (običajno) nekrvni sorodnik.

¹²⁶ O rodbini t. i. »Udalrikov« iz Gradca: Pirchegger, *Landesfürst*, III, str. 207–210 in str. 214 (genealoška tabela).

¹²⁷ O Wolfsauvskih: Lang, *Die Leben*, str. 247; Lang, *Die Salzburger Leben*, II, str. 456–462 in Heissenberger, *Die Adelswappen*, str. 134–137.

¹²⁸ Poleg listine iz op. 143 še listina ddo. 1284, IX. 28., Brežice (*RSIzb 1*, št. 1127).

Ob tej priložnosti se je nadškof najprej o spornih zadevah sporazumel s Konradom (III.) Pišečkim, nato pa sta pred njim poravnala večletni spor Henrik I. Planinski in isti Konrad. Med pričami slednjega sporazuma sta za pričami gosposkega stanu na zadnjem in predzadnjem mestu navedena »Val.« iz Reštanja in »Wl.« iz Rajhenburga.

Rajhenburški, Reštanjski in Tvaroško-Šperenberški v 14. stoletju

Ob koncu 13. stoletja se v okolici Rajhenburga pojavi še grad Šperenberg,¹²⁹ katerega natančna lokacija ni znana. Morda je grad Šperenberg bil na območju današnjega zaselka Kamenski hrib pri Presladolu severozahodno od Brestanice.¹³⁰ Od prve omembe leta 1300 se Šperenberg vedno omenja samo kot »gradišče«,¹³¹ torej kot porušeni grad. Zato odpade njegovo enačenje s Turnom v Brestanici. Prvi znani Šperenberški Rajnpreht I. se z leta 1300 v Salzburgu izdano listino¹³² odpove zase in za svoje dediče vsem zahtevam do gradu Tvarog, razen tistih, ki mu jih je podelil nadškof Konrad IV. (1291–1312) ob podelitvi in to samo proti možnosti preklica, ter obljubi, da brez dovoljenja nadškofa ne bo obnovil gradu Šperenberg. Prav posest gradu Tvarog nam omogoča, da v njem prepoznamo sorodnika, morda sina Otona Tvaroškega. V Salmeji Tvaroški,¹³³ ženi salzburškega ministeriala iz Bavorske Ekharta Eichhamskega (1285–1316),¹³⁴ ki se omenja v leta 1306 v Salzburgu in Lipnici izdanih listinah, lahko prepoznamo sorodnico, verjetno sestro, Rajnprehta Šperenberškega. Ker se slednji v teh listinah ne omenja, kmalu zatem leta 1309 pa je bil kastelan Tvaroga Henrik Gaberniški (1309–1322),¹³⁵ sicer tudi kastelan gradu v Brežicah, skle-

¹²⁹ Gl. op. 41.

¹³⁰ Za ta predlog sem se odločil zaradi omembe gradišča Šperenberg sosednjih krajev v fevdnem zapisu ddo. 1432, ok. XII. 25., Ptuj (Lang, *Die Salzburger Leben*, III, št. 406–10 in Koropec, *Brestanica*, str. 51), potencialno »grajskega imena« in lege: nad zaselkom je strma vzpetina, pod njo pa ob potoku Blansčica potekajoča cesta. Zdi se mi, da je prav ta lega botrovala imenu: nemško *die Sperre* zapora oz. *sperren* zapirati, zapreti + *berg*.

¹³¹ Listine ddo. 1342, V. 1. (*RSIzb 3*, št. 1275), ddo. 1343, IV. 4., Salzburg (*RSIzb 3*, št. 1309), ddo. 1343, IV. 4., Salzburg (*RSIzb 3*, št. 1310), ddo. 1347, III. 4., Salzburg (org. HHStA, *MOM*), ddo. 1351, V. 23., Salzburg (org. HHStA, *MOM*) in ddo. 1355, V. 13. (prp. StLA, Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 322) ter fevdna zapisa ddo. 1382, ok. X. 16. (Lang, *Die Salzburger Leben*, III, št. 98) in ddo. 1432, (ok. XII. 25.), Ptuj (Lang, *Die Salzburger Leben*, II, št. 406–10).

¹³² Listina ddo. 1300, junij 12., Salzburg (*RSIzb 2*, št. 495).

¹³³ Listini ddo. 1306, VII. 2., Salzburg (*UBS 4*, št. 241) in ddo. 1306, VII. 31., Lipnica (*RSIzb 2*, št. 796).

¹³⁴ O njem: Reindel-Schedl, *Laufen*, str. 371–372 in Freed, *Noble*, str. 141. O Eichhamskih (prvotno Aichheimskih): Dopsch, H., *VII. Salzburg*, str. 372–373; Reindel-Schedl, *Laufen*, str. 367–373 in Freed, *Noble*, s. v.

¹³⁵ O njem: omembi v salzburškem urbarju iz leta 1309 (Kos,

pam, da je bil prvonavedeni v tem času že pokojni. Z obema listinama iz leta 1306 sta Ekhard Eichhamski in njegova žena Salmej prodala zaradi ne bolj natančno pojasnjene nuje vsa posestva v Bavarski in Avstriji, z izkupičkom pa sta nameravala poiskati bivališče drugje. Glede na zadnji Ekhartovi omembi v dveh listinah Lipniških, izdanih leta 1316,¹³⁶ je možno, da je to bila Štajerska ali pa celo grad Tvarog. Ali je bil od leta 1316 imenovani Vulfing Tvaroški,¹³⁷ ki je gotovo bil sorodnik Šperenberškega in Tvaroške, posestnik gradu Tvarog, ni zanesljivo. V virih se vedno omenja kot »Tvaroški« in nikoli kot »iz Tvaroga«, kar pomeni, da najbrž ni živel na gradu Tvarog.¹³⁸ V letu 1322 se omenja kot porok ali priča v treh listinah salzburških ministerialov Wolfsauvskih in Lipniških,¹³⁹ kar je gotovo povezano s tem, da je bil njihov sorodnik. Samo dvanajst dni po zadnji omembi v Lipnici je bil Vulfing Tvaroški med tistimi, eden izmed njih je bil tudi neimenovani Rajhenburški, ki jim je salzburški nadškof Friderik III. (1315–1338) iz rodbine Lipniških v Mühldorfu na Bavarskem podelil viteški udarec.¹⁴⁰ Zato se je gotovo 28. IX. 1322 udeležil bitke pri Mühldorfu, ki sicer velja za zadnjo veliko bitko brez strelnega orožja v Srednji Evropi. V bitki je zmagal rimsko-nemški kralj in bodoči cesar Ludvik IV. Wittelsbach (1314–1347). Vitezi salzburškega nadškofa so se bojevali na strani poraženca prav tako rimsko-nemškega kralja Friderika Habsburškega (1314–1330). Več salzburških vitezov je bilo v bitki ujetih in nato po odplačilu odkupnine izpuščenih. Ali je bil med njimi Vulfing, ne vemo. Vulfingova ohranjena pečata¹⁴¹ z grbom s tremi konicami v zgornjem delu ščita nam omogo-

čata sklep, da Tvaroško-Šperenberški niso bili ista rodbina kot Rajhenburški.

V zadnji izmed listin z ohranjenim Vulfingovim pečatom je omenjena tudi njegova sestra Gerbirga, za katero pa je pečatil eden izmed Lipniških. To pomeni, da je bil verjetno njen sorodnik, morda brat njenega moža. Če je ta sklep pravilen, je bil ugled Tvaroško-Šperenberških dovolj visok, da je omogočal poroko v rodbino gosposkega stanu in sorodstvo s salzburškim nadškofom. Vulfing Tvaroški se v virih zadnjič omenja v treh listinah, izdanih leta 1326,¹⁴² dve sta spet v zadevah sorodnikov Lipniških, v tretji, izdani v Reisbergu na Koroškem, pa je celo naveden kot prva priča.

Kaže, da je bil tudi ugled Reštanjskih dovolj visok, da je omogočal poroko v rodbino gosposkega stanu. Žena Gotfrida Reštanjskega (1304 – pred 15. VI. 1317), ki se za življenja omenja samo v treh leta 1304 v Lipnici izdanih listinah,¹⁴³ je bila Margareta iz rodbine salzburških ministerialov Kalhamskih.¹⁴⁴ Ti so sicer sloveli tudi kot roparski vitezi in jim je zato leta 1275 nadškof Friderik II. porušil grad (Neu-)Kalham pri Salzburgu. V omenjenih treh listinah se Gotfrid Reštanjski in Margareta Kalhamska odrekata porušenemu domcu na gradu Reštanj, ker je ta domec po pokojnem Engelšalku iz Rajhenburga kot prost pripadel salzburški cerkvi, obenem pa dobita v fevd grad Reštanj. Pomenljivo je, da se prejšnji posestnik domca Engelšalk Rajhenburški ne omenja ne kot sorodnik nobenega izmed izstaviteljev listin in tudi ne kot prejšnji posestnik gradu Reštanj. Ker se omenja tudi 200 oglejskih mark Margaretinega zaženila in bodoči, ne pa že živeči otroci Gotfrida in nje, sklepam, da so listine nastale ob poroki ali pa kmalu po njej. Kasneje leta 1317¹⁴⁵ omenjeni hčerki sta torej bili rojeni po izdaji teh listin, njuni takrat že polnoletni bratje pa niso bili iz tega zakona, pač pa iz Margaretinega prejšnjega zakona, in zato dejansko polbratje. Na vseh treh listinah so se ohranili Gotfridovi pečati, iz katerih lahko razberemo njegov grb:¹⁴⁶ trikotnik s kroglo na vrhu, kar pa pomeni,

M., *Urbarji*, str. 77 in 85), listina ddo. 1316, I. 8., Sevnica (*RHS* 1/1, št. 770) in omembi v salzburškem urbarju iz leta 1322 (Kos, M., *Urbarji*, str. 115 in 116). Po Blaznik, *Historična topografija*, 1, str. 197 se je imenoval po potoku, ki se vzhodno od Brezic izliva v Savo. Morda je bil njegov sedež stolp, ki se v 15. stoletju omenja v Gabrju, zaselku v Zagorju pri Pilštanju: Blaznik, *Historična topografija*, 1, str. 198–199.

¹³⁶ Listini ddo. 1316, II. 1. (*RHS* 1/1, št. 773) in ddo. 1316, VII. 11., Lipnica (*RHS* 1/1, št. 819).

¹³⁷ Prvič omenjen v listini ddo. 1316, I. 8., Sevnica (*RHS* 1/1, št. 770).

¹³⁸ V salzburškem urbarju iz leta 1322 se omenja grad Tvarog s pripadajočo posestjo, a brez imena tedanjega posestnika (Kos, M., *Urbarji*, str. 111).

¹³⁹ Listine ddo. 1322, II. 21. (*GZM* 3, št. 61, *RHS* 2/1, št. 1353), ddo. 1322, III. 25., Lipnica (*RHS* 2/1, št. 1362) in ddo. 1322, IX. 8., Lipnica (*RHS* 2/1, št. 1398).

¹⁴⁰ Dogodek je bil 20. IX. 1322 v Mühldorfu (*RHS* 2/1, št. 1400).

¹⁴¹ Opis pečatov ohranjenih na listinah ddo. 1322, II. 21. (org. StLA št. 1897a, *RHS* 2/1, št. 1353) in ddo. 1325, V. 25., Lipnica (org. HHStA, *RHS* 2/1, št. 1639 in fotografija *MOM*) po Schmölzer, *Die Adelswappen*, str. [41]–[42] in Tafel [II] Abb. 13: oblika: okrogel, premer = 23 mm; napis: »+ S BVLVINGI TWARVGARI«; podoba: koničasti ščit s tremi konicami v zgornjem delu ščita.

¹⁴² Listine ddo. 1326, IV. 30., Lipnica (*RHS* 2/1, št. 1714), ddo. 1326, IV. 30., (Lipnica) (*RHS* 2/1, št. 1715) in ddo. 1326, VIII. 5., Reisberg (*RHS* 2/1, št. 1739).

¹⁴³ Listine ddo. 1304, V. 22., Lipnica (org. HHStA, *RS/zb* 2, št. 702 in fotografija *MOM*), ddo. 1304, V. 22., Lipnica (org. HHStA, *RS/zb* 2, št. 703 in fotografija *MOM*) in ddo. 1304, V. 23., Lipnica (org. HHStA, *RS/zb* 2, št. 704 in fotografija *MOM*).

¹⁴⁴ O njej: Freed, *Noble*, str. 174 (TABLE 1: Burdens of Matrimony) in 177 meni, da so bili Reštanjski gosposkega stanu. O Kalhamskih: Dopsch, H., *VII. Salzburg*, str. 373–374 in Freed, *Noble*, s. v.

¹⁴⁵ Listini v op. 152 in 154.

¹⁴⁶ Opis pečatov Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 256 in Koropec, *Brestanica*, str. 46: podoba: v trikotnem ščitu trikotnik s krogom, Kos, D., str. 364: podoba: trikotnik z najsajenim križem.

da ni pripadal rodbini Rajhenburških. Med nekaterimi sopečatniki omenjenih treh listin prepoznamo kasneje izpričane sorodnike Reštanjskih: Otona Planinskega, Henrika V., Ulrika II. in Rudolfa I. Svibenske ter Friderika I. Čreteškega. Leta 1314 omenjena Reštanjska, v imenu katere je potrdil sprejem 50 mark oglejskih denaričev njen nečak Gerhoh V. iz Radecka,¹⁴⁷ salzburški ministerial iz gradu Radeck¹⁴⁸ v bližini Salzburga, je bila gotovo Margareta, žena, morda pa že vdova Gotfrida Reštanjskega.

Sele leta 1309 se omenja naslednji Rajhenburški, ko Viljem I. (1309–1325) kupi od bratov Ulrika in Wolfla z neznanim priimkom pet kmetij verjetno nekje okoli Rajhenburga.¹⁴⁹ Tega istega leta nam salzburški urbar za posest v Posavju¹⁵⁰ sporoči, da je nek neimenovani Rajhenburški protipravno kupil 11 kmetij v enem izmed dveh Rudnikov pri Brežicah. Žal pa nam ta urbar ne sporoči, kdo je bil takrat kastelan v Rajhenburgu, ki je sicer dobil večje plačilo kot že omenjeni kastelan v Tvarogu. Rajhenburški kastelan je poveljeval štirim stražarjem in enemu vratarju. V primerjavi z njim je bil grajska posadka v Brežicah (osem stražarjev in en vratar) večja in zato tudi kastelanska plača višja. Grajska posadka v Sevnici je bila enako številčna, a je dobil kastelan bistveno večjo plačo. Glede na to, da sta bila porušeni grad Šperenberk in grad Reštanj dana v fevd, se v urbarju ne omenjata med gradovi s kastelani. Leta 1315 se v Brežicah izdani listini¹⁵¹ omenjajo trije člani rodbine Rajhenburških Friderik I. (1315–1343, † pred 13. XI. 1349), Oton II. (1315–1331, † pred 2. II. 1340) in Henrik II. (1315–1342). V kakšen sorodstvu so bili omenjeni, se nam razkrije v naslednji omembi leta 1317, ko bratje Friderik I., Gotfrid II. (1317–1340, † pred 23. III. 1343) in Oton II. podarijo svoji sestri Zofiji ob njenem vstopu v samostan dominikank Studenice 4 marke imenja v Čeričju pri Senovem.¹⁵² Priče daritve so bili njihovi bratrance Henrik II., Albrecht (1317–1318) in Viljem I. ter kot zadnji Regenvart iz Reštanja, ki pa ni naveden kot sorodnik izdajateljev in zato najverjetneje oseba nižjega stanu iz gradu Reštanj. Če navedbo razumemo dobesedno, sta bili dve trojici bratov sinovi po imenu

neznanih očetov, ki sta bila brata, morda sinova Engelšalka Rajhenburškega. Listino je poleg izstavitelj pečatil njihov ujec¹⁵³ Oton Lipniški, kar pomeni, da so bili bratje Friderik, Gotfrid in Oton Rajhenburški tudi sorodniki Lipniških. Glede na to, da se je z besedo ujec običajno označevalo materinega brata, kar pa je bilo v tem primeru rodbina Kalhamskih, menim, da je sorodstvo segalo generacijo nazaj in da je bila morda Zofija, žena Engelšalka Rajhenburškega, iz rodbine Lipniških.

Kmalu zatem je na gradu Čretež¹⁵⁴ Juta, žena Friderika I. Čreteškega, potrdila, da je njena pokojna mati Juta Reštanjska s soglasjem njene pokojne sestre Diemute Boštanske ter hčerke njenega pokojnega brata Gotfrida Reštanjskega Elizabete podarile ostalim sestram Gertrudi, Rihci, Agnezi in vnukinji Margareti, njeni hčerki, ter Zofiji, hčerki njenega brata Gotfrida, ki so vse bile nune v samostanu Studenice, štiri in pol kmetij v Lazah pri Sevnici in prav tam kostanjev gozd, ki velja za pol kmetije. S to daritvijo je bil ustanovljen večni aniverzarij za izstaviteljčina starša Juto in Vulfinga Reštanjska, brata Gotfrida Reštanjskega in sestro Diemuto Boštansko ter za ostale že umrle ali še živeče dediče. Listino sta pečatila izstaviteljčin mož in Henrik Boštanski, ki je bil sorodnik, morda sin pokojne Diemute. Ta listina in že omenjene listine iz leta 1304 nam omogočijo, da v Juti, ženi Vulfinga Reštanjskega, spoznamo članico gosposke rodbine imenovane po gradu Svibno¹⁵⁵ pri Radečah. Morda je ta Juta ista kot Juta Svibenska iz leta 1281.¹⁵⁶ Gotfrid Reštanjski je bil sodeč po tem, da se Zofija Reštanjska imenuje kot sestra Friderika I., Gotfrida II. in Otona II. Rajhenburških, drugi mož tukaj sicer neomenjene Margarete Kalhamske. Njen prvi mož je bil neznani Rajhenburški, ki pa je bil oče omenjenih bratov, ki so zato Zofijini polbratje. Gotfridove sestre so bile Juta, ki je bila verjetno že leta 1304 žena Friderika I. Čreteškega, člana gosposke rodbine iz gradu Čretež¹⁵⁷ pri Mokronogu,

¹⁴⁷ Listina ddo. 1314, X. 2. (*RSIzb* 2, št. 1183).

¹⁴⁸ V listini se sicer omenja Reštanjska kot »Muhme« Gerhoha, kar po Preinfalk, *Rodbina*, str. 365 pomeni: teta, očetova sestra; (običajno) nedirektna krvna sorodnica. Dejansko je bila Gerhohova neimenovana sestra žena nekega Kalhamskega. O njem: Freed, *Noble*, str. 138–139 (»Gerhoh III.«). O Berghemsko-Radeških: Freed, *Noble*, s. v. in Dopsch, H., *Der Ort*, str. 78.

¹⁴⁹ Listina ddo. 1309, V. 25. (*Inventar*, fol. 5v, Nr. 49, *RHSt* 1/1, št. 87). To je najstarejša listina ohranjena v zgoraj opisanem *Inventarju*.

¹⁵⁰ Kos, M., *Urbarji*, str. 77 in 84–85.

¹⁵¹ Listina ddo. 1315, I. 30., Brežice (*RHSt* 1/1, št. 713).

¹⁵² Listina ddo. 1317, VI. 5., Sevnica (*RHSt* 1/1, št. 878), cf. Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 39.

¹⁵³ V listini se navaja kot »oehaim«, kar po Preinfalk, *Rodbina*, str. 365 pomeni: ujec, materin brat; (običajno) starejši krvni sorodnik.

¹⁵⁴ Listina ddo. 1317, VI. 15., Čretež (*RHSt* 1/1, št. 880), cf. Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 40, ki uporablja za obe Juti, to je Juditi, ime Gertruda.

¹⁵⁵ O gradu in gospostvu Svibno in Svibenskih (izbor): Puff, *Die Grafen; Pettenege; Genealogia; Zahn - Siegenfeld, Nachwort*, str. 111–112; Bourcy, *Eine kurze Familienchronik; Meister, Aus der Familiengeschichte; Orožen, Ostrovharji; Hebenstreit, Die Herren*; Kos, M., *Gradiivo*, II, str. 600–603; Koropec, *Žebnik*; Smole, *Graščine*, str. 473–475; Stopar, *Grajske stavbe*, 13, str. 143–150; Kos, D., *Vitez*, str. 220–224 in Kos, D., *Blesk*.

¹⁵⁶ Listina ddo. 1281, II. 22. (org. StLA št. 1185), cf. Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 30, ki citira samo studeniško kopalno knjigo iz 17. stoletja.

¹⁵⁷ O gradu in gospostvu Čretež ter Čreteških: Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 61–64; Kos, M., *Gradiivo*, I, str. 88–89; Smole, *Graščine*, str. 118–120; Stopar, *Grajske stavbe*, 11–12, str. 21–29 in Kos, D., *Vitez*, str. 111–115.

pokojna Diemuta, žena neznanega člana rodbine krških ministerialov iz gradu Boštanj¹⁵⁸ na dolenskem bregu Save pri Sevnici, in tri nune v Studenicah. Poleg Zofije je bila Gotfridova hči tudi Elizabeta, obe pa sta bili rojeni verjetno po letu 1304 in zato leta 1317 še zelo mladi. Dve studeniški listini iz leta 1320¹⁵⁹ nam omogočata identifikacijo nadaljnjih sorodnikov Reštanjskih. S prvo listino Herburga Planinska, torej iz rodbine, ki je bila veja Svibenskih, sicer pa rojena Liechtensteinska, naznanja, da je svoji teti¹⁶⁰ Zofiji Reštanjski in samostanu Studenice predala 3 marke imenja pri Planini. Z drugo listino studeniška priorica G. potrjuje predajo. V obeh primerih je kot priča naveden Henrik III. iz Radecka,¹⁶¹ sin že omenjenega Gerloha V. in Zofijin sorodnik.

Do štiridesetih let 14. stoletja se v virih še večkrat omenjajo pripadniki te generacije Rajhenburških.¹⁶² V treh listinah¹⁶³ nadškofa Friderika III., zelo verjetno njihovega sorodnika, je bilo Rajhenburškim dovoljeno, da si smejo medsebojno izročati salzburške fevde: leta 1317 (bratom) Henriku II., Viljemu I., Albrehtu, (ter bratoma) Frideriku I. in Otonu II., leta 1318 (bratom) Henriku II., Viljemu I. in Albrehtu in leta 1333 neimenovanim bratom.

Kot je bilo že omenjeno,¹⁶⁴ je po imenu neznani Rajhenburški leta 1322 pred bitko pri Mühltdorfu dobil viteški udarec in se je zato gotovo te bitke tudi udeležil. Tudi v tem primeru ne poznamo njegove usode v bitki, torej ali je v bitki padel ali pa jo je preživel in se vrnil domov takoj ali šele po odplačilu odkupnine. Če je verjeti nezanesljivemu viru iz 18. stoletja,¹⁶⁵ je bil Friderik I. tisti Rajhenburški, ki se je udeležil te bitke. Ker je Friderik v letu 1323 pričal v listinah¹⁶⁶ sorodnika Hermana Čreteškega in sevniškega župnika Janeza, je v tem primeru bil med tistimi, ki niso padli ali pa bili v ujetništvu.

Friderikov brat Oton II. Rajhenburški je večkrat omenjen kot priča v listinah¹⁶⁷ vitezov Geulskih/

Gallskih iz Zgornje Štajerske, kar zelo verjeno pomeni, da je bila njegova žena iz rodbine Otakarja iz Geule (tudi Gaal in Gall, ok. 1265 – 1319/20), avtorja znamenite *Štajerske rimane kronike*. Oton se po enkrat omenja tudi kot priča v listinah štajerskih vitezov Prueschenkov in Lobmingerjev.¹⁶⁸ Njun brat Gotfrid II. se kot priča omenja v leta 1339 v Krškem izdani listini sorodnika Hartnida I. Svibenskega.¹⁶⁹ Nove podatke o tej veji rodbine Rajhenburških nam razkrijeta dve studeniški listini.¹⁷⁰ S prvo iz leta 1340 Friderik I. Rajhenburški doživljenjsko pokloni s privoljenjem svojega brata Gotfrida II., njune (pol)sestre (Elizabete) in nečaka Friderika II. Rajhenburškega (1340–1379, še 1380?),¹⁷¹ sina pokojnega Otona II., samostanu Studenice za svojo (pol)sestro Zofijo kmetijo v Brezju pri Sevnici. Z drugo listino iz leta 1343 je Friderik I. Rajhenburški s privoljenjem svojih dedičev ter Friderika II., sina svojega (pokojnega) brata (Otona), in vseh otrok svoje (pokojne) sestre (Elizabete) podari svoji (pol)sestri Zofiji, nuni v Studenicah, kmetijo v Brezju pri Sevnici, po njeni smrti naj dohodke od kmetije uporabijo za vzdrževanje večne luči pri Marijinem oltarju v samostanski cerkvi. Ker so večne luči bile običajno ob grobnicah, ta navedba ob že leta 1317 ustanovljenem večnem aniverzariju pomeni možnost, da je bila v samostanu Studenice grobnica Rajhenburških in/ali Reštanjskih. Med pričami je v obeh listinah naveden tudi Vulfing, župnik v Rajhenburgu, za katerega vemo, da je bil sin Gundakarja iz Žalca in stalni vikar cerkve sv. Petra v Brestanici.¹⁷² Bil je tudi naslednik prvega v virih znanega brestaniškega župnika Gebharda, ki je leta 1330 razsojal na patriarhovem sodišču v Vidmu v Furlaniji.¹⁷³ Na drugi listini se je ohranil pečat Friderika I. (gl. sliko 4), kjer sicer s težavo prepoznamo stoječega volka kot glavni del grba Rajhenburških.¹⁷⁴ Ker se Friderikov brat Gotfrid omenja v listini iz leta 1340, ne pa v listini iz leta 1343, je bil v tem času gotovo že mrtev.

¹⁵⁸ O gradu in gospodstvu Boštanj ter Boštanjskih: Pirchegger, *Die Grafen*, str. 192; Kos, M., *Gradivo*, I, str. 36; Smole, *Graščine*, str. 93–95; Stopar, *Grajske stavbe*, 13, str. 23–26; Kos, D., *Vitez*, str. 110 in Sapač, *Srednjeveški gradovi*, str. 89–90.

¹⁵⁹ Listini ddo. 1320, X. 5. (RHSt 2/1, št. 1247) in 1320, X. 5. (RHSt 2/1, št. 1248); obe listini manjkata v Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*.

¹⁶⁰ V listini se navaja kot »Muhme«, kar po Preinfalk, *Rodbina*, str. 365 pomeni: teta, očetova sestra; (običajno) nedirektna krvna sorodnica.

¹⁶¹ O njem: Freed, *Noble*, s. v. (»Henrik IV.«).

¹⁶² O njih: Koropec, *Brestanica*, str. 63 in 72, op. 6–12.

¹⁶³ Listini ddo. 1317, XI. 11. (*Inventar*, fol. 15, Nr. 146, RHSt 1/1, št. 905), ddo. 1318, I. 21. (*Inventar*, fol. 15v, Nr. 150, RHSt 1/1, št. 923) in ddo. 1333, III. 1. (*Inventar*, 15v, Nr. 149, RSlzb 3, št. 854).

¹⁶⁴ Cf. op. 140.

¹⁶⁵ Stadl, *Hellglänzender Ebrenspiegel*, IV, str. 295.

¹⁶⁶ Listini ddo. 1323, II. 2. (RHSt 2/1, št. 1432) in ddo. 1323, VII. 25., Sevnica (RHSt 2/1, št. 1478).

¹⁶⁷ Listine ddo. 1319, VII. 13., Wasserberg in der Gaal (RHSt

1/1, št. 1096), ddo. 1322, I. 15., Gradec (RHSt 2/1, št. 1347), ddo. 1326, VIII. 14., Wasserberg (RHSt 2/1, št. 1743), ddo. 1328, IV. 1., Lipnica (RHSt 2/1, št. 1926) in ddo. 1331, VIII. 22., Gradec (Lang, *Die Lehen*, št. 113–111).

¹⁶⁸ Listini ddo. 1319, VIII. 30., Lipnica (RHSt 1/1, št. 1110) in ddo. 1326, VIII. 17., Weisskirchen (RHSt 2/1, št. 1745).

¹⁶⁹ Listina ddo. 1339, XI. 28., Krško (GZS, s. d.).

¹⁷⁰ Listini ddo. 1340, II. 2. (org. StLA št. 2153) in ddo. 1343, III. 23. (org. StLA št. 2221a), cf. Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. 39 in 39–40.

¹⁷¹ O njem: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 4 in 363–364, op. 26–27 ter Koropec, *Brestanica*, str. 63, 65 in 72, op. 16.

¹⁷² Notarski zapis ddo. (1341, VI. 6., Čedad) (Otošec, *Gradivo*, št. 921).

¹⁷³ Listina ddo. 1330, VIII. 12., Videm/Udine (Valentinelli, *Nonnulla documenta*, str. 430–431).

¹⁷⁴ Opis pečata Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 360, op. 11 in slika 4: oblika: okrogel, podoba: v konicastem ščitu na heraldično desno obrnjeni pokončno stoječji volk.

Slika 4: Pečat Friderika I. Rajhenburškega na listini ddo. 1343, III. 23. (org. StLA št. 2221a, fotografija: StLA).

O drugi veji rodbine Rajhenburških so podatki v virih bolj skopi. Albreht se v virih po letu 1318 sploh več ne omenja, njegov brat Viljem I. pa samo še v listini, izdani leta 1325 v Konjicah.¹⁷⁵ Njun brat Henrik II. se omenja dveh listinah.¹⁷⁶ V prvi, izdani leta 1323 na gradu Hompoš pri Mariboru, priča za enega izmed gospodov Mariborskih. V drugi, iz leta 1342, pa ga spoznamo kot vdovca, ki po smrti svoje žene preda svojemu neimenovanemu sinu, verjetno je to bil Henrik III. (1342?, 1346 – pred 5. VI. 1380),¹⁷⁷ njen delež imenja.

V primerjavi z Rajhenburškimi prve polovice 14. stoletja so bili sodobni Šperenberški očitno višje na družbeni lestvici. To dokazuje že prva omemba naslednje generacije Šperenberških, ko leta 1339 v Gradcu bratje Viljem I. (1339–1362),¹⁷⁸ Rajnpreht II. (1339–1357)¹⁷⁹ in Albreht (1339) prodajo Frideriku Žovneškemu, bodočemu prvemu grofu Celjskemu, grad Podsreda s pripadajočimi posesti za 450 mark starih oglejskih denaričev.¹⁸⁰ Na listini se je ohranil Rajnprehtov pečat¹⁸¹ z grbom s tremi ko-

nicami. Ta ga nedvomno identificira kot sorodnika Vulfinga Tvaroškega. Ker so gospodje Podsredski, veja gospodov Ptujskih, nedolgo pred tem, okoli leta 1334, izumrli, Žovneški pa je leta 1338 kupil grad Podsreda s pripadajočimi posesti tudi od Hermana Kranichberškega iz Cmureka za 600 mark srebra,¹⁸² in se je Viljem Pišecki leta 1339 odpovedal zahtevam po gradu,¹⁸³ gre očitno za sorodnike in dediče delov gradu Podsreda. Menim, da je bila žena Rajnprehta I. Šperenberškega in mati omenjenih bratov po imenu neznana ženska iz rodbine gospodov Podsredskih. Šele po prodaji šperenberškega deleža je krški škof kot fevdni gospod leta 1340 podelil grad Podsreda Frideriku Žovneškemu v fevd.¹⁸⁴

Najmlajši brat Albreht je umrl verjetno kmalu za svojo edino omembo v virih, saj se ne omenja v listinah,¹⁸⁵ ki so bile povezane s prodajo oz. zastavo gradišča Šperenberk s pripadajočo posestjo. Najprej sta leta 1342 Rajnpreht in njegova neimenovana žena prodala, dejansko pa zastavila gradišče Šperenberk z več kot 125 kmetijami in ostalih podložniških enot v vaseh med Podsreda in Sevnico,¹⁸⁶ ki jih je podedoval po svojem očetu Rajnprehtu, deloma pa so bile dane v dosmrtni užitek njegove neimenovane matere, grofu Frideriku I. Celjskemu, od leta 1340 že posestniku sosednjega gradu Podsreda, in svojemu bratu Viljemu za 202 ½ mark starih graških denaričev. Leta 1343 v Salzburgu je kupil salzburški nadškof Henrik (1338–1343) od bratov Rajnprehta in Viljema Šperenberških isto posest za 270 mark starih graških denaričev z možnostjo ponovnega odkupa v štirih letih, kar pomeni, da je to dejansko bila zastava. Od te vsote je šlo 200 mark za odrešitev zastave grofom Celjskim, 70 mark pa je ostalo prodajalcema in jih je Rajnpreht kmalu tudi sprejel. Glede na to, da so se te listine nanašale na jedro rodbinske posesti, bi v primeru, da so bili Rajhenburški sorodniki Šperenberških, bil med pričami teh listin tudi kdo od Rajhenburških. Vendar se ne omenja v nobeni od teh listin nihče od Rajhenburških. Edini izrecno med pričami teh listin navedeni sorodnik je bil ujec Hartnid I. Svibenski, ki je bil verjetno sorodnik Rajnprehtove neimeno-

šlemno ogrinjalo.

¹⁷⁵ Listina ddo. 1325, V. 13., Konjice (*RHSt* 2/1, št. 1636).

¹⁷⁶ Listine ddo. 1323, II. 22., Hompoš (*GZM* 3, št. 65, *RHSt* 2/1, št. 1437) in ddo. 1342, III. 17. (*Inventar*, fol. 13v, Nr. 128).

¹⁷⁷ O njem: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 4 in 363, op. 25 ter Koropec, *Brestanica*, str. 63, 65 in 72, op. 17.

¹⁷⁸ O njem: Kos, D., *Vitez*, str. 378.

¹⁷⁹ O njem: Kos, D., *Vitez*, str. 378.

¹⁸⁰ Listina ddo. 1339, XII. 12., Gradec (*CeKL* 1, št. 194: napačno »Ljubljana«).

¹⁸¹ Opis pečata *CeKL* 1, št. 194: oblika: šestrokoten, premer = 30 mm; napis: »S REINPRECHTI DE SPERENB'Cb«; podoba: ščit z ostrim trohribom, nad levim vogalom šlem in

¹⁸² Listina ddo. 1338, VI. 10., Gradec (*CeKL* 1, št. 173).

Podsredski so Hermanovemu očetu Sejfridu Kranichberškemu prodali grad Podsreda z listinami ddo. 1318, III. 9. (*RHSt* 1/1, št. 941), ddo. 1319, X. 31. (*RHSt* 1/1, št. 1119), ddo. 1319, XI. 4. (*RHSt* 1/1, št. 1121) in ddo. 1320, X. 13. (*RHSt* 2/1, št. 1249).

¹⁸³ Listina ddo. 1339, IX. 20., Celje (*CeKL* 1, št. 186).

¹⁸⁴ Listina ddo. 1340, VII. 6., Vitanje (*CeKL* 1, št. 204).

¹⁸⁵ Listine ddo. 1342, V. 1. (*RSIzb* 3, št. 1275), ddo. 1343, IV. 4., Salzburg (*RSIzb* 3, št. 1309), ddo. 1343, IV. 4., Salzburg (*RSIzb* 3, št. 1310) in ddo. 1343, V. 16. (*RSIzb* 3, št. 1315).

¹⁸⁶ Kraji, v katerih so imeli posesti: Koropec, *Brestanica*, str. 50 in str. 60 (zemljevid).

vane žene. To dodatno potrjuje tudi Rajnprehtovo pečatenje Hartnidove listine iz leta 1343.¹⁸⁷ Ali je bila s to prodajo oz. zastavo povezana fajda med brati Ringlom, Leopoldom in Albrehtom Kozjanskimi ter bratoma Šperenberškima, iz leta 1343 v Mariboru izdane razsodbe, ni razvidno.¹⁸⁸

Rajnprehtu je salzburski nadškof Ortolf Vivšniški (1343–1365) ob preteku štiriletne možnosti ponovnega odkupa posesti leta 1347 podaljšal možnost še za eno leto in leta 1351 ponovno za dve leti.¹⁸⁹ Morda je bila del Rajnprehtova zbiranja denarja za ponovni odkup posestev zastava vinograda v Velikem pri Senovem leta 1349 Henriku III. Rajhenburškemu.¹⁹⁰ Rajnprehtu je posest uspelo obdržati do leta 1357, ko je prodal gradišče Šperenberk s pripadajočo posestjo svojemu bratu Viljemu in njegovi ženi Klari (1357–1378) za 180 funtov, to je za isto ceno kot leta 1343 salzburskemu nadškofu, saj ta vrednost ustreza 270 markam.¹⁹¹ Ob tej priložnosti se omenja Rajnprehtova žena Cecilija, ki je morda ista kot neimenovana žena iz leta 1342, po tem pa Rajnprehta v virih ne zasledimo več.

Rajnprehtov brat Viljem je bil v pridobivanju posesti očitno uspešnejši in ker so bile te posesti razen Šperenberka izključno na Kranjskem, sklepam, da je tam tudi živel. Leta 1344 je od Nikolaja I. Jeterbenškega kupil gradišče, torej zapuščeni grad Jeterbenk¹⁹² severozahodno od Ljubljane, ki je bilo alod in sestavljeno iz treh delov: starega in novega Jeterbenka ter (stolpa) »Neboyz« (Nebojša?), za 100 mark starih oglejskih denaričev.¹⁹³ Kaže, da Viljem gradu Jeterbenk ni obnovil, saj se tudi kasneje omenja samo kot gradišče, in zato na njem ni živel. V bližini Jeterbenka na območju Škofje Loke so poznane Viljemove posesti iz listin leta 1347, ko se je odpovedal »moštvu« (= vazalom), ki jih je imel v fevdu od grofa Goriškega, in leta 1357, ko se omenja desetina v župniji (Stara) Loka, nekoč njegov oglejski fevd.¹⁹⁴ Verjetno v povezavi z Jeter-

benškimi, ki so do leta 1342 imeli tudi del gradu Osterberg zahodno od Ljubljane, se leta 1360 omenja Viljemova posest pri tem gradu.¹⁹⁵

Drugo območje Viljemovega delovanja in najverjetneje tudi bivališče je bila Dolenjska. Najprej je leta 1340 imel kot fevd oglejskega patriarha desetino v Trebnjem na Dolenjskem.¹⁹⁶ Že pred letom 1353 je imel posesti okoli freisinškega gradu Klevevž,¹⁹⁷ saj je tega leta freisinškemu škofu prodal Klevevžu pripadajoče kmetije.¹⁹⁸ Verjetno je v tem času Viljem že živel na gradu Klevevž, saj je leta 1353 sopečatil listino sosedov Hermana Čreteškega in njegove žene Ane, s katero sta prodala posest okoli gradu Stari grad pri Novem mestu,¹⁹⁹ leta 1358 pa je sopečatil listino Konrada »Payer« za posest pri Klevevžu.²⁰⁰ V zadnji omembi leta 1362 se Viljem izrecno omenja kot posestnik gradu Klevevž, saj mu ga je avstrijski vojvoda Rudolf IV. Habsburški (1358–1365), ki si je prisvojil freisinške posesti v svojih deželah, zastavil za neznano vsoto in s pravico odkupa.²⁰¹

V primerjavi z Viljemom Šperenberškim, ki je imel tri gradove, čeprav dva že kot gradišče, so sodobni Rajhenburški imeli samo domači grad, pa še tega samo kot kastelani. Friderik II. je prvi Rajhenburški, za katerega se je ohranila izrecna omemba kot stanovalca na gradu Rajhenburg. Leta 1349, verjetno zato, ker je nedolgo pred tem umrl senior rodbine, njegov stric Friderik I., mu je nadškof Ortolf podelil fevde in med njimi grajsko stražo (»Burghut«) in namestitev (= stanovanje) v Rajhenburgu.²⁰² S tem se ni strinjal Friderikov mrzli bratranec Henrik III. Rajhenburški, ki pa je po posredovanju novega salzburskega nadškofa Pilgrima II. (1365–1396) leta 1367 na Ptuj pristal, da so

¹⁹⁵ Listina ddo. 1360, III. 9. (GZL 7, št. 33).

¹⁹⁶ Notarski zapis ddo. 1340, XII. 31, Belgrado del Friuli (Otopelec, *Gradivo*, št. 889).

¹⁹⁷ O gradu in gospostvu Klevevž: Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 5–40; Kos, M., *Gradivo*, I, str. 257–258; Smole, *Graščine*, str. 217–219; Stopar, *Grajske stavbe*, 11–12, str. 110–124; Bizjak, *Ratio*, str. 190–196 sicer pa s. v., Kos, D., *Vitez*, str. 154–156; Stopar, *Klevevž* in Granda, *Grad Klevevž*.

¹⁹⁸ Blaznik, *Zemljiška gospostva*, str. 12.

¹⁹⁹ Listina ddo. 1353, III. 28. (org. ARS, AS 1063; GZS). Na listini se je ohranil poškodovani pečat Viljema I. Šperenberškega: opis pečata GZS: oblika: okrogel, premer 34 mm; napis: »+ S . WILhALMI ... RBERGARII«; podoba: grb s tremi konicami. Iz fotografija pečata ohranjenega na listini ddo. 1359, III. 24. (ARS, AS 1063, fotografija Kos, D., *Vitez*, str. 378, sl. 130) ni možno razbrati, ali gre za isti pečatnik.

²⁰⁰ Listina ddo. 1358, XI. 27. (org. HHStA, *FRA II/35*, št. 733). Tudi na tej listini se je ohranil pečat Viljema I. Šperenberškega.

²⁰¹ Listina ddo. 1362, VII. 8. (Göth, *Urkunden ... Krains ...*, str. 47).

²⁰² Listina ddo. 1349, XI. 13. (omenjena v listini ddo. 1439, I. 7., Salzburg (Chmel, *Geschichte*, 1., str. 604–608) in kot regist *Inventar*, fol. 16, Nr. 151, Lang, *Die Salzburger Lehen*, II, št. 406–8).

¹⁸⁷ Listina ddo. 1343, V. 1. (org. ARS, AS 1063; GZS). Na listini se je ohranil poškodovani pečat Rajnprehta II. Šperenberškega, ki je odtis drugačnega pečatnika kot tisti iz leta 1339: opis pečata GZS: oblika: šesterooglat, premer = 28 mm; napis: »+ S REINP BERGER; podoba: sestavljena shema z grbovnim ščitom, šlemom in šlemnim okrasom, grb v konicastem ščitu: nespoznaven.

¹⁸⁸ Listina ddo. 1343, XII. 22., Maribor (*GZM 4*, št. 26).

¹⁸⁹ Listini ddo. 1347, III. 4., Salzburg (org. HHStA, *MOM*) in ddo. 1351, V. 23., Salzburg (org. HHStA, *MOM*).

¹⁹⁰ Listina ddo. 1349, IX. 10. (?) (*Inventar*, fol. 9, Nr. 85).

¹⁹¹ Listina da. 1357 (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 258: verjetno v op. 31 (in ne 32, kot bi moralo biti) citirani arhivski inventar Welzerjev iz leta 1690 v StLA).

¹⁹² O gradu in gospostvu Jeterbenk ter Jeterbenških: Kos, M., *Gradivo*, I, str. 231–233; Stopar, *Grajske stavbe*, 10, str. 80–81, Kos, D., *Vitez*, str. 144–146 in Volčjak, *Ich*.

¹⁹³ Listina ddo. 1344, III. 7. (org. ARS, AS 1063, GZS in fotografija listine Volčjak, *Ich*, str. 59).

¹⁹⁴ Listini ddo. 1347, XI. 23., Ljubljana (org. ARS, AS 1063; GZS) in ddo. 1357, V. 18. (Bianchi, *Thesaurus*, št. 1306).

Friderik in njegovi potomci dedni kastelani Rajhenburga. Friderik je nato nadškofu potrdil, da je dobil v fevd grajsko stražo in namestitev na gradu Rajhenburg.²⁰³

Kasneje, verjetno leta 1380, je ponovno prišlo do spora med še živečim Friderikom in Viljemom III. (1360–1395, † pred 25. XI. 1416),²⁰⁴ najstarejšim sinom takrat že pokojnega Henrika. Tokrat je salzburški nadškof dosodil Viljemu in mlajši veji rodbine tretjino, Frideriku in starejši veji rodbine pa dve tretjini dohodkov kastelanstva.²⁰⁵ Sicer vemo o Frideriku v primerjavi s sodobnikoma iz mlajše veje rodbine relativno malo. Leta 1352 je predal dvor »*Khaznullen*« (mrzlemu) bratrancu Henriku Rajhenburškemu.²⁰⁶ Imel je hčerki Gertrudo, omenjeno leta 1353,²⁰⁷ in Dorotejo, omenjeno v letih 1377 in 1379,²⁰⁸ ki je bila žena salzburškega viteza iz Zgornje Štajerske Konrada III. Stadauerja (1354–1411).²⁰⁹ Henrik III. Rajhenburškem se je leta 1346 poročil s svojo prvo, po imenu neznanu ženo iz rodbine Hekenberških, vitezov gospodov Kunšperških, ki so imenovali po gradu Hekenberk (tudi Stopnik²¹⁰ pri Vranskem. Leta ji je 1347 za zaženilo zapisal salzburške fevde.²¹¹ Sicer se je v vire zapisal s številnimi pridobitvami posesti predvsem okoli Rajhenburga.²¹² Tako mu je leta 1346 Rudolf II.

Svibenski zastavil dvor pri Brestanici, leta 1355 pa mu je predal 6 kmetiji v »*Weytz*« pri »*Lachsdorfe*«. Od Rudolfovega bratranca Viljema IV. Svibenskega je dobil desetino v župniji Videm pri Krškem, ki mu jih je oglejski patriarh podelil leta 1356 v fevd. Leta 1349 mu je Hartnid II. Vivšniški predal domec, Rajnpreht II. Šperenberški pa zastavil že omenjeni vinograd v Velikem pri Senovem. Zofija »*Fridwenger*« mu je leta 1350 predala nenatančneje opredeljeno posest. Bratranec Friderik II. Rajhenburški mu je leta 1352 predal že omenjeni dvor »*Khaznullen*«. Ringel Kozjanski mu je leta 1354 zastavil posest v Jeričdolu. Jurij »*Geyr*« mu je leta 1357 predal dve kmetiji. Nikolaj »*Schlichenofeill*« mu je leta 1358 predal kmetijo in vinograd pod Reštanjom. Nekatere pridobljene posesti so bile v oddaljenejših krajih. Morda je bila v zvezi z rodbino prve žene pridobitev posesti v Savinjski dolini od Eberharda Fohnsdorferja leta 1362. Leta 1364 mu je vojvoda Rudolf IV. podelil v fevd posestva pri Križu pri Senušah, jugozahodno od Krškega, ki jih je kupil od takrat že pokojnega Henrika II. Planinskega. To je bila sicer prva znana pridobitev deželno knežjega fevda v rodbini Rajhenburških in prvi znak presejanja povezave samo s salzburškimi nadškofi. Najbolj oddaljena posest je bila leta 1364 od Ekla Limbuškega pridobljeni domec pri Limbušu, zahodno od Maribora.

Toda to niso bile vse pridobljene posesti, saj je nekatere pridobil skupaj z bratom Viljemom II. (1346–1354, † pred 5. II. 1356).²¹³ Tako jima je leta 1346 že omenjeni Rudolf Svibenski zastavil dve in pol kmetiji pri Brestanici, prav tako že omenjeni Viljem Svibenski pa jima je leta 1354 prodal svoj delež pri desetini v župniji Videm, ki ga bo, kot je že bilo omenjeno, leta 1356 dobil v fevd od oglejskega patriarha. Pri tej podelitvi Viljem ni omenjen, kar najverjetneje pomeni, da je bil že pokojni. Leopold Kozjanski, brat zgoraj omenjenega Ringla, jima je leta 1346 zastavil tri kmetije v Okrogu pri Senovem. Tudi že omenjeni Hartnid Vivšniški jima je leta 1353, ko je bil glavar Kranjske, zastavil vinsko desetino pri Pišecah med Žvaromljami do Dramelj za 25 zlatnikov. Brata Rajhenburška sta si leta 1354 prisvojila štiri kmetije v Mostecu pri Brežicah od Henrika II. Sichersteinskega.

Gleda na odločitev salzburškega nadškofa, da kastelanstvo na Rajhenburgu pripada Frideriku II. in starejši veji rodbine, lahko sklepamo, da sta brata

²⁰³ Listini ddo. 1367, III. 6., (Ptuj) (omenjena v listini ddo. 1439, I. 7., Salzburg (Chmel, *Geschichte*, I, str. 604–608) in kot regest *Inventar*, fol. 10v, Nr. 100) in ddo. 1367, (ok. III. 6.), Ptuj (omenjena v listini ddo. 1439, I. 7., Salzburg (Chmel, *Geschichte*, I, str. 604–608) in kot regest *Inventar*, fol. fol. 4, Nr. 30, Lang, *Die Salzburger Leben*, II, št. 406–8a). Nadškof Pilgrim II. je v tem času gotovo bil na Ptuj: listina ddo. 1367, III. 9., Ptuj (Lang, *Die Salzburger Leben*, I, št. 20–27).

²⁰⁴ O njem: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 4 in str. 364, op. 27 in Koropec, *Brestanica*, str. 65 in str. 72, op. 22.

²⁰⁵ Nedatirana listina omenjena v listini ddo. 1439, I. 7., Salzburg (Chmel, *Geschichte*, I, str. 604–608).

²⁰⁶ Listina ddo. 1352, II. 2. (*Inventar*, fol. 4v, Nr. 36).

²⁰⁷ Listina da. 1353 (*Inventar*).

²⁰⁸ Listini ddo. 1377, VIII. 23. (*Inventar*, fol. 4v, Nr. 40) in ddo. 1379, VII. 24. (*Inventar*, fol. 13, Nr. 124).

²⁰⁹ Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 363–364, op. 26 meni, da gre pri Dorotejinem možu za Konrada III. Stadauerja, katerega druga žena je bila Ana, hči Mavricija I. Welzerja, in ne za sodobnika Konrada IV. Stadauerja iz »*Graecz*« (1353–1356), kot to meni Pirchegger in po njem Stumbergerjeva. O Stadauerjih: Zahn – Siegenfeld, *Nachwort*, str. 155–156, Lang, *Die Salzburger Leben*, II, str. 374–375, Pirchegger, *Landesfürst*, III, s. v. ter še posebej str. 150 (genealoška tabela), Roth, *Die Adelswappen*, str. 201–202, *FRA II/79*, str. 235 in Stumberger, *Die Welzer*, s. v.

²¹⁰ O gradu in gospodstvu Hekenberk ter Hekenberških: Orožen, *Das Bisthum*, IV 1, str. 100, op. 1; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 190–191; Koropec, *Vransko*; Blaznik, *Historična topografija*, I, str. 272; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 132–133 in Kos, D., *Vitez*, str. 284–286.

²¹¹ Listini ddo. 1346, VI. 4. (*Inventar*, fol. 15, Nr. 144) in 1347, XI. 13. (*Inventar*, fol. 15, Nr. 148).

²¹² Listine ddo. 1346, IV. 24. (*Inventar*, fol. 3v, Nr. 29), ddo. 1349, VII. 5. (*Inventar*, fol. 8, Nr. 77), ddo. 1349, IX. 10. (?) (*Inventar*, fol. 9, Nr. 85), ddo. 1350, V. 11. (*Inventar*, fol. 8v, Nr. 79), ddo. 1352, II. 2. (*Inventar*, fol. 4v, Nr. 36), ddo. 1354, XII. 13. (*Inventar*, fol. 5v, Nr. 48), ddo. 1355,

III. 21. (*Inventar*, fol. 4, Nr. 32), ddo. 1357, V. 12. (*Inventar*, fol. 7v, Nr. 73), ddo. 1358, V. 31. (prp. StLA št. 2653b), da. 1362 (*Inventar*, fol. 11, Nr. 108), ddo. 1364, II. 7. (*Inventar*, fol. 12v, Nr. 121) in da. 1364 (*Inventar*, fol. 13v, Nr. 133) ter notarski zapis ddo. 1356, II. 5., Oglej (Otošec, *Gradivo*, št. 1178).

²¹³ Listine ddo. 1346, V. 4. (*Inventar*, fol. 8v, Nr. 80), da. 1346 (prp. StLA št. 2284c), ddo. 1353, september 29. (org. ARS, AS 1063; GZS), ddo. 1354, april 17. (*Inventar*, fol. 3v, Nr. 27), da. 1354 (prp. StLA št. 2520a).

iz mlajše veje živela na Turnu v Brestanici. Z letom 1353 pa je njuno bivališče zagotovo postalo tudi mesto Brežice. Kmalu potem, ko je nadškof Ortolf podelil mestu Brežice pravice in svoboščine,²¹⁴ so bile tudi zapisane pravice in dolžnosti članov grajske posadke (gl. sliko 5).²¹⁵ To so sestavljali: Henrik in Viljem Rajhenburška, Volfel iz Kozjega, Gundaker iz Turna, Bertold, točaj iz Podčetrka, Vulfing Vaist, Leo Fuller in Vulfing »de Haselpach« (iz Leskovca?). Vsi navedeni so dobili v fevd stolp v mestu Brežice in z njim povezane dohodke iz nadškofovih kašč v Brežicah ali Sevnici: deset mut pšenice, deset mut ovs, šestnajst računskih veder brežiške mere vina, šest mark starih graških denaričev, ki jih dobijo na dan sv. Mihaela za celo leto,²¹⁶ ter še dvajset oralov njiv pred mestom in uporabo travnikov in gozdov, kot jo imajo meščani Brežic. Dohodke so lahko prodali ali zastavili, vendarle vino le meščanom in tujcem (= ljudem, ki niso podložniki salzburskega nadškofa). Hiše v mestu so lahko pridobili le z nadškofovo privolitvijo. Sicer pa so glede na naravo zadev bili določeni za razsojanje salzburski vicedom na Štajerskem, kastelan Brežic ali salzburski glavar »v Marki« (= v Posavju). To službo je v tem času opravljal že omenjeni Hartnid Vivšniški, ki je leta 1354 salzburskemu nadškofu Ortolfu, sicer svojemu sorodniku, prodal salzburske fevde in med njimi tudi »stolp v mestu Brežice pri Spodnjih grajskih vratih pri utrdbi«.²¹⁷ To pomeni, da je bil stolp grajskih stražarjev stolp pri Zgornjih vratih.²¹⁸ Morda je bil ta stolp isti, kot stolp, ki ga je leta 1322 gradil Mertel iz Brežic,²¹⁹ ali stolp, ki ga je leta 1366 z ostalo posestjo dobil v fevd Konrad »Abrahamer« po svoji ženi kot njeno doto.²²⁰ Od

leta 1360 naprej se v virih omenja sin Henrika III. Viljem III. (1360–1395, † pred 25. XI. 1416),²²¹ ki se je tega leta poročil.²²² Ženino ime Katarina izvemo leta 1371, ko jima oglejski patriarh podeli vinsko desetino okoli Pišec.²²³ Zadnji omembi Henrika III. Rajhenburškega²²⁴ sta povezani z njegovo hčerko Katarino. Ta se je leta 1377 poročila s po imenu neznanim vitezom iz Rebrca (Rechberg)²²⁵ pri Železni Kapli in se je leta 1380 odpovedala v korist svojih bratov Nikolaja I. (1380–1412)²²⁶ in Viljema dediščini po pokojnem očetu Henriku.

Z naslednjo generacijo Šperenberških se spoznamo, ko edino leta 1373 omenjeni Hans potrdi, da je dobil od salzburskega nadškofa v fevd utrdbo Reštanj in da ne bo odtujil njej pripadajoče posesti.²²⁷ Kdo je imel v fevdu Reštanj od smrti Gotfrida Reštanjskega do te podelitve, ni znano. Listini sta pečatila salzburska ministeriala Hugo iz Goldegga in Ludvik Trauner, ker Hans ni imel pečata. To najbrž pomeni, da je šele pred kratkim postal polnolen. Najbrž je bil sin Rajnprehta II. Šperenberškega, saj je bil sin Viljema I. Viljem II. (1374–1382, ali še 1397 in 1403?).²²⁸ Viljem II. je prvič omenjen leta 1374, ko mu skupaj z materjo Klaro prodasta Gerloh in Grajf, brata iz freisinskega gradu v trgu Gutenwerd na Dolenjskem, kmetijo v Gradinju pri Kostanjevici na Krki.²²⁹ Glede na bivanje Viljema I. na gradu Klevevž je pomenljivo, da tudi njegovega sina srečamo v tem delu Dolenjske. Možnost za sklep, da je tudi Viljem II. živel na gradu Klevevž, nam omogoča listina iz leta 1378, v kateri Klara, vdova Viljema Šperenberškega, in Viljem, njen sin, prodasta grofoma Hermanu I. in Viljemu Čeljskima svojo tretjino gorskega sodstva v vinogradih okoli Klevevža za 10 mark starih oglejskih denaričev.²³⁰ Listino je pečatil Viljem in na

²¹⁴ Listina ddo. 1353, V. 18. (Weiss, *Das Städtewesen ... (Quellentheil)*, s. d.).

²¹⁵ Listina ddo. 1353, VIII. 5. (org. HHStA, *MOM*).

²¹⁶ Zanimiva je primerjava z dohodki osmih grajskih stražarjev, kar je isto število kot leta 1353, in vratarja v Brežicah po urbarju iz leta 1309 (Kos, M., *Urbarji*, str. 78): mesečno so dobili po dva mernika pšenice (kar je bilo 24 mernikov ali 4 modije letno – kastelan je dobil 50 modijev), v prvem letu službovanja še po en mernik pšenice na veliko noč in mihaelovo, vsako leto hleb kruha ob žetvi in za božič, enkrat na leto po dva mernika pšeničnega zdroba in 18 srebrnikov za obleko, na mihaelovo po pet ovac. Grajski vratar je prejemal približno za polovico več dohodkov kot stražar. Stražarji in vratar so smeli spiti skupno za pusta, na mihaelovo, martinovo in za božič vsakič idrjo grajskega vina, enkrat na leto pa so lahko zaklali še prašiča. Glede na to, da je bila ena muta približno enaka enemu modiju, so bili dohodki v pšenici sicer večji, vendar je odpadla vrsta drugih oblik dohodka. O omenjenih merah: Baravalle, *Zur Geschichte*, str. 31–39.

²¹⁷ Listina ddo. 1354, XI. 25. (org. HHStA, *MOM*, cf. tudi Kos, M., *Urbarji*, str. 118 in Lang, *Die Salzburger Leben*, II, št. 505–8).

²¹⁸ S tem imenom se ta stolp izrecno omenja v listini ddo. 1354, VI. 1. (Weiss, *Das Städtewesen ... (Quellentheil)*, s. d.).

²¹⁹ Listina ddo. 1322, IX. 24. (*RStzb* 3, št. 333).

²²⁰ Listina ddo. 1366, XII. 11., Lipnica (Weiss, *Das Städtewesen ... (Quellentheil)*, s. d.).

²²¹ Gl. op. 204.

²²² Listina ddo. 1360, V. 26. (*Inventar*, fol. 10v, Nr. 103).

²²³ Notarski zapis ddo. (1371), IX. 17., Soffumbergo (Oto-repec, *Gradivo*, št. 1284).

²²⁴ Listina ddo. 1377, III. 19. (*Inventar*, fol. 12, Nr. 116) in ddo. 1380, VI. 5. (*Inventar*, fol. 13v, Nr. 132).

²²⁵ O gradu Rebrca in Rebrških: Weiß, *Kärntner's Adel*, str. 128–129; Zahn - Siegenfeld, *Nachwort*, str. 99–100; Kohla - Moro, *Kärntner Burgenkunde*, 1, str. 268–270 in Kohla - Metnitz - Moro, *Kärntner Burgenkunde*, 2, str. 127.

²²⁶ O njem: Pirchegger, *Die Reichenburger*, str. 79; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 4–6 in str. 364–368, op. 28–47 in Koropec, *Brestanica*, str. 65 in str. 72, op. 24 (»Klavž II.«).

²²⁷ Listini ddo. 1373, V. 25., Salzburg (org. HHStA, *MOM*) in ddo. 1373, V. 25., Salzburg (org. HHStA, *MOM*).

²²⁸ O njem: Kos, D., *Vitez*, str. 378–379 (napake!).

²²⁹ Listina ddo. 1374, XII. 7. (*TKL* 1, št. 199).

²³⁰ Listina ddo. 1378, VII. 10./17. (org. ARS, AS 1063; *GZS*). Na listini se je ohranil poškodovani pečat Viljema II. Šperenberškega: opis pečata *GZS*: oblika: okrogel, premer = 24 mm; napis: »+ S. WILHALMI . . . BERGER; podoba: sestavljena shema z grbovnim ščitom, šlemom in šlemnim okrasom, grb v konicastem ščit: nespoznaven.

Slika 5: Listina ddo. 1353, VIII. 5., s katero Henrik III. in Viljem II. iz Rajhenburga, Volfel iz Kozjega, Gundaker iz Turna, Bertold, točaj iz Podčetrtka, Vulfing Vaist, Leo Fuler in Vulfing »de Haselpach« (iz Leskovca?) potrjujejo, da jim je salzburski nadškof Ortoľ podelil v fevd stolp v mestu Brežice (org. HHStA, fotografija: MOM). Na listini so ohranjeni pečati vseh izstaviteljev, prva dva sta pečata obeh Rajhenburških.

Klarino željo Niklajn II. Hmeljniški, ki je gotovo bil njen sorodnik. Viljem je v tem času gotovo še bil mladenič, saj dveh listin, ki ju je izdal pred svojim prvim ohranjenim pečatenjem, še ni pečatil sam. V teh dveh listinah iz let 1377 in 1378 naznanja, da mu je grof Majnhard VII. Goriški podelil v fevd posesti njegovega pokojnega tasta Rajmbera (II.) iz Ebersteina²³¹ in še posebej del gradu Eberstein na Koroškem, ki se imenuje »der Kürchhoff« oz. »der Chirchhoff«, pri čemer se v drugi listini izrecno omenja tudi njegova žena Ana, ter da bo grofu služil s tremi oboroženimi konjeniki.²³²

²³¹ O gradu Eberstein in Ebersteinskijh: Weiß, *Kärnten's Adel*, str. 56 in 179; Zahn - Siegenfeld, *Nachwort*, str. 156; FRA II/79, str. 82–83; Rainer, *Die Adelswappen*, str. 23–30; Kohla - Moro, *Kärntner Burgenkunde*, 1, str. 40–41 in Kohla - Metnitz - Moro, *Kärntner Burgenkunde*, 2, str. 20–22.

²³² Listini ddo. 1377, V. 31. (*MDC 10*, št. 831) in ddo. 1378, III. 20. (*MDC 10*, št. 844).

Zakaj je leta 1380 prišlo do spora med Viljemom Šperenberškim in Nikolajem Rajhenburškim, ne vemo, je pa prvi izdal drugemu listino, s katero mu je obljubil, da se mu ne bo maščeval, ker ga je imel v ječi.²³³ Kaže, da se na to pomiritev nanaša ena izmed točk reda za glavarstvo v Brežicah in Sevnici, ki ga je kmalu zatem v začetku leta 1381 na Ptuj izdal salzburski nadškof Pilgrim II.: »(18.) Ne dopusti naj se, da bi prišli iz (nadškofove) posesti ljudje, ki spadajo pod Reštanj in o katerih izjavlja Nikla Rajhenburški, da spadajo k posesti Šperenberškega. Ne dopusti naj se Niklu, da bi prišel do posesti. Tudi naj gre činž od njiv v nadškofovo kaščo.«²³⁴ To pomeni, da je bil leta 1373 Hansu Šperenberškemu podeljeni Reštanj zdaj v neposredni posesti salzburske nadškofije.

²³³ Listina ddo. 1380, V. 27. (*Inventar*, fol. 13v, Nr. 131).

²³⁴ Listina ddo. 1381, I. 7., Ptuj (org. HHStA, MOM, cf. prevod in kometar Kos, M., *Red* ter transkripcijo Weiss, *Das Städtewesen ... (Quellentext)*, s. d.).

Šperenberški, gotovo je mišljen Viljem, pa si je Reštanj prilastil in njegove podložnike predal, mor-da v zameno za zgoraj omenjeno ječo, Nikolaju Raj-henburškemu. Kaj je sestavljalo Viljemovo posest v salzburškem Posavju, izvemo iz zapisa iz leta 1382: gradišče Šperenberk s pripadajočim, kot so to imeli v posesti njegovi predniki in oče, in sicer 78 in pol kmetij v krajih okoli Brestanice ter posesti dveh vazalov Hanzla iz Šedema in Ulrika »*der Püttel*«. ²³⁵ Ali je bil pri zadnjih znanih omembah Viljem še živ, ni jasno. Najprej se leta 1397 omenja njegova druga žena Margareta (1397–1422), hči Ditrika III. Šumberškega, ²³⁶ ki je izdala listino, da je od brata Hansa I. prejela kot dediščino po materi in očetu posesti okoli Dobrniča, Mirne Peči in v Metliki. ²³⁷ Ker se v listini izrecno ne omenja Viljem Šperenberški, ki zato tudi listine ni pečatil, domnevam, da je bil v tem času že mrtev ali pa vsaj nekje v tujini. Tudi druga omemba v listini iz leta 1403, ko avstrijski vojvoda Leopold IV. Habsburški (1395–1411) razsoja v več sporih, ki so jih med seboj imeli Hans Šumberški in Tomaž Žumberški na eni ter Friderik II. Čreteški in Dipold Auersperški na drugi strani, ²³⁸ lahko pomeni, da je bil v tem času že pokojni. Omenjena je namreč zadeva, ko je bil Žumberški obtožen od Čreteškega glede škode, ki bi mu jo naj naredil (Viljem) Šperenberški na njegovem gradu Čretež. Vsekakor je bil pokojni leta 1413, ²³⁹ ko se njegova druga žena Margareta omenja kot žena Sigmunda Wolfsauvskega. ²⁴⁰

Zadnji Šperenberški je bil verjetno Jurij Reštanjski (1399–1414). Prvič se omenja leta 1399, ko proda salzburškemu nadškofu Gregorju (1396–1403) iz rodbine Ostroviških kmetijo in domec z vsem pripadajočim pri utrdbi Reštanj. ²⁴¹ Ker ni imel pečata in sta v njegovem imenu pečatila dva salzburška uradnika iz Lipnice, lahko sklepamo, da je bil še zelo mlad. Ob naslednji omembi leta 1402 se z njim omenja njegova mati Diemuta. Salzburškemu nadškofu sta zastavila kmetijo pod utrdbo Reštanj, le da je to pot za izstavitelja pečatil salzburški oficial na Ptujju. ²⁴² Ker sta bili imeni žena Viljema II. Šperenberškega Ana in Margareta, sklepam, da je bila tukaj omenjena Diemuta žena leta 1373 omenjene posestnika Reštanja Hansa Šperenberškega. Njegov domnevni sin Jurij je po njem dedoval grad

Reštanj in glede na to, da je bil Šperenberk samo gradišče, po svojem bivališču prevzel ime. Dodatna potrditev za ta sklep je dejstvo, da se v vseh navdbah izrecno imenuje kot »iz Reštanja«.

Zadnja omemba Jurija je leta 1414, ko proda salzburškemu nadškofu Eberhardu III. (1403/06–1427) iz rodbine Dobrnskih dve kmetiji pod utrdbo Reštanj. ²⁴³ Z Jurijem Reštanjskim je rodbina Tvaroško-Šperenberških izumrla. Njegov grad Reštanj se naslednjic omenja leta 1448 samo posredno z omembo oskrbnika iz Reštanja v urbarju gospodstva Sevnica. ²⁴⁴ Sicer pa se nato v drugi polovici 15. stoletja omenja večkrat in to izrecno kot posest salzburške nadškofije. ²⁴⁵ Rajhenburški so dobili grad Reštanj šele leta 1499, ko je Hans III. Rajhenburški dobil v doživljenjsko oskrbo utrdbo Sevnico s pripadajočim gospodstvom in kot njegov sestavni del grad Reštanj. ²⁴⁶ Gradišče Šperenberk je prišlo v posest Rajhenburških prej, saj se omenja že leta 1432 med salzburškimi fevdi Hansa I. Rajhenburškega. ²⁴⁷ Vendar ni ne v teh ne v nobenem drugem meni znanem viru omenjena kakršnakoli sorodstvena povezava izumrlih Tvaroško-Šperenberških z Rajhenburškimi, zato menim, da je to samo še dodatni dokaz, da rodbini nista bili istega porekla.

Generacija Rajhenburških, ki se je uveljavila v zadnji četrtini 14. stoletja, večinoma ni presešla obzorij svojih predhodnikov. Bistveno slabše kot potomce Henrika III., torej mlajšo vejo rodbine, poznamo potomce Friderika II., čeprav je ta veja rodbine imela dedno kastelanstvo na gradu Rajhenburg. Poleg obeh že omenjenih hčera Gertrude in Doroteje, je imel Friderik II. še štiri sinove in eno hčer. Najstarejši sin Friderik III. (1390–1408) se prvič omenja leta 1390, ko sprejme s svojimi brati in sestro v zastavo neznane posesti. ²⁴⁸ Bratje in sestra so neimenovani verjetno zato, ker so bili še mladoletni ali pa komaj polnoletni. Njihova imena izvemo iz listine iz leta 1394, ko je Margareta sklenila s svojimi brati Martinom (1394 – pred 27. III. 1405), Ahacom (1394 – pred 1. I. 1433) ²⁴⁹ in Gašperjem I. (1394–1419) pogodbo z neznanom vsebi-

²⁴³ Listina ddo. 1414, X. 1. (org. HHStA, MOM).

²⁴⁴ Kos, M., *Urbarji*, str. 129.

²⁴⁵ Npr. listine ddo. 1461, I. 21., Salzburg (org. HHStA, MOM), 1461, I. 21., Salzburg (org. HHStA, MOM) in 1461, VIII. 6. (org. HHStA, MOM), ko je bila posest salzburške nadškofije na Štajerskem za 14 let zastavljena salzburškemu stolnemu kapitlju, ali pa listina ddo. 1491, XI. 7., Bratislava (Schwind - Dopsch, A., *Ausgewählte Urkunden*, št. 229): bratislavka mirovna pogodba, s katero se konča vojna cesarja Friderika III. in njegovega sina Maksimiljana I. z Ogrsko.

²⁴⁶ Listina 1499, VII. 9., Salzburg (org. HHStA, MOM).

²⁴⁷ Fevdni zapis ddo. 1432, ok. XII. 25., Ptuj (Lang, *Die Salzburger Leben*, II, št. 406–10).

²⁴⁸ Listina da. 1390 (*Inventar*).

²⁴⁹ O njem: Koropec, *Brestanica*, str. 50–51, 62 in 72, op. 28.

²³⁵ Fevdni zapis ddo. 1382, ok. X. 18. (Lang, *Die Salzburger Leben*, III, št. 98).

²³⁶ O gradu in gospodstvu Šumberk ter Šumberških: Zahn - Siegenfeld, *Nachwort*, str. 9; Kos, M., *Gradivo*, II, str. 629–631; Smole, *Graščine*, str. 495; Stopar, *Grajske stavbe*, 14, str. 110–115 in Kos, D., *Vitez*, str. 232–235.

²³⁷ Listina ddo. 1397, X. 11. (org. ARS, AS 1063; GZS).

²³⁸ Listina ddo. 1403, IV. 26., Gradec (*TKL 2*, št. 11).

²³⁹ Listina ddo. 1413, XI. 11. (*TKL 2*, št. 45).

²⁴⁰ V meni poznanih virih se zadnjič omenja kot Sigmundova žena v listini ddo. 1422, IX. 6. (*TKL 2*, št. 79).

²⁴¹ Listina ddo. 1399, VI. 15. (org. HHStA, MOM).

²⁴² Listina ddo. 1402, V. 26. (org. HHStA, MOM).

no.²⁵⁰ Zelo verjetna vsebina te pogodbe je bil dogovor zdaj polnoletne in za možitev primerne Margarete o delitvi dediščine po starših. Ker v tej listini ni naveden najstarejši brat Friderik III., je zelo verjetno, da so bili v njej navedeni otroci Friderika II. njegovi polsestra in polbratje in so si delili dediščino po svoji materi. Friderik III. je bil kot najstarejši gotovo kastelan Rajhenburga, vendar se omenja samo še leta 1408, ko je sklenil po vsebini neznano poravnavo s (pol)bratom Ahacem in Gašperjem.²⁵¹ Glede na to, da se kasneje ne omenjajo njegovi potomci, lahko sklepamo, da je bila ta poravnava gotovo povezana s prenosom kastelanstva na (pol)brata. V listini iz leta 1408 ni omenjen Martin, ker je pred tem že umrl. Kaže, da je bil vsaj leta 1400 v službi grofa Hermana II. Celjskega.²⁵² Leta 1405 je bil že pokojni, ko je njegov sin Mihael I. po prezentaciji konjiškega župnika Petra postal duhovnik podružnične cerkve sv. Nikolaja v Koritnem pri Konjicah.²⁵³ Mihael je bil leta 1413 župnik v Slivnici pri Mariboru.²⁵⁴ Tudi o Gašperju ne vemo več kot to, da je salzburskemu nadškofu Eberhardu III. prodal leta 1416 in leta 1419 svojo fevdno posest pri Reštanju z vsemi podložniki.²⁵⁵

Najdlje je v tej generaciji starejše veje rodbine Rajhenburških živel Ahac. Leta 1404 mu je Jošt Raumschüssel prodal šest kmetij v Brezju pri Mariboru.²⁵⁶ Na listini iz leta 1411, s katero je Herman III. Turner potrdil, da si je od svoje žene Kunigunde sposodil 1500 funtov dunajskih denaričev, se je ohranil njegov pečat.²⁵⁷ Za istega izstavitelja, ki je bil takrat kastelan Podsrede, je Ahac pečatil tudi leta 1420, ko je prodal pleterskim kartuzijanom posest pri Šentjerneju na Dolenjskem.²⁵⁸ Prav tako je leta 1413 pečatil listino sorodnikov Hansa I.²⁵⁹ in Jurija I. (1413 – po 25. XII. 1453)²⁶⁰ iz mlajše veje Rajhenburških, ki sta prodala avgu-

štincem iz Dobrle vasi na Koroškem za 391 funtov dobrih dunajskih denaričev posestva okoli Maribora in Lučan ter na Pohorju.²⁶¹ Ahac, ki je bil kot najstarejši svoje veje rodbine po smrti Friderika III. kastelan Rajhenburga, je verjetno še za nadškofa Eberharda III. postavil vprašanje o naravi svoje službe. Verjetno je bil povod za takšno vprašanje Ahačeva želja, da bi po svoji smrti preprečil prepire v rodbini. Na sodnem zboru leta 1427 v Brežicah, ki mu je predsedoval Sigmund I. Dobrnski, sicer glavar v Brežicah in brat nadškofa Eberharda III., mu je bilo odgovorjeno, da »omenjeni grad ni fevd, temveč lastnina salzburskega nadškofa«.²⁶² Tudi zato kastelanstvo ni navedeno med fevdi, ki mu jih je podelil salzburski nadškof Eberhard IV. (1427–1429): stolp v Brežicah, dvor »Pawmgartenperg« in skupno v 38 krajih 77 in pol kmetij, 38 domceev, 38 veder gornine, 3 vinograde, nekaj njiv, travnikov, gozdov in 5 mlinov.²⁶³ Za srednji vek neobičajno natančno lahko ugotovimo tudi datum Ahačeve smrti: kot posestnik stolpa v Brežicah je omenjen v fevdni podelitvi na Ptuj še konec leta 1432, v fevdni podelitvi prav tako na Ptuj prvega dne leta 1433 pa je omenjen že kot pokojni.²⁶⁴

Senior mlajše veje rodbine Viljem III. se po očetovi smrti kot živ omenja samo še trikrat. Prvič leta 1382 v Salzburgu, ko je kot poveljnik desetih vitezov, med njimi je bil tudi Herand Pesniški, stopil v najemniško službo salzburskega nadškofa v vojni proti Bavarski.²⁶⁵ Naslednjič se omenja leta 1388, ko mu je mestni pisar v Kostanjevici Andrej prodal hišo.²⁶⁶ Zadnjič se kot živ omenja v listini dominikanskega priorja na Ptuj Ditrka iz Dunaja, ki mu je potrdil, da je dobil (dohodek) 81 (mark ali funtov) dunajskih denaričev. Prior se je zato obvezal, da bo samostan vzdrževal večno luč pred oltarjem Vseh svetih v župnijski cerkvi (na Ptuj), za večno dnevno mašo, za dva večna aniverzarija v tednu po svečnici, zvečer dveh sledečih dni s peto vigilijo in devetimi svečami, kot tudi zjutraj z eno peto zadušnico in devet maš. Izstavitelj bo prosil za duše omenjenega gospoda Viljema Rajhenburškega, njegove žene Katarine in njenih prednikov. Za aniverzarij bo dal izstavitelj desetim duhovnikom po 12 denaričev. V primeru zamujanja pri opravljanju dolžnosti naj gre izplačani denar v dobro ubogih

²⁵⁰ Listina da. 1394 (prp. StLA št. 3823b).

²⁵¹ Listina da. 1408 (prp. StLA št. 4363c).

²⁵² Listina da. 1400 (Bizjak, *Gallenberški listinski arhiv*, str. 276, priloga [59]).

²⁵³ Notarski zapis ddo. 1405, III. 27., Videm (Otošec, *Gradio*, št. 1444): »Martinus condam Michaelis de Reychenburg« je očitna pomota.

²⁵⁴ Listini ddo. 1413, III. 26. (org. StLA št. 4520a) in ddo. 1413, IX. 18. (org. StLA št. 4535a): citirano po Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 423, op. 374.

²⁵⁵ Listini ddo. ddo. 1416, V. 22., Salzburg (Lang, *Die Salzburger Leben*, II, št. 406–9) in 1419, III. 23., Salzburg (org. HHStA, *MOM*).

²⁵⁶ Listina da. 1404 (prp. StLA št. 4155b).

²⁵⁷ Listina ddo. 1411, VI. 3. (org. ARS, AS 1063; GZS). Opis pečata GZS: oblika: okrogel, premer = 30 mm, napis: gotska minuskula »+ s . achac reichenburgers«; grb: v desno pobočje vzpenjajoči se volk.

²⁵⁸ Listina ddo. 1420, IX. 29. (Komatar, *Ein Cartular*, str. 46–47, št. 32), cf. Mlinarič, *Kartuzija Pleterje*, str. 155 in 287.

²⁵⁹ Gl. op. 7.

²⁶⁰ O njem: Pirchegger, *Die Reichenburger*, str. 79; Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 6 in 367 op. 41–46 ter 30 in str. 388–389, op. 174–178 in Koropec, *Brestanica*, str. 65 in 72, op. 35 (»Jurij II. 1414« in »Jurij III. 1443–1459«).

²⁶¹ Listina ddo. 1413, XII. 12. (Schroll, *Urkunden-Regesten*, št. 46).

²⁶² Fevdni zapis da. 1427, Brežice (Lang, *Die Salzburger Leben*, III, št. 87–2).

²⁶³ Fevdni zapis da. (1427/29) (Lang, *Die Salzburger Leben*, III, št. 87–1); cf.: Koropec, *Brestanica*, str. 50–51.

²⁶⁴ Fevdni zapis ddo. 1432, ok. XII. 25., Ptuj (Lang, *Die Salzburger Leben*, I, št. 143–2) in ddo. 1433, I. 1., Ptuj (Lang, *Die Salzburger Leben*, I, št. 189–2).

²⁶⁵ Listina ddo. 1382, VI. 30., Salzburg (org. HHStA, *MOM*), cf. Klein, *Das salzburgische Söldnerbeer*, str. 147. O tej vojni: Klein, *Das salzburgische Söldnerbeer*, str. 111–114.

²⁶⁶ Listina da. 1388 (prp. StLA št. 3631b).

ljudi v ptujskem špitalu.²⁶⁷ Ni znano, zakaj je Viljem za ustanovitev aniverzarija izbral prav dominikanski samostan in župnijsko cerkev na Ptujju. Zelo verjetno je, da je na Ptujju živel ali bil kako drugače tesno povezan s Ptujem in da si je zato izbral ptujske cerkvene ustanove za ohranjanje spomina nase in morda tudi kot kraj pokopa.

K mlajši veji rodbine je spadal tudi Anton Rajhenburški (1382 – pred 15. III. 1400),²⁶⁸ ki je bil najverjetneje sin Viljema II. Prvič je omenjen leta 1382 v Salzburgu kot eden od vitezov, ki so sprejeli plačilo za leto služenja na dvoru salzburskega nadškofa.²⁶⁹ Ker je v listini naveden na zadnjem mestu, je bil gotovo še mlad. Zanimivo je tudi, da sta bila dva njegova tovariša iz Češke. Kdaj se je Anton vrnil v Posavje, ne vemo, a zagotovo je bil tukaj leta 1396, ko sta mu Hans in Erhard Kozjanska prodala vas »Sibot«,²⁷⁰ in leta 1398, ko mu je mestni sodnik v Kostanjevici Fridl prav tam prodal hišo.²⁷¹ Leta 1398 se je poročil s Katarino (1398–1428, † pred 1436; pok. minoriti Celje)²⁷² iz po gradu Rifnik pri Šentjurju imenovane veje rodbine vitezov Rogoških, kasneje žovneško-celjskih kastelanov gradov Lemberg (v srednjem veku *Lengenber*) pri Poljčanah, Rogatec in Žovnek. Zakon ni trajal dolgo, saj je že v začetku leta 1400 Katarina kot vdova dobila od avstrijskega vojvode Viljema Habsburškega (1395–1406) fevde pokojnega Antona.²⁷³ Skrbnik njunega sina Viljema IV. (1401–1439)²⁷⁴ je bil leta 1401 Nikolaj I. Rajhenburški, mlajši sin Henrika III. Ta je imel najverjetneje iz zakona z drugo ženo Katarino

(1414)²⁷⁵ še enega sina Nikolaja II., ki pa je bil duhovnik in leta 1404 pretendent za podružnično cerkev sv. Jurija v Čatežu.²⁷⁶

Nikolaj I. je osrednja osebnost te generacije Rajhenburških. S poroko leta 1384 z Diemuto,²⁷⁷ hčerko Jurija Kozjanskega (1357–1384),²⁷⁸ ter posledično pridobitvijo gradu Kozje je utemeljitelj družbenega vzpona svoje rodbine. Kako in zakaj so Kozjanski izgubili domači grad, ni znano, je pa dejstvo, da se člani rodbine od Jurija naprej skoraj brez izjeme imenujejo kot »Kozjanski« in kot »iz Kozjega«. To običajno pomeni, da ne živijo na gradu, po katerem se sicer imenujejo. Najverjetneje je šlo za zastavo gradu za doto Jurijeve hčerke Diemute, ki je Kozjanski najbrž nikoli niso uspeli odrešiti.²⁷⁹ Leta 1390 je Nikolaj v Brežicah pečatil listino svojega sorodnika Ulrika Kozjanskega, ko je ta salzburskemu nadškofu prodal pravice nad mlinom pri Brežicah.²⁸⁰ V Brežicah je Nikolaj v tem času imel stolp,²⁸¹ kar pa gotovo ni bila njegova dediščina po očetu Henriku in stricu Viljemu, ki sta bila leta 1353 kot člana grajske posadke sopoestnika stolpa pri Zgornjih vratih. Kot je razvidno iz listine iz leta 1406, je imel ta stolp v zastavi od rodbine »*Schiltern*«. ²⁸² Takrat mu je bil stolp odzvet, ker v njem ni vzdrževal stalne posadke in ga ustrezno vzdrževal.

Po smrti prve žene Diemute, se je leta 1391 Nikolaj poročil z Adelhajdo,²⁸³ ki je verjetno bila hči Hansa (I.) Grasla (1369–1376, † verjetno pred 11. XII. 1387/gotovo pred 2. IV. 1391)²⁸⁴ in vdova Ulrika iz Marenberka. Grasli so sicer imeli posesti

²⁶⁷ Listina ddo. 1395, XII. 3. (Stadl, *Hellglänzender Ehrenspiegel*, IV, str. 306–308).

²⁶⁸ O njem: Koropec, *Brestanica*, str. 65 in 72, op. 32 (»1396–1417«).

²⁶⁹ Listina ddo. 1382, XII. 10., Salzburg (org. HHStA, MOM), cf. Klein, *Das salzburgische Söldnerheer*, str. 147 in 151.

²⁷⁰ Listina da. 1396 (prp. StLA št. 3878).

²⁷¹ Listina ddo. 1398, V. (*Inventar*, fol. 8v, Nr. 82).

²⁷² O njej: Luschin von Ebengreuth, *Die Reichenecker*, str. 83–84 in 87 (genealoška preglednica). Umrla je pred omembo v *Celjski fevdni knjigi*, ki je datirana z letnico 1436 (prp. Josip Mravljak po prp. v StLA, fol. 114A–115A v Pokrajinskem arhivu Maribor, PAM/1529, škatla 4). Da je bila pokopana pri celjskih minoritih, izhaja iz listine ddo. 1463, IX. 30., Wiener Neustadt (Weiss, *Das Städtewesen ... (Quellentheil)*, s. d.). O gradu in gospostvu Rifnik in Rifniških: Luschin von Ebengreuth, *Die Reichenecker*, Pirchegger, *Die Grafen*, str. 174–176; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 231; Blaznik, *Historična topografija*, 2, str. 227–229; Stopar, *Grajske stavbe*, 5, str. 106–110 in Kos, D., *Vitez*, str. 364–365.

²⁷³ Listina ddo. 1400, marec 15., Dunaj (*Inventar*, fol. 9v, Nr. 91).

²⁷⁴ V listini ddo. 1417, VI. 20. (Weiss, *Das Städtewesen ... (Quellentheil)*, s. d.) svoje matere, ki ustanavlja aniverzarij pri minorih v Celju, se ne omenja izrecno kot pokojni. Kot polnoleten se omenja v fevdnem zapisku da. 1418 (*Krška fevdna knjiga* 1, fol. 87): »Viljem Rajhenburški je sprejel namesto svoje matere Katarine, hčerke gospoda Merta Rifniškega, vdove pokojnega Petra Fürstenfelderja, ...«. O njem: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 7–8 in 369, op. 49 (napaka: »dva Viljema, prvi †1417 in drugi †1439«) in Koropec, *Brestanica*, str. 65 in 72, op. 37 (»1414–1439«).

²⁷⁵ Listina da. 1414 (prp. StLA št. 4560c).

²⁷⁶ Listina ddo. 1404, VII. 30., Laško (org. ARS, AS 1063, citirano po Kos, D., *Vitez*, str. 258, op. 45).

²⁷⁷ O njej in dedovanju gradu Kozje: Stadl, *Hellglänzender Ehrenspiegel*, I, str. 322 ter isti, *Hellglänzender Ehrenspiegel*, IV, str. 292–293 in 296; cf.: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 4–5 in str. 364, op. 29–33.

²⁷⁸ O njem: Schmölzer, *Die Adelswappen*, str. [39] in Kos, D., *Vitez*, str. 302.

²⁷⁹ Schäffer ne omenja fevdnega zapisa ddo. 1446, X. 30., Pilštajn (*Krška fevdna knjiga* 1, fol. 48'), ko je Koloman Kozjanski prosil za podelitev gradu Kozje v fevd in je bil zavrnjen, ker je bil grad zastavljen. Takoj za tem je na isti strani fevdni zapis o tem, da je Hans I. Rajhenburški sprejel svoje fevde, vendar brez izrecne omembe gradu Kozje.

²⁸⁰ Listina ddo. 1390, XI. 7., Brežice (org. HHStA, MOM).

²⁸¹ V listinah ddo. 1391, X. 21. (*Inventar*, fol. 7v, Nr. 69) in ddo. 1398, XII. 4. (*Inventar*, fol. 6, Nr. 58) je Nikolaj omenjen kot posestnik stolpa v Brežicah.

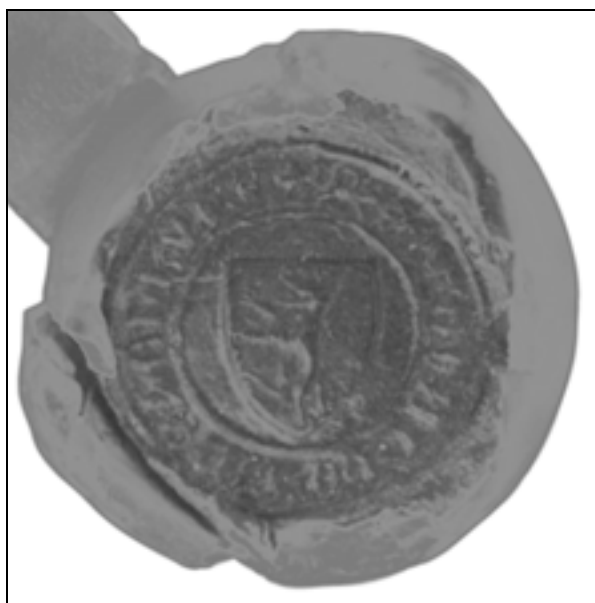
²⁸² Listina ddo. 1406, XI. 13., Salzburg (Lang, *Die Salzburger Lehen*, I, št. 143–1).

²⁸³ O njej: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 5 in 365, op. 34.

²⁸⁴ O njem: Schmölzer, *Die Adelswappen*, str. [98]. O Graslih: Zahn - Siegenfeld, *Nachwort*, str. 20; Pajek, *Zgodovina*, str. 19–24 in 30–37; Starzer, *Die landesfürstlichen Lehen*, str. 225–226/57–58; Lang, *Die Lehen*, str. 107; Lang, *Die Salzburger Lehen*, I, str. 187–188; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, s. v.; Schmölzer, *Die Adelswappen*, str. [98]–[100]; Richter, *Graslova ustanova*, str. 64–70 in Schäffer, *Hundegebell*, str. 27–33.

na Štajerskem okoli Poljčan in na Dravskem polju, v tem času paso bili povezani tudi z grofi Celjskimi. Morda je prav sorodstvo z Grasli botrovalo temu, da je Nikolaj leta 1395 pečatil listino (gl. sliko 6) Leopolda VII. Konjiškega za kartuzijo Žiče.²⁸⁵ Toda tudi druga žena ga ni preživela in Nikolaj se je neznano kdaj poročil še s Katarino,²⁸⁶ hčerko Friderika Sturma.²⁸⁷ Nikolajev večji družbeni ugled je pripeljal do pridobivanja posesti v kranjskem delu Posavja okoli Krškega ter v štajerskem Podravju okoli Vuzenice in Majšperka.²⁸⁸

Verjetno najpomembnejši korak za nadaljnji razvoj Rajhenburških je bil Nikolajev sprejem službe oskrbnika gradu Konjice.²⁸⁹ Ta je bil od leta 1399 v

Slika 6: Pečat Nikolaja I. Rajhenburškega na listini ddo. 1395, IV. 4. (org. StLA št. 3841a, fotografija: StLA).

²⁸⁵ Listina ddo. 1395, IV. 4. (org. StLA št. 3841a). Opis pečatov ohranjenih na tej listini Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 360–361, op. 11 in tukaj priložena fotografija (slika 6) ter listini ddo. 1412, VI. 16. (TKL 2, št. 42) TKL 2, str. 102 (opis) in str. 657, št. 111 (fotografija): oblika: okrogel, napis: »+ S • NICOLAI • [...]JENBVRG«, podoba: v konicastem ščitu na heraldično desno obrnjeni stoječi volk s krono.

²⁸⁶ O njej: Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 5 in 365, op. 35 ter 6 in 367, op. 46.

²⁸⁷ O Sturmih in Sturmovcih: Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 174 in Schmölzer, *Die Adelswappen*, str. [75].

²⁸⁸ Listina ddo. 1391, X. 21. (*Inventar*, fol. 7v, Nr. 69), ddo. 1398, XII. 24. (*Inventar*, fol. 6, Nr. 58) in ddo. 1400, I. 6. (*Inventar*, fol. 6v, Nr. 59).

²⁸⁹ O gradu, gospostvu in trgu Konjice: Mell - Thiel, *Die Urbare*, str. 94–96; Stegenssek, *Konjiška dekanija*, str. 55–71; Kos, F., *Doneski*, str. 75–78; Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 138–142; Koropec, *Srednjeveško konjiško gospostvo*; Stopar, *Grad Slovenske Konjice*; Blaznik, *Historična topografija*, 1, str. 350–357; Stopar, *Grajske stavbe*, 2, str. 61–67; Koropec, *Svetna zemljiška gospostva*, str. 98–135 in Kos, D., *Vitez*, str. 298–300.

posesti mogočnih gospodov Wallseejskih. Kdaj točno je Nikolaj sprejel to službo, ni znano, saj se kot oskrbnik v Konjicah omenja šele v listini iz leta 1430.²⁹⁰ Verjetno je bil prav Nikolaj neimenovani wallseejski oskrbnik v Konjicah, ki je zelo agresivno sodeloval v začetni fazi t. i. wallseejske faje v letih 1411–1417 med Rajnprehtom II. Wallseejskim in avstrijskim vojvodom Ernestom Habsburškim (1402–1424).²⁹¹ Nikolajev sin Hans I. bo v službi Wallseejskih krepko presešel okvir lokalne zgodovine Posavja. In ne nazadnje: Hansov najstarejši sin Rajnpreht I., najbolj znani pripadnik rodbine, gotovo ni slučajno ob krstu dobil ime očetovega gospoda Rajprehta IV. Wallseejskega. Kaže pa, da Nikolaj ni do smrti opravljal službe oskrbnika v Konjicah, saj se v svojih zadnjih omembah leta 1412 ne omenja s tem nazivom.²⁹² Po tem letu se Nikolaj več ne omenja kot živ in ko naslednje leto izdata njegova starejša sinova Hans I. in Jurij I. listino samostojno,²⁹³ je bil gotovo že pokojni.

Uporabljene kratice (kadar obstaja več objav vira, navajam samo zadnjo ali najboljšo)

ADB = *Allgemeine Deutsche Biographie* 1–45. Leipzig: Duncker & Humblot, 1875–1912

BfH = *Blätter für Heimatkunde*, Graz 1923–

BKStGQ = *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen*, 1–32, Graz 1864–1902/03, nadaljevanje kot

BESTG = *Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichte*, N. F. 1 (33)–9 (41), Graz 1903–1918 in nadaljevanje kot BESTGQ = *Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen*, N. F. 10 (42)–17 (49), Graz 1931–1970

CeKL 1 = gl. Objavljeni viri in literatura

CNA 1 = gl. Objavljeni viri in literatura

ČZN = *Casopis za zgodovino in narodopisje*, 1–35, Maribor 1904–1940 in (n. v.) 1(36)–, Maribor 1965–;

FRA = *Fontes rerum Austriacarum I. Scriptores oz. II. Diplomataria et acta* = Objavljeni viri in literatura

GZL = gl. Objavljeni viri in literatura

GZM = gl. Objavljeni viri in literatura

²⁹⁰ Listina ddo. 1430, XI. 22., Purgstall (org. HHStA, citirano po Schäffer, *Reinprecht von Reichenburg*, str. 366, op. 40): Hans Rajhenburški, tudi v imenu bratov Jurija in Mihaela, se poravnava z Rajnprehtom IV. Wallseejskim tudi glede zastalega plačila za grajsko stražo in škodo, ki jo je imel njegov oče Nikolaj kot oskrbnik v Konjicah.

²⁹¹ Zapis da. (ok. 1413) (in ne 1411, org. HHStA, prp. StLA št. 4479a, citirano po Doblinger, *Die Herren von Walsee*, str. 414–415). O poteku faje: Doblinger, *Die Herren von Walsee*, str. 408–424.

²⁹² Listine ddo. 1412, I. 3., Pazin (Kumar, *Geschichte*, 1, str. 158, št. XLVII (»januar 2.«)), ddo. 1412, VI. 16. (TKL 2, št. 42) in ddo. 1412, VII. 17. (*Inventar*, fol. 13v, Nr. 130).

²⁹³ Gl. op. 261.

GZS = Božo Otorepec, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1246–1500*. tipkopis na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani

GZS 1–6 = gl. Objavljeni viri in literatura

HHStA = Österreichische Staatsarchiv / Avstrijski državni arhiv, Wien / Dunaj, Haus-, Hof- und Staatsarchiv

MGH = gl. Objavljeni viri in literatura

MGSLK = *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, Salzburg 1860/61–;

MHK = *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain*, 1–23, Laibach 1846–1868

MHVSt = *Mittheilungen des Historischen Vereins für Steiermark*, 1–50, Graz 1850–1902

MIÖG = *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 1-, Wien 1880–

MMK = *Mitteilungen des Musealvereines für Krain*, 1–20, Laibach 1866 in 1889–1907

MOM = gl. Objavljeni viri in literatura

NDB = *Neue Deutsche Biographie* 1-. Berlin: Duncker & Humblot, 1953–

org. = originalna listina

PAM = Pokrajinski arhiv v Mariboru

pok. = pokopan/-a

prp. = prepis listine

QuVVSt = *Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark* 1–4, Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1914–1958 nadaljevanje kot

QugLSt = *Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark* 6-, Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1976–

RHSt = gl. Objavljeni viri in literatura

RSIzb = gl. Objavljeni viri in literatura

SAZU = Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

s. d. = sub dato

SHS = *Studia Historica Slovenica*, 1-, Maribor 2001–;

s. v. = sub voce

TKL = gl. Objavljeni viri in literatura

UBS = gl. Objavljeni viri in literatura

UBSt = gl. Objavljeni viri in literatura

URBK = gl. Objavljeni viri in literatura

VHLSt = *Veröffentlichungen der Historischen Landeskommission oz. Veröffentlichungen der Historischen Landeskommission für Steiermark*, 1-, Graz 1896–

VStLA = *Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchiv* 1-, Graz 1959–

ZČ = *Zgodovinski časopis*, 1-, Ljubljana 1947–

ZHVSt = *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 1-, Graz 1903–

ZRC SAZU = Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1063 – Zbirka listin (1063–1868).

GZS = Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1246–1500*. Tipkopis na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani.

KLA – Kärntner Landesarchiv

Krška fevdna knjiga 1. Hs. 2/9.

MOM = *Monasterium.Net. Evropski virtualni arhiv listin*: <http://www.monasterium.net>.

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv

Inventar Kristofa II. Rajhenburškega (*»Inventarium 590. No. 2 1/2«*). 1542/49, prp. konec 16.-začetek 17. st., Altes Landrechts, Schubert 983, Heft 7.

Stadl, Franz Leopold von: *Hellglänzender Ehrenspiegel des Herzogthumb Steyer I*. 1731ff. StLA, Ms. 28/1 (nekoč Hs. 286/1).

Stadl, Franz Leopold von: *Hellglänzender Ehrenspiegel des Herzogthumb Steyer IV*. 1731ff. StLA, Ms. 28/4 (nekoč Hs. 286/4).

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Allmer, Norbert: *Pfarrkirche St. Martin in Riegersburg*. Christliche Kunststätten Österreichs 485. Salzburg: Verl. St. Peter, 2008.

Ankershofen, Gottlieb von: *Urkunden-Regesten zur Geschichte Kärntens*. Von 1231–1269. *AÖG*, 32, 1865, str. 157–336.

Attwood, Philip: *Italian Medals c. 1530–1600 in British Public Collections 1. Text*. London: British Museum Press, 2003.

Attwood, Philip: *Italian Medals c. 1530–1600 in British Public Collections 2. Plates*. London: British Museum Press, 2003.

Baraga, France: Listina iz leta 1154/55 s prvo omembo kraja Sv. Rupert ob Savi. *Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se župnija Videm* (ur. Alenka Černelič Krošelj – Mitja Markovič). Videm-Krško: Župnija – Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2007, str. 16–21.

Baravalle, Robert: Zur Geschichte des Grazer Mases I. *ZHVSt*, 29, 1935, str. 9–98.

Becker, Rotraud: Madruzzo, Cristoforo. *Dizionario Biografico degli Italiani* 67, Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2007, dostopno na: http://www.treccani.it/enciclopedia/cristoforo-madruzzo_%28Dizionario-Biografico%29/.

- Benedik, Metod: Krško in okolica v cerkveno-upravnem pogledu. *Krško skozi čas: 1477–1977: zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine - Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 153–164.
- Bianchi, Joseph: *Thesaurus ecclesiae Aquilejensis: opus saeculi 14. quod cum ad archiepiscopalem sedem nuper restitutam Zacharias Bricito primum accederet typis Mandari jussit civitas Utini*. Utini: Typogr. archiep. Trombetti-Murero, 1847.
- Bitschnau, Martin: *Burg und Adel in Tirol zwischen 1050 und 1300: Grundlagen zu ihrer Erforschung*. Mitteilungen der Kommission für Burgenforschung und Mittelalter-Archäologie: Sonderband 1 = Sitzungsberichte der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse 403. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1983.
- Bizjak, Matjaž: Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija, ZČ, 65, št. 3–4, 2011, str. 248–291 + priloga (genealoška tabela).
- Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est: gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospojev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 2. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 1: (A–M)*. Historična topografija Slovenije II. Maribor: Obzorja, 1986.
- Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 2: (N–Ž)*. Historična topografija Slovenije II. Maribor: Obzorja, 1988.
- Blaznik, Pavle: *Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenske posesti*. Razprave I. razreda SAZU IV/6. Ljubljana: SAZU, 1958.
- Bourcy, Hans von: Eine kurze Familienchronik der Schärffenberg und Salburg. *Monatsblatt »Adler«*, X/25–26, 1928, str. 297–305.
- Bucelin, Gabriel: *Germaniae topo-chrono-stemmatographia sacra et profana III*. Francofurti Ad Mœnum: Sumptibus Christiani Balthasaris Kühnen, 1672.
- Bučar, Franjo: Računi o dohodcima i troškovima za hrvatsku protestantsku tiskaru u Urachu-Tübingenu u godinama 1563. do 1564. *Viestnik Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu*, 9–10, 1941, str. 176–188.
- CeKL 1 = Dušan Kos, *Celjska knjiga listin I.: Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341*. Ljubljana: ZRC SAZU – Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1996.
- Cevc, Emilijan: Kulturni spomeniki v Krškem in bližnji okolici. *Krško skozi čas: 1477–1977: zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine - Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 165–196.
- Cevc, Emilijan: *Poznogotska plastika na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.
- Cevc, Emilijan: *Srednjeveška plastika na Slovenskem. Od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1963.
- Chmel, Joseph: *Geschichte Kaiser Friedrich IV. und seines Sohnes Maximilian I. 1. Geschichte K. Friedrichs IV. vor seiner Königswahl*. Hamburg: Friedrich Perthes, 1840.
- Christian, Gert - Hebert, Bernhard - Kaindl, Heimo - Ruhri, Alois - Zechner, Markus: *Schloß Seggau. Ergebnisse des interdisziplinären Forschungsprojektes zu Baualter, Geschichte, Wirtschaft und Kunst der steirischen Bischofsburg. Schloss Seggau: Geschichte, Architektur und Kunst der steirischen Bischofsburg: Bischof Johann Weber zum 70. Geburtstag gewidmet* (ur. Heimo Kaindl - Hans Ranz - Leopold Städler - Karl Steiner). Graz: Diözesanmuseum, 1997, str. 47–214.
- CNA 1 = Koch, Bernhard: *Corpus nummorum Austriacorum 1: Mittelalter*. Wien: Kunsthistorisches Museum, Bundessammlung von Medaillen, Münzen und Geldzeichen, 1994.
- Curk, Jože: *Brestanica. Gradbeno-zgodovinski oris. Brestanica: zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 107–141.
- Curk, Jože: Brežice, gradbena zgodovina gradu in mesta. *ČZN*, (n. v.) 17 (52), št. 2, 1981, str. 228–251.
- Curk, Jože: Mali grad na Ptujju. *Ptujski zbornik 6/1* (ur. Bojan Terbuc et al.). Ptuj: Zgodovinsko društvo, 1996, str. 441–461.
- Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs: Steiermark (ohne Graz)* (ed. Kurt Woisetschläger - Peter Krenn). Wien 1982.
- Doblinger, Max: Die Herren von Walsee. Ein Beitrag zur österreichischen Adelsgeschichte. *AÖG*, 95, 1906, str. 237–578.
- Dolinar, France M.: Vpetost župnije Brežice v cerkveno upravo oglejskega patriarhata. *Župnija Sv. Lovrenca v Brežicah: ob 220-letnici župnijske cerkve* (ur. Jože Škofljanec). Brežiške študije 1. Brežice: Župnijski urad, 2003, str. 91–100.
- Dopsch, Heinz: Der Ort, seine Herren und das Gericht Bergheim im Mittelalter (ca. 600–1550). *Bergheim. Geschichte und Gegenwart* (ur. Monika Brunner-Gaurek). Bergheim: Gemeinde Bergheim, 2009, str. 60–93.
- Dopsch, Heinz: VII. Salzburg im Hochmittelalter. *Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1* (ur. Heinz Dopsch - Hans Spatzenegger). Salzburg: Anton Pustet, 1983, str. 229–418.
- Drexel, Margarete: Die obersten landesfürstlichen Amtsträger in der Steiermark unter Maximilian I. (1493–1519). *ZHVS*, 86, 1995, str. 111–155.

- Ebner, Herwig: *Burgen und Schlösser in der Steiermark 3. Graz, Leibnitz, West-Steiermark*. Wien: Birken, 1981².
- FRA II/35 = Zahn, Joseph von: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich II. Urkunden 1300–1364*. FRA II/35. Wien: Gerold, 1871.
- FRA II/79 = Lang, Alois - Metnitz, Gustav Adolf von: *Die Salzburger Lehen in Kärnten bis 1520*. FRA II/79. Graz - Wien - Köln: Böhlau, 1971.
- Freed, John B.: German Source Collection. The Archdiocese of Salzburg as a Case Study. *Medieval Women and the Sources of Medieval History* (ur. J. T. Rosenthal). Athens - London: University of Georgia Press, 1990, str. 80–121.
- Freed, John B.: *Noble Bondsmen: Ministerial Marriages in the Archdiocese of Salzburg, 1100–1343*. Ithaca - London: Cornell University Press, 1995.
- Freed, John B.: Rudolf of Habsburg, the Dominicans, and the Pettaus. *Tel Aviv'er Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 22, 1993, str. 73–103.
- Globočnik, Anton: Der Adel in Krain. *MMK*, 12, 1899, str. 1–16.
- Golec, Boris: Podoba brežiške mestne družbe do jožefinske dobe. *Župnija Sv. Lovrenca v Brežicah: ob 220-letnici župnijske cerkve* (ur. Jože Škofljanec). Brežiške študije 1. Brežice: Župnijski urad, 2003, str. 11–49.
- Golob, Nataša: Freske z brestaniškega gradu: predlog ikonografske interpretacije. *Brestanica: zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 142–156.
- Göth, Georg: *Riegersburg*. *MHVSt*, 2, 1851, str. 74–106.
- Göth, Georg: Urkunden und Urkunden-Regesten zur Geschichte Krains im Mittelalter. *MHK*, 17, 1862, str. 45–55.
- Grafenauer, Bogo: *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem: slovenski kmečki upor 1515 in hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.
- Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
- Granda, Stane: *Grad Klevevž in njegovi lastniki. Klevevž: biser narave z bogato zgodovino* (ur. Majda Pungerčar). Novo mesto: Goga, 2009, str. 115–129.
- Grebenc, Jože M.: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*. Stična: Cistercijski samostan, 1973.
- GZL 7 = Otorepec, Božo: *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku VII. Listine 1243–1498*. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski, 1962.
- GZM 3 = Mlinarič, Jože: *Gradivo za zgodovino Maribora III. Listine 1310–1335*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1977.
- GZM 4 = Mlinarič, Jože: *Gradivo za zgodovino Maribora IV. Listine 1336–1370*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1978.
- GZS 2 = Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II. (801–1000)*. Ljubljana: Leonova družba, 1906.
- GZS 3 = Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III. (1001–1100)*. Ljubljana: Leonova družba, 1911.
- GZS 4 = Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku IV. (1101–1200)*. Ljubljana: Leonova družba, 1915.
- GZS 6/1 = Baraga, France - Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1 (Listine 1246–1255)*. Thesaurus memoriae. Fontes 2. Ljubljana: ZRC SAZU, 2002.
- Habich, Georg: *Die deutschen Medailleure des 16. Jahrhunderts*. Halle a.d. Saale: A. Riechmann, 1916.
- Habich, Georg: *Die deutschen Schaumünzen des XVI. Jahrhunderts, geordnet nach Meistern und Schulen*. München: F. Bruckmann I/2, 1931.
- Hadriga, Franz: *Die Trautson: Paladine Habsburgs*. Graz - Wien - Köln: Styria, 1996.
- Hajdinjak, Boris: Gospe Ptujске: ženske v prvih treh generacijah gospodov Ptujskih. *Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje 30. september – 2. oktober 2004* (ur. Aleksander Žižek). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 69–81.
- Hajdinjak, Boris: Mesto Ptuj in njegove elite od 12. do 15. stoletja. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino = Urban elites in the Middle Ages and the early modern times between the Alps, the Adriatic and the Pannonian plain* (ur. Janez Mlinar - Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 264–307.
- Hajdinjak, Boris: Viteštvo gospodov Ptujskih. *Vitez, dama in zmaj: dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 1: Razprave* (ur. Tomaž Lazar, Tomaž Nabergoj, Barbara Jerin). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 115–123.
- Hammer-Purgstall, Joseph von: *Die Gallerinn auf der Riegersburg: Historischer Roman mit Urkunden 1. Die Burgfrau und das Erbfräulein*. Wien: Gerold, 1849².
- Handbuch der Historischen Stätten Österreich I. Donauländer und Burgenland* (ed. Karl Lechner et al.). Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1985 (ponatis izdaje iz 1970).
- Hebenstreit, Hugo: Die Herren von Schärffenberg und ihre Beziehungen zu Linz. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1966*. 1967, str. 151–167.
- Heinig, Paul-Joachim: Kaiser Friedrich III. (1440–1493): Hof, Regierung und Politik. *Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des*

- Mittelalters 17, Köln - Weimar - Wien: Böhlau, 1997.
- Heissenberger, Monika: *Die Adelswappen der Weststeiermark im Mittelalter*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Karl-Franzens Universität Graz, Graz 1971.
- Höfer, Rudolf Karl: *Die landesfürstliche Visitation der Pfarren und Klöster in der Steiermark in den Jahren 1544/1545: Edition der Texte und Darstellung zu Nachrichten über das kirchliche Leben*. QUGLSt 14. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1992.
- Höfler, Janez: Humanismus und Renaissance in den bildenden Künsten Sloweniens = Humanizem in renesansa v slovenski upodabljači umetnosti, *Tu felix Europa: der Humanismus bei den Slowenen und seine Ausstrahlung in den mitteleuropäischen Raum = humanizem pri Slovincih in njegovo izžarevanje v srednjeevropski prostor* (hrsg. von/ur. Vincenc Rajšp - Feliks J. Bister - Miro Polzer). Srednjeevropska znanstvena knjižnica 6. Dunaj/Wien: Slovenski znanstveni inštitut = Slowenisches Wissenschaftsinstitut; Ljubljana: Sekcija za interdisciplinarno raziskovanje, ZRC SAZU, 2011, str. 129–141 in 270–287 (slike).
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in prazupnijah na Slovenskem. Prologomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.
- Hornung, Herwig: *Die Inschriften des Bundeslandes Niederösterreichs, Teil 1: Die Inschriften der politischen Bezirke Amstetten und Scheibbs*. Die Deutsche Inschriften 10. Band, Wiener Reihe 3. Band, Teil 1. Graz - Wien - Köln - Stuttgart: Böhlau, 1966.
- Huter, Franz: Bernhard von Cles. *NDB* 2. Berlin: Duncker & Humblot, 1955, str. 115–116.
- Jedin, Hubert: Christoph von Madruzzo. *NDB* 3, Berlin: Duncker & Humblot, 1957, str. 247–248.
- Jeitler, Markus - Kaltenegger, Marina - Kinninger, Kathrin - Kühnreiber, Thomas - Plaček, Miroslav - Reichhalter, Gerhard - Schicht, Patrick - Schönfellner-Lechner, Helga - Zehetmayer, Alexandra, Zehetmayer, Roman: *Burgen: Waldviertel, Wachau, Mährisches Thayatal*. Wien: Freytag & Berndt, 2009².
- Jurančič, Klementina: Kat. št. 82 »Lepa Sočutna«. Janez Balažic ... et al., *Gotika v Sloveniji: Ljubljana 1. junij–1. oktober 1995*. Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 176–177.
- Kaltenegger, Marina - Kühnreiber, Thomas - Reichhalter, Gerhard - Schicht, Patrick - Weigl, Herwig: *Burgen: Mostviertel*. Wien: Freytag & Berndt, 2007.
- Klein, Herbert: Das salzburgische Söldnerheer im 14. Jahrhundert, *MGSJK*, 66, 1926, str. 99–158.
- Kohla, Franz Xaver - Metnitz, Gustaf Adolf von - Moro, Gotbert: *Kärntner Burgenkunde: Ergebnisse und Hinweise in Übersicht 2. Quellen- und Literaturhinweise zur geschichtlichen und rechtlichen Stellung der Burgen, Schlösser und Ansitze in Kärnten sowie ihrer Besitzer*. Aus Forschung und Kunst 17. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1973.
- Kohla, Franz Xaver - Moro, Gotbert: *Kärntner Burgenkunde: Ergebnisse und Hinweise in Übersicht 1. Kärntens Burgen, Schlösser, Ansitze und wehrhafte Stätten: ein Beitrag zur Siedlungstopographie*. Aus Forschung und Kunst 17. Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1973.
- Kohlbach, Rochus: *Steirische Baumeister: tausendundein Werkmann*. Graz: Grazer Domverlag, [1961].
- Komatar, Franc: Ein Cartular der Karthause Pletriach. *MMK*, 14, 1901, str. 23–72.
- Koropec, Jože: Brestanica z okolico in Brestaniški do 17. stoletja. *Brestanica: zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 45–77.
- Koropec, Jože: Brežice v srednjem veku. *ČZN*, (n. v.) 12 (47), št. 1, 1976, str. 93–116.
- Koropec, Jože: Srednjeveško konjiško gospostvo. *ČZN*, (n. v.) 8 (43), št. 1, 1972, str. 1–13.
- Koropec, Jože: Svetna zemljiška gospostva na Konjiškem. *Konjiško: 850 let prazupnije: 1146–1996* (ur. Anton Ožinger - Ivan Pajk). Slovenske Konjice: Nadžupnijski urad, 1996, str. 98–164.
- Koropec, Jože: Vransko v srednjem veku. *ČZN*, (n. v.) 11 (46), št. 2, 1975, str. 217–234.
- Koropec, Jože: Zemljiško gospostvo Podsreda. *ČZN*, (n. v.) 17 (52), št. 2, 1981, str. 204–218.
- Koropec, Jože: Žebnik, Radeče in Svibno do 17. Stoletja. *ČZN*, (n. v.) 15 (50), št. 1–2, 1979, str. 51–77.
- Kos, Dušan: *Blesk zlate krone: gospodje Svibenski - kratka zgodovina plemenitih nasilnikov*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 1, Ljubljana: ZRC SAZU, 2002.
- Kos, Dušan: Gradovi, dvorci in plemstvo med Krko in Gorjanci do konca srednjega veka. *Gorjanci (= Dolenjski zbornik 1997)* (ur. Marinka Dražumerič). Novo mesto: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine - Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 1997, str. 113–142.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2005.
- Kos, Franc: Doneski za krajevne kronike - Planina, Kunšperk, Rogatec in Konjice. *ČZN*, 16, št. 2, 1921, str. 61–78.

- Kos, Milko: Brežice v srednjem veku. *Posavje 1*. Brežice: Svet za prosveto in kulturo, 1957, str. 7–15.
- Kos, Milko: Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku. *ZČ*, 19–20, 1965–1966, str. 139–147.
- Kos, Milko: *Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) I–III*. Ljubljana: Inštitut za občo in narodno zgodovino SAZU, 1975.
- Kos, Milko: K postanku urbarjev iz l. 1309 in l. 1322 za salzbursko posest v Posavju. *ČZN*, 32, 1937, str. 53–61.
- Kos, Milko: Red za Brežice in Sevnico iz leta 1381. *ČZN*, (n. v.) 5 (40), št. 1–2, 1969, str. 181–187.
- Kos, Milko: *Urbarji salzburske nadškofije*. Srednjeveški urbarji za Slovenijo I (= Viri za zgodovino Slovencev 1), Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1939.
- Kosi, Miha: Brežice in njihova trgovsko-prometna vloga v srednjem veku. *Gospa, če ni dobro, ni treba nič plačat: Brežice, trgovsko mesto: [zbornik znanstvenih razprav]* (ur. Jože Škofljanec). Brežiške študije 3. Krško: Zavod Neviodunum, 2009, str. 33–49.
- Kosi, Miha: Dežela, ki je ni bilo: Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja, *SHS*, 8, št. 2–3, 2008, str. 527–546.
- Kovačič, Fran - Wambrechtsamer, Ana: Planina in njeni gospodarji. *ČZN*, 27, 1932, str. 65–80.
- Kovačič, Fran: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928)*. Maribor: Lavantinski kn. šk. ordinariat, 1928.
- Kovačič, Mihaela: Videmska pražupnija od inkorporacije kostanjeviškemu samostanu do vključitve v lavantinsko škofijo (1331–1786). *Med najlepše kraje slovenskega Štajerja šteje se župnija Videm* (ur. Alenka Černelič Krošelj – Mitja Markovič). Videm-Krško: Župnija - Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2007, str. 58–69.
- Krenn, Peter: *Die Oststeiermark. Ihre Kunstwerke, historischen Lebens- und Siedlungsformen*. Graz - Wien - Köln: Styria regional, 1997.
- Krones, Franz von: Reichenburg, Reinprecht von. *ADB 27*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1888, str. 674–675.
- Kumar, Josef August: *Geschichte der Burg und Familie Herberstein: in drei Theilen 1*. Wien: Gerold, 1817.
- Lamprecht, Otto: Die Riegersburg im Mittelalter. *ZHVSt*, 42, 1951, str. 37–53.
- Lang, Alois: *Die Lehen des Bistums Seckau*. BKStGQ 42/BESTGQ 17 = VHLSt 29. Graz: Selbstverlag der Historischen Landes-Kommission, 1931.
- Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 I*. BKStGQ 43/BESTGQ 18 = VHLSt 30, Graz: Verlag der Historischen Landes-Kommission, 1937.
- Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 II*. BKStGQ 44/BESTGQ 19 = VHLSt 31, Graz: Verlag der Historischen Landes-Kommission, 1939.
- Lang, Alois: *Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 III*. VHLSt 32. Graz: Selbstverlag der Historischen Landes-Kommission, 1947.
- Lanjus, Friedrich: *Die blühenden Geschlechter des österreichischen Uradels*. Jahrbuch der Vereinigung katholischer Edelleute in Österreich, Innsbruck: Tyrolia, 1931.
- Lanjus, Friedrich: Die Landeshauptleute in Steiermark. *Monatsblatt »Adler«*, XII/17–18 in 19–20, 1936, str. 170–177 in str. 185–189; XII/27–28 in 29–30, 1937, str. 249–254 in str. 270–277; XII/41–42, 1938, str. 401–403.
- Leitner, Quirin von: *Freydal. Des Kaisers Maximilian I. Turniere und Mummereien, mit einer geschichtlichen Einleitung, einem facsimilirten Namensverzeichnis und 255 Heliogravuren*. Wien: Holzhausen, 1880–1882.
- Luschin von Ebengreuth, Arnold: Die Reichenecker in Steiermark. *Zeitschrift/Jahrbuch »Adler«*, 19–20/16–17, 1890, str. 79–102 + 1 priloga.
- MDC 1 = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae I. Die Gurker Geschichtsquellen 864–1232*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1896.
- MDC 2 = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae II. Die Gurker Geschichtsquellen 1233–1269*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1898.
- MDC 3 = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae III. Die Kärntner Geschichtsquellen 811–1202*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1904.
- MDC 4/1 = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae IV. Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269 1. 1202–1262*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1906.
- MDC 4/2 = Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae IV. Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269 2. 1262–1269*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1906.
- MDC 5 = Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae V. Die Kärntner Geschichtsquellen 1269–1286*. Klagenfurt: F. Kleinmayr, 1956.
- MDC 10 = Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae X. Die Kärntner Geschichtsquellen 1335–1414*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 1968.
- Meister, Oskar: Aus der Familiengeschichte der Grafen von Schärffenberg und der Freiherren von Fürstenwärther. *BfH*, 39, 1965, str. 3–12.
- Mell, Anton - Thiel, Viktor: Die Urbare und urbarialen Aufzeichnungen des landesfürstlichen

- Kammergutes in Steiermark. *BKStGQ*, 36 / *BESStG*, 4, 1905, str. 73–226.
- Menoni, Simona: *Stensko slikarstvo na slovenskem Štajerskem v 16. stoletju: doktorska disertacija. Katalog spomenikov*. Ljubljana: [S. Menoni], 2009.
- MGH DD Arn = Kehr, Paul Fridolin: *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum Germaniae ex Stirpe Karolinorum III. Arnolphi diplomata = Die Urkunden der deutschen Karolinger III. Die Urkunden Arnolfs*. Berlin: Weidmann, 1940.
- MGH Ncr. 2 = Herzberg-Fränkell, Sigismundus: *Monumenta Germaniae Historica. Necrologia Germaniae 2. Dioecesis Salisburgensis*. München: Monumenta Germaniae Historica, 2001 (nespremenjeni ponatis izdaje Berlin 1890–1904).
- MGH SS 11 = Pertz, Georg Heinrich: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores 11. Historiae aevi Salici*. Hannoverae: Hahn, 1854.
- Mlinarič, Jože: Celjan Martin Duelacher, župnik v Leskovcu pri Krškem in v Celju ter opat cistercijskega samostana Rein pri Gradcu (1549–1559). *ZČ*, 50, št. 2, 1996, str. 203–221.
- Mlinarič, Jože: *Kartuzija Pleterje 1403–1595*. Pleterje: Kartuzija Pleterje 1982.
- Mlinarič, Jože: *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.
- Mlinarič, Jože: Salzburško Posavje do konca 16. stoletja. *Arhivi*, 6, 1983, str. 26–30
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Tiskarna Novo mesto - Dolenjska založba, 1995.
- Mlinarič, Jože: *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782*. Celje: Društvo Mohorjeva družba - Celjska Mohorjeva družba, 2005.
- Naschenweng, Hannes P.: *Die Landeshauptleute der Steiermark 1236–2002*. Graz: Styria, 2002.
- Noflatscher, Heinz: *Räte und Herrscher. Politische Eliten an den Habsburgerhöfen der österreichischen Länder 1480–1530*. Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte 161 - Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 14. Mainz: von Zabern, 1999.
- Obersteiner, Jakob: *Die Bischöfe von Gurk 1072–1822*. Aus Forschung und Kunst 5. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1969.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und Diözese Lavant IV. 1. Das Dekanat Fraßlau*. Cilli: J. Rakusch, 1880.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und Diözese Lavant VI. Das Dekanat Drachenburg*, Marburg 1887.
- Orožen, Janko: *Ostrovharji. Celjski zbornik 1965*. Celje 1965, str. 231–248.
- Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine): 1270–1405*. Viri za zgodovino Slovencev 14. Ljubljana: SAZU - ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1995.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica - ZRC SAZU, 1988.
- Pahor, Daša: Župnijska cerkev sv. Device Marije v Leskovcu pri Krškem in njen nastanek v času protestantizma. *Adam Bohorič, Jurij Dalmatin in Krško* (ur. Alenka Černelič Krošelj). K mestu Krško 4. Krško: Valvasorjev raziskovalni center, 2006, str. 13–42.
- Pajak, Jožef: *Zgodovina Poličanske župnije z nekaterimi pogledi v njeno okolico*. Maribor: [samozaložba], 1898.
- Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. *Kronika slovenskih mest*, 5, 1938, str. 7–17, 107–109 in 189–190.
- Pettenegg, Edmund Gaston von: *Genealogia des Uralten Löblichen Herrngeschlechts der Herrn von Scherffenberg auf Hohenwang und Spilberg*. Durch Valentin Preuenhueber zusambengetragen anno 1646, veröffentlicht und mit Anmerkungen versehen. *Zeitschrift »Adler«*, 1, 1871, str. 107–109 in str. 127–129 ter 2, 1872, str. 1–5.
- Pichler, Franz - Sittig, Wolfgang - Brunner, Walter - Wiesenberger, Dorothea: *Die Urbare, urbarialen Aufzeichnungen und Grundbücher der Steiermark. Gesamtverzeichnis mit Ausschluß der Herrschaften und Gülden der ehemaligen Untersteiermark II. (K-R)*. VStLA 3/II, Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 1977.
- Pichler, Rodolfo: *Il castello du Duino. Memorie*, Trento: G. Seiser, 1882.
- Pirchegger, Hans: Der Besitz des Erstiftes Salzburg an der Sawe und Enns. *ZHVSt*, 36, 1943, str. 59–69 + 2 prilogi.
- Pirchegger, Hans: Die Grafen von Cilli, ihre Grafenschaft und ihre untersteirischen Herrschaften. *Ostdeutsche Wissenschaft, Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates II.*, 1955, str. 158–200 + 1 priloga (zemljevid posesti).
- Pirchegger, Hans: Die Herren von Pettau. *ZHVSt*, 42, 1951, str. 3–36 + 2 prilogi.
- Pirchegger, Hans: Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark. *AVGT*, 49, 1956, str. 5–21.
- Pirchegger, Hans: Die Reichenburger, *Deutscher Volkskalender 1934*, Graz: Dt. Schulverein Südmark, 1933, str. 78–83 (ponatis *Ausgewählte Aufsätze: zum 75. Geburtstag Hans Pirchegggers*. Graz: Historische Verein für Steiermark, 1950, str. 107–118).
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 10. München: R. Oldenburg, 1962.

- Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark 1282–1740*. Graz - Wien - Leipzig: Leuschner & Lubensky, 1942².
- Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark bis 1282*. Graz - Wien - Leipzig: Leuschner & Lubensky, 1936².
- Pirchegger, Hans: *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters III.* FVVSt 16. Graz: Selbstverlag der Historischen Landeskommission, 1958.
- Pogačnik, Albin: Srednjeveške kovnice na Slovenskem (3). *Numizmatični vestnik*, 19, 1991, str. 429–459.
- Posch, Fritz: Die Herrschaft Riegersburg und Graf Poto (auch Boto) und seine Erben. In memoriam Otto Brunner, Ernst Klebel und Karl Lechner. *ZHVS*, 83, 1992, str. 127–163.
- Preinfalk, Miha: Rodbina v luči srednjeveških listin. *ZČ*, 55, št. 3–4, 2001, str. 341–374.
- Puff, Rudolf Gustav: Die Grafen von Schärffenberg. Historische Skizze. *MHK*, 6, 1851, str. 8–12 in str. 15–19.
- Rainer, Brigitte: *Die Adelswappen des ostlichen Kärnten im Mittelalter*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Karl-Franzens Universität Graz. Graz 1971.
- Ravnikar, Tone: Grad in gosposčina Sevnica v poznem srednjem veku. *Grad Sevnica* [(ur. Oskar Zoran Zelič)]. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 57–81.
- Ravnikar, Tone: Mestne elite v srednjeveških Brežicah in Sevnici. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino = Urban elites in the Middle Ages and the early modern times between the Alps, the Adriatic and the Pannonian plain* (ur. Janez Mlinar - Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 250–263.
- Reindel-Schedl, Helga: *Laufen an der Salzach. Die alt-salzburgischen Pfliegerichte Laufen, Staufeneck, Teisendorf, Tittmoning und Waging*. Historischer Atlas von Bayern: Altbayern 55. München: Kommission für Bayerische Landesgeschichte, 1989.
- Reiterer, Helga: *Die Adelswappen der südlichen Oststeiermark im Mittelalter*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Karl-Franzens Universität Graz, 1973.
- RHS* 1/1 = Wiessflecker, Hermann - Schäffer, Roland - Zechner, Max - Redik, Annelies: *Regesten des Herzogtums Steiermark I. 1308–1319, 1. Lieferung*. QugLSt 6. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1976.
- RHS* 1/2 = Mezler-Andelberg, Helmut J. - Schwarzkogler, Ileana - Redik, Annelies: *Regesten des Herzogtums Steiermark I. 1308–1319, 2. Teil Registerband zur 1. Lieferung*. QugLSt 7. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1985.
- RHS* 2/1 = Härtel, Reinhard - Redik, Annelies: *Regesten des Herzogtums Steiermark II. 1320–1330, Teil 1: Einleitung und Regesten*. QugLSt 8/1. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 2008.
- RHS* 2/2 = Härtel, Reinhard - Redik, Annelies: *Regesten des Herzogtums Steiermark II. 1320–1330, Teil 2: Register und Verzeichnisse*. QugLSt 8/2. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 2008.
- Richter, Jakob: Graslova ustanova in ustanovitev župnije v Poljčanah. *ČZN*, (n. v.) 14 (49), št. 1, 1978, str. 64–74.
- Rill, Gerhard: *Fürst und Hof in Österreich: von den habsburgischen Teilungsverträgen bis zur Schlacht von Mohács: (1521/22 bis 1526). 1. Außenpolitik und Diplomate*. Forschungen zur Europäischen und Vergleichenden Rechtsgeschichte 7, Wien [etc.]: Böhlau, 1993.
- Roth, Paul W.: *Die Adelswappen der westlichen Obersteiermark im Mittelalter*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz 1965.
- RSIzb* 1 = Martin, Franz: *Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg I.: 1247–1290*. Salzburg: Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1928.
- RSIzb* 2 = Martin, Franz: *Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg II.: 1290–1315*. Salzburg: Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1931.
- RSIzb* 3 = Martin, Franz: *Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg III.: 1315–1343*. Salzburg: Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1934.
- Rupel, Mirko: *Primož Trubar: življenje in delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1962.
- Sapač, Igor: Srednjeveški gradovi ob reki Savi med Radečami in Mokricami. *Ukročena lepota: Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peternel). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 85–101.
- Sapač, Igor: Stavbni razvoj gradu Sevnica. *Grad Sevnica* [(ur. Oskar Zoran Zelič)]. Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 15–55.
- Sartori, Franz: *Die Burgvesten und Ritterschlösser der österreichischen Monarchie. Nebst der topographisch-pittoresken Schilderung ihrer Umgebungen, der Familienkunde ihrer ehemaligen und jetzigen Besitzer, der Lebensweise und Charakteristik des Ritterthums und den Geschichten und Sagen der österreichischen Vorzeit* 5., Wien: Lechner, 1839² (1. izdaja Brünn: J. G. Traßler, 1820).

- Sartori, Franz: *Die Burgvesten und Ritterschlösser der österreichischen Monarchie. Nebst der topographisch-pittoresken Schilderung ihrer Umgebungen, der Familienkunde ihrer ehemaligen und jetzigen Besitzer, der Lebensweise und Charakteristik des Ritterthums und den Geschichten und Sagen der österreichischen Vorzeit* 6., Wien: Lechner, 1839² (1. izdaja Brünn: J. G. Traßler, 1820).
- Schäffer, Roland: Das Todesdatum des Christoph Ungnad. Inschrift und Relief der Tumba in Eberndorf. *Carinthia I*, 168, 1978, str. 127–146.
- Schäffer, Roland: Die Ungnad 1450–1530. *Adler. Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*, 12 (XXVI), št. 6 in 7, 1981, str. 164–168 in str. 201–207.
- Schäffer, Roland: Ein Ritter befreit den König: Ursachen und Nachwirkung einer steirischen »Heldensage« des 16. Jahrhunderts. *ZHVSt*, 68, 1977, str. 61–72.
- Schäffer, Roland: Festungsbau an der Türken-grenze: Die Pfandschaft Rann im 16. Jahr-hundert. *ZHVSt*, 75, 1984, str. 31–59.
- Schäffer, Roland: Hundegebell rettet die Königs-tochter. Zum Ursprung der »Schloßbergsage« vom Steinernen Hund (1481). *Historisches Jahr-buch der Stadt Graz*, 11–12, 1980, str. 9–35.
- Schäffer, Roland: *Reinprecht von Reichenburg (1434–1505), Feldhauptmann und Landeshauptmann der Steiermark. Die steirische Landesver-waltung um 1500*. Habilitationsschrift zur Erlangung der Lehrbefugnis als Universitätsdozent an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Graz. Graz 1981.
- Schmölzer, Elisabeth: *Die Adelswappen der Unter-steiermark im Mittelalter*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philo-sophischen Fakultät der Karl-Franzens-Uni-versität Graz, Graz 1975.
- Schober, Richard: *Die Urkunden des Trautson-Auersperg-Archivs*. Tiroler Geschichtsquellen 36. Innsbruck: Tiroler Landesarchiv, 1996.
- Schönhuth, Ottmar: Chronik der Herren von Eyb. *Wirtembergisch Franken. Zeitschrift des Historischen Vereins für das wirtembergische Franken*, 5, št. 2, 1839, str. 242–265.
- Schöpfer, Gerald: *Riegersburg – die stärkste Festung der Christenheit. Ein Burgführer*. Schriftenreihe der Arbeitsgemeinschaft für Wirtschafts- und Sozialgeschichte [Sonderband 12]. Graz: Arbeitsgemeinschaft für Wirtschafts- u. Sozial-geschichte – Riegersburg: Prinz Liechten-stein'sche Gutsverwaltung, 2003.
- Schroll, Beda: *Urkunden-Regesten des Augustiner-Chorberrnstiftes Eberndorf in Jaunthale*. Klagen-furt, 1870.
- Schwind, Ernst von - Dopsch, Alphons: *Aus-gewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der Deutsch-Österreichischen Erbländer im Mittelalter*. Innsbruck: Wagner, 1895.
- Seuffert, Burkhard - Kogler, Gottfriede: *Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396–1519 I. 1396–1452*. QuVVSt 3. Graz: Historische Landes-kommission für Steiermark, 1953.
- Seuffert, Burkhard: *Drei Register aus den Jahren 1478–1519. Untersuchungen zu Politik, Ver-waltung und Recht des Reiches, besonders des deutschen Südostens*. Innsbruck: Wagner, 1934.
- Slabe, Marijan: Raziskave z arheološko metodo na brestaniškem gradu. *Brestanica: zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 23–44.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Starkenfels, Alois von - Kirnbauer von Erzstätt, Johann Evangelist: *Die Wappen des Adels in Oberösterreich*. Siebmacher's großes Wappen-buch Band 27. Neustadt an der Aisch: Bauer & Raspe, 1984 (ponatis izdaje IV/5, Nürnberg: Bauer & Raspe, 1904).
- Starzer, Albert: *Die landesfürstlichen Lehen in Steier-mark von 1421–1546*. BKStGQ 32 = VHLSt 17. Graz: Selbstverlag der Historischen Landes-Kommission, 1902.
- Stegenšek, Avgustin: *Konjiška dekanija*. Umetniški spomeniki lavantinske škofije 2. Maribor: pisa-telj, 1909.
- Steiermärkisches Wappen-Buch von Zacharias Bartsch 1567, Facsimile-Ausgabe mit historischen und heraldischen Anmerkungen von Dr. Josef von Zahn und Alfred Ritter Anthony von Siegenfeld*. Graz – Leipzig: Ulrich Moser, 1893.
- Stopar, Ivan: Grad Brestanica. *Krško skozi čas: 1477–1977: zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine - Od-bor za pripravo praznovanja 500-letnice Krške-ga, 1977, str. 127–151.
- Stopar, Ivan: *Grad Podsreda med včeraj, danes in jutri*. Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, 1999.
- Stopar, Ivan: *Grad Slovenske Konjice*. Slovenske Konjice: Kulturna skupnost, 1976.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji I. Gorenjska: 5. Med Goričanami in Gamberkom*. Zbirka Grajske stavbe 10. Ljubljana: Viharnik - Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji II. Dolenjska: 1. Porečje Krke*. Zbirka Grajske stavbe 11–12, Ljubljana: Viharnik - Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji II. Dolenjska: 2. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Zbirka Grajske stavbe 13, Ljubljana: Viharnik, 2001.

- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji II. Dolenjska: 3. Porečje Temenice in Mirne*. Zbirka Grajske stavbe 14, Ljubljana: Viharnik, 2002.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 1. Območje Maribora in Ptuja: občine Maribor-Pesnica, Maribor-Pobrežje, Maribor-Rotoč, Maribor-Tabor, Maribor-Tezno, Ptuj*. Ljubljana: Partizanska knjiga - Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 2. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje: občine Gornja Radgona, Lenart, Lendava, Ljutomer, Murska Sobota, Ormož, Slovenska Bistrica, Slovenske Konjice*. Ljubljana: Park, Znanstveni tisk - Filozofska fakulteta, 1991.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 3. Spodnja Savinjska dolina: občine Celje, Hrastnik, Laško, Žalec*. Ljubljana: Park, Znanstveni tisk, 1992.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 5. Med Kozjanskim in porečjem Save občine Brežice, Krško, Sevnica, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah*. Ljubljana: Viharnik - Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.
- Stopar, Ivan: *Grajski objekti v salzburškem Posavju. Brestanica: zbornik člankov in razprav*. Brestanica: Turistično društvo, 1982, str. 78–106.
- Stopar, Ivan: *Klevež, v vihri vojnih in povojnih let izginuli grad. Klevež: biser narave z bogato zgodovino* (ur. Majda Pungercar). Novo mesto: Goga, 2009, str. 99–113.
- Stumberger, Monika: *Die Welzer. Genealogie und Besitzgeschichte einer steirischen Adelsfamilie*. Dissertation der Universität Graz 48. Graz: Dv-Verl., 1980.
- Štefanac, Samo: *Kat. št. 46 Leskovec pri Krškem, ž. c. žalostne Matere Božje. Janez Balazic ... et al., Gotika v Sloveniji: Ljubljana 1. junij–1. oktober 1995*. Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 123.
- Štih, Peter: *Izvor in začetki škofijskih posesti na današnjem slovenskem ozemlju = Ursprung und Anfänge der bischoflichen Besitzungen im Gebiet des heutigen Sloweniens. Blaznikov zbornik = Festschrift für Pavle Blaznik* (ur./hrsg. Matjaž Bizjak). Loški razgledi. Doneski 11, Ljubljana: ZRC SAZU - Škofja Loka: Muzejsko društvo, 2005, str. 35–48 = str. 37–53.
- Štih, Peter: *Madžari in slovenska zgodovina v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja. ZČ, 37, št. 3, 1983, str. 171–201*.
- Štih, Peter: *Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku. Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze I = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese I* (ur. Rajko Bratož). Situla 39 = Razprave I. razreda SAZU 18. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije - SAZU, 2000, str. 355–394.
- Štih, Peter: *Zgodovinsko o Hemi Krški. Emina romarska pot = Hemma Pilgerweg = Ema's route of pilgrimage: zbornik referatov. Posvet o sv. Emi, Podsreda, 7. junij 2007*. Podsreda: Kozjanski park, 2007, str. 6–23.
- Tersch, Harald: *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit (1400–1650): eine Darstellung in Einzelbeiträgen*. Wien - Köln - Weimar: Böhlau, 1998.
- TKL 1 = Preinfalk, Miha - Bizjak, Matjaž: *Turjaška knjiga listin 1. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) (1218–1400)*. Thesaurus memoriae. Fontes 6, Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- TKL 2 = Bizjak, Matjaž - Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin 2. Dokumenti 15. stoletja*. Thesaurus memoriae. Fontes 8, Ljubljana: Založba ZRC, 2009.
- Toifl, Leopold: *Die Steiermark zwischen Friedrich III. und Matthias Corvinus. ZHVSt, 103, 2012, str. 9–40*.
- UBS 2 = Hauthaler, Willibald - Martin, Franz: *Salzburger Urkundenbuch II. Urkunden von 790–1199*. Salzburg: Gesellschaft für Landeskunde, 1916.
- UBS 3 = Hauthaler, Willibald - Martin, Franz: *Salzburger Urkundenbuch III. Urkunden von 1200–1246*. Salzburg: Gesellschaft für Landeskunde, 1918.
- UBS 4 = Hauthaler, Willibald - Martin, Franz: *Salzburger Urkundenbuch IV. Ausgewählte Urkunden 1247–1343*. Salzburg: Gesellschaft für Landeskunde, 1933.
- UBSt 2 = Zahn, Joseph von: *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark II. (1192–1246)*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1879.
- UBSt 3 = Zahn, Joseph von: *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark III. (1248–1260)*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1903.
- UBSt 4 = Appelt, Heinrich - Pferschy, Gerhard: *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV. (1260–1276)*. Wien: Adolf Holzhausen, (1960–)1975.
- Uhlirz, Mathilde: *Schloß Plankenwarth und seine Besitzer: ein Beitrag zur Geschichte steirischer Adelsgeschlechter, vornehmlich der Familien Plankenwarth, Prankh, Dümmerdorf, Ungnad und Stürgkh*. Graz: Deutsche Verlagsanstalt, 1916.
- URBK 2 = Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain II. 1200–1269*. Laibach: der Herausgeber, 1884–1887.
- Valentinelli, Joseph: *Nonnulla documenta qua ad historiam referentur quarundam ecclesiarum in remotis partibus existentium et ad Aquilejensem*

- Diocesi olim spectantium, quaeque ex libris cancellariorum patriarchalium P. Jos. Bianchi excerptis manu propria. *Notizenblatt. Beilage zum AÖG*, 8, 1858, str. 402–409, 430–435, 456–463 in 484–489.
- Verbič, Marija: *Deželnozbornski spisi kranjskih stanov 2: 1516–1519*. Publikacije Arhiva Socialistične republike Slovenije. Viri 2. Ljubljana: Arhiv Socialistične republike Slovenije, 1986.
- Vidmar, Polona - Hajdinjak, Boris: *Gospodje Ptujski – srednjeveški vitezi, graditelji in meceni [publikacija k razstavi] / Lords of Ptuj – medieval knights, founders and patrons of the arts*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 2009.
- Vidmar, Polona: *Die Herren von Pettau als Bauherren und Mäzene*. Reihe Habilitationen, Dissertationen und Diplomarbeiten herausgegeben von der Karl-Franzens-Universität Graz 6, Graz: Grazer Universitätsverlag – Leykam, 2006.
- Vignjevič, Tomislav: Kat. št. 173 Brestanica, grad. Janez Balažič ... et al., *Gotika v Sloveniji: Ljubljana 1. junij–1. oktober 1995*. Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 297–298.
- Volčjak, Jure: Ich N. von Hertzenberch vergich ... vitezi Jeterbenški v zgodovinskih virih. *Od Jakoba do Jakoba: o krajih in ljudeh občine Medvode* (ur. Alenka Vodnik et al.). Medvode: Zgodovinsko društvo – Občina, 2006, str. 45–64.
- Walten, Ulrike: *Die Breuner. Genealogie und Besitzgeschichte einer steirischen Adelsfamilie*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz, 1985.
- Weiß, Alois: *Kärnthen's Adel bis zum Jahre 1300*. Wien: Braumüller, 1869.
- Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. FgLSt 46. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 2002, CD (Quellentheil).
- Wiesflecker, Hermann: *Kaiser Maximilian I.: das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit 5. Der Kaiser und seine Umwelt: Hof, Staat, Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1986.
- Wurzbach, Constantin von: Trautson. *Biographische Lexikon des Kaiserthums Oesterreich 47. Traubensfeld – Trzeschtik*. Wien: L. C. Zamarski - Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1883, str. 40–55 + priloga (genealoška tabela).
- Zadravec, Dejan: *Zastave in prodaje deželnoknežjih posesti in prihodkov v spodnjeavstrijskih deželah v prvi polovici 16. stoletja*. Viri 35. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2012.
- Zahn, Joseph von - Siegenfeld, Alfred Anthony von: Nachwort und heraldisch Besprechung. *Steiermärkisches Wappen-Buch von Zacharias Bartsch 1567, Facsimile-Ausgabe mit historischen und heraldischen Anmerkungen von Dr. Josef von Zahn und Alfred Ritter Anthony von Siegenfeld*. Graz – Leipzig: Ulrich Moser, 1893, str. 1–180.
- Zajic, Andreas: »Zu ewiger Gedächtnis aufgericht«: Grabdenkmäler als Quelle für Memoria und Repräsentation von Adel und Bürgertum im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit; das Beispiel Niederösterreichs. MIOG Ergänzungsband 45, Wien - München: Oldenburg, 2004.
- Zeissberg, Heinrich von: Cles, Bernard von. *ADB 4*. Leipzig: Duncker & Humblot, 1876, str. 324–325.

S U M M A R Y

The Lords of Reichenburg until the beginning of the 15th century

The Lords of Reichenburg, named after the homonymous castle, were undoubtedly one of the most important noble families of the late Middle Ages and the 16th century in the territory of the former province of Styria, as well as in the present-day Slovenia. Roland Schäffer has authored the most comprehensive study of the family history ever by writing about its most important member, Reinprecht I of Reichenburg († 1505), Governor of Styria in 1494–1505. Although in the said work, Schäffer focused only on a fragment of the 429-years-long history of the family, other Lords of Reichenburg had an important standing as well, e.g. Reinprecht's father Hans I of Reichenburg († after 1450), who was Governor of Duino (Slo.: Devin) for at least twenty-one years, with interim periods of acting as Governor in Mitterburg (present-day Pazin) and in his final years as Governor of Rann (present-day Brežice). Reinprecht's son Hans III († 1522) wielded significant social influence as well. This is, not least, also attested by his death in the national assembly in Nürnberg, where he acted as a representative of the Austrian lands. Since some necessary partial research still has not been done and given the limited scope of this paper, the latter focuses on presenting the history of the castle and family until the beginning of the 15th century, when the influence of Lords of Reichenburg transcended the bounds of the local history of the Posavje area. This period in the history of the Lords of Reichenburg is inseparably linked to the history of allegedly related families from castles around Reichenburg (present-day Rajhenburg): Twarog (Slo.:

Tvarog), Reichenstein (present-day Reštanj) and Sperrenberg (present-day Šperenberk).

Neither of the earliest indications of Reichenburg, the first from 895 and the second from 1043, is authentic. It should be borne in mind that even though reference was made to a place with a typical »castle name«, i.e. »Richenburch«, there was not a single explicit indication suggesting the existence of a castle. What is more, the local name Reichenburg could not have existed prior to the construction of the castle. The actual time at which the castle with the same name emerged, i.e. between 1131 and 1147, was recorded by the author of the *curriculum vitae* of Conrad I, Archbishop of Salzburg, written between 1170 and 1177. This datum is incongruence with the reference to the first Lord of Reichenburg, Otto I, in 1141. The said reference is the first authentic reference to Reichenburg and as such also the first reference to the homonymous castle serving as the centre of the estate, which the Bishopric of Salzburg held in the Posavje region, and as an occasional residence of the Archbishops of Salzburg until the mid-13th century. At the beginning of the 14th century followed some references to five other members of the Reichenburg family, from which it is impossible to draw a reliable genealogy. In the first half of the 13th century, if not earlier, the tower was built below the Reichenburg Castle, which now forms the core building of the Turn Mansion (Germ.: *Turn an der Sawe*) at Brestanica. Since then, the tower below the castle first served as a residence to at least a part of the Reichenburg family. In the 13th century, another two castles, Reichenstein and Tvarog, were constructed as fiefs of the Bishopric of Salzburg north of Reichenburg. Sources provide no basis on which it would be possible to equate the Lords of Reichenburg with the Lords of Reichenstein or Tvarog. Quite to the contrary: given the absence of any explicit reference to their relatedness and considering the coats of arms on the preserved seals, it is safe to assume that these were three distinct families.

At the end of the 13th century, Sperrenberg Castle emerged in the vicinity of Reichenburg as another fief of the Bishopric of Salzburg, but its exact location has never been determined. Ever since its first mention in 1300, Sperrenberg has always been referred to as the »site of former castle«, »Burgstall«, hence as the castle's ruins, which makes it impossible to equate it with Turn at Brestanica. The first known Sperrenberg, Reinprecht I from 1300 also owned the Tvarog Castle, from which it follows that the Lords of Sperrenberg and Tvarog were members of the same family. This is also

confirmed by the coats of arms on the preserved seals. The Tvarog Castle was indirectly mentioned in connection with Wulfing of Tvarog (1316–1326) and never again. This implies that the said castle fell to ruins already in the 14th century. At least by the mid-14th century, the Lords of Sperrenberg played a more important role than the Lords of Reichenburg. They reached their zenith with Wilhelm I (1339–1362). The last member of the family was George (1399–1414), who was named after Reichenstein. After George stopped being mentioned in sources, the site of the Sperrenberg Castle ruins became a fief of the Lords of Reichenburg, without any written record of this being a case of inheritance. The Reichenstein Castle, too, came into the possession of the Reichenburg family, but only at the end of the 15th century and as part of the Sevnica (Germ.: *Lichtenwald*) seigniory.

A more reliable genealogy of the Reichenburg family can be made from the 14th century onward. Key to understanding is the conclusion that Gottfried of Reichenstein († before 1317) was not a member of the Reichenburg family. In the following generation, distant cousins Frederik II († ca. 1380) and Henry III († 1377/80) founded two family branches: the older one, which became extinct in the male line in 1528, and the younger one, which became extinct in 1570. Their period was marked by the bestowal of the hereditary castellanship at the Reichenburg Castle, and hence its use as residence, to the older branch of the family, while the younger one had to make do with the Turn Mansion. This was most probably related to the envy and perhaps even hatred, which led to a tale that has been preserved in folk tradition of the animosity between the Reichenburg brothers who killed each other. Until that time, the Reichenburg family ran operations that were characteristic of the life of lower gentry. The first quality shift followed in the next generation, whose central personage was the member of the younger branch, Niklas I (1380–1412). Through his marriage arrangement, he came into the possession of the Drachenburg (present-day Kozje) Castle, which remained in the hands of the Reichenburg family until it became extinct. He was also the steward of the Gonobitz (present-day Konjice) Castle, which belonged to the Wallsee family. This marked not merely the time when the Reichenburgs' influence transcended the bounds of local history of the Posavje area, but also the beginning of their cooperation with the Wallsee family, which helped the next generation with Hans I to catapult itself into the higher echelons of society.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej

Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 20,00 EUR

za upokojenece: 15,00 EUR

za študente: 10,00 EUR

za ustanove: 26,00 EUR

Naročam _____ izvod(ov) knjige (naročniki *Kronike* imajo 50% popust):

Anja Dular: *Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja. Cena: 6,00 EUR*

Tanja Žigon: *Nemški časnik za slovenske interese – Triglav (1865–1870). Cena: 8,00 EUR*

Pavle Čelik: *Orožništvo na Kranjskem (1850–1918). Cena: 10,00 EUR*

Angelika Hribar: *Rodbinska kronika Dragotina Hribarja in Evgenije Šumi. Cena: 20,00 EUR**

Tanja Žigon: *Zgodovinski spomin Kranjske. Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912). Cena: 20,00 EUR*

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: zaposlen študent upokojenec ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

* Popust ne velja

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavlje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: *Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem*. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: *Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991*. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporočila se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

Peter Štih
Igor Sapač
Patrick Schicht
Mija Oter Gorenčič
Simona Menoni
Lidija Slana
Dejan Zadravec
Irena Fürst
Andreja Jankovič Deržič
Maja Bricelj
Nika Veršnik
Maja Lavrič
Robert Krempuš
Alenka Železnik
Petra Jernejec Babič
Boris Golec
Alenka Černelič Krošelj
Boris Hajdinjak

KRONIKA

15,00 €

ISSN 0023-4923